

ISSN 2010-9075

БЕРДАҚ атындағы ҚАРАҚАЛПАҚ
МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИНИҢ

ХАБАРШЫСЫ

БЕРДАҚ номидаги ҚОРАҚАЛПОҚ
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИНИНГ

АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК

КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. БЕРДАХА

4/1

НӨКИС 2021 НУКУС

**БЕРДАҚ атындағы ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИНИҢ**

ХАБАРШЫСЫ

**БЕРДАҚ номидаги ҚОРАҚАЛПОҚ
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИНИНГ**

АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК

**КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. БЕРДАХА**

№ 4/1 (55)

2021

Каракалпакский госуниверситет им. Бердаха

Учредитель и издатель: Каракалпакский государственный университет им. Бердаха

Главный редактор: доктор технических наук РЕЙМОВ А. М.

Заместитель главного редактора: доктор географических наук ТУРДЫМАМБЕТОВ И.Р.

Ответственный редактор журнала: ТУРСЫНМУРАТОВ М.

Редакционная коллегия:

АБДИНАЗИМОВ Ш. – проф., доктор филологических наук, АБДУЛЛАЕВА М.Н. – доктор философских наук, АЛЕУОВ У. – проф., доктор педагогических наук, АЛЛАМБЕРГЕНОВ К. – проф., доктор филологических наук, АМЕТОВ Я. – доц., доктор биологических наук, АСЕНОВ Г. – проф., доктор биологических наук, БАЙМАНОВ К. – проф., доктор технических наук, БАЛЛИЕВА Р. – доктор исторических наук, БАБАДЖАНОВ Ф. – доц., кандидат филологических наук, БЕРДИМУРАТОВА А. – проф., доктор философских наук, ЕРКИБАЕВА Г.Г. – доктор педагогических наук, ЖАРИМБЕТОВ К. – проф., доктор филологических наук, ЖОЛЛЫБЕКОВ Б. – проф., доктор географических наук, ЖУМАНОВ М.А. – проф., доктор биологических наук, ИСМАЙЛОВ К.А. – проф., доктор физико-математических наук, КОЩАНОВ Б. – проф., доктор исторических наук, КУДАЙБЕРГЕНОВ К.К. – проф., доктор физико-математических наук, КУДАЙБЕРГЕНОВ М.С. – проф., доктор филологических наук, КУТЫБАЕВА Е. – проф., доктор юридических наук, КАЙЫПБЕРГЕНОВ Б.Т. – доктор технических наук, МАМБЕТУЛЛАЕВА С.М. – проф., доктор биологических наук, МАМБЕТНАЗАРОВ Б.С. – проф., доктор сельскохозяйственных наук, МАТКУРБАНОВ Р. – доктор юридических наук, МАТЧАНОВ А.Т. – проф., доктор биологических наук, МАШАРИПОВА Т. Ж., – доц. доктор филологических наук, МУМИНОВ Ф.А. – проф., доктор филологических наук, РЕЙМОВА З.А. – проф., доктор юридических наук, РУЗИЕВ Э. – проф., доктор педагогических наук, СЕЙФУЛЛАЕВ Ж. – доктор физико-математических наук, ТАГАЕВ М.Б. – проф., доктор технических наук, ТИЛЕУМУРАТОВ Г. – доц., кандидат филологических наук, УБАЙДУЛЛАЕВ Х. – проф., доктор экономических наук, УТЕБАЕВ Д., – доц. доктор физико-математических наук, УТЕУЛИЕВ Н.У. – проф., доктор физико-математических наук, УРАЗЫМБЕТОВ К.К. – проф., доктор филологических наук, УМАРОВА К. – доктор юридических наук, ХВАН Л.Б. – проф., кандидат педагогических наук, ХИКМАТОВ Ф. – проф., доктор географических наук.

Журнал издается с 2008 года

Выходит 4 раза в год на каракалпакском, узбекском, русском и английском языках

Адрес редакции: 230100, г. Нукус, ул. Ч. Абдирова, 1.

Телефон: 223-60-19

E-mail: vestnik@karsu.uz

Редактор: Машарипова Т. Ж.

Корректор: Кайыпова Ф.Ж.

Компьютерная верстка: Сейдабуллаева Ф.

«Вестник Каракалпакского государственного университета им. Бердаха» Постановлениями Президиума ВАК при Кабинете Министров Республики Узбекистан (20.03.2015 г., №214/2; 18. 11.2015 г., №218/5; 22.12.2015 г., №219/5; 23.12.2016 г., №232/5; 29.12.2016 г., №233/4; 29.03.2017 г., №239/5; 29.08.2017 г., №241/8; 28.12.2017 г., №247/6) включен в перечень научных изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан, для публикации основных научных результатов докторских диссертаций по научным направлениям История, Философия, Филология, Юридика, Педагогика, Психология, Экономика, Политология, Исламоведение.

Сдано в набор 06. 10. 2021. Подписано к печати 25. 10. 2021. Формат бумаги 60x84 1/8. Печать офсетная. Бум. л. 30,1. Уч.-изд. л. 20. Тираж 300. Цена договорная.

Каракалпакский государственный университет им. Бердаха. г.Нукус, ул. Ч. Абдирова,1 Журнал зарегистрирован Каракалпакским агентством печати и информации. Регистрационный номер №01-051 от 31 октября 2008 г.

Отпечатано в ООО «Шабнам Омад Нур». г. Самарканд, ул. Зиёкорлар 1.

© Вестник Каракалпакского государственного университета им.Бердаха

Founder and publisher: Karakalpak State University named after Berdakh

Editor in Chief: Doctor of Technical Sciences REYMOV A. M.

Deputy Editor-in-Chief: Doctor of Geographical Sciences TURDYMAMBETOV I.R.

Responsible editor of the periodical: TURSUNMURATOV M.

Editorial team:

ABDINAZIMOV Sh. – prof., Doctor of Philology, ABDULLAEVA M.N. – Doctor of Philosophy, ALEUOV U. – prof., Doctor of Pedagogical Sciences, ALLAMBERGENOV K. – Prof., Doctor of Philology, AMETOV I. – Associate Professor, Doctor of Biological Sciences, ASENOV G. – Prof., Doctor of Biological Sciences, BAYMANOV K. – Prof., Doctor of Technical Sciences, BALLIEVA R. – Doctor of Historical Sciences, BABAJANOV F. – docent, PhD of Philological Sciences, BERDIMURATOV A. – Prof., Doctor of Philosophy, ERKIBAEVA G. G. – Doctor of Pedagogical Sciences, ZHARIMBETOV K. – Prof., Doctor of Philology, ZHOLLYBEKOV B. – Prof., Doctor of Geography, ZHUMANOV M.A. – Prof., Doctor of Biological Sciences, ISMAYLOV K.A. – prof., Doctor of physical and mathematical Sciences, KOSCHANOV B. – prof., Doctor of historical Sciences, KUDAYBERGENOV K. K. – prof., Doctor of Physical and Mathematical Sciences, KUDAYBERGENOV M.S. – prof. Doctor of Philology, KUTYBAEVA E. – Prof., Doctor of Law, KAYPBERGENOV B.T. – Doctor of Technical Sciences, MAMBETULAEVA S.M. – Prof., Doctor of Biological Sciences, MAMBETNAZAROV B.S. – prof., Doctor of Agricultural Sciences, MATKURBANOV R. – Doctor of Law, MATCHANOV A.T. – prof., Doctor of Biological Sciences, MASHARIPOVA T. Zh. – docent. Doctor of Philology, MUMINOV F.A. – prof., Doctor of Philological Sciences, REIMOVA.Z.A. – prof., Doctor of Law, SEIFULLAEV J. – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, RUZIEV E. – prof., Doctor of pedagogical Sciences, TAGAYEV M.B. – prof., Doctor of Technical Sciences, TILEUMURATOV G. – docent, Candidate of Philological Sciences, UBAYDULLAYEV H. – prof., Doctor of economics, UTEBAEV D. – docent. Doctor of Physical and Mathematical Sciences, UTEULIEV N.U. – prof., Doctor of Physical and Mathematical Sciences, URAZymbetov K.K. – prof., Doctor of Philology, UMAROVA K. – Doctor of Law, KhVAN L.B. – prof., PhD of Pedagogical Sciences, KhIKMATOV F. – prof., Doctor of Geographical Sciences.

Periodical has been published since 2008

Issued 4 times a year in Karakalpak, Uzbek, Russian and English

Editorial address: 230100, Nukus, st. Ch. Abdirov, 1.

Phone: 223-60-19

E-mail: vestnik@karsu.uz

Editor: Masharipova T. Zh.

Proofreader: Kayipova F.Zh.

Computer layout: F. Seydabullaeva

"The Herald of Karakalpak State University named after Berdakh" is included in a list of scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission under the Cabinet of the Minister of the Republic of Uzbekistan for the publication of the main scientific results of doctoral dissertations in scientific areas History, Philosophy, Philology, Law, Pedagogy, Psychology, Economy, Political Science, Islamic Studies, by decrees of the Presidium of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan (20.03.2015 r., №214/2; 18. 11.2015 r., №218/5; 22.12.2015 r., №219/5; 23.12.2016 r., №232/5; 29.12.2016 r., №233/4; 29.03.2017 r., №239/5; 29.08.2017 r., №241/8; 28.12.2017 r., №247/6).

Delivered to the set 06. 10. 2021. Signed for printing 25.10. 2021. Paper size 60x84 1/8. Offset printing. Paper sheet 30,1. Edu.pub. sheet 20. Circulation 300. Price is negotiable.

Karakalpak State University. Berdakh Nukus, st. Ch. Abdirova, 1

The periodical is registered by the Karakalpak Press and Information Agency.

Registration number №01-051 from October 31, 2008

Printed by «Shabnam Omad Nur» Ltd. Samarkand, Intellectuals 1.

UDK 517.55

SEPARAT $\vec{\alpha}$ – GARMONIKALIQ FUNKCIYALAR HAQQINDA

Abdikadirov S. M., Turganov N. A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Separat garmonikalıq funkciyalar klası kompleks analizdiń hár túrli máselelerin sheshiwde keń qollanladı. Separat garmonikalıq funkciyalar birinshi márte P. Lelon ([1]) tárepinen anıqlanǵan hám úyrenilgen. Keyinirek, ulıwma jaǵdayda, separat garmonikalıq funkciyalar A. Zeriahi ([2]) hám J. Hecart ([3]) jumıslarında izertlenedi. Separat garmonikalıq funkciyalardı garmonikalıq dawam ettiriw máseleleri menen baylanıslı nátiyjeler A. Sadullaev hám S. Imomkulov ([4]) jumıslarında qaralǵan. Separat garmonikalıq funkciyalardıń tiykarǵı qásiyetlerin úyreniw máselesi separat analitikalıq funkciyalar menen tıǵız baylanıslı bolıp tabıladı ([5], [6]).

Bul maqalada biz separat $\vec{\alpha}$ – garmonikalıq funkciyalardı qarastıramız, bunda $\vec{\alpha} = (\alpha', \alpha'')$. Bunıń ushın, dáslep $\vec{\alpha}$ – garmonikalıq funkciya túsiniǵin kiritemiz.

Meyli $\alpha - \mathbb{D} \subset \mathbb{C}^n$ oblasttaǵı qálegen tuyıq hám qatań oń $(n-1, n-1)$ qos dárejeli differencial forma bolsın:

$$\alpha = \left(\frac{i}{2}\right)^{n-1} \sum_{j,k=1}^n \alpha_{jk}(z) dz[j] \wedge d\bar{z}[k], \alpha_{jk}(z) \in C^1(\mathbb{D}), d\alpha = 0,$$

$$\text{bunda } dz[j] = dz_1 \wedge \dots \wedge dz_{j-1} \wedge dz_{j+1} \wedge \dots \wedge dz_n, d\bar{z}[k] = d\bar{z}_1 \wedge \dots \wedge d\bar{z}_{k-1} \wedge d\bar{z}_{k+1} \wedge \dots \wedge d\bar{z}_n.$$

Анıqlama 1. ([7]) $\mathbb{D} \subset \mathbb{C}^n$ oblastta eki márte úzliksiz differenciallanıwshı $u(z) \in C^2(\mathbb{D})$ funkciya α – garmonikalıq dep ataladı, eger $\mathbb{D}$ oblastta $dd^c u \wedge \alpha = 0$ bolsa.

Meyli α' hám α'' qatań oń, sáykes $(n-1, n-1)$ hám $(m-1, m-1)$ qos dárejeli tuyıq differencial formalar bolsın.

Endi, qálegen $u(z, w) \in C^2(\mathbb{D} \times \mathbb{G})$ funkciya ushın $C^2(\mathbb{D} \times \mathbb{G})$ keńislikte tásir etiwshi kelesi eki operatordı qarastıramız, bunda $\mathbb{D} \times \mathbb{G} \subset \mathbb{C}^n \times \mathbb{C}^m$:

$$\begin{aligned} d_z d_z^c u(z, w) \wedge \alpha'(z) &= \left[\frac{i}{2} \sum_{j,k=1}^n \frac{\partial^2 u(z, w)}{\partial z_j \partial \bar{z}_k} dz_j \wedge d\bar{z}_k \right] \wedge \left[\left(\frac{i}{2}\right)^{n-1} \sum_{j,k=1}^n \alpha'_{jk}(z) dz[j] \wedge d\bar{z}[k] \right] = \\ &= \left(\frac{i}{2}\right)^n \sum_{j,k=1}^n (-1)^{k+j+1} \alpha'_{jk}(z) \frac{\partial^2 u(z, w)}{\partial z_j \partial \bar{z}_k} dz \wedge d\bar{z}, \end{aligned}$$

qálegen tayınlanǵan $w \in \mathbb{G}$ ushın;

$$\begin{aligned} d_w d_w^c u(z, w) \wedge \alpha''(w) &= \left[\frac{i}{2} \sum_{j,k=1}^m \frac{\partial^2 u(z, w)}{\partial w_j \partial \bar{w}_k} dw_j \wedge d\bar{w}_k \right] \wedge \left[\left(\frac{i}{2}\right)^{m-1} \sum_{j,k=1}^m \alpha''_{jk}(w) dw[j] \wedge d\bar{w}[k] \right] = \\ &= \left(\frac{i}{2}\right)^m \sum_{j,k=1}^m (-1)^{j+k+1} \alpha''_{jk}(w) \frac{\partial^2 u(z, w)}{\partial w_j \partial \bar{w}_k} dw \wedge d\bar{w}, \end{aligned}$$

qálegen tayınlanǵan $z \in \mathbb{D}$ ushın.

Анıqlama 2 ([8]). $u(z, w) \in C^2(\mathbb{D} \times \mathbb{G})$ funkciya $\mathbb{D} \times \mathbb{G}$ oblastta separat $\vec{\alpha}$ – garmonikalıq dep ataladı, eger ol tómenдеги eki shártti qanaatlandırса, bunda $\vec{\alpha} = (\alpha', \alpha'')$:

1) qálegen tayınlanǵan $w \in \mathbb{G}$ ushın $d_z d_z^c u(z, w) \wedge \alpha'(z) = 0$ bolsa;

2) qálegen tayınlanǵan $z \in \mathbb{D}$ ushın $d_w d_w^c u(z, w) \wedge \alpha''(w) = 0$ bolsa.

Kelesi teorema orınlı boladı.

Teorema 1 ([8]). Eger $u(z, w) \in C^2(\mathbb{D} \times \mathbb{G})$ separat $\vec{\alpha}$ – garmonikalıq funkciya bolsa, onda

$$dd^c u(z, w) \wedge \phi \wedge \beta = 0$$

boladı, bunda $\phi = \alpha'(z) \wedge \alpha''(w)$, $\beta = dd^c(|z|^2 + |w|^2)$.

Dálilleniwi. Meyli d_z hám d_w arqalı funkciyanıń sáykes Z hám W ózgeriwshiler gruppası boyınsha differencialların belgileyik. Sonda tolıq differencial ushın

$$du = d_z u + d_w u,$$

$$d^c u = d_z^c u + d_w^c u$$

teńlikler orınlı boladı. Bunnan

$$dd^c u(z, w) = d_z d_z^c u + d_w d_w^c u + d_w d_z^c u + d_z d_w^c u$$

keńlik keltirip shıǵadı. Dara jaǵdayda,

$$\beta = dd^c(|z|^2 + |w|^2) = dd^c|z|^2 + dd^c|w|^2.$$

teńlik orınlı. Endi

$$\begin{aligned} dd^c u(z, w) \wedge \alpha'(z) \wedge \alpha''(w) \wedge \beta &= dd^c u(z, w) \wedge \alpha'(z) \wedge \alpha''(w) \wedge (dd^c|z|^2 + dd^c|w|^2) = \\ &= (d_z d_z^c u + d_w d_w^c u + d_w d_z^c u + d_z d_w^c u) \wedge (\alpha'(z) \wedge \alpha''(w) \wedge dd^c|z|^2 + \alpha'(z) \wedge \alpha''(w) \wedge dd^c|w|^2) \end{aligned}$$

formanı qarastıramız.

Qawıslardı ashıp shıǵıp,

$$\begin{aligned} dd^c u(z, w) \wedge \alpha'(z) \wedge \alpha''(w) \wedge \beta &= \\ &= d_z d_z^c u \wedge \alpha'(z) \wedge \alpha''(w) \wedge dd^c|z|^2 + d_w d_w^c u \wedge \alpha''(w) \wedge \alpha'(z) \wedge dd^c|z|^2 + \\ &+ d_z d_z^c u \wedge \alpha'(z) \wedge \alpha''(w) \wedge dd^c|w|^2 + d_w d_w^c u \wedge \alpha''(w) \wedge \alpha'(z) \wedge dd^c|w|^2 + \\ &+ d_w d_z^c u \wedge \alpha'(z) \wedge \alpha''(w) \wedge dd^c|z|^2 + d_z d_w^c u \wedge \alpha'(z) \wedge \alpha''(w) \wedge dd^c|z|^2 + \\ &+ d_w d_z^c u \wedge \alpha'(z) \wedge \alpha''(w) \wedge dd^c|w|^2 + d_z d_w^c u \wedge \alpha'(z) \wedge \alpha''(w) \wedge dd^c|w|^2. \end{aligned}$$

teńlikke iye bolamız. Bul teńliktiń oń tárepindegi hár bir qosılıwshını bólek qarastıramız, sonda

$$\begin{aligned} d_w d_z^c u \wedge \alpha'(z) \wedge dd^c|z|^2 \wedge \alpha''(w) &= \frac{i}{2} \sum_{j=1}^m \sum_{k=1}^n \frac{\partial^2 u}{\partial w_j \partial \bar{z}_k} dw_j \wedge d\bar{z}_k \wedge \\ &\wedge \left(\frac{i}{2} \right)^{n-1} \sum_{j,k=1}^n \alpha'_{jk}(z) dz[j] \wedge d\bar{z}[k] \wedge \left(\frac{i}{2} (dz_1 \wedge d\bar{z}_1 + \dots + dz_n \wedge d\bar{z}_n) \right) \wedge \alpha''(w) = \\ &= \left(\frac{i}{2} \sum_{j=1}^m \sum_{k=1}^n \frac{\partial^2 u}{\partial w_j \partial \bar{z}_k} dw_j \wedge d\bar{z}_k \wedge \left(\frac{i}{2} \right)^n \sum_{k=1}^n \alpha'_{kk}(z) dz \wedge d\bar{z} \right) \wedge \alpha''(w) = \\ &= \left(\frac{i}{2} \right)^{n+1} \left(\frac{\partial^2 u}{\partial w_1 \partial \bar{z}_1} dw_1 \wedge d\bar{z}_1 + \frac{\partial^2 u}{\partial w_1 \partial \bar{z}_2} dw_1 \wedge d\bar{z}_2 + \dots + \frac{\partial^2 u}{\partial w_m \partial \bar{z}_n} dw_m \wedge d\bar{z}_n \right) \wedge \\ &\wedge (\alpha'_{11}(z) dz_1 \wedge d\bar{z}_1 \wedge \dots \wedge dz_n \wedge d\bar{z}_n + \dots + \alpha'_{nn}(z) dz_1 \wedge d\bar{z}_1 \wedge \dots \wedge dz_n \wedge d\bar{z}_n) \wedge \alpha''(w) = \\ &= \left(\frac{i}{2} \right)^{n+1} \left(\sum_{j=1}^m \sum_{k=1}^n \alpha'_{kk}(z) \frac{\partial^2 u}{\partial w_j \partial \bar{z}_k} dw_j \wedge d\bar{z}_k \wedge dz \wedge d\bar{z} \right) \wedge \alpha''(w) \end{aligned}$$

hám sırtqı kóbeymeniń $d\bar{z}_k \wedge d\bar{z}_k = 0$ qásiyetinen paydalanıp,

$$\sum_{j=1}^m \sum_{k=1}^n \alpha'_{kk}(z) \frac{\partial^2 u}{\partial w_j \partial \bar{z}_k} dw_j \wedge d\bar{z}_k \wedge dz \wedge d\bar{z} = 0$$

ekenligin, yaғniy $d_w d_{\bar{z}}^c u \wedge \alpha'(z) \wedge dd^c |z|^2 \wedge \alpha''(w) = 0$ bolıwın tabamız. Tap sol sıyaqlı, kelesi teńliklerge iye bolamız:

$$d_z d_{\bar{z}}^c u \wedge \alpha'(z) \wedge \alpha''(w) \wedge dd^c |z|^2 = 0,$$

$$d_w d_{\bar{w}}^c u \wedge \alpha''(w) \wedge \alpha'(z) \wedge dd^c |w|^2 = 0,$$

$$d_z d_{\bar{w}}^c u \wedge \alpha'(z) \wedge dd^c |z|^2 \wedge \alpha''(w) = 0,$$

$$d_w d_{\bar{z}}^c u \wedge \alpha''(w) \wedge dd^c |w|^2 \wedge \alpha'(z) = 0,$$

$$d_z d_{\bar{w}}^c u \wedge \alpha''(w) \wedge dd^c |w|^2 \wedge \alpha'(z) = 0.$$

Solay etip, biz

$$\begin{aligned} dd^c u(z, w) \wedge \alpha'(z) \wedge \alpha''(w) \wedge \beta = \\ = d_w d_{\bar{w}}^c u \wedge \alpha''(w) \wedge \alpha'(z) \wedge dd^c |z|^2 + d_z d_{\bar{z}}^c u \wedge \alpha'(z) \wedge \alpha''(w) \wedge dd^c |w|^2 \end{aligned}$$

teńlikke iye bolamız. Bunnan, separat $\tilde{\alpha}$ – garmonikalıq funkciyanıń anıqlaması boyınsha, sońǵı teńliktiń oń tárepindegi hár bir qosılıwshı nolge teń boladı. Demek $dd^c u(z, w) \wedge \phi \wedge \beta = 0$ boladı, bunda $\phi = \alpha'(z) \wedge \alpha''(w)$ hám $\beta = dd^c (|z|^2 + |w|^2)$. *Teorema dálillendi.*

Maqalanıń tiykarǵı nátiyjesi kelesi teoremada keltiriledi.

Teorema 2. Meyli $\mathbb{D} \subset \mathbb{C}^n$ hám $\mathbb{G} \subset \mathbb{C}^m$ bolıp, $\mathbb{D} \times \mathbb{G}$ oblastta anıqlanǵan $u(z, w)$ funksiya Z ózgeriwshi boyınsha $\alpha'(z)$ – garmonikalıq hám W ózgeriwshi boyınsha $\alpha''(w)$ – garmonikalıq bolsın. Eger $\alpha'(z)$ hám $\alpha''(w)$ haqıyqıy analitikalıq differencial formalar bolsa, onda $u(z, w)$ funksiya $\mathbb{D} \times \mathbb{G}$ oblastta $\phi \wedge \beta$ – garmonikalıq funksiya boladı, bunda $\phi = \alpha'(z) \wedge \alpha''(w)$, $(z, w) \in \mathbb{D} \times \mathbb{G}$ hám $\beta = dd^c (|z|^2 + |w|^2)$.

Dálilleniwi. Teorema shártı boyınsha $\alpha'(z)$ hám $\alpha''(w)$ differencial formalar haqıyqıy analitikalıq bolǵanlıqtan, bul differencial formalarǵa sáykes keliwshi hár bir Puasson yadrosı haqıyqıy analitikalıq boladı. Endi, qálegen $B_1 \subset \mathbb{D}$ hám $B_2 \subset \mathbb{G}$ sharlardı alamız. Bul sharlarda $\alpha'(z)$ hám $\alpha''(w)$ differencial formalarǵa sáykes keliwshi hár bir Puasson yadrosı eki ózgeriwshi boyınsha haqıyqıy analitikalıq boladı.

Demek, qálegen tayınlanǵan $w \in B_2$ ushın Z ózgeriwshi boyınsha Puasson yadrosı járdeminde $u(z, w)$ funkciyanıń integrallıq kórinisi $2n$ kompleks ózgeriwshi boyınsha $\hat{B}_1 \subset \mathbb{C}^{2n}$ oblastqa golomorf funksiya sıpatında dawam etedi. Tap sol sıyaqlı, qálegen tayınlanǵan $z \in B_1$ ushın W ózgeriwshi boyınsha Puasson yadrosı járdeminde $u(z, w)$ funkciyanıń integrallıq kórinisi $2m$ kompleks ózgeriwshi boyınsha $\hat{B}_2 \subset \mathbb{C}^{2m}$ oblastqa golomorf funksiya sıpatında dawam etedi ([9]). Sonlıqtan $u(z, w)$ funksiya $X = (\hat{B}_1 \times B_2) \cup (B_1 \times \hat{B}_2)$ kóplikte separat – analitikalıq funkciyanı anıqlaydı ([10]). Bunday separat – analitikalıq funksiya $B_1 \times B_2 \subset \mathbb{C}^{2n} \times \mathbb{C}^{2m}$ kópliktiń bazı bir dögeregine golomorf dawam etedi. Bunnan $u(z, w)$ funksiya $B_1 \times B_2$ oblastta ózgeriwshiler jıyındısı boyınsha haqıyqıy analitikalıq ekenligi kelip shıǵadı.

Demek, $u(w, z)$ funksiya $\mathbb{D} \times \mathbb{G}$ oblastta $\phi \wedge \beta$ – garmonikalıq boladı. *Teorema dálillendi.*

ÁDEBIYATLAR

1. Lelon P. Fonctions plurisousharmoniques et fonctions analytiques de variables reelles// Ann. Inst. Fourier 11, 1961. pp. 515-562.
2. Zeriahi A. Bases communes dans certains espaces de fonctions harmoniques et fonctions separement harmoniques sur certains ensembles de $\mathbb{C}^n$ // Ann. Fac. Sci. Toulouse. Math., 1982, ser. 5. v.4, pp.75-102.
3. Hecart J. M. Ouverts d'harmonicité pour les fonctions separement harmoniques// Potential Anal., 2000, v. 13. № 2. pp. 115-126.
4. Садуллаев А. С., Имомкулов С. А. Продолжение голоморфных и плюригармонических функций с тонкими особенностями на параллельных сечениях. Труды математического института им. В.А. Стеклова, 2006, т.53. с.158-174.
5. Imomkulov S. A., Abdikadirov S. M. Removable Singularities of Separately Harmonic Functions// Journal of Siberian Federal University. Mathematics & Physics. 2021, 14(3), pp. 369–375.
6. Имомкулов С. А., Абдиқадиров С. М. Об аналоге теоремы Осгуда-Брауна для сепаратно-гармонических функций// Доклады АН РУз, 2021, – №1, – с. 3-6.
7. Ваисова М. Д. Теория потенциала в классе α – субгармонических функций// Узбекский математический журнал, – Ташкент, 2016, – №3, – с. 46–52.

8. Imomkulov S. A., Abdikadirov S. M., Sharipov R. A. $\vec{\alpha}$ -separately subharmonic functions// Central Asian Problems of Modern Science and Education. 2020, v.3, pp. 66-80.
9. Курбанов Б. Т. О граничной теореме Морера// Доклады АН РУз, 2001.
10. Садуллаев А. С. Плюрисубгармонические функции// Коллективная монография, М., ВИНТИ, Современные проблемы математики, Т.8, (1985), с. 65-111.

Separat $\vec{\alpha}$ – garmonikalıq funkciyalar haqqında

Abdikadirov S. M., Turganov N. A. Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Túsindirme. Bul maqala separat $\vec{\alpha}$ – garmonikalıq funkciyalar haqqında bolıp, onda $\mathbb{D} \times \mathbb{G} \subset \mathbb{C}^{n+m}$ ($\mathbb{D} \subset \mathbb{C}^n$, $\mathbb{G} \subset \mathbb{C}^m$)

oblastta aniqlanğan $u(z, w)$ funkciya Z ózgeriwshi boyınsha $\alpha'(z)$ – garmonikalıq hám W ózgeriwshi boyınsha $\alpha''(w)$ – garmonikalıq bolıp, $\alpha'(z)$ hám $\alpha''(w)$ haqıyqıy analitikalıq differencial formalar bolsa, onda $u(z, w)$ funkciya $\mathbb{D} \times \mathbb{G}$ oblastta $\phi \wedge \beta$ – garmonikalıq funkciya bolıwı haqqında teorema dálillengen, bunda $\phi = \alpha'(z) \wedge \alpha''(w)$, $(z, w) \in \mathbb{D} \times \mathbb{G}$ hám $\beta = dd^c(|z|^2 + |w|^2)$.

Tayanış sòzler: $\vec{\alpha}$ – garmonikalıq funkciya, separat $\vec{\alpha}$ – garmonikalıq funkciya, haqıyqıy analitikalıq differencial forma, Puasson yadrosı, golomorf funkciya.

Separat $\vec{\alpha}$ – garmonik funkciyalar haqida

Abdikadirov S. M., Turganov N. A. Qaraqalpaq davlat universiteti

Izoh. Ushbu maqola separat $\vec{\alpha}$ – garmonik funkciyalar haqida bòlib, unda $\mathbb{D} \times \mathbb{G} \subset \mathbb{C}^{n+m}$ ($\mathbb{D} \subset \mathbb{C}^n$, $\mathbb{G} \subset \mathbb{C}^m$)

sohada aniqlangan $u(z, w)$ funkciya Z ózgaruvchi bòyicha $\alpha'(z)$ – garmonik va W ózgaruvchi bòyicha $\alpha''(w)$ – garmonik bòlib, $\alpha'(z)$ va $\alpha''(w)$ haqıyqıy analitik differencial formalar bòlsa, unda $u(z, w)$ funkciya $\mathbb{D} \times \mathbb{G}$ sohada $\phi \wedge \beta$ – garmonik funkciya bòlishi haqidagi teorema isbotlangan, bunda $\phi = \alpha'(z) \wedge \alpha''(w)$, $(z, w) \in \mathbb{D} \times \mathbb{G}$ va $\beta = dd^c(|z|^2 + |w|^2)$.

Tayanch sòzlar: $\vec{\alpha}$ – garmonik funkciya, separat $\vec{\alpha}$ – garmonik funkciya, haqıyqıy analitik differencial forma, Puasson yadrosı, golomorf funkciya.

О сепаратно $\vec{\alpha}$ – гармонических функциях

Абдиқадиров С. М., Турганов Н. А. Каракалпакский государственный университет

Аннотация. В работе рассматривается сепаратно $\vec{\alpha}$ – гармонические функции и доказана что, если функция $u(z, w)$ определенная в области $\mathbb{D} \times \mathbb{G} \subset \mathbb{C}^{n+m}$ ($\mathbb{D} \subset \mathbb{C}^n$, $\mathbb{G} \subset \mathbb{C}^m$) является $\alpha'(z)$ – гармонической по переменной Z , и $\alpha''(w)$ – гармонической по переменной W , а также $\alpha'(z)$ и $\alpha''(w)$ являются действительными аналитическими дифференциальными формами, тогда $u(z, w)$ является $\phi \wedge \beta$ – гармонической функцией в $\mathbb{D} \times \mathbb{G}$, где $\phi = \alpha'(z) \wedge \alpha''(w)$, $(z, w) \in \mathbb{D} \times \mathbb{G}$ и $\beta = dd^c(|z|^2 + |w|^2)$.

Ключевые слова: $\vec{\alpha}$ – гармоническая функция, сепаратно $\vec{\alpha}$ – гармоническая функция, действительно аналитическая дифференциальная форма, ядро Пуассона, голоморфная функция.

About separate $\vec{\alpha}$ – harmonic functions

Abdikadirov S. M., Turganov N. A. Karakalpak State University

Summary. The paper considers separately $\vec{\alpha}$ – harmonic functions and it is proved that if the function $u(z, w)$ defined in the domain $\mathbb{D} \times \mathbb{G} \subset \mathbb{C}^{n+m}$ ($\mathbb{D} \subset \mathbb{C}^n$, $\mathbb{G} \subset \mathbb{C}^m$) is $\alpha'(z)$ – alpha harmonic in the variable Z , and $\alpha''(w)$ – harmonic in the variable w , as well as $\alpha'(z)$ and $\alpha''(w)$ are real analytical differential forms, then $u(z, w)$ is an $\phi \wedge \beta$ – harmonic function in $\mathbb{D} \times \mathbb{G}$, where $\phi = \alpha'(z) \wedge \alpha''(w)$, $(z, w) \in \mathbb{D} \times \mathbb{G}$ and $\beta = dd^c(|z|^2 + |w|^2)$.

Keywords: $\vec{\alpha}$ – harmonic function, separately $\vec{\alpha}$ – harmonic function, real analytical differential form, Poisson kernel, holomorphic function.

УДК 517.95

ИССЛЕДОВАНИЯ КОЛЕБАНИЯ СТРУНЫ С ЗАКРЕПЛЕННЫМИ КОНЦАМИ,
ПОДВЕРГАЮЩИЕСЯ ДЕЙСТВИЮ СИЛ ИМПУЛЬСНОЙ ПРИРОДЫЕлгондиев К.К.¹, Кутлумуратова Ю.Р.²

Каракалпакский государственный университет

Решение основной смещенной задачи для уравнения колебания струны с импульсным воздействием в фиксированные моменты времени заключается в нахождении решения уравнения

$$\frac{\partial^2 k}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial t^2}, \quad t \neq t_k \quad (1)$$

при граничных условиях

$$u(0, t) = 0; \quad u(\ell, t) = 0, \quad (2)$$

удовлетворяющая начальным условиям

$$u(x, 0) = \varphi_0(x), \quad \frac{\partial u}{\partial t}(x, 0) = \varphi_1(x) \quad (3)$$

и условиям импульсных воздействий

$$\Delta \left. \frac{\partial u}{\partial t} \right|_{t=t_k} = \frac{\partial u(x, t_k + 0)}{\partial t} - \frac{\partial u(x, t_k - 0)}{\partial t} = I_k(x), \quad k = 1, 2, \dots \quad (4)$$

Относительно моментов импульсных воздействий $t_k, k = 1, 2, \dots$ предполагается, что $t_k > t_m$ при $k > m$ и $t_k \rightarrow +\infty$ при $k \rightarrow +\infty$, причем $t_k > 0$.

Определение. Решением задачи (1)-(4) называется функция $u(x, t)$, удовлетворяющая при $t \neq t_k, k = 1, 2, \dots$ уравнению (1), при $t = t_k, k = 1, 2, \dots$ условиям импульсных воздействий (4); граничным условиям (2) при $x = 0$ и $x = \ell$; начальному условию (3) в начальный момент времени $t = 0$.

В данной работе рассматривается задача построения решения задачи (1)-(4) методом Фурье или методом разделения переменных классической математической физики.

Решение задачи (1)-(4) будем искать в виде ряда Фурье по собственным функциям граничной задачи

$$X''(x) + \lambda X(x) = 0, \quad (5)$$

$$X(0) = X(\ell) = 0, \quad (6)$$

которые представимы в виде $X_n = \sin \frac{n\pi}{\ell} x, n = 1, 2, \dots$, т.е.

$$u(x, t) = \sum_{n=1}^{\infty} T_n(t) \sin \frac{n\pi}{\ell} x \quad (7)$$

Подставляя (7) в уравнение (1), получим уравнение

$$\sum_{n=1}^{\infty} T_n''(t) \sin \frac{n\pi}{\ell} x = -a^2 \sum_{n=1}^{\infty} T_n(t) \cdot \left(\frac{n\pi}{\ell} \right)^2 \sin \frac{n\pi}{\ell} x, \quad t \neq t_k$$

или

$$\sum_{n=1}^{\infty} \left\{ T_n''(t) + \left(\frac{an\pi}{\ell} \right)^2 T_n(t) \right\} \sin \frac{n\pi}{\ell} x = 0, \quad t \neq t_k.$$

Отсюда следует, что коэффициенты ряда Фурье (7) удовлетворяют обыкновенным дифференциальным уравнениям второго порядка

$$T_n''(t) + \left(\frac{an\pi}{\ell} \right)^2 T_n(t) = 0, \quad t \neq t_k, \quad (8)$$

Далее из начальных условий (3), следует

$$\left. \begin{aligned} u(x, 0) &= \sum_{n=1}^{\infty} T_n(0) \sin \frac{n\pi}{\ell} x = \varphi_0(x) \\ \frac{\partial u}{\partial t}(x, 0) &= \sum_{n=1}^{\infty} T_n'(0) \sin \frac{n\pi}{\ell} x = \varphi_1(x) \end{aligned} \right\}$$

Умножая эти равенства на $\sin \frac{m\pi}{\ell} x, m \in N$, и интегрируя полученный результат по отрезку $[0, \ell]$, с учетом ортогональности системы функций по синусам, получим

$$\begin{aligned} T_n(0) &= \frac{2}{\ell} \int_0^{\ell} \varphi_0(x) \cdot \sin \frac{n\pi}{\ell} x dx, \\ T_n'(0) &= \frac{2}{\ell} \int_0^{\ell} \varphi_1(x) \cdot \sin \frac{n\pi}{\ell} x dx. \end{aligned} \quad (9)$$

Аналогично, подставляя (7) в (4), имеем

$$\Delta T_n'(t) \Big|_{t=t_k} = T_n'(t_k + 0) - T_n'(t_k - 0) = I_k(x), \quad k = 1, 2, \dots \quad (10)$$

Таким образом, задача определения функций $T_n(t), n \in N$ сводим задаче нахождения решения обыкновенного дифференциального уравнения второго порядка

$$T_n''(t) + \left(\frac{an\pi}{\ell} \right)^2 T_n(t) = 0, \quad t \neq t_k \quad (11)$$

с начальным условием,

$$T_n(0) = a_n; \quad T_n'(0) = b_n, \quad (12)$$

и условием импульсных воздействий

$$\Delta T_n'(t) \Big|_{t=t_k} = T_n'(t_k + 0) - T_n'(t_k - 0) = C_n^k, \quad k \in N, \quad (13)$$

где введена обозначения

$$\begin{aligned} a_n &= \frac{2}{\ell} \int_0^{\ell} \varphi_0(x) \sin \frac{n\pi}{\ell} x dx, \quad b_n = \frac{2}{\ell} \int_0^{\ell} \varphi_1(x) \sin \frac{n\pi}{\ell} x dx \\ C_n^k &= \frac{2}{\ell} \int_0^{\ell} I_k(x) \cdot \sin \frac{n\pi}{\ell} x dx \quad k = 1, 2, \dots \end{aligned} \quad (14)$$

Задача решения уравнения (11) при условиях (12), (13) детально изучена в работе [2] и показана, что решения для $\forall t \in [t_k, t_{k+1}), k = 1, 2, \dots$ Этой задачи представима в виде:

$$T_n(t) = a_n \cos \frac{an\pi}{\ell} t + \frac{b_n \cdot \ell}{an\pi} \sin \frac{an\pi}{\ell} t + \frac{\ell}{an\pi} \sum_{0 < t \leq t_k} C_n^k \sin \frac{an\pi}{\ell} (t - t_k), \quad n \in N. \quad (15)$$

Подставляя $T_n(t)$ из (15) на место в (7) имеем решение задачи (1)-(4) в виде:

$$u(x, t) = \sum_{n=1}^{\infty} \left\{ a_n \cos \frac{an\pi}{\ell} t + \frac{b_n \cdot \ell}{an\pi} \sin \frac{an\pi}{\ell} t + \frac{\ell}{an\pi} \sum_{0 < t \leq t_k} C_n^k \cdot \sin \frac{an\pi}{\ell} (t - t_k) \right\} \cdot \sin \frac{n\pi}{\ell} x \quad (16)$$

Отметим, что полученный результат полностью совпадает с решением задачи (1)-(3) при $I_k(x) \equiv 0, k = 1, 2, \dots$ в условии (4), приведенный в [3].

Имеет место теорема:

Теорема: Если функция $\varphi_0(x) \in C^2[0, \ell]$, имеет кусочно-непрерывную производную третьего порядка, а функций $\varphi_1(x), I_k(x) \in C^1[0, \ell]$, имеют кусочно-непрерывные производные второго порядка и выполняются условия согласованности

$$\begin{aligned} \varphi_0(0) &= \varphi_0(\ell), \quad \varphi_1(0) = \varphi_1(\ell), \quad \varphi_0''(0) = \varphi_0''(\ell) = 0, \\ I_k(0) &= I_k(\ell), \quad k = 1, 2, \dots, \end{aligned} \quad (17)$$

то функция $u(x, t)$, определенная формулой (16) имеет непрерывные производные второго порядка в области $G = \{ (x, t) | 0 \leq x \leq \ell, t \in [0; +\infty) \setminus \{t_k\}, k = 1, 2, \dots \}$ и удовлетворяет уравнению (1), граничным условиям (2), начальному условию (3), а также условиям импульсного воздействия (4). Кроме того ряд (16) можно дважды дифференцировать по x и t , при этом полученные ряды сходятся абсолютно и равномерно в области G .

Доказательство. Первые равенства в (17) следует из непрерывности функции $U(x, t)$ в точках $(0, 0)$ и $(\ell, 0)$ на основе условий (2) и (3). Второе и четвертое равенства в (17) следует из непрерывности производной $\frac{\partial u}{\partial t}$ в точках $(0, 0)$ и $(\ell, 0)$. Третье равенство в (17) получаем следующим образом. Положив $t = 0$ в уравнение (1), получаем

$$\left. \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} \right|_{t=0} - a^2 \varphi_0''(x) = 0. \quad (18)$$

Дифференцируя теперь равенство (2), имеем

$$\left. \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} \right|_{x=0} = \left. \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} \right|_{x=l} = 0. \quad (19)$$

Пологая в (18) $x=0$ и $x=l$, а в (19) $t=0$, получим третье равенство в (17).

Поскольку при каждом $m \in N$,

$$u(x, t) = \sum_{n=1}^{\infty} \left\{ a_n \cos \frac{an\pi}{l} t + \frac{b_n l}{an\pi} \sin \frac{an\pi}{l} t + \frac{l}{an\pi} \sum_{k=1}^m C_n^{(k)} \cdot \sin \frac{an\pi}{l} (t - t_k) \right\} \cdot \sin \frac{n\pi}{l} x.$$

Отсюда с учетом (14), имеем

$$\begin{aligned} a_n - \frac{l}{an\pi} \sum_{k=1}^m C_n^{(k)} \cdot \sin \frac{an\pi}{l} t_k &= \frac{2}{l} \int_0^l \varphi_0(x) \sin \frac{n\pi}{l} x dx - \\ &- \frac{l}{an\pi} \left(\frac{2}{l} \sum_{k=1}^m \int_0^l I_k(x) \cdot \sin \frac{n\pi}{l} x dx \right) \cdot \sin \frac{an\pi}{l} t_k, \\ \frac{l}{an\pi} (b_n + \sum_{k=1}^m C_n^{(k)} \cdot \cos \frac{an\pi}{l} t_k) &= \frac{l}{an\pi} \left(\frac{2}{l} \int_0^l \varphi_1(x) \sin \frac{n\pi}{l} x dx + \right. \\ &+ \left. \left(\frac{2}{l} \sum_{k=1}^m \int_0^l I_k(x) \cdot \sin \frac{n\pi}{l} x dx \right) \cdot \cos \frac{an\pi}{l} t_k \right), \end{aligned}$$

то выполняя интегрирования по частям в правых частях этих равенств, получаем

$$a_n - \frac{l}{an\pi} \sum_{k=1}^m C_n^{(k)} \cdot \sin \frac{an\pi}{l} t_k = -\left(\frac{l}{\pi}\right)^3 \left[\frac{\alpha_n}{n^3} + \sum_{k=1}^m \frac{\gamma_n^{(k)}}{n^3} \sin \frac{an\pi}{l} t_k \right] \quad (20)$$

$$b_n + \sum_{k=1}^m C_n^{(k)} \cdot \cos \frac{an\pi}{l} t_k = -\left(\frac{l}{\pi}\right)^3 \left[\frac{\beta_n}{n^3} + \sum_{k=1}^m \frac{\gamma_n^{(k)}}{n^3} \cos \frac{an\pi}{l} t_k \right], \quad (21)$$

где $n=1, 2, \dots$,

$$\begin{aligned} \alpha_n &= \frac{2}{l} \int_0^l \varphi_0'''(x) \cos \frac{k\pi}{l} x dx \\ \beta_n &= \frac{2}{a\pi} \int_0^l \varphi_1'''(x) \sin \frac{k\pi}{l} x dx \\ \gamma_n^{(k)} &= \frac{2}{a\pi} \int_0^l I_k''(x) \sin \frac{k\pi}{l} x dx, \quad k = \overline{1, m}. \end{aligned}$$

Известно, что числовые ряды вида

$$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{|\alpha_n|}{n}, \quad \sum_{n=1}^{\infty} \frac{|\beta_n|}{n}, \quad \sum_{n=1}^{\infty} \frac{|\gamma_n^{(k)}|}{n}, \quad k = \overline{1, m}$$

сходятся.

Подставляем (20) и (21) в (16), тогда

$$\begin{aligned} u(x, t) &= -\left(\frac{l}{\pi}\right)^3 \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n^3} \left[\left(\alpha_n - \sum_{k=1}^m \gamma_n^{(k)} \sin \frac{an\pi}{l} t_k \right) \cdot \cos \frac{an\pi}{l} t + \right. \\ &+ \left. \left(\beta_n + \sum_{k=1}^m \gamma_n^{(k)} \cos \frac{an\pi}{l} t_k \right) \cdot \sin \frac{an\pi}{l} t \right] \cdot \sin \frac{n\pi}{l} x \end{aligned} \quad (22)$$

Ряд (22) и ряды, полученные из (22) дважды почленным дифференцированием мажорируются соответственно числовыми рядами.

$$C_1 \sum_{n=1}^{\infty} \frac{|\alpha_n| + 2|\gamma_n| + |\beta_n|}{n^3}, \quad C_2 \sum_{n=1}^{\infty} \frac{|\alpha_n| + 2|\gamma_n| + |\beta_n|}{n^2}, \quad C_3 \sum_{n=1}^{\infty} \frac{|\alpha_n| + 2|\gamma_n| + |\beta_n|}{n},$$

где C_1, C_2, C_3 – постоянные.

Следовательно, ряд (16) и ряды полученные из (16) дважды по членным дифференцированием сходятся абсолютно и равномерно в области G . Отсюда следует непрерывность функции $u(x,t)$ в области $\{(x,t)|0 \leq x \leq l, 0 \leq t \leq +\infty\}$, а её производные непрерывны в области G .

ЛИТЕРАТУРА

1. Samoilenko A.M., Perestyuk N.A. Impulsive differential equations. World Scientific Series of Non-linear Sciences. Ser.A.V.14. – Singapore: World Scientific. – 1995. – 462 p.
2. Samoylenko V.Hr., Yelgondiyev K.K. On existence of periodical solutions for differential equations with impulsive effects//Journ. Facta Universitatis/ Series: mechanics, automatic and robotics, 1998. N2(2). P.635-639.
3. Куликов К.Г. Уравнения и методы математической физики. Классические модели. –С-Пб. Изд. Политехнического университета. 2011.-220 с.

Impulsiv tabiat kuchlari ta'risi astidagi tug'argan uchlari bo'lgan tarning tebranishini o'rganish.

Elgondiev K.K.1, Qutlumuratova Yu.R. Qoraqalpog' davlat universiteti

Rezyume. Uchlari bekitilgan tarning tebranishi impuls tabiatli tashqi ta'siriga uchragan holi o'rganilgan. Shturm-Liuvill masalasining xos funksiyalari bo'yicha Fure qatori ko'rinishidagi tebranish qonuniyati olingan va bu qatorning absolyut va tekis yaqinlashuvchi bo'lish shartlari keltirilgan.

Kalit so'zlar. differentsial tenglamalar, impuls ta'siri, Fure qatori, absolyut va tekis yaqinlashuvchilik.

Исследования колебания струны с закрепленными концами, подвергающиеся действию сил импульсной природы

Елгондиев К.К., Кутлумуратова Ю.Р. Каракалпакский государственный университет

Резюме. Исследована задача о колебании струны с закрепленными концами, подвергающиеся импульсным воздействиям в фиксированные моменты времени. Получен явный вид решения в виде ряда Фурье по собственным функциям задачи Штурма-Лиувилля. Приведены условия сходимости полученных рядов Фурье.

Ключевые слова: дифференциальные уравнения, импульсные воздействия, ряда Фурье, абсолютная и равномерная сходимость.

Studies of vibration of a string with fixed ends under the action of forces of impulsive nature

Elgondiev K.K., Kutlumuratova Yu.R. Karakalpak State University

Summary. The problem of vibration of a string with fixed ends subjected to impulse influences at fixed times is investigated. An explicit form of the solution is obtained in the form of a Fourier series in eigenfunctions of the Sturm-Liouville problem. The conditions for the convergence of the obtained Fourier series are given.

Key words: differential equations, impulse actions, Fourier series, absolute and uniform convergence.

УДК 517.968.7

О РЕШЕНИИ МНОГОТОЧЕЧНОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ ТИПА ВОЛЬТЕРРА

Нуржанов О.Д., Исмаилова Н.К.

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Изучение процессов с последствием приводит к краевым задачам для интегро-дифференциальных уравнений [1].

В данной работе численно-аналитический метод А. М. Самойленко [2] применяется к приближенному решению многоточечной краевой задачи для систем интегро-дифференциальных уравнений типа Вольтерра.

Рассмотрим систему интегро-дифференциальных уравнений вида

$$\frac{dx(t)}{dt} = A(t)x + \int_0^t B(t,s)x(s)ds + f\left(t, x, \int_0^t \phi(t,s,x(s))ds\right) \quad (1)$$

при линейных многоточечных краевых условиях

$$\sum_{i=0}^p A_i x(t_i) = d, \quad 0 = t_0 < t_1 < t_2 < \dots < t_{p-1} < t_p = T, \quad (2)$$

где x , f , ϕ , d - точки n -мерного евклидова пространства E_n ; $A(t)$ и $B(t,s)$ - $(n \times n)$ -мерные матрицы, причем эти матричные функции и векторные функции f и ϕ определены и непрерывны в области

$$t \in [0, T], \quad 0 \leq s \leq t \leq T, \quad x \in D, \quad y \in D_1. \quad (3)$$

Здесь D - замкнутая ограниченная область пространства E_n , D_1 - шар пространства E_n ; A_i , $i = 1, 2, \dots, p$ - $(n \times n)$ -мерные постоянные матрицы такие, что

$$\det \left[\sum_{i=0}^p A_i t_i \right] \neq 0.$$

Пусть $R(t,s)$ - резольвентная матрица для матриц $A(t)$ и $B(t,s)$, характеризующих систему уравнений (1), т.е. является решением сопряженного уравнения

$$\frac{\partial}{\partial s} R(t,s) = -R(t,s)A(s) - \int_s^t R(t,u)B(u,s)du,$$

удовлетворяющим условию

$$R(t, t) = I \text{ (единичная матрица)}$$

в области (3).

Известно [3], что при помощи резольвентной матрицы $R(t, s)$ решение $x(t)$ системы уравнений (1) представимо в виде

$$x(t) = R(t, 0)x_0 + \int_0^t R(t, \tau) f\left(\tau, x(\tau), \int_0^\tau \phi(\tau, s, x(s)) ds\right) d\tau \quad (4)$$

для всех $t \in [0, T]$, любого вектора $x_0 = x(0)$ и любой непрерывной на $[0, T]$ функции f .

Для того, чтобы построить последовательность функций, которые удовлетворяли бы заданным краевым условиям (2), рассмотрим рекуррентное соотношение вида

$$\begin{aligned} x_m(t, x_0) &= x_0(t, x_0) + \\ &+ \int_0^t R(t, \tau) f\left(\tau, x_{m-1}(\tau, x_0), \int_0^\tau \phi(\tau, s, x_{m-1}(s, x_0)) ds\right) d\tau + \alpha t, \\ m &= 1, 2, \dots, \quad x_0(t, x_0) = R(t, 0)x_0, \end{aligned} \quad (5)$$

где $x_0 = (x_{01}, \dots, x_{0n})$ и $\alpha = (\alpha_1, \dots, \alpha_n)$ - параметры.

Выберем параметр α таким образом, чтобы функции (5) удовлетворяли заданным краевым условиям (2). С этой целью подставим (5) в (2) и получим следующую систему линейных алгебраических уравнений относительно α :

$$\sum_{i=0}^p A_i \left[R(t_i, 0)x_0 + \int_0^{t_i} R(t_i, \tau) f\left(\tau, x_{m-1}(\tau, x_0), \int_0^\tau \phi(\tau, s, x_{m-1}(s, x_0)) ds\right) d\tau + \alpha t_i \right] = d,$$

откуда

$$\begin{aligned} \alpha &= \frac{1}{T} \left(\sum_{i=0}^p \frac{A_i}{T} t_i \right)^{-1} \left[d - \sum_{i=0}^p A_i R(t_i, 0)x_0 - \right. \\ &\left. - \sum_{i=1}^p A_i \int_0^{t_i} R(t_i, \tau) f\left(\tau, x_{m-1}(\tau, x_0), \int_0^\tau \phi(\tau, s, x_{m-1}(s, x_0)) ds\right) d\tau \right]. \end{aligned} \quad (6)$$

Теперь подставляя (6) в (5) получаем последовательность функции

$$\begin{aligned} x_m(t, x_0) &= R(t, 0)x_0 + \int_0^t R(t, \tau) f\left(\tau, x_{m-1}(\tau, x_0), \int_0^\tau \phi(\tau, s, x_{m-1}(s, x_0)) ds\right) d\tau + \\ &+ t \frac{H}{T} \left\{ d - \sum_{i=0}^p A_i R(t_i, 0)x_0 - \sum_{i=1}^p A_i \int_0^{t_i} R(t_i, \tau) f\left(\tau, x_{m-1}(\tau, x_0), \int_0^\tau \phi(\tau, s, x_{m-1}(s, x_0)) ds\right) d\tau \right\}, \\ x_0(t, x_0) &= R(t, 0)x_0, \quad m = 1, 2, \dots, \end{aligned} \quad (7)$$

все члены которой удовлетворяют краевым условиям (2), где $H = \left(\sum_{i=0}^p \frac{A_i}{T} t_i \right)^{-1}$.

Пусть выполняются условия:

- 1) вектор-функции $f(t, x, y)$ и $\phi(t, s, x)$, матрицы $A(t)$ и $B(t, s)$ определены и непрерывны в области (3);
- 2) для матриц $A(t)$ и $B(t, s)$ существует резольвентная матрица $R(t, s)$ ($R(t, t) = E$), где E - $(n \times n)$ -мерная единичная матрица;
- 3) вектор-функции $f(t, x, y)$ и $\phi(t, s, x)$ для всех (t, x, y) , (t, x', y') и (t, s, x') из области (3) удовлетворяют неравенствам

$$\begin{aligned} |f(t, x, y)| &\leq M, \\ |f(t, x, y) - f(t, x', y')| &\leq K_1 |x - x'| + K_2 |y - y'|, \\ |\phi(t, s, x) - \phi(t, s, x')| &\leq K_3 |x - x'|, \end{aligned} \quad (8)$$

где $M = (M_1, \dots, M_n)$, $M_i > 0$, $i = \overline{1, n}$, $K_i = \{k_{ij}^l\}$, $k_{ij}^l \geq 0$, $i, j = \overline{1, n}$, $l = \overline{1, 2, 3}$, $|f| = (|f|_1, \dots, |f|_n)$ и неравенство между векторами понимается покомпонентно;

- 4) множество D_β точек $x_0 \in E_n$, содержащихся в области D вместе со своей β -окрестностью, не пусто:

$$D_\beta \neq \emptyset, \quad (9)$$

где $\beta = MR_0 + \beta_1(x_0)$, $\beta_1 = |H| \left| d - \sum_{i=0}^p A_i R(t_i, 0) x_0 \right| + MR_0 |H| \sum_{i=1}^p |A_i|$,

$$\int_0^t |R(t, \tau)| d\tau \leq R_0 \text{ для всех } t \in [0, T]; \quad (10)$$

5) наибольшее собственное значение $\lambda(Q)$ матрицы $Q = Q_1 + Q_2$ меньше единицы:

$$\lambda(Q) < 1, \quad (11)$$

где $Q_1 = (K_1 + TK_2K_3)R_0$, $Q_2 = GQ_1$, $G = |H| \sum_{i=1}^p |A_i|$.

При этих условиях можно доказать сходимость последовательных приближений $x_m(t, x_0)$ вида (7). Из соотношения (7) находим

$$\begin{aligned} |x_1(t, x_0) - x_0(t, x_0)| &= |x_1(t, x_0) - R(t, 0)x_0| \leq \\ &\leq MR_0 + |H| \left| d - \sum_{i=0}^p A_i R(t_i, 0)x_0 \right| + M |H| \sum_{i=0}^p |A_i| R_0 = \beta, \end{aligned} \quad (12)$$

откуда в силу (9) следует, что $x_1(t, x_0) \in D$, как только $x_0 \in D$. По индукции можно легко заключить, что для всех $m = 1, 2, \dots$, $t \in [0, T]$ и любого $x_0 \in D_f$ все функции $x_m(t, x_0)$ вида (7) не выходят из области D .

Составим разность $x_2(t, x_0) - x_1(t, x_0)$ на основании (7) и оценим ее при помощи неравенств (8), (10) и (12). Тогда получим оценку

$$\begin{aligned} |x_2(t, x_0) - x_1(t, x_0)| &\leq \int_0^t |R(t, \tau)| \left[K_1 |x_1(\tau, x_0) - x_0(\tau, x_0)| + K_2 K_3 \int_0^\tau |x_1(s, x_0) - x_0(s, x_0)| ds \right] d\tau + \\ &+ |H| \sum_{i=1}^p |A_i| \int_0^{t_i} |R(t_i, \tau)| \left[K_1 |x_1(\tau, x_0) - x_0(\tau, x_0)| + K_2 K_3 \int_0^\tau |x_1(s, x_0) - x_0(s, x_0)| ds \right] d\tau \leq (Q_1 + Q_2) \beta = Q\beta. \end{aligned}$$

Аналогично можно получить оценку для разности $x_{m+1}(t, x_0) - x_m(t, x_0)$ и при помощи метода математической индукции легко получить

$$|x_{m+1}(t, x_0) - x_m(t, x_0)| \leq Q^m \beta, \quad m = 0, 1, 2, \dots \quad (13)$$

Тогда получаем неравенство

$$|x_{m+j}(t, x_0) - x_m(t, x_0)| \leq \left(\sum_{i=0}^{j-1} Q^{m+i} \right) \beta = Q^m \left(\sum_{i=0}^{j-1} Q^i \right) \beta. \quad (14)$$

Поскольку на основании условия (11)

$$\lim_{m \rightarrow \infty} Q^m = 0, \quad \sum_{i=0}^{j-1} Q^i \leq (E - Q)^{-1},$$

то из (14) можно заключить, что при $m \rightarrow \infty$ последовательность $x_m(t, x_0)$ равномерно сходится в области $(t, x_0) \in [0, T] \times D_\beta$ и

$$\lim_{m \rightarrow \infty} x_m(t, x_0) = x^*(t, x_0). \quad (15)$$

Так как все функции $x_m(t, x_0)$ последовательности (7) удовлетворяют краевым условиям (2), то и предельная функция $x^*(t, x_0)$ так же их удовлетворяет. При $j \rightarrow \infty$ из (14) получаем оценку

$$|x^*(t, x_0) - x_m(t, x_0)| \leq Q^m (E - Q)^{-1} \beta. \quad (16)$$

Если в соотношении (7) перейти к пределу при $m \rightarrow \infty$ и учесть (15), то видно, что предельная функция $x^*(t, x_0)$ является решением интегрального уравнения

$$\begin{aligned} x(t) &= R(t, 0)x_0 + \int_0^t R(t, \tau) f \left(\tau, x(\tau), \int_0^\tau \phi(\tau, s, x(s)) ds \right) d\tau + \\ &+ \frac{t}{T} \cdot H \left[d - \sum_{i=0}^p A_i R(t_i, 0)x_0 - \sum_{i=1}^p A_i \int_0^{t_i} R(t_i, \tau) f \left(\tau, x(\tau), \int_0^\tau \phi(\tau, s, x(s)) ds \right) d\tau \right], \end{aligned} \quad (17)$$

причем при $t = 0$ это решение проходит через точку $x^*(0, x_0) = x_0$ и удовлетворяет краевым условиям (2).

Итак, справедливо следующее утверждение.

Теорема 1. Пусть функции $f(t, x, y)$ и $\phi(t, s, x)$, характеризующие систему интегро-дифференциальных уравнений (1) удовлетворяют условиям 1) – 5).

Тогда последовательность функций вида (7), удовлетворяющих краевым условиям (2), равномерно сходится при $m \rightarrow \infty$ относительно области $(t, x_0) \in [0, T] \times D_\beta$ к предельной функции $x^*(t, x_0)$. При этом $x^*(t, x_0)$ является проходящим при $t=0$ через точку $x^*(0, x_0) = x_0$ решением интегрального уравнения (17) и $x^*(t, x_0)$ удовлетворяет краевым условиям (2). Кроме того, для отклонения $x^*(t, x_0)$ от $x_m(t, x_0)$ для всех $m=1, 2, \dots$ имеет место оценка (16).

На основании теоремы 1 при помощи методики, использованной в [2], можно установить необходимое и достаточное условия для того, чтобы предельная функция $x^*(t, x_0)$ последовательности (7) была решением исходной краевой задачи (1), (2).

Справедливо следующее утверждение.

Теорема 2. Пусть выполняются условия теоремы 1. Тогда для того, чтобы решение $x = x^*(t)$ системы интегро-дифференциальных уравнений (1), удовлетворяющее начальным условиям $x(0) = x_0$, совпадало с точным решением краевой задачи (1), (2) необходимо и достаточно, чтобы определяющая функция

$$\Delta(x_0) = \frac{H}{T} \left\{ d - \sum_{i=0}^p A_i R(t_i, 0) x_0 - \sum_{i=1}^p A_i \int_0^{t_i} R(t_i, \tau) f\left(\tau, x^*(\tau, x_0), \int_0^{\tau} \phi(\tau, s, x^*(s, x_0)) ds\right) d\tau \right\}$$

в точке $x_0 = x_0^*$ обращалась в нуль:

$$\Delta(x_0^*) = 0.$$

При этом $x^*(t) = x^*(t, x_0^*)$ и для отклонения точного решения $x^*(t) = x^*(t, x_0^*)$ краевой задачи (1), (2) от её приближенного решения $x_m(t, x_0^*)$ вида (7) имеет место оценка (16).

ЛИТЕРАТУРА

1. Быков Я. В. О некоторых задачах теории интегро-дифференциальных уравнений. Киргиз. гос. ун-т, Фрунзе, (1957).
2. Самойленко А. М., Ронто Н. И. Численно-аналитические методы в теории краевых задач обыкновенных дифференциальных уравнений, Наук. думка, Киев (1992).
3. Grossman S. I., Miller K. K. Perturbation theory for Volterra integro-differential systems. – I. Diff. equations, 1970, 8, p. 457-474.

Вольтерра типиндеги интегро-дифференциаллык теңдемелер ушын көп точкалы шегаралық мәселени шешиў ҳаққында
Нуржанов О.Д., Исмаилова Н.К. Қарақалпақ мәмлөкетлик университети

Резюме. Мақалада Вольтерра типиндеги интегро-дифференциаллык теңдемелер системасы ушын көп точкалы шегаралық мәселени жуўық шешиў ушын избе-из жакынласыўлардың санлы-аналитикалык методы қолланылады.

Таяныш сөзлер: интегро-дифференциаллык теңдемелер, санлы-аналитикалык усул, көп ноқатлы шегаралық мәселе.

Вольтерра типидеги интегро-дифференциал тенгламалар учун кўп нўқтали чегаравий масалани ечиш ҳақида
Нуржанов О.Д., Исмаилова Н.К. Қарақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада Вольтерра типидеги интегро-дифференциал тенгламалар системаси учун кўп нуктали чегаравий масалани тақрибий ечиш учун кетма-кет яқинлашишларнинг сонли-аналитик усули тадбиқ этилади.

Таянч сўзлар: интегро-дифференциал тенгламалар, сонли-аналитик усул, кўп нуктали чегаравий масала.

О решении многоточечной краевой задачи для интегро-дифференциальных уравнений типа Вольтерра
Нуржанов О.Д., Исмаилова Н.К. Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Резюме. В статье численно-аналитический метод последовательных приближений применяется к приближенному решению многоточечной краевой задачи для интегро-дифференциальных уравнений типа Вольтерра.

Ключевые слова: интегро-дифференциальные уравнения, численно-аналитический метод, многоточечная краевая задача.

On the solution of a multipoint boundary value problem for Volterra-type integro-differential equations

Nurjanov O.D., Ismaylova N.K. Karakalpak state university named after Berdakh

Summary. In the article, the numerical-analytic method of successive approximations is applied to the approximate solution of a multipoint boundary value problem for Volterra-type integro-differential equations.

Key words: integro-differential equations, numerical-analytic method, multipoint boundary value problem.

ДИФФЕРЕНЦИРОВАНИЯ ЧЕТЫРЕХМЕРНЫХ ФИЛИФОРМНЫХ p -АДИЧЕСКИХ АЛГЕБР ЛЕЙБНИЦА

Курбанбаев Т., Айтмуратов А., Жумабаев Р.

Каракалпакский государственный университет

В настоящей работе рассмотрено дифференцирование 4-мерных филиформных p -адических алгебр Лейбница. В работе [3] изучено дифференцирование трехмерных не лиевых p -адических алгебр Лейбница.

Сначала напомним определение поля p -адических чисел. Пусть $\mathbf{Q}$ - поле рациональных чисел и p фиксированное простое число. Каждое рациональное число $x \neq 0$ представим в виде $x = p^{\gamma(x)} \frac{n}{m}$, где $m, n, \gamma(x) \in \mathbf{Z}$, $(m, p) = (n, p) = 1$. В поле $\mathbf{Q}$ введем норму $|x|_p$ по правилам $|0|_p = 0$, $|x|_p = p^{-\gamma(x)}$.

Норма $|x|_p$ называется p -адической нормой, и она удовлетворяет сильному неравенству треугольника. Пополнения поля $\mathbf{Q}$ по p -адической норме образует поле p -адических чисел, которое обозначим через $\mathbf{Q}_p$. Известно, что любое p -адическое число $x \neq 0$ однозначно представляется в каноническом виде

$$x = p^{\gamma(x)}(x_0 + x_1 p + x_2 p^2 + \dots),$$

где $\gamma = \gamma(x) \in \mathbf{Z}$ и x_j - целые числа такие, что $x_0 > 0$, $0 \leq x_j \leq p-1$, ($j=0, 1, \dots$). p -адические числа x , для которых $|x|_p \leq 1$, называются целыми p -адическими числами, и их множество обозначается $\mathbf{Z}_p$. Целые числа $x \in \mathbf{Z}_p$, для которых $|x|_p = 1$, называются единицами в $\mathbf{Z}_p$.

Напомним, что число $a \in \mathbf{Z}$ называется квадратичным вычетом по модулю p , если уравнение $x^2 \equiv a \pmod{p}$ имеет решение $x \in \mathbf{Z}$; в противном случае a называется квадратичным невычетом по модулю p .

Теорема 1 [3]. Для того чтобы уравнение

$$x^2 = a, \quad 0 \neq a = p^{\gamma(a)}(a_0 + a_1 p + \dots), \quad 0 \leq a_j \leq p-1, \quad a_0 > 0, \quad j=1, 2, \dots$$

имело решение $x \in \mathbf{Q}_p$, необходимо и достаточно выполнение условий:

- 1) $\gamma(a)$ - четное число,
- 2) a_0 является квадратичным вычетом по модулю p , если $p \neq 2$; $a_1 = a_2 = 0$, если $p = 2$.

Пусть η - p -адическая единица, не являющаяся квадратом никакого p -адического числа. Из Теоремы 1 вытекают следующие следствия.

Следствие 1 [3]. При $p \neq 2$ числа $\varepsilon_1 = \eta$, $\varepsilon_2 = p$, $\varepsilon_3 = p\eta$ не являются квадратами никаких p -адических чисел. Всякое p -адическое число x можно представить в одном из четырех видов: $x = \varepsilon_j y_j^2$, где $y_j \in \mathbf{Q}_p$, $\varepsilon_0 = 1$, $1 \leq j \leq 3$.

Следствие 2 [3]. При $p = 2$ числа $\varepsilon_j = \{2, 3, 5, 6, 7, 10, 14\}$ ($1 \leq j \leq 7$) и их взаимные произведения не являются квадратами никаких 2-адических чисел. Тогда всякое 2-адическое число x можно представить в одном из восьми видов: $x = \varepsilon_j y_j^2$, где $y_j \in \mathbf{Q}_p$, $\varepsilon_0 = 1$, $1 \leq j \leq 7$.

Определение 1. Алгебра L над полем $\mathbf{F}$ называется алгеброй Лейбница, если для любых $x, y, z \in L$ выполняется тождество Лейбница: $[x, [y, z]] = [[x, y], z] - [x, z], y]$

где $[,]$ - умножение в L .

Напомним, что множество $\text{Ann}_r(L) = \{x \in L : [y, x] = 0, \forall y \in L\}$

называется правым аннулятором алгебр Лейбница L .

Определение 2. Линейное отображение $D: L \rightarrow L$ называется дифференцированием алгебр Лейбница L , если для любых $x, y \in L$ выполняется следующая равенства

$$D([x, y]) = [D(x), y] + [x, D(y)].$$

В работе [1] получены следующие результаты, которые являются классификацией четырехмерных филиформных алгебр Лейбница.

Теорема 1 [1]. Пусть L - четырехмерная филиформная p -адическая алгебра Лейбница. Тогда она изоморфна одной из следующих попарно не изоморфных алгебр:

$$L_1: [e_1, e_1] = e_3, [e_1, e_2] = e_4, [e_2, e_1] = e_3, [e_3, e_1] = e_4;$$

$$L_2: [e_1, e_1] = e_3, [e_2, e_1] = e_3, [e_3, e_1] = e_4;$$

$$L_3: [e_1, e_1] = e_3, [e_1, e_2] = e_4, [e_2, e_1] = e_3, [e_2, e_2] = e_4, [e_3, e_1] = e_4;$$

$$L_4: [e_1, e_1] = e_3, [e_2, e_1] = e_3, [e_2, e_2] = e_4, [e_3, e_1] = e_4;$$

$$L_5: [e_1, e_1] = e_3, [e_1, e_2] = e_4, [e_3, e_1] = e_4;$$

$$L_6(\varepsilon): [e_1, e_1] = e_3, [e_3, e_1] = e_4, [e_2, e_2] = \varepsilon e_4;$$

$$L_7: [e_2, e_1] = e_3, [e_1, e_2] = -e_3, [e_3, e_1] = e_4, [e_1, e_3] = -e_4;$$

$$L_8: [e_1, e_1] = e_4, [e_2, e_1] = e_3, [e_3, e_1] = e_4, [e_1, e_2] = -e_3, [e_1, e_3] = -e_4;$$

$$L_9: [e_1, e_1] = e_4, [e_2, e_1] = e_3, [e_3, e_1] = e_4, [e_1, e_2] = -e_3 + e_4, [e_1, e_3] = -e_4;$$

$$L_{10}: [e_1, e_1] = e_4, [e_2, e_2] = e_4, [e_2, e_1] = e_3, [e_3, e_1] = e_4, [e_1, e_2] = -e_3 + 2e_4, [e_1, e_3] = -e_4;$$

$$L_{11}(\varepsilon): [e_1, e_1] = e_4, [e_2, e_2] = e_4, [e_2, e_1] = e_3, [e_3, e_1] = e_4, [e_1, e_2] = -e_3 + \sqrt{4 + \nu^2 \varepsilon} e_4, [e_1, e_3] = -e_4;$$

где $\nu = p$ и $\varepsilon \in \{1, \eta, p, p\eta\}$ если $p \neq 2$; $\nu = 8$ и $\varepsilon \in \{1, 2, 3, 5, 6, 7, 14\}$, если $p = 2$.

Следующая теорема является основным результатом.

Теорема 1. Дифференцирования четырехмерных филиформных p -адических алгебр Лейбница в теореме 2 имеет следующий матричный вид:

$$D(L_1) = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 & 0 \\ d_4 & d_4 & 0 & 0 \\ c_3 - d_4 & c_4 & d_4 & 0 \\ a_4 & b_4 & c_4 & d_4 \end{pmatrix};$$

$$D(L_2) = \begin{pmatrix} -c_3 + d_4 & 0 & 0 & 0 \\ 3c_3 - 2d_4 & 2c_3 - d_4 & 0 & 0 \\ c_4 & c_4 & c_3 & 0 \\ a_4 & b_4 & c_4 & d_4 \end{pmatrix};$$

$$D(L_3) = \begin{pmatrix} \frac{1}{4}d_4 & 0 & 0 & 0 \\ \frac{1}{4}d_4 & \frac{1}{2}d_4 & 0 & 0 \\ c_4 - \frac{1}{4}d_4 & c_4 - \frac{1}{4}d_4 & \frac{3}{4}d_4 & 0 \\ a_4 & b_4 & c_4 & d_4 \end{pmatrix};$$

$$D(L_4) = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ c_4 & c_4 & 0 & 0 \\ a_4 & b_4 & c_4 & 0 \end{pmatrix};$$

$$D(L_5) = \begin{pmatrix} \frac{1}{3}d_4 & 0 & 0 & 0 \\ -a_3 + c_4 & \frac{2}{3}d_4 & 0 & 0 \\ a_3 & 0 & \frac{2}{3}d_4 & 0 \\ a_4 & b_4 & c_4 & d_4 \end{pmatrix};$$

$$D(L_6(\varepsilon)) = \begin{pmatrix} \frac{1}{3}d_4 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & \frac{1}{2}d_4 & 0 & 0 \\ c_4 & 0 & \frac{2}{3}d_4 & 0 \\ a_4 & b_4 & c_4 & d_4 \end{pmatrix};$$

$$D(L_7) = \begin{pmatrix} -c_3 + d_4 & 0 & 0 & 0 \\ a_2 & 2c_3 - d_4 & 0 & 0 \\ a_3 & c_4 & c_3 & 0 \\ a_4 & b_4 & c_4 & d_4 \end{pmatrix};$$

$$D(L_8) = \begin{pmatrix} \frac{1}{2}d_4 & 0 & 0 & 0 \\ a_1 & 0 & 0 & 0 \\ a_3 & c_4 & \frac{1}{2}d_4 & 0 \\ a_4 & b_4 & c_4 & d_4 \end{pmatrix};$$

$$D(L_9) = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 & 0 \\ d_4 & d_4 & 0 & 0 \\ a_3 & c_4 & d_4 & 0 \\ a_4 & b_4 & c_4 & d_4 \end{pmatrix};$$

$$D(L_{10}) = \begin{pmatrix} \frac{1}{4}d_4 & 0 & 0 & 0 \\ \frac{1}{4}d_4 & \frac{1}{2}d_4 & 0 & 0 \\ a_3 & c_4 - \frac{1}{4}d_4 & \frac{3}{4}d_4 & 0 \\ a_4 & b_4 & c_4 & d_4 \end{pmatrix};$$

$$D(L_{11}(\varepsilon)) = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ a_3 & c_4 & 0 & 0 \\ a_4 & b_4 & c_4 & 0 \end{pmatrix};$$

ЛИТЕРАТУРА

1. Ayupov Sh.A., Kurbanbayev T. The classification of 4-dimensional p -adic filiform Leibniz algebras. // TWMS Journal of Pure and Applied Mathematics. □2010. -Vol. 1. -No 2. -P. 155-162.
1. Khudoyberdiyev A.Kh., Kurbanbaev T.K., Omirov B.A., Classification of Three-Dimensional Solvable p -Adic Leibniz Algebras. // p -Adic Numbers, Ultrametric Analysis and Applications. - 2010. -Vol. 2. -No. 3. -P. 207-221.
2. Vladimirov V.S., Volovic I.B., Zelenov E.I, p -adic Analysis and Mathematical Physics. // World Scientific, Singapore. -1994. -P. 352.

3. Айтмуратов А., Курбанбаев Т., Файзуллаев О., Дифференцирования трехмерных не лиевых p -адических алгебр Лейбница, Вестник Каракалпакского государственного университета, № 2 (51) 2021.

Төрт өлшемлі филиформлы p -адикалық Лейбниц алгебрасының дифференциаллаулары

Курбанбаев Т., Айтмуратов А., Жумабаев Р. Каракалпак мамлекетлик университети

Резюме. Макалада төрт өлшемлі филиформлы p -адикалық Лейбниц алгебрасының дифференциаллаулары үйренілген. Соның менен бирге бул алгебралардың дифференциаллауларының матрицалық көриниси табылған.

Таяныш сөзлер. Лейбниц алгебралары, киши өлшемлі алгебралар, p -адикалық санлар майданы, p -адикалық алгебралар, дифференциаллаулар.

Derivations four dimensional filiform p -adic Leibniz algebras

Kurbanbaev T., Aytmuratov A., Jumabaev R. Karakalpak state university

Summary. In this paper considered derivations 4-dimensional filiform p -adic Leibniz algebras. Moreover, the matrix form of derivation of four-dimensional p -adic Leibniz algebras is found.

Key words. Leibniz algebras, low dimensional algebras, field p -adic numbers, p -adic algebras, derivations.

Дифференцирования четырехмерных филиформных p -адических алгебр Лейбница

Курбанбаев Т., Айтмуратов А., Жумабаев Р. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В этой работе рассмотрено дифференцирование четырехмерных филиформных p -адических алгебр Лейбница. Кроме того, найден матричный вид дифференцирования четырехмерных филиформных p -адических алгебр Лейбница.

Ключевые слова. Алгебра Лейбница, алгебры малых размерностей, поле p -адических чисел, p -адические алгебры, дифференцирование.

УДК: 51-3(078)

MATEMATIKALIQ ANALIZ MÁSELELERIN PROGRAMMALIQ PAKETLERDEN PAYDALANIP SHESHIW USILLARI

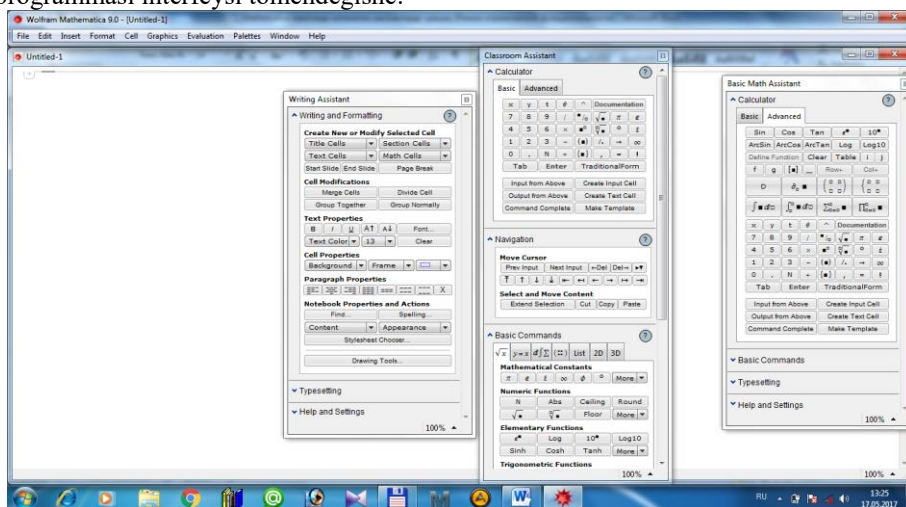
Kalmuratova S.M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Keyingi waqıtlarda ilim hám texnikanın tez pát penen rawajlanıp baratırǵanlıǵı sebepli, matematika hám kompyuterdiń roli júdá keńeyip atır. Sonıń menen birge, matematika iliminen texnika, fizika, astronomiya, ximiya, biologiya, ekonomika, qurılıs tarawlarınń hám t.b. máselelerin sheshiwde keń qollanıladı. Usı tarawlardıń máselelerin sheshiwdi avtomatlastırıw ushın programmalar paketlerinen paydalanıladı. Bunday programmalıq paketler qatarında Mathematica, Maple, Matlab, Derive, Mathcad, Gauss, Evreka hám t.b lardı keltiriw múmkin. Bul programmalar paketleri arasınan paydalanıw ushın qolaylıǵı, imkaniyatlarınń kópıǵı, keń tarqalǵanlıǵı menen Matematika programması basqalardan parıqlanadı.

Mathematica programması házirgi waqıtta bar bolǵan kompyuter algebrası sistemaları arasında eń tiykarǵı programmalardan biri esaplanadı. Házirgi waqıtta matematikler, injenerler, hám t.b tarawlardıń qanıǵeleri, Mathematica programmasınń múmkinshiliklerinen keń paydalanıp ózleriniń ilimiy-izertlew jumısların alıp barıp atır. Dúnyanıń eń jetekshi universitetleri de bul programmadan oqıw processinde keń qollanılıp atır. Respublikamızdıń joqarı hám orta arnawlı oqıw orınlarında da bul programma múmkinshiliklerinen keń paydalanılıp sabaqlar ótilip atır.

Mathematica programması interfeysi tómendegishe:

Bunda jumıs oblastında turǵan aynalardı alıp taslawǵa da, qayta qoyıwǵa da boladı.

Mathematica programmasınń Bas menyui tómendegi bólimlerden ibarat: File menyui fayllar menen islesiw ushın arnalǵan; Edit menyusi redaktorlaw ushın; Insert menyui jaylastırıw ushın, Format hújjetlerdi formatlaw ushın; keteksheler menen islesiw ushın Cell menyui, grafikler menen islesiw ushın Graphics menyui, Evaluation menyui bólimleri esaplaw ushın, Palettes menyui esaplawlar ushın kerekli panellerdi (máseken, Basic Math Assistant,

Calculator, Writing Assistant hám t.b.) shaqırıw ushın, Window menyui aynalar menen islesiw ushın, Help járdem alıw ushın arnalğan [1.7].

Mathematica programmasın matematikalıq analizdiń máselelerin sheshiw ushın qollanıwǵa boladı, yaǵnıy bul programma járdeminde shekli hám sheksiz qatarlardıń qosındısın tabıw, limitlerdi esaplaw, funkciyalardı integrallaw hám differenciallaw, funkciyalardı qatarlarǵa jiklew h.t.b ámellderdi orınlawǵa boladı.

1. **Qosındını esaplaw.** Mathematica programması járdeminde

$$S = \sum_{i=i_{\min}}^{i_{\max}} \sum_{j=j_{\min}}^{j_{\max}} \dots \sum_{k=k_{\min}}^{k_{\max}} f_{i,j,\dots,k}$$

kórinistegi qosındılardı analitikalıq hám sanlı usıllarda esaplawǵa boladı. Bul paket járdeminde qosındı shekli hám sheksiz bolǵanda, ózgeriwshiler sanı kóp bolǵanda da esaplawǵa boladı.

Dáslep qosındılardı analitikalıq usıllarda esaplaw máselelerin qarastıramız. Qosındı esaplanǵanda onıń nátiyjesi san bolıwıda múmkin, ańlatpa bolıwıda múmkin. Qosındılardı analitikalıq usıllarda esaplaw ushın tómendegi ishki funkciyalar qollanıladı:

$$\begin{aligned} & \text{Sum}[f_i, \{i, i_{\max}\}], \\ & \text{Sum}[f_i, \{i, i_{\min}, i_{\max}\}], \\ & \text{Sum}[f_i, \{i, i_{\min}, i_{\max}, \Delta_i\}], \\ & \text{Sum}[f_{i,j}, \{i, i_{\min}, i_{\max}\}, \{j, j_{\min}, j_{\max}\}]. \end{aligned}$$

Bunda f - qosındınıń ulıwma aǵzası, i - qosındınıń (cikl) ózgeriwshisi, $i_{\min}, i_{\max}$ - i ózgeriwshiniń dáslepki hám aqırǵı mánisleri, Δ_i - i ózgeriwshiniń ózgeriw adımı. Bul funkciyalar járdeminde qosındılardı juwıq esaplawǵa da boladı. $\text{Sum}[f_i, \{i, i_{\max}\}]$ funkciyası járdeminde f_i diń mánisleriniń qosındısın i indeks 1 den $i_{\max}$ qa shekem 1 adım menen ózgergende esaplawǵa boladı [3.24].

$$\text{1-mısal. } \sum_{i=1}^n i^3 \text{ esaplań.}$$

Sheshiliwi.

In[15]= Sum[i^3,{i,n}]

Out[15]= 1/4 n^2 (1+n)^2

$\text{Sum}[f_i, \{i, i_{\min}, i_{\max}\}]$ funkciyası f_i diń mánisleriniń qosındısın i indeks $i_{\min}$ den $i_{\max}$ qa shekem 1 adım menen ózgergende esaplaydı.

$$\text{2-mısal. } \sum_{k=1}^{\infty} \left(\frac{3^k}{k!} - \frac{2^k}{(k-1)!} \right) \text{ qosındısın esaplań.}$$

Sheshiliwi. Bul tómendegishe esaplanadı:

In[1]= Sum[3^k/k!-2^k/(k-1)!,{k,1,∞}]

Out[1]= -1-2e^2+e^3

$\text{Sum}[f_i, \{i, i_{\min}, i_{\max}, \Delta_i\}]$ funkciyası i indeks $i_{\min}$ den $i_{\max}$ qa shekem Δ_i adım menen ózgergende f_i diń mánisleriniń qosındısın esaplaydı.

$$\text{3-mısal. } (0, 2+1)(0, 2+2) + (0, 4+1)(0, 4+2) + \dots + (10+1)(10+2) \text{ esaplań.}$$

Sheshiliwi. Bul tómendegishe sheshiledi.

In[33]=Sum[(n+1)(n+2),{n,0,10,0.2}]

Out[33]=2584

Endi qosındılardı sanlı esaplawdı qarastıramız. Bulardı ámelge asırıw ushın analitikalıq esaplaw ushın qollanılatuǵın ishki funkciyalarınń aldına N simvolı qoyıladı.

$$\begin{aligned} & N\text{Sum}[f_i, \{i, i_{\max}\}], \quad N\text{Sum}[f_i, \{i, i_{\min}, i_{\max}\}], \\ & N\text{Sum}[f_i, \{i, i_{\min}, i_{\max}, \Delta_i\}], \\ & N\text{Sum}[f_{i,j}, \{i, i_{\min}, i_{\max}\}, \{j, j_{\min}, j_{\max}\}]. \end{aligned}$$

Bulardıń qollanıluwı simvolı esaplawdaǵı sıyaqlı.

4-мисал. X argument 1 den 2 ge shekem $h = 0,1$ adım menen ózgergende $x^3 e^{-x}$ funkciyanıń mánisleri qosındısın esaplań.

Sheshiliwi. Bul mısaldıń sheshiliwi tómendegishe boladı:

In[36]= NSum[$x^3 \cdot \text{Exp}[-x]$, { x , 1, 2, 0.1}]

Out[36]=8.156961993236758

Bazı bir ámeliy máseleler sheshilgende **Sum** ishki funkciyasınıń ornına $\sum_{\oplus} \otimes$ simvolı esaplaw qollanıladı. Bul jaǵdayda qosındı esaplaw tómendegi ámellerdi orınlaw boyınsha alıp barıladı:

1. Dáslep Palettes menyusinen Basic Math Assistant bólimin tańlaymız. Bundaǵı Advanced bóliminen qosındı tańlaymız.

2. Qosındıń shegaraların, esaplanatuǵın ulıwma aǵzanı yamasa funkciyanı kirgizemiz.

3. Juwaptı alıw ushın **Shift + Enter** túymelerin birgelikte basamız.

5-мисал. $\sum_{i=0}^{\infty} \frac{1}{(2i+1)!}$ qosındısın esaplań.

Sheshiliwi.

In[8]:= $\sum_{i=0}^{\infty} \frac{1}{(2 * i + 1)!}$

Out[19]:= $\sinh[1]$

Demek, juwap **sh1** boladı eken.

2. **Kóbeymeni esaplaw**. Mathematica programmasında kóbeymeni de analitikalıq hám sanlı usıllarda esaplawǵa boladı.

$$\text{Product}\left[f_i, \{i, i_{\max}\}\right], \text{Product}\left[f_i, \{i, i_{\min}, i_{\max}\}\right], \\ \text{Product}\left[f_i, \{i, i_{\min}, i_{\max}, \Delta_i\}\right], \text{Product}\left[f_{i,j}, \{i, i_{\min}, i_{\max}\}, \{j, j_{\min}, j_{\max}\}\right].$$

Bunda f - qosındıń ulıwma aǵzası, i - qosındıń (cikl) ózgeriwshisi, $i_{\min}, i_{\max}$ - i ózgeriwshiniń dáslepki hám aqırǵı mánisleri. Bul funkciyalardıń qollanıwı joqarıda keltirilgen qosındılardı esaplaw sıyaqlı [3.42].

6-мисал. $\prod_{x=1}^{10} \frac{x-0,5}{x+0,5}$ kóbeymeni esaplań.

Sheshiliwi. Kóbeyme tómendegishe esaplanadı.

In[21]:=Product[($x-0.5$)($x+0.5$), { x , 10}]

Out[21]:=0.0476190476190476

Kóbeymeni $\prod$ simvolı esaplaw belgisin qollanıp esaplawǵada boladı. Bunıń qollanıwı qosındı simvolı

esaplawdıń $\sum_{\oplus} \otimes$ buyırǵına uqsas.

7-мисал. $\prod_{x=2}^{10} \ln x$ kóbeymeni esaplań.

Sheshiliwi.

In[17]:= $\prod_{x=2}^{10} \log[x]$

Out[17]:=Log[2] Log[3] Log[4] Log[5] Log[6] Log[7] Log[8] Log[9] Log[10]

In[18]:= N[%]

Out[18]= 62.3216

3. **Funkciyalardı tabulirlew**. Bir neshe ámeliy máseleler sheshilgende, máselen, funkciyalardıń interpolycıyalaw qáteligin esaplawǵanda, funkciyalardı juwıq integrallawǵanda hám differenciallawǵanda, teńlemelerdi sanlı sheshkende hám t.b da funkciyalardı tabulirlew máselesi payda boladı. Bunıń ushın Mathematica programmasında tómendegi ishki funkciyalar qollanıladı:

$$\text{Table}\left[f(x), \{n\}\right], \text{Table}\left[f(x), \{x, x_{\max}\}\right], \\ \text{Table}\left[f(x), \{x, x_{\min}, x_{\max}\}\right], \\ \text{Table}\left[f(x, y), \{x, x_{\min}, x_{\max}\}, \{y, y_{\min}, y_{\max}\}\right],$$

bunda $f(x)$, $f(x, y)$ tabulirlenetuğın funkciya, x argument, n tákirarlawlar sanı, $x_{\min}, x_{\max}$ - x ózgeriwshiniń dáslepki hám aqırǵı mánisleri, Δx - x ózgeriwshiniń ózgeriw adımı.

Bul funkciyalar qullanılǵannan keyin nátiyje, elementleri bul funkciyanıń dál mánisleri bolǵan vektor yamasa matrica túrinde alınadı. $Table[f(x), \{n\}]$ funkciyası járdeminde $f(x)$ funkciya vektordıń elementi sıpatında n márte tákirarlanadı hám hár bir elementi analitik kórinistegi funkciya boladı. Eger X san, $f(x)$ funkciya onıń dál mánisi bolsa, onda $Table[f(x), \{n\}]$ funkciyası qullanılǵanda juwap elementleri sanlar bolǵan normal kórinistegi vektor boladı. $Table[f(x), \{x, x_{\max}\}]$ funkciyası, elementleri $f(x)$ funkciyanıń $x=1$ den $x=x_{\max}$ qa shekem noqatlardaǵı mánisleri bolǵan vektordı qaytaradı, bunda adım $h=1$ dep alınadı. $Table[f(x), \{x, x_{\min}, x_{\max}\}]$ funkciyası da joqarıda keltirilgen funkciya sıyaqlı esaplanadı, biraq X tıń mánisi $X=x_{\min}$ nen baslanadı. Bul funkciyalar járdeminde kompleks argumentli funkciya funkciyalardı da tabulirlewge boladı.

8-mısal. $f(x)=\sqrt{x}$ hám $g(x)=x^2$ funkciyalardıń mánislerin $[5,8]$ kesindisinde $h=\frac{1}{4}$ adım menen esaplań.

Sheshiliwi. Bunı esaplaw usılı tómendegishe: $In[18]:=Table[\{Sqrt[x],x^2\},\{x,5,8,1/4\}]$

$$Out[18]:=\left\{\left\{\sqrt{5},25\right\},\left\{\frac{\sqrt{21}}{2},\frac{441}{16}\right\},\left\{\frac{\sqrt{11}}{2},\frac{121}{4}\right\},\left\{\frac{\sqrt{23}}{2},\frac{529}{16}\right\},\left\{\sqrt{6},36\right\},\left\{\frac{5}{2},\frac{625}{16}\right\},\right. \\ \left.\left\{\frac{\sqrt{13}}{2},\frac{169}{4}\right\},\left\{\frac{3\sqrt{3}}{2},\frac{729}{16}\right\},\left\{\sqrt{7},49\right\},\left\{\frac{\sqrt{29}}{2},\frac{841}{16}\right\},\left\{\frac{\sqrt{15}}{2},\frac{225}{4}\right\},\left\{\frac{\sqrt{31}}{2},\frac{961}{16}\right\},\left\{2\sqrt{2},64\right\}\right\}$$

4. **Limitlerdi esaplaw.** Kompyuter algebrası sisteması payda bolmasta aldın, kompyuter texnologiyaları járdeminde analitikalıq usıllarda limitlerdi esaplaw máselesi sheshilmegen edi. Programmalar paketleri islep shıǵılǵannan keyin bul másele jeterli dárejede sheshildi. Mathematica programmasında limitlerdi esaplaw ushın Limit buyırǵı qullanıladı. Onıń kórinisi tómendegishe:

$$Limit[f(x), x \rightarrow x_0],$$

bunda $f(x)$ - limiti esaplanatuğın funkciya, X - argument, x_0 san X argumenttiń umtılatuğın sanı.

9-mısal. $\lim_{t \rightarrow 0} \frac{1-e^{-3t}}{\ln(1-5t)}$ limitti esaplań.

Sheshiliwi. Bul mısaldıń sheshiliwi tómendegishe boladı:

$$In[9]:=Limit[(1-Exp[-3*t])/Log[1-5*t],t->0]$$

$$Out[9]:=-3/5.$$

Limit funkciyası *Direction* hám *Analytic* járdemshi buyırǵılar qullanıladı. *Direction* buyırǵı limitke juwıqlasıw baǵıtın kórsetedi hám ol tómendegi kóriniste boladı:

Direction - $> +1$, bunda limitke shepten umtıladı.

Direction - > -1 , bunda limitke oń tárepten umtıladı.

Limit funkciyasınıń *Analytic* járdemshi buyırǵı tómendegi kóriniste qullanıladı:

$$Limit[f(x), x \rightarrow x_0, Analytic \rightarrow True]$$

$$Limit[f(x), x \rightarrow x_0, Analytic \rightarrow False]$$

Bul $f(x)$ funkciyanıń analitik funkciya ekenligin anıqlaydı.

5. **Funkciyalardıń tuwındısın esaplaw.** Mathematica programmasında tuwındını esaplaw ushın tómendegi túrdegi ishki funkciyalar qullanıladı:

$$D[f, x], D[f, \{x, n\}], D[f, x_1, x_2, \dots], Dt[f, x]$$

$$Dt[f], Derivative[n1, n2, \dots][f].$$

Bunda f differenciallanatuğın funkciya, X funkciya argumenti, n differenciallaw tártibi.

$D[f, x]$ hám $D[f, \{x, n\}]$ ishki funkciyalar sáykes túrde bir argumentli f funkciyanıń X boyınsha birinshi hám n -tuwındısın esaplaydı. Eger funkciyanıń tuwındısı quramalı ańlatpa bolsa, onı *Simplify* funkciyası járdeminde ápiwayılastırıwǵa boladı. Eger tuwındı arnawlı funkciyalar arqalı ańlatılса, sistema quramalı hallarda da sheshimdi alıwǵa múmkinshilik beredi. $Dt[f, x]$ funkciya f funkciyanıń X boyınsha ulıwmalasqan tuwındısın, $Dt[f]$ funkciya f funkciyanıń differencialın esaplaydı [5.52].

10-mısal. $(\sin x + \cos x)^3$ funkciyanıń 3-tártipli tuwındısın tabıń.

Sheshiliwi. Dáslep tuwındını esaplaymız, keyin onı ápiwayılastıramız.

$$In[25]:=D[(Sin[x]+Cos[x])^3,\{x,3\}]$$

$$\text{Out}[25] := 6(\cos[x] - \sin[x])^3 + 18(-\cos[x] - \sin[x])(\cos[x] - \sin[x])(\cos[x] + \sin[x]) + \\ + 3(-\cos[x] + \sin[x])(\cos[x] + \sin[x])^2$$

In[26] := Simplify[%]

$$\text{Out}[26] := -\frac{3}{2}(\cos[x] + 9\cos[3x] - \sin[x] + 9\sin[3x])$$

6. **Funkciyalardı integrallaw.** Mathematica paketinde anıq emes hám anıq integrallardı analitikalıq usılda hám sanlı usıllarda esaplawǵa boladı. Integrallardı analitikalıq usıllarda esaplaw ushın *Integrate* funkciyası qollanıladı. Ol tómendegi kórinislerde boladı:

$$\text{Integrate}[f, x], \text{Integrate}[f, x, y], \\ \text{Integrate}[f, \{x, a, b\}], \text{Integrate}[f, \{x, a, b\}, \{y, c, d\}].$$

Bulardan dáslepki ekewi anıq emes integrallardı, keyingi ekewi anıq integrallardı esaplaydı.

11-mısal. $\int \frac{3x^2 - 1}{x\sqrt{x}} \arctg x dx$ integraln esaplañ.

Sheshiliwi.

In[84] := Integrate[(3x^2-1)(x*Sqrt[x])*ArcTan[x],x]/TraditionalForm

$$\text{Out}[1] := \frac{2((x^2 + 1)\tan^{-1}(x) - 2x)}{\sqrt{x}}$$

In[5] := Simplify[%]

$$\text{Out}[5] := \frac{2(-2x + (1 + x^2)\arctan[x])}{\sqrt{x}}$$

Integrallardı sanlı usıllar menen esaplaw ushın *NIntegrate* funkciyası qollanıladı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI

1. Богданов А.В. Пакет Mathematica для инженерных вычислений. Часть 1: учебное пособие. –Томск. Изд-во Томского политехнического университета. 2008. - 97 с.
2. Ворожцов Е.В. Некоторые особенности применения системы Mathematica в научных исследованиях и образовательном процессе // Информатизация образования и науки № 3(15), 2012 г. Стр 116-127.
3. Гринберг А.С., Иванюкович В.А., Скуратович Е.А. Практикум по высшей математике на персональном компьютере. Минск. 2001 г. -116 с.
4. Дьяконов В. П. Mathematica 5/6/7. Полное руководство. - М.: ДМК Пресс, 2010. - 624 с.
5. Прокопья А.Н., Чичурин А.В. Применение системы Mathematica к решению обыкновенных дифференциальных уравнений. Учеб. пособие. БГУ. 1999. -265 с.
6. Половко А.М. Mathematica для студента. –СПб.: БХВ-Петербург, 2007. -368 стр.
7. Чигарев А.В., Кравчук А.И., Кравчук А.С. Основы системы Mathematica 4.0. Задачи и упражнения: Учебные пособие. Минск. 150 с.

Matematikalıq analiz máselelerin programmalıq paketlerden paydalanıp sheshiw usılları
Kalmuratova S.M. Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Rezyume. Maqalada matematikalıq analiz máselelerin matematikalıq paketlerden paydalanıp sheshiw usılları keltiriledi. Berilgen máseleńin sheshimi joqarı dálilik penen mathematica paketi járdeminde tabıladi.

Tayanış sózler: mathematica programması, Sum funkciyası, Product funkciyası, Table funkciyası, Simplify funkciyası, Integrate funkciyası.

Matematik analiz masalalarini dasturiy pakettardan foydalanib echish masalalari
Kalmuratova S.M. Qoraqalpoq davlat universiteti

Rezume. Maqolada matematik analiz masalalarini matematik dasturlardan foydalanib yechish usullari keltiriladi. Qóyilgan masalaning yechimi yóqori aniqliq bilan mathematica dasturi yordamida topiladi.

Tayanch sózlar: matematika dasturi, yigindi funksiyasi, hosila funksiyasi, jadval funksiyasi, soddalashtirish funksiyasi, integratsiya funksiyasi.

Проблемы решения задач математического анализа с использованием пакетов программ
Калмуратова С.М. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье представлены методы решения задач математического анализа с использованием математических программ. Решение задачи находится с помощью математического обеспечения с высокой точностью.

Ключевые слова: программа mathematica, функция суммы, функция произведения, функция таблицы, функция упрощения, функция интегрирования.

Problems of solving problems of mathematical analysis using software packages
Kalmuratova S.M. Karakalpak State University

Summary. The article presents methods for solving problems of mathematical analysis using mathematical programs. The solution to the problem is found with the help of software with high accuracy.

Keywords: mathematica program, sum function, product function, table function, simplification function, integration function.

UDK: 519.24

KOPULA FUNKCIYALARININ STATISTIKALIQ MASELELERDE QOLLANILW

¹Muradov R.S., ²Seytaxov R.P., ²Abdullaev S.S.¹Namangan injenerlik-texnologiya instituti²Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qamsızlandırıw, medicina, biologiya, injenerlikte, texnika hám basqa da kópshilik tarawlarda eki tosınanlı shamanın (t.sh.) birgeliktegi bólistiriliwın úyreniwge tuwra keledi. Máselen, medicinada egizeklerdiń ómiri, qamsızlandırıwda puqaralardıń birgeliktegi ómir qamsızlandırıwı, injenerlikte eki texnikalıq qurılmanıń birgeliktegi toqtawsız islewı sıyaqlı jaǵdaylardı keltiriw múmkin. Bunday jaǵdaylarda birgeliktegi bólistiriliw bir neshe teris bolmaǵan t.sh. ǵárezli boladı. Usı maqalanıń tiykarǵı máselesi eki ólshemli bolǵan jaǵdayda ómir dawamıyılıǵı funkciyasın belgisiz parametr anıqlıǵında kopula funkciyaları járdeminde bahalawdan ibarat. Bunda eki insannıń ómir dawamıyılıǵı t.sh. sıpatında qaraladı.

Kóp ólshemli t.sh. birgeliktegi bólistiriw funkciyasın (b.f.) bahalawda kopula funkciyalarınan paydalanıw múmkin. Kopula ataması latinsha “copula” sózinen alınǵan bolıp, “baylanıs” degen mánini ańlatadı. Kopula funkciya túsiniǵın dáslep, francuz matematigi Abe Sklar tárepinen 1959 jılǵı ilimiy maqalasında kiritilgen bolsa da, onı 1990 jıllar aqırlarınan baslap tereń úyreniw baslanǵan. Bunda 1999 jılǵı New Yorktıń belgili “Springer-Verlag” baspaxanasında baspadan shıqqan R.B.Nelsenniń “An Intoduction to Copulas” atlı kitabı tiykarǵı rol oynadı. Keyinshelik, onıń ekinshi basılıwı 2006 jılǵı baspadan shıqqan.

Kopula funkciyaları járdeminde kóp ólshemli bólistiriliw nızamın dúziwimiz múmkin. Olar qaralıp atırǵan kóp ólshemli t.sh. komponentaları arasındǵı baylanıs xarakterin hám kóp ólshemli nızamdı analiz qılıw menen birge bir ólshemli marginal bólistiriwler arqalı ańlatılıwın kóriw múmkin.

1-anıqlama [2]. Eki shártti qanaatlandıırıwshı $C(u, v): [0, 1]^2 \rightarrow [0, 1]$ funkciya kopula funkciyası delinedi:

(i) $\forall u, v \in [0, 1]$ ushın $C(u, 0) = 0$; $C(0, v) = 0$ hám $C(u, 1) = u$; $C(1, v) = v$ boladı;

(ii) qálegen $u_1, u_2, v_1, v_2 \in [0, 1]$ ushın $u_1 \leq u_2$, $v_1 \leq v_2$ bolǵanda

$C(u_2, v_2) - C(u_2, v_1) - C(u_1, v_2) + C(u_1, v_1) \geq 0$ boladı.

1-mısal (Ǵárezsiz kopula). $C(u, v) = u \cdot v$ - birlik kvadratta teń ólshewli bólistirilgen kopula funkciya.

(i) $C(u, 0) = u \cdot 0 = 0$, $C(u, 1) = u \cdot 1 = u$, $C(0, v) = 0 \cdot v = 0$, $C(1, v) = 1 \cdot v = v$;

(ii) $u_1 \leq u_2$, $v_1 \leq v_2$ bolǵanda $u_2 v_2 - u_2 v_1 - u_1 v_2 + u_1 v_1 \geq 0$ teńsizlik orınlı.

2-mısal (Minimal kopula). $C(u, v) = \max(u + v - 1, 0)$ - minimal kopula funkciya.

(i) $C(u, 0) = \max(v - 1, 0) = 0$, $C(0, v) = \max(u - 1, 0) = 0$,

$C(u, 1) = \max(u, 0) = u$, $C(1, v) = \max(v, 0) = v$;

(ii) $u_1 \leq u_2$, $v_1 \leq v_2$ bolǵanda

$$\max(u_2 + v_1 - 1, 0) - \max(u_1 + v_1 - 1, 0) \leq \max(u_2 + v_2 - 1, 0) - \max(u_1 + v_2 - 1, 0)$$

teńsizlik orınlı.

3-mısal (Maksimal kopula). $C(u, v) = \min(u, v)$ - maksimal kopula funkciya.

(i) $C(u, 0) = \min(u, 0) = 0$, $C(0, v) = \min(0, v) = 0$,

$C(u, 1) = \min(u, 1) = u$, $C(1, v) = \min(1, v) = v$;

(ii) $u_1 \leq u_2$, $v_1 \leq v_2$ bolǵanda $\min(u_2, v_1) - \min(u_1, v_1) \leq \min(u_2, v_2) - \min(u_1, v_2)$

teńsizlik orınlı.

Kopula funkciya qásiyetleri

1. Kopula funkciya hár bir komponentaları boyınsha kemeymeytuǵın funkciya. Bul 1-anıqlamanıń (ii) shártinen tuwrıdan-tuwrı kelip shıǵadı.

2. Kopula funkciyası $\forall u_1, u_2, v_1, v_2 \in [0, 1]$ ushın Lipshic shártin qanaatlandıradı:

$$|C(u_2, v_2) - C(u_1, v_1)| \leq |u_2 - u_1| + |v_2 - v_1|.$$

3. Kopula funkciyası teń ólshewli úzliksiz boladı.

4. Kopula funkciyası ushın Fresh-Xofding teńsizligi orınlı:

$$\max(u + v - 1, 0) \leq C(u, v) \leq \min(u, v).$$

Dálillew. Qálegen (u, v) noqat $C(u, v)$ nıń bazı bir noqatı bolsın. 1-anıqlamaǵa kóre $C(u, v) \leq C(u, 1) = u$ hám $C(u, v) \leq C(1, v) = v$, bunnan $C(u, v) \leq \min(u, v)$. Sonday-aq, $C(1; 1) - C(1, v) - C(u, 1) + C(u, v) \geq 0$ ekenliginen $C(u, v) \geq u + v - 1$ boladı. $C(u, v) \geq 0$ shártinen $C(u, v) \geq \max(u + v - 1, 0)$ ekenligi kelip shıǵadı.

Endi birgeliktegi bólistiriwdi marginal bólistiriwler arqalı anlatıwshı kopula funkciyalar teoriyasında úlken áhmiyetke iye bolǵan Sklar teoremasın keltiremiz.

1-teorema [2]. Eger $H(x, y)$ - marginal b.f. $F(x)$ hám $G(y)$ bolǵan birgeliktegi b.f. bolsa, onda sonday $C(u, v)$ kopula funkciyası bar bolıp, olar ushın

$$H(x, y) = C(F(x), G(y)), \quad (1)$$

teńlik orınlı hám kerisinshe qálegen $F(x)$, $G(y)$ b.f. hám $C(u, v)$ kopula ushın (1) teńlik orınlı bolsa, onda $H(x, y)$ - birgeliktegi b.f. boladı. Eger $F(x)$ hám $G(y)$ úziksiz bolsa, $C(u, v)$ birden bir anıqlanadı.

1-nátiyje [2]. Eger $F^{(-1)}(x)$, $G^{(-1)}(y)$ - marginal bólistiriwleriniń kerı funkciyalari bolsa, onda hár bir $(u, v) \in [0, 1]^2$ ushın sonday bir kopula funkciya $C(u, v): [0, 1]^2 \rightarrow [0, 1]$ bar boladı, ol tómendegishe anıqlanadı:

$$C(u, v) = H(F^{(-1)}(u), G^{(-1)}(v)).$$

Kopula funkciyalari ishinde eń qolaylı hám kóp paydalanılatuǵını Arximed kopula funkciyası esaplanadı. Eki ólshemli Arximed kopula funkciyaların anıqlamanı keltiriwden aldın, psevdokeri funkciya túsiniń kiritemiz. Meyli $\varphi(t)$ úziksiz, qatań kemeyiwshi, teris emes dóńes funkciya bolıp, $\varphi(1) = 0$ shártin qanaatlandırıń.

2-anıqlama [2]. Tómendegi teńlik penen anıqlanıwshı $\varphi^{[-1]}(t)$ funkciyaǵa psevdokeri funkciya delinedi:

$$\varphi^{[-1]}(t) = \begin{cases} \varphi^{-1}(t), & \text{agar } 0 \leq t < \varphi(0), \\ 0, & \text{agar } t \geq \varphi(0), \end{cases}$$

bul jerde $\varphi^{-1}(t)$ – funkciya $\varphi(t)$ nıń kerı funkciyası.

3-anıqlama [2]. Eger $\varphi^{[-1]}(t)$ psevdokeri funkciya bolsa, onda mına

$$C(u, v) = \varphi^{[-1]}[\varphi(u) + \varphi(v)], \quad (2)$$

teńlikten anıqlanıwshı eki ólshemli kopula funkciyaǵa $\varphi(t)$ generatorlı Arximed kopula funkciyası delinedi. Eger $\varphi(0) = \infty$ bolsa, onda psevdokeri funkciya ápiwayı kerı funkciyanı beredi, yaǵniy $\varphi^{[-1]}(t) = \varphi^{-1}(t)$ boladı. $\varphi(t)$ hám $C(u, v)$ funkciyalar bolsa sáykes túrde qatań generator hám qatań Arximed kopula funkciyalari delinedi.

Arximed kopula funkciyalarınń tıǵızlıq funkciyası tómendegi formula menen esaplanadı:

$$c(u, v) = \frac{\partial^2 C(u, v)}{\partial u \partial v}.$$

Eger kopula generator $\varphi(t)$ úziksiz hám eki márte differencialanıwshı funkciya bolsa, onda tıǵızlıq funkciyası

$$c_{\varphi}(u, v) = \frac{(\varphi^{[-1]}[\varphi(u) + \varphi(v)])''}{(\varphi^{[-1]}[\varphi(u)])' \cdot (\varphi^{[-1]}[\varphi(v)])'},$$

kórinisinde boladı. Demek, generator $\varphi(t)$ hám onıń kerisi $\varphi^{[-1]}(t)$ nı bilgen jaǵdayda, Arximed kopula funkciyası hám de onıń tıǵızlıq funkciyasın payda etiw múmkin. Endi bazı bir eki ólshemli hám bir parametrlı Arximed kopula funkciyaların keltiremiz [1].

1. **Kleyton kopula funkciyası.** Kopula generatorı $\varphi(t) = (t^{-\alpha} - 1) / \alpha$, $\alpha \in [-1, \infty) \setminus \{0\}$, kerisi $\varphi^{-1}(t) = (1 + t)^{-1/\alpha}$. (1) formulaǵa muwapıq

$$C^{Cl}(u, v; \alpha) = \max \left[(u^{-\alpha} + v^{-\alpha} - 1)^{-1/\alpha}, 0 \right].$$

Eger $\alpha > 0$ bolsa, onda $\varphi(0) = \infty$ hám kopulanıń kórinisi tómendegishe boladı:

$$C^{Cl}(u, v; \alpha) = (u^{-\alpha} + v^{-\alpha} - 1)^{-1/\alpha}.$$

Kleyton kopulasınıń tıǵızlıq funkciyası bolsa mına

$$c(u, v) = (1 + \alpha)(uv)^{-\alpha-1} (u^{-\alpha} + v^{-\alpha} - 1)^{-\frac{1}{\alpha}-2},$$

teńlik penen anıqlanadı.

2. **Gumbel-Hougard kopula funkciyası.** Kopula generatorı $\varphi(t) = (-\ln t)^{\alpha}$, $\alpha \geq 1$, kerisi $\varphi^{-1}(t) = \exp(-t^{1/\alpha})$.

Gumbel-Hougard kopula funkciyası $C^{GH}(u, v; \alpha) = \exp \left\{ - \left[(-\ln u)^{\alpha} + (-\ln v)^{\alpha} \right]^{1/\alpha} \right\}$ kóriniste anıqlanadı. Tıǵızlıq funkciyası tómendegishe beriledi:

$$c(u, v) = C^{GH}(u, v) \cdot u^{-1} v^{-1} \left[(-\ln u)^\alpha + (-\ln v)^\alpha \right]^{-2+1/\alpha} \cdot \left[\ln u \ln v \right]^{\alpha-1} \cdot \left\{ \left[(-\ln u)^\alpha + (-\ln v)^\alpha \right]^{-1/\alpha} + \alpha - 1 \right\}.$$

Eger $\alpha = 1$ bolsa, onda Gumbel-Hougaard kopulası ġárezsiz kopula menen üstpe-üst túsedi, yaǵnıy $C^{GH}(u, v) = uv$ boladı.

3. Frank kopula funkciyası. Kopula generatorı $\varphi(t) = \ln \left(\frac{e^{-\alpha} - 1}{e^{-\alpha t} - 1} \right)$, kerisi $\varphi^{-1}(t) = -\frac{1}{\alpha} \ln(1 + e^t(e^{-\alpha} - 1))$. Frank kopula funkciyası hám onıń tıǵızlıǵı $\alpha \neq 0$ de tómendegishe anıqlanadı:

$$C^F(u, v; \alpha) = -\frac{1}{\alpha} \ln \left(1 + \frac{(e^{-\alpha u} - 1)(e^{-\alpha v} - 1)}{e^{-\alpha} - 1} \right),$$

$$c(u, v; \alpha) = \frac{-\alpha [e^{-\alpha u} - 1] e^{-\alpha(u+v)}}{([e^{-\alpha u} - 1][e^{-\alpha v} - 1] + e^{-\alpha} - 1)^2}.$$

Eger $\alpha = 0$ bolsa, onda Frank kopulası da ġárezsiz kopula menen üstpe-üst túsedi, yaǵnıy $C^F(u, v) = uv$ boladı.

Arximed kopula funkciyaların qollanılıwın qaraymız.

ρ - Spirmen koefficienti

Bizge $(X_1, Y_1), (X_2, Y_2)$ hám (X_3, Y_3) - ġárezsiz t.sh. berilgen bolıp, olardıń birgeliktegi b.f. H , marginalları F hám G .

Tómendegi teńlik penen anıqlanıwshı X hám Y t.sh. sáykeslik ólshewine ρ - Spirmen koefficienti delinedi [2-4]:

$$\rho_c(X, Y) = 3(P[(X_1 - X_2)(Y_1 - Y_3) > 0]) - P[(X_1 - X_2)(Y_1 - Y_3) < 0]. \quad (3)$$

Bul jerde (X_1, Y_1) tiń birgeliktegi bólistiriliwı $H(X, Y)$, (X_2, Y_3) tiń birgeliktegi bólistiriliwı bolsa, $F(x) \cdot G(y)$ boladı, sebebi X_2 hám Y_3 ler ġárezsiz.

2-teorema. Eger X hám Y úzliksiz t.sh. bolıp, olarǵa sáykes kopula C bolsa, onda ρ - Spirmen koefficientin tómendegishe anıqlaw múmkın:

$$\rho_c(X, Y) = 3Q(C, \Pi) = 12 \iint_{[0,1]^2} uv dC(u, v) - 3 = 12 \iint_{[0,1]^2} C(u, v) dudv - 3. \quad (4)$$

bul jerde “3 koefficient” – normallastırıwshı sebebi $Q(C, \Pi) \in \left[-\frac{1}{3}, \frac{1}{3} \right]$ - bolǵan kelisimlilik (sáykeslik) funkciyası.

4-mısal. Meyli X hám Y t.sh. úzliksiz bolıp, olarǵa sáykes kopula C_θ - Farlie–umbel–Morgenshteyn kopulalar semeystvosınan alınǵan kopula funkciyası bolsın, bul jerde $\theta \in [-1, 1]$, yaǵnıy $C_\theta(u, v) = uv + \theta uv(1-u)(1-v)$.

Onda

$$\begin{aligned} \iint_{[0,1]^2} C_\theta(u, v) dudv &= \iint_{[0,1]^2} (uv + \theta uv(1-u)(1-v)) dudv = \\ &= \iint_{[0,1]^2} uv dudv + \theta \iint_{[0,1]^2} uv(1-u)(1-v) dudv = \frac{1}{4} + \frac{\theta}{36}. \end{aligned}$$

boladı. Bunnan bolsa $\rho_c(X, Y) = \frac{\theta}{3}$.

5-mısal. X va Y úzliksiz t.sh. bolıp, olarǵa sáykes kopula $C_{\alpha, \beta}$ - Fresh kopulalar semeystvosına tiyisli bolsın, yaǵnıy $C_{\alpha, \beta}(u, v) = \alpha \cdot \min(u, v) + (1 - \alpha - \beta)uv + \beta \max(u + v - 1, 0)$ bul jerde $\alpha \geq 0$, $\beta \geq 0$, $\alpha + \beta \leq 1$. Onda sáykeslik (kelisimlilik) funkciyası anıqlanıwına muwapıq

$$\begin{aligned} Q(C_{\alpha, \beta}, \Pi) &= \alpha Q(M, \Pi) + (1 - \alpha - \beta)Q(\Pi, \Pi) + \beta Q(W, \Pi) = \\ &= \alpha \cdot \frac{1}{3} + (1 - \alpha - \beta) \cdot 0 + \beta \cdot \left(-\frac{1}{3} \right) = \frac{\alpha - \beta}{3}. \end{aligned}$$

Bunnan

$$\rho_c(X, Y) = 3Q(C_{\alpha, \beta}, \Pi) = \alpha - \beta.$$

ρ - Spirmen koefficientini (4) teńlikke ekvivalent bolǵan, tómendegi teńlik penen de anıqlaw múmkın.

$$\rho_c(X, Y) = \rho(F(X), G(Y)),$$

bul jerde ρ - klassik mánidegi korrelyaciya koefficienti, $F(X)$ hám $G(Y)$ lar X hám Y t.sh. marginal bólistiriwleri. Bul nátiye tómendegi maǵlıwmattan kelip shıǵadı. $[0,1]$ de teń ólshewli bólistirilgen t.sh. $U = F(X)$ hám $V = G(Y)$ lerdi gúzetiw nátiyesinde u hám v ranglı tańlanba payda etiledi, onıń birgeliktegi bólistiriliwi kopula funkciya $C(u, v)$ menen anıqlanadı. Sonıń ushın U hám V ortashası $\frac{1}{2}$ hám dispersiyası $\frac{1}{12}$ boladı. (4) teńlikten

$$\rho_c(X, Y) = 12 \iint uv dC(u, v) - 3 = 12M(UV) - 3 = \frac{M(UV) - \frac{1}{4}}{\frac{1}{12}} = \frac{M(UV) - M(U)M(V)}{\sqrt{DU \cdot DV}}. \text{ Solay etip, } \rho \text{ -Spirmen}$$

koefficienti úzliksiz t.sh. X hám Y tń rangları arasındaǵı korrelyaciyanı ańlatadı eken.

τ -Kendall koefficienti

τ -Kendall koefficienti de t.sh. ortasındaǵı sáykeslik (kelisimlilik) hám sáykessizlik túsiniqlerine tiykarlanadı [2-5].

Tómendegi teńlik penen anıqlanıwshı sanǵa X hám Y t.sh. τ -Kendall koefficienti delinedi:

$$\tau(X, Y) = P\{(X_1 - X_2)(Y_1 - Y_2) > 0\} - P\{(X_1 - X_2)(Y_1 - Y_2) < 0\} =$$

$= P\{X_1 > X_2, Y_1 > Y_2\} + P\{X_1 < X_2, Y_1 < Y_2\} - P\{X_1 < X_2, Y_1 > Y_2\} - P\{X_1 > X_2, Y_1 < Y_2\}$. Anıqlamaǵa muwapıq, eger τ -Kendall koefficienti oń bolsa, onda úlken itimallıq penen biz oń baylanısqa iye bolamız. Eger τ -Kendall koefficienti teris bolsa, onda biz teris baylanıstı kútiwimiz múmkin.

Bunnan tısqari τ -Kendall koefficienti $C(u, v)$ kopula funkciya arqalı tómendegishe ańlatıladı.

3-teorema. Eger X hám Y úzliksiz t.sh., olarǵa sáykes türde $C(u, v)$ bolıp, onda $\tau(X, Y)$ - Kendall koefficienti ushın tómendegi teńlik orınlı:

$$\tau(X, Y) = Q(C, C) = 4 \iint_{[0,1]^2} C(u, v) dG(u, v) - 1.$$

6-misal. $C_\theta(u, v)$ - kopula funkciya 4 - misaldaǵı semeystvoǵa tiyisli bolsın. $C_\theta(u, v)$ - absolyut úzliksiz bolǵanlıǵı ushın differenciallaw múmkin:

$$dC_\theta(u, v) = \frac{\partial^2 C_\theta(u, v)}{\partial u \partial v} du dv = [1 + \theta(1-2u)(1-2v)] du dv,$$

$$\text{Bunnan } \iint_{[0,1]^2} C_\theta(u, v) dC_\theta(u, v) = \frac{1}{4} + \frac{\theta}{18} \text{ hám } \tau_\theta(X, Y) = \frac{2\theta}{9} \text{ nı payda etiwimiz múmkin. Demek, joqarıdaǵı}$$

kopula ushın $\tau_\theta \in [-\frac{2}{9}, \frac{2}{9}]$.

7-misal. $C_{\alpha, \beta}(u, v)$ - kopula funkciya bolsa, onda $\alpha \geq 0, \beta \geq 0, \alpha + \beta \leq 1$ ushın $dC_{\alpha, \beta}(u, v) = \alpha d(\min(u, v)) + (1 - \alpha - \beta) d(u, v) + \beta d(\max(u + v - 1, 0))$,

$$\text{bunnan } \tau_{\alpha, \beta}(X, Y) = \frac{(\alpha - \beta)(\alpha + \beta + r)}{3} \text{ nı payda etemiz.}$$

ρ - Spirmen hám τ - Kendall koefficientleriniń qásiyetleri

1. Simmetriyalıq: $\rho_c(X, Y) = \rho_c(Y, X)$ va $\tau(X, Y) = \tau(Y, X)$.

2. Normallastırıw: $-1 \leq \rho_c(X, Y) \leq 1$ va $-1 \leq \rho_c(X, Y) \leq 1$.

3. Eger $X \perp Y$ bolsa, onda $\rho_c(X, Y) = \tau(X, Y) = 0$ boladı.

4. Qálegen qatań ósiwshi $T_x(\cdot)$ hám $T_y(\cdot)$ sáwlelendiriwler ushın $\rho_c(T_x(X), T_y(Y)) = \rho_c(X, Y)$ hám $\tau(T_x(X), T_y(Y)) = \tau(X, Y)$ teńlikler orınlı.

5. Eger (X, Y) - normal bólistiriwge iye bolıp, korrelyaciya koefficienti ρ hám marginalları standart normal bólistiriw bolsa, onda

$$\rho_c(X, Y) = \frac{\alpha}{\pi} \arcsin\left(\frac{1}{2}\rho\right) \text{ hám } \tau(X, Y) = \frac{2}{\pi} \arcsin \rho$$

qatnasları orınlı.

4-teorema. Eger X hám Y - φ generatorlı Arximed kopula funkciyası C bolǵan t.sh. bolsa, onda τ - Kendall koefficienti ushın tómendegi teńlik orınlı:

$$\tau(X, Y) = 1 + 4 \int_0^1 \frac{\varphi(t)}{\varphi'(t)} dt.$$

8-misal. Meyli $C_\theta(u, v)$ - Kleyton Arximed kopula funkciyası bolsın, onda $\theta \geq -1$ ushın $\frac{\varphi_\theta(t)}{\varphi'_\theta(t)} = \frac{t^{\theta+1} - 1}{\theta}$, $\theta \neq 0$

hám $\frac{\varphi_\theta(t)}{\varphi'_\theta(t)} = t \cdot \ln t$ boladı. Bunnan bolsa $\tau_\theta(X, Y) = \frac{\theta}{\theta + 2}$ ekenligin kóremiz.

9-misal. Meyli, $C_\theta(u, v)$ - Gumbel-Xougard kopulalar semeystvosına tiyisli bolsın. Onda $\theta \geq 1$ ushın $\frac{\varphi_\theta(t)}{\varphi'_\theta(t)} = \frac{t \cdot \ln t}{\theta}$ boladı. Bunnan bolsa $\tau_\theta(X, Y) = 1 - \frac{1}{\theta}$ nı payda etemiz.

АДЕБИЯТЛАР

1. Joe H. Multivariate models and dependence concepts. // London: Chapman Hall. 1997. – 418 p.
2. Nelsen R.B. An introduction to Copulas. // Second Edition. Springer, New York. 2006. – 269 p.
3. Мурадов Р.С., Абдушукуров А.А. Оценивание многомерных распределений и их смесей по неполным данным. // LAMBERT Academic Publishing, Германия, 2011. – 123 с.
4. Schweizer B., Wolff E.E. On nonparametric measures of dependence for random variables. // The Annals of Statistics, v.9. №4. 1981. pp 879-885.
5. Франтаццини Д. Моделирование многомерных распределений с использованием копула функций. // Прикладная эконометрика. 2(22). 2011. с 98-134.

Kopula funkciyalarining statistikalıq máselelerde qollanılıwı

Muradov R.S. Namangan injenerlik-texnologiya instituti

Seytaxov R.P., Abdullaev S.S. Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Rezyume. Maqalada kopula funkciyalarining kóp ólshemli statistikalıq bahalaw teoriyasına qollanılıwı úyrenilgen.

Tayaniş sózlar: Statistikalıq baha, Arximed kopula funkciyası, tıgızlıq funkciya, kopula generator, psevdokeri funkciya.

Kopula funksiyalarining statistika masalalarida qo'llanılıshı

Muradov R.S. Namangan muhandislik-texnologiya instituti

Seytaxov R.P., Abdullaev S.S. Qaraqalpaq davlat universiteti

Rezyume. Ushbu maqolada kopula funksiyalarining ko'p o'lchovli statistik baholash nazariyasiga tatbiqi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Statistik baho, Arximed kopula funkciyası, zichlik funkciya, kopula generator, psevdokeri funkciya.

Применение копула функций в статистических задачах

Мурадов Р.С. Наманганский инженерно-технологический институт

Сейтахов Р.П., Абдуллаев С.С. Каракалпакский государственный университет

Резюме: В данной статье исследуется применение копула функций к теории многомерных статистических оценок.

Ключевые слова: Статистическая оценка, функция копулы Архимеда, функция плотности, генератор копул, псевдообратная функция.

Application of copula functions in statistical problems

Muradov R.S. Namangan Institute of Engineering and Technology

Seytaxov R.P., Abdullaev S.S. Karakalpak State University

The summary: In this paper studied the application of copula functions to the theory of multivariate statistical evaluation.

Keywords: Statistical estimate, Archimedean copula function, density function, generator of copula, pseudo inverse function.

UDK 517.929

BAZI BIR AWISPALI ARGUMENTLI SIZIQLI DIFFERENCIALLIQ TEŃLEMELER

Qurbanbaev Ó.O.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti docenti

Awıspalı argumentke iye sızıqlı differenciallıq teńlemeler ilimniń kópshilik máselelerin, sonıń ishinde ekonomikalıq, biologiyalıq hám ekologiyalıq máselelerdi matematikalıq modellestiriw waqtında payda boladı. Bunday teńlemeler qatarına awıspalı argumentli ekinshi tártipli sızıqlı differenciallıq teńlemeler hám kiredi. Awıspalı argumentke iye sızıqlı differenciallıq teńlemelerdi izertlewge arnalğan ilimiy jumislardı kóplep ushırıwǵa boladı [1,2].

Vul maqalada bazı bir awıspalı argumentli sızıqlı differenciallıq teńlemeler qarastırılıp, bunda qarastırılıp atırǵan teńlemeni sheshiwdiń ayırım bir usılı bayan etiledi.

Meyli awıspalı argumentke iye turaqlı koefficientli sızıqlı birteklı

$$\sum_{k=0}^n (a_k x^{(n-k)}(t) + b_k x^{(n-k)}(-t)) = 0 \quad (1)$$

differenciallıq teńlemeni qarastırayıq, bul jerde $a_k, b_k, k = 0, 1, \dots, n$ koefficientleri bazı bir haqıyqıy sanlar.

(1) teńleme, sheshimi jup funkciyalardan ibarat, yaǵnıy $u(t) = u(-t)$ shártin qanaatlándıratuǵın

$$\sum_{k=0}^n (a_k + b_k) u^{(n-k)}(t) = 0 \quad (2)$$

hám sheshimi taq funkciyalardan ibarat, yaǵnıy $\mathcal{G}(-t) = -\mathcal{G}(t)$ shártin qanaatlandratuǵın

$$\sum_{k=0}^n (a_k - b_k) \mathcal{G}^{(n-k)}(t) = 0 \quad (3)$$

teńlemelerdiń sáykes $u(t)$ hám $\mathcal{G}(t)$ sheshimleriniń qosındısınan ibarat boladı.

(2) teńlemenıń jup funkciyalardan ibarat, al (3) teńlemenıń taq funkciyalardan ibarat sheshimge iye bolıwları, olardıń sáykes

$$\sum_{k=0}^n (a_k + b_k) \lambda^{n-k} = 0$$

hám

$$\sum_{k=0}^n (a_k - b_k) \lambda^{n-k} = 0$$

xarakteristikalıq teńlemeleriniń korenlerine ǵárezli. Meyli (1) teńlemenıń $a_k, b_k, k = 0, 1, \dots, n$ koefficientleri ushın

$$\begin{cases} \sum_{k=0}^{\left[\frac{n}{2}\right]} (a_{2k} + b_{2k}) \lambda^{n-2k} = 0, \\ \sum_{k=0}^{\left[\frac{n-1}{2}\right]} (a_{2k+1} + b_{2k+1}) \lambda^{n-2k-1} = 0 \end{cases} \quad (4)$$

hám

$$\begin{cases} \sum_{k=0}^{\left[\frac{n}{2}\right]} (a_{2k} - b_{2k}) \lambda^{n-2k} = 0, \\ \sum_{k=0}^{\left[\frac{n-1}{2}\right]} (a_{2k+1} - b_{2k+1}) \lambda^{n-2k-1} = 0 \end{cases} \quad (5)$$

sistemaları sheshimge iye bolsın. Bizge málim, eger $\lambda = \lambda_1$ sanı (4) yamasa (5) sistemanıń sheshimi bolsa, onda $\lambda = -\lambda_1$ sanı hám usı sistemanı qanaatlandıradı. Bunnan λ_1 sanınıń haqıyqıy yamasa kompleks bolıwınan ǵárezsiz sáykes (2) yamasa (3) teńleme jup hám taq funkciyalardan ibarat sheshimlerge iye boladı. Bunday sheshimler arasınan ózimizge kerekli sheshimlerdi tańlap alıp, nátiyjede olardıń $x(t) = u(t) + \mathcal{G}(t)$ qosındısınan ibarat bolǵan (1) teńlemenıń sheshimine iye bolamız.

Mısal ushın, (1) sistemada $n = 2$ bolǵan jaǵdayda (4) hám (5) sistemalar sáykes

$$\begin{cases} (a_0 + b_0) \lambda^2 + a_2 + b_2 = 0, \\ (a_1 + b_1) \lambda = 0 \end{cases}$$

hám

$$\begin{cases} (a_0 - b_0) \lambda^2 + a_2 - b_2 = 0, \\ (a_1 - b_1) \lambda = 0 \end{cases}$$

kórinislerge iye boladı hám bul sistemalar $a_1 = b_1 = 0, |a_0| \neq |b_0|, |a_2| \neq |b_2|$ ushın $\frac{a_2 + b_2}{a_0 + b_0}$ nıń belgisine qarata

$$\lambda_{1,2} = \pm \sqrt{\frac{a_2 + b_2}{a_0 + b_0}} \text{ yamasa } \lambda_{1,2} = \pm \sqrt{\frac{a_2 + b_2}{a_0 + b_0}} i$$

$$\text{hám } \frac{a_2 - b_2}{a_0 - b_0} \text{ nıń belgisine qarata}$$

$$\lambda_{1,2} = \pm \sqrt{\frac{a_2 - b_2}{a_0 - b_0}} \text{ yamasa } \lambda_{1,2} = \pm \sqrt{\frac{a_2 - b_2}{a_0 - b_0}} i$$

kórinistegi sáykes sheshimlarga iye boladı.

Bul jaǵdayda (2) teńleme jup funkciyalardan ibarat, al (3) teńleme bolsa taq funkciyalardan ibarat sheshimlarga iye bolıp, nátiyjede (1) teńleme usı sheshimlerdiń $x(t) = u(t) + g(t)$ qosındısınan ibarat bolǵan sheshimge iye boladı.

Mısalı $a_0 = 2, b_0 = 1, a_1 = b_1 = 0, a_2 = 1, b_2 = 2$ ushın

$$2x''(t) + x''(-t) + x(t) + 2x(-t) = 0$$

teńlemesin qarastıratuǵın bolsaq, onda (2) hám (3) sistemalar

$$u''(t) + u(t) = 0$$

hám

$$g''(t) - g(t) = 0$$

kórinislerge iye bolıp, bul teńlemeler sáykes $u(t) = C_1 \cos t$ kórinistegi juf hám $g(t) = C_2(e^t - e^{-t})$ kórinistegi taq funkciyalardan ibarat sheshimlarga iye boladı. Onda berilgen teńleme ushın sheshim

$$x(t) = C_1 \cos t + C_2(e^t - e^{-t})$$

boladı.

Sunday-aq

$$a_0 x'''(t) + b_0 x'''(-t) + a_1 x''(t) + b_1 x''(-t) + a_2 x'(t) + b_2 x'(-t) + a_3 x(t) + b_3 x(-t) = 0$$

teńlemesin qarastıratuǵın bolsaq, onda (4) hám (5) sistemalar sáykes

$$\begin{cases} (a_0 + b_0)\lambda^3 + (a_2 + b_2)\lambda = 0, \\ (a_1 + b_1)\lambda^2 + a_3 + b_3 = 0 \end{cases}$$

hám

$$\begin{cases} (a_0 - b_0)\lambda^3 + (a_2 - b_2)\lambda = 0, \\ (a_1 - b_1)\lambda^2 + a_3 - b_3 = 0 \end{cases}$$

kórinislerge iye bolıp

$$\frac{a_2 + b_2}{a_0 + b_0} = \frac{a_3 + b_3}{a_1 + b_1} \text{ hám } \frac{a_2 - b_2}{a_0 - b_0} = \frac{a_3 - b_3}{a_1 - b_1}$$

ushın berilgen teńleme jup hám taq funkciyalardıń qosındısınan ibarat sheshimge iye boladı.

Haqıyqatında da $a_k = 2, b_k = 1, k = 0, 1, 2, 3$ ushın sońǵı sistemalardıń ekewide

$$\begin{cases} \lambda^3 + \lambda = 0, \\ \lambda^2 + 1 = 0 \end{cases}$$

kóriniske iye bolıp, bunnan $\lambda_{1,2} = \pm i$ boladı hám nátiyjede $u(t) = C_1 \cos t, g(t) = C_2 \sin t$

bolıp

$$2x'''(t) + x'''(-t) + 2x''(t) + x''(-t) + 2x'(t) + x'(-t) + 2x(t) + x(-t) = 0$$

teńlemesi

$$x(t) = C_1 \cos t + C_2 \sin t$$

kórinistegi sheshimge iye boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Abregov M.X., Konchukov V.Z., Shardanova M.A. Kraevaya zadacha pervogo roda dlya lineynogo differentsialnogo uravneniya vtorogo poryadka s otklonyayushimsya argumentom na simmetrichnom otrezke. Mejdunarodniy nauchno-issledovatel'skiy jurnal. Vypusk: №5. Chast 5. 2016. str. 6-11.
2. Ekinshi tártipli bazı bir awıspalı argumentli sızıqlı differentsiallıq teńlemeler. «Tábiyiy ilimlerdi rawajlandırıwda informaciyalıq-kommunikaciya texnologiyalardıń ornı» respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya maqalalar toplamı 9-noyabr 2021 jıl. Nókis 2021. 37-39 b.

*Bazi bir awıspalı argumentli sızıqlı differentsiallıq teńlemeler
Qurbanbaev Ó.O. Qaraqalpaq mámleketlik universiteti docenti*

Rezyume. Maqolada chetlanuvchi argumentga ega chiziqlı oddiy differentsial tenglamaning yechimge ega bo'lishi haqidagi masala o'rganiladi. Yechim juft va toq funksiyalarning yig'indisi ko'rinishda izlanadi.

Tayanch iboralar: chetlanuvchi argumentga ega tenglamalar, juft va toq funksiyalar.

Rezyume. V rabote issleduetsya razreshimost lineynogo obiknovennogo differentsialnogo uravneniya s otklonyayushimsya argumentom. Reshenie ishetsya v vide summi chetnoy i nechetnoy funkciy.

Klyuchevye slova: uravneniya s otklonyayushimsya argumentom, chetnaya i nechetnaya funkciy.

Summary. We study the solvability of the ordinary linear differential equation with deviating argument. The solution is sought in the form of a sum of even and odd functions.

Key words: equation with deviating argument, even or odd function.

УДК 517.55

МАТРИЧНЫЕ ОБЛАСТИ В ТЕОРИИ ФУНКЦИИ МНОГИХ КОМПЛЕКСНЫХ ПЕРЕМЕННЫХ

Курбанов Б. Т., Айтмуратов Н.К., Сейтжанова Б. А.

Каракалпакский государственный университет

Введение. Теория функций многих комплексных переменных или многомерный комплексный анализ, является активно развивающейся ветвью современной математической науки ([26],[18],[4]). В то же время многие вопросы классического (одномерного) комплексного анализа до сих пор не имеют однозначных многомерных аналогов. Это связано со сложной структурой многомерного комплексного пространства, многозначностью (переопределенностью) условий Коши-Римана, отсутствием универсальной интегральной формулы Коши и т.д. В работах Э.Картана, К. Зигеля ([9]), Хуа Ло-кена ([21]), И.И. Пятецкого-Шапиро ([17]) широко используется матричный подход изложения теории многомерного комплексного анализа. Здесь в основном исследованы классические области и связанные с ними вопросы теории функций и геометрии. Важность изучения классических областей состоит в том, что они не являются приводимыми. В нашем обзоре мы приводим последние результаты в многомерном комплексном анализе, относящиеся к классическим областям.

1. Матричная структура многомерных пространств

2.1 Пространства $\mathbb{C}[m \times k], \mathbb{C}^n[m \times k]$.

Рассмотрим пространство mk комплексных переменных $\mathbb{C}^{mk}$ с элементами

$$(z_{11}, z_{12}, \dots, z_{mk}). \quad (2.1.1)$$

В этом пространстве введем матричную структуру, отождествляя каждому элементу (2.1.1) прямоугольную матрицу из m строк и k столбцов:

$$\begin{pmatrix} z_{11} & \dots & z_{1k} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ z_{m1} & \dots & z_{mk} \end{pmatrix}$$

После такого представления элементов, пространство $\mathbb{C}^{mk}$ будем обозначать через $\mathbb{C}[m \times k]$. Такое матричное представление представляет удобство и компактность записи громоздких формул, а также дает возможность дальнейшей реализации идей одномерного комплексного анализа. Элементы пространства $\mathbb{C}[m \times k]$ обозначим заглавными буквами: $Z, U, V, W, \dots$.

Во многих вопросах представляет интерес пространство, получаемое при помощи декартового произведения нескольких $\mathbb{C}[m \times k]$:

$$\mathbb{C}^n[m \times k] = \underbrace{\mathbb{C}[m \times k] \times \mathbb{C}[m \times k] \times \dots \times \mathbb{C}[m \times k]}_n.$$

Такая структура пространства позволяет использовать технику векторных исчислений (скалярное произведение, норма и т.п.).

При $m=k$ получаются пространства квадратных матриц $\mathbb{C}[m \times m], \mathbb{C}^n[m \times m]$.

Приведем примеры простейших матричных областей в пространствах $\mathbb{C}[m \times k], \mathbb{C}^n[m \times k]$.

1) *Матричный единичный круг.* Матричный единичный круг (классическая область первого типа по классификации Э. Картана) определяется как множество

$$\tau = \{Z \in \mathbb{C}[m \times m]: ZZ^* < I\}$$

где Z^* --- матрица, сопряженная и транспонированная к Z , запись $ZZ^* < I$ ($I = I_m$ --- единичная m -матрица) означает, что эрмитова матрица $I - ZZ^*$ положительно определена, таким образом, все ее собственные значения положительны. Граница τ состоит из множества

$$\partial\tau = \{Z \in \mathbb{C}[m \times m]: \det(I - ZZ^*) = 0, ZZ^* \leq I\},$$

т.е. из множества матриц Z , для которых матрица $I - ZZ^*$ является неотрицательно определенной, но не положительно определенной эрмитовой матрицей (ее собственные значения неотрицательны и хотя бы одно равно нулю). На границе лежит множество

$$S(\tau) = \{Z \in \mathbb{C}[m \times m]: ZZ^* = I\}$$

которое называется остовом (заметим, что $S(\tau)$ является границей Шилова для τ). Ясно, что множество $S(\tau)$ есть множество всех унитарных $[m \times m]$ -матриц (множество унитарных матриц порядка n обозначается как обычно $U(n)$). Следует отметить, что множество матриц $\{Z : \det(I - ZZ^*) = 0\}$ содержит ограниченную компоненту, выделяемую условием $ZZ^* \leq I$, и неограниченную, для которой $ZZ^* \geq I$. Эти компоненты пересекаются по остову $S(\tau)$.

При $n=2$ множество τ допускает представление

$$\tau = \{Z \in \mathbb{C}[2 \times 2] : \psi(Z) < 0\}$$

где

$$\psi(Z) = \max\{|z_{11}|^2 + |z_{12}|^2 - 1, |z_{21}|^2 + |z_{22}|^2 - 1, \psi_0(Z)\}, \quad \psi_0(Z) = \det ZZ^* + \text{Sp}(ZZ^*) - 1$$

а $\text{Sp}(Z)$ есть след (шпур) матрицы Z (данное представление нетрудно получить из критерия Сильвестра положительной определенности матриц).

Полезно заметить, что если $Z \in \mathbb{C}[m \times m]$, то $\det(I - ZZ^*) = \det(I - Z^*Z)$.

Кроме того, условия $I - ZZ^* > 0$ и $I - Z^*Z > 0$ эквивалентны. Это верно даже для прямоугольных матриц (см. лемму 13 из [9]).

2) *Матричная верхняя полуплоскость*. Матричная верхняя полуплоскость определяется как множество матриц

$$\mathfrak{I} = \{Z \in \mathbb{C}[m \times m] : \text{Im}Z > 0\},$$

где $\text{Im}Z = \frac{1}{2i}(Z - Z^*)$. Граница $\partial\mathfrak{I}$ этой области состоит из матриц Z , для которых $\text{Im}Z$ неотрицательна, но

не положительно определенная эрмитова матрица (ее собственные значения неотрицательны и хотя бы одно равно нулю). Так как обращение в нуль собственных значений эрмитовой матрицы выражается вещественно-аналитическим равенством, то $\partial\mathfrak{I}$ состоит из кусков вещественно-аналитических поверхностей размерности $2m^2 - 1$.

$$\text{Множество } S(\mathfrak{I}) = \{Z : \text{Im}Z = 0\},$$

которое лежит на $\partial\mathfrak{I}$, называется остовом верхней полуплоскости $\mathfrak{I}$. Оно состоит из всех эрмитовых матриц. Условие эрмитовости выражается m^2 независимыми уравнениями, поэтому вещественная размерность $S(\mathfrak{I})$ равна m^2 .

3) *Матричный единичный поликруг*. Матричный единичный поликруг $\mathfrak{T} = \mathfrak{T}_n$ в определим как прямое произведение n раз области τ , т. е.

$$\mathfrak{T} = \mathfrak{T}_n = \tau^n = \{Z = (Z_1, \dots, Z_n) : Z_j \in \tau, j = 1, \dots, n\}.$$

Граница $\partial\mathfrak{T}$ является объединением поверхностей

$$\mathfrak{G}_\nu = \{Z \in \mathbb{C}^n[m \times m] : Z_\nu \in \partial\tau, Z_\mu \in \bar{\tau}, \nu \neq \mu\},$$

каждая из которых есть $2nm^2 - 1$ -мерная поверхность (так как $2nm^2$ координат точки Z связаны одним действительным соотношением $\det(I - Z_\nu Z_\nu^*) = 0$). Поэтому и вся граница $\partial\mathfrak{T} = \bigcup_{\nu=1}^n \mathfrak{G}_\nu$ является $2nm^2 - 1$ -мерной. Множество

$$S(\mathfrak{T}) = \underbrace{S(\tau) \times S(\tau) \times \dots \times S(\tau)}_n \subset \partial\mathfrak{T}$$

назовем остовом $\mathfrak{T}$. Оно nm^2 -мерное.

1.2. Классификация матричных шаров, ассоциированных с классическими областями.

В анализе всегда большую роль играло исследование конкретных классов областей. Известная теорема Римана утверждает, что *любая односвязная область, граница которой содержит более одной точки, конформно эквивалентна единичному кругу* $U = \{z \in \mathbb{C} : |z| < 1\}$.

Эта теорема перестает быть верной в $\mathbb{C}^n$ при $n > 1$: не существует биголоморфного отображения шара $\mathbf{B}^n = \{z \in \mathbb{C}^n : |z| < 1\}$ на поликруг $\mathbf{U}^n = \{z \in \mathbb{C}^n : \|z\| < 1\}$. Это связано с переопределенностью условий голоморфности при $n > 1$. Поэтому оказывается весьма существенным рассмотрение и изучение важнейших классов областей в многомерных комплексных пространствах.

Одним из таких классов областей является класс ограниченных однородных областей. В 1935 году Э. Картан доказал, что существует только шесть возможных типов неприводимых транзитивных ограниченных симметрических областей ([9]). Все эти области биголоморфно неэквивалентны и представляют большой интерес с разных точек зрения. Это связано с тем, что они являются сравнительно широким классом областей в $\mathbb{C}^n$, для которых удалось получить целый ряд содержательных существенно многомерных результатов.

Множество

$$\mathfrak{B}_{m,n}^{(1)} = \{(Z_1, \dots, Z_n) = Z \in \mathbb{C}^n[m \times m] : I - \langle Z, Z \rangle > 0\}$$

называется *матричным шаром (первого типа)*, здесь $\langle Z, Z \rangle = Z_1 Z_1^* + \dots + Z_n Z_n^*$ --- "скалярное"

произведение, I - единичная матрица порядка m , $Z_\nu^* = \overline{Z_\nu}$, $\nu = 1, \dots, n$, а условие $I - \langle Z, Z \rangle > 0$ означает, что эрмитова матрица положительно определена, т.е. все ее собственные значения положительны.

Определим *матричные шары* $\mathfrak{B}_{m,n}^{(2)}$ и $\mathfrak{B}_{m,n}^{(3)}$ *второго и третьего типов*,

соответственно:

$$\mathfrak{B}_{m,n}^{(2)} = \{Z \in \mathbb{C}^n[m \times m] : I - \langle Z, Z \rangle > 0, Z'_\nu = Z_\nu, \nu = 1, \dots, n\}$$

и

$$\mathfrak{B}_{m,n}^{(3)} = \{Z \in \mathbb{C}^n[m \times m] : I + \langle Z, Z \rangle > 0, Z'_\nu = -Z_\nu, \nu = 1, \dots, n\}.$$

Остовы (границы Шилова) матричных шаров $\mathfrak{B}_{m,n}^{(k)}$, обозначим через $\mathfrak{X}_{m,n}^{(k)}$, $k = 1, 2, 3$, т.е.,

$$\mathfrak{X}_{m,n}^{(1)} = \{Z \in \mathbb{C}^n[m \times m] : \langle Z, Z \rangle = I\},$$

$$\mathfrak{X}_{m,n}^{(2)} = \{Z \in \mathbb{C}^n[m \times m] : \langle Z, Z \rangle = I, Z'_\nu = Z_\nu, \nu = 1, \dots, n\},$$

$$\mathfrak{X}_{m,n}^{(3)} = \{Z \in \mathbb{C}^n[m \times m] : I + \langle Z, Z \rangle = 0, Z'_\nu = -Z_\nu, \nu = 1, \dots, n\}.$$

Заметим, что $\mathfrak{B}_{1,1}^{(1)}, \mathfrak{B}_{1,1}^{(2)}$ и $\mathfrak{B}_{2,1}^{(3)}$ --- единичные круги, а $\mathfrak{X}_{1,1}^{(1)}, \mathfrak{X}_{1,1}^{(2)}$ и $\mathfrak{X}_{2,1}^{(3)}$ --- единичные окружности в комплексной плоскости $\mathbb{C}$.

Если $n = 1, m > 1$, то $\mathfrak{B}_{m,1}^{(k)}$, $k = 1, 2, 3$ --- классические области первого, второго и третьего типов (по классификации Э.Картана), а остовы $\mathfrak{X}_{m,1}^{(1)}, \mathfrak{X}_{m,1}^{(2)}$ и $\mathfrak{X}_{m,1}^{(3)}$ --- унитарные, симметрические унитарные и кососимметрические унитарные матрицы, соответственно.

Если $m = 1$, то $\mathfrak{B}_{1,n}^{(1)}$ --- единичный шар в пространстве $\mathbb{C}^n$, а $\mathfrak{X}_{1,n}^{(1)}$ --- единичная сфера (остов совпадает с топологической границей). Отметим, что автоморфизмы указанных матричных шаров описаны в работах [11],[25].

Приведем *некоторые задачи*, связанные с матричными шарами $\mathfrak{B}_{m,n}^{(2)}$ и $\mathfrak{B}_{m,n}^{(3)}$:

1_{1,2}. Выписать ядра Коши для $\mathfrak{B}_{m,n}^{(2)}$ и $\mathfrak{B}_{m,n}^{(3)}$;

2_{1,2}. Получить ядра Пуассона для $\mathfrak{B}_{m,n}^{(2)}$ и $\mathfrak{B}_{m,n}^{(3)}$;

3_{1,2}. Определить оператор Лапласа для $\mathfrak{B}_{m,n}^{(2)}$ и $\mathfrak{B}_{m,n}^{(3)}$;

4_{1,2}. Ввести понятия гармонических функций в $\mathfrak{B}_{m,n}^{(2)}$ и $\mathfrak{B}_{m,n}^{(3)}$;

5_{1,2}. Решить задачу Дирихле для $\mathfrak{B}_{m,n}^{(2)}$ и $\mathfrak{B}_{m,n}^{(3)}$;

6_{1,2,3}. Выписать ортонормированный базис для $\mathfrak{B}_{m,n}^{(1)}, \mathfrak{B}_{m,n}^{(2)}$ и $\mathfrak{B}_{m,n}^{(3)}$. (существование таких базисов следует из теоремы А.Картана (1943) о полных круговых областях) ([21]).

Частично эти задачи решены в недавних работах Г. Худайбергана и У. Рахманова, в которых были получены интегральные формулы Бергмана, Коши-Сеге и Пуассона, а также доказаны достаточные условия голоморфной продолжимости функций в виде условий Морера.

1.3. Матричный аналог преобразования Кэли, типа "единичный круг - верхняя полуплоскость".

Как уже было отмечено, единичный круг и ее различные многомерные обобщения (единичный n -мерный шар, поликруг, матричный единичный круг, классические области четырех типов по классификации Картана, матричный шар) являются достаточно хорошо изученными: к настоящему времени решены многие важные вопросы многомерного комплексного анализа такие, как описание групп автоморфизмов, получение интегральных формул типа Коши-Сеге, Бергмана, Пуассона, доказательство необходимых и достаточных условий для голоморфной продолжимости функций с границей и т.д. Обширные результаты, полученные в этих областях, приведены в монографиях Хуа Ло-кена ([21]), У. Рудина ([18]), Г. Худайбергана, А.М. Кытманова, Б.А. Шаимкулова ([22]), отметим также работы С. Косбергенова, А.М. Кытманова, С.Г. Мысливец ([10]).

Довольно часто задачи, поставленные для единичного круга на плоскости, переносятся на верхнюю полуплоскость при помощи преобразования Кэли $w = \frac{i(1+z)}{1-z}$.

В этой связи является актуальным нахождение многомерных матричных аналогов формулы для реализации типа "единичный круг --- верхняя полуплоскость". Ниже мы рассмотрим реализацию классической области первого типа в виде области Зигеля второго рода.

Пусть $\mathbb{C}[p \times q]$ --- пространство прямоугольных матриц из p строк и q столбцов ($q \geq p$), элементы которых комплексные числа.

Область $\mathcal{R}_1$, образованная матрицами Z из $\mathbb{C}[p \times q]$, удовлетворяющих условию

$$I - ZZ^* > 0,$$

называется классической областью первого типа (по классификации Э. Картана) (см. [21]). Здесь I --- единичная матрица порядка p , $Z^* = \bar{Z}'$ --- матрица, комплексно-сопряженная к транспонированной матрице Z' .

Граница Шилова $\mathcal{S}_1$ для области $\mathcal{R}_1$ образована матрицами Z из p строк и q столбцов с условием, что

$$ZZ^* = I.$$

Известно, что любая ограниченная однородная (по отношению к голоморфным автоморфизмам) область в $\mathbb{C}^N$ имеет реализацию в виде области Зигеля второго рода. В частности, область $\mathcal{R}_1$ биголоморфно эквивалентна некоторой области Зигеля второго рода, которая строится с помощью следующей конструкции (см. [20]).

Пусть U_1 --- квадратная матрица порядка $p \times p$, а U_2 --- матрица порядка $p \times (q - p)$. В пространстве пар матриц (U_1, U_2) комплексной размерности $N = pq$ рассмотрим область

$$\mathcal{D} = \{U = (U_1, U_2) \in \mathbb{C}[p \times q] : \text{Im} U_1 - U_2 U_2^* > 0\},$$

$$\text{где } \text{Im} U_1 = \frac{1}{2i}(U_1 - U_1^*).$$

Остов этой области обозначим

$$\mathcal{G} = \{U = (U_1, U_2) : \text{Im} U_1 = U_2 U_2^*\}.$$

Следуя этой конструкции, область $\mathcal{R}_1$ можно задать и в следующей форме:

$$\mathcal{R}_1 = \{Z = (Z_1, Z_2) \in \mathbb{C}[p \times q] : I - \langle Z, Z \rangle > 0\},$$

здесь $\langle Z, Z \rangle = Z_1 Z_1^* + Z_2 Z_2^*$, а Z_1 и Z_2 --- матрицы порядка $p \times p$ и $p \times (q - p)$ соответственно.

Обозначим через $d\mu$ и $d\eta$ --- элементы объемов (меры Лебега) в $\mathcal{D}$ и $\mathcal{G}$.

Теорема 2.2.1. ([24]) *Отображение $\Phi : \mathbb{C}_z \rightarrow \mathbb{C}_u$ определяемое соответствиями*

$$U_1 = i(I - Z_1)^{-1}(I + Z_1), U_2 = (I - Z_1)^{-1}Z_2, \quad (3.2.1)$$

биголоморфно отображает область $\mathcal{R}_1$ на $\mathcal{D}$, при этом $\mathcal{S}_1$ переходит в $\mathcal{G}$.

Лемма 2.2.1. *Вещественный якобиан отображения $\Phi(Z)$*

вычисляется по формуле

$$J_R \Phi(Z) = 2^{2p^2} |\det(I - Z_1)|^{-2(p+q)}.$$

2. Интегральные формулы и голоморфное продолжение

3.1. Интегральные формулы и условия голоморфной продолжимости в матричных шарах. Изучение свойств голоморфных функций в матричных областях получило развитие в тридцатых годах прошлого века. Это связано с тем, что в теории функций многих комплексных переменных начинают использоваться методы теории интегралов. В основном рассматривались голоморфные функции в классических областях. Используя матричный аналог преобразования Кэли, были исследованы голоморфные функции в неограниченных матричных областях Зигеля, которые представляют собой обобщение верхней полуплоскости. Приведем некоторые результаты в этом направлении.

Пусть $\mathcal{D}$ --- полная выпуклая ограниченная круговая область с центром в начале координат, граница Шилова (остов) $\mathcal{R}$ которой является гладким многообразием, либо неограниченная однородная область Зигеля второго рода с остовом $\mathcal{R}$.

Функция f принадлежит классу $\mathcal{L}^p(\mathcal{R})$, с заданной на нем мерой Лебега $d\mu$, если она интегрируема со степенью p по мере $d\mu$ на $\mathcal{R}$, т.е. если $\int_{\mathcal{R}} |f(x)|^p d\mu$ конечен.

Класс Харди $\mathcal{H}^p(\mathcal{D})$ ($0 < p < +\infty$) состоит из всех функций f , голоморфных в области $\mathcal{D}$ для которых равномерно ограничены интегралы

$$\int_{\mathcal{R}} |f(rz)|^p d\mu < C_f$$

для всех $0 < r < 1$.

Через $\mathcal{O}^2(\mathcal{D})$ обозначим пространство, состоящее из голоморфных функций в $\mathcal{D}$, интегрируемых с квадратом по обычной мере Лебега $d\nu$, т.е. $f \in \mathcal{O}^2(\mathcal{D})$, если f голоморфна в

$$\mathcal{D} \text{ и } \int_{\mathcal{D}} |f(\zeta)|^2 d\nu(\zeta) < +\infty.$$

Определим ядро Бергмана $K(U, V)$ в области $\mathcal{D}$ (см. п.2.2) следующим образом:

$$K(U, V) = \frac{c_k}{(\det[i(U_1 - V_1^*) + 2U_2 V_2^*])^{p+q}}, \text{ где } c_k = (-1)^p 2^{p-2p^2}.$$

Теорема 3.1.1. ([23]) Для всякой функции $f \in \mathcal{O}^2(\mathcal{D})$ справедлива формула

$$f(U) = \int_{\mathcal{D}} f(V) K(U, V) d\mu(V), U \in \mathcal{D}.$$

Интеграл в этой формуле задает ортогональный проектор из пространства $\mathcal{L}^2(\mathcal{D})$ в пространство $\mathcal{O}^2(\mathcal{D})$.

Определим ядро Коши-Сеге $C(U, V)$ в области $\mathcal{D}$ следующим образом:

$$C(U, V) = \frac{c_k}{(\det[i(U_1 - V_1^*) + 2U_2 V_2^*])^q}$$

для $U \in \mathcal{D}, V \in \mathcal{G}$, где $c_k = (-1)^p 2^{p-2p^2}$.

Теорема 3.1.2. ([23]) Для всякой функции $f \in \mathcal{H}^1(\mathcal{D})$ справедлива формула

$$f(U) = \int_{\mathcal{G}} f(V) C(U, V) d\mu(V), U \in \mathcal{D}.$$

2.2. Граничный вариант теоремы Морера.

Граничные варианты теоремы Морера рассмотрены в работах [16; 6; 7; 8; 12; 10], [14], [27], а также в монографии [22]. В них утверждается возможность голоморфного продолжения функции f с границы ∂D области $D \subset \mathbb{C}^n$ при условии равенства нулю интегралов от f по границам аналитических дисков, лежащих на ∂D .

Рассмотрим следующее вложение круга $\Delta = \{t \mid |t| < 1\}$ в область $\mathcal{D}$:

$$\{\Omega_t \in \mathbb{C}^{pq} : \Omega_t = \Phi(t\Phi^{-1}(\Lambda^0)), t \in \Delta\}, \quad (3.2.1)$$

где $\Lambda^0 \in \mathcal{G}$. Если Ψ --- произвольный автоморфизм области $\mathcal{D}$, то множество (4.2.4) под действием этого автоморфизма перейдет в некоторый аналитический диск с границей на $\mathcal{G}$.

Теорема 3.2.1. Пусть f --- непрерывная ограниченная функция на $\mathcal{G}$. Если для функции f выполнено условие

$$\int_{\mathcal{T}} f(\Psi(\Omega_t)) dt = 0 \quad (3.2.2)$$

для всех автоморфизмов Ψ области $\mathcal{D}$ и фиксированного $\Lambda^0 \in \mathcal{G}$, то функция f голоморфно продолжается в $\mathcal{D}$ до функции $F \in \mathcal{H}^\infty(\mathcal{D})$ непрерывной вплоть до $\mathcal{G}$.

Эта теорема допускает следующее обобщение.

Теорема 3.2.2. Пусть f --- непрерывная ограниченная функция на $\mathcal{G}$. Если для функции f выполнено условие (3.2.2) для всех автоморфизмов, переводящих точку $(iE, 0)$ в точки из некоторого открытого множества $\mathcal{V} \subset \mathcal{D}$, тогда f голоморфно продолжается в $\mathcal{D}$ до функции $F \in \mathcal{H}^\infty(\mathcal{D})$ непрерывной вплоть до $\mathcal{G}$.

Обозначим

$$\Delta_\Psi = \{\Theta : \Theta = \Psi(\Omega_t)\},$$

где Ω_t определяется как в (3.2.1), а Ψ --- автоморфизм области $\mathcal{D}$

Следствие. Пусть f --- непрерывная и ограниченная функция на $\mathcal{G}$. Предположим, что функция f голоморфно продолжается в аналитические диски Δ_Ψ для всех автоморфизмов, переводящих точку $(iE, 0)$ в точки из некоторого открытого множества $\mathcal{V} \subset \mathcal{D}$. Тогда функция f голоморфно продолжается в $\mathcal{D}$ до функции $F \in \mathcal{H}^\infty(\mathcal{D})$ непрерывной вплоть до $\mathcal{G}$.

Это следствие является аналогом для области $\mathcal{D}$ теоремы Стаута [19] о функциях с одномерным свойством голоморфного продолжения.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Айзенберг-Л.А., Митягин-Б.С. Пространства функций, аналитических в кратно-круговых областях // Сиб. мат. журн., 1960, Т.1, no.1. С.153-170.
2. Беллман-Р. Введение в теорию матриц. -М.: "Наука", 1976. 368 с.
3. Беляев-В.А. К вопросу о множествах сходимости двойных степенных рядов// Мат. сб., 1966. Т. 71, no 1. С. 13-23.
4. Владимиров-В.С. Методы функций многих комплексных переменных. -М.: "Наука", 1964. 412 с.
5. Гантмахер-Ф.Р. Теория матриц. -М.: "Наука", 1967. 576 с.
6. Grinberg-E. A boundary analogue of Morera's theorem on the unit ball of $\mathbb{C}^n$. Proc. Amer. Math. Soc., 1988, vol.~102, pp.~114-116.
7. Globevnik-J., Stout-E.~L. Boundary Morera theorems for holomorphic functions of several complex variables. Duke Math. J., 1991, vol.~64, no.~3, pp.~571-615.
8. Globevnik-J. A boundary Morera theorem. J. Geom. Anal., 1993, vol.~3, no.~3, pp.~269-277.
9. Зигель-К. Автоморфные функции нескольких комплексных переменных. -М.: ИЛ, 1954. 168 с.
10. Косбергенов-С., Кытманов-А.~М., Мысливец-С.~Г. О граничной теореме Морера для классических областей// Сиб.мат.журн., 1999, Т.~40, no.~3, с.~595-604.
11. Косбергенов-С. Голomorphic автоморфизмы и интеграл Бергмана для матричного шара// Докл. АН РУз. 1998. \No 1. С. 7-10.
12. Кытманов-А.~М., Мысливец-С.~Г. Об одном граничном аналоге теоремы Морера. Сиб.мат.журн., 1995, Т.~36, no.~6, с.~1350-1353.
13. Koranyi-A. The Poisson integral for the generalized half planes and bounded symmetric domains. Ann. of Math. (2)., 1965, vol.~82, no.~2, pp.~332-350.
14. Курбанов-Б.~Т. О граничной теореме Морера // Докл. АН РУз. 2001. no.~8-9. С. 9-11.
15. Лаппо-Данилевский-И.~А. Применение функций от матриц к теории линейных систем обыкновенных дифференциальных уравнений. -М., ГИТТЛ, 1957. 456 с.
16. Nagel-A., Rudin-W. Moebius-invariant function spaces on balls and spheres. Duke Math. J., 1976, vol.~43, no.~4, pp.~841-865.
17. Пятеецкий-Шапиро-И.~И. Геометрия классических областей и теория автоморфных функций. -М.: "Наука". 1961.
18. Рудин-У. Теория функций в единичном шаре из $\mathbb{C}^n$. -Москва: "Мир", 1984.
19. Stout-E.~L. The boundary values of holomorphic functions of several complex variables. // Duke Math. J., 1977, vol.~44, no.~1, pp.~105-108.
20. Фукс-Б.~А. Специальные главы теории аналитических функций многих комплексных переменных. - М.: "Физматгиз", 1962.
21. Хуа Ло кен. Гармонический анализ функций многих комплексных переменных в классических областях. -Москва, ИЛ, 1959.
22. Худайберганов-Г, Кытманов-А.~М., Шаимкулов-Б.~А. Комплексный анализ в матричных областях. -Красноярск: "Сибирский федеральный университет", 2011.
23. Худайберганов-Г, Курбанов-Б.~Т. Формула Коши-Сеге для неограниченной реализации матричного шара//Вестник НУУз. 2006. \No 2. С.57-58.
24. Худайберганов-Г, Курбанов-Б.~Т. Об одной реализации классической области первого типа. Uzbek. Mat. Zh., 2014, no.~1, pp.~126-129.
25. Худайберганов Г., Хидиров Б.Б., Рахманов У. Автоморфизмы матричных шаров //Вестник НУУз, 2010, \No 4, с. 205-209.
26. Kurbanov, B. T. (2020) "BOUNDARY THEOREM OF MORERA IN THE SPACE OF RECTANGULAR MATRICES," Karakalpak Scientific Journal: Vol. 3 : Iss. 1 , Article 3.
27. Шабат-Б.~В. Введение в комплексный анализ. Ч.2. -М., "Наука", 1985.

Matritsaviy sohalarda Ko'p kompleks o'zgaruvchili funktsiyalar nazariyasi

Kurbanov B. T., Aytmuratov N. Q., Seytjanova B. A. Qoraqalpoq davlat universiteti

Rezyume. Matritsa sohalari bilan bog'liq ko'p o'zgaruvchili kompleks analizning so'nggi natijalari haqida umumiy ma'lumot beradi.

Tayanch so'zlar: matritsa sohasi, avtomorfizm, klassik sohalar, integral formulalar.

Матричные области в теории функции многих комплексных переменных

Курбанов Б. Т., Айтмуратов Н. К., Сейтжанова Б. А. Каракалпакский государственный университет

Резюме. Приведен обзор последних результатов в многомерном комплексном анализе, относящиеся матричным областям.

Ключевые слова: матричная область, автоморфизм, классические области, интегральные формулы.

Matrix domains in the theory of functions of many complex variables

Kurbanov B. T., Aytmuratov N.K., Seytzhanova B. A. Karakalpak State University

Summary: Provides an overview of recent results in multivariate complex analysis related to matrix areas.

Key words: matrix domain, automorphism, classical domains, integral formulas.

UDK 517.17

BIR ÖZGERIWSHILI HAQÍYQÍY FUNKCIYANÍŇ TEŇ ÓLSHEWLI ÚZLIKSIZLIGINÍŇ ZÁRÚRLI HÁM JETKILIKLI SHÁRTLARI HAQQÍŇDA

¹Xudaybergenov T. Sh., ¹Allaniyazova A. M., ²Abdikadirov A. M., ³Kutlimuratova S. D.

¹Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

²Nökis qalalıq 48-sanlı matematika pánine qanıgelestirilgen mámleketlik ulıwma orta bilim beriw mektebi

³I. Yusupov atındağı mámleketlik qanıgelestirilgen mektep-internati

Bizge jaqsı belgili bolǵanıday, matematikalıq analiz yaki joqarı matematika pánlerinde talabalardı haqıyqıy bir ózgeriwsihili funkciyanıń úzliksizligi hám teń ólshewli úzliksizligi túsiniqleri úyretiledi ([1], [2]). Talabalardıń derlik

barlıǵı úzliksiz funkciya haqqında túsinike iye bolsa da, olardıń kópshiligi ushın funkciyanıń teń ólshewli úzliksizligin túsiniw qıyınshılıq tuwdıradı. Buǵan sebeplerdiń biri, teń ólshewli úzliksizlik noqatta qaralıp atırǵan funkciyanıń emes, al noqatlar kópiliginde qaralıp atırǵan funkciya qásiyeti bolıp tabıladı. Álbette bul túsiniktiń qatań matematikalıq anıqlaması bar, lekin tek ǵana anıqlamadan paydalanıp berilgen funkciyanıń qaralıp atırǵan kóplikte teń ólshewli úzliksiz ekenligin kórsetiw jetkilikli dárejede quramalı másele, ásirese talabalar ushın.

Sonlıqtan, biz bul maqalada haqıyqıy bir ózgeriwshili funkciyanıń qaralıp atırǵan kóplikte teń ólshewli úzliksiz bolıwınıń zárúrli hám jetkilikli shártlerin tastıyıqlawlar kórinisinde, dálilleniwleri menen keltirip ótemiz. Bunnan tısqari, haqıyqıy bir ózgeriwshili funkciyanıń qaralıp atırǵan kóplikte teń ólshewli úzliksizligin geometriyalıq jaqtan talqlaymız.

Meyli bizge $X \subset \mathbb{R}$ kóplik hám bul kóplikte anıqlanǵan haqıyqıy $y = f(x)$ funkciya berilgen bolsın.

Anıqlama 1. ([3]) *Eger X kópliktiń hár bir noqatınıń qálegen dögereginde usı noqattan basqa X kópliktiń keminde bir noqatı bar bolsa, X kóplik barlıq jerde tıǵız dep ataladı.*

Mısal ushın, qálegen kesindi yaqı interval barlıq jerde tıǵız boladı.

Anıqlama 2. ([4]) *Eger $\forall \varepsilon > 0$ ushın $\exists \delta > 0$ bar bolıp, $|x'' - x'| < \delta$ shártti qanaatlardıwshı $\forall x', x'' \in X$ noqatlar ushın $|f(x'') - f(x')| < \varepsilon$ teńsizligi orınlı bolsa, $f(x)$ funkciya X kóplikte teń ólshewli úzliksiz dep ataladı.*

Haqıyqıy bir ózgeriwshili funkciyanıń qaralıp atırǵan kóplikte teń ólshewli úzliksizliginiń geometriyalıq talqlanıwı: eger $y = f(x)$ funkciya X kóplikte teń ólshewli úzliksiz bolsa, onda $\forall \varepsilon > 0$ ushın, $\exists \delta(\varepsilon) > 0$ bar bolıp, tárepleri $\delta(\varepsilon)$ hám ε sáykes OX hám OY kósherlerine parallel bolǵan tuwrı múyeshli tórtmúyeshliktiń táreplerin koordinata kósherlerine parallel saqlaǵan halda, tórtmúyeshlik diagonallarınıń kesilisiw noqatın $y = f(x)$ funkciya grafigi boyınsha sonday kóshiriw múmkin, nátiyjede grafik tuwrı múyeshliktiń OX kósherge parallel' tárepleri menen kesilispey tek OY kósherge parallel' táreplerin ǵana kesip ótedi.

Endi haqıyqıy bir ózgeriwshili funkciyanıń qaralıp atırǵan kóplikte teń ólshewli úzliksiz bolıwınıń zárúrli hám jetkilikli shártlerin tastıyıqlawlar kórinisinde keltirip ótemiz. Kelesi tastıyıqlaw belgili Kantor teoreması bolıp, onıń dálilleniwi matematikalıq analiz boyınsha oqıwlıq qollanbalardıń derlik barlıǵında keltirilgen ([1], [4]).

Tastıyıqlaw 1 (Kantor teoreması). *Kesindide úzliksiz funkciya usı kesindide teń ólshewli úzliksiz boladı.*

Bul teorema funkciyanıń segmentte teń ólshewli úzliksizligi haqqındaǵı másele ni funkciyanıń segmentte úzliksizligi haqqındaǵı máselege alıp keledi.

Tastıyıqlaw 2 (Funkciyanıń intervalda hám kesindide teń ólshewli úzliksizligi arasındaǵı baylanıs). *$f(x)$ funkciya $(a; b)$ intervalda teń ólshewli úzliksiz bolıwı ushın $[a; b]$ segmentte úzliksiz $g(x)$ funkciyanıń bar bolıwı hám ol $(a; b)$ intervalda $f(x)$ funkciya menen birdey bolıwı zárúrli hám jetkilikli.*

Dálilleniwi. Jetkilikligi: meyli $[a; b]$ kesindide úzliksiz hám $(a; b)$ intervalda $f(x)$ funkciya menen birdey $g(x)$ funkciya bar bolsın. Kantor teoreması boyınsha $g(x)$ funkciya $[a; b]$ segmentte teń ólshewli úzliksiz, teń ólshewli úzliksizlik anıqlaması boyınsha $g(x)$ $(a; b)$ intervalda teń ólshewli úzliksiz boladı. Al $g(x)$ funkciya $(a; b)$ kesindide $f(x)$ funkciya menen birdey bolǵanı ushın $f(x)$ funkciya da $(a; b)$ intervalda teń ólshewli úzliksiz boladı.

Zárúrliwi: meyli $a < b$ hám $f(x)$ funkciya $(a; b)$ intervalda teń ólshewli úzliksiz bolsın. Usı shártlerde $\lim_{x \rightarrow a+0} f(x)$ oń limittiń bar ekenligin kórsetemiz. $\forall \varepsilon > 0$ san alamız, sonda teń ólshewli úzliksizlik anıqlaması boyınsha $\exists \delta > 0$ hám $|x' - x''| < \delta$ teńsizligi orınlı bolatuǵınday $\forall x', x'' \in (a; b)$ noqatlar ushın $|f(x') - f(x'')| < \varepsilon$ teńsizligi orınlı. Endi x' hám x'' noqatlardı $0 < x' - a < \delta$ hám $0 < x'' - a < \delta$ teńsizlikler orınlı bolatuǵınday etip alamız. Sonda $|x' - x''| < \delta$ hám $|f(x') - f(x'')| < \varepsilon$ bolıwı anıq. Solay etip $f(x)$ funkciya $x = a$ noqatta oń tárepten Koshi shártin qanaatlardı. Demek $\lim_{x \rightarrow a+0} f(x)$ bar hám bul limitti A dep belgileyik. Tap sol sıyaqlı $\lim_{x \rightarrow a-0} f(x) = B$ bar ekenligin kórsetiw múmkin. Endi

$$g(x) = \begin{cases} A, & x = a \\ f(x), & x \in (a; b) \\ B, & x = b \end{cases}$$

$(a; b)$ intervalda $f(x)$ funkciya menen birdey boladı. Demek teoremanıń zárúrliwi dálillendi.

Tastıyıqlaw 3. *Meyli $f(x)$ funkciya $[a; c]$ hám $[c; b]$ segmentlerdiń hár birinde teń ólshewli úzliksiz bolsın, bunda $a < c < b$. Onda $f(x)$ funkciya $[a; b]$ segmentte teń ólshewli úzliksiz boladı.*

Dálilleniwi. Qálegen $\varepsilon > 0$ sanın alamız. Sonda $f(x)$ funkciya $[a; c]$ segmentte teń ólshewli úzliksizliginen, sonday $\delta_1 > 0$ sanı tabılıp, $|x'' - x'| < \delta_1$ teńsizligin qanaatlardıwshı $\forall x', x'' \in [a; c]$ noqatlar ushın $|f(x'') - f(x')| < \frac{\varepsilon}{2}$

teńsizligi orınlanadı. Sol sıyaqlı $f(x)$ funkciyanıń $[c; b]$ segmentte teń ólsheuli úziliksizliginen, sonday $\delta_2 > 0$ sanı tabılıp, $|x'' - x'| < \delta_2$ teńsizligin qanaatlandırıwshı $\forall x', x'' \in [c; b]$ noqatlar ushın $|f(x'') - f(x')| < \frac{\varepsilon}{2}$ teńsizligi orınlı boladı.

Meyli endi $x' \in [a; c]$, $x'' \in [c; b]$ hám $|x'' - x'| < \delta = \min(\delta_1, \delta_2)$ bolsın, Onda $c - x' < \delta \leq \delta_1$ hám

$$x'' - c < \delta \leq \delta_2, \text{ sonlıqtan } |f(c) - f(x')| < \frac{\varepsilon}{2}, |f(x'') - f(c)| < \frac{\varepsilon}{2} \text{ boladı hám}$$

$$\begin{aligned} |f(x'') - f(x')| &= |f(x'') - f(c) + f(c) - f(x')| \leq \\ &\leq |f(x'') - f(c)| + |f(c) - f(x')| < \frac{\varepsilon}{2} + \frac{\varepsilon}{2} = \varepsilon \text{ teńsizlik orınlı.} \end{aligned}$$

Solay etip, $\forall \varepsilon > 0$ san ushın bizler sonday $\delta > 0$ sanın kórsettik, nátiyjede $|x'' - x'| < \delta$ teńsizlikti qanaatlandırıwshı $\forall x', x'' \in [a; b]$ noqatlar ushın $|f(x'') - f(x')| < \varepsilon$ teńsizlik orınlı boladı. Bul $f(x)$ funkciyanıń $[a; b]$ segmentte teń ólsheuli úziliksiz ekenligin bildiredi.

Tastıyqlaw 4. Eger $f(x)$ funkciya $[a; +\infty)$ nurda anıqlanğan hám úziliksiz bolıp, $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = c$ limit bar bolsa, onda $f(x)$ funkciya $[a; +\infty)$ nurda teń ólsheuli úziliksiz boladı.

Dálilleniwi. Qálegen $\varepsilon > 0$ sanın alamız. Sonda $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = c$ limitniń barbolıwınan, $\forall \varepsilon > 0$ sanı ushın $\exists A = A(\varepsilon) > 0$ bolıp, $\forall x \geq A$ ushın $|f(x) - c| < \frac{\varepsilon}{4}$ boladı. Sonlıqtan $x' \geq A$ hám $x'' \geq A$ teńsizliklerin qanaatlandırıwshı $\forall x', x''$ noqatlar ushın $|f(x'') - f(x')| = |f(x'') - c - f(x') + c| \leq |f(x'') - c| + |f(x') - c| < \frac{\varepsilon}{2}$ teńsizlik orınlı.

$$\text{Solay etip } |f(x'') - f(x')| < \frac{\varepsilon}{2}, \text{ eger } x' \geq A, x'' \geq A. \quad (1)$$

Kantor teoreması boyınsha $[a; A]$ kesindide úziliksiz funkciya usı kesindide teń ólsheuli úziliksiz boladı. Sonlıqtan berilgen $\varepsilon > 0$ sanı ushın sonday $\delta > 0$ sanı tabıladı hám

$$|f(x'') - f(x')| < \frac{\varepsilon}{2}, \text{ eger } x', x'' \in [a; A] \text{ hám } |x'', x'| < \delta \quad (2)$$

Meyli onda $x' \leq A$, $x'' \geq A$ hám $|x'' - x'| < \delta$ bolsın.

Onda $A - x' < \delta$, $x'' - A < \delta$ hám (1), (2) boyınsha

$$|f(x'') - f(x')| \leq |f(x'') - f(A)| + |f(A) - f(x')| < \frac{\varepsilon}{2} + \frac{\varepsilon}{2} = \varepsilon \quad (3)$$

Endi (1), (2) hám (3) boyınsha, $|x'' - x'| < \delta$ teńsizligin qanaatlandırıwshı $\forall x', x'' \in [a; +\infty)$ noqatlar ushın $|f(x'') - f(x')| < \varepsilon$ teńsizligi orınlı boladı, demek $f(x)$ funkciya $[a; +\infty)$ aralıqta teń ólsheuli úziliksiz boladı.

Tastıyqlaw 5. Eger $f(x)$ funkciya $x \in (-\infty; +\infty)$ de anıqlanğan hám úziliksiz bolıp, $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = c$ hám $\lim_{x \rightarrow -\infty} f(x) = d$ limitler bar bolsa, onda $f(x)$ funkciya $x \in (-\infty; +\infty)$ da teń ólsheuli úziliksiz boladı.

Bul tastıyqlawdıń dálilleniwi 4-tastıyqlawdıń dálilleniwi sıyaqlı.

Tastıyqlaw 6. Eger shegaralanğan hám monoton funkciya intervalda yaki barlıq san kósherinde úziliksiz bolsa, onda bul funkciya usı aralıqta teń ólsheuli úziliksiz boladı.

Dálilleniwi. Dáslep aralıq $x \in (a; b)$ interval bolğan jaǵdaydı qaraıstıramız, bunda $a < b$. Meyli $f(x)$ shegaralanğan hám monoton funkciya $(a; b)$ intervalda úziliksiz bolsın Onda $f(x)$ funkciyanıń monoton hám shegaralanǵanlıǵınan $\lim_{x \rightarrow a+0} f(x) = A$ hám $\lim_{x \rightarrow b-0} f(x) = B$ limitlerdiń bar ekenligi kelip shıǵadı. Endi

$$g(x) = \begin{cases} A, & \text{eger } x = a \\ f(x), & \text{eger } x \in (a; b) \\ B, & \text{eger } x = b \end{cases}$$

funkciyanı qaraıstıramız.

Sonda $g(x)$ funkciya $[a; b]$ segmentte anıqlanğan hám úziliksiz bolıp, $(a; b)$ intervalda $f(x)$ funkciya menen birdey boladı. Demek, 2-tastıyqlaw boyınsha $f(x)$ funkciya $(a; b)$ intervalda teń ólsheuli úziliksiz boladı.

Meyli endi $f(x)$ shegaralanğan hám monoton funksiya $(-\infty; +\infty)$ barlıq san kósherinde berilgen hám úziliksiz bolsın. Onda $\lim_{x \rightarrow -\infty} f(x)$ hám $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x)$ limitler bar boladı, sonlıqtan 5-tastıyqlaw boyınsha $f(x)$ funksiya $(-\infty; +\infty)$ da teń ólshewli úziliksiz boladı.

Tastıyqlaw 7. Eger $f(x)$ funksiya X_0 noqattıń qálegen oyılğan dógeresinde anıqlanğan, lekin shegaralanbağan bolsa, onda ol bul noqattıń hesh bir oyılğan dógeresinde teń ólshewli úziliksiz bolmaydı.

Dálilleniwi. Meyli X_0 noqattıń qálegen oyılğan dógeregin qarastırayıq, onı W arqalı belgileyik, hám $\varepsilon = 1$ bolsın. Endi $\delta > 0$ sanın sonday kishi etip alayıq, x_0 noqattıń $\frac{\delta}{2}$ - dógeri (onı $W_{\delta/2}$ dep belgileyimiz) W dógeretiń ishinde bolsın. Sonda $W_{\delta/2}$ dógerektegi qálegen eki noqat arasındagı aralıq δ dan kishi boladı. Endi $W_{\delta/2}$ dógerekten qálegen X' noqattı alamız. Sonda, $f(x)$ funksiyanıń $W_{\delta/2}$ de shegaralanbağanlıǵınan, sonday X'' noqat tabıladı, bunda $|f(x'')| > |f(x')| + 1$ teńsizligi orınlı boladı. Solay etip, $|x'' - x'| < \delta$ lekin $|f(x'') - f(x')| \geq |f(x'')| - |f(x')| > 1 - \varepsilon$ boladı. Bul $f(x)$ funksiyanıń W oyılğan dógerekte teń ólshewli úziliksiz bola almaytuǵınlıǵın bildiredi.

Tastıyqlaw 8. Eger $f(x)$ funksiya X aralıqta shekli tuwındıǵa iye bolsa, onda bul funksiya usı aralıqta teń ólshewli úziliksiz boladı.

Dálilleniwi. $f(x)$ funksiya tuwındısınıń X aralıqta shegaralanbağanlıǵınan, sonday $M > 0$ sanı tabıladı hám barlıq $x \in X$ ushın $|f'(x)| < M$ teńsizligi orınlı boladı.

Endi qálegen $\varepsilon > 0$ sanın alamız hám $\delta = \frac{\varepsilon}{M}$ dep esaplaymız. Eger $|x' - x''| < \delta$ teńsizligin qanaatlandırıwshı qálegen eki $x', x'' \in X$ noqat alsaq, $f(x)$ funksiya ushın $x \in [x', x'']$ kesindide Lagranj teoremasınıń barlıq shártleri orınlanadı. Sonlıqtan sonday $\xi \in (x', x'')$ noqat tabıladı hám $|f(x'') - f(x')| = |f'(\xi)| \cdot |x'' - x'| < M \cdot \delta = M \cdot \frac{\varepsilon}{M} = \varepsilon$. Demek teń ólshewli úziliksizlik anıqlaması boyınsha $f(x)$ funksiya X aralıqta teń ólshewli úziliksiz boladı.

Tastıyqlaw 9. Meyli $y = f(x)$ funksiya $[a; +\infty)$, $a > 0$ aralıqta anıqlanğan hám úziliksiz bolıp, onıń grafigi $X \rightarrow +\infty$ da qıya asimptotaǵa iye bolsın. Onda $f(x)$ funksiya berilgen aralıqta teń ólshewli úziliksiz boladı.

Dálilleniwi. Shárt boyınsha $y = f(x)$ funksiyanıń $x \rightarrow +\infty$ da qıya asimptotası bar sonlıqtan $f(x)$ funksiyanı $f(x) = kx + b + \alpha(x)$ kóriniste jazıw múmkin, bunda k hám b - turaqlı sanlar hám $\lim_{x \rightarrow +\infty} \alpha(x) = 0$.

Eger $k = 0$ bolsa, onda $\exists \lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = b$ hám 4-tastıyqlaw boyınsha $f(x)$ funksiya $[a; +\infty)$ aralıqta teń ólshewli jıynaqlı boladı.

Meyli $k \neq 0$ bolsın hám $\forall \varepsilon > 0$ sanın alamız. Eger $x \rightarrow +\infty$ da $\alpha(x) \rightarrow 0$ ekenligin esapqa alsaq, onda $\exists A = A(\varepsilon)$ hám $x \geq A$ ushın $|\alpha(x)| < \frac{\varepsilon}{8}$ boladı. Endi $\delta_1 = \frac{\varepsilon}{4 \cdot |k|}$ dep hám $x' \geq A$, $x'' \geq A$, $|x'' - x'| < \delta_1$ shártlerdi qanaatlandırıwshı qálegen X' hám X'' noqatlardı qarastıramız.

Bunday X' hám X'' noqatlar ushın

$$\begin{aligned} |f(x'') - f(x')| &= |k(x'' - x') - \alpha(x')| \leq |k| \cdot |x'' - x'| + \\ &+ |\alpha(x'')| + |\alpha(x')| < |k| \cdot \delta_1 + \frac{\varepsilon}{8} + \frac{\varepsilon}{8} = |k| \cdot \frac{\varepsilon}{4 \cdot |k|} + \frac{\varepsilon}{4} = \frac{\varepsilon}{2} \end{aligned}$$

orınlı. Demek, eger $x' \geq A$, $x'' \geq A$ hám $|x'' - x'| < \delta_1$ teńsizlikler orınlı bolsa, onda

$$|f(x'') - f(x')| < \frac{\varepsilon}{2} \quad (4)$$

teńsizligi orınlı boladı eken.

$f(x)$ funksiya $[a; A]$ segmentte Kantor teoreması boyınsha teń ólshewli úziliksiz boladı. Sonlıqtan berilgen ε sanı ushın sonday $\delta_2 > 0$ sanı tabıladı hám $|x'' - x'| < \delta_2$ teńsizligin qanaatlandırıwshı $x', x'' \in [a; A]$ noqatlar ushın

$$|f(x'') - f(x')| < \frac{\varepsilon}{2} \quad (5)$$

теңсізлігі орынлы болады.

Endi $\delta = \min(\delta_1, \delta_2)$ деп, $x' \leq A$, $x'' \geq A$ hám $|x'' - x'| < \delta$ shártlerin qanaatlandırıwshı qálegen x' hám x'' noqatların alamız. Sonda (4) hám (5) boyınsha:

$$|f(x'') - f(x')| < \varepsilon \quad (6)$$

Demek (4), (5) hám (6) boyınsha, $|x'' - x'| < \delta$ shártin qanaatlandırıwshı qálegen $x', x'' \in [a; +\infty)$ noqatlar ushın $|f(x'') - f(x')| < \varepsilon$ teńsizligi oрынлы болады. Al bul $f(x)$ funkciyanıń $[a; +\infty)$ aralıqta teń ólshewli úziliksiz ekenligin bildiredi.

Tastıyqlaw 10. Meyli $f(x)$ funkciya barlıq san kósherinde, úziliksiz hám T periodlı funkciya bolsın. Onda $f(x)$ funkciya pútkil san kósherinde teń ólshewli úziliksiz boladı.

Dálilleniwi. Shárt boyınsha $f(x)$ funkciya pútkil san kósherinde úziliksiz. Endi $[0; 2T]$ kesindini qarastramız. Kantor teoreması boyınsha $f(x)$ funkciya bul kesindide teń ólshewli úziliksiz boladı. Demek $\forall \varepsilon > 0$ ushın $\delta > 0$ tabıladı hám $|x'' - x'| < \delta$ teńsizligin qanaatlandırıwshı qálegen $x', x'' \in [0; 2T]$ noqatlar ushın $|f(x'') - f(x')| < \varepsilon$ teńsizligi oрынлы болады. Endi $|x'' - x'| < \delta$ teńsizligin qanaatlandırıwshı qálegen eki x' hám x'' noqatlardı qarastramız. Onda tómendegi eki jaǵday bolıwı múmkin:

1) x' hám x'' noqatlar $[kT; (k+1)T]$, $k \in \mathbb{Z}$ kesindilerdiń birewinde jatadı.

2) x' hám x'' noqatlar qońsı: $x' \in [kT; (k+1)T]$ hám $x'' \in [(k+1)T; (k+2)T]$, $k \in \mathbb{Z}$ kesindilerde jatadı.

Hár bir jaǵdayda da $x' - kT$, $x'' - kT \in [0; 2T]$ boladı hám $|(x' - kT) - (x'' - kT)| < \delta$, sonlıqtan $|f(x') - f(x'')| = |f(x' - kT) - f(x'' - kT)| < \varepsilon$ boladı. Demek $f(x)$ funkciya barlıq san kósherinde teń ólshewli úziliksiz boladı.

Tastıyqlaw 11. Shekli aralıqta teń ólshewli úziliksiz funkciya, usı aralıqta shegaralanǵan boladı.

Dálilleniwi. Eger shekli aralıq kesindi bolsa, berilgen funkciyanıń shegaralanǵanlıǵı teń ólshewli úziliksiz funkciyanıń úziliksizligi hám Veyershtrastıń 1-teoremasınan kelip shıǵadı.

Meyli endi $f(x)$ funkciya $(a; b)$ intervalda teń ólshewli úziliksiz bolsın. Onda 2-tastıyqlaw boyınsha, $(a; b)$ intervalda $f(x)$ funkciya menen birdey bolǵan $[a; b]$ kesindide úziliksiz $g(x)$ funkciya tabıladı. Veyershtrastıń 1-teoreması boyınsha $g(x)$ funkciya $[a; b]$ kesindide shegaralanǵan, demek ol $(a; b)$ intervalda da shegaralanǵan boladı. Bunnan $f(x)$ funkciyanıń $(a; b)$ intervalda shegaralanǵanlıǵı kelip shıǵadı.

Tastıyqlaw 12. Shekli aralıqta teń ólshewli úziliksiz bolǵan eki funkciyanıń qosındısı hám kóbeymesi usı aralıqta teń ólshewli úziliksiz boladı.

Dálilleniwi. Bul tastıyqlawdıń dálilleniwin eki funkciyanıń kóbeymesi ushın kórsetemiz (qosındı ushın dálilleniwin shınıǵıw sıpatında ózbetinshe kóriwge qaldıramız).

Meyli $f(x)$ hám $g(x)$ funkciyalar X shekli aralıqta teń ólshewli úziliksiz bolsın. Onda 11-tastıyqlaw boyınsha, bul funkciyalar qaralıp atırǵan aralıqta shegaralanǵan boladı, yaǵnıy sonday M_1 hám M_2 oń sanlar tabılıp, barlıq $x \in X$ noqatlar ushın $|f(x)| < M_1$ hám $|g(x)| < M_2$ teńsizlikleri orınlanadı. Teń ólshewli úziliksizliktiń anıqlaması boyınsha, $\forall \varepsilon > 0$ sanı ushın $\delta_1 > 0$ sanı tabılıp, $|x'' - x'| < \delta_1$ teńsizlikti qanaatlandırıwshı barlıq $x', x'' \in X$ noqatlar ushın $|f(x'') - f(x')| < \frac{\varepsilon}{2M_2}$ teńsizligi oрынлы болады. Tap sol sıyaqlı, $\forall \varepsilon > 0$ sanı ushın $\delta_2 > 0$ sanı tabılıp, $|x'' - x'| < \delta_2$

teńsizligin qanaatlandırıwshı qálegen $x', x'' \in X$ noqatlar ushın $|g(x'') - g(x')| < \frac{\varepsilon}{2M_1}$ teńsizligi oрынлы.

Endi $\delta = \min(\delta_1, \delta_2)$ деп alsaq, $|x'' - x'| < \delta$ shártti qanaatlandırıwshı $\forall x', x'' \in X$ noqatlar ushın

$$\begin{aligned}
& |f(x'') \cdot g(x'') - f(x') \cdot g(x')| = \\
& |f(x'') \cdot g(x'') - f(x') \cdot g(x'') + f(x') \cdot g(x'') - f(x') \cdot g(x')| \leq \\
& \leq |(f(x'') - f(x')) \cdot g(x'')| + |(g(x'') - g(x')) \cdot f(x')| \leq |g(x'')| \cdot \frac{\varepsilon}{2M_2} + \\
& + |f(x')| \cdot \frac{\varepsilon}{2M_1} < M_2 \cdot \frac{\varepsilon}{2M_1} = \varepsilon
\end{aligned}$$

orinli boladı. Al bul $f(x) \cdot g(x)$ kóbeymeniń X aralıqta teń ólshewli úziliksiz ekenligin bildiredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Zorich V.A. Matematicheskii analiz. Chast' 1. Izdanie vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe. M.: FAZIS 1997.
2. I.I. Lyashko, A.K. Boyarchuk, Ya.G. Gay, G.P. Golovach. Spravochnoe posobie po vsshey matematike. URSS, 2001.
3. I.P. Natanson. Teoriya funkciy veshstvennoy peremennoy. – M: Nauka, 1974.
4. V.A. Il'in, E.G. Poznyak. Osnovi matematicheskogo analiza. Chast' 1. M.; FIZMATLIT, 2005.

Bir ózgeriwshili haqiqiy funkciyanıń teń ólshewli úzliksizliginiń zárurli hám jetkilikli shártleri haqqında
Xudaybergenov T. Sh., Allaniyazova A. M. Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Abdikadirov A. M. Nókis qalalıq 48-sanlı matematika pánine qánigelestirilgen mámleketlik ulıwma orta bilim beriw mektebi
Kutlimuratova S. D. I. Yusupov atındaǵı mámleketlik qánigelestirilgen mektep-internatı

Rezyume. Bul maqalada haqiqiy bir ózgeriwshili funkciyanıń qaralıp atırǵan kópikte teń ólshewli úzliksiz bolıwınıń zárurli hám jetkilikli shártleri tastıyqlawlar kórinisinde, dálilleniwleri menen keltirilgen. Bunnan tısqari, haqiqiy bir ózgeriwshili funkciyanıń qaralıp atırǵan kópikte teń ólshewli úzliksizligi geometriyalıq jaqtan talqılǵan.

Tayanış sózler: funkciya úzliksizligi, funkciyanıń teń ólshewli úzliksizligi, shegaralǵan hám shegaralanbaǵan funkciyalar, periodlı funkciya, qiya asimptota, Kantor teoremasi.

Bir ózgaruvchili haqiqiy funksiyaning tekis uzluksizligining zarurli va etarli shartlari haqida
Xudaybergenov T. Sh., Allaniyazova A. M. Qoraqalpaq davlat universiteti

Abdikadirov A. M. Nukus shaxar 48-sonli matematika faniga ixtisoslashtirilgan davlat umumiy orta bilim berish maktabi
Kutlimuratova S. D. – I. Yusupov nomidagi davlat ixtisoslashtirilgan maktab-internatı

Rezyume. Ushbu maqolada haqiqiy bir ózgaruvchili funksiyaning berilgan toplamda tekis uzluksiz bolishining zarurli va etarli shartlari tasdiqlar shaklida isbotlari bilan keltirilgan. Bunnan tashqari, haqiqiy bir ózgaruvchili funksiyaning berilgan toplamda tekis uzluksizligining geometrik ma'nosi izohlangan.

Tayanch sózlar: funksiya uzluksizligi, funksiyaning tekis uzluksizligi, chegaralangan va chegaralanmagan funksiyalar, davriy funksiya, o'gma asimptota, Kantor teoremasi.

О необходимых и достаточных условиях равномерной непрерывности действительной функций одной переменной
Худайбергенов Т. Ш., Алланиязова А. М. Каракалпакский государственный университет
Абдикадиров А. М. Государственная общеобразовательная средняя школа № 48 г. Нукус.
Кутлимуратова С. Д. Государственная специализированная школа-интернат. г. Нукус.

Резюме. В настоящей работе в виде утверждения и с доказательствами представлены необходимые и достаточные условия того, чтобы функция действительного переменного была равномерно непрерывной в данном множестве. Кроме того, разъясняется геометрический смысл равномерной непрерывности вещественной функций одной переменной на заданном множестве.

Ключевые слова: непрерывность функции, равномерная непрерывность функции, ограниченные и неограниченные функции, периодическая функция, наклонная асимптота, теорема Кантора.

On necessary and sufficient conditions of uniform continuity of the real function of one variable
Xudaybergenov T. Sh., Allaniyazova A. M. –Karakalpak State University named after Berdakh
Abdikadirov A. M. State Comprehensive Secondary School No. 48 in Nukus, specializing in mathematics.
Kutlimuratova S. D. State Specialized Boarding School named after I. Yusupov.

Summary. In this paper, in the form of a statement and with proofs, we present necessary and sufficient conditions for a function of a real variable to be uniformly continuous in a given set. In addition, the geometric meaning of the uniform continuity of real functions of one variable on a given set is explained.

Key words: continuity of a function, uniform continuity of a function, bounded and unbounded functions, periodic function, oblique asymptote, Cantor's theorem.

УДК 37.01

ПРОЕКТИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННЫХ ЗАДАЧ ПРИ ОБУЧЕНИИ ВЫСШЕЙ МАТЕМАТИКИ

Опаева Г.А., Балтабаева Р.Б.

Каракалпакский государственный университет

Введение. В мире внимание уделяется модернизации сферы мирового математического образования, совершенствованию содержания учебных материалов на основе научных фактов и теорий, подготовке высококвалифицированных, сознательных, высокоэффективных специалистов, способных отвечать требованиям быстро меняющегося времени, готовых во всех отношениях к конкуренции. Многие зарубежные научные центры, в частности США, Великобритания, Германия, Испания, Италия и Россия, Сингапур и Южная Корея рассматривают проводимую работу по повышению качества преподавания математики в поддержку

современного образования и цифровых технологий в ведущих научных лагерях развитых стран [12, 75]. Возрастающая потребность общества в инженерах, способных творчески подходить к изменениям в технологиях современного производства, эффективно и качественно решать профессиональные проблемы обусловлена необходимостью быстро и адекватно реагировать на быстроменяющиеся условия развития современного общества.

Как учебная дисциплина, математика обладает огромным гуманитарным и прикладным потенциалом, позволяющим не только своими методами и средствами выявлять существенные связи реальных явлений и процессов в производственной деятельности, но и развивать навыки будущих инженеров в математическом исследовании прикладных вопросов, умения строить и анализировать математические модели инженерных задач, развивать интуицию и рефлексию в процессах прогнозирования и принятия решения в условиях неопределенности. В этом, в частности, заключается основа для понимания единства математики, повышение качества освоения ее содержания будущими инженерами, развития мотивации и интереса к овладению будущей профессией, потребности в инженерно ориентированных математических знаниях и методах [4]. Наблюдения во время эксперимента и результаты анкетирования в начале первого года обучения будущих инженеров подтвердили тот факт, что студенты на этом этапе еще не убеждены в необходимости математических знаний в их будущей профессиональной деятельности. В то же время, обучение математике будущих инженеров несет в себе профессиональный контекст: с одной стороны, через решение прикладных проблем средствами математики происходит интеграция математических знаний, предметная визуализация математических методов, с другой стороны, естественнонаучные и специальные дисциплины реально взаимодействуют с математикой в процессе творческого поиска адекватного решения проблем.

Г.А. Балл считает, что сущность понятия «задача» применяется для обозначения объектов, относящихся к трем категориям: 1) к категории цели действия субъекта, требования, поставленного перед субъектом; 2) к категории ситуации, включающей наряду с целью условия, в которых она должна быть достигнута; 3) к категории словесной формулировки этой ситуации [3, 21]. Г.А. Балл говорит, что в основном в литературе распространено понятие «задачи» относящегося ко второй категории. К объектам первой категории больше подходит формулировка «цель действия» или «требования задачи». Определение А.Н. Леонтьева подходит ко второй категории. Для обозначения объектов третьей категории применительно «формулировка» задачи [9, 52].

Из выше сказанного, можно сделать вывод, что нет единой трактовки понятия «задача», и мало возможно выявление общей сущности понятия «задача» по причине различных подходов отношений между студентом и задачей.

Все, кто решал задачи, знают, что в процессе решения даже простых задач творческая активность проявляет себя тем, что выдвигаются различные гипотезы, генерируются, анализируются различные идеи, которые, в сущности, и представляют собой составление задач. Они не являются целью при решении исходной задачи, они никак не следуют из постановки исходной задачи, однако, чаще всего, без составленных задач не обойтись. Простейший пример доставляет стереометрия, которую изучают в старших классах: каждая стереометрическая задача состоит из нескольких планиметрических задач, которые, ученик сам придумывает, и сам же их решает.

Другие авторы классифицируют задачи по их местонахождению в процессе обучения, например, Ю.К. Бабанский рассматривая учебную деятельность, показывает существование следующих компонентов: организационно-действенных, стимулирующих и контрольно-оценочных [2, 40].

Подводя итог вопросу о различных подходах к сущности понятия «задача», классификаций и функций задач, можно сделать вывод, что основная роль задач заключается в развитии логического творческого мышления, а в нашем случае, является эффективным средством для формирования творческой активности студентов. Далее рассмотрим профессионально ориентированные задачи. Какие существуют подходы к сущности понятий «профессионально ориентированная задача», «прикладная задача» и «практическая задача».

Н.Р. Колмакова и Р.А. Майер классифицирует прикладные задачи, различающиеся по требованиям, предъявляемым к студентам во время решения задачи: На первом уровне студентам дана математическая модель прикладной задачи и содержит все значения входящих в нее условий. Студентам надо исследовать, полученную математическую модель и интерпретировать, полученные результаты в условиях исходной задачи.

На втором уровне студентам приводятся в условия математическая модель, в которой необходимо вычислить, имеющиеся в ней параметры. На третьем уровне студентам задачи, в которых необходимо преобразовать математическую модель, чтобы получить удобный вид для ее исследования. На четвертом уровне студентам самостоятельно надо построить математическую модель прикладной задачи, в которой приведены все необходимые данные, что найти в данной задаче. На пятом уровне студентам надо самостоятельно построить математическую модель прикладной задачи, в которой приведены все необходимые данные, но что найти в данной задаче должен додуматься сам студент. На шестом уровне студентам надо самим построить математическую модель, разобраться с условием и вопросом задачи, с какой точностью необходимо получить результат, интерпретировать его на языке исходной задачи [6]. Анализируя уровни Н.Р. Колмакова и Р.А. Майера, можно сказать, что в данной работе преподавателем предъявлялись требования для формирования творческой активности студентов по всем шести уровням, но только последние четыре дают выход студента за пределы «штатной» ситуации, на что преподаватель и нацеливал внимание студентов.

При решении прикладной задачи Ю.М. Колягина предлагает три компонента: построение математической модели (составление уравнения) реальной ситуации; исследование построенной модели средствами математики (решение уравнения); интерпретация полученного результата с исходной задачей [7, 70].

В своей работе мы используем профессионально ориентированные задачи при обучении курса «Высшей математики», являющиеся средством формирования творческой активности студентов. Под понятием «профессионально ориентированная задача» мы понимаем некоторую абстрактную модель реальной ситуации, возникающей в профессиональной деятельности и решаемую средствами математики, в фабуле которой заложена возможность варьирования условия, процедур и результата. Варьирование условия, результата и процедур профессионально ориентированной задачи активизирует мыслительную деятельность студентов.

Для выделения наших задач из всего многообразия профессионально ориентированных задач необходимо определить их *функции профессионально ориентированных задач*: развитие профессиональной мотивации; выявление и актуализация механизмов интеграции математических и специальных знаний; совершенствование навыков самоконтроля и рефлексии поведения; формирование интеллектуальной восприимчивости, гибкости, подвижности мысли как проявлений творческого мышления студентов;

Проводя анализ вышеперечисленных функций мы выделили еще и *критерии профессионально ориентированных задач*: наличие инженерно-технической (естественнонаучной) фабулы задачи в контексте профессиональной направленности; математические средства и методы решения ПОЗ, в основном, должны находиться в поле актуального опыта личности будущего инженера; комплексность применяемых математических знаний, методов и процедур на основе «анализа через синтез»; воспроизводимость в достаточной вариативности содержания, средств и методов решения ПОЗ для обеспечения работы студентов в малых группах; наличие элементов новизны и занимательности в фабуле задачи как благоприятных факторов пробуждения интереса студентов к математике и мотивирования их творчества.

Для формирования творческой активности студентов при ресурсном взаимодействии в нашей методике, как это уже говорилось, на начальном этапе должны быть выступления студентов с исследовательскими проектами. Студентам заранее раздаются темы докладов, они готовят материал по данной теме и в начале ресурсного занятия выступают с презентацией. В исследовательском проекте рассматриваются великие открытия в исторических аспектах, имеющие связь и влияние на будущую профессиональную деятельность студентов, и как при их открытии использовался математический аппарат. Сущность исследовательских проектов заключается в следующем: вместе со студентами разбираются образцы творческой деятельности, т.е. примеры того, как выдающиеся ученые «делали открытия», что предшествовало и способствовало этому открытию и т.п. При самостоятельной разработке исследовательского проекта творчество является звеном и механизмом, которое предметно интегрирует математические и специальные знания студентов, мотивирует студентов на творческую деятельность. Таким образом, разработка комплекса профессионально ориентированных задач на ресурсных занятиях в процессе обучения математике будет являться эффективным средством для формирования творческой активности будущих инженеров.

Задачи эксперимента-теста будут заключаться в следующем: показать значимость сущности проектирования учебно-методических материалов по высшей математике, преподаваемых в нефть-газовых специальностях. Интеграция педагогических, психологических, дидактических и методических основ проектирования профессионально ориентированных задач по высшей математике в сознание профессоров, преподавателей и студентов. Проведено исследование взглядов профессоров и преподавателей на совершенствование алгоритма проектирования профессионально ориентированных задач по высшей математике.

Этапы творческой деятельности студентов на ресурсном занятии. Рассмотрим этапы творческой деятельности студентов на ресурсном занятии.

На *первом этапе* творческой деятельности студенты выступают с заранее подготовленными исследовательскими проектами (в том числе, с использованием информационных технологий), в которых показываются в деталях образцы творческого поведения ученых: как в истории и генезисе было сделано открытие в инженерно-технической (естественнонаучной) области, как обосновывалось это открытие средствами математики. Таким образом, студенты получают образцы решения проблемы с анализом и особенностями творческих решений.

На *втором этапе* идет разбор задачи вместе со студентами: строится план решения задачи, строится математическая модель, вычленив при этом, что дано, и что необходимо найти, переводится условие задачи на язык математики, актуализируется интеграция математики, происходит анализ возможностей ИКТ-средств поддержки, выстраивать последовательность действий, строится граф согласования и продумываются формы проверки, гарантирующие исключение посторонних решений. Происходит выдвижение гипотезы.

Умение выдвигать гипотезы является важным умением, способствующим формированию творческой активности. При исследовании и решении профессионально ориентированной задачи возникают следующие процессы мышления: абстракция, сравнение, анализ и синтез, обобщение, посредством которых студент ставит и решает задачу (вычленив ее условия и требования, соотносит их друг с другом, выявляет искомое и т.д.). Важную роль при этом играют вопросно-ответные процедуры.

На *третьем этапе* студенты в малых группах, проварьировав условия задачи, методы решения, анализируя полученные результаты, получают цикл новых ПОЗ. Так происходит видение новой проблемы в

знакомой ситуации на основе актуализации творческих потенциалов студентов. Такая черта творческой деятельности как видение новой проблемы в знакомой ситуации, включает в себя способность раскрыть новые стороны знакомого объекта. Решение новых задач, предложенных студентами, строится, опираясь на уже решенную исходную задачу. Перенос решения предполагает аналитико-синтетическую деятельность, в основе которой лежит обобщение и аналогии, визуализация и ассоциация, вскрывающие существенные связи. В малой группе студенты на основе распределения ролевых функций актуализируют такие приемы творческой деятельности как: создания нестандартных ситуаций, используя метод мозгового штурма, метод контрольных вопросов, метод проб и ошибок, метод морфологического анализа [5] и т.п.

Здесь имеет место личностный аспект мышления это мотивация и способности человека (т.е. его отношение к решаемой задаче, к другим людям и т.д., в чем проявляются и формируются его пробуждения к мыслительной деятельности и его умственные способности). Это соответствует подходу Д.Б. Богоявленской о трехаспектности творческого процесса: предметность, социальность и личностность.

На *четвертом этапе* происходит презентация полученных решений студентами в малых группах, делаются выводы о полученных результатах при решении профессионально ориентированной задачи, анализ обобщений, рефлексивный контроль, оценки и коррекция результатов.

В.В. Афанасьев считает, что при формировании творческой активности необходим самоанализ студентов собственных интеллектуальных действий. С помощью такого анализа осуществляется самоконтроль и самооценка проделанной работы, фиксируются рациональные структуры творческого процесса. Самооценка своих действий (рефлексия обучаемым своих действий) характеризуется осознанием студентами всех компонентов учебной деятельности:

1. Осознание индивидом ПОЗ (Что такое ПОЗ? Как можно исследовать и решать ПОЗ?).

2. Осознание цели учебной деятельности (Чему научился сегодня? Каких целей добился на занятии? Чему можно научиться, решая и исследуя ПОЗ? Оценивание самим студентом результатов деятельности в зависимости от реализации ее целей).

3. Оценка студентами способов деятельности, специфичных и инвариантных по отношению к различным учебным предметам (уяснение общих способов действий; умение студента выделить общее, инвариантное в различных учебных предметах, в исследовании ПОЗ; осознанность конкретных операций, необходимых для решения и исследования ПОЗ) [1].

При работе с задачей можно выделить три характеристических признака.

Первый характеристический признак характеризует уровень становления творческой активности студента, его мотивацию и собственные цели. Для студента в этом случае происходит реализация его творческого потенциала, если он приносит в процесс исследования и решения профессионально ориентированной задачи творческое содержание.

Второй характеристический признак заключается в наличии проблемы, т.к. студентам в группах предлагается изменить условие задачи, чтобы получить новые задачи. Работа студентов происходит в малых группах и основывается на принципах автономности и коммуникативности. Автономность включает самостоятельную постановку проблемы для каждого студента в отдельности и способа ее решения; инициативность при решении; способность к принятию ответственности; самоконтроль, анализ и оценку собственной творческой деятельности; умение рассуждать самостоятельно; степень понимания связи профессионально ориентированной задачи с будущей профессиональной деятельностью. Коммуникативность проявляется в способности к сотрудничеству между студентами в группе, в психологической совместности студентов, в самостоятельном разрешении возникающих конфликтов в группе и т. д.

Третий характеристический признак заключается в создании студентом собственного образовательного продукта (самостоятельное решение новой для студентов задачи, в ходе изменения условия исходной, оригинальный новый способ решения задачи, собственное обобщение данной задачи и т.д.).

С помощью определенных условий и средств создаются предпосылки для проявления творческой активности, проводится ее коррекция, формируются и закрепляются мотивы творчества.

Пример. Этапы проектирования профессионально ориентированных задач. Тема занятия:

Дифференциальные уравнения.

Рассмотрим горизонтально расположенную балку постоянного поперечного сечения, сделанную из однородного материала. Предположим, что под влиянием сил, которые действуют на балку в вертикальной плоскости, содержащей ось симметрии, балка прогибается. Найти уравнение упругой линии.

Этап 1. Занятие начинается с выступления студента с исследовательским проектом на тему «Математические и механические задачи в работах Гюйгенса о маятниковых часах», в том числе с использованием информационно коммуникационных технологий. Происходит дискуссия студентов об образце решения инженерно-технических и естественнонаучных проблем с анализом условий и особенностями творческих решений, генезисом проблемы, личностных переживаний и озарений ученых.

Этап 2. Далее со студентами актуализируются математические и специальные знания необходимые для решения профессионально ориентированной задачи.

Рассмотрим горизонтально расположенную балку AB (рисунок 1) постоянного поперечного сечения, сделанную из однородного материала. Ось симметрии балки указана на рисунке 1 пунктирной линией.

Предположим, что под влиянием сил, которые действуют на балку в вертикальной плоскости, содержащей ось симметрии, балка прогибается (рисунок 2).

Рисунок 1.

Рисунок 2.

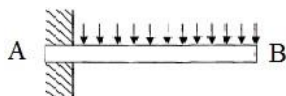

Рисунок 4.

Рисунок 5.

Действующие силы могут быть обусловлены весом балки, внешне приложенной нагрузкой или как той, так и другой силами вместе. Понятно, что под действием сил ось симметрии будет искривляться. Обычно искривленную ось симметрии называют *упругой линией*. Определение формы этой линии играет важную роль в теории упругости.

Отметим, что существуют различные типы балок в зависимости от способов их крепления или опоры. Например, на рисунке 4 изображена балка, у которой конец *A* жестко закреплен, а конец *B* свободен. Такая балка называется *консольной балкой*. На рисунке 5 показана балка, лежащая свободно на опорах *A* и *B*. Еще один тип балок с опорами показан на рисунке 6. Существуют и различные способы приложения внешних нагрузок. Например, на рисунке 4 показана равномерно распределенная нагрузка. Конечно, нагрузка может быть и переменной вдоль всей длины балки или некоторой ее части (рисунок 5). На рисунке 6 указан случай сосредоточенной нагрузки.

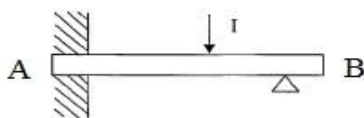

Рисунок 6.

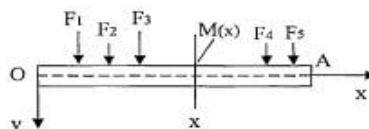

Рисунок 7.

Рассмотрим горизонтальную балку *OA*. Пусть ее ось симметрии (показанная на рисунке пунктиром) лежит на оси *x*, где за положительное направление выбирается вправо от *O*, являющейся началом координат.

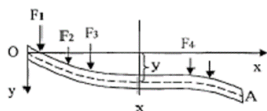

Рисунок 8.

За положительное направление оси *y* выберем направление вниз от точки *O*. Под действием внешних сил $F_1, F_2, \dots$ (и веса балки, если он большой) ось симметрии искривляется в упругую сторону, которая показана на рисунке 8

Смещение *y* упругой линии от оси *x* называется *прогибом* балки в положении *x*. Таким образом, если известно уравнение упругости линии, то всегда можно указать и прогиб балки.

Обозначим через $M(x)$ изгибающий момент в вертикальном поперечном сечении балки с координатой *x*. Изгибающий момент определяется как алгебраическая сумма моментов сил, которые действуют с одной стороны балки в положении *x*. При подсчете моментов будем считать, что силы, которые действуют на балку снизу вверх, дают отрицательные моменты, а силы, действующие сверху вниз, дают положительные моменты.

Изгибающий момент в положении *x* связан с радиусом кривизны упругой линии соотношением

$$EJ \frac{y'''}{[1+(y')^2]^{3/2}} = M(x) \quad (1)$$

где *E* — модуль упругости Юнга, который зависит от материала, *J* — момент инерции поперечного сечения балки в положении *x* относительно горизонтальной прямой, проходящей через центр тяжести этого поперечного сечения. Произведение *EJ* обычно называют *жесткостью при изгибе*; ее величину в дальнейшем будем считать постоянной.

Теперь, если предположить, что балка лишь слегка прогибается, что часто бывает на практике, то угловой коэффициент *y'* упругой линии будет очень мал, и поэтому вместо уравнения (1) можно рассматривать приближенное уравнение

$$EJ_{min} y'' = M(x) \quad (2)$$

Затем студентам совместно с преподавателем предлагается решить следующую задачу, при этом актуализируются постановка и поиск решения.

Ориентированных задач с фиксацией необходимых этапов: сбор и анализ данных, возникновение гипотез, анализ возможностей ИКТ-средств поддержки (дифференциальные уравнения решать в MathCAD).

Задача 1: Горизонтальная однородная стальная балка длины *l*, свободно лежащая на двух опорах, прогибается под действием собственного веса равного *p* кгс на единицу длины. Требуется найти уравнение упругой линии.

Разбор решения задачи (рассматривается решение со всеми студентами):

Математическая постановка задачи.

С математической точки зрения имеем задачу Коши

$$\frac{d^2 y}{dx^2} = \frac{M(x)}{EJ} \quad (3)$$

например, при следующих начальных условиях:

Решение:

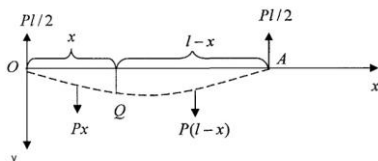

Рисунок 9.

Дифференциальное уравнение имеет вид:

$$EJy'' = \frac{Px^2}{2} - \frac{Plx}{2} \quad (4)$$

Воспользуемся условиями на концах балки:

$$y(0) = 0, y'(0) = l \quad (5)$$

Получим ответ:

$$y = \frac{P}{24EJ}(x^4 - 2lx^3 + l^3x). \quad (6)$$

Этап 3. Преподаватель задает вопрос: что можно изменять в задаче, для получения каскада задач? Это уже третий этап творческой деятельности. Студенты предлагают различные варианты и в итоге, совместно с преподавателем делается вывод, что в данной задаче есть составляющие: объекты (балка; 2 опоры; действующие силы), отношения (на концах балка опирается на две опоры), свойства (опоры устойчивые; действие силы тяжести).

Изменим одно свойство: действие внешних сил. Получим следующую задачу.

Этап 4. На четвертом этапе творческой деятельности происходит оценка истинности гипотез; генерирование выводов в соответствии с результатами проверки; применение выводов к новым данным; анализ обобщений и рефлексивный контроль; верификация результатов.

Выводы. В ходе научно-методического анализа уточнены функции и критерии отбора профессионально ориентированных задач.

Функции профессионально ориентированных задач: развитие профессиональной мотивации; выявление и актуализация механизмов интеграции математических и специальных знаний; совершенствование навыков самоконтроля и рефлексии поведения; формирование интеллектуальной восприимчивости, гибкости, подвижности мысли как проявлений творческого мышления студентов;

В качестве основных выделены следующие *критерии отбора*: наличие инженерно-технической (естественнонаучной) фабулы задачи в контексте профессиональной направленности; математические средства и методы решения ПОЗ, в основном, должны находиться в поле актуального опыта личности будущего инженера; комплексность применяемых математических знаний, методов и процедур на основе «анализа через синтез»; воспроизводимость в достаточной вариативности содержания, средств и методов решения ПОЗ для обеспечения работы студентов в малых группах; наличие элементов новизны и занимательности в фабуле задачи как благоприятных факторов пробуждения интереса студентов к математике и мотивирования их творчества.

Уровень студентов экспериментальной группы после использования комплекса ПОЗ (в конце IV семестра) статистически достоверно выше уровня мотивации студентов контрольной группы.

Исходя из результатов расчетов, можно сделать вывод, что комплекс ПОЗ статистически достоверно положительным образом повлиял на уровень приобретения знаний студентами экспериментальной группы.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Афанасьев, В.В. Формирование творческой активности студентов в процессе решения математических задач: Монография [Текст] / В.В. Афанасьев — Ярославль: Изд-во ЯГПУ им. К.Д. Ушинского, 1996. — 168 с.
2. Бабанский, Ю.К. Как оптимизировать процесс обучения [Текст] / Ю.К. Бабанский — М.: Знание, 1978. — 48 с.
3. Балл, Г.А. Методы оценки количественных характеристик задач [Текст] / Г.А. Балл // Программированное обучение. — Киев: Вища школа, 1985. Вып. 22. — С.21 — 28
4. Зубова Е.А. Формирование творческой активности будущих инженеров в процессе обучения математике на основе исследования и решения профессионально ориентированных задач дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 — Ярославль, 2009. — 189 с.
5. Ефимович, И.А. Интеллектуальная собственность — результат технического творчества [Текст] / И.А. Ефимович, СВ. Скифский: учебное пособие. — Тюмень: Издательство «Вектор Бук», 2004. — 320 с.
6. Колмакова Н.Р. Задачи прикладной направленности в практике работы учителей математики школ Красноярского края [Текст] / Н.Р. Колмакова, Р.А. Майер. // Математические методы решения прикладных задач в практике преподавания: межвузовский сборник научных трудов. - Пермь: ПГПИ, 1990. — С. 20 — 26.
7. Колягин Ю.М. Задачи в обучении математике [Текст] / Ю.М. Колягин : В 2 ч. Ч. 1. — М.: Просвещение, 1977. — 110 с.

8. Онищук, В.А. Урок в современной школе [Текст] / В.А. Онищук — М.: Просвещение, 1981. — 191 с.
9. Трофимова, Л.Н. Осуществление прикладной направленности математической подготовки военного инженера (на примере обучения в танковом институте) [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 — Омск, 2000. — 166 с.
10. Эрдниев П.М. Методика упражнений по математике [Текст] / П.М. Эрдниев — М.: Просвещение, 1970. — 319 с.
11. Oraeva G.A. Characteristics of the design of the educational process in the preparation of competitive personnel //Вестник науки и образования. Научно-методический журнал//ПИИ № ФС 77-50633// ISSN 2541-7851 (сетевое издание) 2019. №2 (56). Часть 2. Российский импакт-фактор: 3,58. 75-78 стр.
12. Опаева Г.А. Improving innovative pedagogical technologies at mathematics lessons. //Eastern European Scientific Journal: Düsseldorf (Germany): Auris Verlag, 2018, - .P.161-168. (ISSN 2199-7977) (13.00.00; №1)

Проектирование профессионально ориентированных задач при обучении высшей математики

Опаева Г.А., Балтабаева Р.Б. Каракалпакский государственный университет

Резюме. Внедрение новых наукоемких технологий в разработку нефтегазового комплекса значительно повышает требования в области фундаментальных наук, предъявляемые к студентам высших учебных заведений инженерного профиля. В связи с этим, данная статья направлена на выявление творческой активности студентов в обучении математике при исследовании и решении профессионально ориентированных задач и приведено примеры.

Ключевое слово. Высшая математика, творческий активность студентов, проектирование профессионально ориентированных задач.

Олий математика фанини ўқитишда касбга йўналтирилган масалаларни лойиҳалаштириш

Опаева Г.А., Балтабаева Р.Б. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Нефть ва газ иши соҳасини комплекс ривожлантиришда янги юқори илмий кўламдаги технологияларнинг жорий этилиши, нефть ва газ иши мутахассислиги талабалари учун ўқитиладиган фундаментал фанларга бўлган талабни кўчатиришмоқда. Мақолада математикадан таълим беришда уларнинг математикадан ижодий фаоллигини шакллантирувчи касбга йўналтирилган масалалар тадқиқ қилинган ва бир нечта мисоллар келтирилган.

Калит сўз. Олий математика, талабаларнинг ижодий фаоллиги, касбга йўналтирилган масалаларни лойиҳалаштириш.

Designing professionally oriented tasks in teaching higher mathematics

Opaeva G. A., Baltabaeva R. B. Karakalpak state university

Abstract. The introduction of new high technology in the development of the oil and gas complex significantly increases the requirements in the field of basic sciences for graduates of higher educational institutions of engineering profile. In this regard, this article is aimed at revealing the creative activity of students in teaching mathematics in the study and solution of professionally oriented problems and examples are given.

Key words. Higher mathematics, creative activity of students, designing professionally oriented tasks.

ПОЧТИ ВНУТРЕННИЕ ДИФФЕРЕНЦИРОВАНИЯ 4-МЕРНЫХ НЕКОТОРЫХ РАЗРЕШИМЫХ АЛГЕБР ЛЕЙБНИЦА

Курбанбаев Т., Нагметуллаев А., Утеулиев Ш.

Каракалпакский государственный университет

В настоящей работе рассмотрено почти внутренние дифференцирования 4-мерных некоторых разрешимых алгебр Лейбница.

Определение 1. Алгебра L над полем F называется алгеброй Лейбница, если для любых $x, y, z \in L$ выполняется тождество Лейбница:

$$[x, [y, z]] = [[x, y], z] - [x, z], y]$$

где $[,]$ - умножение в L .

Для произвольной алгебры Лейбница L определим ряды:

$$L^1 = L, L^n = [L^{n-1}, L] \text{ – нижний центральный ряд;}$$

$$L^{[1]} = L, L^{[n]} = [L^{[n-1]}, L] \text{ – производный ряд;}$$

Алгебра Лейбница L называется разрешимой, если существует $m \in \mathbf{N}$ такое, что $L^{[m]} = 0$. Натуральное число m называется индексом разрешимости алгебры L , если $L^{[m-1]} \neq 0$ и $L^{[m]} = 0$.

Алгебра Лейбница L называется нильпотентной, если существует $s \in \mathbf{N}$ такое, что $L^s = 0$. Минимальное число s , обладающее таким свойством, называется индексом нильпотентности (нильиндексом) алгебры L , т.е. $L^{s-1} \neq 0$ и $L^s = 0$.

Определение 2. Линейное отображение $D: L \rightarrow L$ называется дифференцированием алгебр Лейбница L , если для любых $x, y \in L$ выполняется следующая равенства

$$D([x, y]) = [D(x), y] + [x, D(y)].$$

Пространство всех дифференцирований алгебр L обозначим через $Der(L)$.

Для каждого $x \in L$ оператор $R_x: L \rightarrow L$ которые назовём правым умножением, такое, что $R_x(y) = [y, x]$, $y \in L$, и этот оператор является дифференцированием. Дифференцирование R_x называется

внутренним дифференцированием алгебр Лейбница L . Пространство всех внутренних дифференцирований алгебр L обозначим через $Inner(L)$.

Определение 3 [1]. Дифференцирование $D \in Der(L)$ алгебр Лейбница L называется *почти внутренним дифференцированием*, если $D(x) \in [x, L]$, другими словами существует $a_x \in L$ такое, что $D(x) = [x, a_x]$.

Пространство всех почти внутренних дифференцирований обозначим через $AID(L)$.

В работе [2] классифицированы 4-мерные разрешимые алгебры Лейбница. Мы изучаем почти внутренние дифференцирования некоторых 4-мерных разрешимых алгебр Лейбница.

Теорема 1 [2]. Пусть L четырехмерная разрешимая алгебра Лейбница с двумерным нильрадикалом. Тогда L изоморфна одним из следующих попарно неизоморфных алгебр:

$$\mathfrak{R}_1 : \begin{cases} [e_1, x] = e_1, \\ [e_2, y] = e_2, \end{cases} \quad \mathfrak{R}_2 : \begin{cases} [e_1, x] = e_1, \\ [e_2, y] = e_2, \\ [x, e_1] = -e_1, \\ [y, e_2] = -e_2, \end{cases} \quad \mathfrak{R}_3 : \begin{cases} [e_1, x] = e_1, \\ [e_2, y] = e_2, \\ [y, e_2] = -e_2. \end{cases}$$

Теорема 2 [2]. Пусть L четырехмерная разрешимая алгебра Лейбница с трехмерным нильрадикалом. Тогда L изоморфна одним из следующих попарно неизоморфных алгебр:

$$\begin{aligned} L_1(\alpha) : [e_1, e_2] &= e_3, [e_2, e_1] = -e_3, [e_1, x] = e_1, [e_2, x] = \alpha e_2, [e_3, x] = (1 + \alpha)e_3, [x, e_1] = -e_1, \\ [x, e_2] &= -\alpha e_2, [x, e_3] = -(1 + \lambda)e_3; \\ L_2 : [e_1, e_2] &= e_3, [e_2, e_1] = -e_3, [e_1, x] = e_1, [e_2, x] = -e_2, [x, e_1] = -e_1, [x, e_2] = e_2, [x, e_3] = e_3; \\ L_3 : [e_1, e_2] &= e_3, [e_2, e_1] = -e_3, [e_1, x] = e_1 + e_2, [e_2, x] = e_2, [e_3, x] = 2e_1, [x, e_1] = -e_1 - e_2, \\ [x, e_2] &= -e_2, [x, e_3] = -2e_3; \\ L_4(\gamma) : [e_1, x] &= e_1, [e_2, x] = \gamma e_2, \gamma \in C, [e_3, x] = (1 + \gamma)e_3, [x, e_1] = -e_1; \\ L_5 : [e_2, e_1] &= e_3, [e_1, x] = e_1, [e_2, x] = -e_2, [x, e_1] = -e_1, [x, e_2] = e_2; \\ L_6 : [e_2, e_1] &= e_3, [e_1, x] = e_1 + e_3, [e_3, x] = e_3, [x, e_1] = -e_1, [x, e_2] = -e_2; \\ L_7 : [e_2, e_1] &= e_3, [e_2, x] = e_1 + e_3, [e_3, x] = e_3; \\ L_8(\beta) : [e_2, e_1] &= e_3, [e_1, e_2] = \beta e_3, [e_1, x] = e_1, [e_2, x] = \beta e_1, [e_3, x] = (\beta + 1)e_2, [x, e_1] = -e_1, \\ [x, e_2] &= -\beta e_2 \end{aligned}$$

$$\text{где } \beta = \frac{\sqrt{1-4a}-1}{\sqrt{1-4a}+1}, a \in \{0, \frac{1}{4}\}.$$

Следующие теоремы являются основным результатом данной работы.

Теорема 3. Пусть L четырехмерная разрешимая алгебра Лейбница с двумерным нильрадикалом. Тогда внутренняя дифференцирования этой алгебры имеют следующий матричный вид:

$$Inner(\mathfrak{R}_1) = \begin{pmatrix} b_3 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & b_4 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \quad Inner(\mathfrak{R}_2) = \begin{pmatrix} b_3 & 0 & -b_1 & 0 \\ 0 & b_4 & 0 & -b_2 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \quad Inner(\mathfrak{R}_3) = \begin{pmatrix} b_3 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & b_4 & 0 & -b_2 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}.$$

Доказательство. Пусть L первая алгебра из Теорема 1, т.е. $L = \mathfrak{R}_1$. Возьмём элемент $b = \sum_{i=1}^4 b_i e_i$ и

проверим правого умножение R_b для базисов:

$$\begin{aligned} R_b(e_1) &= [e_1, b] = [e_1, b_1 e_1 + b_2 e_2 + b_3 e_3 + b_4 e_4] = b_3 e_1, \\ R_b(e_2) &= [e_2, b] = [e_2, b_1 e_1 + b_2 e_2 + b_3 e_3 + b_4 e_4] = b_4 e_2, \\ R_b(e_3) &= [e_3, b] = [e_3, b_1 e_1 + b_2 e_2 + b_3 e_3 + b_4 e_4] = 0, \\ R_b(e_4) &= [e_4, b] = [e_4, b_1 e_1 + b_2 e_2 + b_3 e_3 + b_4 e_4] = 0. \end{aligned}$$

Пусть L вторая алгебра из Теорема 1, т.е. $L = \mathfrak{R}_2$. Возьмём элемент $b = \sum_{i=1}^4 b_i e_i$ и проверим правого

умножение R_b для базисов:

$$\begin{aligned} R_b(e_1) &= [e_1, b] = [e_1, b_1 e_1 + b_2 e_2 + b_3 e_3 + b_4 e_4] = b_3 e_1, \\ R_b(e_2) &= [e_2, b] = [e_2, b_1 e_1 + b_2 e_2 + b_3 e_3 + b_4 e_4] = b_1 e_2, \\ R_b(e_3) &= [e_3, b] = [e_3, b_1 e_1 + b_2 e_2 + b_3 e_3 + b_4 e_4] = -b_1 e_1, \\ R_b(e_4) &= [e_4, b] = [e_4, b_1 e_1 + b_2 e_2 + b_3 e_3 + b_4 e_4] = -b_2 e_2. \end{aligned}$$

Пусть $L = \mathfrak{R}_3$. Возьмём элемент $b = \sum_{i=1}^4 b_i e_i$ и проверим правого умножение R_b для базисов:

$$\begin{aligned} R_b(e_1) &= [e_1, b] = [e_1, b_1 e_1 + b_2 e_2 + b_3 e_3 + b_4 e_4] = b_3 e_1, \\ R_b(e_2) &= [e_2, b] = [e_2, b_1 e_1 + b_2 e_2 + b_3 e_3 + b_4 e_4] = b_4 e_2, \\ R_b(e_3) &= [e_3, b] = [e_3, b_1 e_1 + b_2 e_2 + b_3 e_3 + b_4 e_4] = 0, \\ R_b(e_4) &= [e_4, b] = [e_4, b_1 e_1 + b_2 e_2 + b_3 e_3 + b_4 e_4] = -b_2 e_2. \end{aligned}$$

Теорема доказано.

Теорема 4. Пусть L четырехмерная разрешимая алгебра Лейбница с двумерным нильрадикалом. Тогда почти внутренняя дифференцирования этой алгебры имеют следующий матричный вид:

$$AID(R_1) = \begin{pmatrix} a_{13} & 0 & 0 & 0 \\ 0 & a_{13} & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \quad AID(R_2) = \begin{pmatrix} a_{13} & 0 & -a_{31} & 0 \\ 0 & a_{24} & 0 & -a_{42} \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \quad AID(R_3) = \begin{pmatrix} a_{13} & 0 & 0 & 0 \\ 0 & a_{24} & 0 & -a_{42} \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}.$$

Доказательство. Пусть L первая алгебра из Теорема 1, т.е. $L = \mathfrak{R}_1$. По определению почти внутренних

дифференцирования для базиса $e_i \in L$ существует элемент $a_{e_i} = \sum_{k=1}^4 a_{i,k} e_k \in L$ такое,

что $D(e_i) = [e_i, a_{e_i}]$, $i \in \{1, 2, 3, 4\}$. Тогда

$$\begin{aligned} D(e_1) &= [e_1, a_{e_1}] = [e_1, a_{11} e_1 + a_{12} e_2 + a_{13} e_3 + a_{14} e_4] = a_{13} e_1, \\ D(e_2) &= [e_2, a_{e_2}] = [e_2, a_{21} e_1 + a_{22} e_2 + a_{23} e_3 + a_{24} e_4] = a_{24} e_2, \\ D(e_3) &= [e_3, a_{e_3}] = [e_3, a_{31} e_1 + a_{32} e_2 + a_{33} e_3 + a_{34} e_4] = 0, \\ D(e_4) &= [e_4, a_{e_4}] = [e_4, a_{41} e_1 + a_{42} e_2 + a_{43} e_3 + a_{44} e_4] = 0. \end{aligned}$$

Рассмотрим вторую алгебру из Теорема 1, т.е. $L = \mathfrak{R}_2$. По определению почти внутренних

дифференцирования для базиса $e_i \in L$ существует элемент $a_{e_i} = \sum_{k=1}^4 a_{i,k} e_k \in L$ такое,

что $D(e_i) = [e_i, a_{e_i}]$, $i \in \{1, 2, 3, 4\}$. Тогда

$$\begin{aligned} D(e_1) &= [e_1, a_{e_1}] = [e_1, a_{11} e_1 + a_{12} e_2 + a_{13} e_3 + a_{14} e_4] = a_{13} e_1, \\ D(e_2) &= [e_2, a_{e_2}] = [e_2, a_{21} e_1 + a_{22} e_2 + a_{23} e_3 + a_{24} e_4] = a_{24} e_2, \\ D(e_3) &= [e_3, a_{e_3}] = [e_3, a_{31} e_1 + a_{32} e_2 + a_{33} e_3 + a_{34} e_4] = -a_{31} e_1, \\ D(e_4) &= [e_4, a_{e_4}] = [e_4, a_{41} e_1 + a_{42} e_2 + a_{43} e_3 + a_{44} e_4] = -a_{42} e_2. \end{aligned}$$

Рассмотрим $L = \mathfrak{R}_3$. По определению почти внутренних дифференцирования для базиса

$e_i \in L$ существует элемент $a_{e_i} = \sum_{k=1}^4 a_{i,k} e_k \in L$ такое, что $D(e_i) = [e_i, a_{e_i}]$, $i \in \{1, 2, 3, 4\}$.

Тогда

$$\begin{aligned} D(e_1) &= [e_1, a_{e_1}] = [e_1, a_{11} e_1 + a_{12} e_2 + a_{13} e_3 + a_{14} e_4] = a_{13} e_1, \\ D(e_2) &= [e_2, a_{e_2}] = [e_2, a_{21} e_1 + a_{22} e_2 + a_{23} e_3 + a_{24} e_4] = a_{24} e_2, \\ D(e_3) &= [e_3, a_{e_3}] = [e_3, a_{31} e_1 + a_{32} e_2 + a_{33} e_3 + a_{34} e_4] = 0, \\ D(e_4) &= [e_4, a_{e_4}] = [e_4, a_{41} e_1 + a_{42} e_2 + a_{43} e_3 + a_{44} e_4] = -a_{42} e_2. \end{aligned}$$

Теорема 5. Пусть L четырехмерная разрешимая алгебра Лейбница с трехмерным нильрадикалом из Теоремы 2. Тогда внутренние дифференцирования этой алгебры имеют следующий матричный вид:

$$\begin{aligned} \text{Inner}(L_1) &= \begin{pmatrix} b_3 & 0 & b_1 & 0 \\ 0 & \gamma b_3 & -\gamma b_2 & 0 \\ b_2 & -b_1 & (1+\gamma)b_3 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \text{Inner}(L_2) = \begin{pmatrix} b_3 & 0 & -b_1 & 0 \\ 0 & -b_3 & b_2 & 0 \\ b_2 & -b_1 & b_3 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \text{Inner}(L_3) = \begin{pmatrix} b_3 & 0 & -b_1 & 0 \\ b_3 & b_3 & -b_1 - b_2 & 0 \\ b_2 & -b_1 & -2b_3 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \\ \text{Inner}(L_4(\gamma)) &= \begin{pmatrix} b_3 & 0 & -b_1 & 0 \\ 0 & \gamma b_3 & 0 & 0 \\ 0 & b_1 & (1+\gamma)b_3 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \text{Inner}(L_5) = \begin{pmatrix} b_3 & 0 & -b_1 & 0 \\ 0 & -b_3 & 0 & 0 \\ 0 & b_1 & b_3 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \text{Inner}(L_6) = \begin{pmatrix} b_3 & 0 & -b_1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ b_3 & b_1 & b_3 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \\ \text{Inner}(L_7) &= \begin{pmatrix} 0 & b_3 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & b_1 + b_3 & b_3 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \text{Inner}(L_8) = \begin{pmatrix} b_3 & \beta b_3 & -b_1 & 0 \\ 0 & 0 & -\beta b_2 & 0 \\ \beta b_2 & b_1 & (1+\beta)b_3 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix} \\ \text{где } \beta &= \frac{\sqrt{1-4a}-1}{\sqrt{1-4a}+1}, a \in \{0, \frac{1}{4}\}. \end{aligned}$$

Доказательство этой теоремы проводится аналогичным рассуждений доказательству Теорема 3.

Теорема 6. Пусть L четырехмерная разрешимая алгебра Лейбница с двумерным нильрадикалом из Теоремы 2. Тогда почти внутренние дифференцирования этой алгебры имеют следующий матричный вид:

$$\begin{aligned} \text{AID}(L_1) &= \begin{pmatrix} a_{13} & 0 & -a_{31} & 0 \\ 0 & \gamma a_{23} & -\gamma a_{32} & 0 \\ a_{12} & -a_{21} & (1+\gamma)a_{33} & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \text{AID}(L_2) = \begin{pmatrix} a_{13} & 0 & -a_{31} & 0 \\ 0 & -a_{23} & -a_{32} & 0 \\ a_{12} & -a_{21} & a_{33} & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \text{AID}(L_3) = \begin{pmatrix} a_{13} & 0 & -a_{31} & 0 \\ a_{13} & a_{23} & -a_{31} - a_{32} & 0 \\ a_{12} & -a_{21} & -2a_{33} & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \\ \text{AID}(L_4(\gamma)) &= \begin{pmatrix} a_{13} & 0 & -a_{31} & 0 \\ 0 & \gamma a_{23} & 0 & 0 \\ 0 & a_{21} & (1+\gamma)a_{33} & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \text{AID}(L_5) = \begin{pmatrix} a_{13} & 0 & -a_{31} & 0 \\ 0 & -a_{23} & 0 & 0 \\ 0 & a_{21} & a_{33} & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \text{AID}(L_6) = \begin{pmatrix} a_{13} & 0 & -a_{31} & 0 \\ 0 & 0 & -a_{33} & 0 \\ a_{13} & a_{21} & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \\ \text{AID}(L_7) &= \begin{pmatrix} 0 & a_{23} & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & a_{21} + a_{23} & a_{33} & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \text{AID}(L_8) = \begin{pmatrix} a_{13} & \beta a_{23} & -a_{31} & 0 \\ 0 & 0 & -\beta a_{32} & 0 \\ \beta a_{12} & a_{21} & (1+\beta)a_{33} & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix} \\ \text{где } \beta &= \frac{\sqrt{1-4a}-1}{\sqrt{1-4a}+1}, a \in \{0, \frac{1}{4}\}. \end{aligned}$$

Доказательство этой теоремы проводится аналогичным рассуждений доказательству Теорема 4.

Из Теоремы 3-5 вытекает следующая следствия.

Следствия 1. Для размерность внутренних и почти внутренних дифференцирования 4-мерных разрешимых алгебр Лейбница из Теоремы 1 и 2 имеет следующую таблицу:

Алгебры	dim Inner	dim AID
$\mathfrak{R}_1$	2	2
$\mathfrak{R}_2$	4	4
$\mathfrak{R}_3$	3	3
L_1	3	7
L_2	3	7
L_3	3	7
L_4	2	5
L_5	2	5
L_6	2	4
L_7	2	4

L_8	3	7
-------	---	---

ЛИТЕРАТУРА

1. Adashev J.K., Kurbanbaev T.K., Almost Inner Derivations of Some Nilpotent Leibniz Algebras, Journal of Siberian Federal University. Mathematics & Physics 2020, 13(6), 733–745
2. Cañete E. M. , Khudoyberdiyev A.Kh., The classification of 4-dimensional Leibniz algebras, Linear Algebra and its Applications, 439 (2013) 273-288.

Төрт өлшемлі базы-бир шешімлі Лейбниц алгебрасының дерлік ишкі дифференциаллаулары
Курбанбаев Т., Нагметуллаев А., Утеулиев Ш. Қарақалпақ мемлекеттік университеті

Резюме. Мақалада төрт өлшемлі базы-бир шешімлі Лейбниц алгебрасының дерлік ишкі дифференциаллаулары үйренілген. Соның менен бірге бұл алгебралардың дерлік ишкі дифференциаллауларының матрицалық көрінісі табылған.

Таяныш сөздер. Лейбниц алгебралары, киші өлшемлі алгебралар, дифференциаллаулар, ишкі дифференциаллаулар, дерлік ишкі дифференциаллаулар.

Almost inner derivations four dimensional some solvable Leibniz algebras
Kurbanbaev T., Nagmetullaev A., Uteuliev Sh. Karakalpak state university

Summary. In this paper considered almost inner derivations 4-dimensional some solvable Leibniz algebras. Moreover, the matrix form of almost inner derivations of four-dimensional some solvable Leibniz algebras is found.

Key words. Leibniz algebras, low dimensional algebras, derivations, inner derivations, almost inner derivations.

Почти внутренние дифференцирования 4-мерных некоторых разрешимых алгебр Лейбница
Курбанбаев Т., Нагметуллаев А., Утеулиев Ш. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В этой работе изучено почти внутренние дифференцирования четырехмерных некоторых разрешимых алгебр Лейбница. Кроме того, найден матричный вид почти внутренних дифференцирования четырехмерных некоторых разрешимых алгебр Лейбница.

Ключевые слова. Алгебра Лейбница, алгебры малых размерностей, дифференцирования, внутренние дифференцирования, почти внутренние дифференцирования.

УДК 504.65

АНТРОПОГЕННО ЛАНДШАФТНО-ГЭОЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ

¹Камалов Дж.К., ²Хасанова О.Т., ³Камалова Д.М.

¹ Каракалпакский государственный университет

² Ташкентский государственный технический университет

³Ташкентский архитектурно-строительный институт.

Территория Южного Приаралья представлена тремя крупными регионами Кызылкумы, Устюрт и дельта Амударьи с уникальными и своеобразными природными комплексами, приспособленных к ним фауной и флорой. В историческом прошлом и до 1960 годов природные комплексы указанных регионов находились под влиянием естественных факторов относительно благоприятных, т.е. в нормальных экологических условиях, без особых воздействий антропогенных факторов и природных катаклизмов по сравнению с Аральским экологическим кризисом, произошедшим 1960-2010 годы.

Аральская экологическая катастрофа привела к деградации окружающей среды, равновесия и трансформации ландшафтов, дестабилизации экосистем, опустыниванию и т.д. Для объективной оценки экологической обстановки региона Южного Приаралья необходимо отметить рост населения в Мировом масштабе и регионе Южного Приаралья, что требует повышения жизненных условий населения.

В настоящее время в ряде регионов наблюдается водный кризис. На Ближнем Востоке и в Северной Африке годовое потребление воды на душу населения составляет 1243 м³, против 18742м³ в Северной, 23103м³ в Латинской Америке[1]. Одна из глобальных проблем XXI века это обеспечение стабильности экосистемы, их сохранение, и защита как неотъемлемая часть процесса развития отражена в декларации РИО, Программы ООН развития 1000-летие. XX век считается началом бурного развития сельского хозяйства, промышленности, строительства крупных каскадов гидроузлов, водохранилищ, освоение крупных целинных и пустынных массивов, которые привели к коренным изменениям естественного режима природных комплексов. В отдельных странах мира преследование цели на получение быстрой прибыли привели к непоправимому урону природе и способствовали росту экологического и экономического неблагополучия на региональном и глобальном уровнях.

Примером таких явлений может служить Африка, Азия, Латинская Америка, где вместо цветущих оазисов из-за нехватки водных бассейнов образовались пустыни Сахары лишённые жизни. В Южном Приаралье одним из таких примеров является усыхание Аральского моря. Сегодня еще ни кем не оценены размеры экологического ущерба, который будет нанесен Центральнo-Азиатскому региону через 50-100 лет от высыхания Аральского моря [2]. Таких примеров в мире не мало. К таким можно отнести озеро Сэлтон Си (США), Пирамид Моно в Восточной Калифорнии, где создалось положение похожее на Аральское море, приведшее к деградации природных комплексов.

На глазах одного поколения можно сказать, что Аральское море не существует, оно потеряло свою функцию как экологический, так и природный объект. По данным ученых отрицательное влияние усыхания

Аральского моря распространяется на 300-500 км. Под его прямым влиянием находятся все регионы, прилегающие к Аральскому морю – Кызылкумы, Устюрт и дельта Амударья. Формы (виды) антропогенных воздействий на природу очень разнообразны и четкое разделение представляет большую трудность в плане оценки формирования ландшафтов и признаков опустынивания в тех или иных регионах. Если за полвека на глазах одного поколения людей с лица земли исчезает такое огромное море как Арал (акваторией 66 тыс.км²) нетрудно представить комплекс антропогенных воздействий на природные ландшафты Кызылкумов, Устюрта и дельты Амударьи за последние 50 лет. За этот полувековой период в силу быстрого развития научно-технического прогресса были освоены крупные регионы, как Каршинская и Голодная Степи, Целинные и залежные земли, были построены трансконтинентальные железнодорожные и автомобильные дороги, магистральные коллекторы, водопроводы, газопроводы, электрические линии, связи на территориях Кызылкумов, Устюрта и низовья Амударьи. В течение последних 50 лет в связи с расширением орошаемых территорий в Южном Приаралье резко сократились объемы воды предназначенного для сохранения природных комплексов в зоне оазиса, усиливается процесс опустынивания и деградации окружающей природной среды и здесь. По состоянию на 2010 год обнажилось и подверглось опустыниванию более 60 тыс.км² морского дна, береговая линия в Южном Приаралье отошла на 130-150 км. В 1987 году Аральское Море разделилось на две части, Большой и Малый Арал, горизонт воды понизился на 26 м, что привело к исчезновению моря и изменению климатических условий, на прилежащих к нему территории.

Поэтому Президент Республики Узбекистан И.А.Каримов в своем выступлении на Саммите ООН развития тысячелетие, в 2010 году обратил внимание на экологическую проблему в Центральном Азиатском регионе и особо отметил трагедию Арала, как важнейшую проблему, который практически в жизни одного поколения превратился из когда-то одного из уникальных красивейших морей в высыхающий и исчезающий водоем. Свидетелем экологической катастрофы связанной с высыханием Аральского моря является приезд генерального секретаря ООН господина Пан Ги Мун, который в 2010 году посетил Республику Каракалпакстан и побывал на осушенном дне Аральского моря. Такое положение еще раз демонстрирует насколько трудна проблема Аральского моря и доказывает необходимость принятия срочных мер по недопущению потери моря, тем самым достичь стабилизации экологической обстановки в Приаралье в первую очередь.

Не вдаваясь в глубокую историю происхождения, возраста происшедших периодических изменений в жизни Аральского моря отмечаем следующие три периода: 1. Аральское море в период естественного формирования (1780-1960 гг.) в 1780-1911 потерпело максимального понижения горизонта воды до 2,5-3,0 м, что связано с климатическими факторами [3]. В 1900 - 1960 годы уровень моря поднялся на – 52,0-52,35 м и были созданы благоприятные условия для развития биоразнообразия. 2. 1960-1987 годы характеризуются интенсивным падением моря приведшим в 1955-1980 годы к нарушению сбалансированности связей природы, сложившихся в течении тысячелетия. Строительство крупных каскадов гидротехнических сооружений и зарегулирование стоков рек Аму-Сырдарьи привели к ухудшению экологической обстановки в Приаралье. По мнению ученых, если раньше колебания моря были связаны климатическими условиями, то настоящий случай был ускорен с антропогенными факторами. 3. Аральское море в период (1987-2010 гг.) деления на две части Большого и Малого морей, продолжалось дальнейшее интенсивное его падение и повышение минерализации в сопровождении увеличения территории осушенного дна, сокращений дельтовых и приморских озер, которые в конечном итоге привели к деградации природных комплексов в регионе.

Неглубокая восточная часть Большого моря усыхало быстро и полностью. Западная часть его при отметке 0,54 м. в год. водное зеркало сохранилось между Чинком Устюрта и острова Возрождения в виде узкого клина.

Таким образом, Аральское море после деления на две части, (1987-2010 годы) полностью потеряло свое значение и расширилась площадь обсохшего дна до 40-50 тыс.км². Происшедшие изменения привели к ухудшению ландшафтно-экологической обстановки и сложились следующие нежелательные последствия, такие, как изменение климата; сокращение площади тугаев, тростниковых зарослей и др., необратимые изменения в природной среде; опустынивание и эрозия почвы; образование новой пустыни на территории обсохшего дна моря, откуда поднимаются соленые пыли в количестве более 100-110 млн. тонн в год, разносимые ветрами в далекие расстояния, количество которых составляет в Муйнаке – 575 кг/га, Чимбае – 2078,5 кг/га, в Тахиаташе 1500 кг/га.

Резко ухудшились экологические условия существования; возросло влияние антропогенных факторов на изменения ландшафтов во всех регионах Приаралья. По данным Гидрометеостанции Республики Узбекистан, Муйнаке, Кунграде, Чимбае, Нукусе отмечается повышение среднемесячной температуры воздуха по сравнению с многолетними нормами на 1-2°C при сокращении количества атмосферных осадков.

Высокая сухость климата пустынь, подвижность почвенного субстрата, редкая растительность, пыльные и песчаные бури, отрицательный эффект засух, снижение почвенного плодородия определяющий фактор, расширения площади обарханенных ландшафтов, что связано с усилением антропогенного воздействия на природу. В плане дальнейшего развития процессов опустынивания территории в настоящее время наибольшие опасения вызывает регион Южного Приаралья. Исследованиями геоботаников, почвоведов и эпидемиологов на основании качества почвы, эпидемиологическая территория Плато Устюрт [4-5] разделены на 5 ландшафтно-экологических районов.

Также большое изменение происходит в агроландшафте и оазисе. В результате усиленного освоения под посевы риса и хлопчатника сократились площади тугаев от 300 тыс.га до 30 тыс.га т.е. в 10 раз [6]. С

усыханием дельтовых озер и Аральского моря погибли тростниковые заросли на площади более 500 тыс.га. и др. влаголюбивые растения. Изменился климат, проникает суховей, идет засоление почвы, ежегодно на каждый гектар посевных площадей выпадает около 600 кг. соленой пыли поднятые с территории обсохшего дна Аральского моря, выводящие ежегодно из севооборота большие посевные площади.

На основании изложенных материалов следует отметить следующие: 1. В физико-географическом отношении Кызылкумы, Устюрт и дельта Амударьи неравнозначны и являются одной из древнейших территорий, имеющие глубокую полигенетическую историю становления как самостоятельные регионы в Южном Приаралье. 2. Отдельные ландшафтно-экологические участки сильно отличаются друг от друга своеобразными жизненными условиями - климатом, температурным режимом воздуха, количеством осадков, почвенным и растительным покровом, сообществом или доминантным положением отдельных видов и групп животных. 3. В настоящее время с усыханием Аральского моря происходит и наступает усиленное опустынивание, происходит деградации окружающей природной среды, трансформации ландшафтов, изменения климата, что отрицательно сказывается на жизнедеятельности всего живого, обитающих в Южном Приаралье. 4. Все происходящие отрицательные процессы на территории является результатом нерационального, порою хищнического природопользования в первую очередь регулированием стоков вод Амударьи. 5. Кроме усыхания Аральского моря в трансформации ландшафтов и опустынивании играют немаловажную роль хозяйственная деятельность человека, как круглогодичный выпас скота, освоение новых земель под орошение, поиски подземных богатств – природного газа, нефти и цветных металлов, строительства межгосударственных железнодорожных и автомобильных магистральных дорог, каналов, коллекторов, создающих неблагоприятные условия для фауны и флоры. 6. В последние годы цикличность в численности больших песчанок почти на всех ландшафтно-экологических участках Кызылкумов, Устюрта и дельте Амударьи, повторяемая через 8-10 лет не регистрируется. Это особенно ярко выражено на участках непосредственно прилегающих районах к Аральскому морю. 7. Современное неблагоприятное ландшафтно-экологическое состояние, в силу углубления деградационных процессов в окружающей природной среде, фауна и флора Южного Приаралья будут находиться на более ухудшенных условиях, что требует забот по сохранению и охране уникальной живой природы регионов Южного Приаралья. 8. Современная ландшафтно-экологическая обстановка, сложившаяся в результате Аральского экологического кризиса требует проведения новой инвентаризации видового состава фауны наземных позвоночных животных и углубленного мониторингового наблюдения за изменениями происходящих в природной среде, в направлении по сохранению и защите живой природы Южного Приаралья.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мухамедгалиев Б.А., Алламуратов М.О. Проблемы Аральского моря. Журнал «Эковестник Узбекистана». №4, 2015. - с.23-25.
2. Курбанбаев и др. Геоэкологические проблемы Приаралья. Журнал «Эковестник Узбекистана». №4, 2011. - с.23-25.
3. Рогов А.Д. Водные ресурсы Средней Азии. - М.: Недра. 1957. - с.285.
4. Попов В.Л. Трансграничные реки Средней Азии. - М.: Феникс. 1986. - с.326.
5. Сапаров А.Д., Сарыбаев К.Р. Экологические проблемы Приаралья. Журнал «Эковестник Узбекистана». №11, 2011. - с.29-31.
6. Бахiev В.С. Минерализация воды Аральского моря. Журнал «Эковестник Узбекистана». №9, 2009. - с.31-33.

Жанубий Орол бўйининг антропоген ландшафт – геоэкологик хусусиятлари

Камалов Ж.К. Қорақалпоқ давлат уни верситети

Хасанова О.Т. Тошкент давлат техника уни верситети

Камалова Д.М. Тошкент архитектура ва қурилиш институти

Резюме. Мақолада Орол денгизининг қурилиш даврида охириги 1960-2010 йилларда Жанубий Орол бўйи минтақасининг табиий мухитининг ўзгаришидаги Қизилқум, Устюрт платоси, Амударё дельтасининг замонавий ландшафт ва экологик хусусиятлари тасвирланган.

Калит сўзлар:: Орол денгизи, денгиз сатхи, бархан қумлари, экология, флора ва фауна.

Антропогенно ландшафтно-гэоэкологическая характеристика южного приаралья

Камалов Дж.К. Каракалпакский государственный университет

Хасанова О.Т. Ташкентский государственный технический университет

Камалова Д.М. Ташкентский архитектурно-строительный институт

Резюме. В статье описывается современная ландшафтно-экологическая характеристика Кызылкумов, Плато Устюрт, дельты Амударьи в свете усыхания Аральского моря и происшедшие изменения в окружающей природной среде региона Южного Приаралья за последние 1960-2010 годы.

Ключевые слова: Аральское море, дно моря, барханы, экология, флора и фауна.

Anthropogenic landscape-geoecological characteristics of the southern Aral Sea region

Kamalov J.K. Karakalpak State University

Khasanova O.T. Tashkent State Technical University

Kamalova D.M. Tashkent Institute of Architecture and Construction

Resume. In the article modern landscape-ecological characteristic of Kyzyl-Kum, the Ustyurt Plateau, Agro landscapes and an oasis in the desiccation world of Aral Sea and occurred changes in a surrounding environment of region Southern Priaralya for last 1960-2010 is described.

Key words: Aral Sea, Rocs Sea, barchans, ecology, flora and fauna.

ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИИ ВЫРАЩИВАНИЯ СОЛОДКИ В РЕГИОНЕ¹Джолымбетов.О.Н., ²Есемуратова Ш.И.*Каракалпакский государственный университет*

Актуальность темы. Одно из полезных для народного хозяйства растений в нижнем течении Амударьи – является солодка гладкая (*Glycyrrhiza glabra*.L). Его корневое сырье используется для производства различных лекарственных средств, а сено используется в качестве сытного корма для домашнего скота. В последние годы в связи с возникновением негативных экологических проблем в регионе, растущим спросом на растительное сырье и стремительным ростом корневых сборов его природные ресурсы резко сокращаются. По этой причине создание посевных плантаций при развитии выращивания солодки гладкой является актуальной сегодня. В связи с этим Президент Республики Узбекистан на постановление № ПФ-2970 «О выращивании солодки гладкой в Республике Узбекистан и усилении промышленной переработки» (16 мая 2017 г.), №63 Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию выращивания и промышленной переработки солодки и других лекарственных растений в Республике Узбекистан» (27 января 2018 г.) и Постановление Кабинета Министров №38 «О дополнительных мерах по схемной организации выращивания и промышленной переработки солодки и других лекарственных растений» (15 апреля 2019 г.). Постановлением Президента Республики Узбекистан от 10 апреля 2020 года ПК-4670 «О мерах по охране, выращиванию, переработке и рациональному использованию имеющихся ресурсов дикорастущих лекарственных растений» определены основные задачи по дальнейшему развитию данной отрасли. Постановлением определяет Сырдарьинскую и Хорезмскую области Республики Каракалпакстан в условиях посадки и размножения солодки в республике.

В области экспорта лакричной продукции ведется широкое сотрудничество с Китаем и Южной Кореей, созданы совместные предприятия во многих регионах Республики Каракалпакстан. Особую роль в развитии промышленности республики играет деятельность особых свободных экономических зон и малых индустриальных зон. В целях создания современной инженерно-коммуникационной и транспортной инфраструктуры в свободной экономической зоне «Нукус Фарм», созданной в Нукусе, ведется строительство дорог, природного газа, электроэнергии, питьевой воды, объектов связи и телекоммуникаций. Общая стоимость 16,3 млн. долларов Реализуются 4 проекта на сумму 57,7 миллиарда долларов, в результате их реализации будет создано 465 новых рабочих мест. Продукция из них на 6,1млн. Долларов экспортируется в мировой рынок.

В Узбекистане фермеры собирают дикорастущие растения солодки и продают корни предприятиям по переработке солодки. Листья и стебель солодки используются в качестве корма для домашнего скота. Производство солодки оказалось полезным для Узбекистана по трем причинам: экологическим, экономическим и социальным. Учитывая экологические проблемы, такие как засуха в Аральском море, засоление почвы, изменение климата, песчаные бури и нехватка воды, выращивание солодки играет важную роль в снижении негативного воздействия экологического риска и является дешевым вариантом мелиорации земель. С 2010 года кафедра «Агроэкология и интродукция лекарственных растений» Каракалпакского государственного университета имени Бердаха проводит исследования по биоэкологии солодки гладкой (*Glycyrrhiza glabra* L) в нижнем течении Амударьи и ее воспроизводству. Основываясь на решении Президента и результатах многолетних исследований, основными задачами по совершенствованию технологии выращивания солодки в регионе являются: **Во-первых**, необходимо организовать и развивать выращивание солодки в районе и его промышленную переработку, в этом году провести в районах создание «плантаций лекарственных растений». **Во-вторых**, регионам необходимо будет поддерживать текущее состояние природных ресурсов солодкового завода. В то же время, в сотрудничестве с соответствующими организациями, необходимо работать над выявлением и сохранением природных ресурсов солодки в каждом районе и на земляных участках, принадлежащих фермерским и лесным хозяйствам. На основании полученных данных необходимо организовать выдачу квот на сбор корневого сырья. **В-третьих**, при создании плантаций солодки в регионах целесообразно сажать и размножать растения, а также широко использовать технологию обеспечения прорастания растений на участках заготовки корневого сырья.

Способы посадки из семян растений и черенков корневища можно использовать для создания плантационных насаждений растения. В связи с Указом Президента поставлена задача по организации посева лекарственных растений в поле. При закладке насаждений запасы солодки можно восстановить, применяя метод обработки почвы (рекультивации) убранных участков корневого сырья. В этой связи можно использовать метод ОАО «Каракалпакбоян». В этом предприятии уже много лет широко используется данный метод на отведенных предприятию земляных участках (каждые 4-5 лет растения собирают и пересаживают). **В-четвертых**, солодка относится к группе пчеловодческих растений, и ее плантации могут быть организованы в дополнительные сети пчеловодства на существующих фермах. Продолжительность цветения растения составляет полтора-два месяца, что создает благоприятные условия для развития пчеловодства. **В-пятых**, солодка относится к группе мелиорантов, и имеется много информации о хорошей продуктивности этого

растения в севообороте. По этой причине в районах с засоленными почвами почву можно использовать для севооборота для улучшения мелиорации хлопка, зерновых и овощей. В-шестых, на участках, где планируется создание плантаций, необходимо будет убирать надземную часть растений (сено) и использовать ее в качестве корма для скота. В результате исследований необходимо организовать посадку новых плантаций солодки в регионах и ежегодную уборку надземной части растения. В этом случае, прежде всего, ежегодная уборка надземной части растения ускоряет развитие корневой системы растения и увеличивает урожай корнеплодов. Во-вторых, в области будет создана кормовая база для животноводства. Качество его употребления не уступает люцерне. На плантациях в первый и второй год сено растения убирают однократно. В последующие годы сбор урожая проводят 2 раза в период вегетации растения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасида қизилмия ва бошқа доривор ўсимликларни етиштиришни ҳамда саноат усулида қайта ишлашни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» (63 сон 2018 йил 27 январь) қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Қизилмия ва бошқа доривор ўсимликларни етиштириш ва саноат усулида қайта ишлашни самарали ташкил этишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги (138 сон 2019 йил 15 феврал) қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ёввойи ҳолда усувчи доривор ўсимликларни муҳофаза қилиш, маданий ҳолда етиштириш, қайта ишлаш ва мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (ПҚ-4670 сон 2020 йил 10 апрел) қарори.
4. Кузиев А.Ш. Силлиқ қизилмия етиштириш бўйича қўлланма. –Ташкент 2016, 23 б.
5. Ибрагимов М.Ю. Гаипов М.Х, Закимов А.М. Қарақалпақстан Республикаси аймақларида боян өсимлигин егип көбейтүү хэм жетистириүү агротехнологиясы. –Нөкис «Қарақалпақстан». 2019, 31 б.

Viloyatda qizilmiya yetishtirish texnologiyasini takomillashtirish masalalari
Dzholymbetov.O.N., Esemuratova Sh.I. Qoraqalpoq davlat universiteti

Rezyume. Maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasida qizilmiya yetishtirish zarurligi tushuntirilgan. Shuningdek, sohaning joriy holati va normativ-huquqiy bazasi tahlil qilinadi. Shu bilan birga, Qizilmiya yetishtirish texnologiyasini takomillashtirish masalalari ham ko'rib chiqildi. O'rganishda qizilmiya yetishtirish va qayta ishlash bo'yicha viloyat salohiyatini yanada oshirish bo'yicha tavsiyalar berildi.

Tayanch so'zlar: qizilmiya, sanoat, qizilmiya yetishtirish va qayta ishlash

Вопросы совершенствования технологии выращивания солодки в регионе
Джолымбетов.О.Н., Есемуратова Ш.И. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье объясняется необходимость выращивания солодки в Республике Каракалпакстан. Также анализируется текущее состояние и нормативно-правовая база отрасли. Также были рассмотрены вопросы совершенствования технологии выращивания солодки. В исследовании представлены рекомендации по дальнейшему увеличению потенциала региона в производстве и переработке солодки.

Ключевые слова: солодка, промышленность, выращивание и переработка солодки.

Issues of improving the technology of growing licorice in the region
Dzholymbetov.O.N., Esemuratova Sh.I. Karakalpak State University

Summary. This article reveals the need to grow licorice in the conditions of the Republic of Karakalpakstan. The issues of improving the technology of cultivation of licorice were also considered. The study provides recommendations for further enhancing the region's potential in the production and processing of licorice.

Key words: licorice, industry, licorice cultivation and processing

QARAQALPAQSTAN TOPIRAQLARINIŇ EKOLOGIYALIQ SHARAYATQA BAYLANISLI ÓZGESHELIKLERI

Perdebaeva I., Bekbanov A., Allamuratov M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Házirgi paxtashılıq rawajlanğan topıraqlar hár qıylı topıraqlar sharayatları shól rayonları, qurğaq klimat menen ajıralıp turadı hám xarakterlenedi. Qaraqalpaqstan Respublikası paxtashılıq rayonları topıraqları shólistan zonasınaa kirip avtomorf, yarım gidromorf hám gidromorf topıraqlarğa bólinedi. Taqırılı aymaqlı topıraqlar eski allyuvial tegisliklerde keń tarqalğan. Paxtashılıq zonasında bul tipdegi topıraqlar-17,8 % bolmaqta.

Suwğarılatuğın taqırılı topıraqlarda gumus suwğarıлмаған topıraqqa salıstırmalı kóbirek boladı. Soğan tiyisli ulıwma azot hám ásirese fosfor muğdarı ózgeredi. Taqırılı aymaqlı topıraqlardıń mexanik quramı kóp jağdaylarda qumlı hám saz topıraqlı boladı. Taqırılı topıraqlar shorlanıw dárejesi boyınsha hár qıylı bolğan shorlanğan hám shorlanbağan topıraqlarğa kiredi. Kóp jağdaylarda eskiden suwğarıлған hám keyin suwğarıлған taqırılı topıraqlar 1,5-2,0 m tereńlikte shorlanbağan. Suwğarıw deregi hám fermer xojalıqlarında bolğan taqırılı topıraqlar shólistan topıraqları ishinde joqarı ónimdarlıǵı menen ajıralıp turadı hám fermer xojalıǵında tiykarǵı jer fondı bolıp esaplanadı.

Paxtashılıq zonası úlken maydanlarında otlaqlı-allyuvial topıraqlar quraydı. Otlaqlı-allyuvial topıraqlarda gumusdıń ulıwma kem bolıwına qaramastan, tiyisli suğarıw rejimi saqlansa joqarı ónim beredi. Bul topıraqtıń joqarı qatlamı (30 sm) kem shorlanğan (qurğaq qaldıq 0,1-0,3%) tómengi qatlam boylap duzlar muğdarı artadı (1,0-1,5%). Paxtashılıq zonası ulıwma jer fondı gidromorf topıraqlarğa salıstırǵanda az. Lekin, bul topıraqlar ulıwma suwğarılatuğın paxtashılıq jer fondınıń 20% ke jaqın quraydı.

Gidromorf topiraqlarga batpaqli-otlaqli allyuvial ham shor jerler kem kiredi. Bul topiraqlar jer asti suwina jaqin jaylasqani, onin shorlanuwina qarap har qiyli darejede shorlangan boladi. Kop jagdaylarda qadimgi suwgarilgan jerler bolip 1,5-2,0 m shuqirlıqta shorlangan. Gumustin mugdari 0,4-0,6% ham sol tiykarında azıqlıq elementler mugdari kop emes.

Topiraqtın shorlanıw darejesi ondağı mikroorganizimlerin sanına, fermentlerge ham SO₂ gaziniń bóliniwine tásir etedi. Kem ham orta shorlangan jerlerde biologik qásiyetleri jaqsı ótedi. Kúshli shorlangan ham suwgarılmağan taqır topiraqlarda biologik qásiyetleri kem rawajlanadı. Fizikalıq, ximiyalıq mikrobiologiyalıq, bioximiyalıq ózgeshelikleri boyınsha jer asti suwınıń qáddine, topiraq túrine baylanıslı boladı; otlaqlı allyuvial, otlaqlı-batpaqlı, otlaqlı taqır, taqır topiraqlar bolıp bir qatarğa jaylasadı (Saidova M. E. 2004, 2006, 2008; Gafurova L.A. 2010).

Paxta egiletuǵın shor topiraqlardı tegislew, shor juwıw, izyesh járdeminde duzlı suwdı ótkerip bolǵannan keyin, suwǵarıwdı differentsial alıp barıw járdeminde ǵawashadan mol zúraat alınadı.

Paxtashılıq xojalıqlarda ǵawashanın maydanı 66,6%, gúzlik biyday 23,5%, palız eginleri maydanı 1,5% boldı. Ulıwma jer fondı 16692,4 ga, fermer xojalıqlar jer maydanı 541564,0 ga, sonnan paxta, ǵálleshilik jerler-468832 ga, sobzovat ham palızshılıq-4972,6 ga, baǵshılıq ham júzimshilik-1424,4 ga sharwashılıqqa arnalǵan jerler-5972 ga ham basqalar-6623,7 ga.

4.3.2-keste. Qaraqalpaǵıstan Respublikası suwǵarılauǵın jerlerin shorlanıwınıń ózgeriwi (2000-2016 jıllar)

Jıllar	Suwǵarılauǵın jerler maydanı	Kem shorlangan		Ortasha shorlangan		Kúshli shorlangan	
		mın/ga	%	mın/ga	%	mın/ga	%
1990	500,9	200,5	40,2	162,3	32,4	83,1	16,5
1995	500,8	205,7	41,0	182,4	36,4	91,6	18,2
2000	500,1	203,7	41,7	258,3	51,6	97,8	19,5
2005	501,2	165,8	33,0	272,0	54,2	105,6	21,0
2016	500,2	143,5	28,6	292,2	58,4	128,3	25,6
1990 jıllar,%	98,8	143,0	-11,6		+22,4		+9,1

Bul regionnıń qubla zonası yarım gidromorf, gidromorf topiraqlı jerlerin maydanı kópligi ham topiraqtın suw-fizikalıq qásiyetleri boyınsha ózgeriw barlıǵın yamasa qum, qumloq bóleksheler (fraktsiya) kópligi ham suw sińdiriw koeffitsientiniń joqarı ekenligi anıqlanǵan.

Juwmaqlaw. Qaraqalpaqstanń agrosistemalarındaǵı topiraqtın ximiyalıq quramı ham onı basqarıw usılları boyınsha ótkerilgen tájiriylari tiykarında alınǵan nátiyjeler boyınsha tómendegi juwmaqlar keldik.

Qubla Aral boyı topiraqların izertlegenimizde shor jerlerin maydanı arıtpaqta, yamasa kem shorlangan jerler 29,9 % kóbeygen ham kúshli shorlangan jerler 32,4 % kóbeygen. Qubla Aral boyı topiraqlarınıń avtomorf topiraqlı túrleri maydanı 28,9 % artqan otlaqlı batpaqlı topiraqlar maydanı 38,9 % kemeygen. Avtomorf topiraqlı ekosistemada jer asti suwı tereń jaylasıp (3m tereń.) topiraqtın shorlanıw darejesine tásiiri joq. Sonlıqtan shirindi, azot, fosfor elementleri menen jaqsı táminlengen, yamasa shirindi mugdari 0,58-0,76%, N- 0,048-0,078%, P- 0,161-0,263%, K-1,400-2,575%. Yarım gidromorf ekosistemada jerlerde jer asti suwı 2-3 m jaylasıp, topiraqtın shorlanıwına alıp keledi. Zıyansız duzlar CaHCO₃, CaSO₄ ham zıyanlı duzlar MgSO₄, Na₂SO₄, NaCl topiraqtın ústingi qatlamında har qiyli darejede toplanǵan.

Gidromorf ekosistemalardaǵı jerlerin jer asti suwı 1-2 m jaylasıp, topiraqtı har qiyli darejede shorlanıwına alıp keledi. Bul jerlerdi zıyansız duzlar 37,5-65,7%, zıyanlı duzlar 36,0-49,2 % boldı. Gidromorf topiraqlardıń shirindi mugdari 0,40-0,55%, azot- 0,40-0,45%, fosfor – 0,130-0,168%, kaliy – 1,60 – 1,70% átirapında boldı.

ÁDEBIYATLAR

1. Gafurova L.A Saidova M.E. Osobennosti mexanicheskogo sostava pochv pustynnoy zoni (na primere Chimbayskogo rayona Respubliki Karakalpakstan)//Agrarnaya nauka-selskomu xozyaystvu; V-Mejdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya. –Barnaul,2010-S. 506-508.
2. Isaev B., Xayitaliev E Chimboy tumani tuproqlari qanday transformatsiya va agrokimyoviy xossalarga ega? //Ózbekiston qishloq xojaligi jurnali. –Toshkent, 1998. №5-6, B.50-51.
3. Ismaylov U. Topiraq o'nimdarlig'ın arttırıwdın ilimiy tiykarları. –Nókis, "Bilim", 2004-B. 34-47 b.
4. Mirzajanov K., Sh.Nurmatov., J.Axmedov., S.Kadraliev., S.Isaev G'ozaning qator orasiga bog'liq sug'orish va tarbiyalash// «Ózbekiston qishloq xojaligi» jurnali, Toshkent-2014, №1. B.15-16.

Қарақалпағистон тупроқларининг экологик шароитта боғлиқ хусусиятлари
Пердебаева И., Беканов А., Алламуратов М. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақолада Қарақалпағистон тупроқларининг экологик шароитта боғлиқ хусусиятлари ўрганилган.

Таянч сўзлар: тупроқ, экологик шароит, тупроқнинг химик таркиби.

Характеристика почв Каракалпакстана в зависимости от экологических условий
Пердебаева И., Беканов А., Алламуратов М. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассмотрены характеристики почв Каракалпакстана в зависимости от экологических условий.

Ключевые слова: почва, экологические условия, химический состав почвы.

Characteristics of the soils of Karakalpakstan depending on ecological conditions

Perdebaeva I., Bekanov A., Allamuratov M. Karakalpak State University

Resume. The article examines the characteristics of the soils of Karakalpakstan depending on the ecological conditions.

Key words: soil, ecological conditions, chemical composition of soil.

564.48.01

РЕОЛОГИЧЕСКИЕ И ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ПОДВИЖНЫХ ПЕСКОВ И ПОЧВ, ОБРАБОТАННЫХ ПОЛИМЕРНЫМИ ЗАКРЕПИТЕЛЯМИ

¹Алимбетов А.А., ¹Аметов Я.И., ²Норбоева М.А., ²Мухамедгалиев Б.А.

¹Каракалпакский государственный университет

²Ташкентский архитектурно-строительный институт

Подвижные пески в песчаных пустынях Приаралья - результат эоловых процессов, обусловленных большими скоростями ветра, незначительным количеством атмосферных осадков, скудной растительностью и широким распространением рыхлых четверичных отложений. Подвижные пески под воздействием ветра приводит к песчаным заносам, различных строений, орошаемых земель, железных и шоссейных дорог и т.д. [1]. Несмотря на достаточную эффективность механических защит, они имеют существенный недостаток: исключают возможность механизации процесса их установки, это сказывается на высокой их стоимости и темпах выполнения работ. Поэтому возникла необходимость поисков новых методов закрепления песков, допускающих механизацию трудоемких работ. В этой связи появилась идея применения вяжущих фиксирующих препаратов [2].

Каждый из существующих методов с определенной стороны характеризует состав песка и почвы.

Разработанные полиолы серии «ААА» опытным порядком испытывали на осушенном дне Аральского моря, в целях борьбы с ветровой эрозией. Перед поливами дно поливных борозд обрабатывали полиолами «ААА-1», «ААА-2» и «ААА-3» в количестве 10-50 кг/га. Это предохраняло поверхность полей от смыва и способствовало повышению произрастания растений на 15-20%. Эти полиолы хорошо растворяются в воде. Разработанные полиолы изучены в лаборатории кафедры «Экология и почвоведения» Каракалпакского государственного института им. Бердах. Определены их основные пескозакрепительные свойства: механическая прочность, ветроэрозийная устойчивость, скорость фильтрации и степень проникновения полимеров в песок и др. По этим свойствам полиолы «ААА-1» и «ААА-2» существенно не отличаются от «ААА-3». Обработка площади производилась поливом из расчета до 3 л/м². Полевые экспериментальные опыты показали, что полиолы полностью предотвращают растрескивание глинистой корки после высыхания и корка не мешает росту молодых побегов, она повышает сопротивляемость песка дефляции. Механическая прочность глинистой корки с полиолом в 8-12 раз больше, чем без него. Под коркой всегда повышенное содержание влаги при благоприятном температурном режиме. Все это создает условия нормального развития растения.

Для закрепления песков и борьбы с ветровой эрозией на легких почвах использовали водные дисперсии полиолов серии «ААА». При нанесении на песок раствора в концентрации от 2 до 16 % и расходе 3 л/м² глубина пропитки слоя песка составляет 7-18 мм. Прочность на продавливание такой корки равна 1,2-3,6 кг/см². В летние месяцы температура под коркой была несколько ниже, чем на контроле.

Лучшие результаты получены при разбавлении растворов полиолов ААА-1 и ААА-2 отработанными моторными маслами («ААА-4») в соотношении 1:5 или 1:10. При нанесении на почвы 100-150 кг/га такой смеси в концентрации 1,2-3,0 % обработанная поверхность противостоит ветру скоростью до 20 м/с.

Лабораторные испытания разработанной композиции «ААА-4» показали их хорошие пескозакрепительные свойства. При небольших дозах образуется ветроустойчивая и водопропрочная корочка. На песках образуется корочка с достаточной механической прочностью. Рекомендуемая доза: для «ААА-4» - 100-150 кг/га сухого вещества. Для распыления полимерной композиции «ААА-4», композицию растворяли в воде до 0,4-0,6 %-ной концентрации, что соответствует 15-40 т раствора. Проведенные опыты показали, что при таких дозировках образуется ветроустойчивая и весьма прочная песчаная корка. Для полного ее разрушения требовалось 80-150 мм осадков. При такой концентрации и дозировке толщина закреплённого слоя равна 8 мм, прочность на продавливание через 4 месяца достигает 18 кг/см² срок службы корки более трех лет.

На основе проведенных механических (гранулометрических) исследований, проведенных с помощью специальных сит, а также пипеточным методом, определены зависимости между размерами частиц и скоростью их оседания в воде. Согласно результатам этих исследований нам удалось установить, что при обработке песков полиолами «ААА-1» и «ААА-2» по содержанию глины и песка почву можно отнести суглинку, а при обработке с полиолом «ААА-3» и «ААА-4» образуется система похожая на супеси.

На основе применения химического метода установлен химический состав подвижных песков и почв. Определение общего содержания многих элементов (C, N, Si, Al, Fe, Ca, Mg, P, S, K, Na, Mn, Ti), проводили с помощью валового и элементного анализа. Другим важным компонентом химического метода является анализ водной вытяжки, особенно значимый при исследовании засоленных почв. Результаты данного исследования показали содержание водорастворимых веществ: сульфатов, хлоридов и карбонатов кальция, магния, натрия и других элементов. Также этим методом выявили поглощательную способность песков и почв. С его помощью определили обеспеченность грунта питательными веществами после обработки полиоловыми закрепителями серии «ААА». Установлено, что при обработке песков и почв полиолами «ААА-1» и «ААА-2» количество усваиваемых растениями соединений азота, калия, фосфора больше, чем с полиолами «ААА-3» и «ААА-4», что по всей вероятности связано с химическим строением полиолов. Результаты данного исследования способствовали определению потребности почвы в удобрениях в исследуемых полях. На основе химического

метода, изучены фракционные составы органических веществ почвы, форм соединений основных почвенных компонентов, в том числе микроэлементов.

Применением агрохимического метода определены основные показатели, влияющие на уровень плодородия песков и почвы. Эти исследования показали, что при обработке песков и почвы полиолами «ААА-1» и «ААА-2» повышаются влажности, содержания органических веществ, показатели гидролитической кислотности, рН солевой вытяжки, а также уровня нитратного и аммонийного азота, подвижных форм фосфора и калия, по сравнению с полиолом «ААА-3». Это прежде всего связано, с наличием лигнина в составе полиола, а также химическими особенностями полиолов «ААА-1» и «ААА-2».

Применением минералогического метода определены количество содержащихся в грунте минералов, как первичных, так и вторичных. Это позволило изучить генезис почвы и ее физико-химические свойства. Исследование распределения минералов в почве проводилось методом шлифов, а их количество и изменение в процессе почвообразования устанавливали иммерсионным методом. Проведенный микробиологический анализ определил содержание микрофлоры песков и грунта. Основные требования к отбору проб установлены в ГОСТ 17.4.4.02-84. «Охрана природы. Почвы. Методы отбора и подготовки проб для химического, бактериологического, гельминтологического анализа». Для анализа почвы в бактериологической лабораторий сбор материала произвели по определенному методу. Эти исследования были проведены в «Бактериологической лаборатории» Ташкентской медицинской академии. Проведенные исследования позволили получить представление о биохимических свойствах почвы и ее биологической активности. В ходе исследования устанавливали количество представителей основных групп почвенных микроорганизмов, грибов, бактерий, амёб, инфузорий, почвенных водорослей и др. Закрепление поверхностного покрова засоленных песков Приаралья проведены с помощью разработанных полиолов при концентрации 0,1; 0,3; 0,5 и 0,7%. На закрепленных композицией полимером песка изучена всхожесть солестойких семян (на примере: житняка – *Agropyron cristatum* и полыни – *Artemisic ferganensis*).

Влияние разработанных закрепителей (серии «ААА») на формирования водопрочных агрегатов – ВПА, а также на величину прочности при сжатии приведены в табл. 1 и 2. В табл. 1 приведены результаты по влиянию добавок закрепителей на формирование водопрочных агрегатов (ВПА), а в табл. 2 – на механическую прочность поверхностной корки. Как видно, величина ВПА для песка без добавки-закрепителя составляет низкое значение – 65,81 %. Опрыскивание поверхности песка водным раствором полиола «ААА-1» при концентрации 0,1 и 0,3 % незначительно способствует повышению прочности структуры и числа ВПА (прочность 0,723 – 0,78 МПа и ВПА 29,68-29,96%) для 0,1%-ного раствора полиола «ААА-2»; прочность 1,39 – 2,24 МПа 42,23-49,22% для 0,3%-ного раствора полиола, соответственно). При концентрации водного раствора полиола «ААА-1» 0,5 и 0,7% прочность возникшей структуры удалось повысить до 3,42-3,19 МПа для концентрации полиола 0,5% и до 3,34-4,24 МПа для концентрации полиола 0,7%, а также числа ВПА 67,14-72,26% и 73,13-79,26%, соответственно.

Следует также отметить, что наряду с увеличением общего количества водопрочных агрегатов (ВПА), происходит и их перераспределение по размерам. Если для 0,1 %-ного раствора полиола «ААА-1» характерно преимущественное образование агрегатов размером 0,25-0,5 мм, то для 0,5% и 0,7%-ного раствора полиола «ААА-2» наоборот, преобладают крупные агрегаты размером > 2,5 мм. Это свидетельствует о том, что при закреплении засоленных песков комплексными добавками поверхностные слои песка переходят из свободно-дисперсного состояния в связно-дисперсные путем формирования структуры корки, состоящей из водопрочных макроагрегатов частиц.

Таблица 1. Влияние полиол-закрепителей на формирование водопрочных агрегатов в засоленном песке Приаралья

№ п/п	Композиции добавок-закрепителей	Количество ВПА, % по фракциям, мм				Сумма ВПА, %	Средние значения ВПА, %
		> 2,0	2,0-1,0	1,0-0,5	0,5-0,25		
1	Без добавки	-	-	1,25	5,18	6,33	6,50
2	Без добавки	-	-	1,26	5,22	6,57	
3	Без добавки	-	-	1,21	5,38	6,49	
4	ААА-1 0,1 %	1,96	0,94	3,28	25,42	29,29	43,46
5	ААА-1 0,3 %	15,62	1,46	7,34	16,42	45,42	
6	ААА-1 0,5 %	38,66	12,64	10,28	10,26	65,24	
7	ААА-2 0,1 %	1,42	0,96	3,02	23,53	28,23	44,15
8	ААА-2 0,3 %	14,66	1,64	7,96	14,65	43,24	
9	ААА-2 0,5 %	36,46	12,42	10,44	11,34	62,12	
10	ААА-3 0,1 %	1,65	1,02	3,26	23,46	24,80	46,33
11	ААА-3 0,3 %	15,06	1,28	7,58	16,42	44,11	
12	ААА-3 0,5 %	36,34	11,26	10,12	10,57	63,69	
13	ААА-4 0,1 %	1,49	1,58	3,38	25,13	22,12	42,46
14	ААА-4 0,3 %	14,90	1,99	8,12	14,12	46,98	
15	ААА-4 0,5 %	36,68	12,14	10,44	9,98	64,06	

Таблица 2. Влияние полиол-закрепителей на прочность образцов засоленного песка Приаралья (вода-твердое отношение 1:4, кубики 3х3х3 см)

№ п/п	Полиол-закрепители	Величины прочности при сжатии, МПа
-------	--------------------	------------------------------------

	Название	Концентрация полимера	Опытные	Средние
1	AAA –1	0,1	0,84	4,63
2	AAA –1	0,3	3,87	
3	AAA –1	0,5	9,64	
4	AAA –2	0,1	0,81	4,31
5	AAA –2	0,3	4,24	
6	AAA –2	0,5	8,98	
7	AAA –3	0,1	0,82	4,13
8	AAA –3	0,3	4,03	
9	AAA –3	0,5	8,85	
10	AAA –4	0,1	0,91	4,95
11	AAA –4	0,3	3,93	
12	AAA –4	0,5	9,02	

В целом проведенные исследования показывают, что разработанные полиолы серии «ААА» на основе местных вторичных ресурсов и отходов, в дозах 0,1-0,5% от массы песков и почвы являются эффективным средством воздействия на структуру почв и повышают содержание агрономически ценных водопрочных агрегатов крупнее 0,25мм на 20-100% и более. Это позитивно отражается и на других физических свойствах почвы – водопроницаемости, плотности, порозности, влагоемкости, противозрозионной стойкости, испарении влаги, микроструктуре, реологических характеристиках.

Нами установлено, что наиболее эффективным и экономичным способом внесения закрепителей – их распыление над поверхностью почвы в виде водных растворов. При этом малые дозы препаратов (порядка 10 кг/га) способствуют агрегации песчаных ЭПЧ в виде тонких корок и их надежную защиту от дефляции.

Количество агрегатов с высокой механической прочностью (2-4 кг/см²) достигало 13-17% от массы песка при значительной доле водопрочных отдельностей (78-95%) в случае обработки «ААА-1» и низкой водопрочности (менее 5% агрегатов) для гидрофильных структураторов «ААА-2» и «ААА-3».

Обработка полиолами уменьшает высоту капиллярного поднятия в сухом песке – «ААА-1» в 3 раза (с 20 до 6 см), «ААА-2», «ААА-3» и «ААА-4» на 20-30% при одновременном снижении скорости подъема. Также снижается интенсивность нисходящего перемещения влаги особенно в состоянии насыщения почвы водой: коэффициент фильтрации под воздействием ААА-1 и ААА-2 уменьшается в 4-8 раз, а «ААА-2» и «ААА-3» – в 2,3 раза. Пропорционально концентрации полиолов возрастает водоудерживающая способность песка, причем уже малые дозы препаратов (0,1-0,15%) увеличивают равновесную влажность при капиллярном давлении 0,6 атм от 1, 5-2 раз для ААА-1 до 2-4 раз для «ААА-2», «ААА-3» «ААА-4».

Влияние на скорость испарения и консервацию влаги неоднозначно и зависит от дозы полиолов и стадий иссушения почвы, однако на стадии медленного испарения все препараты, внесенные в дозах 0,1-0,15% от массы песка снижают скорость, увеличивают на 1-3 дня сроки иссушения и в 1,5-2 раза количество оставшейся в почве влаги.

Вместе с тем отмечено, что в условиях промывного режима (полива) серьезным фактором, лимитирующим позитивное действие и последствие препаратов является их вынос с током фильтрующейся влаги, достигающий 16-17% для «ААА-1» и «ААА-2», 30-35% «ААА-3» и 62-63% «ААА-4» при промывке 25-см слоя песка 200 мм воды. Исследованы также реакции вскипания почвы. Реакция, происходящая при действии соляной кислоты на карбонатную (содержащую известь) почву. При нанесении на карбонатный слой почвы капле 10%-ного раствора соляной кислоты происходит вскипание почвы в виде пузырьков от выделяющегося углекислого газа.

Таким образом проведенные исследования структуры и физико-химических свойств подвижных песков и почв, обработанных полимерными закрепителями показали, что разработанные новые полиоловые закрепители песков и почв являются эффективными средствами в борьбе с водной и ветровой эрозией почвы в Приаралье.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нурузова З.А., Алламуратов М.О., Жуманов М.А., Мухамедгалиев Б.А. Применение биореагентов на основе отходов для закрепления песков Приаралья. Журнал «Химическая промышленность», №1, 2017 г. С.45-48.
2. Алламуратов М.О., Есимбетов А.Т., Аметов Я.И., Мухамедгалиев Б.А. Новые методы и реагенты для закрепления подвижных песков осушенного дна Аральского моря. Журнал «Химическая промышленность», №2, 2017 г. С.105-108.

Polimer fiksatorlar bilan ishlov berilgan harakatlanuvchi qum va tuproqlarning reologik va fizik-kimyoviy xususiyatlari.

Alimbetov A.A., Ametov Ya.I. Qoraqalpog' davlat universiteti

Norbueva M.A., Muxamedgaliev B.A. Toshkent arxitektura-qurilish instituti

Rezyume. Maqolada Orol dengizining qurigan tubining tarkibi uchun yangi polimer fiksatorni yaratish va amaliy qo'llashning ayrim masalalari ko'rib chiqiladi. Friedel-Crafts katalizatorida ligninning fosforlanishi natijasida olingan sintezlangan lignofosfonatlar. Ishlab chiqilgan poliollarning tarkibi va dizayni zamonaviy fizik-kimyoviy tahlil usullari yordamida aniqlandi.

Kalit so'zlar: tuproq, polioli, melioratsiya, Orol dengizi, lignofosfonat, qurilish polimerlari, qum, fiksatsiya.

Реологические и физико-химические свойства подвижных песков и почв, обработанных полимерными закрепителями
Алиббетов А.А., Аметов Я.И. Каракалпакский государственный университет

Норбеева М.А., Мухамедгалиев Б.А. Ташкентский архитектурно-строительный институт

Резюме. В статье рассмотрены некоторые вопросы создания и практического применения нового полимерного фиксатора композиции осушенного дна Арала. Синтезированы лигнофосфонаты, получено фосфорилированием лигнина на

катализаторе Фриделя-Крафтса. Состав и конструкция разработанных полиолов определены с использованием современных физико-химических методов анализа.

Ключевые слова: грунт, полиол, рекультивация, Аральское море, лигнофосфонат, строительные полимеры, песок, закрепление.

Rheological and physico-chemical properties of mobile sands and soils treated with polymer fixers
Alimbetov A.A., Ametov Ya.I. Karakalpak State University

Norboeva M.A., Mukhamedgaliev B.A. Tashkent Institute of Architecture and Construction

Some questions of the creation and practical application of the new polymeric fixing agent's song drained bottom Aral epidemic deaths are considered in article. Synthesized lignophosphonats, got phosphoriling of lignin catalyst Fridel-Krafts. The composition and construction designed poliols were identified by using modern physic-chemical methods of the analysis.

Key words: ground, polioli, recultivation, Aral Sea, lignophosphonat, construction of the polymer, sand, fastening.

УДК 677.025

СПОСОБ СНИЖЕНИЯ МАТЕРИАЛОЁМКОСТИ ПРИ ВЫРАБОТКЕ ДВУХСЛОЙНОГО ТРИКОТАЖА

Алламуратова Т.К.

Каракалпакский государственный университет

I. Введение. Разработка технологии получения трикотажа, исследование параметров и свойств трикотажа, качественно выбирать структуры трикотажа для изготовления трикотажных изделий в зависимости от функциональности, увеличение ассортимента и улучшение качества трикотажных изделий, применение местного сырья и снижение себестоимости продукции, расширение технологических возможностей трикотажных машин за счет совершенствования технологии получения новых видов трикотажа является важной научно-практической проблемой текстильной промышленности.

Петельная структура трикотажного полотна характеризуется тем, что заполнение нитями единицы его площади, по сравнению с тканями, меньше. Как следствие этого у трикотажного материала объемность выше (плотность трикотажа 0,2-0,3 г/см³, плотность ткани 11,3 г/см³). При этом расход нитей при выработке единицы площади полотна трикотажным способом, меньше, чем ткацким. Последнее является одним из определяющих критериев преимущества экономики трикотажного способа производства. Снижение материалоемкости трикотажной продукции, по сравнению с тканями, обусловлено не только строением материала. Повышение класса вязальных машин и применение нитей малой линейной плотности является общепризнанным направлением снижения расхода сырья. В настоящее время широко внедряются поперечновязальные машины 28-32кл., созданы образцы машин 42 кл.

Например, при переходе от вязания полотна на машинах 18 кл. к вязанию его на машинах 22 кл. поверхностная плотность снижается на 10-15%. Повышение класса, как правило, вызывает необходимость применения нитей меньшей линейной плотности (в противном случае поверхностная плотность материала возрастает).

II. Теоритическое исследование. Дальнейшее уменьшение расхода сырья можно достичь за счет включения в структуру трикотажа элементов рисунчатого переплетения. Трикотаж рисунчатых переплетений образуется на базе главных или производственных путем введения в них дополнительных элементов (набросков, протяжек, дополнительных нитей) или путем изменения процессов выработки, позволяющих получить трикотаж с новыми свойствами. В работе [1] для исследования влияния элементов жаккардового, прессового и неполного переплетений на параметры и свойства ластичного трикотажа были выработаны из хлопчатобумажной пряжи линейной плотностью 20 текс х 4 образцы трикотажа жаккардового, прессового и неполного переплетения. В качестве базового переплетения выработан ластик. По результатам исследования технологических параметров можно отметить: сравнение образцов трикотажа между собой по поверхностной плотности показало, что наименьшей поверхностной плотностью обладает трикотаж неполного переплетения, а сравнение образцов по объемной плотности показало, что наименьшей объемной плотностью обладает трикотаж прессового переплетения, т.к. толщина прессового трикотажа больше, чем у остальных переплетений.

Поэтому трикотаж прессовых переплетений используют не только для получения рисунчатых эффектов, но и для уменьшения объемной плотности трикотажа. В работе [2] исследовано влияние количества прессовых петель на физико-механические свойства трикотажа ластичного переплетения. Работа посвящена проектированию новых структур трикотажных переплетений пониженной материалоемкости и изделий из них. Авторами рассмотрено прессовое переплетение с эффектом сетки и его свойства. Рассмотрен вариант трикотажной складки пониженной материалоемкости на основе неполного ластика с противолежащими участками кулирной глади. В работе [3] исследованы свойства трикотажа прессового переплетения на базе глади, выработанного из гребенной и компактной пряжи. Установлено, что трикотажные полотна прессового переплетения из компактной пряжи обладают лучшими свойствами. В работе [4] исследованы гигиенические свойства прессового трикотажа, выработанного из биоактивных волокон. В работе [5] трикотажных полотен на базе прессового переплетения, предназначенных для верхних изделий зимнего ассортимента. В работе [6] представлен новый способ получения футерованного двухслойного трикотажа, где один слой трикотажа выработан переплетением гладь, а другой слой - прессовым переплетением.

В работе [7] разработана технология выработки трикотажа комбинированных переплетений. В результате исследований установлено, что выработкой комбинированного трикотажа на базе прессового и жаккардового переплетений расширяется ассортимент трикотажных полотен, уменьшается расход сырья при правильном количественном отношении числа петель и набросков, а так же уменьшается закручиваемость полотна с краев. Анализ строения трикотажа на базе комбинированного переплетения показывает, что увеличение комбинированных пресс – жаккардовых петель в рапоре переплетения приводит к уменьшению растяжимости трикотажа по длине и ширине, так как в структуру трикотажа вводятся в направлении растяжения элементы, что есть протяжки, наброски и удлиненные петли.

В работе [8] разработана структура и способ получения одинарного кулирного трикотажа прессовых переплетений увеличенной толщины и объёмности, которую можно получить, если в структуре трикотажа ветви группы набросков, соединяющие прессовую петлю с соседними петельными столбиками, будут перекрещиваться и поочередно располагаться друг над другом по толщине трикотажа. Процесс петлеобразования можно осуществить на двухфонтурной плосковязальной машине при условии, что образование остовов петель и набросков выполняется на иглах разных игольниц после чего осуществляется перенос всех набросков на иглы с петлями. Апробация данного процесса показала, что он может быть реализован на любом плосковязальном оборудовании с электронным управлением.

В работе [9] приводится новая технология получения двухслойного трикотажа со сниженной материалоемкостью. Разработаны новые структуры двухслойного трикотажа с элементами прессовых и неполных переплетений, что позволяет снизить расход сырья при его выработке, а также улучшить формоустойчивость трикотажа. Разработанные варианты двухслойного трикотажа можно получить на плоскофанговой машине без изменений ее конструкции, для этого достаточно изменить режим работы игл и положение клиньев в петлеобразующей системе. При выработке предложенных вариантов двухслойного трикотажа уменьшение расхода сырья достигается от 5 до 30% по сравнению с базовым переплетением. Двухслойный трикотаж с пониженной материалоемкостью можно успешно использовать для изготовления верхнего трикотажа и детского ассортимента.

В работе [10] сравнен нейлоновые и полиэфирные ткани, исследована синтетическая одежда и проблема с запахом. В работе [11] исследованы механические свойства устойчивых смесовых тканей бамбука с хлопком и регенерированными волокнами. Работа [12] посвящена проектированию новых структур трикотажных переплетений пониженной материалоемкости и изделий из них. В результате научно-исследовательской работы [13], посвященной разработке структур трикотажных полотен, предназначенных для верхних изделий пальтовой группы доказано, что разработанные новые виды трикотажа производных и комбинированных переплетений имеют повышенные показатели по формоустойчивости. В работе [14] представленной работе для уменьшения расхода сырья при выработке двухслойного трикотажа предлагается включить в структуру трикотажа уточную нить.

Анализ результатов исследования показывает, что структура уточного двухслойного трикотажа способствует уменьшению объемной плотности, уменьшению растяжимости и усадки трикотажа, в результате которого улучшается формоустойчивость, что положительно влияет на потребительские свойства выработанных образцов двухслойного трикотажа. На сегодняшний день остаётся актуальным вопросом исследование влияния количества прессовых петель в структуре слоёв двухслойного трикотажа на его параметры и свойства. Результаты анализа показывают, что целесообразность изучения возможностей производства комбинированного и двухслойного трикотажа, его строения, процессов вязания, свойств и областей практического использования не вызывает сомнений. Таким образом установлено, что способы снижения материалоемкости двухслойного трикотажа изучено недостаточно.

III. Экспериментальные исследования. С целью расширения ассортимента трикотажных полотен и исследования влияния прессовых петель в структуре двухслойного трикотажа на его параметры и физико-механические свойства были выработаны 5 вариантов двухслойного трикотажа, которые отличались друг от друга структурой. В работе [15, 16] исследовано влияние прессовых петель в структуре двухслойного трикотажа на его параметры и физико-механические свойства.

В результате анализа технологических параметров и физико-механических свойств двухслойного трикотажа, где в структуру трикотажа включены элементы прессовых петель, установлено, что объемная плотность уменьшается по сравнению с базовым переплетением от 7 до 15%.

Для сопоставления параметров и физико-механических свойств предложенных вариантов двухслойного трикотажа в качестве базового был получен двухслойный трикотаж, где слои трикотажа были выработаны переплетением гладь (I-Вариант).

Сравнивая объемную плотность II-варианта двухслойного трикотажа с базовым переплетением (I-вариант) имеем: при поверхностной плотности $M=506,4 \text{ г/м}^2$ и толщине $T=1,44 \text{ мм}$ объемная плотность II-варианта двухслойного трикотажа составляет $\delta=351,7 \text{ мг/см}^3$, а объемная плотность I-варианта при поверхностной плотности 534 г/м^2 и толщине $1,42 \text{ мм}$ равна 376 мг/см^3 , $\delta=M/T \text{ (мг/см}^3\text{)}$.

Тогда абсолютное облегчение II-варианта трикотажа с базовым составляет:

$$\Delta\delta = \delta_6 - \delta = 376 - 351,7 = 24,3 \text{ мг/см}^3$$

где, $\Delta\delta$ – абсолютная объемная облегченность мг/см^3 ; δ_6 – объемная плотность базового полотна мг/см^3 ; δ – объемная плотность опытного полотна.

Относительное облегчение составляет:

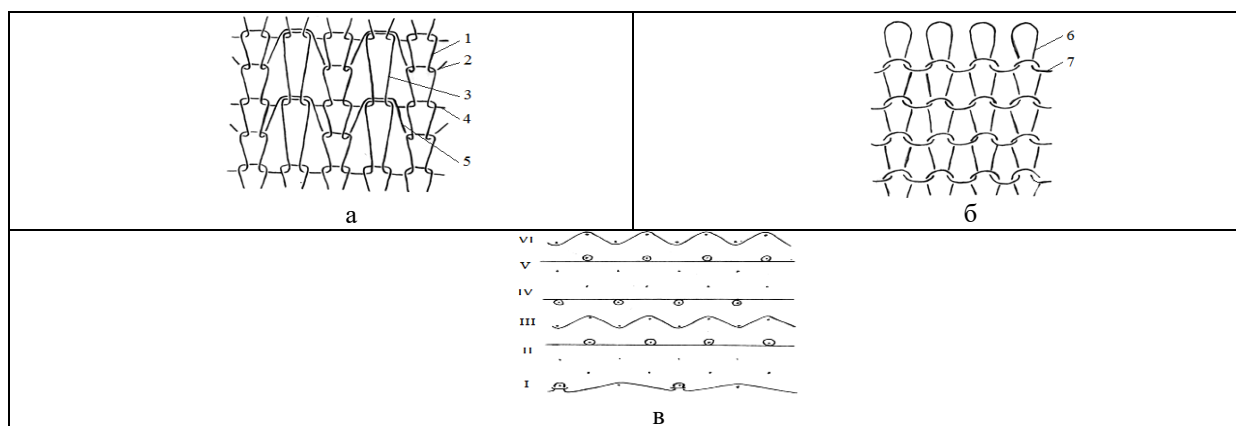
$$\theta = (1 - \delta/\delta_0) \cdot 100\% = (1 - 351,7/376) \cdot 100\% = 7\%.$$

IV. Обзор результатов. Образцы двухслойного трикотажа были выработаны на двухфунтурной плоскофанговой машине 14 класса типа PROTTI-242. В качестве сырья обоих слоёв двухслойного трикотажа была использована хлопчатобумажная пряжа линейной плотностью 20 текс х 3 и лайкра линейной плотностью 7,7 текс. Структура и графическая запись II-Варианта трикотажа показана на рис. 1. В этом трикотаже два полотна – одинарный пресс и гладь – соединяются изнаночными сторонами при помощи соединительной нити – высокоусадочная нить лайкра. Лицевая сторона двухслойного трикотажа состоит из петель 1 обычной величины, образованных из нитей 2, удлиненных петель 3, образованных из нитей 4 и набросков 5 (рис. 1, а).

Графическая запись двухслойного трикотажа показана на рис. 1, в.

Изнаночная сторона двухслойного трикотажа состоит из петель 6 одинаковой величины, образованных из нитей 7 (рис. 1, б).

Как видно из графической записи выработки трикотажа, каждый третий ряд (II, V-ряды) раппорта переплетения состоит из петель глади, образованных иглами задней игельницы и они образуют изнаночный слой трикотажа. Первый и седьмой ряд раппорта переплетения образуются иглами передней игельницы прессовым переплетением. Для этого при образовании рядов за счет отбора игл каждая вторая игла образует прессовые наброски, т.е. эти иглы поднимают на неполное заключение, старая петля не опускается на стержень иглы, новая нить прокладывается на иглы. В следующем ряду старая петля и набросок сбрасываются на новую петлю, т.е. образуется на лицевой стороне трикотажа одинарное прессовое переплетение.

где на **а** структура лицевого слоя двухслойного трикотажа: 1 – петля обычной величины, 2 и 4 – нити, 3 – удлиненная петля, 5 – набросок;

на **б** структура изнаночного слоя двухслойного трикотажа: 6 – петля обычной величины, 7 – нить;

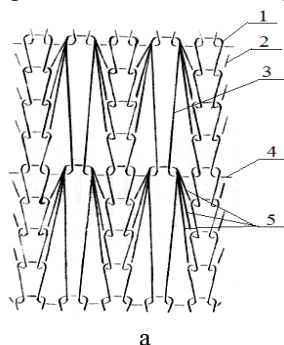
на **в** I, II, ..., VI – ряды раппорта двухслойного трикотажа.

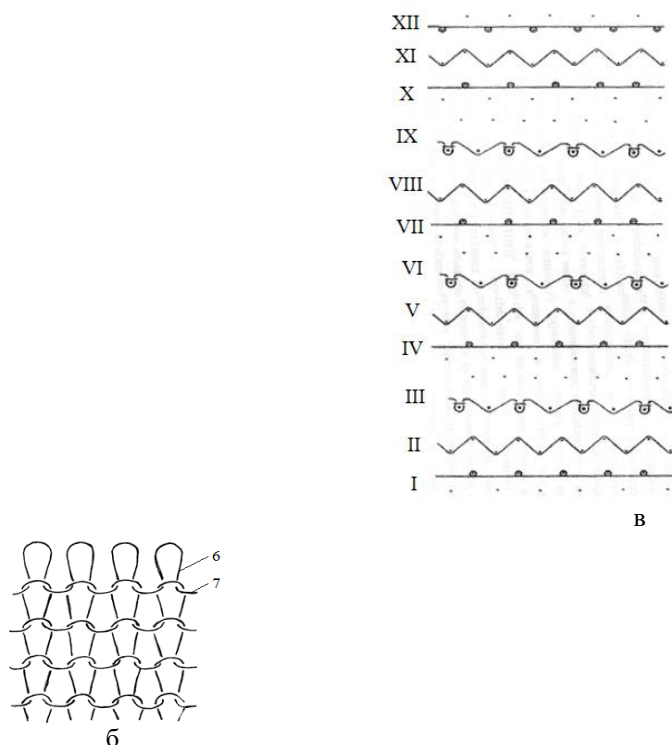
Рис. 1. Структура (а, б) и графическая запись (в) выработки двухслойного трикотажа (II-Вариант)

Соединение слоёв трикотажа осуществляется прессовым соединением дополнительными нитями. Для этого в третьем и шестом рядах все иглы передней и задней игельниц поднимаются на неполное заключение, на эти иглы прокладывается высокоусадочная нить лайкра. В следующих рядах они, как набросок, сбрасываются на новые петли вместе со старой петлей.

В III-Варианте двухслойного трикотажа изнаночный слой образован рядами глади, а лицевой – тройным прессовым переплетением.

Структура и графическая запись выработки двухслойного трикотажа показаны на рис. 2. Лицевая сторона трикотажа состоит из петель 1 обычной величины, образованных из нитей 2, удлиненных петель 3, образованных из нитей 4 и набросков 5 (рис. 2, а). Изнаночная сторона двухслойного трикотажа состоит из петель 6 глади образованных из нитей 7 (рис. 2, б).

где на **а** структура лицевого слоя двухслойного трикотажа: 1- петля обычной величины, 2 и 4 - нити, 3 - удлиненная петля, 5 – набросок;

на **б** структура изнаночного слоя двухслойного трикотажа: 6 – петля обычной величины, 7 – нить.

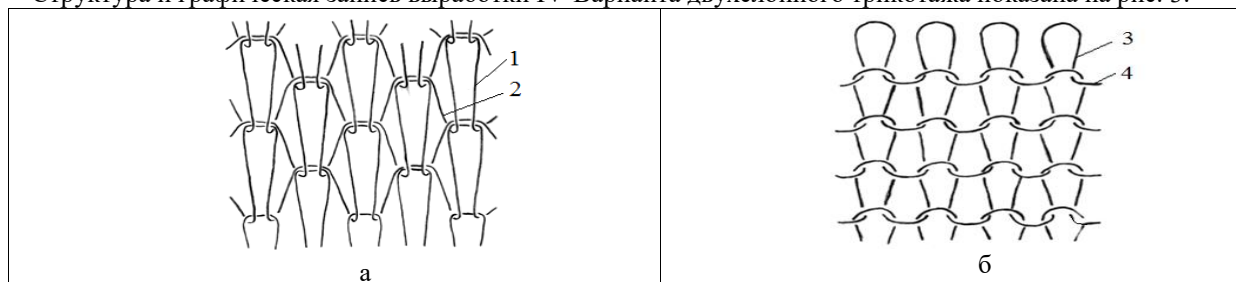
Рис. 2. Структура (а, б) и графическая запись (в) выработки двухслойного трикотажа (III-Вариант)

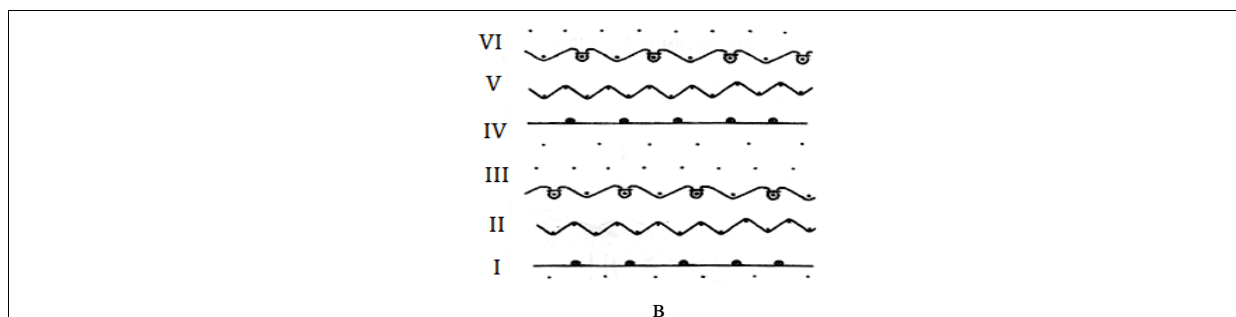
Как видно из графической записи выработки трикотажа каждый третий ряд (I, IV, VII, X – ряды) раппорта переплетения состоит из петель глади, образованных иглами задней игельницы и они образуют изнаночный слой двухслойного трикотажа (рис. 2, в). Для образования лицевого слоя трикотажа каждая вторая игла в III, VI и IX рядах образуют прессовые наброски, а в XII ряду эти наброски вместе со старыми петлями сбрасываются на новые петли. В зависимости от числа набросков, входящих в прессовые петли, эти петли могут быть одинарными, двойными, тройными и т.д. В связи с этим лицевой слой двухслойного трикотажа является тройным прессовым переплетением.

Соединение слоёв трикотажа осуществляется во втором, пятом, восьмом и одиннадцатом рядах с дополнительной нитью лайкра прессовым способом соединения. Наличие в структуре трикотажа удлиненных петель, набросков уменьшает растяжимость трикотажа по длине, повышает формоустойчивость и на поверхности полотна образуется ячеистый эффект.

Повысить формоустойчивость и уменьшить объемную плотность двухслойного трикотажа можно и за счет выработки лицевого слоя трикотажа переплетением фанга, а изнаночного – переплетением глади. Одинарным фангом называют такое переплетение, у которого все петли являются одинарными прессовыми петлями, т.е. имеют одинарные наброски. Сочетание прессовых петель зависит от ширины раппорта. При раппорте фанга 1+1 прессовые петли сочетаются в шахматном порядке в каждом петельном столбике. Такое переплетение состоит как бы из двух слоёв. Первый слой формируется остовами лицевых петель, второй – набросками. Набросок в прессовой петле располагается только на изнаночной стороне петли. Используя эту особенность строения прессовой петли, можно получать сложные геометрические рисунки с применением рингель-аппаратов или при заправке петлеобразующих систем нитями различных цветов.

Структура и графическая запись выработки IV-Варианта двухслойного трикотажа показана на рис. 3.

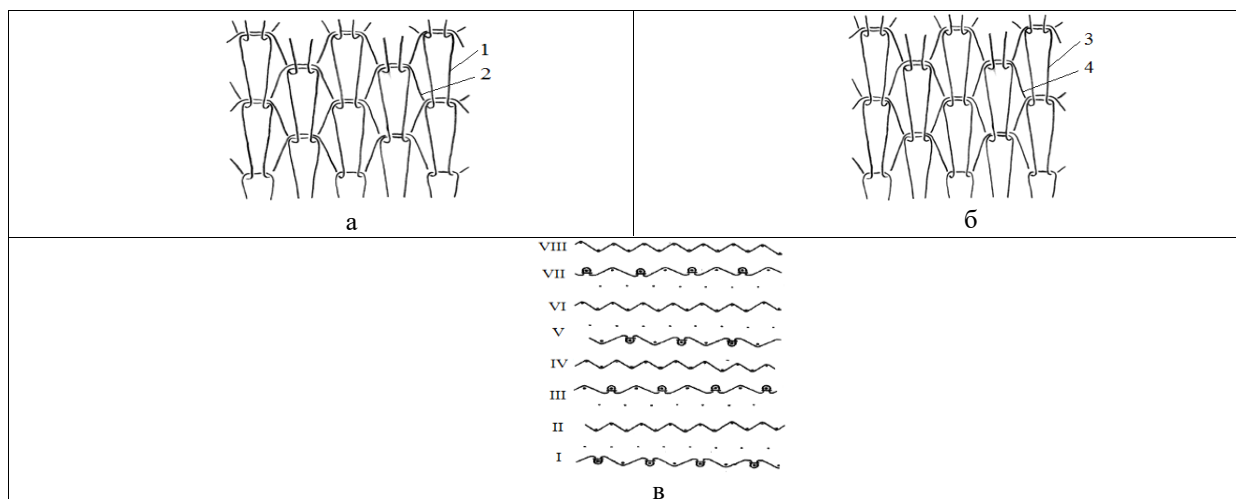
где на **а** структура лицевого слоя двухслойного трикотажа: 1- замкнутая петля, 2 - набросок;
на **б** структура изнаночного слоя двухслойного трикотажа: 3 – петля обычной величины, 4 – нить.

Рис. 3. Структура (а, б) и графическая запись (в) выработки двухслойного трикотажа (IV-Вариант)

Лицевой слой трикотажа состоит из замкнутых петель 1 и набросков 2 (рис. 3, а). Изнаночный слой двухслойного трикотажа состоит из петель 3 глади образованного из нити 4 (рис. 3, б). Двухслойный трикотаж на двухфонтурной плоскофанговой машине получается следующим образом. Раппорт переплетения состоит из шести петельных рядов. В первом и четвертом рядах иглы задней игельницы провязывают петельные ряды переплетения гладь, образуя изнаночный слой двухслойного трикотажа. В третьем и шестом рядах – пресовое переплетение, образуя лицевой слой трикотажа переплетением фанг.

Соединение слоёв трикотажа осуществляется во втором и пятом ряду с помощью соединительной нити лайкра (рис.3, в).

Структура и графическая запись выработки V-Варианта двухслойного трикотажа показана на рис. 4.

где на **а** структура лицевого слоя двухслойного трикотажа: 1- замкнутая петля, 2 - набросок;
на **б** структура изнаночного слоя двухслойного трикотажа: 3 – замкнутая петля, 4 – набросок;
на **в** I, II, ..., VIII – ряды раппорта двухслойного трикотажа.

Рис. 4. Структура и графическая запись выработки V-Варианта двухслойного трикотажа

С целью расширения ассортимента трикотажных полотен, повышения формоустойчивости и уменьшения расхода сырья при выработке двухслойного трикотажа предлагается выработать слои двухслойного трикотажа переплетением фанг.

Лицевой слой трикотажа состоит из замкнутых петель 1 и набросков 2 (рис. 4, а).

Изнаночный слой двухслойного трикотажа также состоит из замкнутых петель 3 и набросков 4 (рис. 4, б).

Двухслойный трикотаж на плоскофанговой машине вырабатывается следующим образом (рис. 4, в).

В первом ряду на нечетных иглах передней игельницы образуются замкнутые петли, а на четных иглах пресовые наброски. Во втором ряду происходит соединение слоёв трикотажа с помощью соединительной нити лайкра.

В третьем ряду четные иглы задней игельницы образуют замкнутые петли, а нечетные – пресовые наброски. В четвертом ряду с помощью соединительной нити лайкра осуществляется соединение слоёв двухслойного трикотажа. В пятом ряду нечетные иглы передней игельницы образуют пресовые наброски, а четные иглы – замкнутые петли. В результате под крючками нечетных игл окажутся старая петля и набросок, а на четных иглах старая петля вместе с наброском сбросится на новую петлю. В шестом ряду происходит соединение слоёв двухслойного трикотажа. В седьмом ряду нечетные иглы задней игельницы образуют замкнутые петли, а четные – пресовые наброски. В этом ряду на нечетных иглах на новую петлю сбросится старая петля вместе с наброском, а под крючками четных игл окажется старая петля и набросок.

В восьмом ряду происходит соединение слоёв трикотажа с помощью соединительной нити лайкра.

V. Выводы. Предлагаемый способ выработки двухслойного трикотажа с пониженной материалоемкостью прост в осуществлении, не требует изменений конструкции плоскофанговой машины. Предлагаемый трикотаж можно вырабатывать также на кругловязальных машинах. Снижение материалоемкости трикотажа может быть достигнуто: заменой двойных полотен на одинарные; применением пряжи пониженной линейной плотности; исключением из процесса петлеобразования части игл; вязанием полотен неполными переплетениями; включением в структуру трикотажа прессовых петель.

Сравнение образцов трикотажа прессовых, жаккардовых и неполных переплетений между собой показало, что наименьшей поверхностной плотностью обладает трикотаж неполных переплетений, а сравнение образцов по объемной плотности показало, что наименьшей объемной плотностью обладает трикотаж прессового переплетения. Объемная плотность базового двухслойного трикотажа 376 мг/см^3 , а объемная плотность новых вариантов двухслойного трикотажа за счет включения в их структуру прессовых петель изменяется от 319 до $351,7 \text{ мг/см}^3$. Сравнение образцов двухслойного трикотажа между собой по объемной плотности показывает, что при выработке разработанных полотен двухслойного трикотажа с элементами прессового переплетения уменьшение расхода сырья достигает 7-15% по сравнению с базовым переплетением.

Количество прессовых петель в структуре слоёв двухслойного трикотажа влияет на его параметры и свойства. Эти варианты обладают наименьшей материалоемкостью, высокой прочностью и теплозащитными свойствами, наибольшей формоустойчивостью. Наличие в структуре трикотажа удлиненных петель, набросков уменьшает растяжимость трикотажа по длине, повышает формоустойчивость и на поверхности полотна образуется ячеистый эффект. Таким образом, выявлены наиболее рациональные структуры двухслойного трикотажа, рекомендуемые для изготовления качественных верхних трикотажных изделий взрослого и детского ассортимента.

REFERENCES

1. Xolikov K.M., Gulyaeva G.X., Mirusmanov B.F., Mukimov M.M. Issledovanie texnologicheskix parametrov risunchatogo trikotaja. // J. Problemi tekstilya. 2012, № 3. – s. 14-19.
2. Mirxalikov J.U., Bayjanova S.B., Djanpaizova V.M., Sagitova G.F. Issledovaniya vliyaniya kolichstva pressovix petel na fiziko-mexanicheskie svoystva trikotajnix poloten. [Izvestiya visshix uchebnix zavedeniy. Teknologiya tekstilnoy promishlennosti](#). № 1 (355). 2015. – s. 178-181.
3. C.D. Kane, U.J. Patil, P. Sudhakar. Studies on the Influence of Knit Structure and Stitch Length on Ring and Compact Yarn Single Jersey Fabric Properties. Textile Research Journal. Vol 77, Issue 8, 2007.
4. Elena Onofrei. The properties of knitted fabrics for bio-functional textiles. Bul. Inst. Polit. Iasi, t. LVI (LX), f. 2, 2010. page 75-84p.
5. Nergiz Emirhanova, Yasemin Kavusturan. Effects of Knit Structure on the Dimensional and Physical Properties of Winter Outerwear Knitted Fabrics. FIBRES & TEXTILES in Eastern Europe April / June 2008, Vol. 16, No. 2 (67).
6. Usmonkulov SH.K., Abdulpattaev B., Allamuratova T.K., Mukimov M.M. Materiali VII Mejdunarodnoy molodejnoj nauchnoy konferensii. Molodej i XXI vek – 2017.
7. Maxmudova G. I., Mirxalikov J. U., Botabaev N. E., Abdikirimov S. J. i dr. Razrabotka resursosberegayushey texnologii virabotki trikotaja kombinirovannix perepleteniy. // J. Izv. vuzov. Tekstil. prom-sti. 2017, № 6, - s. 186-189.
8. Komarova N. M., Fomina O. P., Pivkina S. I., Kolesnikova E. N. Odinarniy kulirniy trikotaj pressovix perepleteniy s perekreshivayushimi nabroskami. // J. Izv. vuzov. Tekstil. prom-sti. 2017, № 6, - s. 183-185.
9. Allamuratova T.K., Gulyaeva G.X. Mukimov M.M. Novaya texnologiya polucheniya dvuxsloynogo trikotaja. // J. Dizayn. Materiali. Teknologiya. Sankt Peterburg. 2018, №1, - s. 72-75.
10. Mohammed M. Abdul-Bari, Rachel H. McQueen, Ha Nguyen, Wendy V. Wismer, A. Paulina de la Mata, James J. Harynuk. Synthetic Clothing and the Problem With Odor, Comparison of Nylon and Polyester Fabrics. // Clothing and Textiles Research Journal. Volume: 36 issue: 4, October, 2018. page 251-266.
11. Abdul Basit, Wasif Latif, Sajjar Ahmad Baig, Ali Afzal. The Mechanical and Comfort Properties of Sustainable Blended Fabrics of Bamboo With Cotton AND Regenerated Fibers. // Clothing and Textiles Research Journal. Volume: 36 issue: 4< October, 2018. page 267-280.
12. Ruzaykina G.P. Proektirovanie trikotajnix poloten s ispolzovaniem resursosberegayushix texnologiy. // [Vestnik amurskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: estestvennye i ekonomicheskie nauki](#). № 75. 2016. – s. 102-109.
13. Prokazova M. A. Razrabotka assortimenta trikotaja kombinirovannix perepleteniy na baze dvuxsloynogo proizvodnogo lastika. [Tekst]: Dis. kand. texn. nauk. Moskva. 2010. – s. 132.
14. Allamuratova T. K., Mukimov M. M. Investigation of technological parameters and physic-mechanical properties of an inlay knitted fabric on the base of double-layer stitch. // International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology. India. Vol. 5, Issue 2, February 2018. page 5136-5141.
15. Allamuratova T.K., Gulyaeva G.X., Mukimov M.M., Issledovanie texnologicheskix parametrov i fiziko-mexanicheskih svoystv dvuxsloynogo trikotaja s ponijennoy materialoyomkostyu. // J. [Izvestiya visshix uchebnix zavedeniy. Teknologiya legkoy promishlennosti](#). Sankt Peterburg. № 1/43. 2019. – s. 86-90.
16. T.K. Алламурадова, Г.Х. Гуляева, М.М. Мукимов, Novi'y racionalni'y sposob snijenie materialoemkostyu dvuxsloynogo trikotaja. // J. Problemi' tekstilya, Tashkent, TITLP, № 4, 2019 r.

Ikki qatlamli trikotajni ishlab chiqarishda uning xom ashyo sarfini kamaytirish usuli
Allamuratova T.Q. Qoraqalpoq davlat universiteti

Резюме. Maqolaning maqsadi xom ashyo sarfi kamaytirilgan ikki qatlamli trikotajni ishlab chiqarishning yangi usullari bilan tanishtirishdan iborat. Trikotaj to'qimasining xom ashyo sarfini kamaytirishga: halqa hosil qilish tizimidan ignalarning bir qismini olib tashlash; matoni to'liq bo'lmagan to'gimada to'qish; trikotaj tuzilishiga press halqalarini kiritish yo'li orqali erishish mumkin. Ikki qatlamli trikotajning namunalarning hajmiy zichliklarini solishtirish natijasida bazaviy namunaga nisbatan yangi ishlab chiqilgan ikki qatlamli trikotajning xom ashyo sarfi 7-15% ga kamaytirilgani aniqlandi.

Калит сўзлар: Икки қатламли трикотаж, хомашё сарфини камайтириш, пресс ҳалқалари, ясси игнадонли машина, юза ва ҳажм zichlik.

Способ снижения материалоемкости при выработке двухслойного трикотажа

Алламуратова Т.К. Каракалпакский государственный университет

Резюме: Цель статьи является ознакомиться с новыми способами выработки двухслойного трикотажа с пониженной материалоемкостью. Снижение материалоемкости трикотажа может быть достигнуто: исключением из процесса петлеобразования части игл; вязанием полотен неполными переплетениями; включением в структуру трикотажа прессовых петель. Сравнение образцов двухслойного трикотажа между собой по объемной плотности показало, что при выработке разработанных полотен двухслойного трикотажа уменьшение расхода сырья достигает 7-15% по сравнению с базовым переплетением.

Ключевые слова: Двухслойный трикотаж, снижение материалоемкости, прессовые петли плоскофанговая машина, поверхностная и объемная плотность.

Method of reducing of material capacity at double-layered knitwear producing

Allamuratova T.Q. Karakalpak State University

Resume: The purpose of the article is to introduce the method of making double-layer knitwear with reduced material consumption. A decrease in the material consumption of knitwear can be achieved by: excluding a part of the needles from the looping process; knitting webs incomplete weaves; the inclusion of press loops into the knit structure. Comparison of samples of double-layer knitwear with each other by bulk density showed that when improving developed double-layer knitted fabrics, the reduction in raw material consumption reaches 7–15% compared to the base weave.

Key words: Double-layer knitwear, reduction of material consumption, press loops flat-fang machine, surface and bulk density.

QURILISH SOHASINING IQTISODIYOTGA TA'SIRI

Aytmuratova U. J., Kayrullaeva B. S.

Qoraqalpog'iston davlat universiteti

Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish, fan texnika taraqqiyotini yanada jadallashtirish, ishlab chiqarish(ish va xizmatlar ko'rsatish) imkoniyatlaridan oqilona foydalanish, resurslarning hamma turlarini har tomonlama tejash, ishlab chiqarish(ish va xizmatlar ko'rsatish)ni boshqarishni bozor iqtisodiyoti qonunlariga mos ravishda olib borish mamlakatimiz iqtisodiy strategiyasining eng muhim tarkibiy qismidir.

Mamlakatimiz iqtisodiyotida muhim ahamiyatga ega bunyodkorlik ko'lami yil sayin kengaymoqda. Hududlarda urbanizatsiya jarayoni amalga oshirilib, qishloq joylarda ham qurilish ishlari jadal davom etmoqda. Bular, albatta, sohani takomillashtirish, shaffoflikni ta'minlash, ipoteka bozorini rivojlantirishni taqozo etadi. Oxirgi uch yilda shu masalalar bo'yicha bir qancha normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi va ularga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi. Biroq, sohaga doir normativ hujjatlar, jumladan, shaharsozlik qoidalari va qurilish me'yorlarining aksariyat qismi eskirgan, sobiq tuzum davridan qolib ketganligi tufayli, ushbu me'yorlarni zamonaviy talablarga moslashtirish dolzarbligicha qoldi. Shaharlarning bosh rejalari, qishloqlarda arxitektura-rejalashtirish loyihalarini ishlab chiqish talabga mutlaqo javob bermas edi. Bundan tashqari, qurilish va loyihalash bo'yicha kadrlar tayyorlash sifati ham talabga javob bermas edi. Xususan, tizimdagi 500 ga yaqin vakant o'rinlar, jumladan, tuman (shahar) arxitektura va qurilish bo'limlaridagi 110 ta, loyiha tashkilotlaridagi 200 ga yaqin shtatlar vakantligicha qolgan. Har tomonlama salohiyatga ega bo'lgan professional qurilish-pudrat tashkilotlari shakllanmagani, ulardagi mavjud moddiy-texnik baza, moliyaviy manbalar tobora ortib borayotgan qurilish ishlari hajmini to'liq qoplashga qodir emas ahvolga kelib qolgan edi. Bir so'z bilan aytganda, Qo'mitaga bildirilgan ishonch oqlanmadi.

Yillar davomida yig'ilib qolgan ushbu muammolar va yo'l qo'yilgan sustkashliklarni bartaraf etish maqsadida davlat rahbari farmoni qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 2 apreldagi «Qurilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5392-son farmoniga muvofiq Davlat arxitektura va qurilish qo'mitasi negizida O'zbekiston Qurilish vazirligi tashkil etildi. Bu sa'y-harakatlarning izchil davomi sifatida davlatimiz rahbarining 2020-yil 13-martdagi farmonida qurilish sohasidagi islohotlarni yanada chuqurlashtirish, byurokratik to'siqlarni kamaytirish, barcha bosqichlarda shaffoflikni ta'minlash, innovatsion ishlanmalar va ilg'or axborot texnologiyalarini keng qo'llash chora-tadbirlari belgilandi.

Qurilish sohasini kengaytirish aholi sonining oshishi, aholi farovonligi va xarid qobiliyatining oshishi kabi omillar bilan bevosita bog'liq. O'z navbatida, qurilish sohasining rivojlanishi qo'shimcha ish o'rinlari yaratilishiga va infratuzilmani yaxshilashga yordam beradi.

Quyidagi 1- jadvalda O'zbekiston Respublikasida bajarilgan qurilish ishlari keltirilgan.

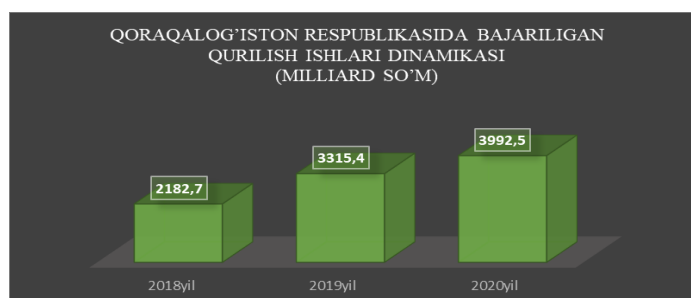
1-jadval. O'zbekiston Respublikasida qurilish ishlari [1,2] (milliard so'm)

	2018yil	2019yil	2020yil
O'zbekiston Respublikasi	51129,3	71156,5	88130,3
Qoraqalpog'iston Respublikasi	2182,7	3315,4	3992,5
Jamiga nisbatan%	4,3	4,7	4,5

Yuqoridagi 1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinish turganidek, O'zbekiston Respublikasida 2018 yili 51129,3 trillion so'm qurilish ishlari bajarilgan bo'lsa, Qoraqalpog'istonda bu ko'rsatkich 2182,7 trillion so'mni tashkil etadi. Ya'ni jamiga nisbatan 4,3 %. 2019-yilda 71156,5 trillion so'm qurilish ishlari bajarilib, Qoraqalpog'iston Respublikasida 3315,4 trillion so'mga to'g'ri kelib, jami bajarilgan ishlarning 4,7 ni tashkil etadi. 2020 yilda respublikada 88130,3 trillion so'm qurilish ishlari bajarilgan. Qoraqalpog'iston Respublikasida 3992,5 trillion so'm ishlar bajarilgan jamiga nisbatan 4,5 %ni tashkil etadi. Qurilish ishlarining bajarilishi deyarli yil sayin o'sib bormoqda.

Quyidagi diagrammadan Qoraqalpog'iston Respublikasida qurilish ishlarining o'sish dinamikasini ko'ramiz.

1-rasm.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Statistika boshqarmasi ma'lumotlariga ko'ra 2021 yilning 1- dekabr holatiga respublikamizning jami 2410ta qurilish korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. Bu o'tgan yilga nisbatan 117 taga ko'p.

2021 yil yanvar noyabr oyida 260ta qurilish korxonalari yangi tashkil etilgan.

Quyidagi 2-jadvalda Qoraqalpog'iston Respublikasida tumanlar kesimida bajarilgan qurilish ishlarning hajmini ko'rib chiqamiz.

2-jadval. Qoraqalpog'iston Respublikasida bajarilgan qurilish ishlari [2,1]. (milliard so'm)

	2018 yil	2019 yil	2020 yil
Qoraqalpog'iston Respublikasi	2 182,7	3 315,4	3 992,5
Nukus sh.	897,9	1 198,5	1 335,0
<i>tumanlar:</i>			
Amudaryo	112,6	116,7	172,1
Beruniy	117,8	178,9	207,6
Bo'zatov	x	x	61,3
Qorao'zak	50,4	48,7	71,6
Kegeyli	38,0	78,4	72,3
Qo'ng'iro't	274,0	326,7	407,5
Qonliko'l	32,5	73,5	67,7
Mo'ynoq	19,8	151,2	299,1
Nukus	94,8	172,0	164,9
Taxiatosh	77,1	163,9	192,6
Taxtakopir	59,3	55,5	87,1
To'rtko'l	151,5	285,0	352,2
Xo'jayli	72,8	218,6	147,7
Chimboy	41,0	61,2	93,9
Shumanay	33,1	44,0	98,9
Ellikqala	110,1	142,6	161,0

Qoraqalpog'iston Respublikasida bajarilgan qurilish ishlarin tumanlar kesimida olib qarasak deyarli har yili bajarilgan ishlar oshib bormoqda. Nukus shahrida 2018 yilda 897,9 milliard so'mlik, 2019 yili 1 198,5 trillion so'm, 2020 yili 1 335,0 trillion so'm ishlar bajarilgan. 2020 yil ko'rsatkichi 2018 yilga nisbatan 437,1 milliard so'mga ko'paygan.

Beruniy tumanini olib qaraydigan bo'lsak 2018 yilda 117,8 milliard so'mni, 2019 yilda 178,9 milliard so'mni, 2020 yilda 207,6 milliard so'mni tashkil etgan. 2018 yilga nisbatan 1,8 marta ko'paygan.

Mo'ynoq tumanida ham o'sishlar yuqori darajada bo'lib 2018 yilda 19,8 milliard, 2019 yilda 151,2 milliard so'm, 2020 yilda 299,1 milliard so'mga tog'ri keladi. 2018 yilga nisbatan 279,8 milliard so'mga ko'paygan.

Ellikqala tumanida ham qurilish ishlar oshgan. 2018 yil 110,1 milliard so'm, 2019 yil 142,6 milliard so'm, 2020 yilda 161 milliard so'm qurilish ishlari bajarilgan, 2018 yilga nisbatan o'sish 50,9 milliardga ko'payganini ko'rishimiz mumkin. Deyarli barcha tumanlarda qurilish ishlari oshib borgan.

Quyidagi diagrammada 2020 yilda Nukus shahri va tumanlarda bajarilgan ishlarni ko'rishimiz mumkin (2-rasm).

2-rasm.

Biz quyidagi jadvalda qurilishda bajarilgan ishlarning o'sish sur'atlarini foizlarda ko'rishimiz mumkin.

3-jadval. Qurilish ishlari [4]. (o'sish sur'ati, %)

	2018 yil	2019 yil	2020 yil
Qoraqalpog'iston Respublikasi	125,8	128,0	107,0
Nukus sh.	132,7	111,0	99,7
<i>tumanlar:</i>			
Amudaryo	109,7	88,9	131,3
Beruniy	129,6	134,6	103,2
Bo'zatov	x	x	129,9
Qorao'zak	185,4	80,0	130,6
Kegeyli	127,7	174,7	83,6

Qo'ng'iro't	95,2	99,3	110,8
Qonliko'l	158,5	190,5	84,4
Mo'ynoq	93,5	631,3	214,8
Nukus	136,7	155,4	85,7
Taxiatosh	127,9	175,9	104,4
Taxtak'o'pir	294,6	77,4	139,4
To'rtko'l	113,6	159,4	109,8
Xo'jayli	180,9	264,9	60,1
Chimboy	91,9	126,7	136,6
Shumanay	182,2	111,4	199,5
Ellikqal'a	119,0	109,8	100,3

Yuqoridagi 3-jadval ma'lumotlari Qoraqalpog'iston Respublikasidagi shahar va tumanlardagi qurilish ishlarining o'sish sur'atlarini ko'rishimiz mumkin. Bo'zatov tumanidagi qurilish ishlari 2020 yil 129,9 % ko'rsatmoqda. Chimboy tumanida esa 2018 yil 91,9%, 2019 yil 126,7 %, 2020 yilda esa 136,6 %ga o'sganini ko'rishimiz mumkin. Shumanay tumanida 2019 yilda 111,4 %ni tashkil etib 2018 yilga nisbatan biroz tushgan bo'lsa, 2020 yilga kelib o'sish 199,5 %ni ko'rsatmoqda. Qurilish milliy iqtisodiyotning mustaqil alohida tarmog'i bo'lib, yangi asosiy fondlarni yaratish hamda faoliyat yurgizayotgan ishlab chiqarish va noishlab chiqarish obektlarini qayta qurish, kengaytirish ta'minlash va texnik qayta jihozlash uchun mo'ljallangan. Qurilish mamlakat iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash, yangi ish o'rinlarini yaratishdagi rolini inobatga olgan holda quyidagi xulosalarni qilish mumkin: Qurilish korxonalarini mamlakat tomonidan soliq yukida imtiyozlar berilishi; Qurilish korxonalarining bajarilgan ishlari sifatini oshirishda ularga yangi zamonaviy texnikalarni jalb qilish; Qurilishning o'sish sur'ati past bo'lgan tumanlarda qurilish korxonalarini tashkil etish va faoliyat yuritishi uchun davlat tomonidan qo'llab quvvatlanishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Экономика строительства : Учебник для СПО / п од общ. ред. Х. М. Гумба. — 4-е изд., пер. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 20198 — 449 с. — (Серия : Профессио нальное образование). С – 5-14.
2. Экономика строительства: Учеб. пособие / И. В. Брянцева, Н.В. Воронина, З. Г. Любанская, С. Ю. Стеклова ; под общ. ред. И. В. Брянцевой. – Хабаровск : Изд-во Тихоокеан. гос. ун-та, 2010 – 198 с. С- 72-74
3. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/construction-2>
4. <https://www.qrstat.uz/uz/rasmiy-statistika/construction-2>

Qurilish sohasining iqtisodiyotga ta'siri

Aytmuratova U. J., Kayrullaeva B. S. Qoraqalpoq davlat universiteti

Резюме. Бу мақолада қурилиш соҳасининг иқтисодий ҳаётидаги роли, шунингдек қурилиш соҳасида амалга оширилаётган ислохатлар ҳақида ёзилган. Шунингдек бу мақолада мамлакатимизда барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш борасида амалга оширилаётган иқтисодий ислохатлар ва уларнинг халқ фаровонлигига таъсири ҳақида ёзилган.

Kalit so'zlar: qurilish sohasi, qurilish korxonalari, qurilish ishlari, zamonaviy texnikalar, iqtisodiy islohotlar, infratuzilma, taraqqiyot

Влияние строительного сектора на экономику

Айтмуратова У.Ж., Кайруллаева Б.С. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В этой статье идёт речь о роли строительного сектора в экономике, а также о проводимых реформах в сфере строительства. Также рассказывается о проводимых в нашей стране экономических реформах по обеспечению устойчивого экономического роста и их влиянии на благосостояние народа.

Ключевые слова: сфера строительство, строительные компании, строительные работы, современные технологии, экономические реформы, инфраструктура, развитие

The impact of the construction sector on the economy

Aitmuratova U.Zh., Kayrullaeva B.S. Karakalpak State University

Summary. This article describes the role of the construction sector in the economy, as well as ongoing reforms in the construction sector. This article also describes the economic reforms carried out in our country to ensure sustainable economic growth and their impact on the welfare of the people.

Key words: construction industry, construction companies, construction work, modern technologies, economic reforms, infrastructure, development

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ

Шихиев Р.М.

Қорақалпоқ давлат университети

Кириш. Ҳозирги кунга қадар қишлоқ хўжалигининг ривожланиши энг муҳим устувор йўналишлардан бири бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Чунки, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги, мамлакатимизнинг иқтисодий ва озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, нафақат қишлоқ аҳолиси, мамлакатимиз аҳолисининг моддий фаровонлигини ошириш бебаҳо бойлигимиз бўлган еримизнинг унумдорлиги, унинг сифатини мунтазам яхшилаб бориш билан узвий боғлиқдир. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги тармоғининг барқарор ривожланиши кўп жиҳатдан инновацион фаолиятнинг самарадорлигига боғлиқ. Инновацияларни ўзлаштириш натижасида қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш базаси технологик, техник ва

ташкилий-иқтисодий жиҳатдан янгиланиб боради. Бу эса ўз навбатида, Ўзбекистоннинг жаҳон бозорига интеграциясини кучайтиради. Глобал миқёсда инсон фаолиятининг деярли барча соҳаларида рақамли технологиялардан фойдаланиш тез суръатлар билан ривожланиб бормоқда.

Президент фармонлари ва қарорларига мувофиқ, 2020 йилдан бошлаб қишлоқ хўжалиги соҳасида бозор механизмларини кенгайтириш, Кластер ва фермер хўжаликларининг қизиқишини ошириш мақсадида давлат пахта ва ғалла учун бозор тартибини бекор қилмоқда. Шу муносабат билан давлатимиз раҳбари 2020 йил 28 январдаги «2020 йилда Ўзбекистон Республикасининг қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясида белгиланган вазифаларни амалга ошириш бўйича чоратадбирлар тўғрисида» ги фармонни имзолади.

Таҳлилларга қараганда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ишлаб чиқарувчи мавсум давомида (қиска муддатларда) 40 тадан ортиқ турли ечимларни қабул қилишига тўғри келади. Унинг аксарияти рақамлаштириш объекти ҳисобланиб, бевосита ишлаб чиқариш самарадорлигига таъсир кўрсатади. Ҳисоб-китобга кўра, экиш, етиштириш, сақлаш ва ташишда ҳосилнинг 33 фоизи йўқотилмоқда. Шундай бир шароитда мавжуд ер, сув, моддий-техника ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминловчи “smart” ёки “ақлли қишлоқ хўжалиги” технологиялари муҳим аҳамият касб этади. Қишлоқ хўжалигига инновацияларни жорий этиш соҳасида энг аввало, мавжуд ер, сув ва бошқа табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш имконини берувчи «Ақлли қишлоқ хўжалиги» концепциясига асосланган. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг замонавий синалган шакллари жорий этиш, аграр секторда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини максимал даражада автоматлаштириш, ҳосилдорликни ошириш ва молиявий кўрсаткичларни яхшилаш, шунингдек, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш имконини берувчи инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларни жорий этишга қўмаклашиш каби вазифалардан иборат.

Адабиётлар таҳлили. Рақамли технологияларни қўллашда эришилган ютуқлар шунингдек янги материаллар ва биотехнологияларни яратишда эришилган технологик ютуқларнинг комбинациясидан фойдаланиш ижтимоий-иқтисодий ўсиш ва саноатни ривожлантириш учун янги имкониятлар очади [1]. Табиий ресурсларнинг камайиши, глобал усиш шунингдек бошқа глобал офатларни енгиш учун, технологик тараққиёт ютуқларидан саноат ва ишлаб чиқаришда фойдаланиш, ерларнинг унумдорлигини ошириш жамият фаровонлигига катта таъсир кўрсатади ва инсониятнинг келажақдаги фаровонлигини таъминлаб беришга хизмат қилади. Кейинги саноат инқилоби жараёнларни оптималлаштириш ресурслардан фойдаланишни, маҳсулот ва хизматларни оммавий индивидуаллаштиришни, саноатни автоматлаштириш, инсон ва машинанинг ўзаро таъсири орқали иқтисодий ривожланишни таъминлаб берадиган йўналишлардан бири бўлиб ҳисобланади [2]. Тўртинчи саноат инқилоби талабларига жавоб берадиган рақамли товарлар ва хизматларнинг жаҳон бозоридаги улиши тахминан 773 миллиард долларга баҳоланмоқда [3]. Шунинг учун ҳам иқтисодиётда рақамли трансформацияни амалга ошириш бугунги куннинг долзарб мавзуларидан бирига айланди.

Қишлоқ хўжалигининг рақамли трансформацияси – бу қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти объектлари ва субъектлари тўғрисидаги рақамли маълумотларни таҳлил қилиш, қайта ишлаш, чуқур таҳлил қилиш ва узатиш учун мўлжалланган рақамли воситалар – технологиялар ва платформа ечимларини жорий этиш орқали қишлоқ хўжалигида иқтисодий фаолиятни ўзгартириш. Агросаноат мажмуаларида технологик ютуқ воситаларидан фойдаланиш ва қишлоқ хўжалиги корхоналарида ҳосилдорликнинг сезиларли ўсишига эришиш учун рақамли технологияларнинг бизларга тақдим этадиган имкониятларини амалий қўллаш ҳар қандай давлат учун иқтисодий фаровонликни таъминлайди [4]. Қишлоқ хўжалигини рақамлаштириш масаласида албатта ривожланган мамлакатлар тажрибасига таянган ҳолда амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Дунёда «ақлли» қишлоқ хўжалигига ўтиш секинлик билан, аммо ишончлик тарзда амалга ошириляпти. Бозорнинг катта қисми (53 фоизи) Шимолий Америкада жойлашган. IT-технологиялар ер майдонларида асосан дон экинлари етиштиришда фаол қўлланиляпти ва бу «аниқ деҳқончилик» номи билан аталаяпти. Умуман олганда, кўплаб мамлакатлар «аналог»дан «ақлли»га ўтиш орқали ўз қишлоқ хўжалигини фаол ривожлантириб бораётганини тасдиқлашяпти.

Масалан, АҚШнинг Жон Дир (Deere & Company) компанияси қишлоқ хўжалиги техникалари ишлаб чиқариш бўйича дунёда етакчилардан бири. Компания ўз тракторларига IoT (Internet of Things - нарсалар интернет) датчиклари ва веб-интерфейслар билан қўллаб-қувватланган мажмуаларни жорий этишга киришган. Аграр техникалар соҳасида «ақлли» қурилмаларни қўллаш даражаси бўйича Европа ҳозирча АҚШдан ортда қолмоқда. Соҳанинг техник ва технологик базаси эса, асосан агросаноат мажмуасининг умумий ривожланишини белгилайди. Бу қишлоқ хўжалиги маҳсулотларни етиштиришни технологик такомиллаштириш, ер унумдорлигини ошириш ва қўл меҳнатини механизациялашган фаолият билан алмаштиришда намоён бўлади. Техникаларининг етишмаслиги кластер ва фермерларнинг имкониятларини чеклайди ва маҳсулот таннархида меҳнат сарфини оширади. Мавжуд техник воситалардан самарали фойдаланиш унинг қопланиш муддатини қисқартиради ва инновацион технологияларни қўллаш билан бирга, тақрор ишлаб чиқариш жараёнини тезлаштиради.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Агросаноат мажмуи устидан назорат қилиш инспекцияси томонидан рақамли технологиялар қўлланган ҳолда, республикадаги мавжуд барча қишлоқ хўжалиги, мелиорация ва йўл қурилиш техникаларининг ягона электрон базаси ишга туширилди. Унда 295 минг дондан зиёд техника, жумладан, 12 минг донга ҳайдов, 49 мингдан ортиқ чопиқ, 71 мингга яқин транспорт

тракторлари, 5 минг 600 та ғалла ўриш комбайни, мингдан ортиқ замонавий юқори унумли пахта териш машиналари ва бошқа техникалар тўғрисидаги маълумотлар тўлиқ жамланган.

1 жадвал¹. Қорақалпоғистон Республикаси туманлари кесимида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларни етиштиришда фойдаландиган техникалар (2021 йил сентябр ойи ҳолатига)

№	Номи	Амударё	Беруний	Чимбой	Элликқала	Кегали	Мўйнок	Нукус	Нукус ш.	Қанлиқўл	Қораўзақ	Қўнгирот	Шуманай	Тахтакош	Тахтақўпир	Пўртқўл	Хўжайли	Республика бўйича
1	юқори унумли техникалар	51	58	30	73	15	69	22	32	24	19	35	32	18	35	49	50	612
2	оддий қилдиракли тракторлар	13	10	4	15	4	2	9	3	11	13	10	7	6	23	17	11	158
3	оддий занжирли техникалар	43167	46726	60661	64443	37718	1512	19235	8024	22930	32429	21259	37031	24615	686	51318	37525	499
4	чоппик тракторлар	43167	46726	60661	64443	37718	1512	19235	8024	22930	32429	21259	37031	24615	686	51318	37525	499
5	транспорт тракторлари	51309	16593	26479	44461	8428	1188	24477	49290	19422	21311	28482	11569	6158	20268	25316	14238	5989
6	ғалла комбайнлари	51309	16593	26479	44461	8428	1188	24477	49290	19422	21311	28482	11569	6158	20268	25316	14238	5989
7	ем-хашак ўриш комбайнлари																	
8	шоли ўриш комбайнлари																	8
9	Трактор тиркамалари	103	467	520	571	279	174	400	158	353	152	484	570	199	132	322	336	5220
10	Механик чигит экиш сейалкаси	227	76	30	45	35	1	7	2	20	20	17	10	23	10	23	33	579
11	Дон экиш сейалкаси																	4
12	Пахтачилик култиватори	363	101	58	70	55	0	8	2	32	20	27	32	27	23	41	35	894
13	Кусак териш машиналари	0	0	5	0	3	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	10
14	Чизел																	21
15	Ер текислагич							3				6						58
16	Дискли борона																	24
17	Пуркагичлар	23	67	58	19	33	0	20	15	33	29	18	16	12	19	93	42	497
18	Минерал ўғит сепиш мосламаси	17	15	27	10	19	0	20	0	11	21	16	12	7	16	18	15	224
19	Картошка қозғич																	
20	Лазерли ер текислагич																	2
Жами		1662	1901	1919	2040	1289	467	1257	661	1198	967	1434	1674	726	626	1442	1188	20451

Хулоса. Ҳозирги кунда, инсон фаолиятининг деярли барча соҳаларида рақамли технологиялардан фойдаланиш глобал миқёсда тез суръатлар билан ўсмокда. Қишлоқ хўжалиги бундан мустасно эмас, шу жумладан Ўзбекистон Республикасида ҳам, сўнгги йилларда рақамли иқтисодиётни ривожлантириш соҳасида Президентнинг бир қатор фармон ва қарорлари қабул қилинган. Соҳа мутахассислари рақамли трансформациялар туфайли қишлоқ хўжалигининг умумий маҳсулдорлиги 2030 йилга келиб қарийб 60%га ошиши керак, шунда озиқ-овқат етишмовчилигига дуч келинмайди.

Рақамли технологиялар орасида веб технологиялар асосида ишлайдиган хизматлар жуда оммалашмокда, шунинг учун ҳам мазкур соҳага бўлган қизиқиш кундан-кунга ошиб бормокда. Кластер ва фермер хўжаликлари маҳсулотлар таёрлашда қолланидиган анъанавий усуллари ўсиб бораётган озиқ-овқат талабига жавоб бера олмайди, шу боисдан ҳам кластер ва фермер хўжаликлари ақлли қишлоқ хўжалигига тобора кўпроқ мурожаат қилишмокда.

Рақамли агротехнологиялар соҳасидаги ушбу тенденциялар ва янгиликлар билан боғлиқ ҳолда, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги шароитида "Ақлли қишлоқ хўжалиги" ни амалга ошириш концепциясининг лойиҳаси умумий кўриб чиқиш ва муҳокама қилиш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар порталида эълон қилинди. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигида юқори технологиялар ва бошқарувнинг рақамли усулини жорий этишга алоҳида эътибор қаратилмокда.

Хулоса қилиб айтганда, юртимиз замини серҳосил, баҳорда таёқ суксак кузда мева беради. Лекин, аҳолимизнинг йилдан йилга кўпайиб бораётганини, сув, электр энергияси ва бошқа табиий захираларимизнинг

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Агросаноат мажмуи устидан назорат қилиш инспекцияси Қорақалпоғистон Республикаси бошқарма маълумоти.

чекланганини инобатга олсак, «ақлли» қишлоқ хўжалигининг нақадар аҳамияти катталигини англаб етамиз. Шундай экан, аграр соҳага замонавий тизимни татбиқ этиш муҳим вазифалардан биридир.

АДАБИЁТЛАР

1. Balsmeier, B., and M. Woerter (2019). Is this time different? How digitalization influences job creation and destruction. Research Policy, vol. 48, No. 8.
2. Dutta, S. and B. Lanvin (2019). The Network Readiness Index 2019: Towards a Future-Ready Society. Portulans Institute.
3. Коновалова О.В., Фешина С.С. “К вопросу о трансформации экономической реальности в условиях цифровой экономики”.
4. Исследовательский отчет «Глубинное изменение— технологические переломные моменты и социальное воздействие» // Международный экспертный совет Всемирного экономического форума по вопросам будущего программного обеспечения и общества, ноябрь 2015 г.

Рақамли иқтисодиёт шароитда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг ҳозирги ҳолати
Шихиев Р.М. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Ушбу мақолада рақамли иқтисодиёт шароитда қишлоқ хўжалиги ривожланишининг ҳозирги ҳолати таҳлил қилиниб, ушбу соҳага “ақлли” техник қурилмалар ва инновацион технологияларни жорий этиш ва улардан самарали фойдаланиш йўллари кўрсатилган.

Таянч сўзлар: “Ақлли” қишлоқ хўжалиги технологиялари, рақамли технологиялар, рақамли иқтисодиёт, веб-сайт.

Современное состояние развития сельских районов в условиях цифровой экономики
Шихиев Р.М. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье анализируется текущее состояние развития сельского хозяйства в условиях цифровой экономики и показаны способы внедрения и эффективного использования «умных» технических устройств и инновационных технологий в этой сфере.

Ключевые слова: “Умные” сельскохозяйственные технологии, цифровые технологии, цифровая экономика, веб-сайт.

The current state of Rural Development in the conditions of the digital economy
Shixiev R.M. Karakalpak state university

Summary. The article analyzes the current state of agricultural development in the digital economy and shows ways to introduce and effectively use “smart” technical devices and innovative technologies in this area.

Key words: “Smart” agricultural technology, digital technology, digital economy, website.

УДК: 338.6/8

КОРХОНАЛАРДА ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТНИ СТРАТЕГИК БОШҚАРИШ МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Айтмуратова У.Ж., Айтмуратова М.Ж.

Қорақалпоқ давлат университети

Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлиги бутун ишлаб чиқариш самарадорлигининг таркибий қисмидир. Турли даражадаги хўжалик фаолиятида инвестицияларнинг иложи борича кўпроқ фойда, қайтим келтириши асосий вазифа қилиб белгиланади. Бу қоидадан четга чиқиш ресурсларни йўқотиш, жамиятнинг илгариги ва ҳозирги меҳнатини йўққа чиқаришга олиб келиши мумкин. Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш зарурати, қўшимча капитал қўйилмалар киритилишини талаб қилувчи янги қурилиш, мавжуд ишлаб чиқаришни кенгайтириш, қайта тиклаш ва техник жиҳатдан қайта қурулантириш, ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш ва ташкилий-техник чора-тадбирларни ишлаб чиқиш каби барча ҳолларда юзага келади. Баъзан маҳсулотларнинг янги турини ишлаб чиқариш ҳам инвестиция ва бошқа маблағлар киритилишини, демак, харажат ва натижалар нисбатини аввалдан баҳолашни талаб қилади [1, 70]. Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолашда корхоналар иккита вазифани ҳал қилишлари лозим: Биринчидан, капитал қўйилмаларнинг қопланиш муддати ва даромадлилиги нуктаи назаридан, энг мақбул вариант танлаш имкониятини яратувчи инвестицион лойиҳа самарадорлигини баҳолаш; Иккинчидан, мавжуд ишлаб чиқаришга киритилувчи инвестициялар самарадорлигини баҳолаш (қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш, таннархни камайтириш, фойдани ошириш ва ҳоказо).

“Инсоннинг илмий-техник фаолияти натижасида янги маҳсулотлар ишлаб чиқариш ёки илгари мавжуд бўлган турларини такомиллаштириш билан боғлиқ бўлган жараён инновацион фаолият ҳисобланади. Инновацияни жорий этиш натижалари компанияларга рақобатда муҳим устунликка эга бўлиш имконини берадики, бу, корхона учун муҳим рағбатлантирувчи омил бўлади. Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, корхоналар илм фандаги илғор ресурс тежамкор ишланмаларни жорий қилишдан манфаатдор эканлигини, иккинчидан бу глобал тадбир натижасида республикамиз корхоналари салоҳиятини янада ривожлантириш орқали унинг инвестицион жозибадорлигини ошириш, учинчидан, корхоналарда чуқур диверсификациялаш тадбирларини амалга ошириш орқали барқарор ва сифатли товар маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳамда самарадорликни тубдан ошириш имкониятларини янада кенгайтиради” [2].

Корхона ривожлантиришнинг тизимли бошқарилиши, шакллантирилаётган хусусиятларнинг қуйидагича кетма-кетлигида амалга оширилиши мумкин: эгилувчанлик—мослашувчанлик— рақобатбардошлик. Корхоналарни фаолиятини ташкил этишда замонавий инновацион технологиялар топиш ва жорий этиш, стратегик ҳамда корпоратив бошқарувнинг замонавий усулларида кенг фойдаланиш инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлик кўрсаткичларини оширишга имкон беради. Олиб борилган тадқиқотлар

кўрсатадики, корхоналарда инновацион фаолият стратегик бошқарувини самарали ташкил шартларидан бири тегишли кадрларнинг билим ва малака даражаларини ошириш, кўникмаларни шакллантириш, бошқаришнинг марказлашувини камайтириш, маълумотларга бўлиш тизимига янги ахборот технологияларини жорий қилиш, рақамли иқтисодиётдан кенг фойдаланиш, ходимларни инновацияга бўлган кизиқишини ошириш ва бундай технологиялдан фойдаланишни рағбатлантириш тизимини жорий этиш, бошқарувчиларни замонавий фикрлаши, ўз вазифаларини тўғри ва тўлиқ англаши ва уларни ўз вақтида бажаришини таъминлаш, норасмий мулоқотлар даражасини камайтириш хизмат қилади.

Молиявий ресурсларни жалб этиш имконияти нуктаи назаридан инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришнинг икки усули: ташқи ва ички манбаларга асосланган молиялаштириш фарқланади. Молиялаштиришнинг ташқи манбаларига давлатнинг махсус имтиёзли кредитлари (Давлат мулк қўмитаси, Бандлик жамғармаси, Дехқон ва фермер хўжаликлари жамғармалари, Микрокредитбанкнинг махсус ресурси ва ҳ.к.); тижорат банклари кредитлари (Имтиёзли кредитлаш махсус жамғармаси); қимматли қоғозлар чиқариш ва сотишдан тушган маблағлар; хорижий кредит линиялари маблағлари ва бошқалар киради. Молиялаштиришнинг ички усулидан фойдаланишда молиявий ресурслар ташкил топиш манбалари сифатида қуйидагилар майдонга чиқади: фойда, оборотдан ташқари активларни сотиш, мол этказиб берувчилардан олинган кредитлар, дебиторлик қарзларининг камайтириш, амортизация ажратмалари, тадбиркорларнинг жамғармалари ва бошқалар. [3] Айрим ҳолатларда муҳим молиялаштириш манбаи сифатида мол этказиб берувчилардан олинган кредитлардан фойдаланиш мумкин, бироқ, бунда мол этказиб берувчилар билан яхши муносабатлар сақланиши ва таъминотнинг барқарорлиги бузилмаслиги лозим. Ташқи молиялаштиришнинг ҳар қандай усулида корхона қарз олиш ҳисобига ёки акциялар чиқариш йўли билан молиялаштиришни ташкил этади. Ташқи манбалардан жалб этилган маблағлар қуйидаги уч хил баҳолаш мезонига асосланади: маблағлардан имкон борица фойдаланиш вақти, харажатлар миқдори (қарз капитали қиймати), корхона устидан назоратнинг даражаси.

Инвестиция лойиҳаларини қарз маблағлари ҳисобига молиялаштириш молиялаштиришнинг ссуда воситаларидан фоиз тўлаш ҳисобига фойдаланишни хусусиятловчи усулга асосланадики, унинг миқдори маҳсулот ҳажми ва корхона фойдаси билан бевосита боғланган. Ссуда ёрдамида молиялаштириш олинадиган қарз қайтарилиши таъминланиши учун мулкӣ актив бўлишини талаб этади. Акциялар чиқариш ёрдамида молиялаштириш унинг олдиндан таъминланишини талаб этмайди, бироқ, сармоячи учун корхона мулкига маълум миқдорда эгалик қилиш ҳуқуқини беради. Инвестор ўз улушига мос тарзда корхона фойдасида ва активларни бошқаришда қатнашади.

Кўпинча, корхонани молиялаштиришга бўлган эҳтиёж ҳам, қарз олиш ҳам акциялар чиқаришнинг бирлигида қондирилади. Корхонани молиялаштиришда акциялар чиқаришга рақобатдош бўлган манба банк кредитидир. Банк кредити фақатгина мулк ёки оборот активларининг гарови асосида берилади. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришни бу усулда амалга оширишда кредит учун фоиз тўловлари, кредитларнинг қайтарилиш муддати ва тартибини ҳисобга олиш лозимки, бу омиллар ўта қаттиқ шартларда қўйилади.

Қарз маблағларини банклардан ташқари яна турли молия-кредит институтлари (лизинг компаниялари, ипотека банклари, ишлаб чиқариш захиралари ёки дебиторлик қарзлари эвазига молиялаштириш билан шуғулланувчи улгуржи мол этказувчи ташкилотлар ёки факторинг компаниялари) ҳам беришлари мумкин.

Инвестицион лойиҳаларини молиялаштиришнинг жами миқдорини аниқлаштиришда асосий капитал, яъни лойиҳа-қидирув ишлари, майдон, қурилиш, технология ҳамда ускуна-жиҳозлар олиш, монтаж қилиш, ходимларни ўқитиш ва бошқалар, шунингдек, айланма капиталга қилинадиган харажатлар, яъни хом-ашё, материаллар, четдан харид қилинадиган ярим фабрикатлар, ёқилғи, энергия, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш харажатлари кабиларнинг бозор нархларидан келиб чиқадиган қиймати белгилаб беради.

Шундай қилиб, инвестиция фаолияти ўзининг аниқ таснифлаш мезонлари ва йўналишларига эга бўлган фаолият тури сифатида уни молиялаштириш қуйидаги: қимматли қоғозлар бозори орқали молиялаштириш; хорижий инвестициялар асосида молиялаштириш; тижорат банклари ва халқаро молия институтлар маблағлари ҳисобидан улуш қўшиш орқали молиялаштириш механизми ёки кредит линиялари орқали молиялаштириш; синдициялаштирилган кредитлар асосида молиялаштириш механизми; инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш механизми; венчурли молиялаштириш; корпоратив молиялаштириш; лизинг орқали молиялаштириш каби механизмлар мажмуи ҳисобига амалга оширилади.

Инвестиция лойиҳаларини венчурли молиялаштириш—юқори риск ҳолатида молиялаштириш ҳисобланади. Венчурли молиялаштириш, асосан, замонавий техника, технология ва янги турдаги ишлаб чиқаришларга жойлаштирилади. Венчур операциялари (рискли операция)—капитал қўйилмалар шаклидаги пул операциялари ҳамда қимматли қоғозлар билан боғлиқ операциялар—илмий-тадқиқотлар, лойиҳа-конструкторлик ишланмалари, кашфиётлар яратиш ва жорий қилиш, янги технологияларни жорий қилишни молиялаштириш билан боғлиқ бўлади. Бундай молиялаштириш, асосан, инновацион банклар ва венчур фирмалари (фондлари) томонидан амалга оширилади [4]. Шунингдек, инвестицияларни молиялаштиришнинг бозор механизмларига хос бўлган аралаш шаклдаги молиялаштириш, хўжалик субъектлари ва аҳолининг бўш маблағларини тўғридан-тўғри инвестиция обектига йўналтириш, бюджетдан ташқари жамғармаларнинг маблағлари эвазига молиялаштириш кабиларни ҳам киритиш мумкин.

Саноат корхонасини инвестицияларни стратегик бошқариш модели компаниянинг барқарор фаолиятига таъсир қилувчи асосий омилларни ҳисобга олиши ва инқироз шароитида фирманинг барқарор ривожланиш

параметрларини баҳолаш ва прогноз қилиш имконини берадиган кўрсаткичлар ва мезон тизимига асосланиши керак. Корхонанинг барқарор ва мувозанатли ривожланиши кўп жиҳатдан инвестицияларни оптимал бошқариш билан белгиланади. Компания раҳбарияти корхонанинг аниқ узоқ муддатли мақсадларини белгилашга, капитал қўйилмаларнинг энг фойдали йўналишларини танлашга, муқобил инвестиция лойиҳаларини баҳолашга ва нихоят, мустаҳкам инвестиция стратегиясини ишлаб чиқишга қаратилган узоқ муддатли инвестиция сиёсати орқали эришиши керак.

Компаниянинг инвестиция фаолиятини стратегик бошқариш жараёнини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш механизмининг оптималлаштириш доирасида биз компаниянинг эгалари учун мақбул бўлган дивидендлари миқдорини камайтириш доирасидан фойдаланиш амалиётига ўтмоқдамиз. Бу уларга инвестиция сиёсатини оптималлаштириш ва бир қатор муҳим вазифаларни ҳал қилиш имконини беради. Натижада қуйидаги вазифалар ҳосил бўлади: Корхона лойиҳаларига инвестициялар оралиғининг чегараларини аниқлаш. Инвестициялар сонини аниқ аниқлаш, молиявий ресурсларнинг максимал рентабеллигини таъминлаш. Асоссиз инвестиция харажатлари сонини камайтириш.

Дивидендларнинг пасайиши компанияга суғурта захираларининг етарлича катта миқдорини яратишга имкон беради.

$$Re = Ce - D \quad (1)$$

бу ерда Re - компаниянинг ўз молиявий захираларидан ҳосил бўлган суғурта пул захираси, Ce - бу капиталнинг қиймати, D - компания ўз акциядорларига тақдим этадиган дивидендлар миқдори.

Инвестиция стратегияси фирмани ўз ва қарз маблағлари билан бир қаторда фойдаланишни ўз ичига олади. Халқаро компаниялар амалиёти шуни кўрсатадики, корхоналар кўпинча қарз маблағларини жалб қилишга ҳаракат қилишган. Шундай қилиб, саноат корхоналари раҳбарияти ўзига хос тарзда корхонани мумкин бўлган маблағ етишмаслигидан суғурталашга ҳаракат қилдилар, ва кредит ташкилотлари, аксинча, ҳақиқатан ҳам корхонанинг асосий активлари билан таъминланадиган кредитларни беришга интилдилар.

$$C_1 \rightarrow A_{\max} \quad (2)$$

бу ерда C_1 - бу банк томонидан таклиф қилинган қарз маблағларининг чекланган миқдори, $A_{\max}$ - корхонанинг банк кредитлари учун гаров сифатида тақдим этувчи кредитлари ҳажми

Халқаро корхоналар фаолиятининг амалиёти шуни кўрсатадики, қарз маблағлари захирасини шакллантириш аксарият ҳолларда корхонанинг кўпроқ харажат қилишларига олиб келади, шунинг учун корхона банкдан қарз олиш манбаларини камайтириш бўйича чоралар кўриши керак.

$$R_1 \rightarrow C_{\lim} \quad (3)$$

бу ерда R_1 - бу кредит муассасаси ссудалари асосида шаклланадиган молиявий активлар захирасининг қиймати, $C_{\lim}$ - бу лойиҳа доирасида жалб қилинган инвестицияларнинг максимал миқдори.

Шундай қилиб, инвестиция фаолияти учун зарур бўлган компаниянинг рисксиз капитали (Sc) миқдори қуйидагича аниқланади.

$$Sc = R_1 + Re \quad (4)$$

Оптимал инвестиция стратегияси, саноат компаниясининг стратегик фаолиятини бошқариш бўйича таклиф этилаётган моделга мувофиқ, инвестиция лойиҳаси чегараларини аниқ белгиланиши таъминлайди. Бундай ҳолда, инвестиция стратегиясининг минимал чегараси компания томонидан амалга ошириладиган лойиҳанинг зарарсизлик нуқтасидан юқори бўлиши ва мумкин бўлган йўқотишларга олиб келмайдиган минимал инвестиция миқдорини кўрсатади.

$$Ci(\min) = Ci(E_{d.p.} \rightarrow 0), \quad (5)$$

бу ерда Ci - бизнес лойиҳага киритилган капитал миқдори, $Ci(\min)$ - бизнес лойиҳага киритилган капиталнинг минимал қиймати, $E_{d.p.}$ бу корхона фаолиятининг ҳисоб-китоб даври учун инвестиция лойиҳасига таъсиридир.

Бундай ҳолда, инвестициялар доирасининг юқори чегараси бизнес лойиҳасини амалга ошириш учун жалб қилинган маблағларнинг максимал рухсат этилган миқдори асосида белгиланиши керак.

$$C_{\lim} < C_1 + C_e - S_c - D - C_c \quad (6)$$

бу ерда C_c - бу компаниянинг асосий фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган капитал миқдори.

Шундай қилиб, тегишли бизнес лойиҳаларни амалга оширишда компаниянинг барқарорлигини таъминлашининг мумкин бўлган сармояларнинг энг мақбул доираси қуйидаги чегараларда бўлиши керак.

$$C_i(\max) < C < C_{\lim} \quad (7)$$

бу ерда C - бу бизнеснинг лойиҳасини молиялаштириш учун жалб қиладиган компаниянинг капитали.

Шу сабабли, халқаро компаниялар томонидан инвестиция стратегиясини амалга оширишда компания акциядорлари дивидендлари миқдорини камайтириш воситасидан мақсадли фойдаланишни ўз ичига олади, бу эса сўнгги йилларда корхонанинг бизнес муҳитига мос келади. Корхоналарнинг инвестиция фаолиятини стратегик бошқаришни такомиллаштириш бўйича таклиф этилаётган чора-тадбирлар корхонанинг барқарор ривожланишининг назарий ва услубий концепциясига мос келади ва бозор муносабатлари элементларини енгиб ўтиш, мувозанат-прогрессив ривожланишни таъминлашга имкон беради.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, юқоридаги масалаларнинг ижобий ҳал этилиши, миллий иқтисодиётга йўналтирилган ички ва хорижий инвестициялар ҳажмининг ортишига, инвестицион рискларини пасайтиришга, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашга, пировардида мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади

АДАБИЁТЛАР

1. Абдураулов Р.Р. Ўзбекистонда хорижий инвестицияли корхоналар иқтисодий салоҳиятини бошқариш механизмларини такомиллаштириш. Иқт.фанлари доктори илм.дараж. олиш учун ёзилган дисс. автореф. –Тошкент, 2017.
2. Хонкельдиева Г.Ш. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида корпорацияларни бошқаришнинг илмий-методологик асослари. Иқт.фанлари доктори илм.дараж. олиш учун ёзилган дисс. автореф. –Тошкент, 2018.
3. Попова С.В. Совершенствование форм финансирования малого бизнеса в регионе : 08.00.10 Попова, Светлана Викторовна Совершенствование форм финансирования малого бизнеса в регионе (На примере Чувашской Республики) : Дис. ... канд. экон. наук : 08.00.10 Б. г., 2006 195 с. РГБ ОД, 61:06-8/1523.
4. Ганичева У.Д. Способы финансирования инвестиционных проектов. // Аллея науки. 2018. 11 (27) 300-301 с.

Корхоналарда инвестицион фаолиятни стратегик бошқариш механизмини такомиллаштириш
 Айтмуратова У.Ж., Айтмуратова М.Ж.Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада корхоналарда инвестицион фаолиятни стратегик бошқариш механизмини такомиллаштириш ҳақида сўз этилади. Инвестиция фаолиятини стратегик бошқариш жараёнини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш механизмини оптималлаштириш буйича таклифлар ишлаб чиқилди.

Таянч сўзлар: инвестиция, иқтисодий самарадорлик, инвестиция лойиҳалари, капитал, ижтимоий самара, риск, синдициялаштирилган кредитлар, венчурли молиялаштириш, корпоратив молиялаштириш, лизинг орқали молиялаштириш.

Совершенствование механизма стратегического управления инвестиционной деятельностью на предприятиях

Айтмуратова У.Ж., Айтмуратова М.Ж. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматривается совершенствование механизма стратегического управления инвестиционной деятельностью предприятий. Разработаны предложения по оптимизации механизма разработки и внедрения процесса стратегического управления инвестиционной деятельностью.

Ключевые слова: инвестиции, экономическая эффективность, инвестиционные проекты, капитал, социальная эффективность, риск, синдцированные кредиты, венчурное финансирование, корпоративное финансирование, лизинговое финансирование

Improvement of the mechanism of strategic management of investment activities in enterprises

Aytmuratova U.J., Aytmuratova M.J. Karakalpak State University

Summary. The article discusses the improvement of the mechanism of strategic management of investment activities of enterprises. Proposals have been developed to optimize the mechanism for the development and implementation of the process of strategic management of investment activities.

Key word: investments, economic efficiency, investment projects, capital, social effect, risk, syndicated loans, venture financing, corporate financing, lease financing.

МÁМЛЕКЕТЛИК BYUDJETTEN SOCIALLIQ TARAWDI QOLLAP-QUWATLAW MÁSELELARI

Aytmuratova U.J., Sabirbaev N.

Qaraqalpaq mámleketlik unuversiteti

Xalıqtı sociallıq qorǵaw máselesi ulıwma insaniy mashqala bolıp, ózinde xuqıqıy, ekonomikalıq, sociallıq, psixologiyalıq processlerdi birllestiredi. Xalıqtıń social-ekonomikalıq rawajlanıwınıń túrli basqıshlarında sociallıq qorǵaw hár bir mámlekettiń adamgershilik, ádalatlı siyasatınıń jemisi sıpatında sáwlelenip kelgen. Dún'yadaǵı ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi hár túrli bolǵan mámleketlerdiń derlik barlıǵında sociallıq qorǵawdıń túrli kórinislerine mıtáj bolǵan xalıqtıń social gruppaları hár qanday sharayatta bar boladı. Hár bir mámlekette adamgershilik kózqarasınan óz puqaraların sociallıq járdemge mıtáj siyasiy gruppalarǵa materiallıq járdem kórsetiwdi quraydı, óz konstitutsiyalarında berilgen huqıqıy múmkinshiliklerden paydalanıp, xalıqtı social qorǵawdıń ámeldegi shárt-sharayatlarınan kelip shıqqan halda ámelge asırıp barıladı. Ózbekstan Respublikasında xalıq párawanlıǵın belgileytuǵın tiykarǵı faktorlar qatarında mámleketlik finans, mámleketlik byudjet atap aytqanda, mámleketlik maqsetli fondlar hám de olardıń pul aylanısın turaqlılıǵı belgilep alındı. Social rawajlanıw processinde mámleketlik maqsetli fondlar xızmetin shólkemlestiriw hám qaznashılıq orınlanıwın támiyinlew jumısları mámlekettiń óz funktsiya hám wazıypaların tolıq orınlaw hám sociallıq mashqalalardı sheshiw maqsetinde ámelge asırılıp atır.

Xalıqtı social qollap-quwatlaw ilajların finanslastırıwda mámleket qarjılarınıń nátiyjeli bólistiriw hám olardan maqsetke muwapıq paydalanıwı shólkemlestiriw úlken áhmiyetke iye boladı. Lekin bul maqsettegi qárejetlerdi rejlestiriwde mámleket dástúrleriniń kólemi, dáramatlar hám qárejetler qatnasın da esapqa alınadı. Ekonomikanı modernizaciyalaw sharayatında byudjettiń social baǵdarlangan qárejetlerin támiyinlew, puqaralardıń sociallıq qorǵawlıwın kúsheytıw hám keń kólemli sociallıq dástúrlerdi qarjı menen támiyinlew, sociallıq dástúrlerdi finanslıq támiyinlew derekleriniń nátiyjeli paydalanıwı talap etedi.

Mámlekettiń Konstitusiyası, ádetde, jası boyınsha, kesel, mayıp yamasa baǵıwshısın joǵatǵanda, balalardı tárbiyalaw ushın hám nızamda názerde tutılǵan basqa jaǵdaylarda hár bir adamnıń social támiynatın kepillikleydi. Ekonomikalıq kategoriya sıpatında social támiynatqa tómendegishe tariyp beriw múmkin: processte puqaralardı materiallıq támiyinlew hám olarǵa xızmet kórsetiw ushın milliy dáramattıń bir bólegi esabınan pul qarjılarınıń social fondların qalıplestiretuǵın hám olardan paydalanatuǵın bólistiriw qatnasıqlar sistemasına social támiynat dep ataladı. Mine sonday keń mániste, social támiynat fondların qalıplestiriw derekleri hám támiynatlı shólkemlestiriwge baylanis bolmaǵan halda jámiyet barlıq aǵzaların tiyisli tárzde támiyinleniwın óz ishine aladı.[1]. Ózbekstanda analıq hám balalıq qawıpsızlıǵına ayırıqsha itibar qaratuı, olardıń salamatlıǵın saqlaw mámleket siyasatınıń ústin baǵdarlarınan esaplanadı. Húkimetimizdiń tikkeley ǵayratı menen analıq hám balalıqtı qorǵaw boyınsha izbe-iz reformalar ámelge

asırılıp, “Salamat ana –salamat bala” dástúri ulıwma milliy háreketke aylandı. Shańaraq, máhálleler, miynet jámaátleri, oqıw orınlarında xalıq ortasında salamat turmıs tárizin qalıplestiriw, reproduktivlik salamathıqtı asıraw sıyaqlı máselelerde úgit-násiyat jumısları alıp barıldı. Bunıń nátiyesinde Ózbekstan dúnyanın 125 mámleketi arasında hayal-qızlar ushın qolaylı sharayatlar jaratıw hám analıqtı qorgaw boyınsha jetekshi orınlardan birin iyelep turıptı.

Ózbekstanda sociallıq máselelerge de úlken itibar qaratılıp, puqaralardıń huqıq hám erkinliklerin támiyinlewge erisilmekte. Ásirese, Ózbekstanda xalıqtıń kesse qatlamına ǵamxorlıq etiw aktual wazıypa dep qaralıp atır. Pensiya támiynatı sisteması sociallıq qorgawdıń bir buwını retinde júzege keldi. Daslep pensiya támiynatı mámleket tárepinen tolıq kepillik berilgen bolsa da, keyinirek ekonomikanıń transformaciyalasıwı nátiyesinde bul tarawdıń kekse hám jas awladlar ortasında dáramatlardı qayta bólistiriw wazıypasın orınlamaqta.

Puqaralardıń sociallıq qorgawın kúsheytıw hám kámbaǵallıqtı kemeytiw mámleket siyasatınıń ústin baǵdarı sıpatında belgilenip, xalıqtı jańa jumıs orınları hám kepillikli dáramat deregi, qanıygelı medicinalıq hám tálim xızmetleri, múnásip jasaw sharayatlardı menen támiyinlew sapa tárepinen jańa basqıshqa kóterildi. Sońǵı bes jıllıq reformalardıń nátiyesinde mámleketimizde Jańa Ózbekstandı dúziwdiń zárúr siyasiy-huqıqıy, sociallıq-ekonomikalıq hám ilimiy-bilimlendiriw tiykarları jaratıldı. Jáhán kólemindegi quramalı processlerdi hám mámleketimiz basıp ótker rawajlanıw nátiyelerin tereń analiz etken halda keyingi jıllarda «Insan qadri ushın» principi tiykarında xalqımızdıń párawanlıǵın jáne de asırıw, ekonomika tarmaqların transformaciyalaw hám isbilermenlikti jedel rawajlandırıw, insan huqıqları hám máplerin sózsiz támiyinlew hám de aktiv puqaralıq jámiyetin qalıplestiriwge qaratılǵan reformalardıń ústin baǵdarların belgilew maqsetinde «Háreketler strategiyasınan — Rawajlanıw strategiyasına qaray» principine tiykarlanıp islep shıǵılǵan 7 baǵdardan ibarat «2022-2026 jıllarǵa mólsherlengen Jańa Ózbekstannıń rawajlanıw strategiyası» haqqındaǵı Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń Pármanı [2] qabıl etildi.

Adamlardıń turmıs dárejesin asırıwǵa qaratılǵan ilajlar kólemin keńeytiw, koronavirus pandemiyası dáwirinde puqaralardı social qorgaw hám mútajlıǵı bar shańaraqlardı materiallıq qolap-quwatlawdı jáne de kúsheytıw, olardıń dáramatların izbe-iz asırıp barıw maqsetinde: 2021-jıldıń 1-sentyabrinen baslap byudjet shólkemleri xızmetkerleriniń miynet haqı, pensiyalar, stipendiyalar hám pensiyalar muǵdarı 1,1 esese asırıldı [3]. 2021-jıldıń 1-sentyabrinen baslap Ózbekstan Respublikası aymaǵında: miynetke haq tólewdiń eń kem muǵdarı - ayına 822 000 swm; bazalıq esaplaw muǵdarı - ayına 270 000 swm; pensiyalıq esaplawdıń bazalıq muǵdarı - ayına 289 000 swm; jasqa tiyisli eń kem pensiyalar - ayına 565 000 swm; balalıqtan mayıplıǵı bolǵan shaxslarǵa beriletuǵın pensiya - ayına 622 000 swm; zárúr jumıs stajına iye bolmaǵan ǵarır jastaǵı hám miynetke uqıpsız puqaralarǵa beriletuǵın pensiya - ayına 440 000 swm; jumıs stajı tolıq bolmaǵan waqıttaǵı pensiyalardıń eń kem muǵdarı qosımsha tólewdi esapqa alǵan halda - ayına 440 000 swm; belgilengen jasqa tiyisli eń kem pensiya muǵdarınan 623 000 swmǵa shekem pensiya alıwshılardıń jasqa tiyisli hám mayıplıq boyınsha pensiyaları muǵdarı - ayına 623 000 swm;

Respublikanıń mámleketlik byudjetiniń tiykarǵı bólegi social-materiallıq tarawlardı finanslastırıwǵa baǵdarlanadı. Finans organlarınń wazıypası tastıyıqlanǵan byudjetke názerde tutılǵan barlıq ilajlardı waqıtında hám tolıq finanslastırıwdı támiyinlew esaplanadı. Bul wazıypalardı orınlaw ushın tiyisli baǵdarları boyınsha qárejetler tólewın tuwrı shólkemlestiriw zárúr. Mámleketimizde hár jılı ortasha 700 mın bala dúnyaya keledi, perzentli bolǵan hayallar keminde 4 ayǵa shekem jumıstan ajralǵan halda dekretke shıǵadı. Sol sebepli Prezidentimiz óziniń bayanatında «Ashıq aytıp ótiw kerek, házirgi waqıtta byudjet mekemeleri hámiledarlıq napaqasın tolıq tólep bersede, jeke sektorda bul qárejetler sebepli hayallardı rásmiy jumısqa alıwdan qashıw jaǵdayları da bar», dep atap ótti. [4] Sol sebepli, 2022 jılı 1-sentyabrden baslap jeke sektorda rásmiy islep atırǵan hayallarǵa xámiledarlıq napaqasın mámleket tárepinen kepillikli tólep beretuǵın sistema jaratılıwın belgiledi. Olarǵa 4 ayǵa 2 mln. sým muǵdarında bir mártelik xámiledarlıq napaqası tólep beriledi. Bul maqsetler ushın, byudjetten 2022 jılǵa 200 milliard sým, 2023 jılǵa bolsa 1,7 trillion sým baǵdarlanadı. Mámleketimizde pensionerlerdi sociallıq kóllab-quwatlawdı jáne de kúsheytıw, kekseler hám kekse jastaǵılardı hár tárepleme ǵamxorlıq etiw, puqaralardıń mámleketlik pensiya támiynatı sistemasın jetilistiriw hám tarawda orın alǵan mashqalalardı saplastırıw ushın izbe-iz ilajlar ámelge asırılıp atır.

Búgingi kúnde mámleket pensiyaların belgilewde 30 túrdegi hújjet talap etiledi hám de olardı usınıwǵa juwapker 14 ten artıq ministrlık hám shólkemlerde mekemelik informaciya sistemaları, elektron resurs hám maǵlıwmatlar bazalarınń joqlıǵı qaǵaz formasında jumıs júrgiziwden waz keshiw hám hújjetlerdi toplaw procesin elektronlastırıwǵa tosqınlıq etip kelmekte. Sol sebepten, «2022-2026 jıllarǵa mólsherlengen Jańa Ózbekstannıń rawajlanıw strategiyası» nıń «Ádalatlı sociallıq siyasat júritiw, insan kapitalın rawajlandırıw» baǵdarında «pensiya támiynatı sistemasın jetilistiriw» boyınsha maqseti belgilenip alındı. Onda, puqaralardıń pensiya muǵdarları mámleketiń ekonomikalıq kórsetkishlerine muwapıq izbe-iz asıp barıwın támiyinlew, xalıq aralıq princip hám standartlarǵa muwapıq kóp basqıshlı hám mámleket tárepinen kepillengen pensiya támiynatı sistemasın engiziw hám puqaralardan artıqsha hújjetler talap etpesten mekemeler aralıq elektron maǵlıwmat almasıwı tiykarında pensiya belgilew sistemasına ótiw wazıypaları belgilendi. Jáhán tájriybesi sonı kórsetedi, pensiya xızmeti dárejesin kóteriwdi, bunıń ushın qosımsha rezervlerdi tartıw, pensiya sistemalarınń finanslıq turaqlılıǵın támiyinlew, jumısshınıń pensiyasın tikkeley onıń óz miyneti menen qosqan úlesine baylanıstırıw hám de mámleketlik emes pensiya sistemasın qalıplestiriwge qaratılǵan ilajlardı ámelge asırıwdı názerde tutadı.

Juwmaqlap aytqanda, pensiya támiynatı sistemasın reformlastırıw mámleketi social ekonomikalıq rawajlandırıwdıń ústin wazıypalarınń biri bolıp tabıladı. Mámleketiń ekonomikalıq potencialı hám xalıqtıń social qawıpsızlıǵı menen baylanıslı bul máselede belgilengen nızam qaǵıydalarına qatań ámel etiliwin támiyinlew zárúrli esaplanadı. Ózbekstan Respublikası Finans ministrlıǵı janındaǵı byudjetten tısqarı Pensiya fondı dáramatların kóbeytiw hám Pensiya fondı dáramatlarınń ámeldegi dereklerin bekkemlew menen baylanıslı bolǵan máselelerdi izbe-izlik

menen sheshiw zárúr. Búgingi kúnde mámleketimizde ótkerilip atırǵan reformalar barlıq iskerlik tarawlardı, atap aytqanda, pensiya támiynatı sistemasın da óz ishine aladı. Sebebi barlıq reformalardıń tıp maqseti, insańǵa múnásip turmıs sharayatların jaratıwdan ibarat esaplanadı. Usı máselelerdıń unamlı sheshiliwi mámlekette pensiya támiynatı sistemasın rawajlanıwında baylanıslı bolıp tabıladı.

АДЕБИЯТЛАР

1. Malikov T.S., Olimjonov O.O. Moliya. Darslik / Toshkent Moliya instituti. – Toshkent: 2019. – 882 bet. 509-bet
2. <https://lex.uz/ru/docs/5841063>. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 17.08.2021 yildagi PF-6279-son "Ish haqi, pensiyalar, stipendiyalar va nafaqalar miqdorini oshirish to'g'risida"gi farmoni
4. «Халқ сўзи» газетаси. 1-март 2022 йил

Davlat budjetidan ijtimoiy sohani qo'llab-quvvatlash masalalari
Aytmuratova U.J., Sabirbaev N. Qoraqalpog' davlat univrsiteti

Резюме. Maqolada mamlakatimizda aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarini moliyalashtirishda davlat mablag'larini samarali taqsimlash va ulardan maqsadga muvofiq foydalanishni tashkil etish to'g'risida bayon etilgan. Shuningdek bu maqolada mamlakatimizda aholi turmush darajasining uzluksiz oshib borishi, fuqarolarning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirilishi, ijtimoiy guruhlarining moddiy ta'minoti davlat ijtimoiy siyosatining muhim yo'nalishiga aylanishi va davlatimiz tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohatlar haqida yozilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy ta'minot, byudjetdan tashqari jamg'armalar, pensiya tizimi, jamg'ariladigan pensiyalar, ijtimoiy pensiyalar, pensiya ta'minoti, pensiya yoshi.

Вопросы поддержки социальной сферы из государственного бюджета

Айтмуратова У.Ж., Сабырбаев Н. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье изложено эффективное распределение государственных средств и организация их целевого использования при финансировании мероприятий социальной поддержки населения в нашей стране. Также в данной статье говорится о непрерывном повышении уровня жизни населения в нашей стране, удовлетворении социальных потребностей граждан.

Ключевые слова: Социальное обеспечение, внебюджетные фонды, пенсионная система, накопительные пенсии, социальные пенсии, пенсионное обеспечение, пенсионный возраст.

Issues of supporting the social sphere from the state budget

Aytmuratova U.J., Sabirbaev N. Karakalpak State University

Summary. The article describes the effective distribution of public funds and the organization of their targeted use in financing social support measures for the population in our country. This article also talks about the continuous improvement of the standard of living of the population in our country, the satisfaction of the social needs of citizens, that the material provision of social groups is becoming an important direction of state social policy, about the economic reforms carried out by the state.

Key words: Social security, off-budget funds, pension system, accumulative pensions, social pensions, pension provision, retirement age.

ГЕНДЕРЛИК ИДЕНТИВЛИКТИ ҚӘЛІПЛЕСТИРИҮДЕ ШАҢАРАҚТЫҢ РОЛИ

Камалова Х. С.

Қарақалпақ Мәмлекетлик Университети

Адамның инсан сыпатында қәліплесіуінде шаңарақ бирден-бир үлкен роль атқарады. Себеби шаңарақта адамгершилик, психологиялық руўхый раўажланыу процесси жүзеге келеди. Сонлықтанда, социалласыу процесси шаңарақтың қарым-қатнасына байланысly түрде қәліплеседи. Адамның инсан сыпатында раўажланыуы, оның излениу белсендилігинің қайсы жөнелісте бағдарланғанын, дәретиушилик имканиятларының жүзеге асыуы минез-құлқына байланысly. Жыныслар ортасындағы қатнасларды дүзиу ушын гендер идентификацияны қәліплестириу зәрүр. Тәрбия “хақықый” еркеклер хәм хаялларды қәліплестириу хәм оларды мухаббат, шаңарақ, неке, бала тууыуға бағдарлау ушын жаратылған моральге тийкарланған. Шаңарақ тәрбиясы, тийкарынан, раўажланыуды белгилейтуғын хәм пүтин тәлим-тәрбия процессине тәсир көрсететуғын үстин бағдарлардан бири болып табылады [3]. Өткен әсирдің 60 жыллардың басында шаңарақ социаллық институт сыпатында, соның менен қатар кишигирим социаллық топар сыпатында қарастырылып келген. Ал хәзирги ўақытта шаңарақ социалласыуына көбинесе батыстың тәсири көп болса, екінши жағынан экономика, тарийх, демография, мәдений антропология хәм социаллық психология сыяқлы илимлер менен белсенди мүнәсебетлер болып атыр.

Соның менен шаңарақты социаллық институт сыпатында қарастыратуғын болсақ, ол балаларға тәрбия берип оларды өсиретуғын адамлар менен топарлардан туратуғын институт. Бала дүньяға келип, туўған-туўысқанлары менен апалары, ата-анасынан туратуғын шаңарақты бағдарлы шаңарақ деп атайды. Себеби ол инсанның социалласыуына тәсир етеди. Адам үлкейген ўақытта өз шаңарағын қурып, шаңарағындағы балаларын тәрбиялайды. Шаңарақ социаллық институт сыпатында айрықша белгилер ийе. Ол некелесленген, орталық балалары бар, бир-бирине туўысқан болып келетуғын еки ямаса бир неше адамлардан туратуғын турақлы структуралық шөлкем. Социаллық институт сыпатында қарым-қатнас микро-мәдениаты менен байланысқан, өз-өзин тәртиплестирип туратуғын система.

Улыўма шаңарақ социаллық институт сыпатында жәмийеттиң қәліплесиуи менен тиккелей байланысly. Демек, шаңарақтың жекелиги болғаны менен, шаңарақлық қатнаслар жәмийет пенен, оның раўажланыуы менен тикелей байланысly. Соның менен қатар шаңарақты гендерлик социалластыруу жәмийетлик мәселелердің ишинде ең аз изертленген, жәмийеттиң улыўма социаллық мәдений репродуктив раўажланыуының структуралық бөлеги болып табылады. Гендерлик социалласыу мазмуны жәмийеттиң социал-экономикалық раўажланыу дәрежеси менен, индивидтиң хақықый өмиринің хәм мәдений идентификациясын сәўлелендириу арқалы анықланады.

Бирлемши гендер идентификациясы, өз жынысын билиу балада бир ярым жасқа келип қәліплеседи, бул оның өзини-өзи аңлауының ең негизги хәм турақлы элементи болып есапланады. Өскен сайын бул идентификацияның көлеми хәм мазмуны өзгереді. Еки жастағы бала өз жынысын биледи, бирақ бул атрибутын қандай түсиндириуин еле билмейди. Үш ямаса төрт жасында балалар ақыл-ойы рәуиште этираптағы адамлардың жынысын парклап биле баслайды, бирақ олар буны тосаттағы сыртқы белгилер менен, мысалы, кийим-кеншек, шашларының қойыуы менен байланыстырады хәм түбинен өзгериушиликти, жынысты өзгertiриу имканиятын тән алады. Алты ямаса жети жасында бала биротала жынысының қайтпаслығын түсинеди, хәм оннан тысқары бул хәрекетлер хәм мүнәсебетлердің жынысый паркланыуыны тез өсиуе туўыры келеди. Қызлар хәм улар өз инициативасы менен хәр түрли ойынлар хәм сол ойынлардағы шериклерин таңлайды, хәр түрли қызығушылықлар хәм хәр түрли минез-құлқларды көрсетеди. Бундай өз-өзинен пайда болатуғын жынысый сегрегация кристалланыу хәм жыныслар паркын аңлауда жәрдем береді.

Баланың жынысының айрықшалығы туўрысында хабарлылығы да оған салыстырғанда арнаўлы бир мүнәсебетти нәзерде тутар. Бул жынысый рольдың ориентациясын хәм жынысый рольди унатыуды өз ишине алады. Жынысый рольдың ориентациясы – бул баланың пазыйлетлери ер адам хәм хаял ролинің талаптары хәм талапларына қаншеллилик сәйкес келиуи хақындағы ойда сәўлелендириу. Жынысый рольди унатыу жыныс идентификациясын сәўлелендиреди, бул әдетде «Ким ул ямаса қыз болыуды абзал көреді?» сыяқлы сорау менен анықланады [4]. Өспиримлик дәуиринде гормоналлық өзгерислер дене дүзилисинің өзгерисине хәм гендерлик идентификациясы хәм гендерлик рольлери менен байланысly жаңа қысынысуларға себеб болады. Физикалық, гормоналлық хәм социал-психикалық раўажланыуының тегис емеслиги өспиримди өз жынысы идентификациясын оның соматикалық, руўхый хәм минез-құлқындағы барлық көринислеринде қайта ойланыуға хәм баҳалауға үндейди. Өспиримлик дәуиринде гендерлик рольлеринің мазмуны хәм орынланыуы хақындағы ой-пикирлер конкретленеди хәм бекемленеди.

“Инсанның раўажландыруу процессинің дәслепки басқышларында ең үлкен тәсир, қағыйда сыпатында, бул шаңарақ”, - деп тәрийплейди Н.И. Шевандрин. Әлбетте, өсип баратырған адам өз жынысының өзине тән өзгешеликлерин өлестириуінде ата-аналар әхмийетли роль ойнайды, олардың шаңарағындағы минез-құлқы келешектеги адамның дөгерегиндеги дүньяға мүнәсебетин белгилейди. Ата-аналар хәм олардың өз-ара

мүнәсәбетлери әбден кеуилли дыққатқа объект хәм үлги сыпатына айланады. Олар бала тәрпинен еркеклик хәм хаяллық үлгиси сыпатында қабылланады; жыныслар ортасындағы мүнәсәбетлердиң үлгиси сыпатына айланады. Ата-аналардың тууыры жынысый рольлик минез-кулқлары көп жақтан балада мүнәсип жынысый рольдиң қәлиплесіуін белгилейди. Ананың эмоционаллық жақтан қатан шекленген, талап ететугын хәм бийликшилик мүнәсәбети хәм меҳрибан, жумсақ, руухсат бериуши атаның мүнәсәбети менен тәрбияланған қызлар көбінше маскулинлик, ал ул балалар феминлик минез-кулқына ийе болады. [8, Б.204]

Солай етип, гендер психологиясының қәлиплесіуі еркеклер менен хаяллар арасында хәр қыйлы жүзеге асады, ал балалар өмиринде ата-ананың роли әхмийетли болып табылады. Усылайынша гендерлик сана-сезимнің тийкарлары 5 жасқа дейін қәлиплесип болады. Баланың сөйлеу қәбилети, ойлауы, сана сезими соның менен бир қатарда адамлардың сыртқы көриниси менен жынысына қарай айырып баслайды. Мектепке шекемги дәуірдің соңында ул балалар менен қыз балалардың 5 түрлі жыныслық минез-кулқлары пайда болады:

1. Маскулинлик; 2. Феминлик; 3. Андрогинлик; 4. Дифференциаллық емес.

Маскулинлик еркек балалардың абрайын жоқары қоятуғын, жеке басының жоқары табысларға ерисиуін қәлейтуғын, авторитет хәм ғәрезсизликти жоқары қояды. Феминлик балалар жынысына қарамастан экспрессивли-эмоционаллық минез-кулқ стилине ийе болады. Өзиниң интасы жоқ, биреудің айтқаны менен жүреді. Андрогинли балалар - қатал жыныслық шеклеулерди қабылламайды, дәстүрий нормаларға бағынбай хәр түрлі мийнет түрін орынлай береді. Бул балалар өз жынысына қарамастан үлкенлер менен де, өз қатарлары менен де белсенди қарым-қатнас жасай береді. Дифференциаллық емес балалар еркеклик ямаса хаяллық минез-кулқларды қабылламайды. Белсенди емес, жетискенликтери төмен, жәмәтда қатарлары менен қарым-қатнасқа түсіуден қашады.

Шаңарақтың қәлиплесіуі хәм рауажланыуы жәмийетлик турмыстағы сиясый, экономикалық, социаллық, мәнәуий мүнәсәбетлер менен тығыз байланыста әмелге асқан. Биринши Президентимиздің пикирлері менен айтсақ: «Шаңарақ - өмирдің мәңгилігин, әуладлардың дауамыйлығын тәмийинлейтуғын, муқаддес үрп-әдетлермізди сақлайтуғын, келешек нәсиллер қандай инсан болып жетисіуіне тиккелей тәсир көрсететуғын тәрбия ошағы болып есапланады» [2]. Хәр қандай жәмийеттің рауажланыуын тәмийинлеуши негизлер арасында усы жәмийеттің тийкарғы бууыны есапланған шаңарақтың беккемлиги, ондағы саламат-мәнәуий орталықтың қәлиплескенлиги шаңарақта хәр тәрәплеме жетик саламат баланың өсип-өниуі, кәмил инсан болып жетилісйуі, шаңарақта тәрбияның жәмлесіуі сыяқлы факторлар әхмийетли орын тутады [6]. Бүгінги күнде шаңараққа болған ғамхорлық хәм итибар хұрметли Президентимиз тәрпинен қабыл етилип атырған Пәрман хәм Қарарларда өз көринисин таппақта. Буның айқын мысалы ретінде 2018-жыл 2-февраль күни қабыл етилген «Хаял-қызларды қоллап-қууатлау хәм шаңарақ институтын беккемлеу тарауындағы жұмыстарын түп-тийкарынан жетилистириу ис-илажлары ҳаққында»ғы 5325 – санлы Президент Пәрманын айрықша атап көрсетиуимиз орынлы [1].

Бул Пәрманда Өзбекстан Хаял-қызлар комитетиниң жәмийет турмысындағы белсендилігин асыруу, хаял-қызларды қоллап-қууатлау, хәм шаңарақ институтын беккемлеу бойынша комитет жұмыстарының тийкарғы жөнелислери хәм бағдарлары белгилеп берилди. Пәрманда көрсетилген ең әхмийетли хәм тийкарғы мәселелердің бири бул – шаңарақ институты жұмыстарын беккемлеу хәм түп тийкарынан жетилистириу мәселеси болып табылады. Демек, Пәрманда көрсетилген хәр бир бәнт, хәр бир ұазыйпа бул – жәмийеттеги хаял-қызларды қоллап-қууатлау менен бирге шаңарақларға деген ғамхорлықтың айқын дәлиили болып есапланады. Шаңарақта ананың орны, абырай-итибары, хұрмет-иззети, оның бала тәрбиясындағы хызмети, кулласы, аналарымыз ҳаққында жүдә көп айтылады, жазылады. Аналар ҳаққында қанша айтсаң да көплик етпейди, әлбетте. Шаңарақта ана менен бирге әкениң орны хәм абырайы жүдә үлкен. Деген менен, әкелер ҳаққында кем айтылатуғындай кем жазылатуғындай сезиледи. Ер адамның шаңарақтағы қатты қоллылығы сабыр-тақаты перзентлер тәрбиясында үлкен роль ойнайды. Шаңарақта әкениң бас болыуы перзент тәрбиясына тәсири оғада үлкен. Қайсы шаңарақта хаял адам ер адам менен гәп алысса, онын хұрметин орнына қоймаса, әке натық болып шаңарақ басқарыуына жарамаса бала тәрбиясы бузылады. Хаял шаңарақта ер адамнан үстин болыуға урынып атырған болса, ол шаңарақтан жәнжел арымайды, пайыз-берекет қашады.

Бир-бири менен болар-болмас нәрселерге жәнжеллесетуғын шаңарақлардағы ата-аналар перзентлерине де дурыс тәрбия бере алмайды. Перзентлери алдында олардың абрайы түседі. Әлбетте, улыўма жәнжеллеспейтуғын шаңарақ табылмайды, лекин бул нәрсе перзентлериниң алдында болмауы керек хәм ата-аналар перзентлерине өзлериниң жәнжеллин сездирмей тез жарасып кетиуі керек. Уллы алымлардың пикирлерине итибар берип қарасақ, тәрбияда ҳәзил түриндеги қаталлық болыуы керек, бирақ хәмме нәрсе ҳәзилге, ермекке, тырнақ арасынан кир излеуге айланып кетпеуі керек. Усы себептен, педагогикалық руўхыят нызам-қағыйдаларына сүйенген ҳалда ата-аналар тәрбия принциптери, тәрбия усыллары менен қуралланғанда ғана ҳақыйқый әдеп-иқрамлылыққа ерисиу мүмкин. Бул нәрсе олардан терең ізлениулерди талап етеди.

Шаңарақта перзентлерге тәрбиялық тәсир көрсетиудің илтима, мәсләхәт, исендириу, талап етиу, буйрық хәм ескертиу, жазалау, хошаметлеу сыяқлы бир қатар усыллардан өз орнында хәм шегинде пайдаланылмаса гөзленген мақсетке ерисип болмайды. Тәрбияның тийкарғы хәм әхмийетли қуралы сөз болып есапланады. Соның ушын ата-ана өз сөзинде жағымсыз интонация менен мазмунсыз сөзлерди жумсау, қолланыу перзентлерди ренжитиу, оларда исеним сезимлерин сөндиретуғын ҳәзил-дәлкек түриндеги пикир хәм жуўмақлардан сақланыу керек. Әдетте, ата-ана ибратлы болғанда ғана ҳақыйқый абырай-итибарға ериседи.

Булардың хәммеси ата-анадан ақыл-парасатлы миллий үрп-әдетлерди толық ийелеген шахс болыуды

талап етеди. Базы бир шаңарақларда айрым ата-аналар тек ғана өз хұқимин өткізіу жолы менен перзентлери хәм де басқа шаңарақ ағзалары арасында абырай арттырыуды қәлейди. Бунда олар қорқытыу буйрық беріу, руўхый жақтан езіу сыяқлы усылларды қолланады. Гейде олар зәхәрин шашыуды, бақырып шақырыуды бала тәрбиясының ең әхмийетли усылы деп биледи. Қорқыу тийкарында балада пайда болған «бойсыныуды» олар өзлеринше перзентлери арасында ерискен абырайы деп ойлайды. [7]

Айрым ата-аналар өз перзентлери менен кемирек қатнасықта болыуды, өзлерин олардан узағырақ тутыуды, сол жол менен абырай арттыраман деп ойлайды. Олардың нәзеринде перзент пенен қанша кем ушырасса, мәлим дәрежеде алыслау мүнәсебетте болса балаларым мени сыйлайды деп ойлайды. Бул надурис түсиник. Керисинше, ата-ана өз перзенти менен қанша кем қатнаста болса олардың руўхияты менен жақыннан таныспаса өз тәсириң өткізбесе де, олар арасында узақласыу, бийпарқ болыу сезимлери келип шығады. Хәзирги пайыгта сондай ата-аналар да ушырасады, олар балаға тек ғана рәсмийәтшилик пенен мүнәсебетте болып тырнақтың астынан кир излейди. Яғный балаларды арзымас хәрекеті ушын бақырып таслайды, олардың жүрис турысын шеклеп қояды. Перзентлерге көп пәндиу нәсият ете беріу де олар арасындағы мүнәсебетте келиспеушиликлерди пайда етеди. Айрым ата-аналар өзлериниң нәсиятгөйлигин ата-аналық ўазыйпасы деп бақалайды. Майда гәплик, езбелик пенен ул-қызлары арасында хәқыйқый абырайға ерисип болмайды. Ата-ана абырайын арттырыуда ибрат көрсетиу усылы әхмийетли роль ойнайды, шаңарақта тәрбия жұмысын табыслы әмелге асырыу ушын ата-ана тынбай өзлерин хәм педагогикалық хәм руўхый тәрәптен тәрбиялап барыуы керек. Олар өзлеринде жетиспейтуғын сыпатларды ийелеп барыуы хәм унамсыз тәрәплерин сапластырыуы тийис.

Ата-ананың шаңарақта перзентлер алдында орны хәм абырайы жоқары – бәлентте болыуы ушын ата-аналардың өзлери мәнәуий жақтан суўғарылған болыуы керек, тәрбиялық қураллар менен қуралланған болыуы керек. Ең тийкарғысы ата-аналар перзентлерине өзлери ибрат көрсетиуи, меҳир көрсетиуи тийис. Сонда ғана, олар алдында орны хәм абырайы жоқары болады. Себеби, меҳир берсең ғана меҳир көресең, хұрмет-иззетте боласаң. Муқаддес шаңарақты кишкене мәмлекет деп есаплайтуғын болсақ, хәял-қызлар сол кишкене мәмлекеттиң уйытқысы, кеўлимиздиң периштеси, үйимиздиң шырағы деп есапланады. Инсаният пайда болғаннан баслап өмир жалғастырыушылары болған хәял-қызлар, аналар улығланған.

Елимизде хәял-қызлардың жәмийеттеги орнын, абырайын арттырыу, ынамлы хуқықларын қорғау мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерилген. Республикамызда оларға болған итибар, машқалаларына шешим табыу, аналықты хәм балалықты қорғау, имканиятларын жүзеге шығарыу, шаңарақ хәм жәмийеттеги орнын белгилеу биринши дәрежели ўазыйпалар қатарында белгиленген. Бурынлары ата-бабамыз ер баланы еркелеткенде басынан сыйпаламаған. Арқасынан қаққан. «Басынан сыйпалау ул балада аяныш сезимлерин оятады, төмен қарап жүретуғын, әззи болып қалады» - деп түсинилген. Ата-анасына, ел-журтына қорған, шаңараққа бас болатуғын ер-азаматтың жигерсиз, босаң болыуына қәлемеген. Ал, арқасынан қаққанда ер баланың ерк-қырары күшейеди, жигерленеди, геўдесин тик услауға үйренеди, - деп есаплаган.

Қызларды болса, керисинше, басынан сыйпалаған. Қыз басқа босағаны атлап, өзге үйдиң отын жағады. Қызды «Кететуғын бала ғой» деп еркелетеди. «Келешегинде не күтип тур екен, тәғдири қалай болады?» - деп басынан сыйпалаған. Қыз баланы басынан сыйпалағанда басы ериксиз ийилип, көзи төмен қарап, жасырынады. Басқалардың бетине тик қарамайтуғын, ийбелі, парасатлы минез қәлиплеседи. Арқадан қағыу менен басынан сыйпалаудың усындай тәрбиялық мәніси бар екен.

Баланың ата-анасы менен қатнасықларының өзине тән өзгешеликleri, олардың мийирманлық дәрежеси, әмелдеги эмоционаллық байланыслары хәм ата-анасын жақсы көриу сезимлериниң тәсири балалық дәуиринде хәм, кейинги турмыста хәм, басқа адамлар менен мүнәсебетлеринде хәм өз тәсириң көрсетеди.

Баланың инсаний раўажланыуындағы бузықшылықлар хәм оның минез-құлқындағы нормадан тысқары кетиулериниң пайда болыуы көп тәрәпplerден ата-ананың шахсларына байланысly. Баланың биринши тәрбияшысы болған ата-аналар гей-пара ўақытларда аўыр педагогикалық қәтелерге жол қойады ямаса өзлериниң шахсий үлгилери менен балалардың шаңарақтағы емес, бәлким бизнесте хәм адамлар арасындағы қатнастарда, басқа шараятларда хәм исленетуғын бузылған социаллық минез-құлқ нормаларын орнатады. [5]

Ата-аналардың психологиялық мәдениеті дурыс тәрбиялық қарарларда хәм, өзиниң минез-құлқларында хәм көринип турады, сондай-ақ, бул өзи тәрбия болып есапланады. Баланың көзінде ата-ана бир неше сыртқы көринисинде пайда болады: эмоционаллық жыллылық хәм қоллап-қуўатлаудың дереги сыпатында, оларсыз бала өзин қорғаусыз хәм хәлсиз деп сезеди; хәкимият, қарарды қабыл етиу органы, байлық, жаза хәм хошаметлеулерди басқарыушы сыпатында; үлги, өрнек, даналық хәм ең жақсы инсаний пазылетлердиң дал өзи сыпатында; хәмме нәрсени исеним менен айтыуға болатуғын үлкен дос хәм мәслахатши сыпатында; гендерлик стандартының бир түри, еркек ямаса хәялдың минез-құлқ модели сыпатында.

Солай етип, гендерлик идентификация – бул адамның белгилі бир жыныс ўәкили сыпатында, яғный еркек, хәял ямаса басқа түрдеги ўәкил сыпатында, өзине сай биологиялық ўәкиллериниң минез-құлқы хәм қәсийетлери хәққындағы социаллық хәм мәдениетий жынысый байланыслардың стереотиплер менен байланысly ишки өзін-өзи аңлауы. Гендерлик идентификация биологиялық жынысы менен туўыры келиуи шәрт емес. Гендерлик идентификациясы туўылғаннан баслап өз жынысына тийисли болған адамларды цисгендерлик деп атайды, ал характеристикасы сай келмегенлерди трансгендерлик деп атайды. Соның ушында, көплеген жәмийеттерде жәмийеттиң басқа ағзаларына қарағанда шахстың социаллық өзине тәнлигин қәлиплестириу ушын тийкар болып хызмет етиуи мүмкин болған жыныс категориялары топламы бар. Сексолог Джон Уильям

Мани гендерлик идентификациясы теориясының тийкаршылардан бири еди.

Соның менен биргеликте, жынысый-рольлик процесстин тууыры жолға койылыуының ең ахмийетли, керекли шәрти – бул ата-аналар тәрәпинен дәстүрий гендерлик рольлерди жетерли дәрежеде орынлайтуғын, психологиялық хәм физикалық таманынан толық шаңарақтың болыуы есапланады. Гармониялық гендерлик минез-құлқының қәлиплесиуи баладан бир уақыттың өзінде еки рольди хәм қабыл қылыуын талап етеди: әкесинде еркеклик хәм анасында хаяллық рольлерди.

Жынысый-рольлик идентификацияны неге тек үлкенлердин ухсас ролин тәкирарлау арқалы, бәлким қарама-қарсы жыныстағыда ата-ананың қарама-қарсы роли арқалы хәм пайда болады. Сондай-ақ, балалардың жынысы хәм индивидуаллық өзгешеликлеринин есапқа алған ҳалда, жынысы жоқ адамзат сыпатында емес, бәлким ул хәм қыз, еркек хәм хаял сыпатында тәрбиялау керек. Турмыста бул шәртлерге бәрхама ерисиу имканияты болмағанлығы ушын (хәмме шаңарақлардың толық болыуға мүмкиншиликлери жоқ шығар), баланың гендерлик идентификациясын анықлауда мүмкин болған ауыуыларды есапқа алыу хәм илажи болса, олардың алдын алыу керек.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бахауддинов Ш. Саламат ана хәм бала – жәмийет гиреуи. -Нөкис, 2006.
2. Каримов И.А. Юсак манавият енгилмас куч. -Тошкент: «Маънавият», 2008.
3. Клецина И.С. Гендерная психология. -СПб., 2009. -496 с.
4. Клецина И.С. Гендерная социализация: Учебное пособие. -СПб.: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена, 1998. -92 с.
5. Толстых М.А., Целуйко В.М. Проблема становления гендерной идентичности ребенка в семье. 2 часть. М., 2005. -560 с. // <http://practic.childpsy.ru/prophylaxis/articles.php?id=10331>
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хотин-қизларни қўлаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони. -Тошкент, 2018. 2-февраль // <https://www.gov.uz>
7. Халматова М. Оилавий муносабатлар маданияти ва соғлом авлод тарбияси. -Тошкент, 2000.
8. Шевандрин Н.И. Социальная психология в образовании. -М., 1995.

*Gender identivlikni shakllantirishida oilani roli
Kamalova Kh. S. Qoraqalpoq Davlat Universiteti*

Rezyume. Maqolada ta'kidlanishicha, oila bolalarning jinsini aniqlashda muhim rol o'ynaydi, bunga ota -onalar ham, o'qituvchilar ham e'tibor berishlari kerak. Shuningdek, u qoraqalpoq xalqlari oilalarida gender identifikatsiyasini o'rgatishning an'anaviy xususiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: gender identifikatsiyasi, jins, oila, psixologiya, tarbiya, rivojlanish jarayoni, gender sotsializatsiyasi.

Роль семьи в формировании гендерной идентичности

Камалова Х. С. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В данной статье подчеркивается, что семья играет важную роль в формировании гендерной идентичности детей, на что необходимо обратить внимание как родителей, так и педагогов. Также показана традиционная особенность воспитания гендерной идентичности в семьях каракалпакского народа.

Ключевые слова: гендерная идентичность, пол, семья, психология, воспитание, процесс развития, гендерная социализация.

The role of the family in the formation of gender identity

Kamalova Kh. S. Karakalpak State University

Summary. This article emphasizes that the family plays an important role in shaping the gender identity of children, which needs to be addressed by both parents and teachers. It also shows the traditional feature of gender identity education in the families of the Karakalpak people.

Key words: gender identity, gender, family, psychology, upbringing, developmental process, gender socialization.

QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍN OQÍTÍWDA INTERAKTIV TEXNOLGIYANÍ QOLLANIW USÍLLARÍ

Yusupov K.A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

XX ásiridin aqırı XXI ásiridin basına kelip qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda interaktiv texnologiyalardı qollanıwdıń jańa baǵdarı, oylaw qábiletiniń rawajlanıwın támiyinlewshi usıllar jaratıldı. Ádebiyattı oqıtıwda jaslarǵa ıyanaqlı bilim alıwǵa tartıw, kórkem shıǵarmanıń mazmunın ańlaw, sanalı oylaw, oy juwmaǵın shıǵarıw máseleleri ámelge asırılıp hám oqıwshılardıń sın kózqarasta oylawında jańa usıllar hám pikirlew mexanizmleri qollanılıp atır. Házirgi rawajlangan pedagogika iliminde ádebiyat sabaqların interaktiv texnologiyalar menen oqıtıwdıń, kishi topar jumslarınıń bir neshe formaları islep shıǵılǵan. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda interaktiv texnologiyanı qollanıwdıń metodikalıq ózgeshelikleri bolıp, solardıń nátiyesinde interaktiv oqıtıw usılları arqalı oqıwshılardıń jańasha bilim alıw múmkinshiligi artıp, olardıń ádebiyat sabaǵına bolǵan belsendiligi rawajlanadı. Házirgi zamanagóy mekteplerinde ádebiyat sabaqların oqıtıw barısında oqıw diskussiyası, múyeshler, aql hújimi, PSMJ, BBB, klaster usaǵan interaktiv metodlar keńnen qollanıp, sabaqtıń nátiyesin arttırıp baradı. Sabaq waqtında oqıwshılar tárepinen ádebiyat máselesine talıqlansa bul formalar nátiyjeli boladı. Sebebi ádebiyat boyınsha oqıwshılardıń túsiniǵı anıqlanadı hám ádebiyatqa baylanıslı máselelerdi sheship baradı.

Ádebiyattı oqıtıw barısında interaktiv iskerlik tiykarınan óz-ara baylanıs, jeke juwapkershilik, bir-birine járdem kórsetiw háreketi, jumıstı birge alıp barıw qábileti, topardaǵı jumıs nátiyjeleri menen anıqlanadı. Jáne de interaktiv texnologiya menen ótkerilgen ádebiyat sabaǵında bir shıǵıp sóylewshiniń, bir pikirdiń ústemligi sheklenedi. Oqıwshılar

sabaqta óz pikirin sın kóz benen ayıtıwǵa hám tiyisli ádebiy materiallardı talqılaw tiykarında quramalı máselelerdi sheshiwge, qáte pikirlerdi saplastırıwǵa, tereń oylap kórilgen sheshimlerdi qabıl etiwge, pikirlesiwge, óz-ózi menen mádeniyatlı qarım-qatnas jasawǵa úyrenedi. Bunday nátiyjeler ádebiyat sabaqlarında jeke, jup hám topar jumsların shólkemlestiriw arqalı ámelge asadı.

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwdıń interaktiv texnologiyaları sabaqta sherikleslik jaǵdayında jaratıladı. Interaktivlik usılǵa tiykarlangan texnologiyanı qollanıp, oqıtıwshı dóretiwshi sheriklesler sıpatında islewge tiykarlangan ózgerislerge, turaqlı tayarlıqqa hám juwapkershilikli máselelerdi sheshiwge úyrenedi. Áádebiyattı oqıtıwda interaktiv usıllardı qollanıw arqalı oqıwshılardıń ádebiyat sabaǵına qızıǵıwshılıǵı artıp, ádebiy oqıw materialların bekkem ózlestiriwın tereńlestirip, olardıń tereńnen oylaw hám erkin pikirlew qábiiletlerin rawajlandıpadı. Sonlıqtan, muǵallım ádebiyat sabaqlarında interaktiv texnologiyalardı paydalanıw arqalı jeke tájiriybe topla, interaktiv texnologiyalardı qollanıw haqqında jazılǵan metodikalıq ádebiyatlar menen tanısıp, sabaqlarında interaktiv texnologiyalardıń nátiyjeli paydalanıw usıllarına tereńnen túsiniw baradı hám sabaqta kóp tabıslarǵa erisedi.

Hárbir oqıtıwshı qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda interaktiv oqıtıw texnologiyasını qollanıwdıń bir neshe talapların basshılıqqa alıwı shárt. Birinshiden, ádebiyat sabaǵın shólkemlestiriwde oqıw xanasınıń tazalıǵına hám tayarlıǵına itibar beriw, oqıwshılardıń sabaqqa tayarlıǵın, ádebiyat sabaǵına oqıwshılardıń tolıq qatnasıwın qadaǵalaw kerek. Ekinshiden, kishi topardaǵı oqıwshılardıń óz-ózara ádebiy materiallardı tallawı hám pikirlesiwı ushın múmkinshilik jaratıw, qoyılǵan másele boyınsha hár bir topar pikir almasıwına hám topar aǵzalarınń bir-biri menen aralasıw múmkinshiligine ruxsat beriwı zárúr. Úshinshiden, dóretiwshilik sabaqqa kerekli materiallardıń aldın ala tayarlanıp qoyılıwı, tártip hám belgilengen waqıtqa dıqqat beriliwı, hárbir topardıń bergin juwapları durıs bahalanıwı tiyis.

Belgili metodistler Q.Yuldoshev [1], B.Tuxliev[2], M.G.Kostova [3], A.Lilov [4], Á.Paxratdinov [5], Q.Xusonboeva [6] hám basqa alımlardıń metodikalıq miynetlerinde ádebiyattı mekteplerde oqıtıw metodikası boyınsha bahalı pikirler ayılǵan. Biraq ádebiyattı oqıtıw metodikasında lekciya sabaqları haqqında jeterli pikirler ayılmaǵan. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda mashqalalı lekciya, monografiyalıq lekciya, sholiw lekciyası, háreketshen lekciya, energiya almasıw lekciyaların paydalanıw kerek. Ádebiy materiallardı oqıtıwda lekciya túrлерinen paydalanıw tiykarınan ótilejaq hárbir temanıń kólemine, sabaqtıń maqsetine hám wazıypalarına muwapıq boladı. Usı kózqarastan Ájiniyaz shayırdıń poeziyasın oqıtıwda mashqalalı máseleledi jaratıw, sabaqta júzege keltiriw hám onı ámelge asırıwdıń usıllarına dıqqat awdarıladı [7]. Ájiniyaz shayırdıń poeziyasın oqıtıwda mashqalalı jaǵdaylardı payda etiw múmkin bolǵan máselelerdi ajratıp alıw kerek. Bunıń ushın oqıtıwshı baǵdarlamada berilgen shayırdóretpeleleriniń mazmunın hám janrlıq túrлерin, sonday-aq shayırdıń poeziyası boyınsha izertlengen ilimiy teoriyalıq miynetlerdi biliwı tiyis. Onıń poeziyası boyınsha qarama-qarsılıqlarǵa iye bolǵan, jasırın mashqalalı sorawlardı muǵallım izlep, taba biliwı kerek. Máselen, Ájiniyaz shayırdı ne ushın prozalıq shıǵarmalar jazbadı? Onıń qaysı dóretpesinde dramalıq shıǵarmalardıń belgileri kórinedi? Qaraqalpaq poeziyasına lirikaniń qaysı formaların alıp keldi? Sabaq barısında oqıwshılardıń qıyınshılıq bolatuǵın jerlerdi bilip, itibarlı bolǵanı maqul. Lirikaniń túrлерi boyınsha oqıwshılardıń túsiniǵın arttırıp, nátiyjede qarama-qarsı jaǵdaydı keltirip shıǵarǵanı tiyis.

Ájiniyaz shayırdıń poeziyasın oqıtıwda mashqalalı jaǵdaydı júzege keltiretuǵın mısallardı tallaw. Máselen, shayırdı lirikasında qosıq qurılısı, bánt, uyqas, buwın haqqında sorawlar beriw kerek. Bunda oqıtıwshı mashqalalı máseleleni aldınan biliwı, olardaǵı qaysı túsiniwler tiykarında qarama-qarsılıqlar payda etiliwın anıqlap aladı. Pán oqıtıwshısı mashqalalı máseleleniń salıstırmalı túrge iye ekenligin esapqa alıwı tiyis. Sebebi shayırdıń poeziyası boyınsha waqtınan burın payda etilgen mashqalalı másele oqıwshılardı júdá qızıqtırmaydı, kesh payda etilgen mashqalalı jaǵday pútkilley paydasız boladı. Oqıtıwshı Ájiniyaz shayırdıń poeziyası boyınsha lirikaniń túrлерi, mazmunı, qaharmanları, janrlıq ózgesheliklerine baylanıslı mısallar menen qarama-qarsılıqlı pikirledi júzege keltiriwı múmkin. Shayırdıń poeziyasın izbe-izlikte túsindirliwın, sorawlardıń qanday maqsette beriliwı kerekligin hám ayırım jaǵdaylarda juwaplardı jasırıp saqlaw, ashıqtan-ashıq kórsetiw kerekligin aldın ala anıqlap alǵanı maqul. Bul basqısha bir neshe sorawlar tómendegi tártipte beriliwı múmkin: 1. Ájiniyaz shayırdı lirikasınıń idealıq-tematikası haqqında túsiniw beriw. 2. Ájiniyaz shayırdıń poeziyasınıń janrlıq ózgesheligin túsindiriw. 3. Ájiniyaz shayırdıń “Bozataw” poeması janrlıq jaqtan qaysı túrge kiredi? 4. Ájiniyaz shayırdıń poeziyasında neshe qatarlı qosıqlar ushırasadı? 5. Muxalles qosıqlarına mısallar keltiriw.

Ájiniyaz shayırdıń poeziyasın oqıtıw boyınsha payda etilgen mashqalalı situaciyanıń oqıwshılardıń tárepinen qalay juwap beriliwlerin anıqlaw, bul jerde oqıwshılardıń tárepinen qaytarılıwı múmkin bolǵan juwaplardı, ushırasatuǵın qıyınshılıqlardı, júzege keletuǵın qarama – qarsı pikirlerdiń tiykarı neden ibarat ekenligin, olardıń qızıǵıwshılıǵın anıqlaw ushın oqıtıwshı ózin oqıwshınıń ornına qoyıw uqıplıǵına iye bolıwı tiyis. Mashqalalı máselelerdi oqıwshılardıń ózleri sheshkeni maqul.

1. Ájiniyaz shayırdıń poeziyasın oqıtıwda mashqalalı lekciyadan paydalanıw kóp nátiyjelerge alıp keledi. Shayırdı lirikası boyınsha tayarlangan mashqalalı lekciya – bul oqıwshılardıń sanasında ilimiy izleniwge tiykarlangan bilim, uqıp hám kónlikpelelerdi payda etiwge úyretiwshi birgelikte orınlanatuǵın pedagogikalıq iskerlik.

Ájiniyaz shayırdıń poeziyasın oqıtıw boyınsha mashqalalı lekciyanıń mazmunı tiykarınan mashqalalı másele, sorawlar, qısqaşa baǵdarlama, lekciya teksti, tirek sózler, joba, ádebiyatlar diziminen ibarat. Mashqalalı lekciya tekstine qoyılatuǵın talaplar birinshiden, shayırdıń poeziyasın oqıtıw boyınsha jazılǵan mashqalalı lekciya sapası, mashqalalı sorawlardıń tereńligine dıqqat awdarılıwı kerek. Ekinshiden, Ájiniyaz shayırdıń poeziyası boyınsha mámleketlik bilimlendiriw standart talaplarına muwapıqlıǵı, oqıw jobasında hám úlgi baǵdarlamada berilgen saatlarǵa sáykesligi, ilim, mádeniyat jańalıqları menen bayıtılıwı, metodikalıq qollanbaǵa, baǵdarlamaǵa uqsas mazmunǵa esarqa alınıwı tiyis. Úshinshiden, Ájiniyaz shayırdıń poeziyasın oqıtıw boyınsha jazılǵan mashqalalı lekciyada

mashqalalı sorawlarǵa qoyılatuǵın talaplar, mashqalalı sorawdın mashqalalı máseleden keltirip shıǵarılıwı, mashqalalı sorawdın sabaq maqsetine saykesligi, oqıwshılardıń óz kúshi menen yamasa oqıwshınıń járdemi menen qosımsha ádebiyatlardı úyreniw arqalı sheshe alıw imkaniyatınıń bar bolıwı zárúr. Tórtinshiden, mashqalalı soraw juwabı keste, sızılmada hám slaydlardıń tekstlerinde kórsetilmewi, mashqalalı soraw oqıwshını izleniwge baǵdarlaw kerek. Shayırdıń poeziyasın oqıtıw boyınsha materiallar oqıtıwshılar ushın metodikalıq qollanba hám belgili mazmunǵa iye boladı.

Ájiniyaz shayırdıń poeziyasın oqıtıw boyınsha dúzilgen lekciya tekstiniń ilim, mádeniyat jańalıqları menen bayıtılıwına qoyılatuǵın talaplar, birinshiden, jańa oqıw jılınıń basında keminde bir mártebe tolıqtırılıwı, shayırdıń poeziyasına baylanıslı mámleketlik kóleminde qabıl etilgen qararlar, nızamlar, jańalıqlar kirgiziliwı, shayırdıń poeziyasın oqıtıwda innovaciya, tiyisli maǵlıwmatlar qosılıwı tiyis. Ekinshiden, shayırdıń poeziyasın oqıtıw boyınsha dúzilgen lekciya teksti kompyuterlerde tayarlanıp qaǵazda hám kompyuter versiyasında qollanıwı, mashqalalı lekciya kólemi shama menen on bet bolǵanı maqsetke muwapıq boladı. Úshinshiden, Ájiniyaz shayırdıń poeziyasın oqıtıw boyınsha dúzilgen mashqalalı lekciya tekstiniń sapasına dıqqat awdarılıp, bul lekciya tekstti burıńǵı “klassik” lekciya tekstinen túpten parıq qılınadı. Lekciya hám seminar sabaqlarınıń oqıtıw texnologiyaları islep shıǵılıp, sabaq barısında mámleketlik bilimlendiriw standart talaplarına muwapıq oqıwshılardıń intellektual rawajlanıw dárejesi hám olardıń ruwxıy jeke ózgeshelikleri esapqa alınırı kerek.

Oqıwshılardıń Ájiniyaz shayırdıń poeziyasın oqıtıwda háreketshen, ózine tartıw lekciyalarınan paydalanıw ádebiyatshı muǵallımnen ilimiy teoriyalıq hám metodikalıq izleniwshilik talap etedi. Shayırdıń poeziyasın ózine tartıw lekciyası menen oqıtıwdıń metodikalıq ózgeshelikli bar. Bul lekciyanı ámelge asırıw ushın oqıwshılar sabaqqa jaqsı qatnasırı kerek. Sebebi olardıń qatnasında orınlanadı. Lekciyanı baslawdan aldın kompyuter proektorı járdeminde temanıń atı (Ájiniyaz shayırdıń poeziyası hám lirikası), sabaqtıń maqseti menen tanıtırıladı, wazıypalar atap ótıledi. Sabaqtıń maqseti: a) Ájiniyaz shayırdıń poeziyasın oqıtıw arqalı oqıwshılarda milliy ideyalar, watanǵa súyiwishilik, adamgershilik sezimlerdi sińdirip barıw; b) Oqıwshılardıń til baylıǵı, sóylew mádeniyatın rawajlandırıp barıw [7].

Ájiniyaz lirikası boyınsha sorawlar ortaǵa taslanadı, oqıwshılar tárepinen tayarlangan materiallar, islengen kónspektiler kórip shıǵıladı. Nátiyjede oqıwshılar shayırdıń poeziyası haqqında nelerdi biletuǵını anıqlanadı. Olardıń tayarlap kelgen materiallarınan úzindiler keltirip ótıledi. Oqıwshılardıń shayırdıń lirikası boyınsha túsinipleri muǵallım tárepinen qadaǵalanıp barıladı. Sabaqta zárúr nátiyjelerdi, máselelerdi atap ótıdi. Oqıtıwshı menen birgelikte kompyuterden paydalanıp slaydlardı, kishi bayanatlardı tayarlaydı. Oqıwshılardıń Ájiniyaz shayırdıń poeziyası boyınsha bildirgen pikirleri tártiplestirilip, zárúrli oqıw materialı menen tanıtırıw ámelge asırıladı. Bunıń ushın Ájiniyaz shayırdıń poeziyası boyınsha tayarlangan elektron lekciya teksti alınıp, tiykarǵı jerleri ekrannan kórsetiledi. Bunnan soń shayırdıń poeziyasın oqıtıwda tiykarǵı ideyalar, máseleler oqıwshılardıń túsindiriledi. Oqıwshılar 2 – 3 minutlıq kishi bayanatlar menen qatnasadı. Jobaǵa saykes shayırdıń poeziyası boyınsha oqıwshılar tárepinen bir kishi bayanat jasaladı. Oqıtıwshı shayırdıń poeziyasın oqıtıw barısında islengen hár bir bayanattıń mazmunın tolıqtıradı. Nátiyjede oqıwshılardıń shayırdıń lirikasına bolǵan túsiniǵı, qızıǵıwshılıǵı artıp, pikirlew qábileti, jazba bilim kónlikpeleri, dóretiwshilik kompetenciya ları jetilisip baradı.

Ájiniyaz shayırdıń poeziyasın oqıtıwda energiya almasıw lekciyası menen oqıtıw usılına metodikalıq qatnas jasaǵandı maqul kórdik. Energiya almasıw lekciya sabaǵı oqıtıwshı hám oqıwshılardıń pikir almasıw túrinde ótıledi. Sonlıqtan energiya almasıw lekciyasın pikirlesiw lekciya sıpatında qarawǵa boladı. Oqıtıwshı tárepinen Ájiniyaz shayırdıń poeziyasın oqıtıw boyınsha lekciya teması, maqseti hám wazıypaları kórsetiledi.

Teması: Ájiniyaz shayırdıń “Bozataw” poeması

Sabaqtıń maqseti: a) Oqıwshılardıń Ájiniyaz shayırdıń “Bozataw” poemasına bolǵan túsiniǵın arttırıw; b) Oqıwshılardı hadallıqqa, adamgershilikke, opadarlıqqa, mártlikke tárbiyalaw; v) Oqıwshılardıń sóz baylıǵı, awız eki sóylew mádeniyatın rawajlandırıw. Lekciyada sabaq jobası, tayanış sózler kórip shıǵıladı. Sabaqta «aqılıy hújim», klaster metodları keń qollanıladı.

Ájiniyaz shayırdıń “Bozataw” poemasınıń jobası: 1. Ájiniyaz shayırdıń “Bozataw” poemasınıń tematikası hám izertleniwı. 2. “Bozataw” poemasınıń mazmunı hám obrazları. 3. “Bozataw” poemasınıń janrlıq ózgeshelikleri. 4. “Bozataw” poemasınıń kórkemligi.

Tayanış sózler: ideyalıq mazmun, syujet, kompoziciya, kórkemlik, epitets, teńew, giperbola, litota.

Ájiniyaz shayırdıń “Bozataw” poemasını oqıtıwda aqılıy hújim metodınan qollanıw kerek. Bunda oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın arttırıw maqsetinde “Bozataw” poeması boyınsha bir neshe máseleler ortaǵa taslanadı. Máselen, 1. Ájiniyaz shayırdıń “Bozataw” poemasınıń syujetin túsindiriri. 2. “Bozataw” poemasında turmıs shınlıǵı qalay súwretlengen? 3. “Bozataw” poemasında qaysı súwretlew quralları kóbirek berilgen? Oqıwshılar bul sorawlarǵa óz pikirlerin bildirip baradı. Kóbirek juwap beriwge háreket etedi. Pikirlerdi biykarlawǵa jol qoyılmaydı. Hár bir pikirdi esapqa alıw, sol pikirlerdiń ishinen eń jaqsısı tańlap alınadı.

Aqılıy hújim oqıw barısında kishi toparlarda yamasa sabaq barısında ótkeriliwi múmkin. Bul metodtı qollanıw arqalı oqıwshılardıń “Bozataw” poeması boyınsha túsiniǵın arttıradı. Olardıń sabaqqa qızıǵıwshılıǵın kúsheytedi, pikirlew qábiletin rawajlandıradı. Jáne de “Bozataw” poemasına baylanıslı sabaqta klaster metodın qollanıwǵa boladı. Bul metod oqıwshılardıń lirika, satira, qosıqlardıń mazmunına, obrazlarına, kórkemligine túsiniǵın arttırıw maqsetinde qollanıladı. Klaster metodınıń talaplarına muwapıq oqıwshılar toparlarǵa bólinedi. Olar “Bozataw” poeması boyınsha pikirlerin taxtaǵa yamasa ódebiyat dápterine jazadı. “Bozataw” poemasını oqıtıwda

sabaq turlerinen, lekciya ham metodlardan orinli paydalaniv sabaqtin natijeli bolwina alip keledi. Oqiwshilarning shayir lirikasina tusinigi artip, olarning sanasinda adamgershilik, wataniga suyiwsilik, biri-birine hurmet sezimleri qaliplesip baradi.

Uliwmalastirip aytqanda, X-XI klasslarda, kasip oner kolleji ham akademiyaq liceylerde qaraqalpaq adebiyati bagdarlamasinda berilgen materiylar dinovatsiyaq texnologiyalar dinis paydalanip, onda lekciya turleri, interaktiv usullar maqsetke muwapiq qollanip barilsa oqiwshilarning qaraqalpaq adebiyatina bolgan qiziqiwshiligi artip baradi ham olarning dotiwshilik kompetensiyalari jetilisedi.

АДЕБИЯТЛАР

1. Йулдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Тошкент, Ўқитувчи., 1996.
2. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент., Янги аср авлоди., 2006.
3. Костава М. Г. Филологический комментарий художественной прозы как средство развития устной речи учащихся: Дис. ...канд. пед.наук. –М., 1989. – 28 с.
4. Лилов А. Коммуникативная функция литературы и искусства // В книге «Теории, школы, концепции». Художественная коммуникация и семиотика. – Москва., Наука., 1986., – 293 с.
5. Пахратдинов Э. Қарақалпақ әдебиятын оқыту методикасы. (сәбақлық). – Нөкис., Билим., 2004., – 260 бет.
6. Хусанбоева Қ., Ниёзметова Р. Адабиёт ўқитиш методикаси. (дарслик) – Ташкент., Баркамал файз мадания., 2018., – 352 б.
7. Юсупов Қ. Qaraqalpaq adebiyatini oqituv metodikasi. (sabaqliq). – Tashkent., Sano-standart., 2018., – 336 bet.

Qaraqalpaq adebiyatini oqituvda interaktiv texnologiyani qollanuv usullari

Yusupov K.A. Qaraqalpaq mamleketlik universiteti

Rezyume. Bul maqalada qaraqalpaq adebiyatini oqituvda interaktiv texnologiyani qollanuv usullari, lekciya sabaqlaridan paydalanivdin ozine tan ozgeshelikleri ham olar din oqituv boyinsha metodikaq maseler aytilgan.

Tayanish sozlar: interaktiv, interaktiv texnologiya, adebiyat, poeziya, poema, obraz, metod, janrlar, publicistika.

Qoraqalpoq adebiyotini u`qitishda interfaol texnologiyani qu`llash usullari

Yusupov K.A. Qoraqalpoq davlat universiteti

Rezyume. Ush bu maqolada qoraqalpoq a`debiyotini u`qitishda interfaol texnologiyani qu`llash usullari, maruza darslaridan foydalanishning o`ziga xos xususiyatlari va ularni u`qitish buyicha metodik masalalari aytilgan.

Kalit so`zlar: Interfaol texnologiya, adabiyot, poeziya, poema, obraz, metod, janrlar, publicistika.

Методы использования интерактивных технологий в обучении каракалпакской литературе

Юсупов К.А. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье описаны методы использования интерактивных технологий в преподавании каракалпакской литературы, особенности использования лекций и методические вопросы их преподавания.

Ключевые слова: интерактивных технологий, литература, поэзия, поэма, образ, метод, жанры, публицистика.

Methods of using interactive technologies in teaching Karakalpak literature

Yusupov K.A. Karakalpak State University

Summary. The article describes the methods of using interactive technologies in teaching Karakalpak literature, features of the use of lectures and methodological issues of their teaching.

Key words: interactive technologies, literature, poetry, poem, character, method, genres, publicistic.

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ БАДИЙ ДИДИНИ ТАРБИЯЛАШДА ПЕДАГОГНИНГ РОЛИ.

Аляминов Х.

Қорақалпоқ давлат университети

Бўлажак педагогларни эстетик жиҳатдан тарбиялаш, маданиятларини, бадий дидларини юксалтириш формаларидан бири -уларни санъат асарлари билан таништириш уларда эстетик фикр мулоҳазаларини таркиб топтириш санъат асарларини кўриш ва тушуниш кўникмлари ҳосил қилишдан иборат. Тасвирий санъат таълимининг ҳозирги аҳоли шуни кўрсатмоқдаки, ўқитувчи таълимни ташкил этувчи давлат ва жамоатчилик ташкилотларидан шарт-шароитлар кутмасдан ўз фаолиятини ўзи қайта қуриши зарур. Ҳозирги ва бундан буён ҳам таълим жараёنларида техника воситалари муҳим ўрин эгаллайди ҳамда дарс самарадорлигини оширишда ҳал қилувчи роль уйнайди. Шундай экан ўқитувчи бу борада бир қатор ишларни амалга ошириши керак бўлади.

Ўқитувчи мактаб, туман, шаҳар, вилоят, республика, халқаро анжуман ва кенгашларда тадқиқот натижалари асосида маърузалар ўқийди, матбуотта, илимий тўпламларда мақолалар эълон қилади. Ўқитувчи ўрганилган илғор тажрибалардан ўз фаолиятида фойдаланади. Илғор тажрибаларни ўрганиб тасвирий санъат ўқув предмети мазмунига янгитдан киритилган мавзуларда илмий изланишлар олиб борилади. Айниқса табиий материаллар (барг, шох-шабба, буғдой поя, илдизлар, айрим мева ва сабзавотларнинг уруғлари, қўш патлари, рангли тошлар) ташландиқ материаллар (синтетик ва ширин ичимликларнинг илдизлари, дори-дормандан чиққан идишлар, газмол парчалари, фольга қоғозлар, сим, галтак, каноп, гугурт кутиси в.б.)нинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш ва улардан бадий қуриш-ясаш ишларида фойдаланиш ниҳоятда самаралидир.

Тасвирий ижодий ишлар ўқитувчининг шахсий тасвирий маҳоратини ошириб боришга хизмат қилади. У ўқитувчини ўзига маъқул кўрган тасвирий ёки амалий санъатнинг тур ва жанрларидан биронтаси бўйича ижодий ишлар олиб боришини тақоза этади. Ижодий ишни бу шакл бўйича ўқитувчи олиб борган ишларининг натижалари юзасидан кўргазма ва танловларда қатнашади.

Ўқувчиларни табиатдаги нарсаларни экин ва ёлтироқлиги, нафис ва тозаллиги, улар бўлақларининг қайтарилиши ёки олмошиниши, симметрик тарзда жойлашуви талқинлантиради. Табиатдаги гўлларнинг ранг

ва шакллариининг турли-туман бўлиши, капалак ва нийначалар, кушларнинг енгил фарвози, баҳорги, гузги ва қишки маназараларининг чиройи, табиатдаги ўсимликлар ўсишини тоқтатгани, дарахлар шоҳлари қор билан қоплангани уларнинг сулувлиги, қуёш нури остида жилваланиши, уй дерезаларининг кечки милтиллаб кўриниши ҳаёжонлантиради. Болаларда бундай эстетик хис-туйғунинг ўсиши, уларда предмет ва ҳодисалар хусусиятларини эстетик баҳолаш малакаларининг шаклланишига олиб келади. Болаларнинг фаолиятларида образнинг ибораларининг, яъни «Хўш бичим», «қувончли», «байрамдагидек» ишлатилиши уларда борлиқ ва ҳодисаларни эстетик идрок этиш малакалари шаклланаётганлигидан далолат беради. Ўқувчиларнинг эстетик идрокини тарбиялашда табиатдаги ранг гаммаларининг болалар томонидан идрок этилишига алоҳида эътибор берилади. Болаларни фақат ранг номларини билишларига эмас, балки уларни кўра билишларига. Теварак-атрофдаги чиройли ранг бирикмаларини кидириб топишга ҳам ўргатилади.

Ўқитувчи қиш фаслидаги қор муз қоплаган ерларни тоғу-ўрмонларни дарахтларни болаларга кўрсатиш орқали ёш барглари ранги оч мовий ва нозик эканлигини қайд этади. Болаларга албатта ҳар фасилнинг ўзига яраша ранги бор эканлигини ўқитиб тушинтириб бормоғимиз лозим. Масалан, Баҳорги ёмғирдан сўнг ўсимлик барглари тозалигини уларни худди ювиб қўйгандек кўриниши, улардаги ёмғир доноларининг кумушдек ёлтироқ кўринишини таъкидлайди. Кўз фаслидаги табиатда дарахт барглари сариқ ва қизғиш ранглариининг олтин тўсга кирганлигини, тўқилган барглариининг шилдираб «гаплашиши» образли кўринишда ифодоланади. Қиш фаслида эса табиат ўйқувга кетган ҳамма жойда осаништалик изғирган қиш сомалинининг овози эштилиб, кўчаларни ўрмонларни қор қоплаган, сувуктан бўйин ичига бекитиб тўрган қўшларнинг расмларини болаларга тасвирлашни ўргатмоғимиз лозим. Болалар ўз расмларида уй, дарахт, қўшлар, ҳайвонлар, одамлар, транспорт воситаларини тасвирлайдилар. Бундан улар сўзсиз тасвирланувчиларининг ўлчовлари, пропорциялари, фактураси, шакллари, рангига дуч келадилар ва уларни расмда композицион жиҳатдан тўғри жойлаштиришга ҳаракат қиладилар. Бу эса уларнинг тўзилишидаги пропорционаллик, мукамаллик, мақсадга мувофиқлик ҳақида фикр юритишга ундайди. Болалар нарса ва ҳайвонларни шакл ва ранг жиҳатдан ўзига жалб этадиган томонлари, уларни қайси томондан чиройли кўриниши, уларнинг яхши ва фойдали томондан нимадалиги ҳақида уйлайдилар. Ўқувчилар табиатдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида ўйлар эканлар, ўқитувчи ўз эътиборини уларнинг тушунчасига мос бўлган воқеа ва ҳодисаларнинг гўзаллиги ва мукамаллига қаратади. У гўзаллик кечинмалари орқали болаларни теварак-атрофдаги ҳодиса ва воқеаларни баҳолаш олишга ўргатишга ҳаракат қилади, инсонпарварлик, Ватанга муҳаббат, меҳнатга муҳаббат ҳис-туйғуларини ўйғотади.

Ўқитувчи санъатшунослик асослари дарсларида ўлкамиз табиати, халқимизнинг фидокорона меҳнати, буюк аждодларимизнинг мустақиллик учун қаҳрамонларча кўраши каби мавзуларда яратилган кўплаб асарларни намоиш этиш ва таҳлил қилиш жараёнида улардаги нозик нафосотни очиб беришга ҳаракат қилади. Бу борада рассомлардан У.Тансиқбоев, Н.Қарахан, А.Мўминов, Л.Салимжонова, И.Жабборов, Ч.Ахмаровларнинг юксак бадиий савиясида яратган асарлари алоҳида аҳамият касб этади[1..8].

Тасвирий санъат болаларни борлиқни, ҳаётни билишга ёрдам беради. Улар нарса ва ҳодисалар расмини чизишга киришишдан аввал нарсаларнинг тўзилиши, шакли, ўлчовлари, ранги, фазовий ҳолатларини ўрганадилар ва уларни ўз ишларида тасвирлайдилар. Кузатилаётган жонли нарсаларнинг ҳаёти ҳақида ҳам тасаввурга эга бўладилар, натижада болаларнинг дунё ҳақидаги тасаввурлари чуқурлашади ва кенгайди, хотиралари ривожланади. Тасвирий санъатнинг тарихий, батал жанридаги рангтасвир асарлари, адабий асарларга ишланган иллюстрацияларни кўзатиш асосида болалар минг йиллар олдин яшаб ўтган аждодларимизнинг турмуш тарзи, маданияти, кийиниши, иш қуролларини билиб оладилар. Ўша даврдаги бинолар, ўсимликлар, ҳайвонлар, буюмларнинг тузилиши, шакли, ранги, ўлчовлари ҳақида тасаввурга эга бўладилар. Маълумки, болалар тарихий батал, манзара, турмуш, натюрморт, анимал, афсонавий жанрларда ишлаган расмларда тарихий воқеалар, жанг-жадаллар, халқлар ҳаёти, ҳайвонлар, шаҳар ва табиат манзаралари ҳақида кўпгина билимларга эга бўладилар.

Ўқувчиларни мантиқий ва абстракт фикрлашда ўргатишда тасаввур ва хотирани, ижодкорлик ва фантазияни ривожлантиришда мактабда тасвирий санъатни олдиға тушадиган биронта ҳам ўқув предмети йўқ. Умумий ўрта таълим мактабларида ижодий фикрлашга ўргатишда катта ўринни эгаллайдиган фанлардан математика ҳам бундай имкониятга эга эмас. Хусусан, математика дарсларида ўнта масалани бир йўл ёки бир формула асосида ечилса, тасвирий санъат дарсларида ўқувчилар бир масала (топширик)ни бир неча йўл билан ечадилар, у сўзсиз болаларни фикрлашга, ижодий ўйлашга йўналтиради. Энг муҳими, қоғоз юзасида расмини мазмун, композицион жиҳатдан қандай жойлаштирилишидадир. Шунингдек, тасвир вариативлик, комбинация, муқобиллик ва бошқалар асосида ишланади. Болалар расм ишлашда тасвирий санъатнинг назарий асослари-ёруғ соя, рангшунослик, перспектива, композициянинг қонун ва қоидаларини тасаввур қиладилар ва қўллайдилар. Улар ўз расмларини ижодий, янги, қайтарилмас мазмунда бўлишлигига ҳаракат қиладилар. Халқ амалий-безак санъати намуналари асосида ўқувчиларнинг тасвирий техника малакаларини шакллантириш учун ўқитувчи тасвирий санъат дарсларини алоҳида блоklar шаклида ташкил этишни билиши керак. Бу катта аҳамиятга эга. Масалан, нақшларни чизиқ ичида тасвирлаш билан боғлиқ бўлган фаолият мазмунига қуйидагилар киради: чизиқдаги нақшнинг намуналарини чизиш; чизиқ ичидаги тугалланмаган нақшни элементлар билан тўлдириш; чизиқ ичидаги нақшнинг кўрсатилган схемасини сақлаб қолган ҳолда чизиқ ичидаги нақшнинг мотивини ўзлаштириш; чизиқ ичидаги нақшни тўлиқ ижодий бажариш. Қорақалпоқ

халқининг азал-азалдан турмушини безашда, уни ҳар томонлама гўзал қилишда нақш безакларидан фойдаланган.

Нақш - халқнинг миллий ўзгачалигини кўрсатади, нақшни ҳар хил шаклда ишласа бўлади. Нақш учун ҳар хил ранглар фойдаланилади, унда ҳайвонлар, қушлар ва ўсимликлар дунёсидан айрим шакллари ифодалаш мумкин. Унинг учун олдин учбурчак, доира, ромб ва ҳ.к. шакллар чизилади. Нақш асосан табиат кўринишлари бўйича ишланганини яхши биламиз. Чунки, табиат чиройли манзараларни инсонлар учун совға қилади. Инсон табиат кўринишлари асосида бой тушунчаларга эга бўлади. Сабаби, табиатдаги ҳар хил ранглар, гўзаллик ва б.к. ҳақиқий нақшнинг келиб чиқишига асос бўлади. Инсон табиат кўринишларини кузатар экан эртақлардагидек чизишга, унинг гўзаллигини нақш сифатида беришга қизиқади, табиатнинг барча гўзаллигини ўрганади уни ўз турмушига фойдаланади. Кейин эса нақш орқали ифодалаб беради. Қорақалпоқ наққошлик санъати табиат кўринишларини ифодалашга асосланган бўлиб, нақш орқали туғилиб ўсган ўлкасига муҳаббатини, табиатига қизиқишини намоён этган. Нақшларга ранглар беришда ҳам қорақалпоқ халқи ўзига хослик ярата олган. Халқимизнинг наққошлик санъатидаги ютуқларидан бири нақшларни нафақат табиат кўринишларига асосланиб балки халқнинг миллий урф-одатлари билан турмуш шароитига ҳам асосланади. Масалан, уй-рўзғорида фойдаланадиган буюмларнинг шаклларида келиб чиққан нақш элементлари мавжуд. Мисол тариқасида дарс жараёнида плакат тариқасида қўллаш мақсадга мувофиқ; «солақ» (араванинг бир қисми), «шилауш» (ёғоч ўймокорлиги учун асбоб), тикеш (нон устини безаш учун нонпаз асбоби), пискекше (сут ёғини олиш учун мослама) ва ҳ.з. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, Қорақалпоқ халқ ҳунармандчилиги санъати бўйича яқин вақтлардан бошлаб чуқур илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда, шунинг учун ҳам бир неча нақш элементлари (нусхаларнинг) юқорида таъкидлаганимиздек битта ном билан номланган. Буни олимларимиз ўз тадқиқотларида битта нақш элементларининг бир неча мотивларини аниқлаган.

Қорақалпоқ наққошлик санъати оддий нарсалардан бошланади. Чунки унда оддий бир нарсани ишлаш режалаштирилади. Шу оддий нарса орқали умуман наққошлик санъати умумийликка ўтади. Бу эса наққошнинг ижодига ва чизишда фантазиясига боғлиқ бўлади. (Мана шундай оддий нақшларни чизишни ўқувчи ёшларга ўргатиш, уларда наққошликка қизиқишни орттиради.)

Қорақалпоқ халқининг кўпчилиги миллий кийимлари нақшлар билан тикилганлигини кўришимиз мумкин. Бу эса аждодларимизда каштачилик ва наққошлик санъатига қизиқиш юқори бўлганлигини кўрсатади. Шунингдек, бадий нақш элементларини тўртта турга туркумлашимиз мумкин: 1. Ўсимлик, 2. Ҳайвонот, 3. Геометрик, 4. Хўжалик буюмлари шакли. Масалан, Ўсимлик оламидан стилизация йўли билан кириб келган нақшлардан «гауаша гўл» (пахта гули), ёки «ерик гўли» (ўрик гули), «қарели гўл» (олхўри гули), «қорали гўл» (қуршовланган гул), ва ҳ.з. ҳайвонот оламидан стилизациялаш йўли билан кириб келган муйиз мотивлари: «қос муйиз» (кўш шоҳ), «сулама» (пастга бурилган шоҳ), «тақ муйиз» (чопилган шоҳ), «тирнақ муйиз» (шоҳ тирноқ), «қошқар шаҳ муйиз» (кўчқор шоҳ) ва ҳ.к. Геометрик шаклларга эга нақшлардан: «шубол нақш», «қирғак» (зикзаг симон), «айил нақш», ўрин (орнамент подпруги), штак (темир пластинага ишланган нақш), «қалта гўл», «шаҳмақ» (кремень, огниво), «хардем қиял» (харҳил кайфият) ва ҳ.к. Хўжалик буюмларидан олинган нақш элементларидан: солақ (араванинг бир қисми), «шилауш» (уймакорлик асбоблари), «тикеш» (нонга нақш қиладиган асбоб), келеб ағаш (тўқиш асбоби) [2] ва ҳ.з.

Қорақалпоқ наққошлик санъати ўзига хос хусусиятларга эга. Масалан, наққош ҳар бир нақшнинг ҳажмини, унинг қайси рангга тўғри келишини, гўзаллик томонидан олдиндан аниқлайди. Айрим нақшлар майда ва жуда кичкина бўлиб ишланса, айрим нақшлар эса катта ва аниқ кўриниб туришни талаб этади. Нақшнинг чиройли кўриниши уни ишлаган одамга боғлиқ, ҳар бир нақш қорақалпоқ халқининг турмушини, маданиятини ифодалаган. Масалан, қадимда ёши катта онахонларимиз устиларидаги «ақ жанг» (хотин-кишилар чопони) кийимларидаги нақшларидан унинг нечта фарзандлари, нечта нева ва хаттоки чеваралари бор эканлигини билиш мумкин экан.

Шундай қилиб юқорида таъкидланганидек, қорақалпоқ халқ амалий ва тасвирий санъати намуналари ўқувчиларда миллий гуруҳ ва ватанпарварлик туйғусини шакллантириш билан биргаликда уларда санъатнинг ўзига хос колоритини, миллий менталитетини англашга, бадий дидини тарбиялашга ёрдам беради. Бунда мактаб ўқитувчиларининг роли катта ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Алламуратов А. История искусств Каракалпакстана (на каракалпакском языке). – Нукус, 1968. – 125 с.
2. Ҳасанов Р. Тасвирий санъат дарслари (5-синф) Ўқитувчилар учун методик қўлланма. –Т.: Ўқитувчи, 1987. - 104 б.
3. Косимов Н. Наққошлик: Бадий шакл тўғрисида машғулотларининг мазмуни ва методикаси. (Тугарак раҳбарлари учун қўлл.), –Т.: Ўқитувчи, 1982. – 72 б.

Ўқувчиларнинг бадий дидини тарбиялашда педагогнинг роли.

Аляминов Х. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мазкур мақалада ўқувчиларнинг бадий дидини тарбиялашга ўқитувчининг ўзи шахсий тасвирий маҳоратини ошириб бориши, олиб борган ишларининг натижалари юзасидан қўргазма ва танловларни ташкил этиши орқали эришиши мумкинлиги ёритиб берилади. Шунингдек, болаларга расм ишлашда тасвирий санъатнинг назарий асослари- ёруғ соя, рангшунослик, перспектива, композициянинг қонун ва қоидаларини тасаввур қила олиш ва қўллаш қўникмаларини шакллантиришга, ўз расмларини ижодий, янги, қайтарилмас мазмунда бўлишлигига ҳаракат қилишга йўналтириш масаласи ёритилади.

Калит сўзлар: табиий материаллар, ташландик материаллар, тур ва жанрлар, инсонпарварлик, Ватанга муҳаббат, меҳнатга муҳаббат ҳис-туйғулар, эстетик идрок, «кўш бичим», «қувончли», нарсаларнинг тўзилиши, шакли, ўлчовлари, ранги, фазовий ҳолатлари.

Роль воспитателя в воспитании художественного вкуса учащихся.

Альяминов Х. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В данной статье говорится, что развитие художественного вкуса учащихся может быть достигнуто самим преподавателем путем развития личных визуальных навыков, организации выставок и конкурсов по результатам их работы. Кроме того, освещается вопрос формирования у ребят умения воображать и применять законы и правила композиции, создавать картины творческого, содержания, используя свет, тень, цвет, перспективу.

Ключевые слова: природные материалы, выброшенные материалы, виды и жанры, гуманизм, любовь к Родине, любовь к делу, эстетическое восприятие, «хорошая форма», «радость», структура вещей, форма, размеры, цвет, пространственное состояние.

The role of the educator in educating the artistic taste of students.

Aliaminov H. Karakalpak State University

Summary. This article explains that the development of the artistic vision of students can be achieved by the teacher himself by developing personal visual skills, organizing exhibitions and competitions based on the results of their work. In addition, the issue of the formation in children of the ability to create paintings by the theoretical foundations of fine arts - light, shadow, color, perspective, the ability to imagine and apply the laws and rules of composition, to create pictures of creative, innovative, unique content is highlighted.

Key words: natural materials, discarded materials, types and genres, humanism, love for the Motherland, love for work, aesthetic perception, "good form", "delightful", structure of things, shape, size, color, spatial state.

СТУДЕНТ ЖАСЛАРДЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ САПАЛАРЫН РАҰАЖЛАНДЫРЫҰДА ВОЛЕЙБОЛ СПОРТЫНЫҢ ӘХМИЙЕТИ

Мамутов И.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Волейбол халық арасында ең белгилі және кең тарқалған ойындардан бірі есепланады. Волейболды үйреніп аңсат, кең пайдаланып имканиятты және өткеріп процесінде динамикалық болғандығы себебі ең атақты спорт түрлерінен биріне айланды. Волейбол жаслар арасында ең көп тән алынғанын атап өтіп керек; сол себебі ол студенттердің физикалық сапаларын рауажландыратуғын және жетилестіретуғын ойын түрі сыпатында «Дене мәдениеті» пәнінің оқып бағдарламасына киргизилген. Волейбол – организмнің жағдайы жоқары және күшлі функционал талаптар дәрежесі менен характерленіуі мүмкін болған спортшылар шұғылланатуғын атлетикалық спорт түрі. Пульсографиялық изертлеулердің нәтижелері және спортшылардың анықланған салмақ жоғалтулары менен танысқаннан кейін, волейбол жүклемесінің үлкен мұғдары және сабақтарды өтіп интенсивлігі менен ажыралып туратуғын спорт түрі екенлігіне исеним пайда етіп мүмкін. Бул характеристикалар ойында тиккелей қатнасуғын студенттердің физикалық жағдайына жоқары талаптарды қояды.

Соны айтып өтіп керек, волейбол секиріудің жоқары дәрежеде активлігі және оларды орындап интенсивлігі себебі шыдамдылықты рауажландырып қаратылған. Әйне секиріудің интенсивлігі басқа спорт ойындары фонында волейболдың өзине тән өзгешелігі болып есепланады. Дүнианың заманағой рауажланыуы шараятында жоқары оқып орынларында дене тәрбиясы сабақтарында волейбол ойнап өзіннің әхмийетін жойтпайды және хәтте өзіннің атақтылығына ериседи. Волейбол ойындарының алдында қандай ұазыпалар бар? Биріншіден, студенттердің денсаулығының дәрежесін арттырып, екіншіден, оқып орнының оқыушылары үшін келешектегі өмірінде және оқып тамақтағаннан кейінгі профессионал жұмыстарында пайдалы болатуғын физикалық қасиеттерді қалыптастырып, бул болажақ қанигелердің жұмысының және де нәтижелі іскерлігіне үлес қосады.

Университетімізде оқып атырған студенттердің қасиеттік әхмийеттік физикалық қасиеттерине төмендегілер киреди: жоқары жұмыс қабилеті және шаршауға шыдамдылық, стресске шыдамдылық, күш, шыдамдылық, епшиллік, дыққаттылық, реакция тезлігі, дыққаттың жоқары концентрациясы және өзгеріп дәрежесі, жақсы рауажланған, әсиресе, тезлік пенен қарар қабыллаудың жоқары дәрежесі және рауажланған бақлаушылық, қалыптасқан әмелий пикирлеу, қыйын жағдайларда тез шешім қабыл етіп уқып және шеберлігі. Жоқарыда келтирилген сапалар волейбол үшін зәрур талап болып табылады, сондықтан ұлыма дене тәрбиясы, атап айтқанда, волейбол да сауатлы шөлкемлестірилиуі керек.

Студенттер менен волейбол сабақтары методикалық жақтан сауатлы және дұрыс дүзилиуі үшін оқытушы жас организмнің анатомиялық-физиологиялық өзгешеліктерін билиуі керек. Тек усы шараятта ғана волейбол бойынша сабақтар студенттердің физикалық қасиеттерінің дұрыс рауажланыуына жәрдем береді. Оқып процесінің нәтижелілігі көптеген факторларға, атап айтқанда, студенттің волейбол сабағындағы жұмыс қабилеті менен тиккелей байланыссы. Жұмыс қабилеті – бул студенттің барлық волейбол сабағы дауамында техникалық ұсыллар және тактикалық комбинацияларды орындап мүмкіншілігі болып табылады. Басқаша айтқанда, оқыушылар шынығуы ұақтында ұзақ дауамында салыстырмалы жоқары белсенділікті сақтауы керек. Усыған мұапық, таярлықтың барлық дәуирін организмнің күш, шыдамдылық, епшиллік, тезлік, ийилиушендік сыяқлы жоқары рауажланған физикалық қасиеттерисіз көз алдыға келтиріп қыйын. Олардың барлығы булшық еттердің айырым топтары үшін зәрур болған ыссылық энергиясын ислеп шығуға үлес қосады. Тек бул жағдайда хәрәкетті ойын түрлері нәтижелі болады.

Әмелиятта ҳәр қандай физикалық жүклемә студенттиң улыўма белсендилиги дәрежесин ҳәм оның физикалық ҳәм ақылы жумыс қәбилетин арттырыўға пайдалы тәсир көрсетиўи узақ ўақыттан бери дәлиленген болып, физикалық жүклемелерден қашатуғын ҳәм спорттың ҳәр қандай түри менен шуғылланатуғын студентлер ҳаққында айтыў мүмкин емес. Бул қәсийетлер, егер сабақлар шыдамлылық, тапқырлық, жәмәәтлик руўх ҳәм күштиң үстинлигин раўажландырыўға қаратылған болса көринеди.

Волейбол ойнаў тезлик ҳәм оның элементар формалары – реакция ўақты, ҳәрәкетлердиң жийилиги ҳәм ойын процесинде оқыўшылардың ҳәрәктелениў тезлигиниң раўажланыўына үлес қосады. Профессионал спортшылардың тезлик реакция менен ажыралып турыўы, бул болса 0,12 ден 0,18 ге шекем болған интервалда ҳәрәкетлердиң жетерлише жоқары жийилиги менен ажыралып турыўы буны тастыйықлайды. Ҳәрәкетлердиң максимал темпи 10 секундта 70-90 мәрте соққы аралығында ҳәм басқа спорт түрлери спортшыларының бул тест бойынша көрсеткишлеринен асып кетеди, бул болса нерв процесслериниң жоқары ҳәрәкетшенлиги ҳәм өзгериўшенлигин көрсетеди [1]. Басқа спорт түрлери сыяқлы волейбол да оқыўшыларда қурамалы комбинациялар бирикпесин орынлаў уқыбын раўажландырады, тосаттан қәлиплескен шараят ҳәм ўазыйпалар, сондай-ақ, олардың тосаттан өзгериўи менен байланыслы ҳалда қарарларды илажы барынша мақсетке муўапық қабыл етиў шеберлигин қәлиплестиреди, яғный, епшиликтеги меңгериўине жәрдем береді [2]. Ойын даўамында студентлер арасында ойлаўдың кеңисликтеги координация көрсеткишлери, көриўди қабыллаў ҳәм дыққатлылық пенен байланыслы болған пикирлеў характеристикалары айрықша орын тутады.

Ойын барысында оқыўшылардың ўақыт ҳәм кеңисликтеги конкрет жағдай ҳаққында үлкен көлемдеги информацияны асығыс баҳалаў тийкарында тактикалық мәселелерди шешиўине туўра келеди, бул жағдайды олардың артында бар болған тәжирийбе менен салыстырады. Бундай жағдайда тактикалық мәселелерди шешиў итималлық характерге ийе ҳәм ойыншы шешимлер топламынан, оның пикирине көре, унамлы нәтийже бериў итималы жоқары болғанын таңлайды. Қыялында кейинги ҳәрәкетлер стратегиясын ойлап, ойыншы дыққатын ойын объектине қаратады, көриў ядын ҳәм ҳақыйқатлықты аўызеки болмаған қабыллаўды шынықтырады. Солай етип, волейбол бир ўақыттың өзінде физикалық мүмкиншиликлерди де, тактикалық ойлаўды да раўажландырады.

Волейбол оқыўшылар организмниң үш физиологиялық компонентлерин, яғный, бейимлесиў, нейротизм ҳәм нерв процесслери балансының турақлылығын жетилистириўде қатнасады (1-кесте).

1-кесте. Оқыўшылар организмниң физиологиялық компонентлери ҳәм волейбол ойынының оларға тәсири

Компонентлер	Волейбол ойнаўдың компонентлерге тәсири
Бейимлесиўшендик	Бул компонент студенттиң социумда өзін қаншалли жақсы сезиниўин, өзинен ҳәм өзиниң турмысынан қанаатланыўын, социаллық статусының қандайлығын көрсетеди. Волейбол усы компонентти жетилистиреді, бул болса студенттиң өзиниң психикалық процесслерин тәртипке салыў: өзиниң пикирлерин, сезимлерин, тилеклерин адекват басқарыў уқыбына алып келеди; сондай-ақ, қоршаған орталық пенен өз-ара ҳәрәктелениў, әтирапындағылар менен пикирлесиў уқыбын қәлиплестириў де болып өтеди.
Нейротизм	Волейбол ойынында қатнасыў – нерв бузылыўлары, ҳәдден тыс қәўетерлениў, эмоционаллық бузылыўлар профилактикасы.
Нерв процесслери балансы	Ойын студентлердиң нерв системасындағы қозыў ҳәм тормозланыў арасындағы балансты тәмийинлейди. Балансланыў тек нерв процесслери бирдей аңлатылғанда болады. Нерв процесслери баланста болған адамлар теңсалмақлы минез-құлқы менен характерленеди.

Кестеде келтирилген компонентлер бирикпеси волейболшылардың жарыс искерлиги процесинде эмоционал-психикалық тәртипке салыўдың айрықша әҳмийетин көрсетеди. Волейболшылардың ойын турақлылығын көриў қабыллаў белгилейди. Бул фактордың ажыратылыўы ойында студентлердиң эмоционаллық теңсалмақлылығының әҳмийетин көрсетеди.

Жоқары оқыў орынларының оқытыўшылары студентлер тәрәпинен улыўма раўажландырыўшы, жетекши ҳәм арнаўлы шынығыўлардың орынланыўы олардың организмине унамлы физиологиялық тәсир көрсетип атырғанын байқады. Солай етип, шынығыў процесинде жүрек-қан тамыр қысқарыўларының жийилиги артады, вестибуляр аппараттың турақлылығы жақсыланады ҳәм күш көрсеткиши де белсенди түрде артады. Шынығыў сабағының ақырына келип оқыўшыларда майданның үлкейиўи ҳәм көриў тереңлигиниң артыўы бақланды. Сондай-ақ, интенсивликтиң, турақлылық ҳәм әсиресе, дыққатты алмастырыўдың артыўы белгиленди. Бул студентлердиң улыўма жумыс қәбилетиниң, нерв процесслериниң күши ҳәм ҳәрәкетшенлигиниң артыўы менен тиккелей түсиндириледі.

Волейболға секириў, жуўырыў, сондай-ақ, топты ылақтырыў, узатыўға тийкарланған ҳәрәкетлер тән. Бүгинги күнге шекем медицина, биология, социология тараўындағы илимпазлар турақлы рәуиште шөлкемлестирилген волейбол шынығыўлары барлық сезиў органларының ҳәрәкетине сезилерли тәсир көрсетип атырғанын анықлады. Олар белгили бир анализаторлар, яғный, сенсор информацияны қабыл етиў ҳәм талқылаў ушын жуўапкер болған функционал бирликлер сыпатында түсиниледи. Бул термин И.П.Павлов тәрәпинен киргизилген. Волейболды турақлы түрде ойнаў таяныш-ҳәрәкет аппаратына унамлы тәсир көрсетеди, асқазан-ишек тракты ҳәм қан айланысы системасының жумыс қәбилетин жақсылайды.

Волейбол ойнаў процесинде студентлер қолай шараятта болып, оларда күшти, епшиликте, тезликти, тапқырлықты, коллективизмди, сондай-ақ, студентлердиң өзлерин шахс сыпатында жетилистириўи ҳәм қәлиплестириўи ушын зәрүр болған басқа көплеген қәсийетлерди көрсетиўи ушын әжайып имканият бар.

Ойында тиккелей қатнасуы арқалы студенттер өзлерінің келешектегі өмірінде билимлендіріу мәкесидиіуалларының сыртында зэрүр болған оқыушыларды физикалық жетилистириу қуралы болып хызмет ететугын волейбол усыллары хэм әмеллеринен пайдаланыуды үйрениуи керек. Волейбол ойнау техникасы көп санлы секириуи әмелге асыруиуи өз ишине алады, бул тиккелей булшық ет топарларының айырым топарларын күшейтиуге хэм олардың динамикалық күшин арттыруиуға жәрдем бередиди. Билек, шығанақ, ийин бууынлары, атанақ-омыртқа бууынында, сондай-ақ, төс хэм балтыр бууынларында жақсы хәрәкетшеңик пенен нәтижелиди ойын алып барыуға ерисиу мүмкин. Бууынлардың хәрәкетшеңлигин рауажландыруи арқалы студенттер өз организмиди физикалық қасиетлерин жақсылайды [3,4]. Волейболды тек тар мәнисте емес, ал, спорт түри сыпатында да қабыл етиу керек. Сондай-ақ, бул болажақ қәнигелерди оқыуды тамамлағаннан кейин өндирилсик жұмысларға таярлауда әхмийетли орын тутадиди, оның искерлиги физикалық мийнет, турақлылық хэм реакцияның жоқары тезлиги менен байланысиди болады.

Волейболда психологиялық таярлық үлкен әхмийетке ийе. Волейболдың басқа ойындардан паркы сонда, бул спорт түри жоқары дәрежеде эмоционал-интеллектуал жүклемеден азыралып турады. Психологиялық өзгешеликлер ойын қағыйдаларына байланысиди. Волейболға таярлық алдында турған тийкарғы ұазыйпалардан бири – бул ерк-ықарлық қасиетлерди рауажландыруи. Шынығыу сабақлары бул ұазыйпаны орынлайды, бул процессте оқыушылар жаңа хәрәкеттер, дыққатты жәмлеу хэм координациялауды көрсетедиди [5]. Солай етип, төмендегидеи жуумақ шығаруи мүмкин, жоқары оқыу орынларында дене тәрбиясы сабақларын шөлкестилеириуиуе волейбол ойнау қураллары хэм усылларынан пайдаланыу студенттердиң профессионал әхмийетли қасиетлерин арттыруиуға жәрдем бередиди. Әмелиятта тезлик-күш қасиетлерин рауажландыруи, жақсылау хэм арттыруи мақсетинде 2-кестеде келтирилген айырым усыллардан пайдаланылады.

2-кесте. Студенттердиң тезлик-қуат қасиетлериниң рауажланыуи хэм жетилисиуине жәрдем беретугын усылар

Усыл	Усылдың мазмұны
Үзликсиз хәрәктелер усылы	Оқыушылар жүклемени орынлауда өзи ушын оптимал ауырлықты өз бетинше белгилейди, мәселен, бир неше килограмм ауырлықты көтерип, отырып-турыу. Демек, студенттер алдында ең жоқары темпте жүк көтериу менен отыруиу хэм турыуиу ұазыйпасиди тур. Шынығыуды тәкирарлау мүмкин, бирақ, бунда гир яки штанга салмағын бираз арттыруиу кереклигин есте тутуиу керек.
Тутасқан усыл	Бул усыл техникалық усылларды ямаса олардың бөлимлерин орынлау процесинде секириу қабилетин рауажландыруиуға жәрдем бередиди. Бул жерде ауырлықтағы белбеулер сай келеди, олар қарсы соккы беридиу хэм топты ылақтыруиу ушын орынланады.
Айланба шынығыу усылы	Бул усылға тийисли шынығыулар тийкарғы булшық ет топарларынан пайдаланыуға мөлшерленген: 1) топты уруиу; 2) терең отыруидан секириу; 3) секирмешектен пайдаланып секириу; 4) жеңил салмақ пенен жоқарыға секириу; 5) бир, сондай-ақ, еки аяқ пенен жоқарыға секириу

Волейболды рауажландыруиуға жәрдем беретугын физикалық қасиеттердиң гезектеги түри бул – тезлик. Бундай жағдайда, бул – студенттиң қысқа ұақыт ишинде қозғалуиу хәрәкетлерин орынлау қабилетиди. Әхмийетлисиди, хәрәкет узақ дауам етпеуи хэм студент оны орындағаннан кейин шаршамауи керек. Бар хэм белгилиди болған барлық физикалық қасиеттер арасында ең аз үйренилген хэм көрип шығылған нәрсе – епшиллик сыяқлы физикалық қасиет. Волейболда епшилликке ийе болған студентте епшиллик жеңил атлетикада жетиспеуи мүмкинлиги гүзетилген. Мәселен, белгилиди бир хәрәкеттерди жақсырақ хэм тезирек орынлауға уқыплы, бирақ, пүткиллей басқаша шынығыуларды орынлауда соңғылар қатарына киретуын адамлар ажыратып көрсетиледиди.

Епшилликтин үш дәрежесиди бар: хәрәкеттиң анықлығы, тезликтин анықлығы, өзгериуиуиуе шараятта тезликте анықлық. Хеш кимге сыр емес, волейбол ойнаитугын студенттердиң жоқарыда санап өтилген барлық дәрежедегиди епшилликтин өзлестилеириуиуи мақсетке мууапық. Бул түрдегиди физикалық қасиеттерди қалай рауажландыруиу керек? Буның ушын кескин өзгериуиуиуе жағдайларға тез жууап беридиуиу талап ететугын жаңалық элементтерин өз ишине алған хәр қандай шынығыулардан пайдаланылады. Мақалада әллеқашан студенттердиң тезлик-күш қасиеттериди хәққында айтып өтилген; күшти өз алдына көрип шығамыз. Булшық ет системасын беккемлеудиди итибарсыз қалдыратугындар волейбол ойнау ушын зэрүр болған күш пенен ажыралып тура алмаслыгы логиқалық жақтан дурыс.

Студенттерде күшти рауажландыруиуиуе методикасының тийкарғы мәселесиди – қарсылық көрсетиуиуе муғдарын таңлау. Егер штангисттер күшти рауажландыруиуиуе ушын белгилиди бир ұақыт ишинде ең үлкен салмақ пенен штанганы көп мәрте көтериудиди әмелге асырса, онда бул шынығыу волейболшыларға туура келмейди, себебиди, бул олардың анықлық шынығыуларын орынлауына негатив тәсир етеди. Студенттердиң физикалық қасиетиди сыпатында шыдамлылық хәққында айтпауға болмайды. Бул термин студенттиң белгилиди бир ойын дәуиринде оның нәтижелидилигин төменлетпестен ойын хәрәкетин орынлау уқыбиди сыпатында түсиниледиди. Шыдамлылықты рауажландыруиуиуе қаратылған шынығыуларды өткеридиуиуе жоқары дем алыу аппаратының функционаллық мүмкиншилликтерин арттырады, сондай-ақ, жүрек-қан тамыр системасының функционал жүклемеге тәсирин жақсылайды.

Студенттердиң шыдамлылығын рауажландыруиуиуе методикасын толық анықлау ушын олардың ойын искерлигиниң характери хэм студент жүклемесин есапқа алыу мақсетке мууапық. Шыдамлылықты рауажландыруиуиуе ең нәтижелиди усыллары – бул интервал, өзгериуиуиуе, тәкирарланатугын, ағым усыллары. Улыуа алғанда, волейболды тек жоқары спорт көрсеткишлеринеди ерисиуиуе үлес қосатугын спорт түри емес, ал,

кәсіби физикалық қасиеттері, жоқары интенсивлігі, тұрақтылығы, дыққаттың өзгеріуінің тезлігі және анықтығы, жоқары реакция тезлігі және булшық ет қозғалыстарын қабылдау анықтығының көрінісі менен ажыралып тұратуын адамдарды өндірістік міндетке таярлау құралдарынан биік сыпатында көріп шығу керек. Хәс гүман жоқ, әйне волейбол – жоқары оқыу орындары студенттерінің физикалық қасиеттерін рауажландыру құралдарынан биік болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Фурманов А. Г. Подготовка волейболистов. – Минск: «МЕТ», 2007. – 329-б. ил.
2. Вьера Б. Волейбол: Шаги к успеху Барбара Л. Вьера, Бонни Джилл Фергюсон. – М.; АСТ Астрель, 2004.
3. Железняк Ю. Д. Кулянский В. А. Чачин А. В. Волейбол Методические пособия по обучению игре. – М.; Тера-Спорт Олимпия Пресс 2005
4. Слатенина Т. А. Физическая культура. Спортивные игры. Волейбол: Учебное пособие-Челябинск-2006
5. Спортивные игры: Совершенствование спортивного мастерства. Учеб. для студ. высш. учеб. заведений/ Железняк Ю. Д., Портнов Ю. М., Савин В. П. и др. Под ред. Железняк Ю. Д., Портнова Ю. М. – М: Издательский центр Академия 2004

Студент жасардың физикалық сапарын рауажландыруда волейбол спортының әхмийеті
Мамутов И. Қарақалпақ мәмлекетлік университеті

Резюме. Бул мақала жоқары оқыу орындары студенттерінің физикалық қасиеттерін рауажландыруға волейбол ойнау түріндегі физикалық жүклемелердің тәсірін үйреніп шығады. Сондай ақ, волейбол ойнау ұсыллары және методдарын жетілестіру актуал мәселе болып табылады. Әйне соның ұшын мақаланың мақсәті – орынланыуы волейбол ойынына таярланыуға жәрдем беретугын және соның менен бирге студенттердің физикалық қасиеттерине тәсір ететугын шынығыуларды көріп шығыудан ибарат.

Таяныш сөзлер: волейбол, дене мәдениеті, физикалық сапар, қасиеттік физикалық сапар.

Важность волейбольного спорта в развитии физических качеств студентов
Мамутов И. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье исследуется влияние физических нагрузок волейбольного типа на развитие физических характеристик студентов вузов. А также отмечается, что актуальным вопросом является совершенствование методов и техники игры в волейбол. Целью статьи является обзор уроков, выполнение которых поможет подготовиться к волейбольной игре, и как следствие, повлияет на физические свойства студентов.

Ключевые слова: волейбол, телесная культура, физические качества, профессиональные физические качества.

The importance of volleyball in the development of student bodies' physical qualities
Mamutov I. Karakalpak state university

Summary. This article examines the impact of volleyball-type physical activity on the development of physical characteristics of university students. Improving the methods and techniques of playing volleyball is a pressing issue. The purpose of the article is to review the lessons, the performance of which will help to prepare for the volleyball game and, consequently, will affect the physical properties of students.

Keywords: volleyball, body culture, physical qualities, professional physical qualities.

КИШИ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДА ФИЗИКАЛЫҚ ШЫНЫҒЫҰЛАРҒА ШЫДАМЛЫЛЫҚТЫ ҮЙРЕНИҰ НӘТИЙЖЕЛЕРІ

¹Құнназаров А., ²Қурбаназаров М.

¹Қарақалпақ мәмлекетлік университеті

²Қарақалпақстан медицина институты

Ақтуаллығы. Әсіп қиятырған жас әуладты физикалық және ақыл тәрептен рауажландыру арқалы камалға келтиру мәмлекет сыясатының баслы бағдарларының биік. Хәзіргі ұақытта әмелиятшылар менен илимий изертлеушілердің оқыушыларда физикалық шынығыуларға шыдамлылықты қәлиплестіру ұсыллары бойынша хәр қыйлы көз қараслар бар. Шыдамлылық – бул табиғый психофизиологиялық шаршау жағдайында белгіленген мақсетке бағдарланған қозғалыстарды табыслы орындау алыу қәбилеті. Мектеп жасындағы балаларда физикалық қасиеттерді рационал ұсылларды қоллау арқалы қәлиплестіру қәлеген спорт түрінде жоқары нәтижелерге ерисиудің негизи есапланады [6]. Физиологиялық көз қарастан шынығыудың нәтижелілігі хәр қыйлы органлар және системалардың функциональлық имканиятларын жоқарылатыуда және физикалық шынығыуларға организмнің бейимлесиуін рауажландырудан ибарат (Бондаренко). Адамлардың, соның ишінде балалардың шынығыу көрсеткіштерін бақлап бару олардың спорт жарысларында, шынығыуларға шыдамлылығын анықлау үлкен әхмийетке ие [7]. Кейингі жылдарда илимий изертлеушілердің мағлұматларына қарағанда балалардың шынығыуларға шыдамлылық көрсеткіші бир қанша пәсейген. Себебі көпшілік балалар бос ұақытларын компьютер алдында өтерип, кем қозғалысуын гүзетилмекте [5]. Бул өз наўбетінде қан айланыс, дем алыу системасына, тоқымалардың пластикалық және трофикалық функцияларына тәсір етеді. Физиологиялық өзгешеліктерине қарай 7-13 жас киши мектеп жасы деп қабыл етилген болып бул дәуірде хәр қыйлы физикалық жүклемелерге, сыртқы орталықтың тәсірлерине бейимлесиуі қолай [1]. Баланың ұлыма шыдамлылығы қанша жоқары болса, ден саулық көрсеткішлерінде хәр қандай тәсірлерге шыдамлы болады [2].

Мақсәті: киши мектеп жасындағы балаларда физикалық шынығыуларға шыдамлылық дәрежесін үйрениу және физиологиялық тәрептен бақалау

Материал хам тексеріу ұсыллары. Нөкис каласындағы спорт гимнастика орайында киши мектеп жасындағы 25 баланың шынығыуларға шыдамлылығы жүрек урыу хэм дем алыу жийилиги баклау нәтийжесинде үйренилди. Физикалық шынығыу берместен алдын хэм 30 секунд дауамындағы отырып-турыу шынығыу (1 отырып турыу 1 сек)дан кейин жүрек урыу(пульс)ы пульсоксиметр жәрдеминде 30 секунд дауамында максимал темпте, дем алыу жийилиги көкирек клеткасының хәрекетин (дем алыу хэм дем шығарыу фазалары) визуаль баклау аркалы секундомерде аныкланады. Нормада адам тыныш жағдайында дени сау адамларда дем алыу хәрекетиниң орташа жийилиги минутына 16-18 мәртебе, максимал шынығыу жүклемеси берилгенде минутына 40-60 ка шекем тезлеседи. Шынығыулар хәрекетлердиң толық амплитудасы менен өткерилди: отырғанда коллар алдыға созылып, жауырыны тик тутылады, турғанда аяқлар дизе хэм жамбас бууынларда тикленеди, коллар денениң еки тәрәпине жибериледи.

Оқыушының физикалық искерлиги комплекс бахалау (КБ) көрсеткишинде жүрек урыу жийилигиниң (ЖУЖ) отырып турыу(ОТ) шынығыуына катнасы менен аныкланады:

КБ = ЖУЖ урылыу/мин /ОТ, бул жерде

КБ – физикалық искерлик дәрежесиниң комплекс бахаланыуы;

ЖУЖ –1 минутта жүрек қысқарыуының жийилиги;

физикалық искерлик дәрежеси	Комплекс бахалау	
	балалар	қызлар
жоқары	5,2ден төмен	5,4тен төмен
орта	5,2 ден 6,0ға шекем	5,4тен 6,2ге шекем
төмен	6,0 дан жоқары	6,2 жоқары

Пульсоксиметр әсбабы перифериялық артериаль қанның кислород пенен тойыныуын, пульстин 1 минуттағы жийилигин орташа 5-20 секундта анықлайды. Оқыушыларда жүрек урыуы шынығыуға шекемги 15 секундта, тиклениудиң 1ши минутында 15 секунд, 2ши минутында 15 секунд хам тиклениудин 5 ши минутында өлшенеди. Д.Н. Давиденко бойынша физикалық искерликти анықлайтуғын 6 моментли функциональ проба ұсылы. Бул пробаның теоретиялық тийкары шыныққанлық дәрежесин имканиятына қарап жоқарылатыу функциясын экономизациялау нызамы есапланады, жөнеде физикалық шынығыудын интенсивлиги хэм жүрек қысқарыуының жийилиги арасындағы байланыслық жатады. Лекин, соны ядта тутыу керек, ұсынылып атырған тестлер диапазоны ден саулық жағдайын сыпатлайтуғын бейимлесиу реакциялары шегарасын көриу мүмкин. Сонлықтан комплексли морфологиялық хэм функционаллық көрсеткишлери хэм жүклемели тестлердиң нәтийжелерин есапка алғанда, жоқарыдағының баллы хэм процентли бахаланыуы көбирек сәйкес келеди.

Ислеу тәртиби. Методикалық тәрәптен бул проба төмендегише әмелге асырылады: 1. тыныш халатта 1 минуттағы жүрек урыуы жийилиги саналады(жатқан жағдайында); 2. тексерилиуши орнынан турады хэм оның вертикал жағдайда турыуының 2-ши минутында жүрек урыуының жийилиги саналады. 3. жатқан хэм тик турған жағдайдағы жүрек урыуы (пульс) жийилигиниң паркы 10 ға көбейтиледі. 4. тексерилиуши 40 секунд дауамында 20 мәрте терен отырып турады (отырған уақытта колларды алдыға созады, тикейгенде түсиреди) . Жүрек урыуының жийилиги тиклениудиң 1 минутында саналады. 5. жүрек урыуының жийилиги тиклениудиң 2 минутында санап шығылады. 6. жүрек урыуының жийилиги тиклениудиң 3 минутында саналады. Жоқарыда келтирилген 6 пункттин нәтийжелериниң улыума суммасы жуумаклау бахасын шығарады. 500 хэм оннан көп болған сумма физикалық искерлик дәрежесиниң төмен екенлигин; 450-500 болғанда орта дәрежеден төмен екенлигин; 400-450 орта, 350-400 –ортадан жоқары; 350ден төмен –жоқары дәрежеде екенлигин билдиреди.

Талқылау нәтийжелери. Қойылған мәселени үйренілген балалардың 6 ұы -8 жаста, 7ұи-10 жаста, 12 си-11 жаста. Дем алыу жийилиги(Таточенко В. К., 2000), жүрек урыуы (пульс) (Мазурин А.В., Воронцов И.М., 1999) кестелери менен салыстырылды. Жүрек урыуының (пульстин) 80 урылыу/мин тан тезлесіуи *тахикардия* (лат. «тахис» – тез), ал әстелесіуи (60 урылыу/мин тан төмен) – *брадикардия* (лат. «брадис» – асте) (Агаджанян Н.А.,Смирнов В.Н., 2009). Жеңил шынығыуларда пульстин урыуы тыныш халаттағы көрсеткишинен 1,6-1,8 есе көбейіуи организмнің нормал реакциясы есапланады. (Бондаренко А.Е., Ворочай Т.А., Солошик В.В., 2010). Үйренілген балалардың 15и спорт түри менен шуғылланғанлығына 1 ай(1-топар), 10 бала 3 ай хэм оннан көбирек(2-топар) мүддетте шуғылланған. 1-топардағы балаларда шынығыуға шекемги тыныш жағдайда жүрек урыуының орташа көрсеткиши 96, 2-топардағы балаларда 84, дем алыу жийилиги 1-топарда орташа көрсеткиши 18, 2-топарда орташа-16 мәрте.

30 секундлық отырып-турыу физикалық шынығыуынан кейин 1-топарда пульс орташа 2,1 есеге, дем алыу жийилиги орташа 1,8есеге, екінши топарда пульс орташа 2,0 есеге, дем алыу жийилиги 1,5есеге көбейіуи анықланды, яғный дем алыу жийилиги тезлесіуи, физикалық шынығыу көлемине қарағанда созылған түрде ентигиу гүзетилди. Балалардың физикалық шынығыу көлемине бейимлесиуи жүрек урыуы (пульстин) жийилигиниң 3 минутта тиклениуине қарап бахаланды. Бунда пульстин тиклениу коэффициенти $ПТК = \frac{\text{жүрек урыуы жийилиги (шынығыудан 3 мин тан кейин)}}{\text{жүрек урыу жийилиги (1 мин тыныш халатта)}} \times 100 \%$ формуласы менен анықланды. Нормада жүрек урыуының алдыңғы көрсеткишине тиклениуи 5 минут етип көрсетилген (Бондаренко А.Е., Ворочай Т.А., Солошик В.В., 2010).

Үйренілген балаларда ПТК коэффициенти орташа 6-7 минуттан көп уақытты алыуы анықланды

Физикалық шынығыуларға искерлик дәрежесиниң комплекс бахаланыуы 1-топарда 6,0, 2-топарда 5,5ти курады, яғный тексерилип атырған оқыушылардың физикалық искерлик көрсеткишлери 1 – топарда ортаның төменги шегарасында, 2-топарда орта көрсеткиште екенлигин көрсетеди. Д.Н. Давиденко ұсылы бойынша

физикалық искерликти 6 моментли функциональ проба менен қалейши 10 оқышыда анықланғанда жуу мақлаушы көрсеткіш 500 ге тенг болды, яғний физикалық шынығыуларда искерлік көрсеткіши ортадан төмен дәрежеде болды. Үйренілген оқышылар топарларында жүрек урыуы жийилигиниң әсте тиклениуи хәм дем алыуиң жийилесиуи, физикалық шынығыуларға искерлік дәрежесиниң орта хәм ортадан төмен көрсеткішлери бала организмниң адаптациялық имканиятын жақсылауды талап етеди, яғний баланың физикалық шынығыуларға шыдамлылығын жетилистириу зарурлигин билдиреди.

Талқылау: Физикалық шынығыулар нәтижесинде организмде төмендеги физиологиялық процесс әмелге асырылыуы хаккында балаларда шынығыуды алып барыушы оқытыушы яки тренер хабардар болыуы тийис. Себеби организмниң функционал жағдайы есапқа алынбағанда шынығыуларды жоқарылатыу бала организмине кері тәсир етиуи мүмкин. Организмниң тыныш халатында хәр қыйлы функциялары жоқары болмаған кислород зарурлиги хәм энергиялық тәмийнлеуге бейимлескен болады. Иши жағдайға өткенде хәр қыйлы орган хәм системалардың функцияларының бир қанша жоқары активлик дәрежесине өтиуине хәм искерлік дәрежесинде жаңа системалар аралық келісімлик қайта өзгериуи зарурлиги келип шығады.

Организмниң функцияларының хәм оның резервлериниң искерликлери жәмлениуинде симпатикалық нерв системасының, гипофиз хәм бүйрек үсти гормонларының, нейропептидлердиң бөлинип шығыуының роли үлкен. Хәркет аппаратында ислеп турған булшық етлердиң жұмыс уақтында титиркениуи(возбудимость) хәм стабиллиги күшейеди, олардың проприо рецепторларының сезгирлиги күшейеди, температура жоқарылайды, булшық ет талаларының жабысқақлығы азаяды. Булшық етлерде тыныш халаттағы спавшиесе капиллярлардың ашылыуы болады хәм қан айланыс жақсыланады.

Бирақта үлкен статикалық (кернеу) жүклемелерде (максимал хәркеттиң 30%) булшық етлерде қан тамырлардың қысылыуы нәтижесинде қан ағымы қыйынласады яки улыума тоқтайды. Булшық етлерге келиуши нерв импульслери үлкен емес жийиликте булшық ет талаларының хәлсиз жеке қысқарыуларын, жийилиги жоқарылағанда күшли тетаникалық қысқарыуларды келтирип шығарады.

Пүткіл скелет булшық етлериндеги хәр қыйлы хәркет бирликлери (ХБ) дауамлы физикалық жүклемелерде жұмысқа алмасып кирисип, дем алыу уақытларында тикленеди, жоқары қысқа мүддетли жүклемелерде –синхрон түрде иске кириседи.

Шынығыулардың яки жұмыс жүклемесиниң кууатлылығына байланыслы хәр қыйлы хәркет бирликлери (ХБ) активлеседи: үлкен болмаған интенсивликтеги жұмыста жоқары титиркениуши хәм азғана кууатлылықтағыда әсте өтиуши хәркет бирликлери (ХБ), ал жұмыс кууатлылығының жоқарылауы менен – аралық, әсте титиркениуши, бирақ бирқанша кууатлы тез хәркет бирликлери(ХБ) .

Булшық етлердиң жұмысында дем алыу бир қанша тезлеседи-дем алыу шуқырлығы (2-3 л ге шекем) хәм дем алыу жийилиги (1 минутта 40-60 қа шекем) жоқарылайды. Бундай жағдайда дем алыудың минутлық көлемі 150-200 л ге шекем көбейеди. Бирақ дем алыуды тәмийнлеуши мускуллердиң кислород пенен тәмийнлениуиниң жоқарылыуы (1 минутта 1 л) сыртқы дем алыу шегине шекем күшлендирилиуи мақсетке мууапық емес. Жұмыс ислеуши тоқымаларға кислород жеткерип беріуде жүрек-қан тамыр системасы бир қанша өзгерислерди әмелге асырады. Қанның систоликалық көлемі көбейеди, жүрек урыуының жийилиги артады (1 минутта 180 мәрте қысқарыуы), қанның минутлық көлемі артады. Қанның жұмыс ислеуши органлар пайдасына қайта бөлистрилиуи –тийкарынан скелет булшық етлерине, жүрек булшық етлерине, өкпеге, бас мийиниң актив зоналарына көбирек, ишки органларға хәм териге аз муғдарда бөлистриледі.

Шынығыу яки жұмыс жүклемесі қанша үлкен болса қанның қайта бөлистрилиуи сонша айқын болады. Шынығыу яки жұмыс искерлиги уақтында қанның деподан шығыуына байланыслы айланыстағы қанның көлемі көбейеди. Қан ағыу тезлиги көбейеди, ал қанның айланыс уақты еки есеге азаяды. Солай етип, киши мектеп жасындағы балалар организмниң функционал жағдайын есапқа алып шынығыуларды белгилеу олардың физикалық күшлениулерге шыдамлылығын асырады.

Жуу мақ. 1. Киши мектеп жасындағы балаларға физикалық шынығыулардың көлемін белгилеуде экспресс пробалар қолланыу мақсетке мууапық; 2. Үйренілген балалар топарында физикалық шынығыуларға шыдамлылық көрсеткіши төмен дәрежеде хәм еледе үйрениуді талап етеди; 3. Киши мектеп жасындағы балаларда физикалық жүклемелерге шыдамлылықты күшейтиу мақсетинде организмниң физиологиялық көрсеткішлери(пульс, дем алыу жийилиги х.т.б) өзгерислерин итибарға алыу зарур; 4. Балалардың жасына қарай физикалық жүклемелерге шыдамлылығын күшейтиуши ойын түриндеги шынығыулар өткериуі усыныс етиледі

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Агаджанян Н.А., Смирнов В.Н. Нормальная физиология. Учебник. М.2009. 520с.
2. Акимжанов А.Т., Чернышева И.В., Егорычева Е.В., Шлемова М.В. Выносливость как одно из важнейших физических качеств. Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 7 (часть 2) – С. 71-72
3. Бондаренко А.Е., Ворочай Т.А., Солошик В.В. Физиология спорта: практическое пособие для студентов 3 курса специальности 1- 03 02 01 физическая культура //Мин-во обр. РБ, Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины. –«УО ГГУ им. Ф. Скорины». – 2010 – 86с.
4. Дудникова Э.В., Беседина Е.А., Сосулина А.В., Зазян В.Г., Кобзева Н. Н., Слюсарева Е.С. Чернова М.С., Нестерова Е.В., Бадьян А.С., Васильева Е.В. Физиологические константы у детей: учеб.-методич. пособие. Ростов н/Д: Изд-во РостГМУ, 2016. – 46 с.
5. Дунаева И. А. Исследование развития общей выносливости у детей младшего школьного возраста на уроках физической культуры. Выпускная квалификационная работа. Екатеринбург 2019
6. Коростелёва Е.Н. Методика развития общей выносливости у студентов

7. Методические указания к практическим занятиям. Москва. 2014. 23 с.
8. Трифонова Н. Н., Еркомашвили И. В. Спортивная метрология. Учебное пособие. Екатеринбург. 2016. 112 с.

Кичик мактаб ёшидаги болаларда жисмоний машқларга чидамлилигин урганиш натижалари
Кунназаров А. Қорақалпоқ давлат университети¹
Курбаназаров М. Қорақалпоғстон медицина институты²

Резюме. Кичик мактаб ёшидаги спорт билан энди бошлаб шуғулланаётган болаларнинг энгил машқларга чидамлилиги урганилди. Қисқа муддатли машқлардан кейин ушбу болаларда юрак уриши тезлашиши, нафас олиш тезлашиши белгиланган метёрдан юқори эканлиги аниқланди ва бу буйича жисмоний машқларни аста секинлик билан кучайтиришни белгилашда ҳалиям тадқиқот ишларини олиб бориш зарурлиги тавсия этилди.

Ключевые слова: дети, выносливость, физическая нагрузка, частота сердечных сокращений

Результаты изучения выносливости к физическим упражнениям у детей младшего школьного возраста

Кунназаров А. Каракалпакский государственный университет¹
Курбаназаров М. Медицинский институт Каракалпакстана²

Резюме: В статье изучена выносливость к легким физическим нагрузкам у детей младшего школьного возраста. После заданных кратковременных физических нагрузок у этих детей выявлено учащение сердечных сокращений и частоты дыхания больше нормальных показателей и рекомендовано необходимость дальнейшего изучения постепенного повышения физических нагрузок.

Калит сўзлар: болалар, шыдамлылык, физикалык жуклема, журек урууы жийилиги

The results of studying endurance to exercise in children of primary school age

Kunnazarov A. Karakalpak State University¹

Kurbanazarov M. Karakalpakstan Medical Institute²

Summary: Endurance has been studied to light physical exertion in children of younger school age, just begin to play sports. After given short-term physical exertion, these children identified the increase in heart rate and respiratory frequency more than normal indicators and recommended the need to further explore the gradual increase in physical exertion.

Key words: children, endurance, physical activity, cardiac frequency.

КӘНИЙГЕЛЕСТИРИЛГЕН МЕКТЕПЛЕРДЕ СУЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ САБАҚЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚ МИЛЛИЙ НАҒЫСЛАРЫН СЫЗЫҒ ТЕХНИКАЛАРЫН ҚОЛЛАНЫҒ

Исмаилов А., Акимниязов З., Абатов Ж.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

2019 жылы 19 мартта Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёевтың басшылығында, жасларға итибарды арттырыу, жасларды мәдениетке, көркем-өнер хәм спортқа кең түрде қызықтырыу, ахборот технологиялардан пайдаланыу көникпелерин қәлиплестириу, жасларды китап оқыуға қызықтырыу хәм хайел-қызларды жұмыс пенен тәмийинлеу мәселелерине арналған видеоселекторлық кеңес өткерилди. Өзлериңиз билесизлер, усы видеоселекторда Мәмлекет басшысы социаллық, рухый-ағартушылық жұмысларды жаңа система бойынша шөлкемлестириу бойынша бес тийкаргы басламаны илгери сүрди. Бул бес басламаның бириншиси – жаслардың музыкаға, көркем-өнерге, әдебиятке, театрға хәм көркем-өнердің басқа да түрлерине деген қызығыушылығын арттыру, олардың талантын әмелде көрсетиуіге хызмет етеди. Жаңа Өзбекстанды курыуда биз педагоглар жаңаша пикирлеуши, креатив дөретиуши жасларды тарбиялап шығарыуымыз шәрт.

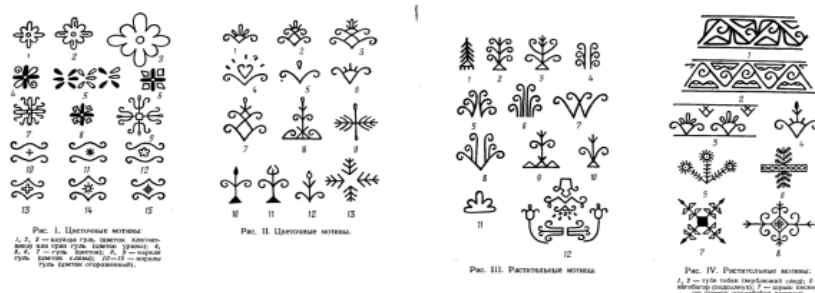
Тарийхты билмей турып келешек курылмаиды деген сөз бар, сол себебли биз жасларға ата-бабаларымыздан қалған мийрас қол өнерлери, әмелий көркем өнерине нәзер салып, халық әмелий көркем өнериндеги нағысларды жаңаша формаларда, стилде, көркем сулыу нағыс элементлерин жаратыуымыз керек. Қарақалпақ халқының әзел-әзелден әмелий қол өнерлеринде қолланып киятырған миллий нағыслары қарақалпақ әмелий көркем өнеринде үлкен орын тутады. Себеби бул нағыслар қарақалпақ әмелий көркем-өнериндеги тоқымашылық, зергерлик, ағаш оймакерлиги хәм қару(отау) безеуинде қолланылатуғын буйымларда өзине тән формасы хәм дузилиси менен сәулеленеди.

Бул нағыслар бойынша А. Алламуратов «Каракалпакская народная вышивка» китабында Т.А. Жданко, Г.И. Саурова, В.В. Ванслов, С.В. Ивановлардың жұмысларын айтып өтип қарақалпақ тоқымашылығындағы ислетилген нағысларды, табиый қусаслығына қарап 4 группаға бөледі. 1. Өсимликлер нағысы, 2. Зооморф нағыслары, 3. Геометриялық нағыслар, 4. Буйымлардың суўретлениуи. Бул нағыслар қусаслығына қарап өз атамаларына ийе болған. Өсимликлер группасындағы нағыслар көринисине қарап мотивлерге бөлінген: гуллер, жапырақлар, тамырлар, тереклер, қамыслар, айғабағар, «ерик гул», «ғаўаша гул», «қарели гул». Гуллер крест тәризли, жулдыз тәризли, жапырақ тәризли хәм қоралы болып бөлінген.

Зооморф нағыслары группасы хайуанат дуньясы менен байланыслы. Зооморф группасындағы нағысларда мотивлерге бөлинеди: муйизлер мотиви, шаян куйрық мотиви, қурбақа мотиви, ит табан, ғаз мойын мотивлери болып. Тийкаргы мотивдеги нағыслар, булар Орта Азия еллериниң көпшилигинде ушырасытуғын «қошқар муйизлери» мотиви болып есапланады. Л.И. Ремпель, «муйиз» нағыслар шаруашылық пенен шуғылланған халықларда көп ушырайды деп жазған. Муйиз нағыслар график хәм схематик формаларда сызылған. Оннан тысқары зооморф нағыслар группасына S-тәризли «қумырсқа бел», «омыртқа», «қой тиси», «тышқан изи», «қус тили», «бөри көз», «жылан баўыр», «ғарға тырнақ», «бақаншақ», «ит табан» атлы нағысларда киреди. [1. 84.]

Геометриялық нағыслар группасына кириуши ромб, шеңбер, төртмуйешлик, ушмуйешлик, туўры сызық, ийрек сызық формасындағы нағыслар әмелий көркем өнериниң барлық түрлеринде ислетилген. Геометриялық

нағыстар группасына «шубал нағыс», «ырғақ», «айыл нағыс», «қалта гул», «шахмақ», «еспе», «суў нағыс», «хәрдем қиял», «ханым түкирик» атлы нағыстар киреди. Бұйымлардың суўретленіуі - бул нағыстар группасына кунделикли турмыста қолланылатуғын бұйымлардың, хожалық бұйымларының, хәйеллер тағыншақларының график хәм схематикалық формаларда сызылған нағыстар киреди. Бул группаға «сырға», «тусак», «солак», «ткеш», «пискекше» атлы нағыстар киреди. Будан тысқары тамғалар, свастикаларда киреди.[1.28-30.].[№1 суўрет]

№1- суўрет.

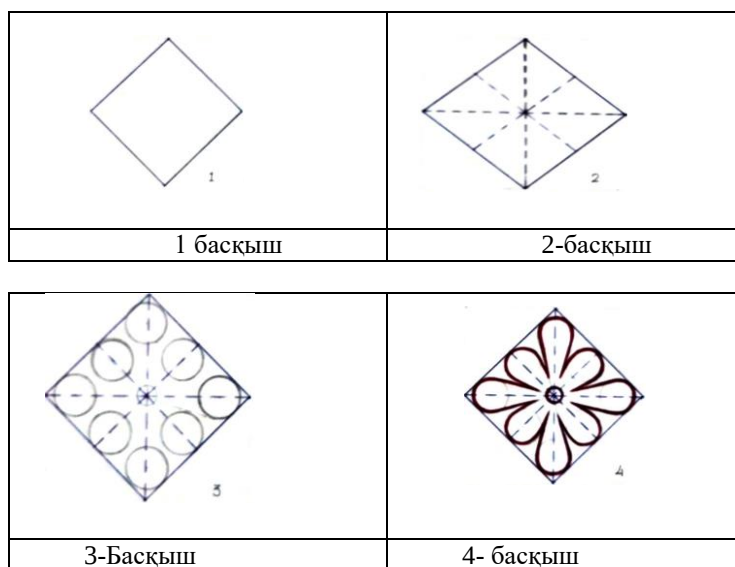
Бул нағыстар қарақалпақ миллий тоқымашылық өнеринде көп ислетиледи, усы нағыстар тийкарында қарақалпақ миллий нағыстар жаратылған. Бирақ бул нағыстар дым әпиўайы хәм сулыўлық жақтан азғын көринеди. Хәзирги техника хәм технология раўажланыў дәуиринде бул нағыстарды сызыў, безеў методын пайда етип оны жас өспиримге уйретиў ушын қанийгелестирилген суўретлеў өнери мектеплериниң оқыў системасына енгизиў зәур деп ойлайман.

Бул методтың абзаллығы. Бириншиден бул метод нағыстарды сызыў процессин әпиўайыластырады, жеңиллестиреди, хәм тәртипли қалиплестиреди. Екиншиден бул метод жас өспиримге нағыстарды сызыўда хәм өз нағыс композициясын жаратыўда кең мүмкиншиликлер жаратады. Үшиншиден бул метод әмелий көркем-өнер бұйымларын безеўде геометриялық шешим таўып береді. Хәр қандай әмелий көркем өнери бұйымы геометриялық формаға ийе, демек оған түсирилетуғын нағыстарда геометрик композицияны қураўы керек. Қарақалпақ миллий нағыстары ийемек сызықлы хәм сынық туўры сызықлы схематик элементлерден ибарат. Соның ушын нағыстарды еки турге ажратып сызылыў методларының техникаларын жаратамыз.

Қарақалпақ миллий нағыстарын геометриялық формалар тийкарында сызыў техникалары нағыс сызыў процессин жеңиллестиреди хәм әпиўайыластырады. Хәр бир нағыс өз формасына ийе, биз оларды симметрик хәм ассиметрик формаларға бөлеміз. Өсимликлер группасындағы нағыстарды сызыўдың геометриялық шешими. Нағыс элементиниң формасына қарап қайсы геометриялық формаға қуаслығын анықлаймыз, мәселен, «қаўаша гули» нағыс элементи формасы жағынан геометриялық ромб формасына сәйкес келеді, демек биз биринши ромб формасын сызып оны диагоналарға бөлеміз. Сол диагоналар кесилискен жер ромбтың орайы болады, ал хәрбир диагонал сызық қаўаша гулиниң жапырақларының орта сызығы ұазыйпасын атқарады. Сол ромбтың контур сызығынан шығып кетпей, диагонал сызықлар жәрдемінде қаўаша гул жапырақлары сызылады. Барлық нағыс элементлери усындай геометриялық шешим мысалында сызылады.

Бул техника оқыўшыға нағыстарды сызыўда қолайлық, жеңиллик туўдырып, нағыс сызыўды әпиўайыластырады. [№2-суўрет].

Ғаўашагул:

2-суўрет

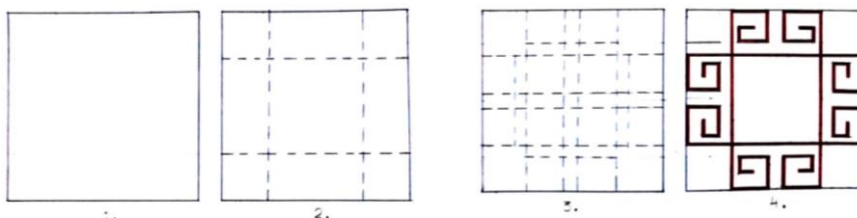
Туўры мүйешли төрмүйешлик ишинде «сегиз мүйиз» нағыс орнаментин сызыў техникасы. [№3- суўрет]

1-басқыш

2-басқыш

3-басқыш

4- басқыш

№ 3 суўрет

№ 4 суўрет

Оқыўшылар усы метод техникалары аркалы нағыс элементлерин сызыўды хэм композиция дузиўди уйренип өзлестире алады. Бул метод аркалы арттырган көникпелерин, билимлерин әмелий көркем өнер буйымларын безеўде кеңнен қолланыўға жәрдем береді. Биз жас өспиримди тарбиялаўда мәдений-көркем саўатлығын, мәнаўиятын, дәретиўшилиқ қабилетин раўажландырыўымыз зарур. Сол аркалы келешек әўлад ата-бабамыздан қалған мийрас, әмелий көркем өнери тараўын раўажландырыўда өз улеслерин қоса алады. Оқыўшылардың креатив ойлаў, пикирлеўине жол ашып береді. Декоратив әмелий көркем өнериндеги гулалшылық, тоқымашылық, зергерлик, ағаш оймакерлиги сыяқлы тараўларының буйымларын безеўде нағыс көркем өнери улкен орын тутады, нағыс өнери буйымларға көркемлик шырай береді. Соның ушын нағыс көркем өнерин оқытыўды қанийгелестирілген мектептердің оқыў дәстурине киритиў мақсетке муўапық болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Алламуратов А. «Каракалпакская народная вышивка». «Каракалпакстан». –Нукус-1977 г.
2. Жданко Т.А. «Изучения народного орнаментального творчества Каракалпаков». «Советская этнография» 1955. №4.
3. Булатов С.С. «Узбек халқ амалий безак санъати». –Тошкент.; «Мехнат».1991.

Қанийгелестирілген мектептерде суўретлеў өнери сабақларында қарақалпақ миллий нағысларын сызыў техникаларын қолланыў

Исмаилов А., Акимниязов З., Абатов Ж. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Бул мақалада қарақалпақ миллий нағысларының сызылыў техникасын қанийгелестирілген мектептерде суўретлеў өнери сабақларында қолланып, оқыўшылардың нағысларды сызып уйрениў методын көрсетип бердик. Бул метод техникалары оқыўшыға нағысларды сызып өзлестиріўде жеңиллик хэм қолайлық жаратып береді.

Таяныш сөзлер: орнамент, геометрик форма, ромб, зооморф.

Применение техники рисования национальных каракалпакских узоров на уроках изобразительного искусства в профильных школах

Исмаилов А., Акимниязов З., Абатов Дж. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В этой статье мы использовали технику рисования каракалпакских национальных узоров на уроках изобразительного искусства в специализированных школах, а также показали ученикам, как рисовать узоры. Эта техника упрощает и делает более удобным обучение ученика рисованию узоров.

Ключевые слова: орнамент, геометрическая форма, ромб, зооморф.

Application of the technique of drawing national Karakalpak patterns in fine arts lessons in specialized schools

Ismailov A., Akimniyazov Z., Abatov J. Karakalpak State University

Summary. In this article, we have used the technique of drawing the Karakalpak national patterns in fine arts classes in schools, and have shown students how to draw patterns. This technique makes it easier and more convenient for the student to learn to draw patterns.

Keywords: ornament, geometric shape, rhombus, zoomorph.

FUTBOL BO'YINSHA TO'RESHILERDI TAYARLAWDIN' O'ZGESHELIKLERI

Tulepov S.K., Abdimuratov M.U.

Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti

Bugungi kunda sayyoramizda O'zbekiston madhiyasi yangramagan, muzaffar bayrog'i hilpiramagan mamlakat qolmadi hisob. O'zbekistonning tan olinishiga futbolchilarimiz ham munosib hissa qushayotganligi shu soha kishilarida faxr tuyg'ularini uyg'otadi. 1994 yilgi Xirosimada o'tkazilgan XII Osiyo o'yinlarida O'zbekiston milliy terma jamoasi Osiyoda birinchi bo'ldi. Osiyo futbol jamoalari o'rtasida o'tkaziladigin, Osiyo chempionlar Kubogi jamolari o'rtasida o'tkaziladigan, Osiyo chempionlar Kubogi va Osiyo kubok egalari kubogi musobaqalarida, O'zbekiston futbol jamoalari yetakchi klublari bilan tengma-teng bahs olib borishdi. Vazirlar Mahkamasining 1996 yil 17 yanvardagi 27-sonli «O'zbekiston futbolini rivojlantirishning tashkiliy asoslari va prinsiplarini tubdan takomil-lashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorning chiqarilishi O'zbekiston futbolining yanada rivojlanishida katta ahamiyat kasb etdi. UEFA va OFK ma'murlarining hududiy seminarlarini Toshkentda uyushtirilishi, xalqaro musobaqalarni o'tkazilishini yurtimizga ishonib topshirilayotganligi fikrimiz dalilidir.

Adabiyotlarda berilayotgan ma'lumotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, sportning rivojlanishi sport musobaqalarida, xususan, hakamlik ishida yangi muammolarni yuzaga kelishiga sabab bo'lyapti. Hakamlarning professional ta'limining tashkil etilishida, mazmunida, mutaxassislarni sifatli tayyorlashning yangi uslublarida tamomila yangicha vaziyat vujudga keldi. Nazariy va amaliy faoliyatni amalga oshirayotgan mutaxassislar hakamlar tayyorlashdagi o'zgarishlarni amalga oshirilish masalasini ko'tarishyapti. Sport musobaqalaridagi natijalarni qayta

ishlashning mavjud bo'lgan uslubiyati yetarli darajada tezkor bo'lmaganligi va xatolarga yo'l qo'yilishi mumkin bo'lganligi va oxir-oqibat yakuniy natijalarga ta'sir ko'rsatishi tufayli zamo-naviy talablarga javob bera olmayapti.

Yakuniy hukm hakam tomonidan chiqariladigan sportning ba'zi turlarida, masalan, akrobatika, sport o'yinlari va boshqalarda, sportchilar hakamlarining noxolisligi va malakasizligidan juda ko'p aziyat chekadilar. Ba'zi olimlarning fikricha, hakamlar o'tmishdan qolgan befoyda yuk bo'lib qolgan, ularning o'rniga barcha xato va noaniqliklarni nazaridan qochir-maydigan va belgilab bera oladigan kompyuter dasturlarini yaratish kerak. Istalgan professional faoliyatni amalga oshirish uchun inson bir qator shaxsiy-ishchanlik sifatlariga ega bo'lishi kerak. Bu futboldagi hakamlikka ham taalluqlidir. Lekin, hakamlar tayyorgarligi jarayonida tanlov tizimining bu sohadagi qabul qilingan ko'rinishini o'rganib turib, mutaxassislarning aksariyati uning qoniqsiz ishlayotgani haqida fikr yuritishmoqda. O'z mohiyatiga ko'ra tanlov va tayyorgarlik o'yin qoidalarini o'rgatishga yo'naltirilgan seminarlar doirasida amalga oshirilyapti. Bu masalaga bo'lgan aynan shunday yondashuv, turli darajadagi musobaqalarda hakamlar ishinining past baholanishiga asosiy sabab bo'lmoqda. Shu bilan birga, bugungi kunga kelib, shaxsning hakam sifatida profes-sional jihatdan shakllanishi, uning professional yaroqliligining pedagogik-psixologik asoslari juda sayoz ishlab chiqilgan. Jiddiy va muhim masalalar yuzasidan tadqiqotlar olib borilmayapti va ular bo'yicha amaliy natijalarni berish darajasigacha ko'tarilmayapti, ularning amaliyotda tatbiq qilinishi juda sust kechayapti. Buning asosiy sabablari shundaki, aksariyat hollarda tadqiqotlar rasmiy, hakamlik faoliyatining o'ziga xosligi va sportning doimiy ravishda rivojlanishini hisobga olmagan holda bajarilmoqda.

Hozirgi kunda hakamlikdagi faollik, musobaqani boshqarishdagi vakolat doirasining kengligi katta ahamiyatga ega bo'lmoqda. Ular sportchilar faoliyatini, sport musobaqasining muayyan qoidalariga rioya qilishini nazorat qiladilar. Hakamlik institutining rivojlanish jarayonida uning funksiyalari ham shakllanib bordi. Bugungi kunga kelib ana shunday funksiyalardan biri – bu musobaqa g'olibini va boshqa ishtirokchilarning egallagan o'rinlarini aniqlashdir. Shuning uchun sportning ba'zi turlarida nafaqat ko'rsatilgan natijalarni, balki musobaqa jarayonini to'liqligicha baholash zarur bo'ladi. Shuning uchun ham yakuniy hukmni hakamlar chiqaradigan va e'lon qiladigan sport turlarida, masalan, boks, sport va badiiy gimnastika, akrobatika, suvga sakrash, batutda sakrash, figurali uchish va sport o'yinlarining barchasida sportchilar hakamlarning noxolisliklaridan ko'p aziyat chekadilar.

Yu.F. Kuzetsovning (2000) fikricha, sportning aksariyat turlarida hakam-larning ishtirok etishi shart emas. U monitor ekranlarida bokschilarning kurashini kuzatadigan, tahlil qiladigan, berilayotgan zarbalarni hisoblaydigan va ularning yakuniy summasini chiqaradigan yoki figurali uchishda sportchi texnikasidagi barcha ko'z ilg'amas kamchiliklarni hisobga oladigan, keyincha-lik esa musiqa va dastur hamohangligini baholab, yakuniy natijalarni e'lon qilish imkoniyatiga ega kompyuter dasturini ishlab chiqish kerak deb ta'kidlaydi.

V.V. Timoshenkovning (2001) fikricha, sport musobaqalaridagi natijalarga ishlov berishning hozirgi kunda qabul qilingan uslubiyati zarur bo'lgan tezkorlikka ega bo'lmagan va yo'l qo'yiladigan xatolarning mavjudligi sababli zamonaviy sport talablariga javob bera olmaydi. Futboldagi hakamlik evolyutsiyasiga razm soladigan bo'lsak, holda FIFA faoliyatidagi uchta asosiy yo'nalishga e'tiborimizni qaratishimiz zarur bo'ladi: a) aksariyat hollarda bahslarga sabab bo'luvchi vaziyatlardan chetiroqda bo'lishga intilish; b) hakamlikdagi sub'ektivlardan holi bo'lishga intilish; c) futbol o'yining tomoshabinlik darajasi yuqoriroq bo'lishi uchun yo'l qo'yilgan "xato" o'yinning borishiga ta'sir ko'rsatmaydigan vaziyatlarda hakam xushtagi chalinishi iloji boricha kamaytirish.

Bu o'yin qoidalariga kiritilgan bir qator o'zgartirishlar misolida tasdiq-lanyapti. Musobaqa qoidalariga bo'lishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar o'yin vaqtini qisqartirishga va bundan ham muhimroq bo'lgan yana bir jihat, ya'ni muayyan belgilangan vaqt oraliqlari bilan cheklantirishga qaratilishi ehtimoldan holi emas. O'zi uchun juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan talabni televideniya olg'a suryapti. Holbuki, zamonaviy sportda televideniya bilan hisoblashmas-likning hech ham iloji yo'q. Futbol o'zida eng yaxshi sifatlarini mujassam etgan: oddiylilik, tomoshaboblik, ommaboplik, hissiyotlarga boyligi va eng asosiysi, istalgan odamni, uning yoshi va kasbidan qat'iy nazar, o'ziga qiziqitirish olishligi, bu o'yin millionlab insonlarning sevimli mashg'ulotiga aylanganini izohlab beradi. Futbol, bu jasur, serg'ayrat, qat'iyatli, jismoniy rivojlangan, tezkor reak-siya va topqirlikka ega bo'lgan kishilar o'yini. Oddiy o'yin, ko'ngil ochar mashg'ulot bo'la turib, futbol inson jismoniy barkamol xizmat qiluvchi eng yaxshi vositalardan biri sifatida tan olinadi. Afsuski, rasmiy musobaqalarning ochiq havodagi maydonchalardan zallarga o'tishi futbolning ommaviy ravishda rivojlanishiga ta'siri sezilarli darajada bo'ldi. Lekin buning oqibatida futbol o'zining ommabopligini yo'qotdi deyish to'g'ri emas. Suv havzalarining bo'yida, turar-joy binolarining hovlilarida, istirohat bog'larida futbol turli yoshdagi odamlarning sevimli sport o'yini va sog'lomlashtirishning eng maqbul vositalaridan biri bo'lib kelmoqda.

Futbolning afzalliklari – bu o'yin qoidalarining nisbatan soddaligi va tomoshabopligidadir. Turli taktik kombinatsiyalarning serobligi kurashning hissiyotlarga boyligi, jamoaviylik – futbolning ana shu jihatlari turli yoshdagi, turli kasb odamlarini o'ziga jalb qiladi.

Futbol bilan shug'ullanish – salomatlikni mustahkamlash va jismoniy rivojlanish uchun juda yaxshi vosita hamdir. Futbol bo'yicha mashg'ulotlarni to'g'ri tashkillashtirish suyak-mushak apparatining mustahkam va organizm barcha funksiyalarining mukammal bo'lishiga yordam beradi.

Harakatlanish ko'nikmalarining xilma-xilligi, o'zaro muvofiqlangan va shiddat bilan bajariladigan harakatlarning turli tuzilmalari barcha jismoniy sifatlarining – kuch, tezkorlik, ephillik, chidamlilik va h.k. rivojlanishiga sabab bo'ladi. Sport bellashuvining keskinligi, g'alabaga erishish maqsadida qiyinchiliklarni yengishga bo'lgan intilish, jasurlik, matonat, qat'iyatlilik, fidokorlik, tashabbuskorlik, intizomlilik kabi ijobiy psixologik sifatlarining rivojlanishiga yordam beradi.

O'yin vaqtida umumiy maqsadga yetishish uchun kelishilgan holda harakat qilish zarurati o'yinchini jamoa bilan bir tan, bir jon bo'lishga o'rgatadi, unda do'stlik va hamjihatlik hissini tarbiyalaydi.

O'zining hissiyotlarga boyligi tufayli, futbol nafaqat jismoniy rivojlanish, balki faol dam olish vositasi hamdir. Mazmunan turli harakatlarga boy bo'lgan futbol sportning eng qiziqarli va ommalashgan turi bo'lib, bejiz xalq muhabbatiga sazovor bo'lmagan. Futbolni ommaviy rivojlanishi mahoratning o'sishiga, o'yin texnikasi va taktikasi, shuningdek, musobaqalar qoidalarining takomillashishiga yordam beradi. Futbol, dastlab, ko'ngilochar o'yin hisoblanar edi. Mamlakatimizda, 30-yillarning boshlarida, boshqa sport turlari bilan bir qatorda futbol ham targ'ib qilina boshlandi.

Xalqaro musobaqalarning qoidalariga mos ravishda ichki musobaqalarning ham qoidalari o'zgarib turdi. Futbol va uni tashkil etuvchi bo'limlarning barchasi, ya'ni quyidagilar doim rivojlandi: 1. Qoidalarning o'zgarishi. 2. O'yinchilarning bo'y ko'rsatkichlarining o'zgarishi. 3. Zamonaviy futboldagi o'yinchilarning yoshiga xos fazilatlar. 4. Texnikadagi o'zgarishlar. 5. Taktikaning rivojlanishi. 6. Sportchilar jismoniy tayyorgarligining mukammallashuvi. 7. O'yinchilar psixologik tayyorgarligining mukammallashuvi. 8. Ilmiy ta'minot. 9. Futbolning tijoratlashuvi.

Futbolning ommaviy rivojlanishi va keng ravishda tashviqot qilinishida istirohat va madaniyat bog'larining maydonchalarida o'tkaziladigan musoba-qalarning ahamiyati juda katta bo'ldi.

Futbol o'zining mohiyatiga ko'ra sport o'yinlari doirasiga kiradi. O'yin jarayoni texnika, taktika va strategiya bilan belgilanadi. Bu tarkibiy qismlarsiz futbol bo'yicha musobaqalarda jamoalarning o'zaro kurashi mumkin bo'lmay qoladi. Taktika – uchrashuv davomida vujudga keluvchi masalalarni hal qilishga qaratilgan himoya va hujumda bajariladigan harakatlar tizimidir. Strategiya – jamoani musobaqalarga tayyorlanishini tashkil qilish va musobaqa vaqtida jamoani boshqarish san'ati.

O'yin jarayonida sportchilarga bir qator omillar ta'sir qiladi: to'p raqib jamoasida bo'lishi, to'pning murakkab trayektoriya bo'ylab uchishi, yomon yoritilganlik, o'yinlarning noqulay vaqtda boshlanishi, jamoa ichidagi munosabatlarning keskinligi va h.k. Musobaqalar muxlislar ishtirokida o'tadi va jamoalarga bo'lgan xayrixohlik bir xilda bo'lishi yoki asosan o'z jamoalarini, yoki eng kuchli, yoki eng kuchsiz jamoani qo'llab-quvvatlashlari mumkin, Muxlislarning sportchilarga ko'rsatadigan ta'siri ancha kuchli: ikkala jamoa ham mazmunli va hissiyotlarga to'la o'yin ko'rsatishiga yoki bir jamoa o'yin-chilariga salbiy ta'sir ko'rsatib, boshqa jamoa o'yinchilarini ilhomlantiradi. Yuqori natijalarga qaratilgan futbolning asosiy maqsadi – birinchi navbatda oliy razryadli futbolchilarni va sport zahiralarni tayyorlashdir [4, 5, 6]. Oliy razryadli futbol – terma va klub jamoalarida olib boriladi. O'zbekistonning terma jamoalari (erkak va ayollar) ko'pgina xalqaro musobaqalarda ishtirok etadilar. O'zbekistondagi klublarning jamoalari – oliy ligada qatnashuvchi va O'zbekistan birinchiligi uchun kurashuvchi jamoalardir. Eng kuchli jamoalar Osiyo kuboklari va boshqa xalqaro musobaqalarda ishtirok etadilar. Oliy razryadli futbol yuqori malakali futbolchilarning model ko'rsatkichlarini shakllantiradi. Undan tashqari, ijtimoiy funksiyalarni ham bajaradi. Xalqaro musobaqalarda yuqori o'rinlar uchun kurashayotgan jamoalar xalqimizda o'z vatanidan g'ururlanish hissini uyg'otadi. Yoshlarni futbol bilan shug'ullanishga undaydi, ular orasida tashviqotchi rolini bajaradi. Odamlarning bo'sh vaqtini tashkil etishga va hordiq chiqarishiga ko'maklashadi. Musobaqalar muxlislarda hissiyotlarga boy va intellektual reaksiya uyg'otadi va ko'ngil ochishning ushbu ijtimoiy shaklida idrokliroq ishtirok etishga undaydi. Xalqlar o'rtasidagi do'stlik g'oyalarini keng tarqalishiga yordam beradi, shuningdek, davlat obro'sini ko'taradi. Dunyoda, sport sohasidagi yutuqlar, xalq va mamlakatning madaniy qadriyatlarga bo'lgan munosabati sifatida baholanadi. Sport zahiralarni tayyorlash to'liq ravishda oliy razryadli futbolga yo'naltirilgan. Yoshlar va o'smirlarning jamoalari xalqaro musobaqalarda ishtirok etishadi, BO'SM jamoalari esa hududiy musobaqalarda, O'zbekiston birinchiligida muntazam qatnashadilar va klub jamoalarini to'ldirish uchun asosiy baza hisoblanadilar.

Xulosalar. Musobaqalarda hakamlik qilish – sharaflı va mas'uliyatli majburiyat bo'lib, u ko'ngilli ravishda bajariladi. Futbol bo'yicha musobaqalarning zamonaviy qoidalari xalqaro qoidalar bilan deyarli bir xil, lekin o'yinning dastlabki qoidalaridan ancha farqlanadi. O'yindagi texnik-taktik harakatlarning jadal rivojlanishi bilan birga futbol qoidalari ham o'zgarib bordi, bir qator tuzatishlar kiritildi. O'zgarishlardagi ahamiyat ancha muhim bo'lgan. Hakam musobaqa qoidalarini yaxshi bilishi, amaldagi izohlarni va hakamlikka taalluqli barcha so'nggi o'zgarishlarni, shuningdek, musobaqalar bo'yicha nizomlardan boxabar bo'lishi kerak.

Ba'zi futbolchilar musobaqalarning o'tmishdagi qoidalari bilan tanish bo'la turib, qoidalardagi so'nggi o'zgarishlarni hisobga olmasdan xatoliklarga yo'l qo'yadilar. Qoidalar deganda, eng so'nggi qabul qilingan qoidalar va tegishli izohlarni bilish nazarda tutiladi. Musobaqa qoidalarini faqat hakamlar emas, balki o'yinchi va murabbiylar ham yaxshi o'rgangan bo'lishlari zarur. A.V. Dukalskaya, A.V. Zenoviya (2000) sportning *istalgan* turida hakamlik qilishni san'at deb hisoblashadi.

Musobaqalarni yuqori darajada o'tkazish – har bir hakamning vazifasi. Hakamning vazifasi juda sharaflı va shu bilan birga juda mas'uliyatlidir.

Har bir hakam, birinchi navbatda, tarbiyachi bo'lishi kerak. U o'yinchi-larda jamoadoshlari, raqiblari, musobaqa tashkilotchilari va hakamlarga nisba-tan hurmat hissini shakllanishiga yordam berishi lozim.

Ammo, hakamlarning obro'si buyruq vositasida orttirilmaydi.

Bunday obro'-e'tibor, birinchi navbatda, hakamning a'lo darajada bajargan ishi tufayli qozoniladi. Futbolni juda yaxshi tushunadigan, lekin noxolis, tashqi ko'rinishi ozoda va sarishta bo'lmagan hakamni tasavvur qiling – bunday hakamning obro' qozonishiga ishonish qiyin. Obro' va e'tiborga loyiq hakam doimo hakamlik sifatini oshirishga intilishi, futbol rivojlanishiga ko'mak-lashishi va o'yinchilar mahoratini oshirishiga yordam berishi lozim. Agar, yuqori toifa hakamligiga erishgan hakam o'z ustida ishlamay qo'ysa, hakamlik amaliyotini bajarib turmasa, misqollab erishgan

mavqeini yo'qotib qo'yishi mumkin. Doimiy mashg'ulot va amaliyotlarsiz tajribali hakam ham musobaqalarni juda sifatsiz o'tkazishi ehtimoldan xoli emas.

Futbol bo'yicha hakamlikni istalgan odam amalga oshirishi mumkin, lekin hakam futbol o'yini uzoq davom etishi va taktik vaziyatlarning turlicha bo'lishi tufayli diqqat-e'tibor doimo yuqori darajada bo'lishi, uni sport bellashuvi mobaynida samarali ravishda jamlash, turli chalg'ituvchi omillarga e'tibor qilmaslik qobiliyatiga ega bo'lishi shart.

Hakam musobaqani uzoq va keskin davom etishiga tayyor bo'lishi lozim. Agar, yaxshi tayyorgarlikka ega bo'lmagan sportchini o'yin vaqtida almashtirish mumkin bo'lsa, hakamni almashtirish chegaralangan (bitta zahira hakami). Buning ustiga, aksariyat hollarda o'yinning yakunlovchi pallasida hakamga bo'lgan talab kuchayadi, sababi taym so'ngida ustunlik u yoki bu jamoaga g'alaba keltirishi mumkin bo'lganda hakamlar jismoniy jihatdan juda yaxshi tayyorlangan bo'lishlari kerak.

Malakali hakam musobaqa davomida o'yinni boshqaradi, lekin buni maydondagi o'yin kechishiga xalaqit bermasdan, deyarli sezilmaydigan darajada amalga oshiradi. O'yin jarayoniga faqatgina jiddiy xatolarga yo'l qo'yilganida yoki qoida buzilganida aralashishi zarur.

O'yin vaqtida hakam diqqat-e'tiborli va vazmin bo'lishi, tezkor reaksiya va matonatga ega bo'lishi kerak. Sport bo'yicha barcha hakamlardan talab qilinadigan eng asosiy xususiyat – bu xolislik. Hakam o'yin vaqtida sportchilar tomonidan vaziyatlarning muhokama qilinishiga, bahslashishga mutlaqo yo'l qo'ymasligi zarur. Hakam xotirjam, qat'iy va bir so'zli bo'lishi kerak. U o'z yurish-turishini ham turmushda, ham o'yin maydonlarida doim nazorat qilib turishi zarur. O'yinchilarning sport kiyimlarini toza va sarishta bo'lishini talab qila turib, o'zining tashqi ko'rinishiga ham e'tibor qaratishni unutmasligi lozim. Hakamlar kollegiyasi o'z a'zolarini doim bir namunadagi kiyimlarda bo'lishiga intilishlari zarur.

O.O. Korneyevaning (1999) fikricha, musobaqalar o'tkazilishida ishtirok etayotgan har bir hakam sportchilarning tarkibini hisobga olishi lozim. Ba'zida yosh sportchilarga xotirjam va vazmin ohangda o'yin qoidalaridan zarur bandlarni tushuntirib berish, musobaqalardagi tartib va qoidalarni eslatib o'tish zarar qilmaydi. Musobaqalarda ilk bor ishtirok etayotgan yosh sportchilarning o'zlarini tutishiga nisbatan hakamlarning to'g'ri, mavridli reaksiyasi juda muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega. Hakam sportchilarning kiyimlari ozoda va sarishta, maykalarda tartib raqamlari bo'lishiga va h.k.larga e'tibor qaratishi lozim. Musobaqalarni o'tkazayotgan tashkilot hakamlarni alohida belgilar bilan ta'minlashi zarur. Belgilar hakamlar kollegiyasi tomonidan ta'sis etilib, musobaqa vaqtida hakamlarga berilishi lozim. Oddiy qog'ozdan, tayyorlanishi oson, lekin chiroyli belgilar bir musobaqa mobaynida xizmat qiladi va hakamlar uchun o'ziga xos yodgorlik bo'lib qoladilar. Futbol bo'yicha eng taniqli hakamlardan biri, xalqaro toifadagi hakam R.S. Ermatovning (2000) ta'kid-lashicha, hakamning asosiy tayyorgarligi nafaqat nazariy bilimlardan, balki ana shu bilimlarni ishlata bilishdan iborat. Hakamlik tajribasi – bu vaqt mobaynida o'ttiriladigan xislat, lekin bu tajribani turli darajadagi o'yinlarga hakamlik qilmay turilsa, juda tez yo'qotib qo'yish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, 1997 й (33-50).
2. Вазирлар Маҳкамасининг “Жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори, 1999 й. (60-74).
3. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан “О мерах по коренному совершенствованию организационных основ и принципов развития футбола в Узбекистане” // Народное слово, 1993, 17 января.
4. Акрамов Ж.А. Керимов Ф.А. Инновационные педагогические технологии в управлении системой подготовки спортсменов к Олимпийским играм 2012 года // Фан-спорта, № 3, 2009.
5. Талипджанов А.И. Климов А.А. Основные тенденции развития футбола и реальное состояние футбола в Азии // “Футбол ва кўл тўпи” кафедрасининг 40 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами. Т., ЎзДЖТИ, 2007.
6. Талипджанов А.И. Современная система подготовки высококвалифицированных футболистов. Учебное пособие. Т., 2011.
7. Спирин А., Будогосский Б. Практикум инспектора. М., 2002, 290 с.
8. Arnot R., Gaynes S. Tratado de la actividad fisica. Selikione su deporte.- Barselona: Paidotribo, 1992
9. Learmouth J. Soccer fundamentals Basic Techniques and Training for Beginning Players / J. Learmouth. - New York : St.Martin's P

*Tulepov S., M.Abdimuratov. Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti
Futbol bo'yicha hakamlarni tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlari*

Rezyume. Xalqaro musobaqalarda yuqori o'rinar uchun kurashib etilayotgan xalqimizda o'zlar vatanidan g'ururlanish hissin uyg'otadi. Yoshlarni futbol bilan shug'ullanishga to'rashilerdi orasida hal etishga rolini bajaradi. Odamlarning bo'sh vaqtini tashkil etishga va ta'tiliga ko'maklashadi. Musobaqalar ishkibozlarda hislarga boy va intellektuallik reaksiya uyg'otadi va rudalargil ochishib bu ijtimoiy tarzida o'zlar hissasini qo'shgan.

Tayanch so'zlar: O'yin jarayoni texnika, taktika va strategiya bilan belgilanadi. Bu tarkibiy qismlarsiz futbol bo'yicha musobaqalarda jamoalarning o'zaro kurashi mumkin.

*Tulepov S., M.Abdimuratov. Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti
Особенности подготовки футбольных судей*

Резюме. Наши люди, борющиеся за высокие места на международных соревнованиях, гордятся своей Родиной. Он играет решающую роль в привлечении молодежи к футболу. Помогает людям организовать свое свободное время и расслабиться. Соревнования вызывают у болельщиков эмоциональную и интеллектуальную реакцию, а открытие руд способствовало формированию этого социального стиля.

Ключевые слова: Игровой процесс определяется техникой, тактикой и стратегией. Без этих компонентов команды не смогут участвовать в футбольных соревнованиях.

Tulepov S., M.Abdimuratov. Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti

Resume. Teams competing for prizes in international competitions make our people proud of their homeland. Encourages young people to play football, acts as a promoter among them. Helps people organize their free time and have fun. The competition elicits an emotional and intellectual response from fans and encourages them to participate more intelligently in this social form of entertainment.

Key words: The gameplay is determined by technique, tactics and strategy. Without these components, teams will not be able to participate in football.

УДК-75.715.

ТАЙЁРГАРЛИК ДАВРИДА СПОРТЧИЛАРНИНГ МАШҒУЛОТ ЖАРАЁНИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ

Нажимов И., Нажимов П.

Қорақалпоқ давлат университети

Кириш. Мамлакатимизда мураббий спортчилар тайёргарлигини самарали амалга ошириш учун машғулотлар режасини тузишни, микро, мезо, макроциклларни ва тайёргарлик даврларини тузилишини, машғулот воситаси ва услубларини ҳамда машғулот юкламларини тўғри меъёрлашни билиши жуда ҳам зарур ҳисобланади. Спорт машғулоти бу шуғулланувчиларнинг жисмоний, техник-тактик, рухий-иродавий ва маънавий қobiliятларини юқори спорт натижаларига айлантиришга қаратилган педагогик жараёндир. Спорт машғулотининг мақсади шуғулланувчиларнинг зарур ҳаракат сифатларини ривожлантириш, техник-тактик усулларни ва функционал имкониятларни ошириш, соғлиғини мустаҳкамлаш, ахлокий ва иродавий сифатларни тарбиялаш ва мусобақа фаолиятида намоён қилиш, зарур назарий билим ҳамда амалий тажрибани эгаллашдан иборат. Машғулот вазифалари тайёргарлик даври ва босқичлари, спортчининг тайёргарлиги, унинг маҳорат даражаси ҳамда бошқа омилларга қараб кетма-кет, спорт машғулоти тамойилларига асосланиб амалга оширилади. Бу вазифаларни амалга оширишда машғулот жараёнини пухта режалаштириш энг муҳим ва долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Ишлаб чиқилган режаларга ўқув-машғулоти ва мусобақа жараён-ларидаги кўрсаткичлар, кузатув ҳамда илмий-тадқиқот натижалари асосида ўзгартиришлар ёки қўшимча тадбирлар киритилиши мумкин. Шу сабабли машғулот тузилмасини оптималлаштириш ва оптимал режаларни тузиш биринчи даражали аҳамиятга эгадир [1].

Методология. Машғулот жараёнини режалаштириш бу биринчи навбатда турли тайёргарлик даврлари учун режалар тизимини яратиш ҳисобланади. Бу даврларда ўзаро боғлиқ бўлган мақсад ва вазифалар амалга оширилиши лозим: 1. Тайёргарликнинг мақсади ва асосий мусобақаларда эришиладиган спорт натижаси ва машғулот жараёнининг устувор йўналишлари. 2. Мусобақаларда иштирок этиш ва тайёргарлик кўришга қаратилган вазифаларни амалга ошириш. Асосий ва оралик мусобақаларга тайёрловчи моделлаштирилган машғулотлар ташкил қилиш. 3. Машғулот юкламалари ва ҳажмини, шиддатини тайёргарлик вақтлари бўйича режалаштириш. 4. Тайёргарликнинг даврийлиги. Йиллик тайёргарлик цикли ва тузилиши бўйича вазифаларни режалаштириш. Тайёргарлик даврлари, босқичлари, уларнинг муддати ва мазмуни белгилаш. 5. Тайёргарлик воситалари ва даражаси. Вазифалар ва ҳар бир тайёргарлик тури бўйича машғулотлар йўналишини режалаштириш. 6. Ҳисобот, педагогик ва тиббий назорат. Назорат синовлари, тиббий қўрик ва бошқа барча назорат муддатларини белгилаш.

Машғулотлар кунидан микроцикллар, бир нечта микротцикллар бирлашмаси янги, нисбатан мустақил, тренировка жараёнининг бутун бўлаги бўлган мезоциклни ҳосил қилади. Бир нечта мезоциклларнинг бирлашмаси янада йирик ва нисбатан тугалланган тузилма макроциклни ташкил этади. Машғулотнинг бундай даврларга ажралишига қараб юкламалар меъёри, ҳажми, шиддати, тайёргарлик воситалари ҳамда услублари белгиланади [2]. Спорт машғулотлари жараёнини режалаштириш қуйидаги шаклларда амалга оширилиши мумкин: истиқболли, босқичли, даврий, бир йилга, бир неча йиллар учун; кундалик, машғулот микроцикллар учун; тезкор, бир машғулот учун.

Спортчиларнинг кўп йиллик машғулотларига мўлжалланган режаларни тузишда спорт турининг ривожланиши ҳамда мусобақалар қоидаларидаги ўзгаришларга амал қилиш лозим. Шу билан бирга машғулот воситалари, ҳажми ва шиддати бўйича ўзгаришларни назарда тутиш лозим. Спорт ютуқлари у ёки бу даражадаги кашфиётдир. Яъни спортчи имкониятларидан фойдаланишнинг янги усулларини, машғулотнинг янги методларини кашф этиш демакдир [3]. Режалаштириш ишларининг асосий ҳужжатларидан бири бу – машғулот олиб бориш учун тузиладиган (йиллик, ойлик, ҳафталик) режа ҳисобланади. Режа тузишда қатор талабларга риоя қилиш зарур. Буларга: вазифаларни ва иш шароитларини ҳисобга олиш; аниқлик ва мумкин қадар вариативлик; изчиллик ва истиқболлик киради. Вазифани белгилаб олишда асосий эътиборни шуғулланувчиларни ёши, жинси, жисмоний ривожланиш даражасига, тайёргарликнинг даражасига, ажратилган вақтга олдинда турган мусобақаларни кўлами ва кўзланган вазифаларга, асосий ҳужжатларга ва спорт машғулотларини ташкил қилишнинг бошқа шартларига қаратиш зарур.

Режалар аниқ бўлиши керак. Унда кўзланган ишнинг мазмуни ва ҳажми аниқ кўрсатилган, вақт ва муддат аниқ ҳисобга олинган, шу билан бирга аниқ натижа кўзланган бўлиши керак. Режа тузишда ишнинг шарт-шароитларига ва мусобақаларда қатнашишга тўла аниқлик киритиш лозим. Режаларни тузишда олдинги

режаларни таҳлил қилиш, уларнинг вазифалари, мазмуни, бажарилиш даражаси, йўл қўйилган ҳатоларни ўрганиш, ишнинг кейинги даврларида вазифаларни катта муваффақият билан ҳал қилиш учун зарур шарт-шароитларни яратишни эътиборга олиш лозим [4].

Спорт амалиётида машғулотларни асосан уч даврга бўлиб олиб борилади. Булар, тайёргарлик даври, мусобақавий ва ўтиш даври бўлиб, булар катта бир тциклни (макроциклни) ташкил қилади.

Муҳокама. Йил давомида иккита спорт мавсуми бўлади (қишки ва ёзги). Шунга боғлиқ равишда иккита катта тцикл кўзда тутилади. Катта разрядчилар жамоасида тайёргарликни иккита йиллик тциклга ажратиб режалаштириш мақсадга мувофиқдир, кузги-қишки (таҳминий сентябр-октабр) ва баҳорги-ёзги (таҳминий май-август). Бу иккита катта йиллик цикл бир ёки иккита тайёргарлик давридан, календар мусобақаларга боғлиқ ҳолда иккита мусобақавий давр ва иккита (ёки битта) ўтиш давридан иборат бўлади. Таҳминан биринчи даври кўзланган мақсадга мувофиқ ҳолда тайёргарликни аниқ режалаштиришга имкон берувчи мос босқичларга бўлинади. Давр ва босқичларнинг давомийлиги ва мuddати тайёргарликнинг вазифалари, календар мусобақаларга боғлиқ бўлади. Тайёргарлик даври машғулотнинг ҳар бир янги тцикли бошланиши билан бошланади ва асосий мусобақалар бошланиши билан якунланади. Бунда келгуси муваффақиятларга замин яратилади, шунинг учун ҳам бу давр имкон қадар узоқ давом этиши керак. Бу даврда спорт турини усллари ва ҳаракатлари таҳлил қилинади, спортчиларнинг тайёргарлиги текширилади, янги техник усуллар ва тактик ҳаракатлар эгалланади.

Тайёргарлик даврида олдиндаги бўладиган йилнинг муҳим мусобақаларини эътиборга олиб, асосий эътиборни махсус жисмоний тайёргарликка қаратиш керак. Техник тактик тайёргарликда эса асосий мақсад ўрганилган усул ва ҳаракатларни такомиллаштиришдан иборат бўлади. Иродавий тайёргарликда эса спортчиларнинг ўз ҳаракатларига бўлган ишончини тарбиялаш муҳим ўрин тутди. Индивидуал ва мусобақавий тайёргарликга вақт аста-секин оширила боради. Машғулотларда машқларнинг ҳажмини камайтириб жадаллигини ошириш мумкин. Шундай қилиб тайёргарлик даврида йилнинг асосий мусобақаси билан тугалланади.

Тайёргарлик даври уч босқичга бўлинади. Биринчи босқич, умумий ёки базавий тайёргарлик ҳисобланади. Унинг асосий мақсади спорт формасига эга бўлиш учун замин яратишдан иборат. Бу вазифани ҳал қилиш учун тайёргарликнинг барча бўлимлари муҳим аҳамиятга эга (жисмоний, техник, тактик мусобақавий, руҳий ва назарий тайёргарлик). Аммо уларнинг ҳажми бир хил бўлмайди.

Жисмоний тайёргарликнинг устунлиги, тайёргарликнинг биринчи босқичида унга умумий вақтнинг 40% ажратилади. Жисмоний тайёргарлик организмнинг функционал имкониятларини ошишини таъминлаш ва спортчиларнинг ҳаракат кўникма ва малакалари диапазонини кенгайтириш, шу билан бирга махсус жисмоний тайёргарликни кўникма ва малакаларини шакллантириш, махсус жисмоний тайёргарлик воситаларини яратишдан иборат. Бунинг учун енгил ва оғир атлетика воситалари, акробатика ва бошқа спорт ўйинларидан фойдаланилади. Машқларни танлаганда спортчи учун зарур бўлган махсус кучини ошириши ва мусобақада бажариладиган ҳаракатларга мос машқлар танланади.

Бу босқичда техник тайёргарлик ҳам асосий ўрин тутди. Унга умумий вақтнинг 40% ажратилади. Спортчилар техник усулларни ўрганадилар, ўз камчиликлари (ҳатоларини) тўғирлайдилар. Кейин эса техник усуллар такомиллаштирилади.

Тактик тайёргарлик ва ўйин тайёргарлиги босқичда умумий вақтнинг таҳминан 20% ажратилади. Унинг умумий йўналиши – спорт тури малакаларини, жумладан якка тартибдаги ёки гуруҳ бўлиб бажариладиган тактик ҳаракатларининг кўникма ва малакаларини эгаллаш ва такомиллаштиришдан иборат бўлади.

Барча босқичларда тайёргарлик турлари билан бир қаторда асосий эътиборни руҳий тайёргарликка қаратилади. Бунда биринчи навбатда ўйинчиларда спортда меҳнатсеварликни тарбиялаш, спортда муваффақиятларга эришишни таъминловчи иродавий имкониятларни янада оширишга эришиш лозим.

Назарий тайёргарлик, тайёргарликнинг барча босқичларида олиб борилиши лозим. Шу билан бирга ўйинчилар биринчи навбатда спорт фаолиятининг асосини ташкил қилувчи билимларни эгаллайдилар ва чуқурлаштирадилар. Ўтган мусобақаларнинг якуни таҳлил ва муҳокама қилинади. Спортчилар келгуси йил иш режаси, мусобақалар календари билан танишадилар, кундалик юритиш методикаси, индивидуал режа ва назорат топшириқларини (ва бошқалар) ўрганадилар.

Ўтилган машғулотлар бўйича назорат синовлари ва тестлар ўтказилади. Бу босқичда ўтказиладиган машғулотларнинг асосий шакли жисмоний ва техник тайёргарлик бўйича махсус ва комплекс машғулотлардир. Бунда машғулот юкламаларининг умумий ҳажми кам жадаллик билан аста-секин оша боради.

Иккинчи босқич махсус тайёргарлик бўлиб, бу босқичдаги асосий вазифа юкламаларни ошириб боришга қаратилади. Спортчи учун зарур бўлган махсус сифатлар ва малакаларни ривожлантиришдан иборат. Бу вазифа тайёргарликнинг барча бўлимлари учун бир хил бўлиб, ажратилган вақт турлича бўлади.

Жисмоний тайёргарлик умумий вақтнинг 20% ни ташкил қилади. У умумий тайёргарликнинг кейинги ривожланиши ва ҳар томонлама ўсиши билан боғлиқ бўлиб махсус тайёргарликнинг ўсиши билан узвий боғлиқдир. Бунда иш қобилиятини тез ва тўла тиклашга ёрдам берувчи қўшимча воситалардан, шу жумладан, кросс ва спорт ўйинларининг айрим турларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Махсус жисмоний тайёргарликка ажратилган вақт ошади. Техник тайёргарликка умумий вақтнинг 30% ажратилади. Бунда асосий эътибор турли шароитларда ўйин вазиятларига яқин ҳолатларда, спортчининг бажарадиган вазифасини ҳисобга олиб тўп билан ўйнаш техникасини эгаллаш ва такомиллаштиришга қаратилади.

Бу босқичда тактик тайёргарлик ва мусобақавий тайёргарликка умумий вақтнинг 50% ажратилади. Бунда асосан спортчиларнинг мусобақада бажариши лозим бўлган вазифаларидан келиб чиқиб индивидуал ҳаракатларни эгаллаш ва ривожлантиришга эришиш зарур.

Машғулотнинг мусобақавий ва ораликлар услубига ажратилган вақт кўпроқ бўлади. Юкламаларнинг умумий ҳажми барқарорлашади ва машқларнинг бажарилиши жадаллашиши давом этади. Учинчи босқич мусобақадан олдинги босқич бўлиб, бу босқичнинг асосий вазифаси спорт формасини шалланишини якунига етказиш ва спортчиларнинг махсус мусобақавий фаолиятни ўзлаштиришга эришишдан иборат. Тайёргарликнинг ҳар бир бўлимларида ажратилган вақт турлича бўлади.

Бунда махсус жисмоний тайёргаликка умумий вақтнинг 10% ажаратилиб, у асосан умумий машқланаганликни сақлаб туриш ва махсус машқланганлик ва иш қобилиятини ўстиришга эришиш билан узвий боғлиқдир. Бунда асосий эътиборни иш қобилиятини тез ва тўлиқ тиклаб олишга ёрдам берувчи воситаларга қаратиш лозим.

Техник тайёргарлик умумий вақтнинг 30% ини ташкил қилади. Техник усуллар эса янада мураккаброк шароитларда бажарилади. Тактика ва мусобақавий тайёргарликка умумий вақтнинг 60% ажратилади. Бунда асосий эътибор ўйин тайёргарлиги ва мусобақавий тайёргарликни ривожлантиришга қаратилади.

Рухий тайёргарликда асосий эътиборни мусобақаларга бевосита рухий тайёрлашга, ғалабага бўлган ишонч ҳиссини ошириб, жисмоний ва рухий кучни энг юқори даражасига эришиш лозим.

Учинчи босқичда жисмоний ва техник тайёргарлик бўйича назорат синовларга, назорат мусобақалари ўтказилиши мумкин. Унда спортчи-ларнинг техник-тактик маҳорати назоратдан ўтказилади.

Мусобақавий давр асосий календар мусобақаларнинг биринчисидан охиригисигача чўзилади. Бу тайёргарлик давридан фарқ қилиб мусобақавий давр ягона ички структурага эга бўлмайди. Мусобақавий давр шу даврда ўтказиладиган мусобақалар сони ва календар мусобақаларнинг тузилиши принципларига боғлиқ.

Бу давр айниқса ўзига хос қуйидаги уч вариантга бўлинади. Биринчи вариант – бунда мусобақавий давр бир хил бўлиб, барча ҳафталар бир бирига ўхшаш бўлади. Бу тузилишдаги даврга шу нарса хоски, битта мусобақани ўтказиб, ораликлар билан. Навбат билан календар ўйинларни ўтказиш мумкин.

Иккинчи вариант – бунда мусобақавий давр бир хил бўлмайди, унинг ўзи мусобақавий босқичлардан иборат бўлиб, улар ораликлари бир неча ҳафталарга бўлинади. Бундай календар режа бир неча турлар тамойили асосида тузилиб бир неча мусобақа ўтказилади ва улар оралиги бир неча ҳафтадан иборат бўлади.

Учинчи вариант – бунда мусобақавий даврнинг тузилиши биринчи ва иккинчи вариантларнинг алоқадорлигидан иборат. Бу даврда бир неча мусобақаларни ўтказишдан фойдаланилади, масалан бир мусобақа учрашув тариқасида ўтказилади. Оралик интервал билан навбат билан календар мусобақа билан алмаштирилади, иккинчи мусобақа тур шаклида ўтказилади.

Хулоса. Мусобақавий даврнинг асосий вазифаси – энг юқори барқарор натижага эришишдир. Буни амалга ошириш учун эса фақатгина спорт формасини ушлаб туриш эмас, балки танланган спорт формаси доирасида спортчиларнинг тайёргарлигини такомиллаштириш зарур. Жисмоний тайёргарлик юқори даражадаги машқланганликка эришиш ва уни шу даражада ушлаб туришга қаратилган техник, тактик тайёргарлигига ажратилган вақт барча даврда мусобақа олди босқичи даражасида сақланиб туради.

Ўтиш даври мусобақа даврдаги мусобақалар тугашидан иккинчи микроциклдаги машғулотлар ёки янги йиллик цикл бошлаш кунгача чўзилади. Унда спортчилар жисмоний ривожланиш даражасини сақлаб қолган ҳолда дам олишни ҳам амалга оширадилар. Йилнинг янги цикли бошланиши учун замин тайёрланади. Шу мақсадда фаол дам олиш учун ўйин методидан фойдаланиш мумкин. Ўтиш даврида машғулотлар сони камаяди, юкламаларнинг умумий ҳажми, айниқса жадаллиги камаяди.

АДАБИЁТЛАР

1. Матвеев Л.П. Основы общей теории спорта и системы подготовки спортсменов. – Киев, “Олимпийская литература” 1999.
2. Керимов Ф.А., Спорт кураши назарияси ва усулияти. Дарслик. ЎзДЖТИ, 2005, - 342 б.
3. Платонов В.Н. Общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Учебник. Киев.: Олимпийская литература. 1997, - 566 с.
4. Машарипов Ф.Т. Волейбол машғулотларини олиб бориш ва бошқаришнинг педагогик асослари. Ўқув-услубий қўлланма. Урганч.: 2012, - 72 б.

Тайёргарлик даврида спортчиларнинг машғулот жараёнини режалаштириш
Нажимов И., Нажимов П. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада спортчиларнинг йиллик тайёргарлик даврида машғулотларининг режалаштириш ва унинг мазмун моҳияти ёритиб берилган. Машғулот жараёнини режалаштириш бу биринчи навбатда турли тайёргарлик давлари учун режалар тизimini яратиш ҳисобланади. Бу давларда ўзаро боғлиқ бўлган мақсад ва вазифаларни амалга ошириш лозим.

Таянч сўзлар. спорт машғулотлари, тайёргарлик босқичлари, тайёргарлик турлари, машғулот жараёни.

Планирование тренировочного процесса спортсменов в подготовительные периоды
Нажимов И., Нажимов П. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В данной статье освещены содержание и значение планирования тренировок спортсменов в течение годичного цикла. Планирование тренировочного процесса это прежде всего создание системы планов на различные подготовительные периоды. В эти периоды необходимо реализовывать взаимосвязанные цели и задачи.

Ключевые слова. спортивные тренировки, подготовительные периоды, подготовительный период, виды подготовки, тренировочный процесс.

Planning the training process of athletes in preparatory period
Najimov. I.I., Najimov.P.I. Karakalpak State University

Summary. This article deals with the annual training period of the sportsmen and planning their practical trainings. The planning of the training process is, first of all, the creation of a system of plans for various preparatory periods. During these periods, it is necessary to realize interrelated goals and objectives.

Key words: sport activities, training periods, competition period, activity period, level of training, types of training, process of training.

ГАНДБОЛШЫЛАРДЫ ТАЯРЛАҰ СИСТЕМАСЫНДА ФИЗИКАЛЫҚ ТАЯРЛЫҚТЫҢ ӘХМИЙЕТИ

Кураббаев А.К.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Хұрметли Президентимиз Шавкат Мирзиёевтың хәр бир шығып сөйлеген сөзлеринде жасларымызды саламат хәм де бәркәмал етип тәрбиялаў, буған байланыслы шараытлар жаратыў мәселесине айрықша итибар қаратылып келинбекте. Себеби, ертеңги күнги, келешек қандай болыўы, бүгинги өсип киятырған перзентлеримиз тәрбиясына байланыслы.

Буның айқын мысалы, Өзбекстан Республикасының 2015 жыл 4-сентябрде тастыйықланған жаңа редакциядағы “Дене тәрбия хәм спорт ҳақында” ғы ЎРҚ-394-сан Нызамы [1]. Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2020 жыл 24 январдағы “Өзбекстан Республикасында Дене тәрбия хәм спортты жәнеде жетилистириў хәм ғалабалығын асырыў ис-иләжлары ҳақында” ғы ПП-5924 санлы Пәрманын атап өтсек болады [2]. Түрли дәрежедеги спортшыларды таярлаў системасын жетилистириў ҳәзирги ўақытта актуал мәселе болып қалмақта.

Көплеген белгили илимпазлар тәрәпинен спорт тренировкасының теориялық хәм методикалық тийкарлары жаратылып берилгени менен, бул бағдарда конкрет спорт түрлери бойынша елге шекем системалық түрде раўажланыўды, жаңа билимлер менен байытыўды, қала берсе спортшылардың шеберлик дәрежесин, соның менен бирге техникалық-тактикалық, физикалық хәм психикалық таярлықларын жетилистириў талап етилетуғынлығы мәлим.

Заманағөй спортшылардың жоқары дәрежедеги жетискенликлерин жәнеде асырыў, оларды таярлаўдың пүткил системасын түптен жақсылаўды талап етеди[5]. Спорт тренировкалары мазмунында физикалық, техникалық, тактикалық хәм психологиялық таярлықты парықлаў әдеттегидей жағдай болсада, спорт нәтийжелери олардың көзге тасланатуғын бирлиги менен тәмийинленеди, әсиресе бәсекиге шыдамлы искерлигиниң хәр бир жағдайында бул спортшының таярлығы бир-бири менен тығыз байланыслы.

Ең ири жарыс қатнасыўшыларының спорт жетискенликлериниң тығызлығы асқаны менен байланыслы жарыслардың оғада жоқары кескинлиги физикалық таярлықтың сапасы хәм турақлылығына болған талапты жүдә үлкен дәрежеде асырды. Спортты раўажландырыўдың бул басқышында физикалық таярлық оның нәтийжелелигин жәнеде асырыў жүдә қыйын ўазыйпа болып қалабереди. Спортшылардың физикалық таярлығының жетекши әҳимийети жоқары функционал потенциалға мүтәж болған физикалық шынығыўлар процесинде пайдаланыў менен байланыслы.

Физикалық таярлықтың орайлық бөлими, соның менен бирге, спортшылардың таярлығының басқа тәрәплери (техникалық-тактикалық, психологиялық) бир ўақыттың өзинде хәм физикалық таярлықтың мазмунын белгилейтуғын қурал сапасы, физикалық раўажланыў хәм денениң функционал потенциалының раўажланыў дәрежесине қарай әмелге асырылыўы менен белгиленеди. Спортшы таярлығының барлық тәрәплери арасында мүнәсибетти есапқа алған ҳалда, техникалық таярлықтың тийкарын қурайтуғын хәр қыйлы ҳәрекет көнликпелерин табыслы раўажландырыў физикалық таярлық дәрежесине байланыслы деп айтыў мүмкин.

Хәр тәрәплеме физикалық таярлықты нәтийжели әмелге асырыў хәм тактикалық ўазыйпалары ушын әмелий тийкар жаратады. Булардың барлығы айрықша жағдайдағы спортта соның менен бирге гандболдада жүдә зәрүрли болып табылады: Хәрекетли көнликпелердиң кең шеңбери ойыншылардың ҳүжим хәм қорғаныў хәрекетлеринде зәрүр болған жаңа қурал ўазыйпасын шешиўге мүмкиншилик береді.

Физикалық таярлық улыўма жұмыс искерлигин белгилейди. Физикалық таярлықтың жоқары дәрежесин менен спортшы үлкен муғдардағы жұмысты орыналаў қәбилетине ийе болыўы менен бирге күшли физикалық жүклемеден соң нәтийжелилик хәм тиклениў тезлигин сондай-ақ, олар арасындағы интервалларды асырады [5].

Бул тараўдағы илимпазлар физикалық таярлықтың белгили бир басқышлары қәнигелистирилген болыўы керек деген пикирге келген. Соның ушын 1970 жыл физикалық таярлықты улыўма хәм арнаўлы болыўына усыныс етилген [5]. Бундай усыныс тренировка жүклемелериниң тәсири астында жүзеге келетуғын адаптив өзгерислердиң өзине тән екенлиги хәм соның ушын спортшының физикалық қәбилетлери таңланған спорт искерлигин өзлестириў ушын жетерли дәрежеде қәлиплестирилиў кереклиги ҳақындағы идеялар менен байланыслы еди. Егер физикалық таярлық хәрекет сапаларының бири-бирине сай раўажланыўына қаратылған болса, физикалық раўажланыў хәм функционал потенциалды жаратыў, усы арнаўлы физикалық таярлық хәрекет сапалары талапларына муўапық раўажланыўға қаратылған белгили бир спорт түриниң өзине тән өзгешеликлери, онда жарыс искерлигиниң өзгешеликлери менен байланыслы.

Улыўма физикалық таярлық арнаўлы физикалық таярлықтың машқалаларын шешиў ушын зәрүр шәрт-шараытларды жаратады хәм басқа тәрәплери менен биргеликте спортшы организмниң функционаллығын

асырыу, оның хәрәкәт сапаларын хәр тәрәпкә раўажландырыу спорт хәмде турмыста зәрүр болған көнликелерин ийеләу ушын шәрт-шараятларды жаратады деп есаплайды [6]. Бирақ улыўма физикалық таярлық процессинде алынған денениң функционал потенциалы да бул ямаса басқа спортты нәтийжели жетилистириўдин зәрүрли шәрти болып, бирақ ол улыўма физикалық таярлық арқалы функционал тийкарды дүзәтпестен кейин ала жоқары спорт нәтийжелерине ерисиўди тәмийинлей алмайды.

Арнаўлы физикалық таярлық белгили бир спорт түриниң өзине тән өзгешеликлерине жарыс искерлигиниң өзгешеликлерине тән болған түрдә хәрәкәт сапаларын раўажландырыўға қаратылған. Көбирек, арнаўлы физикалық таярлық техникалық таярлық пенен байланыслы болғанлығы себепли, онда ислетилетуғын қураллар ойынның тийкарғы техникасы көринисине жақын хәм соның ушын усы таярлық тәрәпи жаңа хәрәкәтлердиң көринисин, түрли басқышларда күш ислетиў дәрежесин, хәрәкәтлерди муўапықластырыўды, хәрәкәт қәбилетлерин өзлестириў тезлигин, олардың турақлылығын, өзгериўшә шараятларға бийимлесийин жақсылайды. Улыўма физикалық таярлықта ислетилетуғын физикалық шынығыўлар спортшы тәрәпинен тек ғана таңлаған спортта раўажланыў ушын зәрүр болған дәрежеде өзлестирилиўи керек.

Улыўма физикалық шынығыўлар хәм арнаўлы физикалық таярлықтың паркы сонда, арнаўлы шынығыўлар тек ғана белгили бир булшық ет топарларын раўажландырады хәм улыўма физикалық таярлық системасындағы шынығыўлар хәр түрли болады. Олардан пайдаланыў методлары тек ғана уйқас раўажланыўына, бәлки күшли искерлик жағдайларында булшық ет системасынан жәнәде нәтийжели пайдаланыўға жәрдем беретугын барлық булшық-ет аппаратларына тәсир етеди [3].

Арнаўлы физикалық таярлықтан паркы сонда, улыўма физикалық таярлық туўрыдан туўры емес, бәлки тиккелей болмаған қәнигелесиў процесси менен байланыслы: ол спортшыны таңлаған спорт түринен көнликелер менен қураллантармайды, қәбилетлерди раўажлантармайды, усы спорт түри ушын арнаўлы болады. Оның мақсәти басқаша – ол таңланған спорттың хәрәкәт көнликелерине уқсас хәр қыйлы хәрәкәт қәбилетлерин өзлестириў арқалы спорт қәнигелесиўи базасын жаратады, солай екен олар бир биринен парк қылады хәм бул физикалық раўажланыўды тәмийинлейди, бул спорт қәнигелиги ушын шәрт сыпатында зәрүрли.

Арнаўлы физикалық таярлықтың әхмийети хәм шөлкәмлестирилиўине заманағой жантасыў жумыста көринеди. Ол хәзирги күнге шекем арнаўлы физикалық таярлықтың ўазыйпалары әдетте арнаўлы хәрәкәт сапаларын раўажландырыў менен шәкленген деп есаплайды [3]. Оларды қысқа бағдарланған қураллар жәрдемде раўажландырыў хәм тек ғана спорт шынығыўларын орынлаўда белгили бир структураға интеграция етиў мақсетке муўапық деп есапланды. Арнаўлы физикалық таярлық қураллары сыртқы рәсмий уқсаслық пенен таңланған. Көп жыллар даўамында спортшы денесиниң спорт шеберлигин хәм морфофункционал қәнигелесиўин қәлиплестириў процессиниң нызамлылықларын ўиренип шыққаннан соң, тренировка процессин дәстүрлеў идеясын әмелге асырыўда дәсләпки адымлар менен байланыслы халда арнаўлы физикалық таярлық көз қарасын өзгертйў ушын жаңа тийкарлар пайда бола бәслады.

Ю.В.Верхошанскийдиң илимий мийнетлеринде спортшылардың исләўиниң қәнигелестирилген функционал структурасын узақ мүддетли оқытйў процессинде қәлиплесиў түсинигин қәлиплестириди. Алымның пикирине көре, қәнигелестирилген функционал структура денедеги өз-ара системалы мүнәсибетлердиң турақлы көриниси болып, ол жарыс искерлиги шараятында спортшы денесиниң өзине тән исләў дәрежесин максимал дәрежеде тәмийинлейди. Бул динамикалық турақлылық хәм исенимли репродуктивликке ийе. Усы концепция күшли булшық-ет искерлиги менен байланыслы функционал системаның концепциясын исләп шығады. Гандболшыларда жарыс искерлиги көрсәткишлери бойынша физикалық таярлықтың нәтийжелилигин асырыўда спортшылардың физикалық таярлығының әхмийетин анықлаў, әсиресе ойын түрлери бойынша спортта олардың физикалық қәбилетлерин көзге тәсләнатуғын максимал талаптар қоятуғын жарыс искерлигин анализ етиў мүмкин. В.Я.Игнатъева жарыс искерлигиниң өзгешеликлерин ўирениў менен шуғылланды. Автордың пикирине көре, гандбол ойынының тийкары жуўырыў, секириў топты тәслаў (атыў) сыяқлы тәбий хәрәкәтлер болып табылады [4].

Гандболда тийкарғы орын – бул жуўырыў, позицияны таңлаў ушын хәр қыйлы көринистеги жуўырыўларды қоллаў менен байланыслы; буннан тысқары, жуўырыў басқа ойын қуралларының тийкары – секириў, тапты тәслаў топты алып жүриў, ойыншыны тосып қойыў. Түрли авторларға көре, ойын даўамында жоқары маман гандболшы зәрүр, бирақ түрли аралықларды жеңип шығады. Мағлыўматлар айырмашылықлары ўақыт өтиўи менен ойын интенсивлигиниң жоқарылаўы менен анықлама бериледи.

Өткерилген тәжирийбелерге көре гандболшылар бир ойында 4250 м, қорғаныўда - 5685 м, соның менен бирге узақ аралықлар ушын исләў 720 м. хәм қысқа аралыққа болса 980 м жуўырады. Бир ойын ушын жоқары маман гандболшылар тәрәпинен жуўыратуғын орташа аралық 5000 м болып, индивидуал ойыншылар бул көрсәткишлерден анағурлым жоқары (6400 метрге шекем). Гандболшы тәрәпинен басып өтилген 6400 м, аралық орташа көрсәткиш есапланады. Усы мағлыўматларға таянып, гандболшылардың физикалық таярлық системасында улыўма шыдамлылық сапасы зәрүрли рол ойнайы мүмкин. Ақырғы тастыйықланған изертлеўлерге көре, ойын даўамында кислород талабы спорт усталарында 4,1 л/мин.⁻¹ға жетеди, МКТ (максимал кислород талабы) 93,3% қурайды. Ойын ушын 1500 Ккал ға шекем сарыпланады.

Соның менен бирге тезлик, шыдамлылық сапалары гандбол жарысларында зәрүрли рол ойнайды. Жарыс искерлигин анализ қылыў нәтийжесинде өз дәруазаларын қорғаў ушын хәрәкәт хәм қарсыласлар менен

ҳужимде гандболшылар эдетте 30-40 м бойлап ҳаракет етеди. Ең көп жуўйрыўлар (55-60%) топты алып жүриў менен биргеликте жөнелис өзгериўлери менен туўры сызықта максимал тезликте орынланады.

Жәмлескен қорғаныўға қарсы ҳужимде ойыншылар қысқа аралықты жуўйрып өтеди (14-20) хәм бул орташа ҳәр бир ойынға 760 метрге тең. Көпшилик жағдайларда, жуўйрыўлар топты узатыў, тақтаў, топты алып жүриў, ойыншыларды тоқтатыў хәм топты дәрўазаға жоллаў менен биргеликте максимал тезликте әмелге асырылады.

Гандбол бойынша 2021 жылы өткерилген Өзбекстан Кубоги жарысында Карақалпақстан сайланды командасының усы ойын искерлигин алып барады. Финал ойынларында спортшылар 220 ҳужимди, соннан 20 жедел ҳужимди әмелге асырды. Позициялық ҳужимнің орташа көрсеткиши 227 ҳужимди қурады. Жоқары тезликте жуўйрыўдан соң тоқтаў ўақтында үлкен энергия жумсалыўы – бул өз денесиниң раўажланған инерциясын асырыў хәм силкиниўлерди орынлаўда жоқары басланғыш тезликке ийе болыў зәрүр болады. Түрли дәрежедеги гандболшылардың тактикалық ўазыйпаларына қарап техникадан пайдаланыў хәм ҳарекет искерлиги характеринде сезилерди парық бар. Демек, орайлық ойыншы ҳужимде 35, ярым орта ойыншы 50, мүйеш ойыншы 42, сызық ойыншысы 43, ал қорғаныўда болса, орайлық ойыншы 83, ярым орта ойыншы 74, мүйеш ойыншы 36, сызық ойыншысы 74 рет дәрўазаға соққыларды әмелге асырады.

Ойын амплуасына қарай тезлениўлер саны 32 ден (мүйеш ойыншы) 22 ге шекем (сызық ойыншы) өзгериіп турады. [4]

Бул мағлыўмат, тезлик ҳарекет сапасы гандболшылардың жарыс искерлигинде де үстин туратуғын әхмийетке ийе деп есаплаў мүмкин. Гандболдағы зәрүрли усыллардан бири топтың узатылыўы болып, ол қысқа, орта хәм узақ аралықларда қысқа хәм орта ҳарекетлениў амплитудасы хәм ҳәр қыйлы тезлик пенен әмелге асырылады. Топты узатыўдың орынланыўы ўақыт хәм аралықты есаплаў менен байланысly болып, жоқары анықлық хәм таңлаўда көзге тасланады.

Гандболда топты дәрўазаға жоллаў тийкарынан максимал күш пенен әмелге асырылады. Бул ҳарекетлер күш сапасын сезилерли дәрежеде раўажландырыўды талап етеди. Топты дәрўазаға жоллаў шөлкемлескен қорғаныўға қарсы ҳужимде ислетиледи. [7]

Өткерилген тәжирийбелерге көре, бир ойында ҳәр бир гандболшы орташа 100 топ узатыў хәм дәрўазаға топ урыўды 10-12 мәрте әмелге асырады. Улыўма алғанда команданың барлық ойыншылары 610 топ узатыўға хәм 65-70 ке шекем дәрўазаға топ жоллаўды орынлайды. Ойыншылар арасындағы топ узатыўлар хәм дәрўазаға топ жоллаў саныда тең бөлестирилмейди. Бул және бир мәрте ойыншының командадағы функционал ўазыйпалары, ойын шәраятлары менен байланысly болады. Алып барылған тәжирийбелерге көре, заманагөй гандболда екінши сызықтағы ойыншылар биринши сызықтағыларға қарағанда топты еки мәртеден артық узатады хәм дәрўазаға жоллайды.

Гандболшылардың жарыслардағы ойынларын бир жыллық гүзетиўлер мағлыўматларын келтирсек, гандболшылар отраша ҳәр бир ойында 90-100 мәрте соққы жоллайды, Соннан: таяныў жағдайында 10,8%, секириўде 42,8%, ҳужимде 15,6% хәм 7 метр жәрийма соққысында 20,8% тин қурайды.

Жоқары дәрежелі гандболшылардың ойынларын анализ қылғанда, ойында ең көп топ жоллаўларды орайлық хәм ярым орта ойыншылар орынлайды деген шешимге келди [4]. Мүйеш ойыншылары бириншисине салыстырғанда топты жоллаўлар санының тек ярымын, ал сызық ойыншылары болса тек 25 % ын атқарады. Ойындағы ең көп топ таслаўлар саны ярым орта ойыншыларына туўра келеди. Тезлик-күш сапаларының жоқары раўажланыўы секириў сыяқлы жарыс искерлигиниң сондай элементин талап етеди.

Гандбол ойынында секириў, ҳаўада ҳарекетлениў куралы сыпатында топты дәрўазаға ылақтырыў, жоқарыдан ушып келген топты өзлестириў, қорғаныўда топты тосыў ўақтында қолланылады.

Өткерилген тәжирийбелерге көре ойын даўамында ҳәр бир ойыншы орташа 25-27 қыйлы секириўлерди әмелге асырады. Орынланған секириўлер саны орташа 27-37 ге жақын. Ҳужимде секириўлер саны 47 қорғаныўда болса 17 мәртени қурады. Ҳужимдеги секириўлер саны бойынша сызық ойыншысының секириў нәтийжелери басқа барлық амплуадағы ойыншылардың нәтийжелеринен сезилерли дәрежеде парық қылады. Сызық ойыншысы ойында кемнен-кем жағдайларда секириўден пайдаланады.

Жуўмақлап айтқанда гандболшылардың ойын искерлиги мазмуны жағынан байлығы хәм спортшылар ҳарекетиниң ҳәр-қыйлылығы менен ажралып турады. Гандбол шынығыўларының қурамалы хәм көп қырлы характери спортшылардың жоқары физикалық таярлығын, атап айтқанда – улыўма хәм арнаўлы шыдамлылық, күш, тезлик, шаққанлық сыяқлы ҳарекет сапаларын раўажландырыўды талап етеди. Олардың раўажланыўын нәтийжели басқарыў ушын спортшыларды таярлаўдың түрли басқышларында комплекс динамикалық қадағалаў зәрүрли әхмийетке ийе.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 04.09.2015 йилдаги ЎРҚ-394-сон
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 24.01.2020 йилдаги ПФ-5924-сон
3. Верхошанский Ю.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. - М.: Сов спорт, 2021. - 331 с.
4. Игнатъева В.Я. Средства подготовки игроков в гандбол // Учеб.пособие для преподавателей общеобразоват. шк, колледжей, вузов, тренеров ДЮСШ - М.: ГЦОЛИФК, 2015. - 158 с.
5. Платонов В.П. Общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте. - К., 1997. - 584 с.
6. Саломов Р.С. Спорт машғулотларининг назарий асослари Т.: 2007
7. Павлов Ш.К. Гандбол назарияси ва услубиёти. Дарслик –Т.: «Фан ва технология». 2017

Гандболчиларни тайёрлаш тизимида жисмоний тайёргарликнинг аҳамияти

Куралбаев А.К Қарақалпақ давлат университети

Резюме: Гандболчиларнинг ўйин фаолияти мазмунан бойлиги ва ўйинчилар ҳаракатларининг хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Гандболда машқларнинг мураккаб ва кўп қиррали бўлиши, ўйинчиларнинг юқори жисмоний тайёргарлигини, шунингдек умумий ва махсус чидамлилиқ, куч, тезлик, чакконлик каби ҳаракат сифатларини ривожлантиришни талаб этади. Ўйинчилар тайёргарлигининг турли босқичларида мураккаб динамик назорат, уларнинг ривожланишини самарали бошқариш учун муҳим ҳисобланади.

Таянч иборалар: жисмоний тайёргарлик, гандбол, спорт машғулоти назорати ва услуби.

Значение физической подготовки в системе тренировки гандболистов

Куралбаев А.К Каракалпакский государственный университет

Резюме. Игровая деятельность гандболистов характеризуется богатством содержания и разнообразием действий игроков. Комплексный и разносторонний характер упражнений в гандболе требует высокой физической подготовленности игроков, а конкретно - развития таких двигательных качеств, как общей и специальной выносливости, силы, быстроты, ловкости. Для эффективного управления их развитием важен комплексный динамический контроль на различных этапах подготовки игроков.

Ключевые слова: физическая подготовка, гандбол, теория и методика спортивной тренировки.

The importance of physical preparation in the training system of handball players

Kuralbayev A.K Karakalpak State University

Summary. The game activity of the players of handball is characterized by wealth containing and diversification of actions of player. Complex and versatile character of exercises in handball demands high physical preparation of player, and specifically - development of such motorial qualities, as general and special persistence, force, speed, dexterity. For effective control of their development the complex dynamic control at various stages of preparation of the player is important.

Keywords: physical preparation, handball, theory and procedure of sports training.

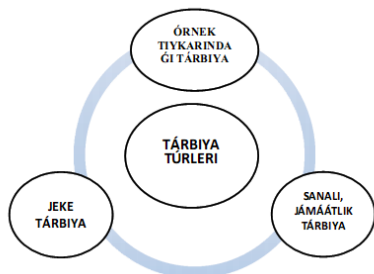
ОҚИТЎШНИН ПЕДАГОГИКАЛІҚ SHEBERLIGI PEDAGOGIKANIN TEORIYALIQ MASHQALASI SIPATIDA

Akimov N. T.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Zamanagóy pedagogika páni hám ámelıyatınıń dıqqat orayında tálim –tárbiya protsesiniń sapasın asırıw turadı. Bul mashqala sheshimi kóbirek oqıtıwshınıń kásiplik sheberligin rawajlandırıw menen baylanıslı boladı. Pedagogikalıq sheberlik máselelerin teoriyalıq hám ámeliy jaqtan İ.A. Zimney, İ.A. Zyazyuna, V.A. Kan-Kalika, İ.A. Kolesnikovoy, N.V. Kuzminoy, V.G. Kutsenko, B.T. Lixacheva, A.S. Makarenko, V.P. Simonova, V.A. Slastenina, V.A. Suxomlinskogo, İ.F. İsaeva, A.İ. Sherbakova sıyaqlı rus ilimpazlarınń miynetlerinde kórip shıǵılǵan.

Biraq bul mashqala pedagogika ushın jańalıq emes, sebebi pedagogikalıq sheberlik mashqalasın úyreniw jaǵdayların áyemgi dáwirdeń ullı oyshıları jasaǵan dáwirdeń-aq gúzetiw múmkin bolǵan. Sol waqıtlardıń ózinde áyemgi dáwirde «tárbiya óneri» ataması payda bolǵan, ol tárbiyalaw hám úyretiw sheberligin iyelegen oqıtıwshı sapalarınń jıyındısı sipatında qaralǵan. Sokrat, oqıtıwshınıń sheberligi sonnan ibarat, ol tek tayar bilimdi jetkerip qoymastan, bala da óz betinshe oy-pikir júrgize alıw uqıblıǵın oyatıw kerek dep atap ótken. Oyshıl oqıtıwshı missiyasın ata-ana wazıypalarınan áhmiyetlirek dep esaplaǵan. Aristotel tálim-tárbiya óneri tábiyat penen birgelikte insandı ájayıp hám hár tárepleme jetiliske shaxs etip tárbiyalaydı dep esaplaǵan. Rawajlanıw ideyasın kelip shıǵıp, ol pedagogika tariyxında birinshi márte tálim-tárbiya protsesinde esapqa alınıw zárúr bolǵan jastı dáwirlestiriwdi islep shıǵıwǵa háreket etken. [1]. M.Kvintiliannıń pikirinshe, oqıtıw ónerinde oqıtıwshınıń tayarlıǵı, onıń bilimleri hám oqıtıw usılları úlken áhmiyetke iye. Ol tariyxtaǵı birinshi traktat: «Oratordı tárbiyalaw xaqında» atamasında shıǵarmanı jazǵan. Shıǵarmada pedagogikalıq kórsetpeler sisteması beriledi, onda bolaja oratordıń tayarlıǵı kózde tutilǵanı menen okıtıwshınıń iskerligi menen baylanıslı bir qatar talaplar da kórsetiledi. Avtorıń názerinde, oqıtıwshı balalardı súyiwi, hár nársede olarǵa jaqsı órnek bolıwı, óz pikirin sawatlı bayan etiwı, sawatlı bolıwı kerek. Joqarı tiptegi mekteplerde jumıs islew ushın oqıtıwshı, aldın ápiwayı mektepte málim waqıt islewı kerek. Ataqlı filosof

Plutarx ta oqıtıwshınıń oqıw protsesindegi roline itibar qaratqan. Ol oqıtıwshı úlken turmıs tájriybesine iye bolıwı hám is-háreketi nuqsansız bolıwı kerek dep esaplaǵan [1]. Ya.A.Kamenskiy pedagogikalıq sheberlik mashqalasınıń rawajlanıwına úlken úles qosqan [1]. Ol pútkil ómirin nátiyjeli oqıtıw usılların izlewge baǵıshlaǵan hám nátiyjeli okıtıw usılınıń tiykarǵı wazıypası – eń ápiwayı hám qolaylı, qısqa hám ańsat jol menen úyretiw dep esaplaǵan. Birinshi márte Ya.A.Kamenskiy, balaǵa insanıy múnásibet, entsiklopediyalıq bilim hám joqarı mádeniyat talap etetuǵın oqıtıwshınıń pedagogikalıq sheberligi máselesin keń hám anıq jarıttı. Ya.Kamenskiy oqıtıwshı shahsına degen jańa kóz qaras qalıplestirip, «eń jaqsı adamlar oqıtıwshı boladı...» dep atap ótken. (1-súwret).

J.J. Russo oqıtıwshıdan úlken sheberlikni talap etken [1]. Pedagogikalıq sheberlik balanıń jeke ózgesheliklerin tereń úyreniwge tiykarlanıwı lazım. Tek usı bilimler tárbiya usılların tabıw, tálim-tárbiya protsesi nátiyjelerin aldınan biliw múmkinshiligin beredi. O'ziniń pedagogikalıq baǵdarın J.J.Russo «Emil, yamasa tárbiya xaqında» shıǵarmasında sistemalı túrde usınǵan. J.J. Russo tárbiyalaw ónerin ózlestiriw múmkinligine isengen. Ilimpaz tárbiyashınıń talantı, uqıblı hám qábiletin tárbiya beriw óneriniń zárúr shárti dep esaplaǵan.

Y.G.Pestolotsidiń pikirinshe [5], sheber pedagog udayı ózin-ózi rawajlandıradı hám aldığa umtıladı. Pestolotsti, oqıtıwshınıń eń áhmiyetli pazıyleti balalargá bolǵan muxabbat hám ol bazıda okıtıwshınıń talantı hám tayarlıǵınıń ornında basa aladı dep esaplaydı. Pedagog tárepinen usınıs etilgen balalar tálím-tarbiyasına jantasıw jeke xaraktege iye bolıp, óz dáwirinde jańalıq bolǵan. Pesatotsti ideyaları nemets pedagogı A.A.Disterveg tárepinen rawajlandırılǵan.

Eger Ya.Kamenskiy hám Y.G.Pestalotsti pedagogikalıq sheberlikti metod dep túsınse, A.Disterven [1] pedagogikalıq sheberlik-oqıtıwshınıń balalar belsendiligin rawajlandırıw qábileti dep esaplaǵan. Metodika emes al oqıtıwshı shaxsı balaǵa tikkeley tásir kórsetiw deregi esaplanadı.

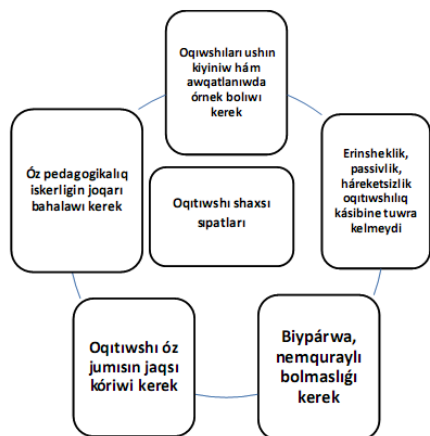
A. Disterveg oqıtıwdıń (úyretiwdiń) rawajlandırıwshı metodın tiykarlap bergen. Ol okıwshılardıń belsendiligine hám erkinligine qaratılǵan. Bunday usıl sáwbetlesiw (dialog) formasında alıp barıladı, bunda oqıtıwshı tárepinen de, oqıwshılar tárepinde sorawlar beriledi. Bul usıl balanı erkin pikirlewge úyretedi («jaman oqıtıwshı xaqıyqattı ayıp qoyadı, jaqsı oqıtıwshı bolsa xaqıyqattı tabıwǵa úyretedi») [7].

Sonday-aq, bir qatar sırt elli ilim-izertlewshilerdiń miynetleri kásplik sıpatlardı pedagogikalıq sheberliktiń ózine tán ózgesheliklerinen biri sıpatında úyreniwge baǵıshlanǵan. Yaǵmıy, A. Maslau [3], K.Redjerstiń [6] jumıslarında qalıplesiwınsha bolajaq oqıtıwshınıń tayarlıǵına kirgiziliwı lazım bolǵan kásiplik sıpatlar talıqlanadı. Pisixanalitikalıq jantasıw kózqarasınan, pedagogikalıq sheberlik psixologiyalıq jetiklik dárejese menen belgilenedi.

K.Yungtiń [10] teoriiyası boyınsha, psixologiyalıq jetiklik jeke, jámaátlik sanasızlıq hám shaxstıń jeke sanasına tásir etiwshı obekt bolıp, tálím-tarbiyanıń úsh túrinde kórinedi (payda boladı) (2-súwret).

1. O'rnek tiykarındaǵı tarbiya sanasız rawishte júz beredi hám sonıń ushın eń turaqlı hám nátiyjeli tásir etiw forması esaplanadı. Bul túrdegi tarbiyanıń jetiskenligi balanıń hár bir nárseni átirapındaǵı jaqınları, bárinen burın ata-anası menen baylanıstırıw arqalı támiyinlenedi, sonıń ushın bul jaǵdayda minez-qulıq normaları hesh qanday baha hám kritikasız qabıl etiledi. Pedagogtiń moyınına úlken juwapkershilik júklenedi, sebebi bul jol menen hár qanday qadıriyat hám umtılawlar jetkerip beriliwı múmkin.

2-súwret. K.Yung boyınsha tarbiya túrleri

2. Sanalı jámaátlik tarbiya bir topar adamlar tárepinen belgilengen normalar, qaǵıydalar hám usıllargá ámel etiwdi óz ishine aladı. Olar anıq rawishte jámaátlik tabıyatqa iye hám kúshli bolıp, kópshilik adamlar ushın mólsherlengen. K.Yung bul tarbiya túriniń sheklewligine, bunday tarbiyanıń «óz imkanıyatı ham qábileti boyınsha emes, al kóbirek ulıwma normalar, qaǵıydalar hám usıllargá muwapıq qalıplesken shaxslardı tarbiyalap shıǵarıwı» sebep boladı dep esaplaydı [10]. Tarbiyanıń bul túri jámiyet ushın paydalı, biraq jeke ózine tánlikke qattı zıyan keltiriwı múmkin. İnsanı sotsiallıq normalar, qaǵıydalar hám usıllargá say keliwine úyretiw jámaátlik sanaǵa iye shaxstı (persona-nıqap) qalıplestiriwge sebep boldı.

3. Jeke (individual) tártiptegi tarbiya insanlarda birdey tártipte tarbiyalawdan ibarat bolǵan jámaátlik tarbiya wazıypasınan parqlı túrde, insannıń individuallıǵın rawajlandırıwdı óz ishine aladı. Tálím –tarbiyanıń bul túri oqıwshıda jeke sananı qalıplestiriwden ibarat bolıp, ol oqıwshınıń ózligin ańlawına járdem beredi.

K.Yungtiń pikirinshe, oqıtıwshınıń wazıypası, oqıwshını dáslepki sanasızlıqtan sanalılıqqa hám shaxstı qalıplestiriw protsesine áste-aqırın ótkeriwden ibarat. Bala shaxsına úlkenler shaxsına sıyaqlı qaraw nadurıs, sonıń ushın Yung analitikalıq bilimler, birinshi gezekte, oqıtıwshınıń óz ústinde islewı ushın xızmet etiwı kerekligin atap ótedi, sebebi, balalar instinktiv túsiniwge, oqıtıwshınıń jeke kemshiliklerin sezıp qalıwǵa meyil bolıwı jaqsı málim.

Solay etip, Yungtiń analitikalıq psixologiyasında oqıtıwshınıń psixikalıq salamatlıǵı eliklew obekti sıpatında qoyıladı, sonday-aq, pedagogtiń oqıwshılar shaxsınıń sana dúzilisi hám sana astı jaǵdaylarına tásir etiw quralları xaqında biliwı máseleside kórip shıǵıladı. Oqıtıwshı hám oqıwshılar ortasındaǵı ushırasıwda hár eki tárep óz sezimlerin túsindiriwdi úyrenedi, óz «menligin» seziniw tájiriyesine iye boladı hám usılayınsha hár qanday shaxstıń rawalanıwınıń aqırǵı maqseti bolǵan óz jekkeligin ańlawǵa (túsiniwge) jaqınlasadı.

K.Rodgers hám R.Berne sıyaqlı insanlıqtı úgit-násiyatlawshı ilimpazlar tárepinen pedagogikalıq iskerlik tereń psixologiyalıq talqıǵa tartılǵan. K.Rodgers [6] oqıtıwshıǵa «fasilitator» (inglis tilinen «fasilitate» – úgit-násiyatlaw, ańsatlastırıw) sıpatında qaraydı. Oqıtıwshınıń tiykarǵı wazıypası óz oqıwshıları menen usınday jeke múnásibetlerdi rawajlandırıw hám klassta sonday iqlimdi jaratıw, bálkim oqıwshılardıń ózin aktuallastırıwdıń tabıyǵıy tendentsiyaları óz miywesin bersin. Sonıń ushın da pedagogikalıq fasilitatsiya pedagogikalıq sheberliktiń rawajlanıw faktori esaplanadı (3-súwret).

3-súwret. K.Rodgers boyınsha oqıtıwshınıń wazıypaları

K.Rodgers oqıtıwshınıń [6] fasilitator-muǵallım rolin tabıslı ámelge asırıw ushın zárúr bolǵan bir qatar sharayatları kórip shıǵadı: oqıtıwshıda kongruentlik, qabıl etiw hám túsiniw qásiyetleri hám de táliymattıń shaxs ushın áhmiyeti. Solay etip, pedagogikalıq iskerlikti ámelge asırıw ushın oqıtıwshı ózine unamalı múnásibette bolıwı, rawajlanıwdıń sırtqı emes, ishki maqsetlerine itibar qaratıwı hám bilimlendiriw protsesin shaxstıń

ósiwine qaratılǵan oqıwshı menen baylanıs sıpatında dúziwı lazım.

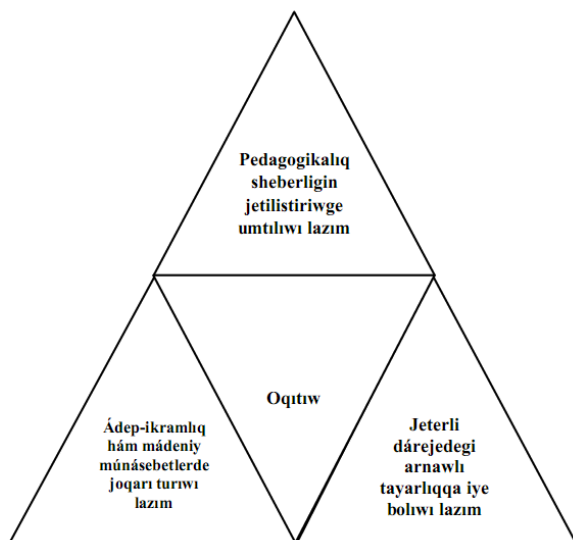
Oqıtwshınıń jası úlkenligin hám bilimdanlıǵın pesh etiwden, oqıwshılardı talaptı kúshli etiw hám avtoritarlıqtan ózin alıp qashıwı kerek. Ol ózinde, jeke maqset hám pozitsiyaların shetke ısırıp qoyatúǵın, balanıń óz tájiriyebeı hám turmıs penen baylanısı, ózine hám oqıtwshıǵa bolǵan isenimin joǵaltıpaytúǵın tálim ortalıǵın jaratıw ushın oqıwshılar menen birgelikte islewge tayar bolǵan shaxstı «tárbiyalawı» kerek. Gumanistik oqıtw sharıyatında oqıtwshı hám oqıwshılar ortasındaǵı múnásibetler túriniń ózgeriwi, olardıń keleshekke ashılıǵı hám qádiriyatlardı qayta bahalay alıwı kózde tutiladı.

Zamanagóy pedagogikalıq ortalıqta (AQSh, Kanada, Avstraliya, Belgiya, Angliya) «shaxsqa baǵdarlanǵan» jantasıw ideyası tiykarında qurılǵan, «personalizatsiyalanǵan» pedagogikalıq bilimlendiriw baǵdarı biraz rawajlanıwǵa erispekte (S.Djensens, K.Pittors, F.Fuller). Sirt elde pedagogikalıq bilimlendiriwdi reformalaw ushın tiykar bolǵan bir qatar túsinikler hám ideyalarda pedagogikalıq sheberlik mashqalalarına da múrátat bar: refleksiv kvalifikatsiyalı ámeliyatshı oqıtwshı (P.Xerst) túsinigi; ámeliy teoriyalastırıwǵa qaratılǵan tiykarǵı pedagogikalıq tálim túsinigi (D.Makintur); oqıtwshınıń bilim bazası túsinigi (L.Shulman); oqıtwshınıń kásiplik kompetentligin izertlew (M.Kennedi) hám basqalar [4].

Rus pedagogikasında pedagogikalıq sheberlikti úyrenip baslanıwı N.Pirogov xızmeti menen baylanıslı [1]. N.Pirogov «pedagogikalıq sheberlik» quramında oqıtw qurallarınıń hár qıylılıǵı hám olardan paydalanıw nátiyjeligin ajratıp kórsetken. Pedagog oqıtwshınıń sheberligi dárejesin anıq printsipler, birinshi gezekte, pedagogikalıq dóretiwshilik, kórgizbelilik hám sózdi durıs birlestiriw hám nátiyjeli paydalana bilw, balalardıń individual ózgesheliklerin udayı esapqa alıw kónlikpesi boyınsha bahaladı.

N.Pirogov oqıtwshınıń joqarı ádep-ikramı balanıń ádep-ikramınıń tiykarı ekenligin atap óte otırıp, oqıtwshıǵa joqarı talaplar qoydı [1]. (4-súwret). Oqıtwshılar seminarların jaratıw baslaması Pirogovqa tiyisli. Ol oqıtwshılar pedagog sheberliginiń ósiwi olardıń jámáátlik dóretiwshiligi (májilisler, kurslar, qurıltaylar) menen baylanıslı dep esaplagan.

4-súwret. N. Pirogov boyınsha oqıtwshı shaxsına talaplar

N. Pirogov pedagogikalıq sheberlikti jetilistiriwge ayrıqsha itibar beredi, sebebi, ol «qanday sistema tańlanıwına, Qaǵıyda (ustav) qanshelli sheberlik penen dúziliwinen, kórsetpe hám baǵdarlamalar qanshelli jaqsı bolıwına qaramastan jumıstıń tabısı orınlanıwı bárha shaxsqa baylanıslı boladı» dep esaplaydı [1].

K.D.Ushinskiydiń [9] pikiri boyınsha, tálim hám tárbiya beriw óneri ilimiy tiykarǵa, bala psixologiyasın biliwge súyeniwi lazım. Onıń atap ótiwınsh, oqıtwshı balanıń rawajlanıw nızamlılıqların úyreni, psixologiyasın tereń bilw hám joqarı dárejedegi metodikalıq sheberlikke iye bolıwǵa eriskende ǵana onıń shaxsın qalıplestire aladı. K.D.Ushinskiydiń tárbiya beriw menen baylanıslı faktler tájiriyebelilik bere almaydı degen pikiri aktual bolıp qalmaqta: «faktler tárbiyashı sanasın iyelewi, ol jerde xarakterge baylanıslı ózgeshelikler boyınsha klassifikatsiyalanıwı, ulıwmalastırılıwı, pikirge aylanıwı kerek hám fakt emes, al, usı pikir pedagogtıń tárbiyalıq jumısınıń qaǵıydasına aylanadı» [9].

Oqıtwshınıń pedagogikalıq sheberligi mashqalası XX ásirdiń ataqlı pedagogı A.S.Makarenko [2] dóretiwshiliginde áhmiyetli orın tutadı. Ol dóretiwshilik pedagogikalıq jámáátı shólkemlestiriw printsiplerin islep shıqtı hám sistemasın jarattı. Pedagogikalıq takt, kásiplik bilim, aldınǵı pedagogikalıq tájiriyebeı hám balaǵa insansúyiwshilik múnásibetin pedagogikalıq kásiplik sheberliktiń eń áhmiyetli quramlıq bólimleri dep esapladı.

A.S.Makarenko «Meniń tájiriyebem haqqında» atlı maqalasında «pedagogikalıq sheberlik – bul ápiwayı másele emes... Men 15-20 dawıs tolqınında «bul jaqqa kel» dewdi úyrenenimde, júz, qáddi, hawaz sazlawda 20 názik parqlardı ornattıwı úyrenenimde haqıyqıy ustazǵa aylandım. Hám men sonda ǵana kimdur maǵan jaqınlaspaydı yaki ne kerekligin sezine almaydı degen qorqınıstan qutıldım. Sheberlik – bul erisiw múmkin bolǵan nárse» dep atap ótedi [2]. A.S.Makarenkonıń atap ótiwınsh, oqıwshılar óz oqıtwshılarına qattıqollılıqtı, oqıwshılardı sezimtalısızlıqtı, hátte olardıń tırnaq astınan kir izlewin de keshiriwi múmkin, lekin, óz jumısın jaman biliwin keshire almaydı. Olar oqıtwshıda eń dáslep isenimli hám anıq bilim, kónlikpe barlıǵın, sheberlik, sheber qollar, kemǵaplıq, udayı jumısqa tayarlıq, aydın pikir, tárbiya protsesin bilw sıyaqlı qásiyetlerdi qádirleydi. «Men óz tájiriyebemde mäseleni qábilet hám mamanlıqqa tiykarlanǵan sheberlik sheshetuǵına isendim», – dep jazadı A.S.Makarenko.

V.A.Suxomlinskiy [8] pedagogikalıq sheberliktiń mazmunı oqıtwdıń eń nátiyjeli usıl hám qurallarınan paydalanǵan halda balalardıń sanası hám sezim-tuyǵılarına tásir kórsete bilw, hár bir oqıwshınıń mánawiy álemine tereń kirip barıw qábiletidur, dep atap ótken. V.A.Suxomlinskiy bul túsinikke anıq táriyp bermeydi, biraq, ol oqıtwshı oqıwshılarda háwes oyatıwı, olardı oqıwǵa tartıwı hám ruwxlandırıwı kerek degen pikirdi bildiredi. Mäselen, «oqıtwshınıń sóz hám háraketlerindeki ideallar, printsipler, isenimler, qarasar, talǵam, simpatiya (unatıw) hám antipatiya (unatpaslıq), estetikalıq printsiplerdiń uyǵınlasqan birligi – mine bul jas qálblerdi ózine tartatúǵın, jaslar ushın jol kórsetiwshi juldızǵa aylanatúǵın nur. Sonıń menen birge, bul birlik tárbiyashınıń organikalıq talabı, onıń

turmis nızamı sıpatında bolıwı, hám tárbıyashınıń olısız pikirley almasıǵı, jeke baxıt-ıǵbalın, mánawiy kamalatın kóz aldına keltirmesligi júdá áhmiyetli» [8, 535].

Solay etip, jokarıdaǵı ilimpazlardıń miynetlerin úyrenip shıǵıp tómendegishe juwmaq shıǵarsaq boladı: pedagogikalıq sheberlik oqıtıwshı shaxsınıń anıq sıpatları jıyındısıń óz ishine aladı, sonıń ushın da ol psixologiyalıq-pedagogikalıq tayarlıqtıń joqarı dárejesi, mektep oqıwshılardıń oqıtıw, tárbıyalaw hám rawajlandırıw menen baylanıslı pedagogikalıq mashqalalardı optimal ráwishte sheshe alıw qábileti arqalı júzege keledi; pedagogikalıq sheberlikti arttırıw jámiyettiń sotsiallıq-mádeniy qádiriyatların sáwlelendiriwshı oqıtıwshınıń udayı ózin-ózi jetilistiriw hám jeke ósiwi menen de baylanıslı boladı; pedagogikalıq sheberlik shaxstıń, onıń jámiyettegi sotsiallıq-mádeniy qádiriyatlardı dóretiwsilik ańlawǵa ruwxıy, ádep-ikramlılıq hám intellektual jaqtan tayarlıǵın, sonday-aq, kásiplik iskerlikte bilim, kónlikpe hám kwalifikatsiyalardı dóretiwsilik qollanıwǵa teoriyalıq hám ámeliy tayarlıǵın sáwlelendiretuǵın ózgesheligi bolıp tabıladı.

Solay eken, pedagogikalıq sheberlik rawajlangan psixologiyalıq-pedagogikalıq oy-pikir, kásiplik-pedagogikalıq bilim, kónlikpe, kwalifikatsiyalar hám emotsional-erk-ıqrarlıq ańlatpa qurallarınıń sintezi sıpatında belgilenedi, bul qurallar bolsa oqıtıwshı shaxsınıń sıpatları menen óz-ara birigip, oǵan túrli tálim hám tárbıyalıq wazıypalardı tabıslı sheshiw imkanıń beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: учебное пособие для педагогических учебных заведений [Текст] / под ред. академика РАО А.И. Пискунова. – М.: ТЦ «Сфера», 2001. – 512 с.
2. Макаренко, А.С. Собрание сочинений в 4 томах [Текст] / А.С. Макаренко. – М., Правда, 1987. – 510 с.
3. Маслоу, А. Мотивация и личность [Текст] / А. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
4. Профессиональная педагогическая деятельность: содержание и организация [Текст] / под ред. А.В. Беляева. – Москва-Ставрополь, 2005. – 312 с.
5. Психологический энциклопедический словарь [Текст] / под ред. М.И. Еникеева. – М.: Проспект, 2008. – 560 с.
6. Роджерс, К. Консультирование и психотерапия: Новейшие подходы в области практической работы: монография [Текст] / К. Роджерс. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 464 с.
7. Российская педагогическая энциклопедия: в 2-х т. [Текст] / глав. ред. В.В. Давыдов. – М.: Большая Рос. энцикл., 1993. – Т. 1. – 608 с.
8. Сухомлинский, В.А. Избранные произведения. В 5 т. – Т.2. – Киев: Ред. школа. – 535 с.
9. Ушинский, К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии [Текст] / Издательство: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 150 с.
10. Якиманская, И.С. Личностно ориентированное обучение в современной школе. – М.: Сентябрь, 1996. – 96 с.

O'qituvchining pedagogik mahorati pedagogikaning nazariy muammosi sifatida
Akimov N. T. Qoraqalpoq davlat universiteti

Rezyume. Ushbu maqolada o'qituvchilarning pedagogik mahoratini oshirish muammosini nazariy asoslari keltirilgan. Unda qadimgi davr mutafakkirlarining fikrlari bayon etilgan. Bundan tashqari, maqolada o'rta asrdan XX asrgacha rus va chet el olimlarining mehnatlaridan matumotlar berilgan.

Tayanch iboralar: pedagogika, pedagogik mahorat, ta'lim-tarbiya, o'qitish kasbi, o'qituvchining tayyorgarligi, pedagogik ko'rsatmalar, uslubiyatlar, uslublar, o'qituvchi faoliyati, samarali o'qitish usuli, kasblik sifatlar.

Педагогическое мастерство учителя как теоретическая проблема педагогики.
Акимов Н.Т. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В данной статье дается теоретическое обоснование проблемы повышения педагогического мастерства педагогов. Он содержит мысли древних мыслителей. Кроме того, в статье представлена информация о работах российских и зарубежных ученых от Средневековья до XX века.

Ключевые слова: педагогика, педагогическое мастерство, образование, профессия учителя, подготовка учителя, педагогические ориентиры, методы, приемы, деятельность учителя, эффективные методы обучения, профессиональные качества.

Pedagogical skill of the teacher as a theoretical problem of pedagogy.
Akimov N.T. Karakalpak State University

Summary. This article presents the theoretical foundations of the problem of improving the pedagogical skills of teachers. It presents the thoughts of the thinkers of antiquity. In addition, the article presents data from the works of Russian and foreign scientists from the Middle Ages to the XX century.

Keywords: pedagogy, pedagogical skills, education, the art of teaching, teacher training, pedagogical instructions, methods, techniques, teacher activity, effective teaching method, professional qualities.

ФАОЛИЯТ –МАҚСАДЛАРНИ УЙЎУНЛАШТИРУВЧИ, МОТИВЛАРНИ ЙЎНАЛТИРУВЧИ ҲАРАКАТЛАР МАЖМУИДИР.

Пазылова М.Е.

Нукус давлат педагогика институти

Олий таълим муасасаларидаги ўқув жараёни педагогик-психологик жиҳатдан таҳлил қилиш алоҳида аҳамиятга эга. Бундай таҳлил натижасида талабаларнинг билимларидаги бўшлиқлар аниқланади ва коррекциялаш имкониятлари изланади. Бундай ёндашув ёрдамида бўлажак ўқитувчининг билиш фаолияти ва касбий лаёқатларини аниқлаш имконияти вужудга келади. Талабаларнинг ўзлаштираётган билимларнинг

мураккаблик даражасини юмшатиш йўллари изланади. Уларнинг илмий, педагогик билимларини ривожлантириш асосида билиш фаолиятларидаги бўшлиқлар тўлдирилади ҳамда билиш ҳаракатлари фаоллаштирилади. Аждодларимиз кўп асрлар мобайнида ўз педагогик қарашларида талаба шахси ва унинг билиш ҳаракатлари орасидаги ўзаро муносабатни аниқлаш асосида ўқув жараёнини ташкил этишга ҳаракат қилганлар.

Талаба шахсининг ҳаёти мунтазам ўзгарувчан, ижтимоий ҳодисаларга мослашишни тақозо этади. Ранг-баранг ижтимоий-касбий фаолият ва билимларни ўзлаштириш жараёни талабалардан билиш фаоллигини талаб қилади. Ўрганиш жараёни турли йўналишларда амалга оширилиши мумкин: муносабат билдиришга ўрганиш, когнитив фаолиятни ўзлаштириш, концептуал билимларни эгаллашга одатланиш.

Талабалар фаолияти учун хос бўлган ҳолатлардан бири когнитив фаолият тажрибасини ўрганишга интилишдир. Талабаларга таълим бериш жараёни уларни касбий фаолият тажрибаси ва фундаментал билимлар билан қуроллантиришдан иборат. Буларнинг барчаси талабанинг ўқув-билиш ҳаракатлари ва ўқув жараёни натижалари орқали намоён бўлади. Таълим жараёнида унинг мазмуни билан боғлиқ ҳолда талабанинг турли жиҳатлари: интеллектуал, маънавий, касбий лаёқатлари ривожланади. Натижада бўлажак ўқитувчи касбий фаолият субъекти сифатида шаклланади. Таълим жараёнида бевосита бўлажак ўқитувчининг касбий дунёқараши ривожланади. Унинг интеллектуал, касбий сифатлари таркиб топади.

Касбий талабалар замонавий таълимга қўйилган ижтимоий буюртмадан келиб чиққан ҳолда белгиланиши лозим. Бўлажак ўқитувчиларни тайёрлаш ва ривожлантиришда касбий билимлар асосий ўринни эгаллаши лозим. Ўқув жараёнида талабаларнинг касбий билимлари тарихий ижтимоий тажриба ва замонавий педагогик ёндашувларнинг уйғунлашуви асосида ривожлантирилади. Талабаларни касбий билимларни эгаллашга йўналтириш уларнинг ўқув-билиш фаолиятини ривожлантириш асосида амалга оширилади. Мазкур билимларни талабалар бир вақтнинг ўзида эгаллашлари мумкин.

Педагогикада талабаларни фаол тарздаги ўқув-билиш фаолиятига йўналтиришнинг кўплаб усуллари мавжуд. Фаолликка йўналтиришнинг махсус методлари ҳам ишлаб чиқилган бўлиб, уларда тарихий тажрибалар уйғунлаштирилган. Фаолликка йўналтирувчи усуллар талабаларда қизиқувчанлик, зукколик, билиш қизиқишларини шакллантиришга хизмат қилади. Шу билан бир қаторда бўлажак педагогларда масъулият, бурч ҳамда касбий билимларга қизиқишни ҳам шакллантириш талаб қилинади. Машғулотларнинг барча босқичларида талабаларда муайян мавзудаги билимларга қизиқиш уйғотиб, ўқув-билиш фаолиятини ривожлантиришга интилиш лозим. Бунинг учун муайян усуллар устида ўйлаш, дарс жараёнида улардан фойдаланиш талаб қилинади. Топшириқларни бажариш устида ишлаш жараёнида улардаги зўриқишларни бартараф этиш учун талабаларга таъсир кўрсатиш зарурияти вужудга келади. Натижада бўлажак ўқитувчиларда ўқув материалларини фаол ўзлаштириш имконияти вужудга келади. Бўлажак ўқитувчиларнинг фаоллиги асосан атрофдагилар билан мулоқот натижасида намоён бўлади. Талабаларни билиш фаоллигига ундовчи асосий механизм сифатида қизиқишларни кўрсатиш мумкин. Қизиқишлар муайян соҳадаги билимларни ўзлаштириш мотивларини ҳосил қилади. Натижада талабалар янги далиллар билан тинишишга муваффақ бўладилар. Педагогик фаолиятни ўзлаштириш жараёнида қизиқишлар катта аҳамиятга эга.

Қизиқишлар бўлажак ўқитувчиларда фаоллик, билимларни эгаллашга бўлган интилиш ва чанқоқликнинг таркиб топишида муҳим аҳамият касб этади. Қизиқишларнинг қондирилиши билимларни эгаллаш, уни фаол қўллаш натижасида янги қизиқишларнинг вужудга келишига асос яратади. Янги қизиқишларнинг вужудга келиши эса ўқув-билиш фаолиятини ривожлантириш имконини беради. Билиш қизиқишлари фаолият натижасида шаклланади ва ривожланади. Билишнинг асосий йўналтирувчиси ҳайратланишдир. Ҳайратланиш натижасида инсон муайян ҳодисани билишга интилади, уни ўргана бошлайди. Ўқув материалга нисбатан билиш қизиқишлари ҳар доим ҳам яққол намоён бўлавермайди. Ҳодисаларнинг жозибадорлиги эса шахсининг билиш ҳаракатларини фаоллаштиради. Талабаларни машғулотларда ранг-баранг иш турлари ёрдамида ижодий фаолиятга жалб этиш мумкин. Талабалар билиш ҳаракатларининг фаоллашганлигини суҳбатлар, савол-жавоблар, тестлар ёрдамида аниқлаш мумкин.

Талабалар ўз жавобларини таҳлил қилиш асосида билиш ҳаракатлари натижаларини баҳолашга муваффақ бўладилар. Ўқув жараёни ўзаро икки турдаги ҳаракатларни мужассамлаштиради. Биринчи – талабаларнинг фаолияти ва ўрганиш жараёнларини ифодаловчи ҳаракатлар. Тайёргарлик жараёнлари эса таълимий фаолият натижасида мужассамлашади. Ўрганиш фаолияти билиш ҳаракатларини ифодалайди. Шахсий тажриба орқали амалий фаолиятда намоён бўлади. Талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятлари ўрганиш асосида фаоллашади ва амалий ҳаракатлар орқали намоён бўлади. Фаолият талаба шахсининг билиш ҳаракатларини онгли тарзда бошқариб, билим, кўника, малакаларни эгаллашга асос яратади. Ўрганиш эса шахсининг ўзига хос фаолияти ҳисобланади. Мутафаккир аждодларимиз инсон фаолиятининг мазкур турини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратганлар. Инсон ўз ҳаракатларини муайян мақсад йўлида онгли тарзда бошқарганида унинг билиш фаолияти ривожланади.

Ўрганиш билиш жараёнлари: хотира, тасаввур, идрок, ақлнинг мослашувчанлиги ҳамда иродавий сифатлар: диққатни бошқариш, хис-туйғуларни назорат қилиш кабиларга муайян талабалар қўяди. Ўқув жараёнида нафақат билиш фаолияти, балки эҳтиёжлар, мотивлар, хис-туйғулар, ирода фаоллашади. Инсон фаолияти ҳар доим мақсадга йўналтирилган бўлиб, режалаштирилган натижага бўйсундирилиб, унга эришилишини таъминлайди. Мақсад фаолиятни йўналтиради ва унинг ривожланиш йўлидаги камчиликларга тузатишлар киритади.

Фаолият – бу муносабатлар мажмуи эмас, балки, мақсадларни уйғунлаштирувчи, мотивларни йўналтирувчи ҳаракатлар мажмуидир. Мотивлар эса фаолиятни амалга ошириш воситаси бўлиб, инсон фаолиятининг мазмун моҳиятини аниқлашга хизмат қилади. Натижада фаолият махсуддор характерга эга бўлади. У инсоннинг ташқи ва ички ҳаракатлари, билимлари, кўникмалари, мотивлари, эҳтиёжларида ўз ифодасини топади. Қайси фаолият етакчи ўрин эгаллашига қараб, инсоннинг билиш ҳаракатлари ривожланади. Жумладан, педагогик фаолияти, мулоқот фаолияти каби.

Таниқли рус олими В.В.Давидов ўз тадқиқотларида билиш фаолиятининг ўзига хос концепциясини тақдим этган. Ўқув материални ўзлаштириш жараёнида шахс нафақат билимлар ва кўникмаларни ўзлаштиради, жамият тараққиётининг муайян босқичида у ўз фаолиятини амалга оширишга лаёқатли эканлигини намоён этади[1.,37]. Тадқиқотчиликдан фарқли тарзда ўқув фаолиятида бўлажак ўқитувчилар ҳис-туйғуларини эмас, балки интеллектуал билиш имкониятларини намоён этадилар. Шу тариқа ўқув фаолияти жараёнида талабалар хусусийликдан умумийликка, мавхумликдан аниқликка қараб ҳаракатланадилар. Мазкур ҳаракат жараёнида уларнинг ўқув-билиш имкониятлари кенгайди, интеллектуал тараққиётлари таъминланади.

Ўқув-билиш фаолиятини ривожлантириш натижасида талабаларда назарий онг ва назарий тафаккур шаклланади. Айнан назарий тафаккур ёрдамида бўлажак ўқитувчиларда империк тафаккур шаклланади. Бу эса бутун ўқув-билиш фаолияти давомида билиш имкониятларини кенгайтиришга асос яратади.

Ўрганиш фаолияти талабанинг ўз-ўзини ўзгартириши, ривожлантиришини таъминлаб, муайян билим, кўникма, малакаларни эгаллаган мутахассис сифатида фаолият кўрсатишига олиб келади. Ўқув фаолиятининг предмети сифатида талабаларнинг билиш фаолиятларини ривожлантиришга кўмаклашадиган ўқув материаллари, ижтимоий-маданий тажриба ва педагогик таълимотлар намоён бўлади. Ўқув фаолиятлари ўзида бир қатор махсус фаолиятлар ва турли даражадаги билиш операцияларини мужассамлаштиради. Бундай фаолиятлар сирасига дастлаб ўқув материали мазмунини аниқлаш фаолиятлари, ўқув материалга ишлов бериш ҳаракатларини киритиш мумкин. Ушбу фаолиятлар билан бир қаторда назорат фаолиятлари ҳам амалга оширилади. Мазкур фаолиятнинг характери ва таркиби ўқув материалларини танлаш ва уларга ишлов бериш фаолиятларидан келиб чиқади.

Талабаларда кўпроқ интеллектуал ва жисмоний ҳаракатларнинг ривожланиши кузатилади. Бироқ уларни амалга ошириш бир қадар мураккаб кечади. Олий таълим муассасаларида ўқиш даври ёшларнинг шахс сифатида шаклланиш босқичига тўғри келганлиги учун ҳам улардаги кечинмалар мураккаб характерга эга бўлади. Бу даврда талаба-ёшларда онгли ҳулқ-атвор мотивлари шаклланади. Маънавий-интеллектуал ривожланиш билан боғлиқ сифатларни эгаллашга бўлган қизиқиш ортади. Талаба ёшларда ўз кучига нисбатан ишонч, интеллектуал ривожланишга мотивацияни ҳосил қилади. Улар касб сирларини ўрганишга интиладилар, мустақил билим олиш траекторияларини эгаллайдилар. Улар ўз касбий мавқеларини аниқлашга ҳаракат қиладилар. Бу давр бўлажак ўқитувчининг социоген имкониятларини кенгайтирувчи сенситив давр ҳисобланади.

Олий таълим талаба шахсининг рухияти, унинг шахс сифатида ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Олий таълим муассасаларида талабанинг ўқиши учун қулай педагогик муҳит яратилганда унинг барча рухий имкониятлари кенгайди. Бу жараёнда талабанинг ақл-идроки, муайян мақсад сари йўналтирилиб, унинг тафаккури ривожланиб талаба шахсининг касбий йўналганлигини белгилайди.

Олий таълим муассасасида касбий билим, кўникма, малакаларни эгаллаш учун талаба интеллектуал жиҳатдан юқори ривожланиш даражасига эришиши лозим. Бу талабанинг идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, диққат, зукколик, билиш қизиқишларининг кенглиги, муайян доирадаги мантикий операцияларни бажара олиш лаёқатида намоён бўлади. Бу лаёқатлардан бирортаси пасайиб қолганда касбий мотивация ҳосил қилиш, ишчанлик, эътиборлилик, қатъият, ўқув фаолиятида эҳтиёткорликни таъминлаш орқали вужудга келган бўшлиқлар тўлдирилади. Олий таълим муассасаларида педагогик касбини муваффақиятли эгаллаш учун талабаларда интеллектнинг вербал кўринишлари ёрқин тарзда намоён бўлиши керак. Мутафаккир аждодларимиз ўз педагогик фаолиятлари давомида бунга алоҳида эътибор қаратиб, иқтидорли ёшларни танлаб тарбиялашга алоҳида эътибор қаратганлар. Масалан, А.Навоий ўз даврида Камолиддин Бехзод, Хон Дамир, Султон Мурод каби иқтидорларни тарбиялаган. Шох ва шоир Бобур эса иқтидорли ёшларни аниқлашга зукколик билан ёндашган. Натижада кўплаб меъморлар, шоирлар ва олимлар З.Бобурнинг раҳнамолигида шуҳрат қозонганлар[2].

Бўлажак педагоглардан кенг қўламли билиш қизиқишлари, заковатли бўлишлари, она тилидан фойдаланиш имкониятларининг кенглиги, бой сўз захираси, нутқ воситаларини ўз ўрнида қўллай олишлари, аниқ ҳамда абстракт ҳолатларни бир-биридан фарқлай олишлари, абстракт тафаккур тарзига эга бўлишлари талаб қилинади. Бўлажак ўқитувчилар ўз фикрларини образли ифодалаш тажрибасига эга бўлишлари лозим. Улар мантикий ҳамда абстракт тафаккурга эга бўлишлари, фикрий жараёнларни мустақил бошқара олишлари, қизиқарли жараёнларга тезкорлик билан мослаша олишлари, ўз диққатларини унга қаратишлари керак. Ўқитувчи учун муҳим ҳолат диққатни мувофиқлаштиришдир. Улар учун қатъий мантикий ҳукмлар чиқариш муҳим аҳамиятга эга. Чиқарилган ҳукмларнинг мустақиллиги ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Ҳар бир талаба бошқасидан ўзининг интеллектуал тараққиёти билан фарқланади. Бу сифатлар талабанинг индивид сифатидаги ўзига хослиги билан боғлиқ. Бошқа ақлий лаёқатлардан фарқли тарзда ходисаларни идрок этиш, тушуниб етиш каби сифатлар уларда юқори даражада шаклланган бўлади.

Талабалар касбий билим, кўникма, малакаларни самарали ўзлаштиришлари учун уларда ўқув фаолиятига тайёрлик, мустақил ўқиб ўрганиш, ўз-ўзларини назорат қилиш ва баҳолаш, билиш фаолиятининг ўзига хос жиҳатларини ўзлаштириш, мустақил тайёрланиш учун ўз вақтларини тақсимлай олиш каби сифатлар шаклланиши керак. Талабаларни ўқув фаолиятига муваффақиятли мослаштириш узоқ давом этадиган педагогик жараёндир. Ушбу жараёнда улар ўқув фаолиятининг барча шаклларига жадал тарзда киришадилар. Уларда таълимнинг барча шаклларига мослашиш ва идрок этиш жараёни тезлашади. Натижада уларда кенг қўламли касбий маданий талаблар ва эҳтиёжлар шаклланади. Касбий ривожланиш жараёнида талабанинг ўқув-билиш фаолиятлари ривожланади, касбий фаолият тажрибасини эгаллаш жараёни тезлашади. Уларда муайян касбий компетенциялар ҳосил бўлади.

Ихтисослашиш натижасида бўлажак ўқитувчиларда касбий ҳукмлар, қизиқишлар чуқурлашади. Натижада уларнинг интеллектуал соҳалари ривожланиб, ўқув-билиш фаолиятлари ривожланади. Талабалар учун характерли бўлган жиҳатлардан бири касбий шаклланишнинг самарали йўллари ва усулларини излашдан иборат. Ўқув-билиш фаолиятлари етарлича фаоллашган мутахассислар ўзларининг касбий траекторияларини танлашга қийналмайдилар. Шу билан бир қаторда уларда касбий ривожланиш учун зарур бўлган билимларни мустақил эгаллаш эҳтиёжи кучли бўлади. Бўлажак ўқитувчилар маданий ҳодисалар ва касбий ривожланиш усуллари ва шакллари баҳолаш кўникмасига ҳам эга бўладилар. Айниқса, педагогик амалиёт жараёнида уларнинг ўқув-билиш фаолиятлари ривожлади. Касбий шаклланиш жараёнида талабалар ўз устларида ишлайдилар, фаол изладилар ва педагогик билимларни ўз амалий фаолиятларида қўллашга ҳаракат қилдилар. Мустақил ҳаракатланиш натижасида уларда ўқув-билиш фаоллиги вужудга келади. Ўз касбий билимлари ва кўникмаларини таҳлил қилиб, ушбу йўналишдаги бўшлиқларни аниқлаган ҳолда мустақил билим олишга интиладилар. Талабаларнинг ўқув-билиш ҳаракатлари ўқув жараёнининг барча босқичларида тадрижий тарзда ривожланади ва мураккаблашади. Натижада бўлажак мутахассисларда психик функцияларнинг табақалашуви вужудга келади. Шунга қўра таълим ва билиш жараёнида талабалар фаолиятининг 3та асосий турини ажратиш кўрсатиш мумкин. Фаолиятнинг биринчи тури ОТМлардаги таълим жараёнига талабанинг кенг қўламда ёндашишини ифодалайди. Талабанинг қизиқишлари кенг қўламдаги билимлар соҳасида марказлашади. Унинг ижтимоий фаоллиги ОТМ фаолиятининг барча соҳаларида намоён бўлади. Ўқув фаолиятлари эса дастур доирасидан ташқарига чиқиб, фаоллашади. Натижада бўлажак ўқитувчилар кенг қўламли ихтисослашувга эга бўлиб, ўз соҳаларига оид билимларни чуқур ўзлаштиришга муваффақ бўладилар.

Иккинчи турдаги талабалар фаолияти тор доирадаги аниқ ихтисослашишда намоён бўлади. Ушбу ўринда ҳам талабанинг ўқув-билиш фаолиятлари дастур доирасидан ташқарига чиқади. Ушбу ўринда бўлажак ўқитувчи ўқув-билиш фаолиятининг дастурдан ташқарига чиқиши мустақил билим олиш имкониятларининг кенгайганлигида ифодаланади. Ушбу ўринда талабаларнинг маънавий эҳтиёжлари касбий эҳтиёжлар ва қизиқишлар билан уйғунлашади. Талабалар ўқув-билиш фаолиятининг учинчи тури дастур доирасида амалга оширилиб, у ижодий ва фаоллик характерида эга. Бундай талабалар алоҳида иқтидор эгалари бўлиб, уларнинг ўқув-билиш фаолиятлари мунтазам фаоллашади, касбий билимларни ўзлаштириш, мустақил билим олиш эҳтиёжлари ривожланиб боради. Улар креатив фикрлаш тарзига эга бўладилар. Мутафаккир аждодларимиз бундай талабалар билан алоҳида ёндашув асосида иш олиб борганлар ва уларнинг иқтидорларини ҳар доим қўллаб-қувватлаганлар.

Биз тажриба-синов ишлари давомида талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини таҳлил қилишга интилдик. Таҳлиллар натижасида улар фаолиятининг 3та типологияси фарқланиши аниқланиб, уларнинг ҳар бири ўз хулқ-атвор моделига эгаллиги аён бўлди. Маълумки, талабалар даври интеллектуал ривожланишнинг ўзига хос босқичи ҳисобланади. Бу даврда касбий билим, кўникма ва малакалар билан бир қаторда умуммаданий билимлар ҳам ўзлаштирилади. Аждодларимиз мероси ва замонавий касбий педагогик жараёнларни таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатмоқдаки, талабаларнинг билиш фаолиятини ривожлантириш соҳасидаги кўп асрлик тарихий тажрибалар ва инновацион ёндашувларни уйғунлаштирган ҳолда бўлажак мутахассисларнинг ўқув-билиш фаолиятини самарали ривожлантиришнинг назарий асослари ва педагогик тизимини вужудга келтириш мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини таҳлил қилиш ва интегратив, рефлексив ёндашувлардан фойдаланган ҳолда ривожлантириш нафақат бўлажак мутахассисларнинг интеллектуал тараққиётини таъминлаш, балки уларни касбий ривожлантириш ҳамда олий педагогик таълим тизимини такомиллаштириш учун ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Давидов В.В. Проблемы развивающего обучения. М.: Педагогика, 1986
2. Хайруллаев М. Ўтмиш мутафаккирлари таълим-тарбия ҳақида / Халқ педагогикаси - инсон камолотининг асоси. 1 -китоб. Т.: ЎзПФИТИ, 1992. -110 б.

Фаолият –мақсадларни уйғунлаштирувчи, мотивларни йўналтирувчи ҳаракатлар мажмуидир
Пазылова М.Е. Нукус давлат педагогика институтини

Резюме. Мазкур мақолада талабалар касбий билим, кўникма, малакаларни самарали ўзлаштиришлари учун уларда ўқув фаолиятига тайёрлик, мустақил ўқиб ўрганиш, ўз-ўзларини назорат қилиш ва баҳолаш, билиш фаолиятининг ўзига хос жиҳатларини ўзлаштириш, мустақил тайёрланиш учун ўз вақтларини тақсимлай олиш каби сифатлар шакллантириш масалалари ҳақида келтирилади.

Калит сўзлар: когнитив фаолият, қизиқувчанлик, зукколик, билиш қизиқишлари, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, диққат, зукколик, билиш қизиқишларининг кенглиги, психик функцияларнинг табақалашуви.

Деятельность – это совокупность действий, гармонизирующих цели и направляющие мотивы.

Пазылова М.Е. Нукусский государственный педагогический институт

Резюме. В данной статье речь идет о формировании таких качеств, как готовность к учебной деятельности, самостоятельной учебе, самоконтролю и оценке, овладение отдельными аспектами познавательной деятельности, умение распределять свое время на самостоятельную подготовку, чтобы студенты могли эффективно усваивать профессиональные знания, умения и способности.

Ключевые слова: познавательная деятельность, любознательность, интеллект, познавательные интересы, познание, воображение, память, мышление, внимание, интеллект, широта познавательных интересов, стратификация психических функций.

Activity is a set of actions that harmonize goals and guiding motives.

Pazylova M.E. Nukus State Pedagogical Institute

Summary. This article deals with the formation of qualities such as readiness for learning activities, independent study, self-monitoring and evaluation, mastering specific aspects of cognitive activity, the ability to allocate their time for independent preparation, so that students can effectively acquire professional knowledge, skills and abilities.

Keywords: cognitive activity, curiosity, intelligence, cognitive interests, cognition, imagination, memory, thinking, attention, intelligence, breadth of cognitive interests, stratification of mental functions.

GEOGRAFIYA PÁNIN OQITIWDÄ OQIWSHILARDIN' O'Z BETINSHE PIKIRLEWIN RAWAJLANDIRIW METODIKASI

¹Xodjaeva G.A., ¹Allanazarov K.J., ²Jiemuratova G.O'.

¹*Qaraqalpaq mámleketlik universiteti*

²*Qaraqalpaqstan respublikası Xalıq bilimlendiriw xızmetkerlerin qayta tayarlaw hám olardıń qánigeligin arttırıw Aymaqlıq orayı*

Búgingi kúni mámleketimizde kompetentsiyalıq qatnasqa tiykarlangan jańa bilimlendiriw standartlarınń engiziliwi ulıwma orta bilim beriw mektepleri oqıtıwshıları aldına úlken wazıypalardı qoymaqta. Bul wazıypalardı orınlaw ushın oqıwshılardı bilimli, átirapımızda júz berip atırǵan waqıyalardı tez hám real bahalaytuǵın, sonday-aq, hár qanday mashqala boyınsha durıs sheshim qabıl ete alatuǵın shaxslar etip tárbiyalawımız zárúr. Sebebi, ulıwma orta bilimlendiriwdiń Mámleketlik bilimlendiriw standartınıń tiykarǵı maqsetinde ulıwma orta bilim beriw sistemasın mámlekette ámelge asırılıp atırǵan sotsial-ekonomikalıq reformalar, rawajlangan shet el mámleketleriniń aldınǵı tájriybeleri hám ilim-pán, hám zamanagóy informatsiyalıq kommunikatsiya texnologiyalarına tiykarlangan halda shólkemlestiriw, ruwxıy barkamal hám intellektual rawajlangan shaxstı tárbiyalawdan ibarat ekenligi belgilep berilgen[1]. Bul maqsetti ámelge asırıwda oqıwshılardı tayar oqıw materialları emes, al bilimdi ózleri iyelewge, alǵan teoriyalıq bilimlerin oqıwshınıń kúndelikli turmısında qollana alıwına baǵdarlangan, sonday-aq kreativ hám sın pikirlew kónlikpelerin qalıptestiriwshi tapsırmalardı, olardıń orınlanıwın qadaǵalawǵa kóbirek itibar qaratıwımız kerek. Egerde, oqıwshı tek ǵana tayar maǵlıwmattı alsa, yaki tıńlasa, kórse, yadlasa bunday bilim ústirtin boladı. Sonlıqtanda, tek teoriyalıq bilim berip hám yadlawǵa tiykarlangan mekteplerdiń ornın rawajlandırıwshı, dóretiwshilik iskerlikti ústem qoyatuǵın zamanagóy mekteplerge aylandırıwımız kerek.

Zamanagóy mekteplerdi jaratıw arqalı mektep oqıtıwshılarının pedagogikalıq sheberlik, tereń ilimiy tayarlıq, pedagogikalıq sawatlılıq, kommunikativlik kompetentsiyalarǵa iye bolıw talap etiledi. Bunday sistema járdeminde ǵana oqıwshılardıń óz betinshe kreativ pikirlewin rawajlandırıp, olardıń mashqalalarǵa sheshim taba alıw uqıplılıqların qalıptestirip barıwımızǵa sharayat jaratıladı [3].

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde “Materikler hám okeanlardıń tábiyiy geografiyası” kursında (6-klass) oqıwshılardı geografiyalıq kartalar, geografiyalıq qabıq hám onıń rawajlanıw nızamlılıqları, dúzilisi, ózgeshelikleri, geografiyalıq qabıqtıń quramlıq bólimleri (litosfera, gidrosfera, atmosfera) hám hár bir materik, okeanlardıń tábiyatına tiyisli bilimler beriledi [2]. Kórsetilgen bilimlerde oqıwshılardıń bul kurstı úyreniwı barısında tereń túsiniwi, sabaqlıqta berilgen temanıń mazmunın hám áhmiyetin keńnen ashıp bere alıwı hám iye bolǵan bilimlerin elede keńeytiw ushın karta, atlas, súwret hám sızılmalardı durıs talqılay alıwı kerek.

Mámleketlik bilimlendiriw standartında kórsetip berilgenindey basqa ulıwma bilim beriw pánleri menen bir qatarda geografiya páninde de tábiyat hám geografiya oqıw pánin oqıtıwdıń tiykarǵı maqseti-oqıwshılarda tayanısh hám pánge tiyisli ulıwmalıq kompetentsiyalardı qalıptestiriwden ibarat. Tábiyat hám geografiya pániniń mazmunınan kelip shıǵıp oqıwshılarda pánge tiyisli tómendegi kompetentsiyalar qalıptestiriliwi tiyis:

1. Tábiyiy, sotsial-ekonomikalıq protsess hám hádiyselerdi baqlaw, anıqlaw, túsiniw hám túsindiriw kompetentsiyası;

2. Geografiyalıq obektler, orın atların durıs qollay alıw kompetentsiyası;

3. Globus, geografiyalıq atlas ham kartalardan ámeliyatta paydalana alıw kompetentsiyası;

4. Tábiyattı qorǵaw hám ekologiyalıq mádeniyat kompetentsiyası;

Bul pánge tiyisli kompetentsiyalardıń elementleri milliy standart dárejesi kóleminde oqıwshılarda geografiya pánin ózlestiriw dawamında qalıpsip barıwı kerek. Biziń pikirimizshe házirgi waqıtta ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń oqıtıwshılarının óz ústinde kóbirek islew, izleniw talap etiledi. Tájiriye, izleniwshen oqıtıwshılardan metodikalıq járdemler alıp, ózara tájiriye almasıp, óziniń sheberligin úziksiz túrde asırıp barıwı kerek. Sonday-aq, oqıwshılardı pándi ózbetinshe úyreniwge úyretiw hár bir oqıtıwshınıń wazıypası bolıwı, yaǵnıy, bala óz kúshin

sarıplap, qıyınshılıqlardı jeńip nátiyjege erisiwine, óz bilimine, ózine isenim payda etiwine imkaniyat jaratadı. Bul arqalı bilimdi oqıwshınıń óz betinshe úyreniwdegi roli arttırıp pánge tiyisli kompetentsiyalardı qalıplestirip baramız. Biraq, ayırım oqıtıwshılar ushın ózgerislerge tayar bolıw ańsat bolmaydı. Bunday waqıtları oqıtıwshılardıń arasında salamat básikelesiw ortalığı payda boladı. Juwappershilik hám talaplardıń artıp barıwı oqıtıwshılardıń da óz ústinde kóbirek izleniwın, hár qıylı ideyalardı payda etetuǵın tapsırmalardı tayarlap barıwın talap etedi. Mámleketlik bilimlendiriw standartı talap etetuǵın jańa bilimlerdi ózlestiriwde oqıwshılardıń tikkeley qatnasıwı, belgilengen wazıypalardı óz betinshe erkin orınlawı lazım. Geografiya sabaqlarında oqıwshılardı kartanı oqıwǵa úyretip ǵana qoymastan, bálkim geografıyalıq atamaları daeste saqlapqalıwı arqalı geografıyalıq obektler, orın atamaların durıs qollana alıw kompetentsiyasın da qalıplestirip barıwdan ibarat.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde 6-klassta materikler hám okeanlar tábiyiy geografıyasınıń oqıtılıw jaǵdayın hám mashqalaların anıqlaw maqsetinde oqıtıwshı hám Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı Xalıq bilimlendiriw bólimine qarastı Nókis qalasınıń 25, 3, 48-sanlı, Xojeli rayonınıń 6-sanlı, Nókis rayonınıń 22 hám 32-sanlı, Shomanay rayonınıń 16-sanlı, Qanlıkól rayonınıń 8-sanlı, Kegeyli rayonınıń 19-sanlı, Moynaq rayonınıń 9-sanlı mekteplerinde oqıtıwshılar hám geografıya pání oqıtıwshıları arasında anketa-sorawnamalar ótkerildi. Olardı analizlew arqalı ilimiy izertlewler alıp barıwda kóbirek nelerge itibar qaratıw kerek ekenligi belgilep alındı.

Oqıtıwshılar arasında ótkerilgen anketa analizleri tiykarında bul kurstı úyretiwde bir qansha mashqalalardıń bar ekenligi anıqlandı. Geografiya pání oqıtıwshılardıń aytıwına qaraǵanda 6-klass oqıtıwshıları ushın sabaqlıqta berilgen quramalı hám kem ekenligi oqıtıwshılardıń materiallardı jetkerip beriwdiń qıyın ekenligin aytqan. Sonday-aq sabaq barısında kópshilik oqıtıwshılar tek sabaqlıqtaǵı maǵlıwmatlardı túsindirip beriw menen sheklenip qalmaqta. Temalardıń mazmunın ashıp beriwde sabaqlıqta berilmegen hám oqıtıwshı tárepinen qosımsha qılınatuǵın maǵlıwmatlardı beriwde pánge tiyisli oqıw metodikalıq qollanbalardıń az ekenligin, barlıq waqıtta internet materiallarınan paydalanıw imkaniyatınıń joq ekenligin kórsetip ótken. Sonlıqtan, sabaq protsessinde oqıtıwshılarda qalıplestiriletuǵın kompetentsiyalardıń tolıq sındırılmay atırǵanlıǵın anketa sorawnamaları arqalı anıqlandı.

Otkerilgen sorawnamalarda 6-klassa Materikler hám okeanlar tábiyiy geografıyası páninde oqıtıwshılardıń iyelewı shárt bolǵan geografıyalıq orınlar, geografıyalıq atlas hám kartalardan ámeliyatta paydalana alıw kompetentsiyasın hám geografıyalıq obektler, orın atamaların durıs qollana alıw kompetentsiyasına tiyisli sorawnamalar tiykarında analizlendi. Bizin pikirimizshe geografıyalıq atama hám obektlerdiń jer júzindegi tutqan ornın bilmey turıp, olar haqqındaǵı maǵlıwmatlardı anlı túrde ózlestire almaydı.

Mámleketlik bilimlendiriw standartlarında belgilep kórsetilgenindey 5-klassa Tábiyiy geografıyanıń baslanǵısh kursın tamamlanǵan oqıtıwshılardıń materik, okean, eń iri teńiz, buǵaz, ataw hám yarım atawlardı, jer júzindegi eń bálent taw hám iri tegisliklerdi, dárya hám kóllerdiń atamaların durıs qollana alıw, olardı globus hám kartalardan taba alıw kompetentsiyaları qalıplestiriliwi zárúr. Sonın tiykarında biz tómendegi tiykarǵı sorawlardı berdik :

1-keste

№	Sorawlar	Ul balalar sanı -119. Durıs juwap bergeni(%)	Kızlar sanı- 99. Durıs juwap bergeni(%)	Jámi oqıtıwshılar sanı-218 Durıs juwap bergeni %
1	Pútkil jer sharı betiniń ulıwma maydanı qansha?	68.1%	63.6%	66%
2	Dúnya okeanı betiniń ulıwma maydanı qansha?	63%	49%	56.8%
3	Jer sharınıń eń bálent noqatı?	47.8%	44.4%	46%
4	Jer júzindegi eń tereń kól?	49.5%	48.4%	49%
5	Jer júzinde maydanı jaǵınan eń úlken ataw?	66.3%	47.4%	57.7%
6	Jer júzindegi eń úlken kól?	58.8%	60.6%	59.6%
7.	Maydanı boyınsha jer júzindegi eń úlken okean?	82.3%	86.8%	84.4%
8	Gondvanadan qaysı materikler ajırılıp shıqqan?	21 %	14.1%	17.8%

Analiz nátiyjerinen kórinip turǵanıday oqıtıwshılardan hesh bir sorawǵa 100% durıs juwap alınadı. Bul maǵlıwmatlar oqıtıwshılardı 4-klassa Tábiyattanıw páninen baslap tanıtırıp barıladı. Sabaq protsessinde bul maǵlıwmatlardı tolıq ózlestire almawına belgili dárejede oqıtıwshılardıń tásiri bar. Sebebi, oqıtıwshılardı kúndelikli turmısı ushında zrúr bolǵan tiykarǵı maǵlıwmatlardı tolıq túsindirip, Mámleketlik bilimlendiriw standartı talapların orınlatıw olardıń wazıypası bolıp tabıladı. Mámleketlik bilimlendiriw standartı tiykarında 6-klassa oqıtıwshılar karta masshtabı boyınsha haqıyqiy aralıqlardı anıqlay alıwı, globus hám geografıyalıq kartalardan materik, okean, teńiz, ataw hám yarım atawlardı, jer júzindegi eń bálent taw hám tegisliklerdi, dárya hám kóllerdi taba alıw arqalı globus, atlas hám geografıyalıq kartalardan ámeliyatta paydalana alıw kompetentsiyası qalıplese.

Materikler hám okeanlar tábiyiy geografıyası kursın úyreniwde 5-klassaǵı Tábiyiy geografıyanıń baslanǵısh kursına salıstırǵanda kartografıyalıq qollanbalardı kóbirek paydalanıwımız kerek. Onıń ushın oqıtıwshılar hár qıylı kartalar (materiklerdiń tábiyiy hám siyasiy kartası, relefi, klimati hám t.b) arqalı belgili bir orınǵa sıpatlama beriwge, materiklerdiń maydanın, geografıyalıq ornın úyreniwde shetki noqatlarınń koordinataları, materiklerdiń boylıǵı hám kenligin ólshew yamasa temanı bekkemlew ushın atlas hám jazıwsız kartalar menen islesiwı zárúr.

Oqıtıwshılardan alınǵan sorawnamada olar bul kurstı úyretiwde ushırasatuǵın mashqalalardı kartalardıń jetispewshiligi, atlas hám jazıwsız kartalardı kópshilik almawına baylanıslı kópshilik oqıtıwshılarda bolmaǵanlıǵı sebepli ámeliy tapsırmalar orınlanbay kóbirek teoriyalıq maǵlıwmatlardı berip atırǵanlıǵın kórsetip ótken. Sózimizdiń dálili sıpatında oqıtıwshılardan geografıyalıq orınlardıń kartadaǵı jaylasıwın soraganımızda tómendegi nátiyjelerge iye boldıq.

2-keste

№	Sorawlar	Ul bala-119 Duris juwaplar (%)	Qız bala-99 Duris juwaplar(%)	Jámi-218 Duris juwaplar(%)
1	Qaysı materik tolıǵı menen tek arqa hám batis yarım sharda jaylasqan?	41.1%	45.4%	43.1%
2	Tómenдегі súwrette qaysı materik kórsetilgen ?	30.2%	24.2%	27.5%
3	Materiklerdi maydanınıń izbe-izligi boyınsha tártip penen jaylastırıń	30.2%	40.4%	34.8%
4	Okeanlardı maydanı boyınsha tártip penen jaylastırıń	49.5%	47.4%	48.6%
5	Jer sharındaǵı eń ıssı Afrika materigi iyelegen maydanı boyınsha neshinshi orındı iyeleydi?	48.7%	48.4%	48.1%
6	Eger jer sharı maydanın 510 mln km ² bolsa sonnan 149 mln km ² qurǵaqlıq maydanına teń. Jer sharınıń suwlı maydanına neshe Tınısh okeanın jaylastırıwǵa boladı?	51.2%	50.5%	50.9%

Bunnan oqıwshılarda ele de geografiyalıq atlas hám kartalardan ámeliyatta paydalana alıw kompetentsiyası, kartografiyalıq bilimlerde qalıptestiriwde elede boslıqlardıń bar ekenligi anıqlandı hám pán oqıtıwshıları ushın bul úlken mashqala bolıp esaplanadı. Sonday-aq, bul Mámleketlik bilimlendiriw standartlarıń talapları tolıq orınlanbay atırǵanlıǵı kórsetedi.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde oqıwshılar bul kurstı úyreniw dawamında geografiyalıq atamaların, geografiyalıq terminlerdiń mánisin hám mazmunın tolıq ózlestiriwı kerek. Oqıwshılardıń geografiyalıq terminlerdi biliw kompetentsiyaların sorawnamaǵa bergен juwaplarıń nátiyesin tómendegi kesteden kóriwge boladı.

3-keste

	Sorawlar	Ul bala-119 Duris juwaplar (%)	Qız bala-99 Duris juwaplar(%)	Jámi-218 Duris juwaplar(%)
1	Materik degenimiz ne?	49.5%	37.3%	34.8 %
2	Ataw degenimiz ne?	60.5%	59.5%	60 %
3	Relief degenimiz ne?	49.5 %	40.4%	45.4 %
4	Globus bul-	83.1%	67.6 %	73.8 %
5	Geografiya pání neni úyretedi?	57.1 %	44.4 %	51.3 %
6	Kól dep nege aytamız?	47.4%	48.4%	48.1%
7	Masshtab degenimiz ne?	54.6 %	57.5%	55.9 %
8	Samal degenimiz ne?	50.4 %	49.4 %	50 %
9	Karta degenimiz ne?	46.2%	52.5%	49%
10	Litosfera bul-	39.4%	34.3%	37.1%

Alınǵan maǵlıwmatlar arqalı oqıwshılardıń geografiyalıq terminlerdi eslep qalıwı tómén ekenligin kóremiz. Kórsetilgen protsentlerge itibar berseńiz oqıwshılar basqa terminlerge salıstırǵanda globus haqqında túsiniqleri joqarı ekenligin kóremiz. Búgen oqıwshılar globus haqqında 4-klassta Tábiyattanıw páninde, 5-klassta Tábiyiy geografiyanıń baslıǵısh kursında da oqıǵanlıǵı hám qaytalanǵanlıǵı ushında, sonday-aq, kópshilik jaǵdaylarda globustı jerdiń moduli sıpatında kórgizbeli qural retinde paydalanılıwı sebep bolsa kerek. Sonıń menen birge, oqıwshılar kóbirek jámiyetlik orınlarda globustı kóriw imkaniyatında iye. Keltirilgen geografiyalıq terminlerdiń basqaların da 5-klassta Tábiyiy geografiyanıń baslıǵısh kursınan baslap úyreniledi hám 6-klassta bul túsiniqler elede keńeytip túsindiriledi. Biz bunnan oqıwshılardı geografiyalıq terminlerdi eslep qalıwı ushın qanday da bir mexanizmlerin islep shıǵıw kerek ekenligin kórdik.

Haqıyqatında, geografiya sabaqlarında kartalardıń áhmiyeti júdá kúshli. Biraq bunday boslıqlardı tek kartalardıń yamasa jazıwsız kartalardıń jetispewshiliginen desek qáte boladı. Bul oqıtıwshınıń tayar maǵlıwmattı paydalanǵanlıǵınan hám tayar kórgizbeni kórsetemen degenin anlatadı. Oqıtıwshı óziniń wazıypasına juwapkershilik penen qarasa bul mashqalanıń sheshimin tabıwǵa boladı hám sheshiliwı shárt. Egerde kórgizbelerden hám elektron maǵlıwmatlardan paydalana alıw imkaniyatı bolmasa, oqıwshılardıń kreativ pikirlewin rawajlandırıwshı hár qıylı oqıw tapsırmaların tayarlap olardı orınlatıw jolların izlewı kerek boladı. Bul az ǵana bolsa da tapsırmalardı orınlaw arqalı oqıwshılardı berilip atırǵan bilimniń nátiyeliligine erisiw imkaniyatın beredi. İzertlewimiz dawamında búgingi kúnde oqıtıwshılardıń kópshiligi mekteplerde 6-klassta Materikler hám okeanlar tábiyiy geografiyasın oqıtıwda dástúriy usıllarǵa salıstırǵanda kóbirek pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıp atırǵanına qaramastan sabaqta didaktikalıq qurallarıwǵa itibar qaratılmay atır. Sonıń menen birge biz oqıtıwshınıń sabaqtı qızıǵarlı shólkemlestiriwı ushın zárúrli metodikalıq qollanbalardıń jetispeytıǵanlıǵın hám onı tayarlaw zárúrli de anıqladıq.

Házirgi zaman talaplarınan kelip shıǵıp 6-klassta sabaq hám sabaqtan tis waqıtlarda oqıw iskerligin shólkemlestiriwshı elektron tálim resursların hám oqıwshılardıń bilimin bahalawshı, olardı baqlap barıwshı onlayn tálim sistemasın jaratıw hám olardan paydalanıw mexanizmlerin jetilistiriw zárúr dep oylaymız. Bunıń nátiyesinde oqıwshılardıń geografiya pánin óz betinshe úyreniwı arqalı olarda tábiyiy hádiyselerdi kóz aldına keltiriw kónlikpeleri de qalıplese, kreativ pikirlewi de rawajlanadı [4].

Xaqıyqatında da, oqıtıwdıń sapasın arttırıwdıń eń nátiyjeli usıllarınıń biri bul IKT nan paydalanıw. IKTdan paydalanıw oqıwshılardıń bilimin asırıwda pedagogikalıq qural bolıp xızmet etedi. Sebebi, geografiya sabaqlarında elektron tálim resurslarınan paydalanıw oqıwshınıń pánge bolǵan qızıǵıwshılıǵın asıradı, bilim, kónlikpe hám

uqirliligin jâne de kúsheytedi. Sonday-aq, hár qıylı tapsırmalardı orınlaw arqalı tiykarǵı maǵlıwmatlardı kóbirek eslep qalıw imkaniyatı payda boladı. Degen menen elektron tálim resurslarınan paydalanıw mexanizmi joqarı dárejede jetilistirilmegen. Ásirese, oqıw qaraqalpaq tilinde alıp barılátuǵın mektepler kesiminde bunday elektron oqıw qollanbalarınan paydalanıw imkaniyatı júdá tómén dárejede. O'z imkaniyatlarınan kelip shıǵıp oqıtıwshılar az sandaǵı ózbek tilindegi elektron oqıw qurallarınan paydalanıp kelmekte. Biziń pikirimizshe, oqıwshılar óz ana tilinde berilgen maǵlıwmatlarǵa tiykarlansa oqıtıwdıń sapası jâne de artqan bolar edi. Sonlıqtanda, geografiya pánin oqıtıwdıń nátiyjeliligini arttırıwda qaraqalpaq tilindegi elektron tálim resurslarınan tayarlawdı jetilistiriw zárúr dep esaplaymız.

ÁDEBIYATLAR

1. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. Т-2017.
2. Соатов А., Абдулқосимов А., Миракмалов М. География (материклар ҳам океанлар табиий географияси), Т-2017.
3. Ходжаева Г.А., Жиемуратова Г.О. География darslarida óquvchilarning kreativ fikrlashini shakllantirish masalalari.// Янгиланаётган Ўзбекистонда география: фан, таълим ва инновация номи республика илмий амалий конференция материаллари. Т., ТДПУ, 352-354 б.
4. Ходжаева Г.А., Жиемуратова Г.О. География сабақларын оқытыўда өзбетинше тапсырмаларды пайдаланыўдың әҳмийети.// Илим ҳам жәмийет, №2,2020. 66-68 б.

Geografiya pánin oqıtıwda oqıwshılardıń óz betinshe pikirlewin rawajlandırıw metodikası
Xodjaeva G.A., Allanazarov K.J. Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Jiemuratova G.O. Qaraqalpaqstan respublikası Xalıq bilimlendiriw xızmetkerlerin qayta tayarlaw hám olardıń qánigeligin arttırıw aymaqlıq orayı

Rezyume: Maqalada geografiya pánin oqıtıwda oqıwshılardıń óz betinshe pikirlewin rawajlandırıw ushın qollanıwı kerek bolǵan metodika hám mektep geografiya muǵallimleri, oqıwshıları arasında ótkerilgen sorawnamanıń juwmaǵı haqqında sóz etilgen.

Tayamish sózler: geografiya, metodika, metod, mashqala, kónlikpe, kreativlik, pedagogikalıq texnologiya, nátiyjelilik, MBS, kompetentsiya, zamanagóy mektep, innovatsiya.

Методика развития самостоятельного мышления у учащихся при обучении географии
Ходжаева Г.А., Алланазаров К.Ж. Каракалпакский государственный университет

Жиемуратова Г.О. Региональный центр переподготовки и повышения квалификации работников народного образования Республики Каракалпакстан

Резюме: В статье рассматривается методика развития самостоятельного мышления учащихся при обучении географии, а также обсуждаются результаты опросов, проведенных среди учителей и учащихся по школьной географии.

Ключевые слова: география, методика, метод, упражнение, творчество, педагогическая технология, эффективность, ГСО, компетентность, современная школа, инновации

Methods of developing students' independent thinking in teaching geography
Khodjaeva G.A., Allanazarov K.J. Karakalpak state university

Jiemuratova G.O. Regional Center for Retraining and Professional Development of Public Educators of the Republic of Karakalpakstan

Resume: The article discusses the methodology that should be used to develop students' independent thinking in teaching geography and the results of a survey conducted among school geography teachers and students.

Key words: geography, methodology, method, problem, skill, creativity, pedagogical technology, efficiency, SES, competence, modern school, innovation.

ОРТА АРАЛЫҚЛАРҒА ЖУЎЫРЫҰШЫЛАРДЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН АНЫҚЛАҰ УСЫЛАРЫ

Қойлыбаев Б. Д.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Ақуаллығы: Мәмлекетимиз келешегі болған жасларды ұатан сүйиўши, мәмлекет раўажланыўына қатнаслы, социаллық жақтан жуўапкершиликли етип тәрбиялаўда физикалық тәрбия хәм спорт тийкарғы қурал болып хызмет етпекте. Усы жағынан физикалық тәрбия хәм спортты раўажландырыў, бул тараўдағы машқалаларды шешиў, физикалық тәрбия хәм спорт қәнигелерин бәсекилес кадрлар етип таярлаў, олардың билим хәм қәнигелигин жетилистирип барыў тийкарғы ўазыйпаларымыздан бири. Бул бойынша Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2017-жыл 3-июньдағы «Физикалық тәрбия хәм ғалабалық спортты және де жетилистириў ис-илажлары ҳаққында»ғы ПҚ-3031-санлы қарарында ғалабалық спорт түрлерин раўажландырыў тийкарында қәбилетли спортшыларды таңлап алыў хәм оларды көп жыллық таярлық басқышларында мақсетли таярлаў ўазыйпалары көрсетип өтилген. Хәммемизге белгили, усы қарар хәм пәрманлардың орынланыўын тәмийинлеў, әмелиятқа енгизиў керек. Орта хәм узақ аралықларға жуўырыўшылардың физикалық раўажланыўы, әлбетте, әҳмийетли факторлардан есапланады. Соның менен бирге, олардың дене дүзилисинде дене узынлығы, аўырлығы, қол хәм аяқ узынлығы, функционал көрсеткишлеринен өкпениң тирилик сыйымлығы, жүрек урыў саны, артериал қан басымы хәм басқа физиологиялық көрсеткишлер жақсы қәлиплескен болыўы керек. Себеби, усы көрсеткишлер орта хәм узақ аралыққа жуўырыўшыларда спорт нәтийжесин жоқары дәрежедеги көрсеткишлерге имканият беретугын тийкарғы факторлар саналады. Буннан тысқары орта хәм узақ аралыққа жуўырыўда жоқары спорт нәтийжесин көрсетиўге хызмет етеди. Сондай-ақ, физикалық раўажланыўы орта хәм узақ аралыққа жуўырыўшыларды қәдемлер узынлығы хәм жийлигине (частотасына), сондай-ақ тезлиги менен туўырдан-туўыры қатнаслы. Соның

ушын орта хэм узақ аралықларға жуўырыўшыларды таңлаўда усы көрсеткишлерди итибарға алыў керек. Соның менен бирге, олар менен өткерилетуғын шынығыў жүклемелерин режелестириўде физикалық раўажланыў хэм функционал көрсеткишлерди басқа факторлар сыяқлы инабатқа алыў бүгинги күнде тараўдағы теориялық хэм әмелий әҳмийетке ийе болған актуал мәселелерден есапланады.

Орта аралықларға жуўырыўшылардың физикалық раўажланыўы спортшылардың организми жас болғанлығы себепли өсиў хэм раўажланыў процессиниң даўам етип атырғаны менен белгиленеди, ол тиккелей тәшўишсиз хэм бир нормада айрықша мүшелер хэм системаларда өсиў жағдай гүзетилиўи менен белгиленеди, сондай-ақ, бир ўақытта жынысый жетилисиў хэм жуўмағына жетеди. Усы мүнәсибет пенен дене дүзилисидеги өзгерислер организмниң жыныс хэм индивидуал өзгешелигинде анық көринеди. Бул жаста денениң бойға өсиўи пәсейеди хэм оның көлеми еnine қарап өсе баслайды. Өспирим жигитлер хэм қызлардың дене дүзилисиндеги айырмашылықлар максимал дәрежеге жетеди. Жас өспиримлер бойының өсиўи хэм дене салмағы бойынша қызларды куўып өтеди. Өспиримлердиң (орташа) қызларға қарағанда 10-12 см. ге бәлент хэм 5-8 кг.ға ауырлаў болып, олардың булшық етлери массасы пүтин дене массасына қарағанда 13 процентке ауырласыўы хэм тери асты май тоқымалары массасы болса қызларға қарағанда 10 процентке кемлиги менен белгиленеди.

Сондай-ақ, өспиримлердиң геўдеси бираз келтерек, қол хэм аяқлары қызларға қарағанда улынырақ болады. Инсан организми раўажланыўының соңғы жуўмақлары басқышы басланыўы 18-20 жастан 25-28 жасқа шекем даўам етеди [1,10] [А.И. Икрамов, В.И. Дубровский хэм басқалар].

Медицина әмелиятында 15 жастан 18 жасқа шекемги болған балалар жас өспиримлер деп есапланады. Биологиялық көз-қарастан болса жынысый жетиклик басланыўынан усы ақырына шекемги болған дәўири есапланады. Ул балалар хэм қызлар ортасында ержетиў процесслери хэм де раўажланыўында айырмашылықлардың болыўы, буннан тысқары, организмниң раўажланыўында жүдә үлкен индивидуал тербеліўлер бар екенлиги менен белгиленеди.

Өспиримлик дәўиринде организмниң еркек хэм ҳаял жынысы бойынша гормонал қайта қурылыўы хэм қәлиплесиўи өз жуўмағына жетеди. Турмыс хызметиниң барлық түрлеринде жынысый айырмашылықлар анық көринеди. Ул балалардың дене дүзилисиниң өзине тән өзгешелиги ийин кеңлиги, көкирек қәпеси хэм тар шанақ есапланады. Қыз балалардың қәўметине толықлыққа тән, санларының айналасы ийин кеңлиги, айланасынан өзгешелениўи менен анық көринеди. Өспиримлердиң сүйеклери бираз жуўан хэм беккем болады, бирақ сүйеклениў процесси пүткиллей тоқтайды. Омыртқа пағанасы бир қанша беккемлениди, көкирек қәпеси болса жедел раўажланыўда даўам етеди, бул ўақытлары олар деформацияға кемирек ушрайды, хәттеки анағурлым дәрежедеги ауырлықтағы күштиң келиўи, зорығыўларға шыдамы хэм күши жетеди. [А.А. Баранов, 2012-ж]; [И.И. Саттибаев, 1998-ж.].

Бул ўақытта булшық ет дүзилисиниң раўажланыўы тийкарынан тамамланады.

- Қыз балаларда болса булшық етлери ауырлығы 15 жасқа шекем қәлиплессе, ул балаларда 18 жасқа келип үлкен адамлардың көрсеткишлерине жақынласады. Бунда ул балалардың булшық етлери күши қыз балаларға қарағанда шама менен 30 процентке көп болады.

Булшық етлердиң шыдамлылығы 20-30 жасқа шекем арта береді. Ер жетиў алды хэм ер жетиў жаста өсиў хэм де раўажланыўдағы болатуғын жағдайлар, айырым ўақытларда өспирим саламатлығына қолайсыз тәсир көрсетиў итималлығы да бар. Усы дәўирде жүзеге келетуғын медициналық машқаласы да әне усында. Сол себепли, айырым дене мүшелериниң хэм системаларының раўажланыўы бир ўақыттың өзінде бир қыйлы раўажланбайды. Айырым мүшелериниң жетилисиўи улыўма раўажланыўының барысынан илгерилеп, басқаларында болса керисинше кешигеде, буның нәтийжесинде организмниң оптимал хызмет көрсеткиши ўақтыңша бузылады. Бундай жағдайды физиологлардың айтыўынша: көбинесе жүрек-тамырлар системасы хызметинде билинеди хэм жүректің өсиўи тамыр системасының раўажланыўынан илгерилеп кеткенде яки оннан артта қалғанда гүзетилиўин В.И. Дубровский өз изертлеўлеринде дәлиллеп берген. Көпшилик жағдайларда организмниң қәлиплесиўи тамамланғаннан кейин бул функционал бузылыўлар тоқтайды.

Орта аралыққа жуўырыўшы 17-20 жаслы спортшы қызларда ӨТС (Өкпениң тиришилик сыйымлығы) орта есапта 3200 мл. дан 4200 мл. ға шекем, жигитлерде болса 4000 мл. дан 4900 мл. ға шекем қурайды. Оларда өкпениң максимал вентилциясы көбейеди хэм минутына 81 хэм 75 мл. ға шығады. Өкпениң пүткиллей хэм салыстырмалы көрсеткиш муғдары асыўын даўам етеди. Демек, үлкен жастағы спортшыларда өкпе хэм дем алыў органларының қосымша имканиятлары үлкенлиги менен анықланады. Спортшыларды таярлаў системасында орта аралыққа жуўырыўшылардың физикалық раўажланыўы яки морфологиялық көрсеткишлерин үйрениў ушын көпшилик алымлар тәрәпинен илимий изертлеўлер алып барылған. Олардан В.Д.Сячин берген мағлыўматта дене узынлығы 18-20 жастағы орта аралыққа жуўырыўшылардың $176,87 \pm 4,51$ см. ди қурайтуғынын көрсеткен болса, дене ауырлығы $66,61 \pm 5,1$ кг теңлиги көрсетип өтилген.

Көкирек қәпес кеңлиги бойынша болса орта аралыққа жуўырыўшылар $92,84 \pm 2,71$ теңлигин көрсетеди. Аяқ узынлығы ол берген мағлыўмат бойынша $95,37 \pm 3,49$ см. ди қураған. Сан айланасы $53,71 \pm 2,35$ см. ди қурайтуғынлығын көрсеткен. Усы алынған мағлыўматларды изертлеўге тартылған спортшылар менен салыстырмалы анализ еткенимизде изертлеўге тартылған 24 орта аралыққа жуўырыўшыларда дене узынлығы орташа $173,9 \pm 238$ см. ге теңлиги гүзетилди. Дене ауырлығы болса орташа $60,3 \pm 3,49$ кг ға тең екенлиги изертлеўде анықланды. Денениң бел узынлығы $90,5 \pm 2,23$ см ге тең екенлиги изертлеўде анықланды. Нәўбеттеги аяқ узынлығы бойынша өткерилген тәжирийбеде $83,9 \pm 2,40$ см ге тең екенлигин көрсетти. Аяқ

узынлығын анықлау бойынша өткерилген изертлеуде басқа спортшыларға қарағанда бизің спортшыларда бел тәрәпинің аяқ тәрәпине қарағанда ұзынлығы анықланды. Бул спортшының келип шығуына, географиялық жайласуына хәм ықлым шараяты менен байланыслығын көрсетеди. Көкирек кәпес кеңлиги болса $90,5 \pm 2,38$ см $90,5 \pm 2,38$ см ге тең екенлиги гүзетилди.

Биз тәрәпимизден физикалық раўажланғанлығын анықлау бойынша алынған нәтийжелер 1-кестеде берилди.

1-кесте. Тәжирийбе топары сыналыушыларының изертлеу алдындағы физикалық раўажланыу динамикасы.

№	Көрсеткіштер Ф.И.П.	Денениң ұзынлығы (см)	Денениң салмағы (кг)	Белінің ұзынлығы (см)	Аяғының ұзынлығы (см)	Дем алғанда (см)	Дем шығарғанда (см)	Тыныш жағдайда (см)
1	Б.А.	178	64	96	82	97	94	96
2	К.Ж.	174	63	90	84	93	88	90
3	С.А.	172	61	87	85	91	86	88
4	А.Б.	173	56	89	84	93	87	90
5	А.Р.	177	58	91	86	96	91	92
6	С.Ж.	175	67	95	80	97	91	93
7	Ж.А.	172	57	90	82	93	87	90
8	А.К.	170	56	89	81	91	86	89
9	Б.С.	176	62	93	83	94	88	91
10	А.П.	176	64	92	84	95	89	92
11	О.Р.	173	59	90	83	92	86	89
12	Р.Н.	171	56	89	92	90	84	87
13	У.А.	173	61	91	82	94	94	96
14	А.Г.	176	62	90	86	93	88	90
15	Т.С.	171	58	89	82	90	86	88
16	М.Н.	170	55	87	83	88	87	90
17	Ж.Т.	176	60	91	85	92	91	92
18	Н.И.	172	58	89	83	91	91	93
19	Б.А.	177	60	92	85	96	87	90
20	А.С.	172	60	91	84	93	86	89
21	Д.С.	174	58	88	86	92	88	91
22	Ж.К.	177	64	91	86	96	89	92
23	К.Д.	175	68	91	82	93	86	89
24	С.Б.	174	62	89	85	93	84	87
Орташа көрсеткіш		173,9± 2,38	60,3±3,49	90,5±2,23	83,9±2,40	93,0±2,31	88,0±2,72	90,5±2,38

Алынған нәтийжелерди В.Д.Сячин берген мағлыұматлар менен салыстырмалы анализ қылынғанда, денениң ұзынлығы бойынша 3 см ге артта қалған болсақ, денениң ауырлығы бойынша 6 кг парық бар екенлиги гүзетилди, көрирек кәпеси кеңлигинде сезилерли айырмашылық жоқ екенлиги анықланды. Изертлеу барысында тийкаргы айырмашылықтар аяқ ұзынлығында гүзетилди. В.Д. Сячин берген аяқ ұзынлығы бойынша мағлыұматлардан 10-12 см парық бар екенлиги анықланды. Денениң бел жағының раўажланғанлығын анықлау бойынша өткерилген изертлеуде оларда 81,5 см ди қураса, бизің спортшыларда бул көрсеткіш $90,5 \pm 2,23$ см ге тең екенлиги гүзетилди. Изертлеуде тийкаргы парық денениң бел ұзынлығында 9,0 см ге шекем қурайтуғыны менен өзгешеленеди. Өткерилген изертлеу нәтийжелериниң салыстырмалы анализи соны көрсетеди, спортшыларымыздың физикалық раўажланыуы, дене ұзынлығы хәм бел бөлиминиң ұзынлығы менен басқа спортшыларға қарағанда дене ұзынлығы парықланды. Демек, бул 800 метр аралыққа жууырыушылардың ауырлық орайы басқа спортшыларға қарағанда пәсирек орында жайласқанлығын көрсетеди. Бул спорта үлкен әхмийетке болып қәдемлер ұзынлығы жийлиги (частотасы), жууырыу тезлигине өз тәсирин көрсетеди. Себеби 800 м аралыққа жууырыуда спорт нәтийжесиниң жоқарылығы тууырдан-тууы физикалық раўажланыу менен де байланысly, 800 м аралыққа жууырыушы спорт усталығына талабан спортшылардан пүтин аралық бойлап жууырыуында орташа 7,15 м/с тезликте жууырса, қәдемлер ұзынлығы 165-172 см ди қурайды. Қәдемлер жийлиги (частотасы) болса хәр минутта 4,10-4,05 м тең болады. Старт басланғаннан кейинги жууырыуда жууырыу тезлиги орташа 7,20 м/с тең болса, қәдемлер ұзынлығы 165-173 см ди қурайды, қәдемлер жийлиги (частотасы) болса хәр минутта 4,10-4,05 ге тең болады. Аралықтың соңында шекке кирип келиуде жууырыу тезлиги 7,20 м/с тең болса қәдемлер ұзынлығы орташа 168-175 см ди қурайды. Қәдемлер жийлиги (частотасы) болса хәр минутта 4,12 -4,06 ны қурайды. Әлбетте бунда спортшының физикалық раўажланыуы басқа себеплер киби спортшының спорт нәтийжелериниң өсиуіне хызмет етеди.

Жуумақ. Өткерилген физикалық раўажланыуды анықлау бойынша педагогикалық тәжирийбе нәтийжелери төмендеги жуумаққа келиу имканын берди: Илимий методикалық әдебиятлардың анализи соны көрсетти, 800 м аралыққа жууырыушы спортшылардың физикалық раўажланыу жағдайын көрсетиу бойынша жетерли дәрежеде әдебиятлар ислеп шығылмаған. Орта аралыққа жууырыушы спортшылардың көп жыллық таярлық басқышларына бағдарлауда шуғылланыушылар ишинен қәбилетли спортшыларды таңлап алыуды дурыс жолға қойу талап етиледі. Себеби орта хәм узақ аралыққа жууырыушыларды таярлау системасында

олардың дене узынлығы, көкірек қәпес кеңлиги кең болған, аяқ узынлығы белге қарағанда узын болған спортшыларда қәдемлер узынлығы жиілиги (частотасы) хәм қәдемлер саны үлкен әхмийетке ийе болып, жоқары спорт нәтийжелерине ерисіуине имкан жаратады.

Орта аралыққа жууырыушылардың 800-1500 м аралыққа бағдарлауда ең дәслепп антропометрикалық көрсеткішлерин итибарға алыу керек. Бул болса спортшылар таярлау системасында шынығыу жүклемелерин режелестириуде физикалық рауажланыуын басқа факторлар сыяқлы итибарға алыу зәрүр. Себеби усы факторлар режелестириу менен туурыдан-тууры байланысly. Бул болса ертенги күнимиз ушын зор спортшыларды таярлау нәтийжелигин тәмийинлейди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 3 июндаги “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3031-сон Қарори.
2. Брин В.Б. Физиология человека в схемах и таблицах. – СПб., 2017.
3. Волцит П.М., Тело человека. Анатомия. Физиология. Здоровье. Иллюстрированная энциклопедия / сост.. – М., 2012.
4. Граевская Н.Д., Долматова Т.И. Спортивная медицина. Курс лекций и практические занятия. – М., 2018.
5. Козлов А.И., Вершубская Г.Г., Антропометрические показатели физического развития и пищевого статуса в практике отечественной гигиены // Вопр. питания. 2019 г. Т.88, № 5. С. 5-16. doi: 10.24411/0042-8833-2019-10048.
6. Никитушкин В.Г., Сулов Ф.П. Спорт высших достижений: теория и методика. – М., 2017.
7. Сапин М.Р., Сивоглазов В.И. Анатомия и физиология человека (с возрастными особенностями детского организма). – М., 2002.

Ўрта масофаларга югурувчиларнинг жисмоний ҳолатини аниқлаш усуллари
Қойлыбаев Б.Д. Қарақалпақ давлат университети

Резюме. Ушбу мақолада ўрта масофага югурувчи спортчиларни жисмоний ривожланишини аниқлаш, етакчи олимлар томонидан берилган маълумотлар билан киёсий таҳлил натижалари ва жисмоний ривожланишни, қадамлар узунлиги, частотасы ва югуриш тезлигига таъсири очиб берилган.

Калит сўзлар: Жисмоний ривожланиш, спортчи, ўрта масофага югуриш, антропометрик кўрсаткичлар, қадамлар узунлиги, қадам частотасы ва югуриш тезлиги.

Методы определения физического состояния бегунов на средние дистанции
Қойлыбаев Б.Д. Каракалпакский государственный университет

Summary. This article reveals the results of a comparative analysis with the data provided by leading scientists to determine the physical development of middle-distance runners and the effects of physical development, step length, frequency, and running speed.

Keywords: Physical development, athlete, medium distance running, anthropometric indicators, step length, step frequency and running speed.

Methods for determining the physical condition of middle-distance runners
Koilybaev B.D. Karakalpak State University

Резюме. В этой статье описаны результаты сравнительного анализа с данными, предоставленными ведущими учеными, для определения физического развития бегунов на средние дистанции и их влияние на физическое развитие, частоту шагов и скорость бега.

Ключевое слово: физическое развитие, спортсмен, бег на средние дистанции, антропометрические показатели, длина шагов, частота шагов и скорость бега.

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ «ИНТЕЛЛЕКТ КАРТА» И «РАНЖИРОВАНИЕ» ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК РУССКОГО ЯЗЫКА В КАРАКАЛПАКСКОЙ ШКОЛЕ

Хошмуратова И. П.

Каракалпакский государственный университет

Современная модель образования требует активного поиска новых целей, форм организационных структур и технологий обучения. Это связано с тем, что на рубеже 21 века человечество вступило в переходный период от общества индустриального к информационному, от письменной культуры к культуре информационно-компьютерной. Образовательная модель 21 века – это целостная система основополагающих идей, целей, принципов и методов обучения и воспитания. Главное в образовательном процессе – это перспектива формирования нового типа человека, ориентированного в своих мнениях и действиях на диалог сотрудничества и взаимопонимания [1].

В Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям отмечены такие важные задачи, как «дальнейшее совершенствование системы непрерывного образования, повышение возможностей предоставления качественных услуг образования, а также придерживаться политического курса, направленного на подготовку высококвалифицированных кадров в соответствии с требованиями современного рынка труда» [2.]. В результате этого значительно возрастают требования к качеству образовательной подготовки учащихся. Преподаватель в таких условиях стоит перед необходимостью совершенствования всех сторон обучения, но на первое место выходят проблемы совершенствования урока – основного процесса образовательного взаимодействия преподавателя и учащегося. Как же повысить эффективность современного урока русского языка?

Современный урок должен быть интересен, информационно насыщен, а материал понятен обучающимся, задача преподавателя - найти такие методы организации образовательного процесса, которые не только соединяли бы теоретические знания и практические умения учащихся, но и способствовали формированию их мировоззрения в целом.

В содержании дисциплины «Русский язык» помимо основного компонента - приобретение знаний, умений, навыков - важное значение приобретают коммуникативный и культуроведческий компоненты. Коммуникативный компонент ориентирован на развитие таких свойств личности, как ее коммуникабельность, контактность в различных ситуациях общения, готовность к сотрудничеству.[3]. Культуроведческий компонент призван обеспечить культурную идентификацию обучающегося, под которой понимается «установление духовной взаимосвязи между собой и своим народом, переживания чувства принадлежности к национальной культуре, интериоризация (принятие в качестве своих) ее ценностей, построение собственной жизни с их учетом» [4]. Пословицы и поговорки - это тот пласт лексики, в котором народ средствами языка консервирует свое национальное самосознание, свою культуру, наработанную веками мудрость и житейскую философию. Фразеология отражает этнографические, исторические и бытовые факты, данные о духовном развитии общества, которому принадлежит язык.

В связи с этим при изучении пословиц и поговорок в школе учитель должен не только владеть языковедческим материалом, но и знать историю и этнографию народа, язык которого изучается. Учитель становится своеобразным мостом между индивидуальной психологией учащегося и психологией народа. Он должен осознать эту свою миссию, которая становится вдвойне ответственнее, если учащиеся владеют также своим родным языком, а значит - имеют иной менталитет, иное национальное самосознание. В таких условиях учитель должен учитывать историю, культуру и духовный опыт уже двух народов, демонстрировать учащимся сходства и различия в философии, истории, культуре, менталитете двух народов.

Выявление в процессе обучения русскому языку факторов межъязыковой интерференции в национальной аудитории позволит поднять уровень обучения русскому языку, поможет также взаимопроникновению двух культур, должно привести к более внимательному отношению представителя одной культуры к другой. Правильная организация работы при изучении русского языка в национальной аудитории, учет различных условий формирования русско-национального и национально-русского двуязычия при отборе оптимальных для данного региона форм и методов обучения обуславливает конечную цель - формирование всех видов речевой деятельности - говорения, аудирования, чтения, письма. Пословицы и поговорки занимают особое место в формировании русской речи учащихся-каракалпаков. В то же время правильное употребление в речи предусмотренных программой пословиц и поговорок связано с большими трудностями. Основные трудности в практическом усвоении пословиц и поговорок русского языка обуславливаются межъязыковой интерференцией.

Среди жанров фольклора язык паремий вызвал и вызывает особый интерес у лингвистов, а также методистов. Паремии исследуются в лексическом, лексико-семантическом, жанрово-стилистическом, в структурно-синтаксическом, а также в методическом аспектах. Имеется много диссертационных работ, в частности, А. А. Шрамма, И. А. Филипповской, Г. С. Варлаковой, З. К. Тарланова, В. Г. Гака, Д. О. Добровольского, А. В. Кунина, А. Г. Назарян, Ю. П. Солодуб, Г. З. Черданцевой. Паремий являются объектом изучения многих методистов.

В научном труде казахского методиста Кошербаева А. Н. в своем труде «Изучение русского и казахского фольклора в их взаимосвязи как средство приобщения учащихся к культурному наследию народов: 5-6 классов русскоязычных школ Казахстана» [5] говорит о том, что взаимосвязанное изучение национальных литератур имеет большое образовательно-воспитательное значение. При этом значительно расширяется кругозор, углубляются познавательные интересы учащихся, активизируются их практические умения. Сопоставительное изучение литератур способствует более прочному и сознательному усвоению материала, изученного на уроках, помогает понять национальное своеобразие каждой литературы. Мы разделяем мнение ученого, согласно которому все выше сказанное обогащает духовный мир учащегося, развивает эстетический вкус и нравственные качества.

А методист Григорьева Любовь Федоровна в своей работе «Взаимосвязанное изучение русской, родной, зарубежной сказки в 5 классе якутской школы» [6] актуальным выделяет тот факт, что тема исследования определяется объективной значимостью взаимосвязанного изучения русской, родной и зарубежной литератур для совершенствования литературных знаний и умений учащихся. Современная концепция литературного образования предусматривает усиление внимания к произведениям, отражающим историю, традиции, культуру, литературу разных народов. Практическое решение данной проблемы возможно в процессе взаимосвязанного изучения русской, родной, зарубежной литератур. Автор также выделяет одной из основных задач литературного образования является воспитание вдумчивого читателя, способного осмысленно воспринимать художественное произведение как отражение национально-самобытного и общечеловеческого. Национальная школа должна развиваться как школа диалога культур.

Калмыцкий методист Оконов Борис Босхмджиевич в своей работе «Устное народное творчество в становлении и развитии литературного образования в Республике Калмыкия» [7] также отмечает, что роль фольклора значительна и в интеллектуальном развитии учащихся, так как он приобщает их к духовным ценностям национальной и мировой культуры. Не случайно фольклор как носитель национальных традиций

означает «народная мудрость», «народное знание». Становление национальной школы, обновление ее содержания - это одно из стратегических направлений в решении современных проблем образования. Обращение к историческим корням, к обычаям и традициям народа, к выработанным им в течение столетий духовно-нравственным ценностям способно изменить пренебрежительное отношение молодежи к своей культуре, приостановить процесс утраты этноязыковых традиций. На наш взгляд, приобщение учащегося к духовным ценностям определенной этнокультурной среды становится более полным и рельефным при включении в его речь фольклорных жанров, которые обеспечивают трансляцию культуры в разных формах.

Сейчас мы находимся на новом этапе развития потребности общества. Информационный бум, формирование рыночных отношений в мире труда, сложные экономические условия требуют подготовки человека к активному самостоятельному решению многих жизненных вопросов, среди которых выбор образовательной траектории, выбор наиболее целесообразного для будущего трудоустройства содержания подготовки, способность самостоятельно ориентироваться в мире информации, быстро восполнять пробелы в знаниях. И исходя из этого, мы можем сказать, что одним из эффективных условий формирования в процессе обучения профессиональных и общих компетенций является использование активных и интерактивных технологий обучения.

Под интерактивной технологией обучения мы понимаем такую организацию процесса обучения, в которой определяющую роль играет активная позиция обучающегося в постоянном индивидуальном и групповом взаимодействии с другими субъектами и средствами обучения. Интерактивное обучение - это диалоговое обучение, в ходе которого осуществляется взаимодействие между учащимся и учителем, между самими учащимися, между учащимся и компьютерной обучающей или контролирующей программой, между учащимся и информационно-образовательной средой учебного заведения [8].

Как отметила методист Ахмедова Л.Т.: «в ходе интерактивного взаимодействия происходит активизация познавательной деятельности учеников, повышение их самостоятельности и инициативности. Совместная деятельность обучающихся в процессе познания, освоения учебного материала означает, что каждый вносит в этот процесс свой особый индивидуальный вклад, что идет обмен знаниями, идеями, способами деятельности, ценностями. Причём происходит это в атмосфере доброжелательности и взаимной поддержки. [9]

Назовём некоторые интерактивные технологии и методы, посредством которых можно внедрить интерактивную модель обучения в рамках урока: мозговой штурм; кластер, лекции с проблемным изложением; эвристическая беседа; различные виды дискуссий; конференции; игровые технологии (деловые и ролевые игры); информационно-коммуникационные технологии; кейс-метод; технология моделирования; виртуальные экскурсии; работа в группах; метод эмпатии (личной аналогии); инсценирование и др.

Для того, чтобы глубже раскрыть изучаемую тему мы выбрали такие интерактивных методов, как: «Поиск соответствий», «Интеллект карта», которые, на наш взгляд, позволят нам заинтересовать учеников, вовлечь их в учебный процесс, научат работать как индивидуально, так и в группе, помогут правильно оформить высказывание, а главное, помогут критически осмыслить предлагаемый учебный материал.

Рассмотрим их:

Интеллект-карта – это графическое выражение процесса мышления. Метод интеллект-карта предложен американским психологом Тони Бьюзен. Изучением метода в России занимается профессор Санкт-Петербургского университета Б. Е. Александровна. Эффективность карт связана с устройством человеческого мозга, отвечающего за обработку информации. Интеллект-карты задействуют оба полушария, формируют учебно-познавательные компетенции обучающихся, развивают их мыслительные и творческие способности. Поэтому они являются важнейшим инструментом восприятия, обработки и запоминания информации, развития памяти, мышления, речи [10].

Традиционные способы переработки информации трудоёмки и неэффективны. Бьюзен утверждает: «Традиционное конспектирование ведет к неоправданным потерям времени, а именно: записывается много ненужной информации; теряется время на прочтение впоследствии этой ненужной информации; теряется время на повторное прочтение ненужной информации; теряется время на поиск ключевых слов.

Интеллект-карта имеет ряд преимуществ перед традиционной, линейной формой представления информации: легче выделить основную идею, если она размещена в центре листа в виде яркого графического образа; внимание концентрируется не на случайной информации, а на существенных вопросах; чётко видна относительная важность каждой идеи. Более значимые идеи находятся ближе к центру, а менее важные – на периферии; быстрее и эффективнее запоминается и воспроизводится информация за счёт её разноцветного и многомерного представления; структурный характер карты позволяет без труда дополнять её новой информацией (без вычёркиваний, вырезаний, вставок и т.п.).

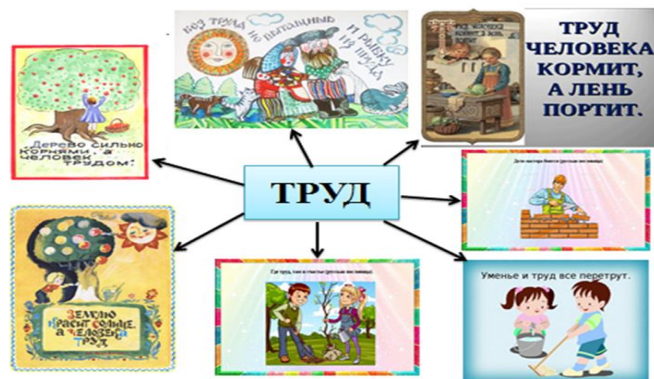
Кроме этого, процесс построения интеллект-карт делает обучение творческим и увлекательным. Составляя мыслительные карты, т.е. рисуя мысли, учащиеся демонстрируют индивидуальный способ восприятия, обработки и представления информации. Деятельность становится наблюдаемой, более того, наблюдаемыми становятся и умения, формирующиеся у обучающихся в процессе деятельности.

Метод интеллект-карта позволяет: формировать коммуникативную компетентность в процессе групповой деятельности; формировать общеучебные умения, связанные с восприятием, переработкой и

обменом информацией (конспектирование, аннотирование, участие в дискуссиях, подготовка докладов, написание рефератов, статей, аналитических обзоров и т. д.); улучшать все виды памяти (кратковременную, долговременную, семантическую, образную и т. д.) обучающихся; ускорять процесс обучения.

Мыслительные карты можно составлять традиционным способом (цветными карандашами), с помощью презентации или специальной программы ConceptDraw [11].

На примере хотим показать выполненный учащимися 6 класса № 17 средней школы города Нукус интеллект - карту по пословицам и поговоркам русского языка для обучающихся в каракалпакской школе на тему «Труд».

Таким образом, как показал опыт, использование этого метода позволяет проводить систематизацию и обобщение знаний динамичнее, а проверку уровня знаний и умений быстрее, а главное – эффективнее для самих обучающихся.

Ранжирование - (от франц. ranger - выстраивать) - приём, при котором обучающийся выстраивает все объекты в списке в ряд в порядке возрастания или убывания, значимости или важности и т.п. заданного критерия. [12]

Например, покажем использование приёма «Ранжирование» при выполнении задания: Как вы понимаете пословицу? «Ученье свет, а не ученье тьма» Представьте себе, что вы плохо учитесь в школе, после окончания вы должны поступить в высшее учебное заведение. Как вы думаете, плохо учившись в школе, вы можете поступить в высшее учебное заведение? Для того чтобы поступить в вуз что вы должны сделать? Отметьте сначала самые важные, потом менее важные ваши действия, для решения этой задачи. Обоснуйте свой выбор. Итак, можно сказать, что прием «Ранжирование» помогает учащимся анализировать и оценивать элементы объекта, определять и уточнять их критерии для сортировки, аргументировать выбранные варианты, рассматривать и сравнивать аргументы «за» и «против», рассматривать вопросы с различных точек зрения.

Таким образом, В ходе обучения с использованием интерактивной методики развиваются способности учащихся воспринимать информацию с экрана, перекодировать визуальный образ в вербальную систему, оценивать качество и осуществлять избирательность в потреблении информации.

В современной методике преподавания русского языка в средней школе необходимо учитывать все условия для качественного развития коммуникативных навыков и употребления средств речи русского языка в общении. Пословицы и поговорки – идеальный материал для расширения словарного запаса, поскольку их набор ситуативно адаптивен и богат. Пословицы и поговорки обладают воспитательным потенциалом и необходимой дидактической емкостью.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андрианова Г.А. Целеполагание и рефлексия как метапредметные виды учебной деятельности. // Интернет-журнал "Эйдос". 2011.
2. Указ Президента Республики Узбекистан от 7 февраля 2017 года «Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития страны в 2017—2021 годах».
3. Аствацатуров Г.О. Технология целеполагания урока. Г.О.Аствацатуров. — Волгоград: Издательство «Учитель», 2008.
4. Бакулина Г.А. Обучение русскому языку средствами субъективизации. – «Русский язык в школе», № 3, 2003.
5. Кошербаева, А. Н. «Изучение русского и казахского фольклора в их взаимосвязи как средство приобщения учащихся к культурному наследию народов: 5-6 классов русскоязычных школ Казахстана» тема диссертации и автореферата по ВАК РФ к. п. н. 1994 г.
6. Григорьева Л.Ф. «Взаимосвязанное изучение русской, родной, зарубежной сказки в 5 классе якутской школы» тема диссертации и автореферата по ВАК РФ к. п. н. 2003 г.
7. Оконов Б. Б. «Устное народное творчество в становлении и развитии литературного образования в Республике Калмыкия» к. п. н. Москва, 2002 356 с. РГБ ОД, 71:03-13/209-7
8. О методе интеллект-карт http://bershadskiy.ru/index/metod_intellekt_kart/0-32. - сайт Михаила Евгеньевича Бершадского.
9. Ахмедова Л.Т., Лагай Е.А. «Современные технологии преподавания русского языка и литературы» учебник для студентов вузов. Ташкент - 2016
10. Бершадская Е.А. Модель применения метода интеллект-карт в образова-нии. Эффективные образовательные технологии: Сборник приемов педагогиче-ской техники. Инструменты обработки данных. Бланки и раздаточные матери-алы. Методики диагностики. Электронное периодическое издание. Вып. 2. – М.:ДТО, 2010.
11. Бьюзен Т. Суперинтеллект / Т. и Б. Бьюзен; пер. с англ. Ю.Е. Андреева. 3-е изд. – Мн.: Попурри, 2007. – С. 400.

12. Методы изобретения знаний и инновационных проектов на основе ТРИЗ: / Т. В. Погребная, А. В. Козлов, О. В. Сидоркина. Красноярск, 2010.

«Интеллект-карта» ҳам «ранжирование» сыяқлы интерактив усуллардан пайдаланган ҳалда, қарақалпақ мектеп оқыўшыларының рус нақыл-мақалларын үйрениў
Хошмуратова И. П. Каракалпакский государственный университет

Резюме: Бул илимий мақала «Интеллект-карта» ҳам «Ранжирование» сыяқлы интерактив усуллардан пайдаланган ҳалда, қарақалпақ мектеп оқыўшыларының рус нақыл-мақалларын үйрениў арқалы, билимлигин, уқыпшылығын ҳам тәжрийбелигин раўажландырыўға бағышланған.

Таяныш сөзлер: интерактив усуллар, «Интеллект – карта», «Ранжирование», нақыл – мақаллар.

“Intellect xarita” va “ranjirovanie” interfaol usullarini qo’llab rus tili maqollarini qoraqolpoq maktablarda o’rganish

Xulosa: mazkur tadqiqot ishi “Intellect – xarita”, “Ranjirovanie” kabi interfaol usullardan foydalangan holda qoraqolpoq maktablari o’quvchilarining rus maqol va matallarini o’rganish bo’yicha bilim, ko’nikma va malakalarini shakllantirishga qaratilgan.

Kalit so’zlar: interfaol usullar, “Intellect – xarita”, “Ranjirovanie”, maqol va matallar.

Применение интерактивных методов «интеллект карта» и «ранжирование» при изучении пословиц и поговорок русского языка в каракалпакской школе

Резюме: данное исследование ориентировано на развитие у учащихся каракалпакских школ знаний, умений и навыков владения русскими пословицами и поговорками, с использованием таких интерактивных методов как «Интеллект – карта» и «Ранжирование».

Ключевые слова: интерактивные методы, «Интеллект – карта», «Ранжирование», пословицы и поговорки.

Application of interactive methods " mind - map" and "ranking" in studying problems and spells of the russian language in the karakalpak school

Summary: this research is focused on the development of knowledge, skills and abilities of Russian proverbs and sayings among learners of Karakalpak schools, and hence the Russian language in general, using interactive methods such as "Mind - Map" and "Ranking".

Key words: interactive methods, " Mind - Map ", "Ranking", proverbs and sayings.

ЖАС ӨҰЛАДТЫ ҒАЛАБАЛЫҚ СПОРТ ИЛАЖЛАРЫНА ҚАМТЫП АЛЫҰДЫҢ БАЗЫ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Сапарниязов С.

Ўзбекистан мамлекетлик дене тарбиясы ҳам спорт университети Нокис филиалы

Ўзбекистанда жасларға байланысلى мамлекетлик сиясатын 2025-жылға шекем раўажландырыў концепциясының “Жаслар сиясатының әмелдеги жағдайы ҳам әмелдеги мәселелер” деп аталған 3-бабында Жаслар саламатлығы, олардың репродуктивлик жағдайы ҳам саламатлығы, гигиена қағыйдаларына әмел етиўи, дурыс аўқатланыўы, саламат турмыс тәризине әмел етиўи бойынша билим ҳам көнликпелериниң толық қәлиппеспегенлиги ҳам усының себебинен де жаслар жоқарыдағы мәселелерге толық әмел етилмеўи айтылған. Соның менен бирге, ҳәзир республикада әмелдеги спорт имаратлары сыйымлылығы дерлик 1,3 миллион орынға ийе болып, бүгинги күндеги Ўзбекистан халқының 4 пайызы ғана қамтып алынғанлығы айтып өтилген. Республика мектеплериниң 24 проценти спорт заллары менен тәмийинленбеген ямаса улыўма қурылмаған. Натийжеде мектеп оқыўшыларының 25 пайызы ғана спорт ҳам физикалық дене тәрбия сабақларына қамтылған [1].

Жасларды қоллап-қуўатлаў системасын түп-тийкарынан реформалаў ҳам және де раўажландырыў мақсетинде 2021-жыл мамлекетимизде «Жасларды қоллап-қуўатлаў ҳам халықтың саламатлығын бекемлеў жылы» [1] деп жәрияланыўы менен жасларды жетик, маман, саламат ҳам бәркәмал шахслар, бәсекеге шыдамлы кадрлар етип тәрбиялаў, сондай-ақ, билим бериўде спорт ҳам физикалық тәрбияның орнын бекемлеў мәселелери және де әҳмийетли бағдар сыпатында алып қаралды.

Изертлеў жумысымыз жоқарыдағы ўазыйпаларды әмелге асырыўға қаратылған болып, мақалада төмендеги ўазыйпалар белгилеп алынды: Ҳәзирги күнде республикамыздағы спорт имаратлары, олардың материаллық-техникалық базасы жағдайын үйрениў; Жоқары билимлендириў системасында спорт ҳам физикалық тәрбия пәнлерине итибардың қандай дәрежеде екенлигин анализ етиў; Билимлендириў мәкемелеринде оқыўшы жаслар ҳам студентлерди спорт жарысларына таярлаў менен бирге оларға жаратылған шараятларды анализ етиў; Жасларды спорт жарысларына таярлаў ушын педагогикалық шәраятлар жаратыўда зәрүр болған факторларды анықлаў.

Ҳәзирги ўақытта елимизде жоқары билимлендириўди нәтийжели шөлкемлестириў, тәлим менен қамтып алыў көлеми ҳам билимлендириў мазмунын жетилистириў системасында бир қатар өзгерислер болып атыр. Соның менен бирге, жоқары билимлендириў жаңа институционал әмелиятларды қәлиппестирип атыр. Оларға билимлендириў менен байланыслы барлық хызметлердиң дүзилиси ҳам мазмуны, басқарыў системасы ҳам реформалар енгизиўди шөлкемлестириў, сыртқы орталық пенен өз ара байланысты орнатыў, жетик кадрлар таярлаў бойынша илимий-әмелий пикирлер ҳам басқаларды киргизиў мүмкин.

Билимлендириў мәкемелери искерлигиндеги бир қанша сыртқы ҳам ишки факторлар тәлим шөлкеминин ишки структурасын өзгертиў ушын тийкар жаратады, бунда тийкаргы шөлкемлестирилген бирлик болған оқыў бағдарламасы ҳам жобаларынан тысқары, қосымша хызметлерди шөлкемлестириў ушын педагогикалық ҳам шөлкемлестирилген шараятларды жаратыў мәселеси зәрүрли болып қалады.

Мәмлекетимиздің жоқары билимлендириўине тән болған улыўма қабыл етилген нормативлер, раўажланыў нызамлықлары хәм де бүгинги инновациялар дене тәрбиясы хәм спорт тараўының жоқары тәлим системасындағы орнына да тән. Жоқары тәлимдеги дене тәрбиясы хәм спорттың раўажланыў өзгешеликлерине төмендегилер киреди: спорт хәм билимлендириўдің инновациялық өзгешелиги; спорт, билимлендириў, илимпән хәм ислеп шығарыў интеграциясы; билимлендириўге тийисли спорт класстерлерин жаратыў; жойбарларды басқарыў технологияларына өтиў; Мәмлекетлик билимлендириў стандартларына компетенциялы жантасыў тийкарында өтиў арқалы билимлендириў технологиялары хәм мазмунын жаңалаў; пүткил турмыс даўамында үзликсиз тәлимге өтиў хәм басқалар.

Бизге белгили, мәмлекеттиң келешеги хәм раўажланыўы ең алды менен өз халқы хәмде жасларының тек ғана руўхый тәрәпи менен емес, ал физикалық дәрежеси менен де анықланады. Хәзирги дәўирде мәмлекетлер арасында өткерилип атырған спорт жарысларының тийкаргы максети жас әўладтың интеллектуаллық руўхыйлық хәм спорт, физикалық таярлық жумыслары искерлигине профессионал таярлықты тәмийинлеў болып табылады. Усы процесслер халықтың физикалық-интеллектуаллық потенциалын анықлаў арқалы усы тараўға тийисли кадрлар резервлерин қәлиплестириў мәмлекеттиң келешектеги раўажланыўын тәмийинлеўи хешкимге сыр емес.

Бүгинги күнде мәмлекетимизде халықтың саламатлығын сақлаў, дене тәрбиясы хәм спорт тараўында ислеп шығылған миллий система енгизилген болып, олар дәслепки нәтийжелерин берип атыр. Бул жергиликли хәм сырт ел қәнигелери тәрәпинен тән алынып атырғанлығы усы тараўдағы жумыслардың қаншелли пүқта ойланып, узақты гөзлеп әмелге асырылып атырғанлығын көрсетеди. Дүнья жүзинде глобал өзгерислер жүз берип атырған бир дәўирде бизиң елимизде дене тәрбиясы хәм спорт тараўындағы әмелий жумыслар жәмийет турмысындағы түпкиликли өзгерислер менен сәйкес тәризде әмелге асырылмақта.

Елимизде саламат әўладты тәрбиялаў, инсан қәдирин көтериў хәм еркин пуқаралық жәмийетти және де раўажландырыў арқалы халықшыл мәмлекет қурыў процессиниң әҳмийетли тәрәпи көрилмекте. Дене тәрбиясы хәм спорт тараўында жаңа әўлад үәкиллериниң бир топары майданға шыққаны, олардың дүнья жүзинде қолға киргизген жетискенликлери бәршени руўхландырады. Атап айтқанда, бокс бойынша Олимпиада чемпионы Мухаммадқодир Абдуллаев, Боходир Жалолов, Улуғбек Рашидов, Руслан Нуриддинов, Акбар Жураев, Хасанбой Досматов, Шахобиддин Заиров, Фазлиддин Ғоиппазаров, дзюдо бойынша еки мәрте жәхән чемпионы, үш мәрте Олимпиаданың бронза медалы ийеси Ришод Сабиров, еркин гүрес бойынша 3 мәрте олимпиада чемпионы Артур Таймазов, теннис маликасы Ирода Төлегенова, шахмат хәм футболымыз жулдызлары Бахадыр Қосимжонов пенен Миржалол Қосимов, ФИФА рефериси Равшан Эрматов, аўыр атлетикашы Бахтияр Нурыллаев, Мансур Чашимов, Рустам Жангабаев, дзюдошы Шарафутдин Болтабаев, грек-рим гүреси бойынша Жалғасбай Бердимуратов, қылышпаз қыз Зайнаб Дайыбекова сыяқлы бир қатар спортшыларымыздың спорт тараўында ерискен үлкен жетискенликлери мәмлекетимизде әмелге асырылып атырған унамлы реформалар, жаратылып атырған шәрт-шәраятлардың жемиси болып табылады. Жасларымыздың саламат болып кәмалға жетиўи хәм елимиздің атын дүнья жүзине танытып атырғаны мәмлекетимиздің абройының артып баратырғанынан дерек береді.

Бүгинги күнде Республика хәм ўәлаятлар (район) аймақларында спорттың, әсиресе, жаслар арасында ғалабалалық иләжлардың тереңлесип барыўында басланғыш факторлар хәм шәраятлар жаратылды. Заманағөй спорт имаратлары, майданша хәм комплекслердің пайдаланыўға тапсырылыўы студент-жасларды ғалабалық спорт жарыслары менен толық қамтып алыныўына имканиятлар берилмекте. Оқыў орынлары, халық жасаўшы аймақлар-мәхеллелер жанында түрли спорт дөгереклери искерлигин жолға қойыў, спорт майданшалары хәм комплекслерин қурыў жумысларында айқын көринеди [2]. Бир ғана «Мәхелле футболы» ямаса «Спортшы шаңарақ» жарыслары тек ғана тәлимде емес, ал тәлимнен тысқары ўақытта да жаслар өмириниң бир тутас бөлегине айланып баратырғанын көрсетеди. Булардың барлығы елимизде хәр бир ул-қыздың спорт менен шуғылланыўы, физикалық күшли болыўы, нәтийжеде саламат турмыс тәризин өз өмириниң мәниси-мазмунына айландырыўы ҳаққындағы пикирлер әмелде барған сайын өз көринисин таўып атыр.

Соның менен бирге, бизге мақтаныш бағышлайтуғын және бир зәрүрли тарийхый, көп әсирлик өлмес қәдириятларымыздың бири болған гүрестің дүньяда тән алынып, заманағөй спорт түрлери қатарынан мүнәсип орын ийелегенлиги пикиримиздің дәлили болып табылады. Өзбек гүреси бойынша көплеген мәмлекетлерде арнаўлы аўқам хәм федерациялар дүзилгенлиги, халық аралық дәрежедеги жарыслар өткерилип атырғанлығы бизиң миллий спорт дәстүрлеримиздің мәнисин, мәртлик хәм батырлық тымсалы ретинде улыўма дүньялық әҳмийетин қалыс көрсетип береді. Әсиресе, дүньяның түрли регионларында жасайтуғын хәр түрли миллет үәкиллериниң байрағымыз реңиндеги кийимлерде майданға түсиўи, «халол», «ёнбош», «чала» деген сөзлердің жаңлаўы - ата-бабаларымыздың бийбаха мийраслары болып киятырған бул спорт түриниң абзаллығын, әҳмийетин көрсетеди.

Спорт пенен шуғылланатуғын инсанның денеси ғана емес, пикир хәм қыялы, ойлаўы да жаңаланады, спортқа тән ҳақ нийетлилик, ағла пазыйлетлер қәлиплесип, пайдасыз ис-хәрекетлерден қутылады, тек жақсы хәм ийгиликли ислерди ойлайтуғын болады.

Соның менен бирге, спорт халқымыздың, миллетимиздің, мәмлекетимиздің ар-намысын қорғайды, руўхый күш-қудирет инәм етеди, қалаберсе пүткил жәмийет әне сол сезим арқалы бирлеседи. Ең тийкаргысы, спорт саламат турмыс тәризиниң тийкарларынан бири сыпатында жаслардың өз мүмкиншилик хәм потенциалын, қәбилетин хәр түрли унамсыз хәрекетлерге емес, бәлки ел-журт абырайын көтериўге, өзиниң

физикалық ҳам руўхый дәрежесин көтерийге хызмет етеди. Себеби, спорт менен тураклы түрдө шуғылланатуғын баланың денеси де, сезими де бекем болады, оның пүткил турпаты, геўдеси кәмал табады. Оның ой-қиялы тек өз укыбын көрсетиў, түрли жарысларда жеңиске ерисиў ықласы менен бәнт болады.

Дүня тәжирийбесинде дәслепки мәрте физикалық-интеллектуаллық ресурсларды мақсетли раўажландырыў ҳам оларды нәтийжели басқарыў системасына Өзбекстанда тийкар салынды, оның әмелиятқа енгизилиўи тийкарында унамлы нәтийжелер қолға киргизилди. Жаңа Өзбекстан дәўиринде физикалық-интеллектуаллық ресурсларды нәтийжели басқарыў мәселелерине айрықша итибар қаратылып атыр. Дене тәрбиясы ҳам спорт инсаннның тек ғана физикалық емес, бәлки руўхый кәмалға жетиўинде де үлкен әҳмийетке ийе болып табылады. Ол шыдамлылықты тиклейди, адамды анық мақсетке умтылдырыў, қыйыншылықларды шыдамлылық пенен жеңиўге уйретеди, инсан кеўилинде жеңиске исеним, ар-намыс ҳам мақтанш сезимлерди тәрбиялайды [3]. Ұатан, халық пәрәўанлығын дүняға танытыўда, жасларды әскерий-патриотлық руўхында тәрбиялаўда спорттың орны жүдә үлкен. Саламат, билимли ҳам белсенди перзентлери болған халық, әлбетте, өзиниң уллы келешегин жүзеге келтиреді. Сол себебли, дене тәрбиясы ҳам спорттың ғалабалықлығын тәмийинлеў, оны раўажландырыў бәркәмал шахсты тәрбиялаўдың зәрүрли шәрти болып табылады [4].

Физикалық-интеллектуаллық ресурсларын мақсетли раўажландырыў ҳам оларды нәтийжели басқарыў системасы усы мақсетлерди әмелге асырыў процеси арқалы қәлиплестирилип атыр. Буған байланыслы төмендеги стратегиялық бағдарлар белгилеп алынған: физикалық-интеллектуаллық ресурсларға мәмлекетлик сиясат дәрежесиндеги үстин туратуғын мәселеси сыпатында жантасыў; физикалық-интеллектуаллық ресурсларын нәтийжели басқарыў системасын ислеп шығыў ҳам оны әмелге асырыўдың алдыңғы механизм ҳам курааларын әмелиятқа енгизиў; ғалабалық спортты раўажландырыў, профессионал спорттағы тәжирийбелерди қоллап-қуўатлаў; физикалық-интеллектуал ресурслардың социаллық-экономикалық жақтан раўажланыўы, инсаний кәмиллик ҳам миллий кәўипсизликти тәмийинлеў, айрықша әҳмийетли бағдарларда тийисли шәраятларды жаратыў; бул тараўда базар қатнасықлары және социал басқарыў принципери раўажланыўына ерисиў.

Өткен дәўир ишинде физикалық-интеллектуаллық ресурсларды мақсетли раўажландырыў ҳам нәтийжели басқарыўдың ҳуқықый-норматив тийкарларының жаратылыўына да үлкен итибар қаратылды.

Физикалық-интеллектуаллық ресурсларды нәтийжели басқарыўға, жоқарыда көрсетип өтилген методологиялық талаптар тийкарында, пүтин система ретинде жантасыўға ерисиў оның искерлик натийжелелигин тәмийинлеўдың зәрүрли факторы болды.

Усы бағдардағы басқарыўды пүтин система тийкарында әмелге асырыўдың бас мақсети халықтың барлық социаллық қатлам ҳам топарларын қамтып алыў, сондай-ақ, жоқары нәтийжелерге ерисиў болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ұзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ұзбекистонда ёшларга оид давлат сиёсатини 2025 йилгача ривожлантириш Концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги 18.01.2021 й. 23-сон қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. 19.01.2021 й.
2. <https://www.sadikov.uz/en>
3. <http://fikir.uz/>
4. <https://samgasi.uz/>
5. Ұзбекистон Республикаси Президентининг “2030 йилгача бўлган даврда Ұзбекистон Республикасининг Атроф муҳитни муҳофаза қилиш концепциясини тасдиқлаш” тўғрисидаги 2019 йил 30 октябрдаги ПФ-5863-сон фармони //lex.uz// Ұзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 06/19/5863/3979-сан;
6. Ұзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 13 февралдаги 118-сон қарори билан тасдиқланган “2019-2023 йиллар даврида Ұзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш концепциясини амалга ошириш чора-тадбирлари дастури” //lex.uz// Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 14.02.2019 й., 09/19/118/2612-сан;
7. Керимов Ф.А. Спорт соҳасидаги илмий тадқиқотлар дарслик. Т.:”Зарқшом”-2004. 34-б.
8. Неверкович С.Д. Педагогика физической культуры. Учебник для студентов ВУЗов. Под ред. “Academia”. М.: 2017. 46 с.
9. Усмонхўжаев Т. Соғлом бола - эл бойлиги Т:Янги аср авлоди 2005. 64 б.
10. Файзиёва С. Соғлом муҳит-инсон саломатлиги. Еко hayot, 2014.2-с, 74 б.
11. Эшназаров Ж. Жисмоний маданият ва спортни бошқариш. Самарқанд.: 2014. 71 б

Резюме

Мақалада студент-жасларды спорт жарысларына таярлаў системасын жетилистириў мазмуны және оны танлаў принципери илимий-теориялық тәрәптен анализ етилген ҳам де студент-жасларды спорт жарысларына таярлаў системасын жетилистириўдың әмелияттағы жағдайы көрсетилген болып, усы процесс бойынша тийисли илимий жуўмақлар келтирилген.

Таяныш сөзлер: студент, спорт жарыслары, дене тәрбиясы, физикалық мәденият, ғалабалық спорт, спорт жарысларына таярлаў системасы.

Резюме

Мазкур мақалада талаба-ёшларни спорт мусобақаларига тайёрлаш тизимини такомиллаштириш мазмунини ва уни танлаш тамойиллари илимий-назарий жиҳатдан таҳлил этилган ҳамда талаба-ёшлар спорт мусобақаларига тайёрлаш тизимини такомиллаштиришнинг амалиётдаги ҳолати ёритилган бўлиб, мазкур жарён бўйича тегишли илмий хулосалар келтирилган.

Калит сўзлар: талаба, спорт мусобақалари, жисмоний тарбия, жисмоний маданият, оммавий спорт, спорт мусобақаларига тайёрлаш тизими.

Резюме

В данной статье проводится научно-теоретический анализ содержания и принципов совершенствования системы подготовки студентов к спортивным соревнованиям, а также практического состояния совершенствования системы подготовки студентов к спортивным соревнованиям и приводятся соответствующие научные выводы по этот процесс.

Ключевые слова: студент, спортивные соревнования, физическое воспитание, физическая культура, массовый спорт, система подготовки к спортивным соревнованиям.

Resume

This article provides a scientific and theoretical analysis of the content and principles of improving the system of training students for sports competitions, as well as the practical state of improving the system of preparation of students for sports competitions and provides relevant scientific conclusions on this process.

Key words: student, sports competitions, physical education, physical culture, mass sports, the system of preparation for sports competitions.

**АҲОЛИНИ ИЧИМЛИК СУВ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ ТЎҒРИСИДАГИ ҚОНУНЧИЛИКНИ
БУЗГАНЛИК УЧУН ИНТИЗОМИЙ ЖАВОБГАРЛИК****Жуманов А. О.***Қорақалпоқ давлат университети*

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг биринчи навбатда табиий ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларнинг табиий ҳолатини яхшилашга қаратилган муҳим чора-тадбирлар белгиланган дастур ва режалар асосида амалга оширмоқда. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 55-моддасида сув ресурслари бошқа табиий бойликларимиз сингари умуммиллий бойлик бўлиб, улардан фақат оқилона фойдаланиш зарурлиги ҳамда уларнинг давлат томонидан муҳофаза қилиниши каби ҳуқуқий тамойиллари белгиланган бўлиб, ҳозирги даврда шаклланиб бораётган сув қонунчилигини ривожлантиришнинг муҳим йўналишларини белгилайди.

Ўтган асрда сувдан фойдаланишнинг ҳажми жаҳон аҳоли сонининг ўсишига нисбатан икки баробар ошганлиги – ҳозирда ичимлик суви муаммосининг ўта жиддийлигини билдиради. Бу борада халқаро ташкилотлар ҳам ўз ташвишларини билдириб ўтмоқда. Шу боис 22 март куни БМТ томонидан Бутунжаҳон сув куни деб эълон қилинган.

Аҳолига марказлашган маиший ва ичимлик сув етказишни амалга ошириш масаласи кўпроқ фуқаролик ҳуқуқига тааллуқли масала ҳисобланади, чунки бу жараёнда Фуқаролик кодексининг 468-моддасига мувофиқ, фуқаро ва ташкилот ўртасида энергия таъминоти шартномаси тузилади ва унга кўра, энергия билан таъминловчи ташкилот туташтирилган тармоқ орқали абонентга (истеъмолчига) энергия бериб туради. Бироқ, шу билан бирга экология ҳуқуқининг комплекс ҳуқуқ соҳаси сифатидаги хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, ушбу муносабатларни тартибга солишчи фуқаролик қонун ҳужжатларини экологизациялаш ҳақида сўз юритишимиз мумкин [1, 92]. Зеро, “Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ ва қонунчилик тизимини экологизациялаш объектив жараён бўлиб, у ёки бу ижтимоий муносабатларнинг алоҳида гуруҳини тартибга солишчи ҳуқуқий нормалар қоида тариқасида айнан бир қонунчилик тармоғи доираси билан қамраб олиб бўлмайди ва шу тариқа экологизация нафақат экологик муносабатларни тартибга солишнинг ўзига хос усули, балки айни дамда ҳуқуқий нормаларнинг ўзаро турли соҳалар қонунчилигига кириб боришидан иборат ҳуқуқий жараён бўлиб ҳам ҳисобланади” [2, 20].

Сувга оид қонун ҳужжатларининг шаклланиши ўз навбатида сув ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва ривожланиши билан боғлиқдир. Бугунги кунда Ўзбекистон ҳуқуқ тизимида сув ҳуқуқи ўз мустақил ўрнига асос бўлган, тобора такомиллашиб бораётган ҳуқуқ соҳаларидан ҳисобланади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, жамият ривожланишининг турли босқичларида сув ресурсларидан фойдаланиш ўз навбатида сувларнинг ҳолатини ёмонлаштириш, ҳажмининг камайиши каби салбий омилларни пайдо бўлишига олиб келади. Шунинг учун жамиятнинг тарихий турли давларида сувдан фойдаланиш ва муҳофаза қилишга доир ҳуқуқий чора-тадбирлар жорий этилади.

Инсон фаолияти соҳаларининг қанчалик кўп турлилигини ҳисобга олган ҳолда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ҳуқуқни қўллаш жараёнида қанчалик кўп ҳажмдаги меъёрий ҳуқуқий актларни қайта ишлаб чиқишганлигини тасаввур қилиш кийин эмас [3].

Шубҳасиз, сифатли сув билан таъминлашга бўлган ҳуқуқ ва бу соҳада фаолият юритиш бўйича ҳар иккала тарафлар ҳам муайян тамойилларга амал қилмоғи лозим:

а) “ифлослантирувчи тўлайди” тамойили; **б)** сув ресурсларини бошқаришга доир чора-тадбирларни энг қуйи маъмурий даражадан бошлаб қўллаш; **в)** сув хўжалиги фаолиятини бошқаришни сувнинг ижтимоий, иқтисодий ва экологик қимматини барқарор таъминлайдиган бир тарзда амалга ошириш; **г)** иқтисодий дастаклар ёрдамида сувдан самарали фойдаланиш ва ахборотлардан хабардорликни ошириш; **д)** ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ва табиат экотизимларини муҳофаза қилиш ўртасида чамбарчас алоқани таъминлаш мақсадида барча сув йиғиладиган майдонларда сув ресурсларини бошқаришни имкони борица комплекс тарзда амалга ошириш, шунингдек, сув ресурсларини бошқаришни атроф муҳитнинг бошқа аспекти сифатини тартибга солиш бўйича қонунчилик чора-тадбирлари билан чамбарчас боғлаш.

Ж.Т. Холмўминов томонидан сувдан фойдаланиш ҳуқуқи билан боғлиқ бир қатор қуйидаги принциплар келтириб ўтилган: сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш; сув ресурсларини муҳофаза қилиш; бошқа барча табиат бойликлари билан чамбарчас боғлиқлиги; сув ресурсларидан қонунда кўрсатилган аниқ мақсадларда фойдаланиш; сувдан фойдаланиш давлатнинг экологик сиёсати билан бевосита боғлиқлиги; сувдан фойдаланганлик учун тегишли ҳақ тўлаш лозимлиги; сув қонунчилиги билан бирга бошқа барча экологик қонунларни ўз вақтида, кечиктирмай амалга ошириш ва бажариш; сувдан фойдаланиш билан боғлиқ халқаро шартномалар ва конвенцияларни ўз вақтида бажариш ва бошқалар [4, 154-бет].

Ичимлик ва хўжалик-маиший сув таъминоти учун сув объектларидан фойдаланиш тамойилларининг мазмунини аниқлаш табиий фойдаланиш соҳасида муносабатларни тартибга солишчи меъёрий ҳужжатларни таҳлил қилишга киришиш имконини беради. Ва, шу билан бир қаторда кўрсатилган тамойилларда ўз аксини

топган ғоялар қай даражада амалга ошириладиганлигини аниқлашга ёрдам беради.

Энг аввало, мазмун жиҳатидан муҳокама этиладиган масалани тартибга солишни ўз ичига олган “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуннинг 25-моддасига мурожаат қиламиз. Унда кўрсатилишича, сув объектлари энг аввало, аҳолининг ичимлик суви ва маиший эҳтиёжларини қондиришда фойдаланилади. Бу эса амалда ушбу мақсадни амалга оширишнинг биринчи навбатда қонунан мустаҳкамланиши сув объектининг фойдаланиш бўйича бошқа мақсадлардан устун туришини аниқлатади. Ушбу масала бўйича асосли қарор қабул қилиш учун мезон сифатида сув объектдан фойдаланишда ижтимоий ёки иқтисодий мақсаднинг аҳамиятини аниқлаб этиш зарур. Табиийки, қонун чиқарувчи аҳолининг ичимлик суви ва маиший эҳтиёжларини қондириш манфаатини бош вазифа деб ҳисоблайди. Бу мавзу олимларимиз томонидан ишлаб чиқилиб, ҳозирги пайтда миллий қонунчилигимизда ўз аксини топган. Масалан, 2015 йил 26 августда қабул қилинган “Аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталиги тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида “Хўжалик ва ичимлик суви билан таъминлаш соҳасида фаолиятни амалга оширувчи юридик шахслар етказиб бериладиган сувнинг сифати санитария қоидалари, нормалари ва гигиена нормативларига, шунингдек давлат стандартларига мувофиқлигини таъминлаш шарт”, деб белгилаб қўйилган. (26-модданинг биринчи қисми).

Баъзи муаллифларнинг фикрича, табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонунчиликни тараққий этиши ва такомиллаштириши ҳамда бир тизимга солиниши билан боғлиқ равишда табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонунчилик нормалари санкциялари табиатни муҳофаза қилиш ҳуқуқининг мустақил бўлимига айланади. Ҳозирча эса, ушбу институтнинг таъсир доираси муносабатларнинг конкрет турларига ва усуллари хусусида фикр юритиш имкониятига эга бўлиш учун табиатни муҳофаза қилиш борасидаги қонунчилик нормалари диспозициялари ва санкцияларини ҳуқуқнинг бошқа соҳаларидан ахтаришга тўғри келади [5].

Аҳолини ичимлик сув билан таъминлаш тўғрисидаги қонунчиликни бузганлик учун интизомий жавобгарлик қорхона, ташкилот ва муассасалар билан меҳнат муносабатларида бўлган шахсларга нисбатан қўлланилади. Аҳолини ичимлик сув билан таъминлаш тўғрисидаги қонунчиликни бузганлик учун интизомий чоралар қўллаш учун ходимларга табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза этиш вазифалари юклатилган бўлиши лозим. Ушбу вазифалар меҳнат шартномаларида ёки меҳнат мажбуриятларни тақсимловчи бошқа ҳужжатларда, масалан, мансаб йўриқномасида ўз аксини топиши лозим. Ходим атроф табиий муҳитга зарарли моддалар чиқариш ҳисобини нотўғри юритганлиги, тозалаш ускуналарида фойдаланиш қоидаларини бузганлиги ва бошқа меҳнат вазифалари билан боғлиқ бўлган экологик мажбуриятларни бажармаганлиги учун интизомий жавобгарликка тортилади. Интизомий жазо чоралари қорхона, ташкилот, муассаса раҳбари ёки уставда белгиланган бошқа шахс ёки орган (мулкдор, коллегиял орган) томонидан қўлланилади.

Экологик жавобгарликнинг турларидан бири интизомий жавобгарлик – юридик жавобгарликнинг нисбатан енгил шакли бўлиб, оғир ҳуқуқий оқибатлар келтириб чиқармайди. Интизомий жавобгарлик – меҳнат муносабатлари юзага келган қорхона, ташкилот ва муассасаларда шахснинг ўз хизмат доирасида ноқонуний хатти-ҳаракатлари туфайли атроф табиий муҳитга зарар етказиши ёки унга хавф тугдириши боис меҳнат маъмурияти томонидан қўлланиладиган жавобгарлик тури. Ушбу жазо тури иш берувчи томонидан ходимга, унинг вазифасига табиий ресурслардан фойдаланиш ёки уни муҳофаза қилиш мажбурияти юклатилган бўлган ҳоллардагина қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 198-моддасида “Ходим иш берувчига бевосита етказилган ҳақиқий зарарни тўлаши шарт. Бевосита етказилган ҳақиқий зарар деганда иш берувчининг мавжуд мол-мулки (шу жумладан иш берувчи учинчи шахслардан ижарага олган мол-мулк) амалда камайганлиги ёки ёмон ҳолатга келганлиги, шунингдек иш берувчининг ортқича тўловлар қилиш зарурати тушунилади. Ходим иш берувчига бевосита етказилган ҳақиқий зарар учун ҳам, иш берувчи бошқа шахсларга етказилган зарарни тўлаши натижасида келиб чиққан зарар учун ҳам моддий жавобгар бўлади” [6]. Яни ушбу моддада таъкидлаб ўтилганидек сув мулкига зарар етказса зарарни тўлаши зарурлиги кўрсатиб ўтилган.

Ходимнинг тўлиқ моддий жавобгарлиги Меҳнат кодексининг 202-моддасида яъни: 1) махсус ёзма шартнома асосида унга ишониб топширилган қимматликларнинг сақланишини таъминламаганлик учун (203-модда); 2) бир галлик ҳужжат асосида олинган қимматликларнинг сақланишини таъминламаганлик учун; 3) қасддан зарар етказилганда; 4) алкоғолли ичимликдан, гиёҳвандлик ёки токсик модда таъсиридан мастлик ҳолатида зарар етказилганда; 5) ходимнинг суд ҳукми билан аниқланган жиноий ҳаракатлари натижасида зарар етказилганда; 6) тижорат сирлари ошкор этилганда; 7) қонунларда, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорларида назарда тутилган ҳолларда.

Ўн саккиз ёшга тўлмаган ходимлар фақат қасддан етказилган зарар учун, алкоғолли ичимликдан, гиёҳвандлик ёки токсик модда таъсиридан мастлик ҳолатида ёки жиноят содир этиш натижасида етказилган зарар учун тўлиқ моддий жавобгар бўлиши белгиланган.

Интизомий жавобгарлик меҳнат қонунчилигига мувофиқ ҳолда амалга оширилади. Экологик ҳуқуқбузарлик содир этган шахсга нисбатан қуйидаги интизомий жазо чоралари қўлланилиши мумкин:

1. ёзма равишда ҳайфсан бериш;
2. ўртача ойлик иш ҳақининг 30%, баъзан 50%идан ортқ бўлмаган миқдорда жарима солиш;
3. меҳнат шартномасини бекор қилиб, айбдорни ишдан бўшатиш.

Интизомий жазо бир йилгача бўлган муддатда амал қилади ва шу даврда ходимга рағбатлантириш усуллари қўлланилмайди.

Интизомий жазоларнинг қўлланиш тартиби ҳам Меҳнат кодексда белгилаб ўтилган. Масалан, Меҳнат кодексининг 182-моддасида «Интизомий жазолар ишга қабул қилиш ҳуқуқи берилган шахслар (органлар) томонидан қўлланилади. Интизомий жазо қўлланилишидан аввал ходимдан ёзма равишда тушунтириш хати талаб қилиниши лозим. Ходимнинг тушунтириш хати беришдан бош тортиши унинг илгари содир қилган ножўя хатти-ҳаракати учун жазо қўллашга тўсиқ бўла олмайди. Интизомий жазони қўлланишда содир этилган ножўя хатти-ҳаракатнинг қай даражада оғир эканлиги, шу хатти-ҳаракат содир этилган вазият, ходимнинг олдинги иши ва ҳулқ-атвори ҳисобга олинади. Ҳар бир ножўя хатти-ҳаракат учун фақат битта интизомий жазо қўлланиши мумкин. Интизомий жазо бевосита ножўя хатти-ҳаракат аниқлангандан кейин, аммо бу хатти-ҳаракат аниқлангандан бошлаб, ходимнинг касал ёки таътилда бўлган вақтини ҳисобга олмасдан, узоғи билан бир ой ичида қўлланилади. Ножўя хатти-ҳаракат содир этилган кундан бошлаб олти ой ўтганидан, молия-хўжалик фаолиятини тафтиш этиш ёки текшириш натижасида аниқланганда эса, — содир этилган кундан бошлаб икки йил ўтганидан кейин жазони қўллаб бўлмайди. Жиноий иш бўйича иш юритилган давр бу муддатга кирмайди. Интизомий жазо берилгани тўғрисидаги буйруқ (фармойиш) ёки қарор ходимга маълум қилиниб, тилхат олинади» [6]. Меҳнат қонунчилигини бузган шахс атроф табиий муҳитга етказилган зарарни қоплаши лозим. Зарар юридик шахс томонидан етказилган бўлса, у зарарни тўлиқ қоплайди ва ўз ходимидан қопланган суммани регресс тартибда ундириб олишга ҳақли бўлади [7]. Ходимнинг атроф табиий муҳитга етказган зарарни қоплаши масаласи махсус комиссиялар томонидан кўриб чиқилади ва унинг миқдори аниқланади. Ушбу миқдорга қараб моддий жавобгарлик ё иш берувчи, ёки суд қарори асосида ундириб олинади [8].

Хулоса қилиб айтидиган бўлсак, жавобгарликнинг бу тури ходимларнинг иш пайтида ҳар қандай табиий ресурсни асраб абайлашга маъсулиятини оширишига хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Сафаров Д.И. Экологик қонунчиликни тизимлаштириш ва қонунчиликнинг бошқа тармоқларини экологизациялаш масалалари // ТДЮИ Ахборотномаси. – Тошкент, 2010. – №2. – Б.92
2. Сафаров Д.И. Ўзбекистон Республикасида экологик қонунчиликни тизимлаштириш ва кодификациялаш масалалари: Юрид. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент: ТДЮИ, 2011. – Б. 20.
3. Жуманов А. Аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлашда маъмурий жавобгарликнинг ўзига хос хусусияти. Ҳуқуқий тадқиқотлар журнали – Тошкент, 2020. – №9. – Б.34-38.
4. Экология ҳуқуқи. Маъсул муҳаррир: М.Б. Усманов -Т.: Адабиёт жамғармаси. 2001. –С. 154.
5. Осипов Н.Т. Методы правовой охраны окружающей среды.- Л., 1979.- Б. 55.
6. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 1-сон
7. Сафаров Ж., Урунбаев Д., Аҳмедов Б. Экологик қонунчилик талабларини бузганлик учун юридик жавобгарлик масалалари. Илмий рисола. Маъсул муҳаррир: проф. М.Б.Усмонов. – Тошкент: ТДЮИ, 2009. – Б. 185-186.
8. Нигматов А. Н. Ўзбекистон Республикасининг экология ҳуқуқи. Дарслик. Тошкент: ТДЮИ, 2004. – Б.115.

Аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш тўғрисидаги қонунчиликни бузганлик учун интизомий жавобгарлик
Жуманов А. О. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Бугунги кунда республикамызда аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш тўғрисидаги қонунчиликни бузганлик учун интизомий жавобгарлик масалалари батафсил баён этилган. Шунингдек, мақолада аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш тўғрисидаги қонунчиликни бузганлик учун интизомий жавобгарлигининг ҳуқуқий асослари миллий қонунлар ва қонуности ҳужжатлари асосида кенг таҳлил қилинган.

Калит сўзлар. ичимлик суви, жавобгарлик, қонун, ходим, ҳуқуқ

Халықты ичимлик суу менен тәмийнлеу ҳақындағы ызыамшылықты бузғанлық ушын интизамый жууапкершилик
Жуманов А.О. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Бүгінгі күнде республикамызда халықты ичимлик суу менен тәмийнлеу ҳақындағы ызыамшылықты бузғанлық ушын интизамый жууапкершилик мәселелери кең баян этилген. Сондай-ақ, мақалада халықты ичимлик суу менен тәмийнлеу ҳақындағы ызыамшылықты бузғанлық ушын интизамый жууапкершликтің ҳуқықый тийкараы миллий ызыамлар ҳам ызыамасты ҳужжетлери тийкарында кең анализ қылынған.

Таяныш сөзлер. ичимлик суу, жууапкершилик, ызыам, хизметкер, ҳуқық

Дисциплинарная ответственность за нарушение законодательства о питьевом водоснабжении населения
Жуманов А.О. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье подробно описаны вопросы дисциплинарной ответственности за нарушение законодательства сегодня о питьевом водоснабжении в стране. В статье также представлен обширный анализ правовых основ дисциплинарной ответственности за нарушение закона о питьевом водоснабжении на основе национальных законов постановлений.

Ключевые слова. питьевая вода, ответственность, закон, сотрудник, закон

Disciplinary responsibility for violation of legislation on drinking water supply to the population
Jumanov A. O. Karakalpak state university

Annotation. The article describes in detail the issues of disciplinary liability for violation of the legislation on drinking water supply in the country today. The article also provides an extensive analysis of the legal basis for disciplinary liability for violation of the drinking water law, based on national laws and regulations.

Key words. drinking water, responsibility, law, employee, law.

INSAN HÁM JÁMIYETTEGI AGRESSIYANI ÚYRENIWDIŇ SOCIAL-FILOSOFIYALIQ TIYKARLARI.

Alimbaeva L. A.

Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti

Insandı úyreniw , ondaǵı ózgerislerdi durıs bahalaǵan halda analizlew zárurlıǵı hár bir dáwir ushın actual másele bolıp tabıladı. Sociallıq-filosofiyada jámiyettiń rawajlanıwı menen bir qatarda ondaǵı júz bergen protsesslerdi úyreniw baslı máselelerdiń biri esaplanadı. Jámiyettegi hám adamlardaǵı agressiyanıń kóriniwiniń ózine tánligin obyektiv hám hár tárepleme úyreniw ushın bul protsesstı úyreniwdiń tiykarǵı teoriyalıq jantastıwların metodologiyalıq talıqlaw arqalı “agressiya” túsiniǵiniń mánis – mazmunın anıqlap alıw zárúr. Kúndelikli sanada hám túsindirme sózliklerde bul túsiniń birinshi náwbette xalıqaralıq huquq túsiniǵi sıpatında geosiyasiy mánini anlatadı. Misali S.I.Ojegov hám N.Yu.Shvedovaniń “ Rus tili túsindirme sózligi” túsindirme kitabında bul sózlikke eki túrli anıqlama berilgen. Birinshisi, joqarıda qısqaşa keltirgenimizdey xalıqaralıq huquq kóz-qarasınan bir mámleket tárepinen basqa mámleket suveriniteti, shegaralıq qol qatılmaslıǵı yamasa siyasiy ġarezsizligine qarsı qurallı kúsh isletiw delingen. Ekinshi mánisi: Dushpanlıqtı keltirip shıǵaratuǵın ashıq dushpanlıq[1:54]. Keyingi anıqlama sonı kórsetedi geosiyasiy máni menen bir qatarda agressiya túsiniǵi insanniń jámiyettegi buzǵınshı is-háreketleri menen baylanıslı mánis-mazmunnıń sociallıq-psixologiyalıq hám filosofiyalıq, ontologiyalıq táreplerin de óz ishine aladı.

Dushpanlıq, agressiya insan is-háreketiniń fenomenı sıpatında da hár túrli ilimiy baǵdar wákılleri tárepinen izertlewler alıp bardı. Olar tiykarınan eki túrli kóz-qarastan agressiyanı túsindiriwge háreket etedi. Instinktiv teoriyanı alǵa súriwshi F.Nitche, G.Spense, V.Jeyms, Z.Freyd, K.Lorents. Al bulardan parıqlı túrde Monteskey, E.Fromm, D.Levitovlar agressiya sırtqı factor tiykarınan payda boladı, ol biologiyalıq yamasa psixologiyalıq hádiyse emes degen ideyanı alǵa súredi. Instinktiv teoriyanıń tiykarın salıwshılardan biri Z. Freyd shaxstıń aggressiv minez-qulqınıń kelip shıǵıwın insan psixologiyası hám fezeologiyasında dep túsindiredi[2:79]. Sonıń ushın ol aggressivlik tek ǵana tuwma emes, insanniń ajralmas mülki esaplanadı dep keltiredi. Freyd ideyaların dawam ettirgen etolog K.Lorents “Agressiya” kitabında adamlardıń belgili bir jaǵdaylarda olardıń sezimleri hám háreketleri alǵashqı ata-babalarınan miyras bolıp ótken filogenetik tárepten ózgerilgen dástúr degen juwmaqqa keledi. Soǵan muwapıq adamlar hám haywanlar ushın tán bolǵan instinglerden biri, túrler populiatsiyası ishindegi bar bolıw ushın gúresiw instinktiń kórinwi, jasaw ushın gúrestiń háreketlendiriwshi kúshi sıpatında túsindiredi. K.Lorents “Adam tábiyatınan basqınshılıq, zorawanlıq, agressiyaǵa miyıl” degen pikirdi alǵa súredi. Lorents etologiya (haywan is-háreketin úyreniwshi pán) nı insaniyat jámiyetine, insan minez-qulqına qarata qollanbaqshı boladı[3:110]. Bul pikirlerge qarama-qarsı túrde E.Fromm eger adamda agressiya payda bolsa, onda bunıń sebebi sharayatlar, jaman tárbiya hám jaman, nadurıs úlgieler dep túsindiredi. Ol alǵashqı adamlar zamanagóy adamlarǵa qaraǵanda azıraq jaman qásiyetlerge iye, mádeniyatı tómen sociallıq-jámiyet civilizatsiyası rawajlanǵan házirgi jámiyetke qaraǵanda azıraq aggressiv bolıp esaplanadı degen juwmaqqa keledi. Agressivlik adamda tuwma da, onıń xarakterine tán da emes, ol civilizatsiyanıń yaǵnıy miynet bólistirilwiniń payda bolıwı, islep shıǵariwdıń ósiwi hám artıqsha ónimniń toplanıwı, iraxik dúziliske iye mámleketler hám elitar qatlamlar júzege keliwi nátiyjesi dep kórsetedi[4:47]. Biz bul keltirilgen pikirlerdi T.Gobs hám J.J.Russo kóz-qaraslarındıǵı insan haqqındaǵı tartıslı pikirler menen túsindiriwimizge boladı. Lorents hám Freyd T.Gobs siyaqlı “Adam adamǵa qasır” yaǵnıy tuwma aggressiv xarakterge iye dep keltiredi[5:19]. E.Fromm bolsa, Russo kóz-qarasındaǵı adamlar tábiyatınan bir-birine miyriban degen ideyanı tiykar sıpatında alǵa súrgenligin kóriwmizge boladı. Usı jerde bul máselege baylanıslı kóz-qaraslardı jáne de tolıq túsindirip ótetuǵın bolsaq, misali insan is-háreketindegi aggressivliktiń rólin asıra kórsetken T.Gobstıń kóz-qarasın ayrıqsha atap ótiwge boladı. Ol adamdı joqarıda keltirip ótkenimizdey qasır menen teńlestirgen. Yaǵnıy adamda egoistlik qásiyetleriniń basım ekenligin bul bolsa o’z-ara qarama-qarsılıqtı keltirip shıǵarıwın kórsetpekshe boladı. Shpengler 1931-jılǵa jazılǵan bir miynetinde “adam jırtqısh haywan” hám onıń pútkil ómiri jinayatshılıq ústine qurılǵan” degen pikirdi alǵa súredi. O. Shpengler adam haqqındaǵı usı túsiniǵine tiykarlanıp, bul hádiyseniń sociallıq dereklerin hesh qanday názerge almaǵan halda, urıslar sebebin túsindirgen. Ol “ Jırtqısh haywan hámmeniń dushpanı, ol óz aymaǵında óz túrlesine shıdam bere almaydı.[6:208] Jekke jalǵız jırtqısh haywanlar ortasındaǵı duellerden “urıs” payda boladı. Erkin jırtqısh haywannıń xarakteri óziniń tiykarǵı qásiyetlerine kóre jalǵız adamnan jamlesken adamǵa ótedi. Sol menen birge, kúshli rassalıq jırtqısh haywan, jırtqısh aggressiv qásiyetin saqlap qalǵan xalıqlar júzege kelgen” dep keltiredi. Bul keltirilgen pikirlerdi analizley otırıp, biz “jırtqıshlıq” yamasa “agressiya” haqıyqattan da adamǵa tán qásiyetpa hámde urıstıń payda bolıwınıń tábiyiy sebepleri barma? Degen sorawlardı ortaǵa taslaymız. Bul sorawlarǵa juwap beriw ushın bolsa, adamlarda agressiya júzege keliwın, onıń sebeplerin tolıǵı menen analizlew hám hár tárepleme kórip shıǵıw gerek. Insan aggressivliginiń sebepleri haqqında ayılǵanda izertlewshiler kópshilik jaǵdayda bul quramalı multifikatorial hádiyseni qanday da bir sebeplerge kóre analizleydi. N.Alkok hám R.Ardri bul sebepti óz aymaqların qorǵaw niyetinde kóredi. “ Adamlardıń tiykarǵı milliy qádiriyatları dep- jazadı Alkok olardıń jasaw orınları, aymaǵı hámde adamlardıń aggressiv is-háreketlerin hám jámiyet turmısında hár túrli kelispewshiliklerdiń payda bolıwında dál usı sebepten baslaw gerek dep túsindiredi. R.Ardri bunday is háreketlerdi insanniń biologic xarakteri menen baylanıslılıǵın kórsetip, adamlarda instinktiv “aymaqlı imperative” bar ekenligin aytıp ótedi[7:4]. Demek insandaǵı agressiyanıń júzege keliwi biologic tárepten degen kóz-qaraslardı jáne bir ingliz zoologı D.Morris tárepinen de berilgen. Ol adamlarǵa qarata hákimiyatqa bolǵan tábiyiy qálew agressiyaǵa alıp keledi, dep esaplaydı. Húkimranlıq aggressiv is-háreketlerdiń tiykarǵı maqseti hám bul tárepten adam basqa tiri maqluqlardan parıq qılmaıdı.”[8:175] Biraq bul jerde sonı da aytıp ótiw zárúr hákimiyatqa umtılıw tolıǵı menen aggressivlikti keltirip shıǵarmaydı. Insangda basqarıwshılıqqa, húkimranlıqqa umtılıw qásiyeti bar álbette, biraq bul aggressiv boladı dew durıslıqqa kelmeydi. Sebebi umtılıw protsessinde insangá tásir etiwshi basqa faktorlar

onıń agressiv jaǵdayǵa keliwine sebepti boladı. Húkimdardıń jaman yamasa jaqsı bolıwı qol astındaǵı adamlardıń oǵan qarata qatnasında bolıp esplanadı. Aymaqlıq iyelik etiw haqqında jánede tolıraq túsindirme beretuǵın bolsaq, Amerikalıq sociolog D.Staydıń ayıp ótiwınshı “Hár bir shaxs ádette bir neshe aymaqlıq birlikke iye”. Ol jumısta, úyde, dem alısta hám basqada. Ol solardı sırtqı agressiyadan saqlawǵa hám qorǵawǵa miyil”. Zamanagóy psixologiya sonı kórsetedi adam basqa adamnıń aymaǵına qarata instenktiv “húrmet” kórsetiwı múmkin. Demek adamlar hesh qanday biologic yamasa psixologik sebepler nátiyjesinde agressiv jaǵdayǵa kelip qalmaydı. Olar tek ǵana sırtqı ortalıq, sırtqı tásir etiwshi faktorlar nátiyjesinde agressiv bolıwı múmkin.

Agressiya - deviant minez-qulıqtıń bir túri. Agressiyanı anıqlaw mashqala bolıp tabıladı. Sebebi, "agressiya" terminini hár qıylı háreketlerdi anılatadı. Sol sebepli, basqınshı minez-qulıqtı úyrenip atırǵanda, bul hádiyseni anıq túsiniwge eriside zárúr. A. Bassom tárepinen usınıs etilgen ta'riyplerden birine kóre, agressiya - bul basqalarǵa qawıp salatuǵın yamasa zıyan keltiretuǵın hár qanday minez-qulıq bolıp tabıladı. Birpara izertlewshilerdiń pikirine kóre, ayırım háreketler basqınshılıq retinde bahalanıwı ushın olar tek ǵana zıyan jetkeriwı, bálki haqarat yamasa narazılıq komponentin óz ishine aladı. Insannıń basqınshılıǵı kóplegen social, milliy hám basqa dawlardıń deregi. Sol sebepli basqınshılıq mashqalasın úyreniw zárúrli bolıp tabıladı. Bunnan tısqari, jámiyet haqıyqattan da onıń barlıq kórinislerinde basqınshılıqtan qorǵawdıń nátiyjeli mexanizmlerine mıtáj. Jáne bul, óz gezeginde, insan basqınshılıǵınıń tábiyatı, insan basqınshılıǵınıń dárekleri hám motivları haqqında tereń hám hár tárepleme biliwdi názerde tutadı.

Zamanagóy jámiyette asotsial minez-qulqlarda (alkogolizm, náshebentlik, tártipsizlik, vandalizm hám basqalar) kórinetuǵın deviant minez-qulıqqa iye bolǵan jaslar júdá kóp. Ekstremal sırtqı kórinislerde ayawsızlıq hám basqınshılıq payda bola baslaydı. Jaslar ortasında jinayatshılıq júzege keledi. Jaqın ótken dáwir menen salıstırǵanda, agressivlik penen baylanıslı jinayatlar kóbeygen, bunnan tısqari, jaslar ortasında kelispewshilikler hám zorawanlıq jaǵdayları sezilerli dárejede artqanı kózge taslanadı. Agressiv minez-qulıq mashqalası onıń tarqalıwı hám biyqararlastırıwshı tási sebepli insaniyattıń pútkil turmısı dawamında aktual bolıp qalıp atır. Jaslar ortalıǵında basqınshılıq tendentsiyalarınń kusheywi jámiyetimizdiń eń ótkir social máselelerinen birin sáwlelendiredi. Insandaǵı agressivlikti izertlew de tek ǵana ontropologiyalıq, ontologiyalıq yamasa social-filosofiyalıq tárepten emes, onı gnoseologiyalıq, sociologiyalıq sonday-aq psixologiyalıq jaqtan analizlew kerek. Agressiya adamlarǵa adamlar toparına qarata fizikalıq hám ruxıy zıyan jetkeriwge qaratılǵan individual yamasa toparlıq is-háreketler esaplanadı. Búgingi kúnde agressiya shaxs hám jámiyet turmısınıń ajralmas bólegine aylandı. Insan xarakteri tuwma bolıwı múmkin, biraq ol jámiyetke aralasqannan soń oǵan sırtqı faktorlar tásir etiw nátiyjesinde ózgeris júzege keledi. Agressivliktiń tuwma instink emesligi bálki onıń júzege keliwine qatal tárbiya, sociallıq ortalıqtıń normada bolmawı, fizikalıq jaza, psixologiyalıq basım, sociallıq jekkeleniw, sezimlerdiń shıǵarılıwınıń shekleniwı, átraptaǵı basqada tásir etiwshi derekler, alkohol hám náshebentlik ónimleriniń qabıl qılınıwı sebep boladı. Sonday-aq mádeniy hám sociallıq sistema jeterli dárejede integratsiyalanbaǵan bolsa hám birinshisiniń ekinshisi tárepinen tosqınlıq qılatuǵın is-háreketlerge qoyılatsuǵın talaplardı óz ishine alǵan bolsa, normalardı buzıw, ásirese agressivlik is-háreketlerdi kórsetiw qálewı payda boladı. Agressivliktiń júzege keliwin túsindiregende submádeniyat teoriyası tiykarında kóriwge boladı. S.Lamnek teoriyasında agressiya submádeniyat hádiyesi menen baylanıslı. Bul teoriya avtorı agressiv formadaǵı submádeniyattıń bahalıqlar hám normaları sociallıq normalar hám máplerge qarama-qarsı keledi, dep esaplaydı.[15:184] Submádeniyat tu'sinigi (latinsha: sub-"astı" hám mádeniyat) ámeldegi mádeniyatqa qarata fundamental bahalıq muna'sebetleriniń qarama-qarsı momentlerin anılatadı. Submádeniyattıń tiykarǵı xarakteristikası agressiya formasında anılatılǵan narazılıq, kelispewshilik, aktiv qarsılıq. Bul teoriyaǵa muwapıq, tu'rli rásmiy bolmaǵan háreketler payda bolıwınıń deregi sociallıq krezisler, jámiyetshilik múnásebetlerindegi disgarmoniya bolıp esaplanadı. Jaslar háreketi hám mádeniya, hám diniy, siyasiy hám basqa hár qanday baǵdarǵa iye bolıp, óz pozitsiyasın agressivlik kórinisinde kórsetiwge miyel boladı. Submádeniyatqa kirip, adam basqa sociallıq shekelewlerden erkin bolıp kórinedi, bunnan tısqari, olardıń buzılıwı kópshilik jaǵdayda jinayiy normalardan biri bolıp esaplanadı. Zorawanlıqtı túsindiriwde stigma teoriyasında jaratılǵan. I.Goffman tárepinen jaratılǵan bul teoriyaǵa muwapıq, agressiyanıń tolıq belgileri joq, ol yamasa bul is-há'reketiń zorawanlıq dep táripleniwı tek ǵana adamlardıń reaksiyasına baylanıslı. Belgili bir shaxlar hám toparlarǵa jaman, unamsız qásiyetlerdi "jabıstırıw" tendeniyaı agressivliktiń qaytalanıwına alıp keledi. Belgili bir waqıttan soń, shaxs ózinen ózi birkirilgen sıpatlamaǵa muwapıq háreket qıla baslaydı.[16:92] Stigmatizatsiya-bul belgili bir shaxs yamasa adamlar toparı menen qandayda bir qásiyetli (a'dette jaman) baylanıslıq, bul baylanıs bolmasada, yamasa dálillenbegen bolsada, bul shaxstı kemsitiwge alıp keledi hám agressivlik payda bolıwına alıp keletuǵın unamsız bolǵan jaǵdaylardı keltirip shıǵaradı. Adamdaǵı qásiyetler haqqında filosoflar (Zenon, Seneka, Mark Avreliy) insan aqıllı bolıp tuwıladı hám onıń qalbinde agressiya bolamıy, insan jaqsı islerge umtılwı menen ajralıp turadı dep kórsetedi. Agressiyanıń insan tuwma tábiyatına tán emesligi Sharl Luy Monteskeydiń "Nızamlar ruwxı haqqında" degen miynetinde tolıraq jaratılǵan. Miynette "ıssı hawa rayı húkim súrgen aymaqta jasawshılar agressiv harakterge iye boladı" dep keltiredi[9:184]. Demek insan agrissivlik qásiyetler menen dunyaǵa kelmeydi, oǵan sırtqı faktorlardıń tásir etiw nátiyjesinde onda áste aqırın agressivlik qásiyetler payda bola baslaydı. Agressivlik haqqındaǵı kóz-qaraslardı analizlew nátiyjesinde qanday-da bir adamǵa yamasa jámiyetke qarata sıpatlama bergende agressiv dep ataw naduris esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. «Толковый словарь русского языка»-1992
2. Фрейд З. «По ту сторону принципа удовольствия бессознательного» Москва -1990
3. Viktor Alimasov "Inson tanazuli" Toshkent- 2007
4. "Yangi va eng yangi davir g'arbiy evropa falsafasi" oquv qo'llanmasi. Toshkent-2002
5. A.Berdimuratova "Filosofiya" Nókis -2010

6. O.Shpengler "Insan ha'm texnika" -1931
7. Subbotina N.D. "Inson agressiyasining tabiiy va ijtimoiy dastlabki shartlari".
8. Morris D. "Zoologtin' adamnin' haywanliq ta'repin u'yreniwi" -1968
9. Sharl Luy Monteskey "Nizamlar ruwxı" -1748
10. Berdimuratova A. "Filosofiya" No'kis -2010
11. БэронР., РичардсонД. Агрессия. СПб.: Питер, 2001
12. Ениколопов С. Н. Понятие агрессии в современной психологии // Прикладная психология. 2001.
13. Левитов Н. Д. Психическое состояние агрессии // Вопр. психологии. 1972.
14. Ламнек С. «Теории девиантного поведения» Мюнхен, 1993.
15. Гоффман И. «Стигматизация-это процесс, когда реакция других портит нормальную личность» 1979

Insan hám jámyettegi agressiyani úyreniwdiń social-filosofiyalıq tiykarları.

Alimbaeva L. A. Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti

Rezyume. Bul jazılǵan maqalada adamzat sonıń menen bir qatarda jámiyettiń rawajlanıwında kelip shıǵatuǵın agrissivlik qásiyetlerdiń úyreniliwiniń áhmiyeti, agressivliktiń jámiyet turmısı ushın tásiiri haqqında máseleleri keńnen súwretlengen. Insan hám jámiyet qatnasıqlarında júzege keliwshi ha'r tu'rli agressiya kórinisleri boyınsha ilimpazlardıń kóz-qarasları social- filosofiyalıq tárepten analizlengen.

Tayamış sózler: jámiyet, insan, agressiya, mádeniy jantasıw, ruwxıylıq, adaptatsiya protsessi, civilizaciya, psixologiya, globallasıw processleri, pedagogika.

Социально-философские основы изучения агрессии в человеке и обществе

Алимбаева Л.А. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В данной статье широко выражается важность изучения особенностей агрессии, возникающих в развитии человеческого общества, а также человечества, влияние агрессии на жизнь общества. Взгляды ученых на различные проявления агрессии в человеческих и социальных отношениях анализируются с социально-философской точки зрения.

Ключевые слова: общество, человечество, агрессия, культурное возрождение, духовность, процесс адаптации, цивилизация, психология, процессы глобализации, педагогика.

Socio-philosophical foundations for the study of aggression in humans and society

Alimbaeva L.A. Karakalpak state university

Resume: This article broadly expresses the importance of studying the features of aggression that arise in the development of human society, as well as humanity, the impact of aggression on the life of society. The views of scientists on various manifestations of aggression in human and social relations are analyzed from a socio-philosophical point of view.

Key words: society, humanity, aggression, cultural revival, spirituality, adaptation process, civilization, psychology, globalization processes, pedagogy.

БОЛАНИ АЛМАШТИРИБ ҚҰЙЫШ ВА ФАРЗАНДЛИККА ОЛИШ СИРИНИ ОШКОР ҚИЛИШ

Нажимов М.Ш

Қорақалпақ давлат университети

Жиноят кодексининг 124-моддасида тамагирлик ёки бошқа паст ниятларда қасддан болани алмаштириб қўйганлик учун жиноий жавобгарлик назарда тутилган. Худди шунингдек, ЖК 125-моддада эса қонун чиқарувчи оилага ва ёшларга қарши қаратилган бошқа бир жиноят - фарзандликка бола олувчиларнинг ёки васийлик ва ҳомийлик органининг эркига қарши, етим ёки ота-она ғамхўрлигидан маҳрум бўлган болаларни фарзандликка олишнинг қонун билан қўриқланадиган сирини ошкор қилганлик учун жавобгарликни назарда тутган. Мазкур жиноят таркиблари объекти масаласида олдинги зикр этилган жиноятларга ўхшаш бўлганлиги сабабли, мазкур жиноят таркибларининг субъектив белгиларини қўриб чиқамиз.

Маълумки, жиноят таркибида субъектив томон муаммоси муҳим жиноят-ҳуқуқий аҳамиятга эга. Ушбу тушунчанинг мазмунини аниқлаш бир қатор назарий ва амалий саволларга (жиноят таркиби тузилиши, унинг субъектив томони ҳажми ва мазмуни) тўғри жавоб беришга имкон беради. Жиноят моҳияти, унинг ижтимоий хавфи кўп жиҳатдан жиноят содир этишга бўлган субъектив мотивация, интилиш, истак, майл билан белгиланади. Жиноят таркибининг бошқа элементларидан фарқли ўлароқ, жиноят ҳуқуқи нормалари деярли ҳар доим жиноят таркибининг субъектив томонига ишора беради. Қонун чиқарувчи, қоид тарикасида, ушбу элементнинг аломатларини айбдор шахснинг мотивацияси, ҳис-туйғулари ва ҳ.к. орқали ифодалайди.

Жиноятларнинг субъектив томони жиноят қонунида белгиланган, ижтимоий хавфли тажовузнинг ички (руҳий) томонини тавсифловчи белгилар мажмуида намоён бўлади, улар айбнинг аниқшаклида, мотивда, тажовузнинг мақсади ва жиноят субъектининг эмоционал ҳолатидан иборат.

Қасддан содир қилинган жиноятларни квалификация қилиш учун нафақат айбнинг шакли, балки ниятнинг йўналиши ҳам муҳим аҳамиятга эга, бунда муайян ижтимоий хавфли оқибатларга конкрет усуллар орқали эришиш учун субъектнинг маълум майл-истаклар, мотивлар билан тақозо этилган иродавий ҳаракатларини йўналиштириш тушунилади керак.

Айтиш лозимки, мотив дефиницияси жиноят қонунида берилмаган. Ваҳоланки, алоҳида жиноят таркибларини тузишда қонун чиқарувчи турли тушунчаларни мотив ишораси сифатида қўллайди. Шу билан бирга, қарийб барча қўлланадиган мотивацияни белгилловчи тушунчалар тўғридан-тўғри ва қонунни қўлловчи учун мотивни англаб етиш, идрок этиш, талқин этишда муаммо туғдирмайди (тамагирлик, иркий ёки миллий душманлик ёхуд адоват, диний таассублар ва ҳ.к.). Айни чоғда жиноят мотивини тушуниш, конкрет жиноят таркиби мотиви ўрнида қўлланадиган тушунчага қонун чиқарувчи қандай мазмун сингдираётганига боғлиқ [1].

Тадқиқотчи У.Закирова барча мотив ва мақсадларни жамлаган ҳолда уларни 1) ғаразли; 2) ғаразли бўлмаган; икки гуруҳга ажратишади [2]. Бироқ, назаримизда, мотив ва мақсадларни бу каби фақат икки гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқ эмас. Боиси У.Закирова ғаразли мотив ва мақсадларга қонун чиқарувчи томонидан аниқ-равшан кўрсатилган мотив ва мақсадларни киритади (тамагирлик йўли билан; ғаразғўйлик ниятларида; ғаразғўйлик ёки бошқа манфаатларни кўзлаб; безорилик мотиви; миллий, ирқий, диний ёки ижтимоий камситиш замирида; ўч олиш мотиви мол- мулкни талон-торож қилиш ва бошқалар).

Бугунги кунда “паст ниятлар” тушунчаси ЖКнинг айрим жиноят таркибларида мавжуд. “Паст ниятлар” атамаси жиноят қонунчилигида анча кенг қўлланилади, у масалан, ЖК 124, 125, 131, 133, 137, 139, 141², 227, 230¹-моддалар таркиби конструктив тузилишига субъектив томоннинг белгиси сифатида қўшилган. Кўп ҳолларда у ғаразли ниятлар билан бирга келади (бунда ғаразли ва бошқа паст ниятлар деб қайд этилади). Демак, ғаразли ният шак-шубҳасиз, паст ниятлардан бири ҳисобланади, лекин, қонун чиқарувчи наздида, бошқа паст ниятлар ҳам мавжуд. Бинобарин, паст бўлмаган мотивлар ҳам кўзда тутилган.

Афсуски, мазкур илмий-назарий ва амалиёт муаммоси, унга юридик адабиётда деярли эътибор қаратилмагани сабабли, янада чуқурлашади. Ҳанузгача жиноят ҳуқуқи доктринасида шахснинг паст ниятлари тўғрисида барқарор илмий қарашлар ишлаб чиқилмаган, қайси мезонларга кўра ва нима учун у ёки бу мотивни паст деб топиш лозимлиги мавҳум. Бугунги жиноят қонунчилигида ҳам мазкур тушунча мазмунини конкрет нормада очмасдан фойдаланилади, олимлар ва мутахассислар томонидан паст мотивлар рўйхати, анча ўзбилармонлик билан, субъектив равишда тузилади.

Юридик адабиётларда пастлик (шухратпарастлик, тубанлик, разиллик, кўрқоклик, бурчни нотўғри тушуниш ва бошқ.) жуда кенг тушунилади [3, 243]. А.Отажонов эса жиноят субъектив томони мотивининг “паст ният” тушунчаси жиноят таркибининг ўзига хос мазмунидан келиб чиқади ҳамда у жиноят таркибининг зурурий белгисига киритилган бўлса, фақат айбдорнинг қасди паст ниятларда содир этилган тақдирдагина келиб чиқиши тўғрисида мулоҳаза билдиради. Хусусан, болани алмаштириб қўйиш (ЖК 124-м.) ёки фарзандликка олиш сирини ошкор қилиш (ЖК 125-м. 2-қ. “б” банди) жиноятларида бошқа паст ниятлар деганда, айбдорнинг бола қариндошларидан, боладан ёки фарзандликка олган шахслардан ўч олиш, уларни кўролмаслик, зарар етказишни хошлаш каби ахлоқсизлигидан далолат берувчи ҳулқ-атвори тушунилади [4, 151].

Бундан ташқари, С.И.Никулин фикрига кўра, “паст ниятлар - бу шундай мотивларки, улар одоб-ахлоқ қоидаларини қўпол равишда бузади (масалан, ўч олиш, миллий ва ирқчилик замирида) [5, 301]”. Худди шунга ўхшаш позицияга тадқиқотчи А.И. Чучаев ҳам эгаллайди. Унинг назарида, бошқа паст ниятлар остида ўч олиш, рашк, соғлом болани касалга алмаштириб қўйиш [6, 348]. Бу ерда, сўз одоб-ахлоқ, жамият қадриятларига зид бўлган мотивлар ҳақида боради.

Айрим олимлар, масалан А.Н.Игнатов, конкрет мотивларни паст деб тан олиш масаласини судваколатига киритади. Унинг фикрига кўра, паст ниятлар сифатида тамагирлик, ўч олиш, рашк, ҳасад ва бошқа суд паст деб топган мотивлар бўлиши мумкин [7]. Бу фикрни қўллаб-қувватлаш қийин, боиси, жиноят таркиби конструктив элементини талқин қилиш, шарҳлашни судьянинг субъектив ихтиёрига топшириш амалиётда ўзбошимчалик ва судга ишончсизликни келтириб чиқариши аниқ.

Ўз навбатида тадқиқотчи Е.Гиль паст ниятларга, жиноят қонунида жиний жавобгарлик асоси бўлган, жавобгарликни оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи, конкрет жиноят таркибларини квалификация қилишда конструктив аломат сифатида қуйидагиларни қўшади. Унга, мисол учун тамагирлик, безорилик, ўч олиш, миллий, ирқий ёки диний адоват замиридаги мотивлар маъқул кўринади. Унинг наздида жиноят қонунида жавобгарликни белгилаш, уни кучайтириш билан боғлиқ бўлмаган барча мотив ва мақсадлар, паст мазмунга эга бўлмаган мотивация ҳисобланади.

Биз бу фикрга ҳам қўшила олмаймиз, сабаби, Е.Гиль асоссиз равишда барча жиноят-ҳуқуқий мотивларни паст мотив туркумига киритиб юбормокда. Бу эса, назаримизда жиноят қонунини қонунчилик йўлида эмас, балки фалсафа, одоб-ахлоқ ва маданият каби конкрет бўлмаган, баҳоловчи ва мавҳум категорияларга эга соҳаларга тортиб кетмокда.

Паст ният остида қонун чиқарувчи томонидан конкрет мақсад ва мотивация кўрсатилмасдан, қонун қўлловчининг субъектив ихтиёрига топшириб қўйиши, амалиётда анча мураккабликлар ва турли хил қонунни қўллаш амалиётини шаклланишига олиб келиши мумкин. Фикримизча, юридик матнда қўлланиладиган ҳар бир атама бир маъноли, синонимия ҳодисасидан холи, расмий сўзлардан иборат бўлиши лозим. Келинг, юқоридаги муаммоларни масалаларни конкрет жиноят таркиблари мисолида кўриб чиқамиз.

Жиноят кодексининг 124-моддасида **болани алмаштириб қўйиш** учун жавобгарлик белгиланган. Болани алмаштириб қўйишнинг субъектив томони айб билан тавсифланади, башарти унинг шакли Жиноят кодексининг нормасида белгиланмаган бўлсада, моддани талқин қилишда аниқ белгиланади. Тамагирлик ёки **бошқа паст** ниятларга ишора қилиш жиноятда айбнинг эҳтиётсизлик шакли мавжудлигини истисно қилади.

Алмаштириб қўйиш фақат қасддан амалга оширилиши мумкин, қолаверса жиноят таркиби формал шаклда тузилганлиги сабабли, қасдни тўғри ёки эгри шаклга ажратиш имкони йўқ. Оқибатлар жиноят таркибининг объектив томони доирасига киритилмаганлиги сабабли, уларга нисбатан руҳий муносабатни қасд таркибига киритиш учун ҳеч қандай асос мавжуд эмас. Демак, болани алмаштириб қўйишдаги қасд формал таркиблар учун хос бўлиб, шахснинг бир болани бошқасига алмаштириб қўйишнинг ижтимоий хавфлилигини англашидан иборат.

Қонун жиноят таркиби субъектив томонининг зарурий белгиси сифатида мотив - **тамагирлик ёки бошқа паст ниятни** кўрсатади. Тамагирлик жиноят содир этишдан сўнг моддий манфаат кўриш ёки моддий харажатлардан халос бўлиш истагида, бунда, моддий фойдани олиш бирдан ёки келгусида, масалан, шантаж натижасида, кўзланиши мумкин.

М.Х.Рустамбаев фикрича, болани алмаштириб қўйишда паст ниятлар сифатида ўч олиш, ҳасад бўлиши мумкин [8, 218]. Бизнингча, болани алмаштириб қўйишда паст ниятлар нафақат ўч олиш, ҳасад, балки жисмонан ногирон туғилган фарзанди ўрнига соғлом фарзандли бўлиш истаги ва бошқаларда намоён бўлади. Улар, шунингдек, камситиш, болани жинси ёки ташқи киёфасига қараб, болани алмаштириш истагида ифодаланиши мумкин. Болани маълум тиббий тажрибаларни ўтказиш, унинг органлари ёки тўқималарини трансплантация қилиш учун фойдаланиш, жинсий ёки турли ноқонуний диний маросимларда фойдаланиш истагини ҳам паст ниятларга киритиш мумкин (албатта, бунда тегишли ЖК моддалари билан жиноятлар жами вужудга келади).

Тадқиқотчи У.Закирова тўғри қайд этганидек, паст ниятлар юридик атама ҳисобланмайди, маъно ва мазмун жиҳатдан паст ниятлар номоддий кўринишга эга [9]. Масалан, паст ниятларда фарзандликка олиш сирини ошкор этишда, фарзандликка олиш сирини ошкор этган шахс, фарзандга масалан, “Сенинг отанг ўлган, бу ўғай отанг” дейиши фарзандга руҳий азоб бериши, ўзини камситилгандек ҳис этиши, шарманда бўлиши кабиларни юзага келтириши мумкин. Буэса айбдорга номоддий (кўнгли тинчиши, қилган ишидан қониқиши, хурсанд бўлиши ва ҳ.к.) кўринишидаги манфаатларга эришишига туртки бўлиши мумкин.

Кўриб турибдики, паст ниятлар категориясига аксил ижтимоийлик даражаси турфа бўлган ниятларнинг жуда кенг доираси қиради. Аммо ЖК ушбу субъектив омилнинг мазмунига қараб жавобгарликни алоҳида индивидуаллаштиришга имкон бермайди, бизнингча бу Жиноят кодексидаги камчилик ҳисобланиши мумкин. Ҳозирги вақтда алмаштириб қўйиш ниятлари ўртасидаги фарқлар фақат жазони тайинлашда ўз аксини топиши мумкин, зотан мотивация жиноятнинг ижтимоий хавфлилиги даражасига таъсир қилади.

Ота-оналар ўзаро ихтиёрий равишда фарзандларини алмаштиришга рози бўлиши, масалан, бошқа жинсдаги фарзандга эга бўлишни хоҳлашида намоён бўлган хатти-ҳаракатлар, моҳиятан ахлоқсиз, аммо ноқонуний тусга эга эмас. Шу билан бирга, амалиётда бундай ҳаракатлар “вояга етмаган шахсларни олди-сотдиси” деб баҳоланиши ҳам мумкин. Аммо, бизнинг фикримизча, бундай ҳаракатларни вояга етмаганларни одди-сотдиси билан боғлиқ битимларга киритиш мақсадга мувофиқ эмас, боиси ўз фарзандини эвазига бошқа болани олишни ушбу ҳаракатлар натижасида бирон моддий фойда ёки наф олишга тенглаштириб бўлмайди.

Оила институтига қарши навбатдаги жиноят – бу Жиноят кодексининг 125-моддасида назарда тутилган фарзандликка олиш сирини ошкор қилиш.

Кўриб чиқиладиган қилмишнинг субъектив томони фақат тўғри қасд шаклида намоён бўлиши мумкин. Шахс фарзандликка олувчининг ёки васийлик ва ҳомийлик органининг эркига қарши етим ёки ота-она ғамхўрлигидан маҳрум бўлган болаларни фарзандликка олишнинг қонун билан қўриқланадиган сирини ошкор қилаётгани англаб туради ва бу ҳаракатларни амалга оширишни истади.

Таҳлил қилинадиган жиноятнинг 2-қисми “б” бандининг субъектив томони зарурий белгиси – бу ғаразғўйлик ёки **бошқа паст** ниятларнинг мавжудлиги. Ғаразғўйлик ниятига маълум мулккий фойда олиш истаги билан боғлиқ мотивлар қиради. Бошқа паст мотивлар ҳасад, ўч олиш ва бошқаларда ифодаланиши мумкин.

Бизнинг фикримизча, қонун чиқарувчи ғаразғўйлик ёки бошқа паст ниятларни фақат бошқа шахслар учун белгилаган, чунки қасб фаолияти ёки хизмат мавқеига кўра фарзандликка олишни сир сақлаши шарт бўлган шахс томонидан сирни ошкор этиши ўз-ўзидан катта ижтимоий хавфга эга.

Бошқа паст ниятларга Жиноят кодексининг 125-моддасига ҳам маълум бўлган мотивлар бўлиши мумкин (масалан, ўч олиш, кўролмаслик, душманлик). Масалан, суд-тергов амалиётига 11 ёшли неварасига яқинда ўғли билан ажрашган келинидан ўч олиш ниятида унинг асраб олингани ҳақидаги бор “ҳақиқатни” айтган бувининг иши маълум. Болаасраб олингани ҳақида бувиси унинг синфдошларига айтиб берган.

Мазкур жиноятлар мотивларини таҳлил қилишда уларнинг пастлиги моҳиятини белгилаш айниқса муаммоли бўлиб, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимлари “ўзбошимчалиги” учун имкониятларни сезиларли даражада кенгайтиради. Ушбу масалада тадқиқот олиб борган олимларнинг таъкидлашича, жиноят қонунида паст мотиви таърифи ва мазмуни кўрсатилмагани, жиноят-ҳуқуқий нормани қўллашда хатолар ва ноаниқ ҳолатларни келтириб чиқаради, охир-оқибат, бу жиноий қилмиш учун одилона жазо тайинлашда ва жиноятларни профилактика қилишда ўзининг салбий таъсирини кўрсатади [10]. Дарҳақиқат, қонун нормасида жиноий ниятларни аниқлаштириш, жиноятни тўғри квалификация қилишнинг бош талабидир.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда қуйидагиларни таклиф қиламиз: биринчидан, Жиноят кодекси 124 ва 125-моддаларида “паст ниятлар” категориясини диспозициядан чиқариб ташлаш ва уни **“бошқа шахсий манфаатдорлик”** мотиви билан алмаштириш; иккинчидан, жиноят ҳуқуқи доктринасида мавжуд ишланмалардан фойдаланган ҳолда, паст мотивларни норматив тартибга солишни такомиллаштириш мақсадида, ҳар бир паст мотив кўрсатилган жиноят таркибини танқидий қайта кўриб чиқиш, ва имкон қадар таркибконструкциясида очиб бериш; учинчидан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди томонидан судларга паст ниятларда содир этиладиган жиноятларни тўғри квалификация қилиш бўйича махсус тушунтириш бериш мақсадга мувофиқ.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, инсоннинг барча ҳаракатлари аниқ мақсадга йўналтирилган муайян мотивлардан иборат. Исталган хулқ-атворга мотив ва мақсадни ҳисобга олмай тўғри баҳобериб бўлмайди. Шу сабабли жиноят мотиви ва мақсадни тўғри англаш ва аниқлаш, хусусан жиноят қонунчилигида “паст ният” мавҳум категориясини чиқариб, ўрнини конкрет жиноят таркибидан келиб чиқиб, мотивацияни ёйиқ ҳолда тавсифлаш, амалиётда қонунни қўлловчига жиноятни очиш, квалификация қилиш, жазо тайинлаш ва келгусида жиноятларнинг олдини олишга самарали хизмат қилади.

ЖК 125-моддаси 1-қисмида назарда тутилган қилмишнинг ижтимоий хавфи юкори эмаслиги, қилмиш эҳтиётсизлик орақасидан ҳам содир этилиши мумкинлиги, жиноий оқибат назарда тутилмаганлиги, норма санкциясида озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлган жазо назарда тутилмаганлиги ва бошқа шу қабила билан изоҳланади.

Шунингдек, статистик маълумотлар таҳлили суд амалиётида мазкур тоифадаги ишлар кам қўрилганлигини кўрсатмоқда. Жумладан, судлар томонидан 2014 йилда 1 та жиноят иши юзасидан 1 нафар шахсга нисбатан амнистия акти асосида иш тугатилган, 2015 йилда 3 та жиноят иши юзасидан 3 нафар шахсга нисбатан, шундан 1 нафар шахсга нисбатан ҳукм чиқарилган, 2 нафар шахсга нисбатан тарафлар ярашганлиги туфайли жиноят иши тугатилган, 2016 йилда 2 та жиноят иши юзасидан 4 нафар шахсга нисбатан, шундан 3 нафарига (1 нафарига жазо (жарима) тайинлаб) ҳукм чиқарилган, 1 нафар шахсга нисбатан жиноят иши тугатилган.

Бундан ташқари, хорижий давлатларнинг жиноят қонунчилиги таҳлили Россия (ЖК 155-м.), Қозғистон (ЖК 135-м.), Молдова (ЖК 204-м.), Арманистон (ЖК 169-м.), Озарбайжон (ЖК 175-м.), Тожикистон (ЖК 173-м.) давлатларида фарзандликка олиш сирини ошкор қилиш учун жиноий жавобгарлик фақат “қасб фаолияти ёки хизмат мавқеига кўра фарзандликка олишни сир сақлаши шарт бўлган шахс томонидан, шунингдек бошқа шахс томонидан ғаразгўйлик ёки бошқа паст ниятларда содир этилган” бўлсагина вужудга келишини кўрсатмоқда.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, ЖК 125-моддасидан фарзандликка олиш сирини ошкор қилиш учун жиноий жавобгарликни назарда тутувчи биринчи қисмни чиқариб, МЖТКни ушбу қилмиш учун жавобгарликни назарда тутувчи 48¹-модда билан тўлдириш таклиф этилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ибрагимов С.М. К вопросу о низменном мотиве преступления // <https://wiselawyer.ru/poleznoe/25821-voprosu-nizmennom-motive-prestupleniya>.
2. У.Закирова. Значение преступного мотива и цели при квалификации деяния // Review of law sciences. 2018. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/znachenie-prestupnogo-motiva-i-tseli-pri-kvalifikatsii-deyaniya> (дата обращения: 27.06.2021).
3. Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. Том 1. Тошкент. – Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси ҳарбий-техника институти, 2018. – Б.243.
4. Отажонов А.А. Шахсга қарши жиноятлар: Ўқув қўлланма. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 2012. Б.151.
5. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. В.И. Радченко. М., 2000. С. 301.
6. Постатейный комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Под ред. А.И. Чучаева. М., 2004. С. 348.
7. Гиль Елизавета Александровна Классификация и значение мотивов и целей преступления // Наука и образование сегодня. 2019. №5 (40). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-i-znachenie-motivov-i-tseley-prestupleniya> (дата обращения: 27.06.2021).
8. Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. Том 3. Тошкент. – Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси ҳарбий-техника институти, 2018. – Б.218.
9. Закирова У. Значение преступного мотива и цели при квалификации деяния // Review of law sciences. 2018. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/znachenie-prestupnogo-motiva-i-tseli-pri-kvalifikatsii-deyaniya> (дата обращения: 27.06.2021).
10. Ибрагимов С.М. Уголовно-правовая и криминологическая характеристики низменных мотивов в преступлениях против личности. // <http://lawtheses.com/ugolovno-pravovaya-i-kriminologicheskaya-harakteristiki-nizmennyyh-motivov-v-prestupleniyah-protiv-lichnosti#ixzz6xUgKupJf>; Карасёва М.Ю. Мотив и цель как факультативный признак субъективной стороны преступления // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 10-1. – С. 158-161; URL: <http://applied-research.ru/article/view?id=10309> (дата обращения: 27.06.2021).

Балани алмастырып қойыў ҳәм перзентликке алыў сырын эшкаралаў

Нажимов М.Ш. Қарақалпақ мамлекетлик университети

Резюме. Бул мақалада балани алмастырып қойыў ҳәм перзентликке алыў сырын эшкаралаў жынаяты түсиниги, оның ушын жынаят нызамшылығында нәзерде тутылған жуўапкершилиқ мәселелери үйренилген. Бул түрдеги жынаятлар ушын жазаларды жетилистириў бойынша усыныслар келтирилген.

Таяныш сөзлер. Шаназақ, бала, балани алмастырып қойыў, перзентликке алыў, қайырхомлық ҳәм қәўендерлик, сырын эшкаралаў, пәс нийет, дәмәғәйшилиқ, көреалмаўшылық, ала аўызлық, жынаят мотиви

Болани алмаштириб қўйиш ва фарзандликка олиш сирини ошкор қилиш

Нажимов М.Ш. Қарақалпақ давлат университети

Резюме. Ушбу мақалада болани алмаштириб қўйиш ва фарзандликка олиш сирини ошкор қилиш жинояти тушунчаси, унинг учун жиноят қонунчилигида назарда тутилган жавобгарлик масалалари ўрганилган. Бу турдаги жиноятлар учун жазоларни такомиллаштириш бўйича таклифлар келтирилган.

Таянч сўзлар. Оила, бола, болани алмаштириб қўйиш, фарзандликка олиш, васийлик ва ҳомийлик, сирини ошкор қилиш, паст ният, тамағирлик, ҳасад, адоват, жиноят мотиви

Подмена ребенка и разглашение тайны усыновления

Нажимов М.Ш. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В данной статье исследуются понятие преступления подмены и разглашения тайны усыновления, вопросы ответственности за него согласно уголовному законодательству. Предлагаются улучшения наказаний за этот вид преступлений.

Ключевые слова. Семья, ребенок, обмен детьми, усыновление, опека и попечительство, разглашение тайн, низкие намерения, жадность, зависть, неприязнь, мотив преступления

*Substitution of a child and disclosure of the secret of adoption
Najimov M.Sh. Karakalpak State University*

Summary. This article examines the concept of the crime of substitution and disclosure of the secret of adoption, the issues of responsibility for it in accordance with criminal law. Improvement of punishments for this type of crime is proposed.

Keywords. Family, child, exchange of children, adoption, custody and guardianship, divulging secrets, low intentions, greed, envy, dislike, motive

ЖИЗНЬ ПОСВЯЩЕННАЯ ТОПОНИМИКЕ

(экскурс по страницам научных трудов Календера Абдимуратова) Посвящается к 100-летию ученого.

Турсева Г., Абдирова Г.С.

Каракалпакский государственный университет

Истоки топонимии Каракалпакстана теряются в глубине веков, и трудно сейчас ответить, когда появились первые географические имена на земле наших предков.

Географические названия городов и сел, рек и озер весьма разнообразны по происхождению. Одни из них отображают особенности природных условий местности, другие характеризуют состав населения и его занятия, третьи определяют местоположение села, озера или другого географического объекта. Есть на территории Каракалпакстана и названия, происходящие от персидских, арабских и тюркских корней слов. Очень многие географические названия являются своеобразными историческими памятниками, свидетельствующими о распространении старинных промыслов, о направлении старых транспортных путей.

На эти и другие вопросы топонимики Каракалпакстана впервые обратил свое внимание в научно-исследовательских работах Календер Абдимуратович Абдимуратов (1922-1989 гг.). Еще в далеком 1964 году он пишет об этимологии слова «кят», через год публикует свою статью о происхождении названия Нукус, в том же году он обращает внимание на вопросы каракалпакской топонимики и ее исследования. В 1965 году он публикует брошюру на каракалпакском языке под названием «Неге усылай аталган?», которая легла за основу его диссертации. И, 15 июня 1966 года он успешно защищает диссертацию на соискание ученой степени кандидата филологических наук по теме «Топонимика Каракалпакии».

Заслуженный работник культуры Каракалпакстана, кандидат филологических наук, доцент Календер Абдимуратович является автором более 30-ти крупных научных трудов, посвященных актуальным проблемам топонимики каракалпакского языка. Помимо этого он активно участвовал в составлении «Русско-каракалпакского словаря» и «Каракалпакско - русского словаря».

Круг его научных интересов составляли вопросы происхождения и этимологии некоторых топонимических названий, их орфографии, насущные вопросы каракалпакской терминологии. В исследовании «Неге усылай аталган?» (Нукус, 1966) автор на основе богатого фактического материала всесторонне анализирует актуальные вопросы каракалпакской топонимики, этимологию отдельных топонимических названий. Этой работой им были заложены основы научного исследования каракалпакской топонимики.

В работе «Почему так названо?» (Нукус, 1970) исследователь останавливается на вопросах топонимики вообще и каракалпакской, в частности. Для специалистов, занимающихся изучением различных проблем топонимики, является полезным справочником «Краткий словарь топонимов каракалпакского языка», которая была приложена к вышеназванной работе. В нем охвачено свыше 520 топонимических названий, функционирующих на территории нашей республики.

Календер Абдимуратович внес большой вклад в деле упорядочения написания названий отдельных топонимов. В научных кругах известны его статьи «Вопросы орфографии и транскрипции местных географических названий», «О принципах составления словаря топонимов Каракалпакии», «О структуре каракалпакских топонимов» и т.д.

Популяризации среди населения различных топонимических названий служат работы ученого «Чему учит топонимика?», «К вопросу этимологии Хорезма», «Топонимические легенды», «Путешествие в страну имен» и т.п.

В творческом наследии Календера Абдимуратовича занимает особое место его кандидатская диссертация по теме «Топонимика Каракалпакии», которая была выполнена под научным руководством А.Кдырбаева и которая была успешно защищена 15 июня 1966 года в Институт языка и литературы АН УзССР. Диссертация состояла из введения, трех глав и заключения. К диссертации приложен краткий словарь топонимических названий Каракалпакстана, содержащий более 600 названий.

В начале своей работы автор отмечает, что любой географический объект (река, гора, овраг, озеро, урочище, город, село и т.д.) имеет название, присвоенное ему человеком и таящее в себе определенный смысл. Бессодержательных названий в природе не существует. Имеются лишь названия, смысловые значения которых еще не раскрыты. Это относится, главным образом, к тем именам, которые возникли на языках древних, ныне вымерших или ассимилированных народов[1]. На территории Каракалпакстана встречаются названия иранского, арабского, монгольского происхождения, древнехорезмского субстрата, русские названия,

смешанные названия, названия узбекского, казахского, туркменского происхождения и, наконец, исконно каракалпакские.

Отдельные сведения о местных топонимах встречаются в трудах некоторых авторов-путешественников, исследователей: Бутакова А.И., Каульбарса А.В., Берга Л.С., Бартольда В.В., Аристов Н., Толстова С.П., Мурзаева Э.М., Гулямова Я.Г., Жданко Т.А. и др.

Задачей диссертационной работы К.Абдимуратова явилось систематическое описание топонимов Каракалпакстана и их лингвистическая характеристика на уровне современных достижений топонимики. Далее, во введении рассмотрено место топонимики в ряду смежных наук. Лингвисты обычно считают, что эта наука – чисто лингвистическая. Некоторые географы и историки относили ее из-за специфических особенностей, к ряду вспомогательных дисциплин. Топонимист не должен быть только лингвистом, или географом, или историком он обязан быть топонимистом[2]. Следовательно, топонимика начала выделяться из других наук и постепенно становится самостоятельной комплексной наукой.

В первой главе диссертации, которая называется «Структурно-семантический анализ топонимов Каракалпакии», автор отмечает, что топонимические названия не появляются случайно, они возникают закономерно, системно. Чтобы выяснить происхождение названия, необходимо прежде всего знать, что оно возникло не изолированно, а лишь в определенном ряду других названий. Например, таковы названия Акдарья, Аксу, Актуба, Акжагыс, Акбулак, Акжап с компонентом ак (белый), составляющие ряд гидронимических названий.

По способу образования топонимы можно разделить на простые и сложные. Простые топонимы – это или существительные в основном падеже или производные прилагательные. Сложные топонимы составляют местные географические названия, которые характерны вообще для тюркской топонимики. Они отличаются многообразием типов и характеризуются наличием двух или более корневых морфем и единством грамматического оформления.

Сложные топонимы по способу образования делятся на три группы: топонимы словосложения, топонимы словосочетания и парные топонимы.

Топонимические словосложения образуются путем слияния двух основ. Они почти всегда определительны, т.е. в них соединены определение и определяемое: Акбулак, Кызылжар. Их легко расчленишь на составные части: так как там каждый компонент составной части имеет самостоятельное лексическое значение. Топонимы такого типа являются наиболее распространенным видом сложных названий.

Большую группу местных названий составляют топонимы словосочетания, отличающиеся некоторыми специфическими признаками: компоненты топонима словосочетания, еще не слившиеся полностью в единой форме и по смыслу, и поэтому пишутся раздельно; географические термины тау, кыр, тобе, жар, ой, кала, аул, кол, дарья в топонимических словосочетаниях пишутся в составе названий, а иногда опускаются; компоненты топонима невозможно подменить другими словами как это делается в свободных и некоторых фразеологических словосочетаниях, а также невозможна и перестановка компонентов. Таким образом, слова, входящие в состав топонима, становятся как бы связанными, теряя свою нарицательную значимость; слова, входящие в состав топонимов, теряют конкретные значения и становятся знаками данного объекта. Например, конкретное значение топонима Кызылжар (Красный обрыв) передавало цвет обрыва, а стало выражать теперь только знак объекта, т.е. населенного пункта.

Устойчивость топонимических названий не следует отождествлять с неподвижностью, ибо в обществе постоянно происходят разного рода переименования, изменения названий в процессе деятельности людей.

Особую группу сложных названий составляют парные топонимы, образованные разными корнями, имеющими равную значимость (пишутся через дефис): Нокис-Чимбай жолы, Петро-Александровск каласы и др.

В основе каждого топонимического названия, возникающего посредством парных и сложных сочетаний, лежит синтаксический способ образования. По семантике местные названия К.Абдимуратов разделил на следующие группы: 1. Топонимы, связанные с именами людей. К этой группе относятся названия объектов, принадлежащих когда-то одному лицу; 2. Топонимы, связанные с названиями родов и другими этнонимами, именами которых названы десятки кишлаков, сел, и т.д.; 3. Топонимы, в основе которых лежит хозяйственная деятельность людей; 4. Местные названия, отражающие растительный и животный мир; 5. Названия, отражающие исторические события; 6. Топонимы, характеризующие социальные различия и уровень материальной жизни деревни; 7. Названия населенных пунктов отражающие характер поверхности; 8. Гидронимы, характеризующие цвет воды, глубину воды, соленость воды, поверхность почвы, величину и размеры, определенные события, быстроту течения; 9. Оронимия, характеризующая горную и песчаную поверхность, по цвету, по протяженности и виду, по наличию полезных ископаемых, по особенностям рельефа; 10. Названия характеризующие родники.

Вторая глава диссертации была названа «Историко-этимологический анализ топонимов Каракалпакии», здесь автор приходит к выводу, что топонимы Каракалпакстана в основной массе являются тюркскими. Многие местные названия построены на базе современного каракалпакского языка. Наиболее древними названиями являются редкие топонимы дохорезмского субстрата, затем ирано-арабского происхождения и этнонимы тюркско-монгольского происхождения.

Большую группу каракалпакских топонимов составляют возникшие из этнонимов и родоплеменных названий. Это названия городов и местностей. Среди топонимов Каракалпакстана имеется и относительно небольшой арабско-персидский пласт.

К данной главе автор делает вывод, что основная масса местных топонимов составляется из слов тюркской основы, незначительное количество гидронимов, этнонимов являются по происхождению арабо-иранскими, монгольскими, русскими. В заимствовании и освоении этих названий каракалпакским языком большую роль сыграла тесная культурная связь каракалпаков с другими народами.

Третья глава диссертации названа «Вопросы орфографии и транскрипции топонимики Каракалпакии», где автор поднимает проблему, что многие географические названия Каракалпакстана в различных источниках зачастую пишутся по-разному, что в свою очередь создает путаницу и большие неудобства.

Одной из главных причин искажения транскрипции, Календер Абдимуратович утверждал, что большое количество географических наименований тюрко-язычных республик вошло в русскую литературу и картографию с середины XIX века, когда еще не сложились общенациональные литературные языки, и не была еще разработана орфография языков этих народов.

Автор подчеркивал, что топонимы Каракалпакстана образуются чаще путем сложения двух, а иногда трех компонентов, при этом большинство из них выступает как одна лексическая единица. Поэтому К. Абдимуратов предлагал слитное написание их. Он также указывал, что не все сложные названия пишутся слитно. При этом автор указывал, что необходимо учитывать смысл самого названия, и тогда решать вопрос, писать ли данное слово слитно или раздельно. Наиболее правильным принципом написания названий должен быть принцип индивидуального подхода к географическим названиям и смысловым транскрипциям[3].

Исходя из этого, автор предлагал следующие правила написания сложных названий: 1. Все названия, состоящие из словосложения и номенклатурного термина, писать слитно; 2. Раздельное написание допускать в следующих редких случаях: если собственное имя имеет впереди себя определение; если название стоит в косвенном падеже притяжательного существительного; 3. Через дефис должны писать такие слова, как например, Нокис-Чимбай жолы, Барса-Келмес коли и т.д.; 4. Названия русского происхождения на каракалпакском языке должны писаться в русской форме.

В заключении диссертации автор делает выводы и рекомендации, которые состояли из следующих пунктов: 1. Каракалпакстан располагает большим количеством гидронимов (название рек, озер, протоков, арыков, каналов, водоемов), оронимов (названий гор, возвышенностей, холмов, седловин, урочищ), названий населенных пунктов и микропонимов (колодцев, домов и т.п.), представляющих ценные сведения не только для изучения истории народа, но и для выявления географических особенностей края; 2. Данная диссертационная работа является первой попыткой исследования в области каракалпакской топонимики и охватывает такие основные вопросы топонимики, как структуру, семантику, этимологию, орфографию и транскрипцию географических названий; 3. Топонимика Каракалпакии по структуре не отличается от топонимов тюрко-язычных народов, но тем не менее она имеет своеобразные специфические особенности; 4. Большое количество местных названий построено на базе каракалпакского языка. В каждом компоненте составных частей топонимов заключены своеобразные черты, отражающие фонетику и грамматический строй данного языка; 5. В составе местных топонимов имеются названия иранского, арабского, монгольского происхождения, древнехорезмского субстрата, русские названия, смешанные названия и названия узбекского, казахского, туркменского происхождения – яркое свидетельство социально-экономической и культурно-исторической связи каракалпакского народа с соседними странами; 6. Большое количество названий связаны с переселением каракалпаков с низовьев Сырдарьи в конце XVIII и начале XIX веков на правобережные территории Амударьи и Аральского моря, в основном отражающих хозяйственную деятельность людей (ирригация, рыболовство, животноводство); 7. Местные топонимы по структуре бывают простые, сложные и аффиксальные. Из них особую категорию составляют сложные названия, образованные сочетанием двух и более слов, характерных вообще для всех тюркских топонимов; 8. Лингвистический анализ и изучение топонимов позволяют установить, что они имеют одно-, двух и трехкомпонентный состав, в основе их лежат лексический, морфологический и синтаксический способы образования; 9. Компоненты сложных названий как правило состоят из географических номенклатурных терминов, которые всегда являются определяющими словами в составе названий; 10. В передаче местных географических названий по-русски часто встречаются разноречия и искажения. В диссертации рекомендуются предложения по устранению этих недостатков; 11. Исследования, проведенные при выполнении данной работы, носят прежде всего лингвистический характер, но при этом определенное освещение получили вопросы географического, исторического и этнографического характера; 12. Приведенными в диссертации фактами не исчерпывается всесторонний анализ топонимов Каракалпакии, это только первая попытка автора осветить лишь некоторые вопросы на уровне современной топонимической науки.

Таким образом, делая экскурс по страницам научных трудов Календера Абдимуратовича Абдимуратова, останавливаясь на его автобиографическом прошлом, анализируя его фундаментальный труд – кандидатскую диссертацию можно сделать вывод, что до него топонимике Каракалпакстана не было отведено должного внимания со стороны, как филологов, географов, этнографов, так и историков. Что этот вопрос до сегодняшнего дня во всех этих науках является очень актуальной.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мельхеев М.Н. Географические имена. Топонимический словарь. М., 1961, с.5.
2. Мурзаев Э., Никонов В. Топонимика сегодня. Географические названия. М., 1962.
3. Мурзаев Э. К вопросу транскрипции географических названий в тюркских языках. Географическое Общество. Вып.5, 1934. Волостнова М.Б. Состояние работы по транскрипции географических названий Советского Союза и зарубежного Востока. «Топонимика Востока». М., 1962, стр. 100.
4. Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакии: Автореферат дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук / Каракалп. филиал АН УзССР. Институт истории языка и литературы им. Н. Д. Давкараева. - Нукус : 1966. - 24 с.
5. Абдимуратов К. Неге усылай аталган? Нөкис. 1966.
6. Абдимуратов К. Почему так названо? Нукус.1970.

Топонимикага бағишланган өмір

Туреева Г.А., Абдирова Г.С. Қарақалпақ мәмлөкәтлик университети

Резюме. Мақалада Қарақалпақстанда топонимика илимининң раўажланыўына өзинин салмақлы үлесин қосқан алым Календер Абдимуратовнын илимий дәретиўшилиқ жолына, илимий мийнетлерине экскурс, фундаментал мийнети есапланған кандидатлық диссертациясына анализ жасалады.

Таяныш сөзлер: топонимика, структура, семантика, этимология, орфография, транскрипция.

Топонимикага бағишланган ўмир

Туреева Г.А., Абдирова Г.С. Қарақалпақ дәвлат университети

Резюме. Мақалада Қарақалпақстанда топонимика илим-фанининг ривожланишига ўз хиссасини қўшқан олим Календер Абдимуратовнын илимий ижодий йулига, илимий ишларига экскурс, фундаментал меҳнати ҳисобланган номзодлик диссертациясига таҳлил берилади.

Таянч сўзлар: топонимика, структура, семантика, этимология, орфография, транскрипция.

Жизнь посвященная топонимике.

Туреева Г.А., Абдирова Г.С. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье анализируется диссертация Календера Абдимуратова, ученого, внесшего значительный вклад в развитие топонимической науки в Каракалпакстане, дается экскурс по его научной деятельности.

Ключевые слова: топонимика, структура, семантика, этимология, орфография, транскрипция.

A life dedicated to toponymy.

Tureeva G.A., Abdirova G.S. Karakalpak State University

Summary. The article analyzes the dissertation of Kalender Abdimuratov, a scientist who made a significant contribution to the development of toponymic science in Karakalpakstan, gives an excursion to his scientific activities.

Key words: toponymy, structure, semantics, etymology, spelling, transcription.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН МАДАНИЯТИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТАРИХИГА ОИД ХОРИЖ АДАБИЁТЛАРИГА ШАРҲ

Генжемуратов Я. Б.

Қарақалпақ дәвлат университети

Ўзбекистон ва Қарақалпоғистон замонавий тарихининг ўзига хос хусусияти шундаки, у гуё янги давр ва замонавийликнинг иссиқ нафаси билан ёритилаётгандек. Мазкур яқин тарих турли фикрлар тукнашган, тадрижий йўлнинг чоррахасидан ўтиб, ривожланишнинг навбаттаги босқичига қадам ташлаётган каби. Янгиланаётган Ўзбекистоннинг яқин тарихи суверен Қарақалпоғистон Республикаси тарихи билан биргаликда, бутун инсоният ривожланишининг янги поғонасига туғри келади. Ҳозирда кўз унгимизда тубдан фарқланувчи дунё тартиблари шаклланмоқда. Ўз навбатида янги дунё тарихининг ажралмас бўлаги ҳисобланган Ўзбекистоннинг яқин тарихи ҳам замонавий глобал воқеалар билан чамбарчас боғлиқдир.

Хорижий тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, замонавий Ўзбекистон мураккаб тузилмали бозор иқтисодиёти, ҳуқукий демократик давлат ва очиқ фуқаролик жамиятини барпо қилиш йўлидан ишонч билан ўтиб, минтақанинг ривожланган давлатларидан бирига айланди. Эски сохта йўналишларнинг ўрнини янги юксак идеаллар эгаллади, уларнинг асосини бой миллий тарих ва маданият, бутун дунё цивилизацияси ривожига муносиб ҳисса қўшган шахсларнинг маънавий мероси ташкил этди. Халқаро майдонда ҳам - Ўзбекистон Республикаси тажрибаси кўпчилик учун ўрнак бўлиб хизмат қилиши тан олинди.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги йиллари давомида Қарақалпоғистоннинг маънавий ва маданий ҳаётига оид тадқиқотлар олиб бориш хорижий олимлар тарафидан амалга оширилмоқда. Масалан, бугунги кунда чет эллик олимлар ва сайёҳларнинг И.В.Савицкий номидаги Давлат санъат музейига бўлган катта қизиқиши кун сайин ортиб бормоқда. Жумладан, ушбу музей экспозицияларини синчиқлаб ўрганган Сусанна Аннанинг Германияда «Рус авангарди. Қарақалпоғистон Нукус санъат музейи коллекциясидан графикалар» номли китоби нашр этилди [1]. Ушбу воқеа Қарақалпоғистон тарихига қушилган катта ҳисса бўлиб, қарақалпоқ халқи маданияти, тарихи, бугунги кунги яшаш шароитларига деган эътиборни кучайтиб, уни янада кенгрок ўрганишга имкон берди.

Қарақалпоғистонда кўплаб тарихий ва маданий ёдгорликлар саёҳатчиларнинг тасаввурларини жалб эта олди. Япониядан келган сайёҳлик гуруҳи раҳбари Йохео Сабан Қарақалпоғистонга ташриф буюриб, «Японияда бизни ҳайратга солган Буюк Ипак йўли, унинг асосий шаҳарлари ҳақида кўп ўқиймиз. Ва биз Қарақалпоғистонда кўрган нарсаларимиз – унинг музейлари, тарихий жойлари жуда ғайриоддий!» [2], - деди иштиёқ билан.

Дэвид ва Сью Ричардсонларнинг кўплаб фото-расмлар билан тасвирланган катта форматдаги китоби инглиз тилида сўзлашадиган аҳолига қорақалпоқларнинг санъати билан яқиндан таништиради [3]. Мазкур асар Қорақалпоғистон ва Россиядаги музейлар архивидан олинган ва илгари нашр қилинмаган кўплаб расмларни ўзида акс эттирган. Мақола муаллифи Дэвид ва Сью Ричардсонлар ҳақида «Дэвид и Сью Ричардсоны о современной истории Каракалпакстана» [4], деб номланган алоҳида илмий иш ёзиб, у ерда инглиз саёҳларининг Қорақалпоғистон замонавий тарихини ўрганишда тўтган роли ва ўрнини теранг таҳлил қилган.

Франция олимлари бир неча йиллар мобайнида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институниининг илмий ходимлари билан қорақалпоқ халқининг тарихи, археологияси ва этнографиясига оид масалаларни тадқиқ қилиб келмоқда. Бу борада Франция нашрининг бир сони махсус қорақалпоқлар тарихи, этнографияси ва маданиятига бағишланган [5]. Истиклол йиллари қорақалпоқ халқи бутун дунёга ўзининг миллий маданияти, ўзига хос санъати, мумтоз адабиёти, маънавий қадриятлари, урф-одатлари ва анъаналари билан танилганлигини кўрсатди. Хорижий тадқиқотчилар қорақалпоқ халқи маданиятига катта эътибор берди. Ўз ўтмишини тиклаш жараёнида қорақалпоқ халқнинг нафақат тарихини, балки маданиятини ҳам ўрганиш катта аҳамиятга эга бўлди.

Немис олими – филолог Карл Рейхл қорақалпоқ халқининг «Шарьяр», «Қоблан», «Едиге» дostonларини Жумабай жирова Базаровдан ёзиб олди ва немис, инглиз тилларида нашр этди. Карл Рейхлнинг таклифига биноан, бизнинг ҳикоячimiz 1996 ва 1997 йилларда Германияда бўлиб, қорақалпоқ халқ dostonлари ва халқ амалий санъати асарларидан парчалар билан концерт берди.

Мустақил давлатлар ҳамдустлиги вакиллари ҳам Қорақалпоғистоннинг замонавий тарихи, унинг маданиятини тадқиқ қилишда жараёндан ташқарида қолаётгани йўқ. Шундай қилиб, Озарбайжон олими Низомий Мамедов қорақалпоқ халқининг тарихи, этногенези, маданияти билан қизиқиб, унинг адабиётига алоҳида эътибор қаратади. «Қорақалпоқ адабиёти» [6] асари 2007-йил олимнинг олиб борган тадқиқотларининг натижаси сифатида ёриқ кўради. Марказий Осиёда «Ислomий давлат» деб номланувчи мамлакат шаклланиши ҳавфи шаронтида Адиб Холид китобида эслатиб утилганидек, Ислomнинг Қорақалпоғистонга тарқалиши бўйича ишлар катта аҳамиятга эгадир. Муаллиф ўз асарида Марказий Осиёдаги, шу жумладан Қорақалпоғистонда дин ва сиёсатнинг ўз-аро муносабати, коммунистик мафкурадан кейинги ислom динининг ўрни ва ролига оид аксарият масалаларни таҳлил қилишга ҳаракат қилганлар.

Хулоса ўрнига шуни айтиш жоизки, яқин тарих кўп хиррали муваффақиятли ислomотларнинг гувоҳи бўлди. Ўзбекистонда, унинг ажралмас бўлаги бўлган Қорақалпоғистон тажрибаси ислomот истовчи мамлакатлар учун тайёр андазаларни юзага келтирди. Бироқ энг муҳими, ўша – яхши натижа берган ислomотлар иқтисодий самарага омил бўладиган илмий асосланган иқтисодий қонуниятларни, тамойилларни ишлаб чиқишга ёрдам бериши лозим.

Ушбу тадқиқотлардан келиб чиқиб, бугунги кунги асосий вазифалар ва йўналишларни аниқлаш мумкин. Жумладан, жаҳон цивилизацияси ривожига қўшган ҳолат катта илмий, маданий ва маънавий ҳиссаси ҳақида мамлакатimiz аҳолисини, шунингдек, чет эл жамоатчилигини кенг қўламда хабардор қилиш мақсадида тарихимизга оид катта илмий асарларни таржима қилиш, ҳар бир воқеанинг мазмун-моҳиятини изчил ва тизимли очиб бериш орқали буюк тарихимизнинг барча даврларини чуқур илмий тадқиқотларнинг ҳолисона натижалари асосида кўрсатиб берувчи саёргохлар учун услубий-амалий буклетлар таёрлаш, шунингдек, буюк ватандошларимизнинг бебаҳо меросини кенг қўламда ўрганиш ва оммалаштириш мақсадида уларнинг ҳаёт йўли ва қаҳрамонлиги тўғрисида, шунингдек, дунё аҳамиятига эга бўлган Ўзбекистон энг янги тарихининг ҳолат ёрқин ва унутилмас саҳифалари ҳақида ҳикоя қилувчи илмий-оммабоп нашрлар туркумларини яратиш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Susanne Anna. Russische Avantgarde. Aus dem Kunstmuseum Nukus Karakalpakstan Zeichnungen, Aquarelle, Gouachen. Published by Daco-Verlag G. Blase (1995) ISBN 10: 3871350265 / ISBN 13: 9783871350269.
2. Karrar H. The New Silk Road Diplomacy: Chinas Central Asian Foreign Policy since the Cold War. - Vancouver: UBC Press, 2010.
3. Richardson David; Richardson Sue. Qaraqalpaqs of the Aral Delta. Prestel Verlag. 2012.
4. Генжемуратов Я. Дэвид и Сью Ричардсоны о современной истории Каракалпакстана. «Қарақалпақстан ең жаңа тарийхының әҳмийетли машқалалары» темасындағы Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. - Нөкис, 2018. -46-48 бб.
5. Karakalpak et autres gens de L'Aral. Entre rivages ET deserts // Cahiers d'Asie Centrale. IFEAC/EHESS. Paris. 2002. №10.
6. Мамедов Н. Қорақалпоқ адабиёти. Боку: Баки Славян университети, «Китоб олами» нашриёт-босмаҳона

*Қорақалпоғистон маданиятининг замонавий тарихига оид хориж адабиётларига шарҳ
Генжемуратов Я. Б. Қорақалпоқ давлат университети*

Резюме. Мазкур мақолада муаллиф Қорақалпоғистон маданиятининг замонавий тарихини хорижий тадқиқотчилар томонидан ўрганилиши масаласини ёритиб беради. Хорижий адабиётлар таҳлили асосида (монографиялар, тўпламлар, мақолалар, тезислар ва бошқалар), Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик йилларидаги Қорақалпоғистоннинг маънавий-маданий ҳаётини ўрганиш масалалари кўриб чиқилади. 1991-2021 йиллар Қорақалпоғистон халқининг ўз миллий маданияти, бетақор санъати, мумтоз адабиёти, маънавий қадриятлари, урф-одатлари ва анъаналари билан бутун дунёга танилганини кўрсатди. Ушбу давр оралиғида хорижий тадқиқотчилар қорақалпоқ халқи маданиятига катта эътибор бердилар. Ўз ўтмишини тиклаш жараёнида қорақалпоқ халқининг нафақат тарихини, балки маданиятини ўрганиш ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Чет эл адабиётига шарҳ ушбу асарлар муаллифларининг Қорақалпоғистон тарихига қўшган катта

хиссаларини кўрсатди. Улар қорақалпоқ халқининг маданияти, бугунги турмуш шароитига эътиборни ошириб, тарихимизга бошқача назар билан қарашга имкон берди.

Калит сўзлар: Ўзбекистон, Қорақалпоғистон, мустақиллик, қорақалпоқлар, тарих, маданият, адабиёт.

Обзор зарубежных литератур о современной истории культуры каракалпакстана

Генжемуратов Я. Б. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В данной статье автор проливает свет на историю изучения современной истории культуры Каракалпакстана зарубежными исследователями. Основываясь на анализе зарубежной литературы (монографии, сборники, статьи, тезисы и т.д.) рассмотрены исследования духовной и культурной жизни Каракалпакстана в годы независимости Республики Узбекистан. 1991-2021 годы показали, что народ Каракалпакстана известен всему миру своей национальной культурой, уникальным искусством, классической литературой, духовными ценностями, обычаями и традициями. Зарубежные исследователи уделяли большое внимание культуре каракалпакского народа. В процессе восстановления их прошлого большое значение имело изучение не только истории, но и культуры каракалпакского народа. Обзор зарубежных литератур показывает большой вклад авторов этих работ в историю Каракалпакстана, которые усилили внимание к культуре, истории каракалпакского народа, к условиям жизни сегодняшнего дня и позволили посмотреть на них с другого ракурса.

Ключевые слова: Узбекистан, Каракалпакстан, независимость, каракалпаки, история, культура, литература.

Review of foreign literature on the modern cultural history of karakalpakstan

Genzhemuratov Ya. B. Karakalpak State University

Abstract: In this article, the author sheds light on the history of the study of the modern cultural history of Karakalpakstan by foreign researchers. Based on the analysis of foreign literature (monographs, collections, articles, theses, etc.), studies of the spiritual and cultural life of Karakalpakstan during the years of independence of the Republic of Uzbekistan are considered. The years 1991-2021 showed that the people of Karakalpakstan are known all over the world for their national culture, unique art, classical literature, spiritual values, customs and traditions. Foreign researchers paid great attention to the culture of the Karakalpak people. In the process of restoring their past, the study of not only the history, but also the culture of the Karakalpak people was of great importance. A review of foreign literature shows the great contribution of the authors of these works to the history of Karakalpakstan, which increased attention to the culture, history of the Karakalpak people, to the living conditions of today and allowed them to look at them from a different angle.

Key words: Uzbekistan, Karakalpakstan, independence, Karakalpaks, history, culture, literature.

MILLETLERARALIQ TATIWLIQ – TINISHLIQ TIYKARI

Bayrieva A., Baymuhamedova A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Ózbekstanda milletleraralıq tatiwlıq hám diniy keńpeyllikti támiyinlew salasında da bir qatar nátiyjeli ilajlar ámelge asırılmaqta. Mámlekette “Nadanlıqqa qarsı bilim” degen ideya tiykarında Islam dininiń tıp adamgershilik mánisin, tinishlıq hám doslıq maqsetlerine xızmet etiwın hám de jurtımız oqımshılarınıń turmısı, ilimiy miyrasların dúnya jámiyetshiligine jetkiziw maqsetinde 2020 jıldıń 3-5 mart kúnleri Samarqand qalasında Imom Abu Mansur Moturidiy shaxsı hám isenimlik bay kóz-qarasları, moturidiylikning ideologiyalıq qarasları, bul táliymattıń búgingi kúndegi áhmiyeti talqılawına arnalğan “Imom Moturidiy hám moturidiya táliymatı: ótken zaman hám búgin” temasında xalıq aralıq konferenciya shólkemlestirildi hám ótkerildi. Bul ilajda 15 mámlekettin 55 belgili ulamalar, muftiylar, moturidiyshunas ekspertler, 100 den aslam jergilikli alım hám izertlewshiler qatnasıp islergen 43 bayanattıń da mánis-mazmunı milletlerara tatiwlıq máselesine baǵıshlandı. Bunıń dúnya xalıqlarınıń ruwxıy baylanısıwındaǵı roli hám áhmiyeti búgingi kúnde hár qashanǵıdan da áhmiyetlirekdu. Bunda Imam Buxariydiń Samarqandtaǵı estelik kompleksin jańa joybar tiykarında qayta qurıw maqsetinde Ministrler Mákemesiniń buyırǵı qabıllanıp, onıń tiykarında Respublikamız kóleminde diniy keńpeyllikti tárbiyalaw hám jetilistiriwge baǵıshlangan kóplegen ámeliy isler orınlanbaqta.

Xalıqaralıq diniy erkinlik boyınsha AQSH komissiyası (USCIRF) Ózbekstandı “Ayrıqsha qáweterli mámleketlikler” diziminen shıǵardı. Komissiya esabatında Ózbekstan tárepinen sońǵı jıllarda diniy tarawda ámelge asırılǵan ózgerisler tán alındı.

Mámlekette insan huqıqların támiyinlew salasında Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń “Insan huqıqları boyınsha Ózbekstan Respublikasınıń Milliy strategiyası”n tastıyqlaw haqqındaǵı Pármanı qabıllandı.

Hújjet penen Insan huqıqları boyınsha Ózbekstan Respublikasınıń Milliy strategiyası, Insan huqıqları boyınsha Ózbekstan Respublikasınıń Milliy strategiyasınıń ámelge asırıw boyınsha “Jol kartası”, BMSHniń insan huqıqları boyınsha ustav shólkemleri hám shártnamealıq komitetleri xabarnamaları hám qararların kórip shıǵıw maydanınan Ózbekstan Respublikası mámleket shólkemleriniń óz-ara sheriklik qılıw tártibi haqqındaǵı qaǵıyda tastıyqlandı. Ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan islerden 2019 jılı 15 noyabrdegi Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Milletlerara múnásibetler salasında Ózbekstan Respublikası mámleketlik siyasatı Koncepciyasın tastıyqlaw haqqındaǵı» PF-5876-sanlı Pármanı boldı. Onıń 1-qosımshasında kórsetilgen is-ilajlardı turmısqa endiriw xalqımızdıń búgingi turmısındaǵı rawajlanıwlar hám keleshek ushın teńsiz áhmiyetke iye bolmaqta[1]. Málım bolǵanıday, 30 iyul - Xalıqlar doslıǵı kúni. Ózbekstanda jasaytuǵın 130 dan artıq millet hám elat wákılleriniń óz-ara tatiwlıǵı, diniy konfessiya wákılleri ortasındaǵı tolerantlıq turaqlılıqtı, mámleket hám jámiyet rawajlanıwın belgilep bermekte.

“2017-2021 jıllarda Ózbekstan Respublikasınıń rawajlandırıwıń bes ústin baǵdarı boyınsha Háreketler strategiyası”nıń besinshi bándinde áyne “Qáwipsizlik, diniy tolerantlıq hám milletleraralıq tatiwlıqtı támiyinlew

salasidagi ústin turatugin bagdarlar”, dep belgilengen edi. Bul milletleraraliq, dinleraraliq tolerantliq ortaligin bekkemlew alip barilip atirgan reformalardın ajıralmas bólegi ekenligin tağı bir márte tastıyqlaydı.

30 iyul - Xalıqlar doslığı kúni múnásibeti menen “Ózbekstan - ulıwma úyimiz” uramı astında elimiz boylap ótkeriletugin tádbirler jámiyetimizde salamat ruwxıy ortalıqtın bekkemleniwine xızmet etedi. Ózbekstan baxıt-saadat mákanı. Bul mákanda tuwılıp, kamal tapqan túrli millet hám elatlar ortasında doslıq sabaqları tıgız baylanısqa. Bul mámleketimizde milletlerara tatıwlıq, doslıq hám awızbirshilik bekkemlew jolında alıp barilip atirgan aqılğa say siyasattın nátiyjesi bolıp tabıladı.

Jámiyetimizde húkım súrip atirgan milletleraraliq tatıwlıq hám awızbirshilik, doslıq hám birlikke kóz tiyimesin, - deydi Qazaq milliy mádeniy orayı Sırdárya wálayat bólimi baslığı Klara Fazılova. - Óz-ara mehir-múriwbet bar tatıwlıq, tınıshlıq, ráhát bar. Ózbekstan basqa millet hám elatqa tiyisli eldin de mehir qoyğan óz watanı bolıp tabıladı[2].

Maǵlıwmat ornında sonı da ayıp ótiwimiz tiyis, soǵı jıllarda milletleraraliq múnásibetler hám dinge sıyıwın salasında 50 den artıq nızam hújjetleri hám 40 qa jaqın qararlar qabıllandı. Bul huqıqıy hújjetlerdin kópshiligi puqaralardın dini hám milletinen qaramastan, huqıq hám erkinliklerin keńeytiw, sonday-aq, jámiyet hám mámleketlik jumsların basqarıwda qatnasıw múmkinshiligin asırıwǵa qaratılǵan.

Sonın menen birge, 2021 jıl 10 fevralda qabıl etilgen “Xalıqlar doslığı kúnin belgilew haqqında”ǵı,[3] usı jıldın 5 iyulinde qabıl etilgen jańa redakciyadaǵı “Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqında”ǵı Ózbekstan Respublikası Nızamı[4] ları diniy tolerantliq hám konfessiyalarara awızbirshilik bekkemlew, dinnin túp mánisin ańǵarıw, buzıwǵa qaratılǵan ideyalǵa qarsı immunitet payda etiw, sociallıq-ruwxıy ortalıq turaqlılıǵın támiyinlewde bekkem huqıqıy tiykar boladı. Bul hújjetin tiykarında elimizde húkım súrip atirgan tınıshlıqtın qádirine jetiw, doslıq, awızbirshilik, tatıwlıq sabaqların bekkemlew, jańa Ózbekstannın rawajlanıwı jolında bir tán, bir jan bolıp birigip miynet etiw hám ılayıqlı turmıs keshiriw sıyaqlı iyilikli ideyalar úgit-násiyatlanbaqta.

Búgingi kúnde jáhándegi tınıshlıq hám turaqlılıqqa milletleraraliq hám dinleraraliq qarama-qarsılıqlar hám de terrorism aytarlıqtay qawıp tuwdırıp atırǵanlıǵı da sır emes. Eger Ózbekstanda ǵárezsizlik jılları milletleraraliq tatıwlıq hám diniy tolerantliq ortaligin saqlaw boyınsha izshil siyasat alıp barılǵan hámde bul boyınsha jumslar jańa dáwir talaplarınan kelip shıǵıp dawam etirilip kelinip atırǵan bolsa da, globalıasw sharayatında qaterjamlıqqa, arqayınlıqqa beriliw hasla múmkin emes.

Zamanagóy mámlekettin maqseti jámiyette awızbirshilik hám turaqlılıqtı, insan huqıq hám erkinlikleriniń nátiyjeli qorǵalıwın támiyinlewden ibarat. Mámleketimizdin hár tárepleme rawajlanıwı eń dáslep ondaǵı turaqlılıq, milletlerara tatıwlıq hám dinlerara keńpeyilik tolerantliq ortaligin saqlanıwına baylanıslı. Bul máselelerge Prezidentimiz SH. M. Mirziyoev túrli májilis hám ánjumanlarda, sol qatarı xalıqaralıq maydanda da xalqımız hám jáhán jámiyetshiliginiń itibarın qaratıp kelmekte. Prezidentimizdin: “Biz jurtımızda tınıshlıq-turaqlılıqtı bekkemlew, túrli qawıp-qaterlerge qarsı gúresiw boyınsha iskerligimizni hár tárepleme kúsheytiwimiz shárt. Bul - zaman talabı. Jámiyetimizde diniy konfessiyalar ortasında awızbirshilik hám puqaralardın óz-ara kelisimin bekkemlewde biz bunnan bılay da eń aktual hám iyilikli wazıypamız dep bilemiz”[5], - degen sózleri bárshemiz ushın bagdarlama wazıypasın ótemegi dárkar.

Ótken 30 jıldan aslam dáwirde Ózbekstan Respublikası suverenli mámleket retinde jáhán jámiyetshiliginen óziniń múnásip ornın iyeledi. Áne sol tariyxıy jaqtan qısqa bir dáwirde kútá úlken hám quramalı, sonın menen birge, dańqlı jol basıp ótildi. Ǵárezsizlik watanımız tariyxında ulıwma jańa bet ashtı. Dáwirler ótkeni tárepke ǵárezsizligimiz tariyxın úyreniw, bul ullı naǵımetke qanday eriskenimizdin mánisine jetiw, ǵárezsizligimizdin qádirin tereń ańǵarıwdın áhmiyeti bargan sayın artıp baraberedi. Rawajlanıwǵa erisiw ushın bolsa kópten-kóp norma hám qádiriyatlarǵa qatań ámel qılıw zárúr. Tolerantlıq, adamgershilik pazıyetlerin qalıplestiriw, milletleraraliq tatıwlıq, dinleraraliq awızbirshilik, jámiyette puqaralardın óz-ara kelisimliliǵın bekkemlew, barlıq puqaralarǵa, milleti hám diniy iseniminen biyǵárez, kásip-kárine qaramastan, teń huqıq hám erkinlikler beriw, jetkinshekti milliy hám ulıwma insaniy qádiriyatlarǵa húrmet, watanǵa muhabbat hám sadıqlıq ruwxında tárbiyalaw aldınan Ózbekstan Respublikası mámleketi siyasatınıń ústin turatugin bagdarlarınan biri bolıp kelmekte.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 8-statyasında “Ózbekstan xalqın, milletine biyǵárez, Ózbekstan Respublikasınıń puqaraları quraydı”[6], - dep kórsetiledi. Solay eken, Konstituciya qabıl etken kúnnen baslap ózbek siyasatshunaslıǵı huqıqıy terminologiyasında “xalıq” hám “millet” sózleri óz-ara mánisles bolmay qaldı. Óytkeni Konstituciya “xalıq” degende mámlekettin pútkil xalqı, “millet” degende bolsa bul jerde jasaytugin 136 milletten biri túsiniledi. Mámleketimizde barlıq millet hám elat wákıllerine birdey huqıq hám erkinlikler berilgen. Sonlıqtan, Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 18-statyasında “Ózbekstan Respublikasında barlıq puqaralar birdey huqıq hám erkinliklerge iye bolıp, jınsı, ırqı, milleti, dini, sociallıq kelip shıǵıwı, isenimi, jeke hám sociallıq poziciyasına qaramastan, nızam aldında teń.

Jeńillikler tek nızam menen belgilep qoyıladı hám de jámiyetlik ádalatlıq principlerine uyqas bolıwı shárt”[7]. Solay eken, puqaranıń qaysı millette tiyisligi onıń huqıq hám erkinliklerine tásir ete almaydı.

Házirgi Ózbekstan aymaǵında kóp ásirler dawamında ózbekler menen birge, basqa millet hám elat wákılleri jasap kelgen. Doslıq biziń qanımızda bar. Mámleketimizdegi ayırım etnik qawımlardın kópshiligi, misalı, Buxara evreyleri, lolılar, Iraniylar (olardın bir bólegi parsı, bir bólegi bolsa azerbayjan tilinde sóylesedi) jurtımızǵa qashan kelgeni, yaǵnıy bul jerde qaysı ásirde berli jasap atırǵanın da anıq bilmeydi. Olardın watanı - Ózbekstan.

Házir mámleketimizde 7 tilde - ózbek, qaraqalpaq, orıs, tájik, qazaq, qırǵız hám turkmen tillerinde ulıwma tálim mektepleri bar. Eń áhmiyetlisi, sol mektepler ushın sabaqlıq hám qollanbalar mámleketimizdin ózinde tayarlanıp, baspadan shıǵarıladı.

Ўзбек мектеплеринде ана тили, орус тили ҳам бир шет ел (јами ўш) тил, орус мектеплеринде ана тили, мамлекет тили ҳам бир шет ел (јами ўш) тил, қарақалпақ, тажик, қазак, қирғиз ҳам туркмен мектеплеринде болса ана тили, мамлекет тили, орус тили ҳам бир шет ел (јами тўрт) тил оқитилди.

Тил ўйренiw аmelde insannin sana-sezimin, oy-orisin osiredi, onin informatsiya aliw mumkinshiligin keneytiredi, pikirlewde salastiriw konlikpelerin payda etedi, qaliplestiredi. Mamleketimizde ozbek, qaraqalpaq, oris, tajik, qazaq ham ingliz tillerinde baspasoz baspalari bar. 2017 jil 19 may kuni Ozbekstan Respublikasi Prezidentinin "Milletleraraliq munasibetler ham shet el mamleketler menen dosliq baylanislarin jane de jetilistiriw ilajlari haqqinda"gi PF-5046 – sanli Pärmani qabillandi[8]. Ogan kore, Respublika baynalminal madeniyat orayı negizinde Ozbekstan Respublikasi Ministrler Kabineti janındağı Milletleraraliq munasibetler ham shet el mamleketleri menen dosliq baylanisları komiteti dūzildi. Respublika baynalminal madeniyat orayı, 138 milliy materiallıq orayı, sonin menen birge, Ozbekstan shet el mamleketleri menen dosliq ham madeniy-agartıwshılıq baylanislar jamiyetleri keñesi, 34 dosliq jamiyeti iskerligi oz-ara birllestirildi. Natıyjede bul komitet milletleraraliq munasibetler ham shet el mamleketler menen dosliq baylanislarin bekkemlewge bagdarlandırılğan birden-bir mamleketlik siyasatın aamelge asırılwın tamiyinleytuğın basqarıw organı martebesine iye boldı.

Tariyxıy jaqtan alıp qarağanda, bir mamlekettin mamleket, bir xalıqtın xalıq bolıp birigiwi ahsat keshetuğın process emes. Ozbekstan Respublikası - sol aymaqta tariyxıy qalipleksen, dunyada oz ornın tabıwga erisken putkilley jaña mamleket. Biz milliy mamleket qurdıq. Turli millet ham elatlardan ibarat xalıq bir siyasiy birlik - Ozbekstan Respublikası xalıq retinde qaliplesti [9]. Sonı umıtpawımız kerek, bugın biz oğada qawipli ham qaweterli zamanda jasap atırımız. Dogerek-atırıpımızda turli qawip-qaterler kushyıp baratırğan bir dawırde eñ ulken ham bahasız baylıgımız bolğan tınıshlıq-turaqlılıqtı, biygamlıqtı kóz qarashında saqlawımız zárúr. Milletler ham puqaralar ortasındağı dosliq ham awızbirshilik, oz-ara hurmet ham miyrim-shapaat ortalıgın jane de bekkemlew, mudamı qırağı ham sergek bolıp, tınıshlıq ushın guresip jasaw - bugın sheshiwshi ahmiyetke iye. Bunı har birimiz tereñ seziniwimiz darkar. Bugingi tınıshlıq-biygamlıq ozin-ozien tamiyinlenip atırğanı joq [10].

Qawipsizlik boyınsha jolımız - qatañ, poziciyalarımız - anıq, maqsetimiz - tayın. Bul, birinshi nawbette, mamleketimiz paraxatshılıqtı, xalqımızdın biygamlıgın, kewil tınıshlıgın tamiyinlewge qaratilğan siyasat jurgizıwden ibarat.

Juwmaqlap aytqanda, elimizdın gárezsizligin bekkemlew, mamlekette barlıq tarawlardı rawajlandırıw aamelde xalıqtın baxtı-saadatı ushın teñsiz ahmiyetke iye ekeni jane de tereñrek aydınladı. Xalıqtın mamlekette juz berip atırğan tupkilikli reformalardağı belsendilik penen qatnasıwı kusheydi. Bunın negizinde bolsa xalqımızdın bugingi kuninen razılıgı, ertengi kunine ulken isenimi tiykarğı tayanış xızmetin atqarmaqta.

АДЕБИЯТЛАР

1. <https://lex.uz/docs/4597662>
2. WWW. siyisat.uz\ 127802/@pp/
3. <https://lex.uz/docs/5277501>
4. <https://lex.uz/docs/5491534>
5. 2017 йил - Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йилида тасвирий воситалар орқали амалга ошириладиган маънавий-маърифий, тарғибот-ташвиқот ишларида қўлланиладиган матнлар, қайдлар, хикматли сўзлар, халқ мақоллари ва шиорлар бўйича тавсиялар. Т.: Шарқ, 2017, 35-б.
6. Ўзбекистон Республикасиның Конституциясы. Т.: Ўзбекистон, 2018, 6-б.
7. Ўзбекистон Республикасиның Конституциясы. Т.: Ўзбекистон, 2018, 6-б.
8. <https://lex.uz/docs/3210345>
9. Фаизов А. К. Тарих – буюк устодир. Т.: «Шарқ», 2011
10. Анваров Д. Юрт фаровонлиги ва миллатлараро тотувлик. Т.: Маънавият, 2015, 72-б.

Milletlerara tatıwlıq – tınıshlıq tiykarı

Baymuhamedova A., Bayrieva A. Qaraqalpaq mamleketlik universiteti

Rezyume. Maqalada jamiyet turaqlılıgın tamiyinlewde, mamleket tınıshlıgın saqlawda milletlerara tatıwlıqtın roli ham ahmiyeti haqqında sóz júritiledi.

Tayanış sózler: Millet, tatıwlıq, teñhuıqlıq, qawipsizlik, milletleraraliq munasibetler, keñpeyilik, gárezsizlik.

Millatlararo totuvlik – tinchlik asosi

Bayrieva A., Baymuhamedova A. Qaraqalpoq davlat universiteti

Rezyume. Maqolada jamiyat barqarorligini ta'minlashda, mamlakatda tinchlikni saqlashda millatlararo totuvlikning roli va ahamiyati borasida so'z yuritiladi.

Tayanch so'zlar: Millat, totuvlik, tenghuquqlik, xavfsizlik, millatlararo munosabatlar, bagrikenglik, mustaqillik.

Межнациональное согласие – основа мира

Байриева А., Баймухамедова А. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматриваются роль и значение межнационального согласия в обеспечении стабильности общества и сохранении мира в стране.

Ключевые слова: нация, согласие, равенство, безопасность, межнациональные отношения, толерантность, независимость.

Interethnic harmony is the basis of peace

Karakalpak State University Bayrieva A., Baymukhamedova A.

Summary. The article discusses the role and importance of interethnic harmony in ensuring the stability of society and maintaining peace in the country.

Keywords: Nation, harmony, equality, security, interethnic relations, tolerance, independence.

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН ПО ОХРАНЕ АРАЛЬСКОГО МОРЯ

Жоллыбекова И. Б.

Каракалпакский Государственный Университет

Одной из самых крупных в новейшей истории глобальных экологических катастроф, испытываемой странами и населением Центральной Азии, является трагедия Аральского моря. Территория кризиса Приаралья охватывает Туркменистан, Казахстан и Узбекистан, а так же опосредованно – Таджикистана и Кыргызстана[1. 422]. С первых дней независимости Республика Узбекистан работала вместе с республиками Центральной Азии и Республикой Казахстан над решением проблемы Арала. В частности, 18 февраля 1992 года в Алматы Министерством сельского хозяйства Казахстана была создана группа экспертов и ученых, и были приняты совместные решения для решения проблем коллективного управления водными ресурсами, сохранения и рационального использования межгосударственных водных ресурсов.

26 марта 1993 года был подписан Договор между государствами Центральной Азии о совместных усилиях по улучшению экологии Аральского моря и Аральского моря и социально-экономическому развитию Аральского моря. В марте 1993 года в Кызыл-Орде, Казахстан, состоялась встреча глав государств Центральной Азии, на которой были созданы Межгосударственный совет (ICAS) и Международный фонд спасения Арала[2]. 11 января 1994 года Нукуская декларация была утверждена правительствами Центральной Азии и Российской Федерации на Международной конференции по проблемам Аральского моря в Нукусе[3]. Дальнейшее укрепление и расширение сотрудничества в области предотвращения кризисов, охраны окружающей среды, экологической ситуации в регионе Аральского моря. и принимая дополнительные меры по улучшению яхты [4]. По инициативе Первого Президента Республики Узбекистан И. А. Каримова в 1995 году в Нукусе состоялась международная научная конференция, посвященная проблеме Арала. На конференции была принята декларация глав государств Центральной Азии и Казахстана. В сентябре 1995 года в Нукусе состоялась встреча руководителей казахстанских и международных организаций в Центральной Азии. Принята Декларация о развитии бассейна Аральского моря, в которой проанализированы проблемы устойчивого развития.

В феврале 1997 года в Алматы с участием стран Центральной Азии, ООН, Всемирного банка и других международных организаций в Казахстане было принято решение «Об объединении организационных программ для решения Аральской проблемы».

Заслуживает внимания работа, проводимая со странами дальнего зарубежья по спасению Арала. В частности, в 1994 году в Париже состоялось совещание стран-доноров для оказания финансовой поддержки Программе спасения Арала. Всемирный банк, Программа развития Организации Объединенных Наций, Кувейт, Япония, Швейцария, Канада, Италия, Нидерланды, Великобритания и Финляндия внесли 31 млн. Долл. США в программу спасения Аральского моря.

Вопросы экономического и финансового сотрудничества, направленные на улучшение ситуации в районе Аральского моря, обсуждались на VII саммите Организации Исламская конференция в декабре 1997 года. Международный фонд спасения Арала реализует несколько проектов Программы бассейна Аральского моря с 1997 года. Региональный план действий по охране окружающей среды и программа опустынивания находятся в стадии разработки. В октябре 2002 года в Душанбе, Таджикистан, состоялся саммит Международного фонда развития. Программа конкретных действий на 2003-2010 годы была принята здесь. В то же время в Республике Узбекистан действует ряд международных организаций, и были реализованы проекты, направленные на решение конкретных проблем социально-экономического развития региона и смягчение негативных последствий экологического кризиса.

В марте 1993 года при поддержке Всемирного банка был создан Международный фонд спасения Арала (МФСА) [Аширбеков: 4]. В 1995 году она организовала проект «Неотложная помощь населению». В период 1996-1997 гг. Было закуплено три тысячи рыболовных материалов на сумму 561,0 тыс. Долл. США и был приобретен полный комплект учебников для микроавтобусов и 4 детских домов, включая специальное оборудование для глухих детей [6].

Он выразил уверенность в том, что в рамках этого фонда международное сообщество будет более полно интегрировано в решение проблемы Аральского моря и будет способствовать постоянным усилиям по улучшению ситуации в регионе Аральского моря. Инициативу Целевого фонда поддержали представители Японии, Норвегии, Нигерии, Казахстана, Алжира, а также ряда НПО. Норвежская делегация, в свою очередь, пожертвовала 1,2 миллиона долларов в Фонд помощи бассейнам Аральского моря [7].

27 ноября 2018 года Центральные учреждения Организации Объединенных Наций в Нью-Йорке учредили Многосторонний целевой фонд для региона Аральского моря. Затем последовала презентация о Многопрофильном целевом фонде безопасности человека и мероприятие ООН на высоком уровне под названием «Развитие регионального и международного сотрудничества с комплексными стратегиями поддержки устойчивого развития». Выступая на заседании, Генеральный секретарь ООН Антонио Гутерриш заявил, что Фонд откроет новую страницу в истории региона, страдающего от проблемы Аральского моря, и высоко оценил инициативу Президента Республики Узбекистан Ш.Мирзиёева по созданию этого Трастового фонда и призвал международное сообщество активно участвовать в фонде[8].

Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев уделяет особое внимание Муйнакскому району. Во время визита главы государства в Каракалпакстан 15-16 ноября 2018 года он также посетил Муйнакский район, где встретился с населением региона и поставил ряд задач для социально-экономического развития района. Соответствующее решение Кабинета Министров Республики Узбекистан о комплексном развитии Муйнакского района было принято. В результате в регионе проводится беспрецедентно хорошая работа в результате особого внимания, уделяемого району Аральского моря, включая Муйнакский район.

Несмотря на экологические проблемы в Республике Каракалпакстан и Нукусе, это стало поворотным моментом в истории возрождения Каракалпакстана. Республика динамично развивается, и народ Каракалпакстана смотрит в будущее.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Transformation, Integration and Security Problems in the States of Central Asia. – Warszawa: IPS UW, 2008. – 422 p.
2. Вести Каракалпакстана. 1995. 20-сентябрь
3. Жоллыбекова И.Б. Сотрудничество Республики Каракалпакстан по вопросам охраны окружающей среды и здоровья людей. Вестник Каракалпакского Государственного Университета. Н.: №1-2, 94-98 стр. 2013
4. Жоллыбекова И.Б., Базарбаев А.М. Международные акты Республики Каракалпакстан по вопросам охраны здоровья людей. Польша, 2014, 32 стр.
5. Аширбеков У. Реализация конкретных проектов залог последовательного решения социально-экологических проблем Приаралья // Вести Каракалпакстана. 2006. 28 ноября. №94.
6. Burles M. Chinese Policy toward Russia and Central Asian Republics. – Santa Monica (CA): RAND Corporation, 1999. – 84 p.
7. "The Daily Beast" 2014 y. 21 – june
8. <http://www.parliament.uz/uz/news/993/>

*Қарақалпақстан Республикасының Арал теңизин асыраудағы халық аралық байланыслары
Жоллыбекова И. Б. Қарақалпақ Мәмлекетлік Университеті*

Резюме. Мақалада Орайлық Азия мәмлекетлери хәм халқы тәрәпинен әмелге асырылып атырған жәхән экологиялық апатшылықлардың тарийхы көрип шығылған. Арал аймағындағы Туркменистан, Қазақстан хәм Өзбекстанды, сондай-ақ, Тәжикистан хәм Қырғызстан Республикаларын қоллап-қууатлайды. Қарақалпақстан Республикасы Нөкис қаласының экологиялық машқалаларға қарамастан, бул Қарақалпақстанның жаңаланыу тарийхында бурылыс болып, Республикадағы жедел рауажланыу хәм Қарақалпақстан халқының келешекке қарай умтылыуы жарытылған.

*Қорақалпоғистон Республикасининг Орол денгизини ҳимоя қилиш борасидаги халқаро ҳамкорлиги
Жоллыбекова И. Б. Қорақалпоқ Давлат Университеті*

Резюме. Мазкур мақолада Марказий Осиё мамлакатлари ва аҳолиси томонидан амалга ошириладиган жаҳон экологик фалокатларининг тарихи кўриб чиқилган. Орол ҳудуди Туркманистон, Қозоғистон ва Ўзбекистонни, шунингдек, Тожикистон ва Қирғизистонни ҳам қўллаб-қувватлайди. Қорақалпоғистон Республикаси Нукус шаҳрини экологик муаммоларга қарамадан, бу Қорақалпоғистон янгилиниш тарихида бурилиши ва Республикадаги жадал ривожланиш ва Қорақалпоғистон халқи келажакга қарай интилиши ёритилган.

Калит сўзлар: Энг янги тарих, Орол дэнгизи, халқаро ҳамкорлик, сув ресурслари, Халқаро Оролни қутқариш жамғармаси, комплекс стратегиялар.

*Международное сотрудничество Республики Каракалпакстан по охране Аральского моря
Жоллыбекова И. Б. Каракалпакский Государственный Университет*

Резюме. В этой статье рассматривается новейшая история глобальных экологических катастроф, испытываемой странами и населением Центральной Азии, является трагедия Аральского моря. Территория кризиса Приаралья охватывает Туркменистан, Казахстан и Узбекистан, а так же опосредованно – Таджикистана и Кыргызстана. Несмотря на экологические проблемы в Республике Каракалпакстан и Нукусе, это стало поворотным моментом в истории возрождения Каракалпакстана. Республика динамично развивается, и народ Каракалпакстана смотрит в будущее.

Ключевые слова: новейшая история, Аральское море, международное сотрудничество, водные ресурсы, Международный фонд спасения Арала, комплексные стратегии.

*International cooperation of the Republic Karakalpakstan for the protection of the Aral Sea
Jollibekova I. B. Karakalpak State University*

Summary. This article examines the recent history of global environmental disasters experienced by the countries and population of Central Asia, the tragedy of the Aral Sea. The territory of the Aral Sea crisis covers Turkmenistan, Kazakhstan and Uzbekistan, as well as indirectly - Tajikistan and Kyrgyzstan. Despite the environmental problems in the Republic of Karakalpakstan and Nukus, this was a turning point in the history of Karakalpakstan's revival. The republic is developing dynamically, and the people of Karakalpakstan are looking to the future.

Key words: recent history, the Aral Sea, international cooperation, water resources, the International Fund for Saving the Aral Sea, comprehensive strategies.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ЕКИ ХӘМ КӨП КОМПОНЕНТЛИ ЮРИДИКАЛЫҚ ТЕРМИНЛЕРДІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСЫ**Алламуратов Н.Е.***Қарақалпақ мәмлекетлик университети*

Хәр қандай хуқықый-демократиялық жәмийетте ызама үстинлик етеди. Бунда инсан хуқық хәм еркинликлерин қысқа, анық түсиниўде юридикалық терминлердиң тутқан орны айрықша. Хәзирги хуқықый-демократиялық, сиясий хәм экономикалық раўажланыў дәўиринде тилде жаңа түсиниклерди билдириўши атамалардың қолланылыўы тәбийий. Соңғы жыллары қарақалпақ тил билими кеңнен раўажланып тилдеги ең актуаль мәселелердиң бири сыпатында терминлерге айрықша дыққат қаратылмақта.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде қоспа, әсиресе, қурама юридикалық терминлер көпшиликти қурайды. Дүзилислик өзгешелигине қарай отырып, юридикалық терминлер дара хәм қоспа сөзлерден дүзилиўи мүмкин. Тилде барлық ўақытта қурамы бойынша бир сөзден келген юридикалық терминлер менен барлық түсиникти аңлатыў мүмкин емес. Сонлықтан да, тилде қандай да бир жаңа түсиникти аңлатыў ушын қоспа юридикалық терминлер де қолланылады. Қоспа сөзлер олардың түрлері, жасалыў жоллары, оларды байланыстырыўшы грамматикалық қураллар бойынша илимий мийнетлерде бир қанша пикирлер билдирилген. Синтаксислик байланыслар сөз дизбеклериниң компонентлери арасында да, сондай-ақ гәп ағзалары арасында да хәр түрли формада ушырасады [1.14]. Хәзирги қарақалпақ тилинде қолланылатуғын еки хәм көп компонентли юридикалық терминлердиң қурамындағы сөзлер өз ара бир-бири менен грамматикалық қураллар арқалы байланысып, бағынықы байланыстың басқарыў, үйлесиў хәм жупкерлесиў сыяқлы түрлерин дүзип келеди. Бундай грамматикалық қураллар арқалы байланысыў қурама қоспа сөзлерден тысқары бириккен, жуп хәм т.б. қоспа сөзлерде де ушырасады. Қарақалпақ тилинде қоспа сөзлердиң бир топары жуп хәм тәкирар сөзлер А.Нажимов тәрәпинен арнаўлы изертленди [2]. Қоспа сөзлер қурама, бириккен, жуп, тәкирар хәм қысқарған қоспа түрлерге бөлип үйрениледі [3]. Айырым илимий мийнетлерде сөз жасалыўдың бул моделин синтетикалық усылға киргизсе [4], басқаларында сөз жасалыўдың морфология-синтаксислик усылы деп қарайды [5].

Қарақалпақ тилинде сөз қосылыў модели менен жаңа мәнидеги юридикалық терминлердиң жасалыўы басқа модельлерге қарағанда бир қатар өзгешеликлері менен ажыралып турады. Бул модель арқалы сөзлер жасалғанда бир неше сөз хәр қыйлы грамматикалық қураллардың жәрдеми менен байланысып, компонентлери өз-ара лексика-грамматикалық бирликте турады [6.37]. Қурама юридикалық терминлер компонентлери санына қарай еки, үш, төрт хәм оннан да көп компонентли болып келеди. Олардың компонентлери бир-бири менен грамматикалық қураллар арқалы байланысып басқарыў, жупкерлесиў, үйлесиў сыяқлы бағынықылы байланысты дүзип келеди. Қарақалпақ тилиндеги компонентли қурама юридикалық терминлерди бир-бири менен байланыстырыўда 1. аффикслер (грамматикалық формалар), 2. көмекши сөзлер, 3. орын тәртип, 4. интонация сыяқлы грамматикалық қураллар қатнасады. Бул грамматикалық қураллар арқалы келген бағынықылы байланыстың түрлерин анализлегенимиз де компонентли юридикалық терминлердиң қурамындағы сөзлердиң бир-бири менен басқарыў, үйлесиў, жупкерлесиў сыяқлы бағынықылы байланыс түрлері менен қолланғанын көремиз. Сеплик, тартым, бетлик аффикслери сөзлерди байланыстырыў хызметинде келеди. Булардан сеплик хәм тартым қосымталары көпшилик юридикалық терминлерди басқарыў, үйлесиў усылында байланыстырады. Ал, көмекши сөзлер, орын тәртип хәм интонация арқалы грамматикалық байланысыўда орын тәртип арқалы байланысқан жупкерлесиў усылындағы юридикалық терминлер көпшиликти қурайды. Базы юридикалық терминлер көмекши сөзлер арқалы өз ара байланысады.

Усы белгилерге қарай отырып компонентли юридикалық терминлердиң қурамындағы сөзлер көбинесе басқарыў, жупкерлесиў жекке-сийрек үйлесиў усылы арқалы грамматикалық байланыста келгенин көремиз.

Бул мақалада компонентли юридикалық терминлердиң грамматикалық байланысына тоқтаймыз. Компонентли юридикалық терминлер өз гезегинде еки, үш, төрт, бес хәм оннан да көп компонентлерге ийе болып келеди. Бундай компонентли юридикалық терминлерди үлкен еки топарға бөлемиз.

I. Еки компонентли юридикалық терминлер; II. Көп компонентли юридикалық терминлер (үш, төрт, бес хәм оннан да көп).

I. Еки компонентли юридикалық терминлердиң қурамындағы сөзлер сеплик қосымта, орын тәртип хәм көмекши сөзлер арқалы грамматикалық қураллар жәрдеминде синтаксислик байланысып басқарыў, жупкерлесиў, үйлесиў сыяқлы бағынықылы байланысты дүзип келеди.

1. Сеплик қосымталар менен байланысып келген юридикалық терминлер үйлесиў (изафет), басқарыў түриндеги бағынықылы байланысты дүзеди.

а) үйлесиў (изафет) ийелик сеплик қосымтасы арқалы байланысады. Бул байланыс түри бир жағынан келисиўге екінши жағынан басқарыўға әдеўир жақын келеди. Бирақ изафетлик байланыс келисиўден де, басқарыўдан да өзине тән өзгешеликлері менен айырылып турады. Үйлесиўши (изафет) байланыста бағынықы сөз бағындырыўшы сөздиң талабы бойынша ийелик сеплигинде турып бағыныў менен бирге,

бағыныңқы сөз де бағындырыушы сөздің тартым жалғауында туруы талап етеді. Келісуіде талап етілуі екі тәрепке тәуелді. Ал, егерде екі тәреп де тәуелсіз грамматикалық форманы қабыл етіп келеді. Себебі талап етілуі екі тәрепке тәуелді болады. Үйлесуі (изафет) байланыста келген юридикалық терминдерде ийелік септік қосымтасы да ашық және жасырын түрде қолданылады. Мысалы: *ғұланың адвокаты, ғұланың көрсетпесі, некенің тамамлануы* және т.б. Дәлелі компоненті жалғаусыз, соңғы компоненті тартым аффиксін келіп байланысады [7.222]. Оның жасырын түрде қолданғандығы екінші компонентте тартым жалғауының келуі арқасы белгілі болады. Мысалы: *депутаттар топары (депутаттардың топары), жынәят ізлері (жынәяттың ізлері), суд қарары (судтың қарары)* және т.б. Қарақалпақ тилинде айырым юридикалық терминдердің екінші компоненті тартым жалғауы менен келуіне қарамастан олардың дәлелі компонентіне ийелік септік қосымтасын қосып қолданыуға болмайды, сондықтан олар үйлесуі (изафет) байланыс бола алмайды. Мысалы: *адвокатлық фирмасы (адвокаттықтың фирмасы емес), мийнет шартнамасы (мийнеттің шартнамасы емес), сайлау участкасы (сайлаудың участкасы емес)* және т.б. Бул түрдегі юридикалық терминдерге ийелік септігінің қосымтасын қосып қолданыуға тил нызамы жол қоймайды. Бул терминдердің дәлелі компоненті усы формада септік қосымтасыз келіп, жәмийетте хуқықый түсиникти билдиретуғын юридикалық термин мәниде қолданылады. Оларға септік қосымтасын қосып қолданғанда юридикалық термин мәнісінен узақласады.

б) Басқаруы усылында келген юридикалық терминлер бағындырыушы сөздің талабы бойынша бағыныңқы сөз септік аффиксін (барыс, табыс, шығыс, орын) және тиркеуіш пенен келіп, бағындырыушы (бас) сөз бенен байланысады [8.17]. Бул бағыныңқылы байланыс хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің гәп қурылысында жиі қолданылады. Басқаруы жолы менен байланыста бағыныңқы сөз бағындырыушы сөзден мәнилік жақтан гәрәзлі болып оған байланысып келеді. Бунда бағындырыушы сөз бағыныңқы сөзді септік жалғаулары, көмекши сөз, әсиресе, тиркеуіш және көмекши атауышлар арқасы басқарады. 1. Қарақалпақ тилинде басқаруы усылында келген екі компонентли юридикалық терминдердің барыс септігі арқасы байланысқан түри қолданылуы өриси жағынан өнимли емес. Мысалы: *азатлыққа шығыу, жәриймаға тартылуы, нызамға қарсы* және т.б. Барыс септігі менен келген дәлелі компонент көбінесе ис-хәрекеттің бағдарланған объектін билдиреди. Қарақалпақ тилинде барыс септігі арқасы байланысқан юридикалық терминдердің екінші компоненті көпшилік жағдайда фәйил сөзлер арқасы келеді; Мысалы: *жазаға тартылуы, намысқа тийуі* және т.б.; 2. Басқаруы усылында келген юридикалық терминлер табыс септік қосымталары арқасы да байланысады. Табыс септігі хәрекеттің тиккелей объектін көрсетіп келеді. Қарақалпақ тилинде табыс септік қосымтасы ашық және жасырын түрде келуі мүмкиншилигине ийе. Ашық түрде қолданылып басқаруы усылында байланысқан юридикалық терминлер: *еркинликти шеклеу, жазаны өтеу* және т.б., жасырын түрде қолданылып басқаруы усылында байланысқан юридикалық терминлер: *адвокат жаллау, арза беруі* және т.б.; 3. Басқаруы усылында келген юридикалық терминлер орын септік қосымталары арқасы да байланысады. Орын септік қосымталы сөз заттың ямаса хәрекеттің болып атырған орнын билдиріп келеді. Бул байланыстағы юридикалық терминлер аз мұғдарда қолданылады. Мысалы: *жынәятта қатнасуышылық, судта қаралуы, судта қатнасуы* және т.б.; 4. Басқаруы усылында келген юридикалық терминлер шығыс септік қосымталары арқасы байланысады. Шығыс септік қосымталы сөз заттың және ис-хәрекеттің шыққан орнын билдиреди. Бул түрдегі юридикалық терминлер де азшылықты қурайды. Мысалы: *еркинен айыруы, пухаралықтан айыруы* және т.б.; 5. Басқаруы усылында келген юридикалық терминлер көмекши сөзлер арқасы да байланысады. Бунда көбінесе түкиликли, атауыш, жекке сийрек фәйил тиркеуішлер арқасы грамматикалық байланысқа түседі. Мысалы: *хызмет бойынша шеклеу, пұқараға қарсы жынәят* және т.б. Хәзирги қарақалпақ тилинде юридикалық терминдердің көмекши сөз арқасы келген басқаруы усылындағы бағыныңқылы байланыс түри көп ушыраспайды.

в) Жупкерлесуі усылында юридикалық терминлер орын тәртіп арқасы байланысады. Сөзлердің орын тәртібі сөзлерді байланыстырушы грамматикалық қураалардың бири болып, айтылажақ ой-пикирдің дұрыс берілуіне және сөзлердің өз ара грамматикалық жақтан орны-орны менен байланысқа түсуіне үлкен тәсирин тийгизеди. Юридикалық терминдердің қурамындағы компонентлер бир-бири менен хеш қандай грамматикалық аффикслерсиз және көмекши сөзлердің жәрдемсиз орын тәртібіне қарай қатар туруы арқасы мәнилік жақтан байланысып жупкерлесуі усылында келеді [9. 18]. Олардың орын тәртібін өзгертуі юридикалық термин мәнісін билдиретуғын сөздің сол мәнін билдирмей, басқа мәнге өзгеруіне себеп болады. Қарақалпақ тилинде екі компонентли юридикалық терминлер орын тәртіп арқасы байланысып жупкерлесуі усылында келгенде олардың екінші компоненті атауыш ямаса фәйил сөзлерден болады. Хәзирги қарақалпақ тилинде екі компонентли юридикалық терминдердің орын тәртіп арқасы байланысып жупкерлесуі усылында келуі өнимли болып, бир қанша юридикалық терминдердің жасалуына тийкар болған. Мысалы: *ауыр жынәят, жеке мүлк, конституциялық суд, миллий суверенитет, пұқаралық хуқық, юридикалық акт* және т.б. Екі компонентли қурама юридикалық терминдердің биринші компоненті сыртқы формасы жағынан атау септігінде келеді. Атау септігіндегі сөзлерден болған қурама терминлер тийкарынан анықлаушылық қатнаста қолданылады [10.67]. Бундай жупкерлесуі анықлаушы қатнасында келуі екінші компоненті атауыш сөзлер менен келген юридикалық терминдерде ушырасады. Мысалы: *сиясий баспана, хәкимшилік жаза, пұқаралық хуқық* және т.б. Екі компонентли юридикалық терминдердің екінші компоненті фәйил сөз арқасы келгенде дәлелі компоненті атау септік формада қолданылса да анықлаушылық қатнасты

билдире алмайды, олар пысықлаушылық қатнаста қолланылады. Мысалы: *бийдәрек жоғалыу, әдил судлау* хәм.т.б.

II. Үш компонентли юридикалық терминлер де жупкерлесіу, үйлесіу хәм басқарыу сыяқлы бағыныңқылы байланыста қолланылады. Бул жағдайда қосымта, орын тәртіп хәм көмекши сөзлер арқалы грамматикалық жақтан байланысады. Қарақалпақ тилинде үш компонентли юридикалық терминлерди компонентлериниң грамматикалық байланысына қарай төмендегі түрлерге бөлеміз.

1. Үйлесіу усылында байланысатуғын синтаксислик конструкциялар тек еки компонентли бола бермейди, көп компонентли де болып келеди [11.15]. Үш компонентли юридикалық терминлердиң компонентлериниң қайсы бөлегине ийелик сеплик қосымта қосылып келиуіне қарай бир неше топарларға бөліуге болады: а) үш компонентли юридикалық терминлердиң биринши компоненти ийелик сеплик қосымтасын қабыл етип бағыныңқылы байланысты дүзип келеди. Мысалы: *жынаяттың объектив тәрепи, некениң хуқықый емеслиги, нуқараның хуқықый жағдайы* хәм т.б.;

б) үш компонентли юридикалық терминлердиң екінши компоненти ийелик сеплигиниң қосымтасын қабыл етип бағыныңқылы байланысқа түседі. Бундай үйлесіу усылында байланысқан юридикалық терминлердиң екінши компонентиндегі ийелик сеплигиниң қосымталары ашық хәм жасырын түрінде қолланылады. Мысалы: *жынаят ислериниң бирлестирлиуі* хәм т.б.

2. Басқарыу усылында байланысып келген үш компонентли юридикалық терминлер: а) Үш компонентли юридикалық терминлердиң биринши компоненти табыс, шығыс, орын сеплик қосымталарын қабыл етип басқарыу усылындағы бағыныңқылы байланысты дүзеді. Мысалы: *жазаны ауырластырыушы жағдайлар, шәрtnаманы бийкар етиу, бағыушысынан айрылғанлық пенсиясы, судта қатнасыу хуқықы, сайлауда дауыс беруі* хәм т.б.

в) Үш компонентли юридикалық терминлердиң екінши компоненти барыс, табыс, шығыс сеплик қосымталарын қабыл етип басқарыу усылындағы бағыныңқылы байланысты дүзип келеди. Мысалы: *интизамлық бөлимине жиберіу, дене жаракатын жеткеріу, хуқықый мәдениятты жетилистириу, белгилі хуқықтан айырыу* хәм т.б.

с) Басқарыу усылында байланысып келген үш компонентли юридикалық терминлер көмекши сөзлер (тиркеуишлер) арқалы байланысып келеди. Мысалы: *абайсызлық нәтийжесинде исленген жынаятлар, мийнет дауалары бойынша комиссия, мийрас хуқықы ҳаққында гуәлықнама* хәм т.б. Хәзирги қарақалпақ тилинде үш компонентли юридикалық терминлердиң көмекши сөзлер арқалы байланысы өнимсиз қолланылады.

3. Үш компонентли юридикалық терминлердиң барлық компоненти сеплик қосымтасыз хәм көмекши сөзлерсиз атау сеплик формасы түрінде орын тәртіп арқалы жупкерлесіу усылындағы бағыныңқылы байланысты дүзип келеди. Мысалы: *бир тәреплеме шәрtnама, депутатлық қол қатылмаслық, мүддетли әскерий хызмет, халық аралық конгресс* хәм т.б.

III. Төрт, бес хәм оннан да көп компонентке ийе юридикалық терминлердиң қурамында басқарыу, жупкерлесіу, үйлесіу усылындағы бағыныңқылы байланыс түрлери келеди. Бундай көп компонентке ийе юридикалық терминлер еки хәм үш компонентли юридикалық терминлер сыяқлы орын тәртіп, сеплик қосымта, көмекши сөзлер арқалы грамматикалық байланысқа түседі. а) жупкерлесіу усылында орын тәртіп арқалы байланысып келген юридикалық терминлер: Бунда барлық сөзлер сеплик қосымтасыз хәм көмекши сөзлерсиз атау сеплик формасында келеди. Мысалы: *бир қанша мұғдардағы зыян, ис ҳақы сақланбаған ҳалда дем алыс* хәм т.б.; б) жупкерлесіу, үйлесіу басқарыу усылындағы бағыныңқылы байланыс түрлери қабатласып орын тәртіп, сеплик қосымталары арқалы байланысып келеди. Мысалы: *үшинши шахс пайдасына дүзилген шәрtnама, жынаят процесинде көрсетпе беруіден бас тартыу* хәм т.б.; в) жупкерлесіу, үйлесіу басқарыу усылындағы бағыныңқылы байланыс түрлери қабатласып қосымта, көмекши сөзлер арқалы байланысып келеди. Бунда тийкарынан тиркеуишлер қолланылады. Мысалы: *жас өспиримлер ислери бойынша комиссиялар, депутатлардың сайлаушылар алдында есабат беруі, жазаны өтеу мүддетинен бурын азат етиу, нуқараны бийдәрек жоғалған деп табыу* хәм т.б.

Улыұмаластырып айтқанда, хәзирги қарақалпақ тилиндегі компонентли юридикалық терминлер тийкарынан еки, үш, төрт хәм оннан да көп компоненттерден турады. Олардың қурамындағы сөзлер басқарыу, жупкерлесіу хәм үйлесіу усылындағы бағыныңқылы байланысты дүзип бир-бири менен сеплик қосымталар, орын тәртіп хәм көмекши сөзлер арқалы келип грамматикалық байланысқа түседі. Қарақалпақ тилинде юридикалық терминлердиң жупкерлесіу, үйлесіу, басқарыу сыяқлы бағыныңқылы байланысты дүзиуі усы грамматикалық қураллар арқалы байланысып келиуі менен тығыз байланыслы.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. Нөкис. “Билим”. 1992.
2. Нажимов. А. Способы образования парных и парно-повторных слов в каракалпакском языке. Авторефер. Дисс. ... канд. фил. наук. – Нукус. 1971.
3. Dawletov A., Dawletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili Morfologiya. - Nókis: “Bilim”. 2010.
4. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Е. II, Ч.1, (фонетика и морфология), – Москва. 1952.
5. Шарипова Е. Н. Аффиксальное словообразование имен существительных. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: Ғылым 1959.
6. Хожиев А. Ўзбек тилида сўз ясаиш тизими. – Тошкент: O'qituvchi. 2007.
7. Бердимуратов Е., Дәулетов А. Тил билимине кириспе. Нөкис. “Қарақалпақстан”. 1988.
8. Dawletov A., Dawletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili Sintaksis. Nókis. “Bilim”. 2009.
9. Хәзирги қарақалпақ тили Синтаксис. Нөкис. “Билим”. 1996.

10. Муратов С. Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. – Москва, Наука, 1951.
11. Хэзирги қарақалпақ тили Синтаксис. Нөкіс. “Қарақалпақстан”. 1986.

Қорақалпоқ тилида икки ва кўп компонентли юридик терминларнинг грамматик боғланиш хусусиятлари
Алламуратов Н.Е. Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Резюме. Мақолада қорақалпоқ тилида икки ва кўп компонентли юридик терминларнинг тобе боғланиши ўрганилган. Компонентли юридик терминларнинг ҳозирги кунда қўлланиш хусусиятлари изоҳланган. Компонентли юридик терминлар бошқарув, битишув, мослашув (изофа) каби тобе боғланиб, ўзаро қўшимча (келишик, эгалик), сўз тартиби ва ёрдамчи сўзлар воситасида боғланади. Баъзи уч ва ундан ортиқ компонентли юридик терминларда тобе боғланиш турлари биргаликда қўлланади. Мақолада қорақалпоқ тилидаги компонентли юридик терминларнинг тобе боғланиш хусусиятлари таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: юридика, термин, бошқарув, битишув, мослашув (изофа), қўшимча, сўз тартиби, ёрдамчи сўз, компонент.

Особенности грамматической связи двух и многокомпонентных юридических терминов каракалпакского языка
Алламуратов Н.Е. Каракалпакский государственный университет, Нукус

Резюме. В статье изучена подчинительная связь двух и многокомпонентных юридических терминов. Объяснено использование компонентных юридических компонентов в настоящее время. Компонентные юридические термины имеют подчинительные связи как управление, согласование, примыкание и дополнительную взаимосвязь (соглашение, владение) с помощью порядка слов и вспомогательных слов. В некоторых терминах, состоящих из трёх и более компонентов, типы подчинительной связи используются вместе. В статье анализированы особенности подчинительной связи компонентных юридических терминов.

Ключевые слова: юридика (юриспруденция), термин, управление, согласование, примыкание, дополнительно, порядок слов, вспомогательное слово, компонент.

Features of grammatical bonds of two and multi-vector legal terms of Karakalpak language
Allamuratov N. E. Karakalpak State University

Summary. In this article the subordinate relations of the two and multi componential legal terms in the Karakalpak language are studied. The features of the current use of the componential legal terms are explained. Componential legal terms are subordinate related as management, adhesion, adaptation (excess), and are connected with each other by suffix (case, possessive), word order, and auxiliary words. The types of subordinate connection in some three- and more-componential legal terms are used together. In the article the features of subordinate relation of componential legal terms in the Karakalpak language were analyzed.

Key words: jurisprudence, term, management, adhesion, adaptation (excess), suffix, word order, auxiliary word, component.

Т. ЖУМАМУРАТОВТЫҢ ӘДЕБИЙ-СЫНЛЫҚ КӨЗҚАРАСЛАРЫ

Нуржанов П.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Т.Жумамуратов XX әсирдің екінші жартысындағы қарақалпақ әдебиетінің рауажланыуына салмақты үлес қосты. Оның көркем дәретиўшилиги өзінің көп қырлылығы менен ажыралып турады. Т.Жумамуратов лирикалық, лиро-эпикалық поэзияны, драматургияны рауажландыру жолында өнімді қалам тербетті. Сондықтан оның бұл бағдардағы мийнетлери ылайықлы бағаланып, оған «Қарақалпақстан халық шайыры», «Өзбекстан халық шайыры» атақлары берилди.

Шайырдың мийрасы ҳақында И.Сагитов, С.Ахметов, Қ.Мақсетов, К.Курамбаев, И.Қурбанбаев, Т. Мәмбетниязов, А.Насруллаев, Қ.Байниязов, Қ.Жәримбетов, К.Алламбергенов, Қ.Оразымбетов, М.Жумамуратова, З.Бекбергенова ҳ.т. басқалардың дыққатқа ылайық пикирлери бар.

Т.Жумамуратов дәретиўшилигиниң изертлеўшилеримиз тәрәпинен жетерли дыққат бөлинбей қиятырған бир тәрәпи бар. Бул- оның әдебий мийрасымыз Күнхожа, Әжинияз шығармалары, 1950-70-жыллардағы әдебий процесс ҳақындағы көркем тил, көркем аударма ҳәм әдебий сын мәселелерине арналған ҳәр қыйлы жанрдағы әдебий-сынлық мийнетлери болып табылады. Бул әдебий-сынлық мийнетлер шайыр дәретиўшилигиниң ажыралмас бир бөлеги. Өйткени шайырдың сыншы сыпатындағы искерлиги өзіне тән көркем қубылыс болып, оны илимий көзқарастан таллаў ол жасаған дәўирдеги әдебий процесс ҳақында әҳмийетли жуўмақлар ислеўге имкан берди.

Т.Жумамуратов көп жыллар даўамында республикамыздың баспа сөз мәкемелеринде, жазыўшылар аўқамында жұмыс иследи ҳәм өз дәўириниң әдебий процессиндеги жүз берген машқалаларды шешиўге белсене қатнасты. Өйткени ол ҳәр бир елеўли әдебий мәселе туўралы өзінің анық позициясына ийе болды ҳәм буны ол ҳәр қыйлы басқоспа мәжилисlerde, «Жыл жуўмақ»ларында, пленумларда, жазыўшылар аўқамы жыйналысларында ортаға салды-автор көпшилик алдында өз пикирлерин ашық айтыўды мақул көрер еди. Шайыр-сыншының қәлемине тийисли баянат, әдебий шолыў, әдебий-сынлық мақала, рецензия, алғы сөз, проблемалық мақала ҳ.т.б қусаған әдебий сын жанрлары XX әсир әдебий сыны тарийхында белгили орын ийелейди. Бул мийнетlerde көркем шығарманың тили, қарақалпақ шайыр-жазыўшыларының шығармаларындағы қарақалпақ тилине қатнас, тилимизди таза сақлаў, Шығыс әдебиаты классиклери, XIX әсир қарақалпақ әдебиаты ўәкиллери, поэзия сынына сын ҳ.т.б. мәселелер бойынша автор өз пикирлерин билдирди. Олар көпшилик арасында үлкен қызығыўшылық оятты.

Шайырдың қәлемінен бір қанша жол очерктері менен саяхатнамалар да дөреді. Бірақ туылғанына 105 жылдан асма ұақыт өткеніне қарамастан Т.Жұмамуратовтың әдебиі-сынлық, әдебиі-ағартушылық, публицистикалық мийнетлерінің библиографиясы елеге шекем дүзилген жоқ. Бул нәрсе оның көп қырлы әдебиі тулға сыпатындағы рәнбе-рән дөретиушілигин бир пүтин халында изертлеуіге мәлим дәрежеде тосқынлық етпекте. Биз мақаламызда Т.Жұмамуратовтың илимий-әдебиі, әдебиі-сынлық искерлиги хаққында айырым пикирлеримиз бенен ортақласқанды мақул көрдик. Усы мақсетте биз оның күнделикли баспа сөз бетлерінде жарық көрген айырым мақалаларын, сондай-ақ оның үй архивінде сақланған гейпара қол жазба мийрасларын изертлеу объекти етип алдық.

Автордың «Сынға шымшымайлық жараспайды» («Совет Қарақалпақстаны», 1966, 26-июнь), «Халық шайырлары деген кимлер?» («Совет Қарақалпақстаны», 1962, 31-июнь), «Бахадыр» дастанына «Алғы сөз» (1989), «Наұайы шығармалары-мәңгилік» (1968, 27-сентябрь), «Поэзиямыздың маржаны», (1967, 29-ноябрь), «Түркіі әдебиятының мақтанышы», («Мақтымқұлының туылғанына 225 жыл») атлы мақалалары Т.Жұмамуратовтың әдебиат изертлеушіси хәм әдебиі сыншы сыпатындағы искерлигинен, оның әдебиі-сынлық ойлау манерасының өзине тәнлигинен дәрек береді. «Естен шықпас он күн», «Алматыдағы ушырасыулар», «Тойдан тойдың паркы бар» (1976, 10-июль), «Аралдың жағалауларында» мақалалары болса оның публицист сыпатындағы өзине тән стилин аңлатады.

Биз ұақыт қысқысына төтепкі бере алмай сарғайған, тозығы жеткен газета нұсқаларын, үй архиві қол жазбаларын әсте-ақырынлық пенен аша баслаймыз. Тап олар өзлерін абайлап улап-туғуыды, көздің қарашығындай сақлауды өтинип турғандай түйіледі. Ески газеталардың бетлерінен биз хәриплері гүнгірт тарта баслаған жазыуларды оқый баслаймыз. Мине ұақтында әдебиі орталықта үлкен тартысты келтирип шығарған, 1960-жыллардың екінші ярымындағы қарақалпақ әдебиі сынында пикирлер кесіспесінің, полемикалық рухтың пайда болуына белгилі дәрежеде хызмет іслеген «Сынға шымшымайлық жараспайды» мақаласы. Бул мақала хаққында атақлы әдебиі сыншы С.Ахметов: «Мақала әдебиі сынның сапасы хаққындағы пикирлері менен әхмийетке ийе, оның әдебиі процеске қозғау салғанлығын мойынлау керек. Мақалада автор сол жыллары орынлы көтерілген «Сынға да сын керек» деген пикирлерге қосыла отырып, «Сыншыға да сын керек». Себеби басқа жанрлар талқыланады да, аударма менен критика хеш додаланбастан кете береді» деп дурыс көрсеткен. Әлбетте, шайырдың бул пикирлері оғада дурыс деп табылып, соңғы жыллары жазыушылар аұкамында сын бойынша арнаулы пленумлар шақырылды. Сыншылардың топамлары баспадан шығарылатуғын дәрежеге жетті. Солай етип, шайыр ағамыздың дууалы аұзынан шыққан бир-еки сөзі әдебиі сынның тәдирине әдеуір өзгеріс киргизді.[1] Атақлы әдебиатшының бул пикирі Т.Жұмамуратовтың әдебиі сыншы сыпатындағы искерлигине берілген үлкен баха болып табылады. Негизінде, Т. Жұмамуратовтың биз таллаған мақаласының өз дөреліу тарихы бар. Бул туұралы С.Ахметов былай дейді: «1960-жыллардың басында гейпара сын мақалаларға, рецензияларға кеуілі толмайтуғынын, хәтте, оларда надурис пикирлер бар екенлигин Тилеуберген аға жазыушылар аұкамында бир неше рет айтқанын еситкенмен. Надурис сын пикирлер хаққында өзінің жууап жазуға таярланып жүргенін де айтқан. Абдирейм Насруллаев, Турдыбай Мәмбетниязовлардың бир ұақытлары жазылған мақалаларында Тилеуберген ағаның бир қанша шығармалары сынға алынған еді. Сыншылар шайырдың айырым қатарларында «идеясызлықты» көрді, «надурис теңеулерді» көрсеткен болды, оны «турмыстан артта қалған» шайырлардың қатарына қосты [2]. Әлбетте әдебиі сын әдебиі процессти оның өз рауажланыу ызыамлылықтарына негизленбей, класслық, коммунистлик партиялық қусаған тоталитаризм дәуіри принциптеріне сүйенип бахалауға умтылса, дөретиуші инсанлардың наразылығын келтирип шығаратуғынлығын Т.Жұмамуратовтың биз таллап отырған мақаласы дәлиллейді. Мақалада Т.Жұмамуратовтың өз дәуіріндегі әдебиі процеске сыншылардың мақалаларына олардағы көркем шығарманы таллаудағы надурис усылларға, бир тәреплеме жууақларға, социологиялық анализлердің унамсыз ақыбеттеріне деген анық позициясы бар екенлигин байқау қыйын емес.

Т.Жұмамуратовтың әдебиі-сынлық ойлау өзгешелігін ашыуда оның архивінде сақланған «Қарақалпақ поэзиясының 1966-жылдағы жемісі хаққында» деген мақаласының белгилі орны бар. Бул усы жылғы поэзияға арналған баянат болып, ол жазыушылар аұкамы тәрепинен шөлкемлестірілген «Жылдың жууағы»нда көпшиликтің нәзеріне усынылған. 1966-жыл әдебиі өмірде үлкен, елеулі жыл болғанлығын айтыуымыз керек. Өйткені бул жылдағы романларға, повестьлерге, балалар әдебиатына, драматургияға х.т.б. жанрларға арналып атақлы алымдар хәм изертлеушілер тәрепинен баянатлар ісленген. Мысалы атақлы әдебиатшы Қ.Мақсетовтың баянаты кейін ала «1966-жылғы повестьлер хаққында» деген атама менен жарық көрді. Т.Жұмамуратовтың баянатында да әхмийетлі мәселелер ортаға тасланған. Автор 1966-жылғы поэзияны оннан алдыңғы поэзия менен салыстырып таллау арқалы әхмийетлі жууақлар іслеген: «Буннан бурынғы 4-5-жыл менен салыстырғанда 1966-жылы шығарылған қосықлар саны жағынан да, сапасы жағынан да жақсы екенлигін көремиз.» [3]. Усы жылы А.Дабыловтың бираз қосықтары, Б.Қайыпназаров «Менің мийнетім», Х.Сейтов «Бәхәрде әмиу бойында», Ж.Сейтназаров «Бәхәр хәм мен», И.Юсупов «Дала әрманлары», М.Сейтниязов «Қызғыным менің», Ж.Дилмуратов «Жүрек алғысы», Ш.Сейтов «Соқпағым менің, қайдасаң», Т.Мәтмуратов «Лирика» деген қосықтар топамлары менен поэзияға үлкен үлес қосқанлығын айтады. Автордың баянат үстінде көп тер төккенлигі билініп тур. Ол атлары аталған шайырлардың топамларын бирим-бирим таллау арқалы олардың жетіскенлік хәм кемшиліктерін анық көрсеткен. Мысалы автор А.Дабылов хаққында: «... оның қосықтары фольклорлық традицияда болса да бизлер оннан көп

нэрсени үйрене аламыз»- дейди [3]. Буннан Т.Жумамуратовтың фольклорлық поэтикаға деген қатнасы А.Дабыловтан үлкен парызға ие екенлигін сезіуге болады. Ал Х.Сейтовтың топыламын таллай отырып автор оның жетіскенлігі тууралы ұлыўма түрде айтады да, ал оның кемшилигі ҳақында өзіннің анық пикирлерин ортаға таслайды. Баянатта көрсетилгеніндей, «Х.Сейтовтағы кемшиликлердің ең баслысы оның бираз қосықларында айтыла-айтыла зықы шыққан сөзлерди қоллана беріўинде; екіншиден, теңеў эпитет сыяқлы өткир сөзлерди қолланыўы жағынан шайыр ҳәлсизлеў; үшіншиден, жарып уйкастырыўдың орнына гейде тайын уйкасларды көбирек қолланады. [3]. Т.Жумамуратов Б.Қайыпназаровтың 1966-жылғы топыламына оның «Көк емен» сыяқлы бурын жазылған жақсы қосықларының қосылғанын айта келип, бундағы шайырдың мақсети аз да болса китаптың сапасының жақсы болғанын көзлегенлігі мәлим болып тур»-дейди [3]. Усының өзи-ақ автордың топыламдағы Б.Қайыпназаровтың кейинги жыллардағы жазылған қосықларынан кеўли толмағанлығы билинеди. Буның үстине Б.Қайыпназаров топыламында бир айтылған сөз ҳәм пикирлердің, ҳәттеки қосық темаларының қайталана беріўин көремиз [3] дейди сыншы. Автор пикирин даўам ете отырып баянатта және былай жазады: «тағы бир айта кететугын нәрсе Х.Сейтов пенен Б.Қайыпназаровлардың қосықларында муҳаббат ҳәм сүйиўшилиқ тууралы көп айтылады, мениңше, Аббаз аға айтқанындай, жастың ҳәр бир дәўирине ылайықлы сөзи болса керек...бундай қосықлар әдеўир жасқа келген ҳәм бала-шағалары ержеткен Хожабекке, Байниязға, бизге уят шығар деп ойлайман. Исаковскийлер бундай муҳаббат темаларын жазғанда арасына өзін қоспай, биреўлердің атынан жазатуғынлығын ядта сақлаў керек»[3]. Биз Т.Жумамуратовтың әдебий-сынлық мийрасынан азғана бөлегин таллаў арқалы төмендеги жуўмаққа келдик:

Т.Жумамуратовтың әдебий-сынлық жанрда жазылған мийнетлериниң библиографиясын дүзип, бир системаға салып, илимий-комментариялар ислеп бастырылып шығарылса, бул оның дәретиўшилиқ устаханасының, көркем концепциясының өзине тәнлигин, шайыр-сыншының өз дәўириндеги жәмийетлик сиясий шараятқа, әдебий процесске, әдебий орталыққа, ондағы жүз берген машқалаларға болған позициясын анықлаўға жәрдем береді. Буның үстине шайырдың поэзиялық шығармаларында ушырасатуғын әдебий-сынлық пикирлер, ойларды жыйнап, оған қалыс баға берилсе, усы арқалы қәлем тербеткен 1950-90-жыллардағы әдебий процесске деген қалыс, әдил баҳаның қәлиплесиўине жәрдем еткен болар еди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ахметов С. «Халықтың сүйиўшилигине бөленген шайыр.» Т.Жумамуратовтың үй архивинен, 4-б.
2. Ахметов С. «Халықтың сүйиўшилигине бөленген шайыр.» Т.Жумамуратовтың үй архивинен, 3-б.
3. Жумамуратов Т. «Қарақалпақ поэзиясының 1966-жылдағы жемиси ҳақында.» Баянат, 1-27 бб.

*Т. Жумамуратовниң адабий танқидий қарашлари
Нуржанов П. Қарақалпақ дәвлат университети*

Резюме. Мақола муаллифи Қарақалпақистон халқ шоири Т.Жумамуратовниң адабий-танқидий асарларни талқийин ясай ўтириб, ўзиниң аҳамиятли фикрларини келтиради. Бу нарсә шоирниң бадий лабораториясиниң ўзига хослигини аниқлашга хизмат қилади.

Калит сўзлар: Адабиёт, адабий жараён, муаллиф дүнйә қарашы, танқидий мақола, баёнот, полемика, анализ, синтез, шоир лабораториясы.

*Литературно-критические взгляды Т. Джумамуратова
Нуржанов П. Каракалпакский государственный университет*

Резюме. В статье затрагивается литературно-критические взгляды народного писателя Каракалпакстана Т.Жумамуратова. Автор скрупулезно анализирует статьи, опубликованные в периодической печати и сохранившиеся в архиве поэта, делает научные выводы, что очень важны в определении своеобразия художественной лаборатории известного поэта.

Ключевые слова: Литература, литературный процесс, мировоззрение автора, критическая статья, доклад, полемика, анализ, синтез, лаборатория поэта.

*Literary-critical views of T. Dzhamuratov
Nurzhanov P. Karakalpak State University*

Summary. The article deals with literary-critical views of the national writer of Karakalpakstan T. Jumamuratov. The author meticulously analyses the article which is published in periodicals and preserved in the poet's archive, makes scientific findings which is an important in defining the peculiarity of the artistic laboratory of the famous poet.

Key words: literature, literary process, author's worldview, critical article, report, polemic, analysis, synthesis, the laboratory of the poet.

O'ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDA LEKSIK VARIANTLANGAN FRAZEOLIZMLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Abdullayev Sh.D.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Variantlanish o'zbek va qoraqalpoq tili frazeologizmlarining eng muhim xususiyatlaridan biri. Frazeologizmlarda variantlanish boshqa til birliklariga nisbatan kuchli bo'ladi. Variantlanish tilning frazeologiya fondini boyituvchi eng muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Frazeologizmlarda komponentlarning almashuvi, tushib qolishi, qo'shilishi kabi hodisalar tabiiy hodisa. Ular tilda hamma vaqt davom etadi. Komponentlarning almashinishi natijasida o'zaro yaqin ma'noli frazeologizmlar hosil bo'ladi. Bunda, asosan shakl o'zgarishi yuz berib, ma'no esa, deyarli o'zgarmaydi.

O'zbek va qoraqalpoq tillari qardosh bo'lganligi bois, boshqa til birliklari qatorida iboralar orasida ham xususiylik bilan birga, umumiylik ham ancha kuchli. Ba'zi iboralar ob'ekti boshqa bo'lsada, bir semantik guruhga mansub. Ba'zilarida shakliy tafovut bo'lsada, ma'nolari yaqindir. Yana bir iboralar shakl va ma'no tomondan aynan bir xil. Bu o'xshashlik ikki til o'rtasidagi mushtaraklik hisoblanadi.

Har bir tilning o'ziga xos obrazli ifoda vositalari bo'ladi. Frazeologik birliklar ma'lum semantik xususiyat, variantlilik, sinonimiya, antonimiya va polisemiya ega. Demak, qoraqalpoq tilida ham, o'zbek tilida ham o'ziga xos iboralar qatlami va ularning variantlari mavjud. Bu ibora va variantlar orasida o'xshashlik va tafovutlar ham borki, ularni qiyosiy yo'l bilan tekshirish lozim.

Qayd etish joizki, tilshunoslikda variantlanishning belgilarini aniqlashda turli xil yondashishlar mavjud. A.V.Kunin, I.I.Chernisheva, V.M.Mokiyenka, A.G.Nazaryanlar asosiy e'tiborni variantdor frazeologizmlarda ma'no umumiyliги bor desalar, N.M.Shanskiy, L.M.Boldireva, I.A.Fedosovlar ular orasida stilistik va ekspressiv xususiyatlar borligini ta'kidlaydilar [1]. Frazeologik variantlar umumtil frazeologizmlar asosida yuzaga keladi, ular tilda mavjud bo'lgan frazeologizmlardan o'sib chiqqan bo'ladi. Ular, asosan bir obraz bilan farqlanadi. Frazeologizmlar kuchli obrazlilikka, bo'yoqdorlikka ega bo'lib, ayrimlarida stilistik bo'yoqdorlik sust bo'lishi mumkin. Bunday holatda esa frazeologik variantlarni qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. Badiiy asarda takrordan qochish, hissiy bo'yoqdorlikni oshirishda sinonim frazeologizmlar va frazeologik variantlarni qo'llash nutqning ta'sirchanligini oshiradi.

Frazeologik variantlar asos frazeologizmlarning bir ko'rinishi bo'lib, ma'no, uslubiy va sintaktik vazifalariga ko'ra aynan o'xshash bo'ladi. Ularning leksik tarkibida qisman o'zgarish bo'lishi mumkin. Ular asosida ayni bir obraz yotadi. Frazeologizmlarning leksik variantlanishi uch xil usulda yuz beradi: a) leksik almashinish; b) leksik tashlash; v) leksik qo'shish. Frazeologizmlarning bunday variantlanishi natijasida ma'no qirralarida ma'lum o'zgarishlar bo'ladi. Bu o'zgarishlar ma'noning kuchayishi, bo'yoqdorlikning oshishini ta'minlaydi. Qoraqalpoq tilida ham, o'zbek tilida ham leksik usullarda variantlangan frazeologizmlar mavjud bo'lib, bunday variantlardan tarjimada foydalanish maqsadga erishishga imkon beradi. Shu ma'noda o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi ba'zi frazeologik birliklarning leksik variantlarini kuzatamiz.

Qoraqalpoq tilida "hordiq olish, uxlash" ma'nolarida *kózi ilinip ketti, kózi uyqığa ketti* frazeologizmi mavjud. Uning o'zbek tilida quyidagicha ekvivalentlari mavjud: *ko'zi uyquga ketibdi, ko'zi ilindi, pinakka ketmoq, uyquga ketmoq, uyquga tolmoq, uyquni urmoq* kabi.

Qoraqalpoq tilida "g'ami yo'q, tashvishi yo'q" ma'nosida *ózi toq* iborasi ishlatiladi: «*Burín hamalğa kóterseñ baydı kóter, onıń ózi toq bolgani ushın sennen para alıwğa umtilmaydı, - deytugın edi*» [2, 100]. Bu misolda *ózi toq* iborasi orqali "hech qanday g'ami yo'q, betashvish, nimani xohlasa qila oladigan, hamma narsasi yetarli bo'lgan inson" ifodalangan. O'zbek tilida quyidagi varianti bilan ifodalanadi: «*Avvallari, amal bersang boyga ber, uning ko'zi to'q bo'lganligi uchun poraxo'rlik qilavermaydi, deyishardi*» [3, 112]. Ko'rinadiki, qoraqalpoqcha *ózi toq* frazeologizmi o'zbekchada *ko'z(i) to'q* iborasi bilan to'g'ri aks ettirilgan. O'zbekcha *ko'z(i) to'q* frazeologizmi "ovqatga tashlanmaydigan, oz ovqat bilan to'yadigan" kabi ma'nolarda izohlanadi [4, 142]. Ammo bu ma'nosi bilan qoraqalpoqcha frazeologizm anglatgan ma'noni to'la qamray olmaydi. Iboraning ma'no qirralarini tushungan holda, o'zbek tilida ushbu frazeologizmdan foydalanish mumkin.

O'zbek tilida qoraqalpoqcha frazeologizmning ma'nosini to'liq ifodalash mumkin. Chunki *ózi toq* va *ko'z(i) to'q* o'xshash leksik variantli frazeologizmlar hisoblanadi. Ikkalasida ham birinchi komponenti almashtirilib qo'llangan. O'zbek tilida bu iboraning *yegan(i) oldida, yemagan(i) ketida* sinonimi ham mavjud bo'lib, ular orasida semantik yaqinlik mavjud. Shuningdek, o'zbek tilining izohli lug'atida iboraning *o'ziga to'q* (257-bet) shakli keltirilgan. U "hech narsadan muhtojligi yo'q, o'ziga bahuzur, badavlat" ma'nolarida izohlangan.

Qoraqalpoq tilida "jim bo'lib qolmoq, hech ham gapirmaslik, ovoz chiqarmaslik" ma'nolarida *awzına qum quyılıw* frazeologizmi mavjud. Bu ibora «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi»da (47-bet) (keyinchalik QTQFS deb beriladi) *awızına qum quyıw* variantida uchraydi. Quyidagi misolda ibora *awzına suw toltırғanday* shaklida qo'llanilgan: «*Bul gáplerden keyin hámme awızına suw toltırғanday úndemey qalıw bilay tursın, birewdiń artına birew jasırınıw, buğıw, keyin sheginiw baslanıp, jıynalğanlar arasında natúsiniń gáwğa kóterilipti*» [2, 108].

O'zbek tilida mazkur frazeologizm quyidagicha qo'llanadi: «*Bu gaplardan keyin hamma og'ziga tolqon solgandek jim qolibdi. Biri ikkinchisining panasiga yashirinish, bexavotirroq joy qidirish, ortga chekinish boshlanib, to's-to'polon bo'lib ketibdi*» [3, 120].

O'zbek tilida qoraqalpoqcha *awzına suw toltırıw* frazeologizmining *og'ziga tolqon solmoq* o'xshash varianti mavjud. Ko'rinadiki, qoraqalpoqcha frazeologizm tarkibidagi *suw* yoki *qum* va *quy(il)ıw* yoki *tołtırıw* komponentlari o'zbekchada *tolqon* va *solmoq* so'zlari bilan o'rin almashgan. Shuni qayd etish joizki, frazeologizm komponentlari almashtirilishi bilan leksik variantli frazeologizm shakllangan. Bu esa har bir iboraning milliy koloriti bilan bog'liq. O'zbek tilida *suw* so'zi o'rnida *tolqon* so'zi ishlatilgan. Shuningdek, o'zbek tilida ushbu iboraning *og'ziga so'k solmoq* varianti hamda *mum tishlamoq* sinonimi bor.

Qoraqalpoqcha *mańlayınan sıypaw* frazeologizmi "g'amxo'rlik qilmoq, qadrlamoq, madad bermok" ma'nolarida ishlatiladi. Ushbu ibora misolda kontekstga moslab quyidagicha ishlatilgan: «*Babalarımız máńgige haqıyqatlıq, ádillik, mańlayın sıypar pana izlep, tawlardan-tawlarğa, dalalıqlardan soń dalalıqlarğa, elatlardan soń elatlarğa gezip jasağan*» [2, 43].

O'zbek tilida bu iboraning *peşonasini silamoq* o'xshash varianti mavjud. Bu frazeologik birikmalar bir xil ma'noga ega. Qoraqalpoq tilida *mańlay* so'zi – ot turkumiga oid bo'lib, odamning bosh muchasidagi ko'z bilan qosh ustidagi sochgacha bo'lgan oraliqni [5, 269] bildiradi. Masalan, «*Bawırına basıp aymalap, Mańlayınan sıyedi*»

(J.Aymurzaev). *Mañlay* soʻzi ikkinchi maʼnoda – old mazmuniga ega: «*Samal qarsi mañlayinan esti*». *Peshona* – ot soʻz turkumi, a) yuzning qoshdan sochgacha boʻlgan qismi; manglay; b) koʻchma maʼnoda diniy-xurofiy tasavvurlarga koʻra qismat, taqdir, yozmish; v) soʻzlashuv tilida bisot, bud-u shud [6, 583] maʼnolariga ega. Qoraqalpoq tilida *mañlay* soʻzi xuddi shu maʼnoda ishlatiladi.

Qoraqalpoqcha *mañlayin siypaw* frazeologizmi oʻzbek tilida *peshonasini silamoq* tarzida ishlatilib, leksik variantlanish usulida qoraqalpoqcha *mañlay* soʻzi oʻzbek tilidagi variantida *peshona* sinonimi bilan almashtirilgan. Ammo ikkala tilda ham frazeologizm semantik umumiylik kasb etadi. *Siypaw* qoraqalpoq tilida feʼl turkumiga oid soʻz boʻlib, “qoʻl bilan paypaslamoq, silamoq” [7, 241] maʼnosida ishlatiladi. Oʻzbekchada *silamoq* feʼli ikki maʼnoda ishlatiladi: 1) ustidan kaft yurgizmoq, silamoq va kaftni bosib asta yurgizmoq, kaft bilan asta massaj qilmoq; 2) ustidan kaft yurgizib, silab erkalatmoq. Iboralar koʻchma maʼnoda - tegib, silab oʻtmoq, siypalamoq (shamol, shabada haqida) farqlanadi. Ushbu dalillarga asoslanib, *mañlayinan siypaw* va *peshonasini silamoq* iboralarini umum maʼnoga ega frazeologizmlar hisoblash mumkin. Ular turgʻun birlik sifatida ikki tilda ham bir xil maʼnoda ishlatiladi.

Ushbu frazeologizm oʻzbek tilida aynan oʻxshashi bilan ifodalanib, iboradagi obrazlilik, emotsional-ekspressivlik toʻla saqlanadi. Masalan: «*Ota-bobolarimiz haqiqat, adolat, peshonalarini silar pushtipanoh izlab, togʻlardan togʻlarga, vohalardan vohalarga, ellardan ellarga kezib umr kechirganlar*» [3, 44]. Demak, qoraqalpoq tilidagi *mañlayinan siypaw* frazeologizmi oʻzbek tilidagi *peshonasini silamoq* frazeologizmi bilan shakl va mazmun tomonidan aynan oʻxshash frazeologik birlik hisoblanadi. Oʻzbek tilida bu iboraning *boshini silamoq* sinonimi ham mavjud.

Shuningdek, qoraqalpoq tilida “gʻoyat quvonmoq, shod boʻlmoq, koʻngli toʻlmoq” maʼnosida *tóbesi kókke jetiw* frazeologik birikmasi ishlatiladi. Xuddi shu maʼnoda *túyesi tawǵa shıǵıw; jılqısı tawǵa shıǵıw* iboralar ham mavjud.

Oʻzbek tilida bu frazeologizm maʼnosini anglatuvchi **boshi koʻkka yetdi** leksik varianti bor: *boshi koʻkka yetdi - boshini koʻkka yetkazmoq* “behad sevinmoq” [4, 47] maʼnosini bildiradi. Qoraqalpoq va oʻzbek tilidagi bu iboralar semantik oʻxshashdir. *Tóbe* soʻzi qoraqalpoq tilida *bosh* soʻzining sinonimi sifatida ham qoʻllanadi. Iborada *tóbe* soʻzi “boshning eng ustki qismi, tepasi” maʼnosida ishlatilgan.

Demak, qoraqalpoqlar “behad sevinganda, quvonganda” *tóbesi kókke jetti*, oʻzbeklar esa *boshi koʻkka yetdi* frazeologizmini qoʻllaydilar. Qoraqalpoq tilida bu iboraning *tóbesi kókke tiyiw* varianti ham mavjud boʻlib, “niyatiga erishmoq, tilagi bajarilmoq” maʼnolariga ega.

Oʻzbekcha *boshi koʻkka yetdi* iborasining *boshi osmonga yetdi - boshini osmonga yetkazmoq* varianti ham mavjud. Bu variantlar bir-biridan *koʻk* va *osmon* soʻzlari bilan farqlanadi. Bu iboralar orasida dominanta *boshi koʻkka yetdi* iborasi hisoblanadi.

Misollarga murojaat etamiz: «*Solay bolsada menin danqımdı Berdaq penen teńgergenine tóbem kókke jetti* [2, 146]. Oʻzbek tilida quyidagicha oʻz ifodasini topadi: «*Muallimimning nomimni Berdaq bilan yonma-yon qoʻyganiga boshim koʻkka yetgudek boʻldi*» [3, 165]. Koʻrinadiki, *tóbesi kókke jetiw* va *boshi koʻkka yetdi* iboralarini bir-biriga mazmunan muvofiq keladigan birliklar sifatida baholash mumkin. Oʻzbekcha *terisiga sigʻmay ketmoq, ogʻzi qulogʻiga yetdi, ogʻzining tanobi qochdi* singari oʻxshashlari ham qoraqalpoqcha ibora maʼnosiga yaqin hisoblanadi. Bu frazeologizmlar asosi bir xil obyektidan, yaʼni *tóbe (bas)* va *bosh* leksemalaridan iborat. Demak, bu iboralar oʻzaro oʻxshash hisoblanadi.

Frazeologik variantlarning hosil boʻlishida obrazning umumiyligi asosiy rol oʻynaydi. Frazeologizmlarda variant va invariant tushunchalari oʻzaro farqlanadi. Frazeologizmlarning variant yoki invariant ekanligi ularning qoʻllanishida koʻrinadi. Qaysi frazeologizm badiiy asarda yoki soʻzlashuvda koʻp qoʻllansa, invariant deb ataladi. Badiiy asarlarda invariant frazeologizmlarni koʻplab uchratishimiz mumkin.

Yana bir frazeologizm maʼnosiga eʼtibor qarataylik. Qoraqalpoq tilida *quwanishi qoynına siymaw* frazeologizmi uchraydi. Ushbu iboraning *qoynına quwanishi siymaw* varianti ham bor. Ushbu iboralarda garchi tartib oʻzgarishi yuz bergan boʻlsa-da, maʼno jihatdan oʻzgarishga uchramagan: «*Quwanishim qoynıma siymay, oǵan sälem beresala gazetani usınsam da, ol ashıp kórgenshe...*» [2, 225]. Bu frazeologizm “qattiq quvonmoq, behad xursand boʻlmoq, suyunmoq” maʼnosini anglatadi.

Oʻzbek tilida bu iboraning *quvonchi olamga sigʻmaydi* sinonimi mavjud boʻlib, u “xursandligi oshib-toshib ketdi” maʼnosida qoʻllanadi. Uning *sevinchi ichiga sigʻmaydi* varianti ham bor. Masalan: «*Quvonchim ichimga sigʻmay, salom bergan zahoti qoʻliga gazetani tutqazdim*» [3, 257]. Misolda frazeologizmning boshqa leksik varianti keltirilgan. Lekin ushbu ibora qoraqalpoqcha ibora maʼnosini toʻla qoplaydi. Qoraqalpoqcha frazeologizm tarkibidagi *qoynıma* komponenti oʻzbekcha iborada *ichimga* soʻzi bilan almashtirilgan. Natijada iborada leksik variantlanish orqali yangi varianti shakllangan. Lekin ikki frazeologizm ham ayni bir xil maʼnoni anglatadi. Oʻzbek tilidagi *quvonchi ichiga sigʻmaydi* iborasi ham *ichiga quvonchi sigʻmaydi* kabi variantga ega. Koʻrinadiki, qoraqalpoqcha *quwanishi qoynına siymaw* va oʻzbekcha *quvonchi ichiga sigʻmaydi* frazeologizmlari oʻxshash frazeologizmlar hisoblanadi.

Quyida *qabaǵı jabılıw* iborasi “achchiqlanmoq, gʻazablanmoq, xafa boʻlmoq” maʼnosida qoʻllangan: «*Gúrestin ekinshi kúni xannın qabaǵı jabıldı*» [8, 395]. Iboralar obyekt *qabaq* soʻziga asoslangan boʻlib, uning *qabaǵı ashilmaw, qabaǵı úyiliw, qabaǵı qarıs jabılıw, qabaǵı qarıs túsiw, qabaǵınan qar jawıw, qabaǵınan qar boraw* kabi variantlari ham bor: «*Qabaǵı qarıs jabılıp, qasları iynedey shanshilip turdı*» (J.Seytmuratov). «*Janǵı keńkildi qabaǵın qarıs túsirgen jigittin iri dawısı taǵı gúrildedı*» (Sh.Seytov). Misollardan koʻrinadiki, bu variantlar maʼnosi orasida farq sezilmaydi. Bu frazeologizmning oʻzbek tilida *qovogʻi solindi\qovogʻini solmoq* oʻxshashi bor. U “ranjiganini, xafa boʻlganini qovoqlarini quyiroqqa tushirib bildirmoq” maʼnosida ishlatiladi. Ikki tilda ham ibora obyekt *qovoq* soʻziga asoslangan.

O'zbek tilida u *qovog'i solindi* o'xshashi bilan ifodalanishini quyidagi misolda kuzatiladi: «*Kurashning ikkinchi kuni xonning qovog'i solindi*» [9, 85]. Frazеologizm orqali nutq ta'sirchan, bo'yoqdor va shirali tasvirlangan. O'zbek tilida uning *qovog solmoq*; *qosh-qovog'ini solmoq*; *qovog'ini uymoq*; *qovog'i soliq* variantlari va *qovog-tumshug'i osildi*; *qovog-tumshug'ini osiltirmoq* kabi sinonim va variantlari ham keng ishlatiladi. Qoraqalpoq va o'zbek tillaridagi bu frazeologizmlar leksik variantlangan frazeologizmlar hisoblanadi. Qoraqalpoqcha *qabagi jabildi* iborasining *jabildi* komponenti o'zbekchada *solindi* so'zi bilan almashingan. Demak, frazeologizm leksik variantlangan bo'lib, leksik almash usulida shakllangan. Shu jihatdan bu frazeologik birliklar leksik variantli iboralar hisoblanadi.

Qoraqalpoq tilida *ernin tislew* frazeologik birikmasi "kutilmagan voqea tufayli o'kinmoq, nolinmoq, nima deyishini bilmay qolmoq" ma'nosida ishlatiladi. Uning *tilin tislew* varianti ham bor. Frazеologizmdan nutqni obrazli qilish uchun foydalaniladi: «*Buyriqtin aldin alip ulgere almay bas wazir menen axun tek erinlerin tisledi, bari bir axun parasat tutalmadi*» [8, 400]. Matndan ko'rinib turganidek, frazeologizm orqali yozuvchi bosh vazir bilan oxunning ishini bajarolmay qolish holatini obrazli qilib ochib bergan. O'zbek tilida qoraqalpoqcha *ernin tislew* frazeologizmining ma'nosiga bir obyektidan tashkil topgan *labini tishlamoq* frazeologik birikmasi mos keladi. Qoraqalpoqcha *erin* so'zi o'zbekcha *lab* so'ziga sinonim hisoblanadi. Qoraqalpoq tilining izohli lug'atida *erin* – *awizdin asti-usti, awizdin qir-dogeregi, jiyegi, sheti* (124-bet) deb izohlangan. Demak, *erin* va *lab* so'zlari ikki xalqning o'ziga xos so'zlari hisoblanadi. Frazеologik birikmada leksik almashinish hodisasi yuz bergan bo'lib, leksik variantlangan: *erin* – *lab* so'zlari almashingan. Ular semantikasi bir umumiy xarakterga ega. Shu bois o'zbek tilida uning leksik varianti sifatida *labini tishlamoq* qo'llaniladi: «*Buyruqning oldini olib ulgurolmay qolgan vazir bilan oxun lablarini tishlashdi, lekin oxun baribir chidab turolmadi*» [9, 90].

Labini tishlamoq iborasi o'zbekcha lug'atlarda "kutilmagan hodisaga duch kelib, nima deyishini bilmay qolmoq" deb izohlangan. Ko'rinadiki, ibora ma'nosi o'zbek tilida aynan shu ma'noni ifodalaydi. Demak, ikki xalq vakillari ham kutilmagan hodisaga duch kelganda, nima deyishini bilmasdan qolganda «lab|erinlarini tishlab» frazeologizmini ishlatar ekan. Demak, shuni ta'kidlash mumkinki, o'zbek tilida ham qoraqalpoq tilidagi frazeologizmlarning o'xshash ekvivalent shakllari mavjud.

Frazеologizmlarning bu kabi leksik variantli o'xshash shakllari ikkala tilda ancha ekanligini kuzatish mumkin. Bunday frazeologizmlarning qo'llanish xususiyatlarini har tomonlama tahlil qilish orqali ularning badiiy asar obrazlilikini, g'oyasini to'la yoritishda muhim natijalarga erishish mumkin. Bu esa qarindosh tillarning tipologik xususiyatlarini yanada oydinlashtirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. -М.:Высшая школа. 1986.-336 с.; Чернышева И.И. Фразеология современного немецкого языка. -М.:Высшая школа. 1970. -200 с.; Мокиенко В.М. Славянская фразеология. -М.:Высшая школа. 1989.-287 с.; Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. -М.:Высшая школа. 1987.-288 с.; Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. -М.:Высшая школа. 1985. -160 с.; Федосов И.А. Вариантность и функционально-стилистическая синонимия фразеологических единиц //Вопросы языкознания. 1974. №6. -С.119-124.
2. Қайипбергенов Т. Қарақалпақнама. Роман-эссе. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1985. -328 б.
3. Қайипбергенов Т. Қорақалпоқнома. Роман-эссе. /Қорақалпоқчадан Р.Отаев таржимаси/. –Тошкент: Шарқ, 1997. -368 б.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. –Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. –379 б.
5. Қарақалпақ тилининг түсиндирме сөзлиги. IV томлық. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. Т.3. -367 б.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли. -Москва, 1981. Т.1. -632 б.
7. Қарақалпақ тилининг түсиндирме сөзлиги. IV томлық. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. Т.4. -636 б.
8. Қайипбергенов Т. Қарақалпақ дэстаны (Трилогия). Үшинши китап: Түсиниксизлер. Роман. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. -385 б.
9. Қайипбергенов Т. Қорақалпоқ достони: Уч жилдлик. III жилд: Гумроҳлар. Роман. –Тошкент: Шарқ, 1999. -480 б.

O'zbek va qoraqalpoq tillarida leksik variantlangan frazeologizmlarning semantik xususiyatlari
Abdullaev Sh.D. Qoraqalpoq davlat universiteti

Rezyume. Ushbu maqolada o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi leksik variantli frazeologizmlarning semantik xususiyatlari yoritilgan.

Tayanch so'zlar: turkiy tillar, frazeologizm, frazeologizmining shakllanishi, variantlilik, leksik variant, frazeologizmlar semantikasi, o'xshashlik, ekvivalent.

Семантические особенности лексически вариантной фразеологии в узбекском и каракалпакском языках
Абдуллаев Ш.Д. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье изучаются семантические особенности фразеологизмов с лексическими вариантами на узбекском и каракалпакском языках.

Ключевые слова: тюркские языки, фразеологизм, формирование фразеологизмов, вариантность, лексический вариант, семантика фразеологизмов, сходство, эквивалент.

Semantic Features of Lexically Variant Phraseology in Uzbek and Karakalpak Languages
Abdullaev Sh.D. Karakalpak State University

Resume. This article describes the semantic features of phraseologisms, based on lexical variants in the uzбек and karakalpak languages.

Key words: Turkic languages, phraseologies, forming of phraseologies, variant, lexical variants, semantics of phraseologies, similarity, equivalent.

ТУРКИЙ ТИЛЛАРДАГИ АРАБЧА ЎЗЛАШМАЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШИ ВА СЎЗ ЎЗЛАШТИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

(Ўзбек, қорақалпоқ, туркман тиллари мисолида)

Оразбаев Э.

Қорақалпоқ давлат университети

Дунёдаги ривожланган ва адабий тил мақомига эга бўлган тиллар орасида соф ҳолда туб лексик қатламга таяниб “яшаётган” ҳамда адабий тил мақомида бўлган бирорта миллий тил мавжуд эмас. Барча тиллар қайсидир маънода бир-бири билан таъсирга киришиб, сўзлар ўзлашган ва бундай ўзлашма бирликлар ўша тилларнинг луғат таркибининг ривожига маълум даражада ҳисса бўлиб қўшилган. Бир тилдан иккинчи бир тилга сўзларнинг ўзлашиши умуман ҳар бир тил табиатига хос жараён бўлиб, инсоният ҳаётининг асосий алоқа воситаси ҳисобланувчи тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлигининг ёрқин далилидир. Бир неча миллат-элатларнинг бир ҳудудда ёки яқин ҳудудларда истиқомат қилишлари, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий соҳалардаги ўзаро алоқалар, спорт, фан-техника соҳаларидаги кашфиёт ва ихтиролар тиллараро сўзлар ўзлашишининг асосий сабабларини ўзида далолатлайди. Бинобарин, инсон ҳаётида юзага келган ҳар қандай нарсаси, ҳодисаси, жараёнга нисбатан ном бериш эҳтиёжи юзага келади ҳамда ўша янгиликнинг ифодаловчиси (сигнификати) қайси тилга оид бўлса, одатда, бошқа тилларга ҳам шундай ном билан ўзлашади ва тил эгалари томонидан фаол истифода этилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бир тилдан бошқасига сўзлар ўзлашишида маълум шарт-шароитлар бўлишини тақозо қилади, яъни сўз қабул қилинган тилга кирган, сингган бўлиши учун бир қатор талабларга жавоб бериши лозим: 1. Ўзлашган сўз уни қабул қилувчи тил қонуниятларига бўйсунди. 2. Сўз қабул қилувчи тил лексик-семантик системасига боғланган, сингилган бўлади. 3. Ўзлашган сўз худди ўз сўздек табиий ва аниқ бўлади, ундан шубҳаланиш, уни бошқа сўзлар билан қоритириш хавфи йўқолади. 4. Сўз қабул қилувчи тил эгаси бўлган халққа худди ўз сўзидек туюлади. Унинг ёт элемент эканлиги сезилмайди. 5. Сўз ўзлашган бўлса, бу сўзнинг тилдан тезда чиқиб кетиш эҳтимоли бўлмайди.

Маълумки, сўзнинг семантик структураси таркибидаги лексик маъно бир-бири билан мустаҳкам алоқада бўлган 3 ҳодиса ўртасидаги боғланишдан таркиб топади: а) фонетик сўз (лексеманинг фонетик қобиғи, шакли); б) фонетик сўз томонидан номланган предмет, ҳодиса, тушунча (денотат, референт); с) фонетик сўз томонидан ифодаланган маъно (сигнификат, у инсон онгида денотат ҳақидаги шаклланган маънодир). Демак, фонетик сўз предметни, денотатни атайди (денотатив маъно), фонетик сўз инсон онгидаги сигнификатни ифодалайди (сигнификатив маъно). Ана шу учта бирлик ўртасидаги боғланишдан юзага келган семантик бирлик лексик маъно саналади. Лексик маънонинг ҳар учала қисмидаги ўзгаришлар ҳам луғавий бирликларнинг фаол-нофаоллигига таъсир этади, яъни сўз маъноларининг торайиши, кенгайиши, неологизм, архаизм, историзмларнинг тил луғавий қатламида пайдо бўлиши айнан ана шу қонуният билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Ўзлашма сўзларнинг тил луғавий қатлампидан барқарор ўрин олиши, тил эгалари томонидан фаол қўлланилиши денотат ва сигнификатнинг яхлитлиги асосида таъминланади. Жумладан, XX асрнинг 90-йилларида ўзбек терминологиясидаги бир қатор русча-байналмилал ўзлашмалар ўрнига туркийча, араб-форсча сўзларнинг олиниши ва уларнинг бир қисми лисоний ҳамжамият аъзолари нутқида фаол қўлланишга кириши (*муҳр, девонхона, қабулхона, туман, вилоят, ҳоким, вазир* ва х.), баъзиларининг ўзбек тили луғавий қатлампидан ўрин олмаслигининг (*қўнқурси, овознигор, тайёра, тайёрагоҳ, дорулфунун* ва х.) асл сабаби ҳам маъно ва унинг ифодаловчисининг (денотат ва сигнификат) ўртасидаги алоқанинг узилишидир. Масалан, маълум бир бекатдан бошқасига аниқ вақт ва йўналиш асосида ҳаракатланувчи жамоат транспорти сигнификати (тушунчаси) тил фойдаланувчилари онги ва лисонида *автобус* денотати (шакл, фонетик сўз) орқали рамзланган ҳамда ушбу предметни кўрган ёки у ҳақда эшитган тил эгаси онгида ушбу денотат жонланади. Аммо мазкур предмет ўрнида *қўнқурси* фонетик сўзини фаоллаштириш мумкин эмас, чунки у шбу ифодаланмишнинг фаоллашиши тилга ўша сўз кириб келган дастлабки вақтдагина ўз самарасини бериши мумкин, вақтлар ўтиб, тил луғавий қатлами ва тил эгаси лисонида мустаҳкам ўрин олган сўзнинг денотатини ўзгартириш имконсиз жараёндир.

Шу маънода туркий тиллардаги ўзлашмаларни, хусусан, арабча ўзлашмаларнинг ўзбек, қорақалпоқ, туркман тиллари луғавий қатлампидаги ўрнини аниқлаш, арабча ўзлашмалар асосида мазкур тилларда пайдо бўлган ясалмаларни, услублараро хосланган терминологик тизимни қиёсий тадқиқ қилиш, улар таркибидаги ўхшаш ва фарқли семаларни матн доирасида таҳлил қилиш ва тавсифлаш, замонавий туркий тиллар, хусусан, ҳозирги ўзбек тили лексикаси асосида қиёсий ўрганиш натижасида туркий тилларнинг луғат таркиби бойиб бориш омиллари аён бўлади. Шунингдек, оламнинг лисоний манзарасини ёритишда ва ўрганишда арабча ўзлашмалар муҳим манба ҳисобланади, айни пайтда лексик қатлам туркий халқларнинг ижтимоий ҳаёт тарзини, миллий-маданий хусусиятларини, уларнинг бошқа халқлар билан тарихий-маданий муносабатларини, туркий халқларнинг этник тарихини ва бошқа бир қатор жараёнларини яхлит ҳолда тадқиқ этиш учун ҳам асосий манбадир.

Арабча ўзлашмалар хусусиятлар, уларнинг ўзлашиш усуллари ва тамойиллари алоҳида олинган туркий тиллар лексик қатлами доирасида атрофлича ўрганилган, алоҳида олинган тиллар терминологик тизимидаги ўрни баҳоланган, тавсифланган. Бироқ бугунги кунгача туркий тиллараро арабча ўзлашмаларнинг ўзлашиш принциплари, маъновий камрови, номинатив, дериватив ва терминологик тизимидаги ўрни ханузгача қиёсий аспектда ўрганилмаганлиги мавзунинг долзарблигини белгилайди. Ушбу муаммони ўрганишда дастлаб алоҳида

олинган тиллар доирасида арабча ўзлашмаларнинг ўрганилишини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Туркий тиллардаги ўзлашма сўзлар, хусусан, туркий-араб тиллари алоқаси масалалари узоқ йиллардан бери тилшунос олимлар эътиборини тортди келмоқда ва бир қанча илмий тадқиқотларда ўрганилган. Жумладан, туркий-арабий-форсий тиллар алоқалари дастлаб умумилмий, умумфилологик тадқиқотлар доирасида В.В.Бартольд, Е.Э.Бертельс, Н.К.Дмитриев, Б.Г.Гафуров, А.М.Щербак, А.Н.Баскаков, И.М.Оранский илмий ишларида ўрганилган бўлса, кейинчалик алоҳида олинган тиллар лексикаси таркибидаги арабча ўзлашмалар фонетик, лексик, грамматик хусусиятлари атрафлича тадқиқ қилинган.

Ўзбек тили луғат таркибидаги арабча ўзлашмалар Ф.А.Абдуллаев, кейинроқ Э.Бегматов томонидан монографик планда атрафлича ўрганилган. Д.О.Ҳасанова ўз тадқиқотида ўзбек тилидаги арабча луғавий ўзлашмаларнинг ўзбек тили сўз яшаш тизимидаги ўрни ва аҳамиятини номинация ва деривация назарияси нуқтаи назаридан тадқиқ қилади ва илмий умумлаштиради Шунингдек, арабларнинг Ўрта Осиёни босиб олиши ва Исломи дини ўрнатилиши натижасида ўзлашган арабча бирликлар ҳам ўзбек тилшунослигида атрафлича ўрганилган. Жумладан, Н.Улуқов ўзбекча диний матлар экзотик лексикаси луғавий таркибини тадқиқ қилади ва уларни қуйидагича таснифлайди.

1. Қўлланма сўзлар: а) экзотик лексика; б) Чет тил киритмалари.
2. Тўлиқ таржима қилинган луғавий бирликлар.
3. Ўзлаштирилган чет сўзлар.

Лексик материалнинг ўзлаштирилишида унинг семантик жиҳатдан ҳам мослашуви талаб қилинади. Ўзлашма маънога кўра мослашмаган ҳолларда эса у тилдан чиқиб кетади.

Ўлашмалар янги тилга ҳар доим ҳам манба тилдаги маъно билан ўтавермайди, ўзлашиш жараёнида семантик ўзгаришлар юз беради. Ўзбек ва урду тилларидаги юзлаб муштарак сўзлар мавжуд. Уларнинг манбаи араб ва форс тилларидир. Лекин бир сўз урду тилига бир маънода, ўзбек тилига эса бошқа маънода ўзлашган. Масалан, арабча таклиф сўзи урду тилига қийинчилик деган маъно билан ўзлашган бўлса, ўзбек тилига таклиф этиш, чақириш маънолари билан ўтган.

Қорақалпоқ тилшунослигида арабча ўзлашмалар алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган бўлса ҳам, қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди тили, мумтоз ва замонавий шоирлар асарлари тилидаги луғавий бирликлар тавсифида арабча ўзлашмаларнинг семантик, функционал хусусиятлари батафсил изоҳланган Жумладан, О.Бекбаулов “Қаҳрамонлик эпосининг арабча-форсча лексикаси ва унинг тарихий-лингвистик тавсифи” номи тадқиқотида қорақалпоқ халқ қаҳрамонлик дostonлари тилидаги арабча-форсча лексик бирликларни таҳлил қилади. Тадқиқот икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми қаҳрамонлик эпослар тилидаги арабча-форсча лексиканинг тарихий-лингвистик очерки ва иккинчи қисми луғатдан иборат. Луғатда дostonлар тилидаги 2500 га яқин арабча-форсча сўзлар ва уларга 500 дан ортиқ мисоллар келтирилади. Шунингдек, қорақалпоқ мумтоз шоирлари Бердақ, Ажиниёз асарлари тилидаги арабча ўзлашмалар атрафлича ўрганилган бўлса, А.Ш.Нажимов ўз мақоласида мустақиллик йилларида қорақалпоқ тилига ўзлашган арабча сўзларнинг услубий-семантик хусусиятлари таҳлил этилган.

Туркман тилшунослигида арабча-форсча ўзлашма сўзларнинг структур-семантик, услубий хусусиятлари Дж.Джафаров, А.Овезов каби тилшунослар томонидан ўрганилган.

Дарҳақиқат, туркийшуносликда алоҳида олинган туркий тиллар лексикасига хос арабча ўзлашмалар ўрганилиб келинмоқда. Бу борада қозоқ тилшунослигида Л.З.Рустемов, Ж.Ж.Есеналиева, бошқирд тилшунослигида Н.К.Дмитриев, А.Н.Бахтиярова каби олимлар номини алоҳида таъкидлаб ўтишимиз мумкин.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш ўринлики, туркий тилларга ўзлашган ўзлашмаларни даврларга бўлиб ўрганиш жуда муҳим. Бу жараён тарихий шароит, ижтимоий ҳолат билан боғланган ҳолда ёндашилади. Хусусан, тилшунос Б.Абдушукуров қадимги туркий тил лексик қатламидаги ўзлашма сўзларни икки гуруҳга бўлиб ўрганишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди: 1) қадимий (исломгача бўлган) давр. Бунга санскритча, сугдча, тибетча, хитойча ва бошқа айрим шарқ тилларига оид лексик қатлам; 2) нисбатан янги (ислом ҳамда мўғуллар истилосидан кейинги давр) лексик қатлам. Мазкур гуруҳдан арабча, форс-тожикча ва мўғулча ўзлашмалар ўрин эгаллайди [1.78-79.]

Умуман, умумтуркий ўзлашма сўзларни тарихий, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий шароитларни ҳисобга олган ҳолда қуйидаги даврларга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Қадимги туркий тилга ўзлашган ўзлашма қатлам – энг қадимги даврлардан Х асргача бўлган давр. Бу даврда санскрит, хитой, тибет, сўғд тилларидан бир қатор сўзлар ўзлашган.

2. Эски туркий тилга ўзлашган ўзлашма қатлам. Бу давр қадимги туркий тилнинг охириги босқичлари, эски туркий тил ва туркий тилларнинг алоҳида тил сифатида ажралиб чиқиш босқичлари, яъни Х – XIX асрларни ўз ичига олади. Бу даврда арабча, форсча, мўғулча ўзлашма сўзларнинг туркий тилларга фаол ўзлашганлигини кузатишимиз мумкин.

3. Янги туркий тилларга ўзлашган ўзлашмалар даври XIX аср II ярмидан XX аср охириларигача (рус ва рус тили орқали Европа тилларидан ўзлашган сўзлар).

4. Энг янги ўзлашмалар XX аср 90-йилларидан бошлаб, ҳозиргача бўлган давр бўлиб, ушбу даврни инглиз, француз, немис ва б. тилларидан тўғридан-тўғри ўзлашаётган сўзларни кўрсатишимиз мумкин.

Демак, туркий тиллар лексикаси таркибида арабча ўзлашмалар асосий қатламни ташкил қилади ва *ватан, вақт, мактаб, китоб, муаллим, усул, ҳайвон, фикр, илм, олим, миллат, сабаб, шакл, жамоат* каби бир қанча

сўзлар туркий тилларнинг ўз қатламига айланиб бўлган, луғат таркибига сингишган, фаол қатлам сифатида оғзаки ва ёзма нутқда тенг қўлланилувчи сўзлар, деб бемалол айтишимиз мумкин. Аммо ушбу луғавий бирликлар юқорида таъкидланганидай, ўзбек, қорақалпоқ, туркман тилларида ҳар хил маъноси билан ёки бир неча маъноси билан ўзлашганлигига қараб турли хил маъно муносабатини ҳосил қилиши мумкин. Шу маънода ушбу муаммоларни изчил тадқиқ этиш туркийшунослик олдида турган долзарб масалалардан ҳисобланади. Замонавий тилшуносликда тил бирликларининг тадқиқот доираси кенгаймоқда, шу боис ўзлашмаларни алоҳида тиллардаги англатадиган маъноси билан қиёсий ўрганиш ҳамон ўз долзарблигини сақлаб қолмоқда. Дарҳақиқат, дунё тилшунослигида адабий тил ва диалектлар муносабатлари юзасидан амалга оширилган тадқиқотларнинг аксарияти кўпроқ лексик қатламга таянган ҳолда олиб борилаётганини алоҳида таъкидлаш даркор. Шунингдек, лексик қатламда ўзлашма сўзларнинг маълум бир тилга кириб келиш қонуниятлари, бунинг натижасида маъно ўзгариши билан боғлиқ жараёнлар юз бериши, хусусан, лексема билан бирга ўзга халқнинг ижтимоий-маданий, маънавий ҳаёт тарзининг кириб келиши ва бу туркум лексемаларнинг номинатив функциялари, давлат тизими, онимлар ва уларнинг турларига, мифонимлар, теонимлар ва бошқа қатор ономастик бирликларнинг функционал-семантик хусусиятларига оид талқин ва таҳлиллар шуни кўрсатадики, арабча ўзлашма қатлам сўзлари ҳам туркий тилларнинг лисоний манзарасини намоён қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент: Фан, 1981. 84-бет.
2. Jamolxonov N. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent: "Talqin", 2005. 144-145-bb.
3. Абдуллаев Ф.А. Арабизмы в узбекском языке: Дисс... канд.филол.наук. -Ташкент, 1945. - С. 143;
4. Бегматов Э. Арабча ўзлашма сўзлар қатлами. –Тошкент.: «ФАН», 1981. –Б. 30.
5. Ҳасанова Д.О. Арабча луғавий ўзлашмаларнинг ўзбек тили номинатив ва дериватив тизимидаги ўрни. НДА. –Тошкент, 2011.
6. Улуқов Н. Ўзбекча диний матнлар экзотик лексикаси. ФНД, Т.: 1997. 43-бет.
7. Ибрагимов А. Бобур асарлари лексикасининг лингвостатистик, семантик ва генетик тадқиқи («Девон», «Мубайин», «Аруз»). ФФД диссертацияси. -Т.: 2008, 75-б.
8. Бекбаёлов О. Қаҳараманлик эпостың арабы-парсы лексикасы ҳам оның тарихый-лингвистикалық характеристикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979. 190 бет.
9. Абдиназимов Ш.Н. Бердак шығармаларының тили. – Тошкент: «Фан», 2006. 189-192 бб.
10. Қарлыбаева Г. Ажинияз шығармалары тилинің семантика-стистикалық өзгешеліктері. Докторлік дисс.автор. –Нөкис: 2017.
11. Нажимов А.Ш. Араб-парсы тиллеринен өзлестирілген сөзлер // Бердак номидаги ҚДҮ «Ахборотномаси», 2021 й., 1-сон.
12. Джафаров Дж. Персидские слова в современном туркменском языке: Автореф. дисс.канд. филол. наук. -Ашхабад, 1971. -
13. Овезов А. Об ираноязычных словообразовательных аффиксах в современном туркменском языке. – Известия АН ТССР. Сер. обществ. наук, 1971, №3, 68-72 стр. **Овезов А.** О фонетической структуре арабских и персидских заимствований в туркменском языке. – Известия АН ТССР. Сер. обществ. наук, 1973, №1, 55-59 стр. **Овезов А.** Об особенностях заимствованных из персидского языка устойчивых словосочетаний и семантических заимствованиях в современной туркменской поэзии. – Известие АН ТССР. Сер.обществ. наук, 1973, №2, 86-87стр.
14. Рустемов Л.З. Арабско-иранские заимствования в казахском языке: Дисс. ... канд.филол.наук. - Алма-Ата, 1982. - С. 169;
15. Есеналиева Ж.Ж. Особенности употребления арабизмов и фарсизмов в произведениях Абая //Автореферат кандидатской диссертации. - Алматы, 1993.
16. Дмитриев Н.К. Арабские элементы в башкирском языке. - Тезисы Коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР. Т. 5. - Л., 1930. - С. 60.
17. Бахтиярова А.Н. Арабские заимствования в башкирском языке. //Автореферат кандидатской диссертации. - Уфа, 2009.
18. Абдушукуров Б. «Қисаси Рабғузий» лексикаси. –Т.: «Akademiya» нишриёти, 2008.Б.54.

Туркий тиллардаги арабча ўзлашмаларнинг ўрганилиши ва сўз ўзлаштириш тамойиллари (ўзбек, қорақалпоқ, туркман тиллари мисолида)

Оразбаев Э. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Ушбу мақолада туркий тиллар, хусусан, ўзбек, қорақалпоқ, туркман тилларидаги арабча ўзлашмаларнинг ушбу тилларга ўзлашиш хусусиятлари ёритилган. Шу билан бирга тилларнинг ўзаро таъсирлашиши, бир тилдан иккинчисига сўзлар ўзлашиши тиллар табиатига хос қонуният эканлиги аниқ мисоллар билан очиқ берилган. Ўзлашма сўзларнинг ўзлашган тилда фаол лексикасига айланиши учун зарур бўлган лингвистик шартлар кўрсатилади. Шунингдек, туркий тиллардаги ўзлашма лексиканинг ўрганилиш, алоҳида тиллардаги сўз ўзлашиш тамойиллари изоҳланган. Зарур ўринларда ўзлашмалар бўйича амалга оширилган тадқиқотларга шарҳ берилади.

Таянч сўзлар. арабча сўзлар, ўзлашма сўзлар, туркий тиллар, ўзбек, қорақалпоқ, туркман тиллари.

Изучение арабских заимствованных лексик на тюркскими языками и принципов заимствованные слов (на примере узбекского, каракалпакского, туркменского языков)

Резюме. В статье описаны особенности заимствованные слова арабскими языками тюркских языков, в частности узбекского, каракалпакского, туркменского. В то же время наглядные примеры показывают, что взаимодействие языков, усвоение слов из одного языка в другой - это закон, заложенный в самой природе языков. Указываются лингвистические условия, необходимые для того, чтобы усвоение слов стало активным лексиконом усваиваемого языка. Также объясняются принципы изучения лексики тюркских языков, словарного запаса отдельных языков. При необходимости будут рассмотрены исследования заимствование слова.

Ключевые слова. Арабские слова, заимствованные слова, тюркские языки, узбекский, каракалпакский, туркменский языки.

Study of arabic borrowed lexicons in turkic languages and the principles of borrowed words (on the example of uzbeek, karakalpak, turkmen languages)

Summary The article describes the features of the borrowed words of the Arabic languages of the Turkic languages, in particular Uzbek, Karakalpak, Turkmen. At the same time, illustrative examples show that the interaction of languages, the

assimilation of words from one language to another is a law inherent in the very nature of languages. The linguistic conditions necessary for the assimilation of words to become an active vocabulary of the acquired language are indicated. It also explains the principles of studying the vocabulary of the Turkic languages, the vocabulary of individual languages. Research on word borrowing will be considered as appropriate.

Key words. Arabic words, loan words, Turkic languages, Uzbek, Karakalpak, Turkmen languages.

АМАНГЕЛДИ ХАЛМУРАТОВТЫҢ «ЖӘННЕТ БАҒЫ» РОМАНЫНДА ХРОНОТОПТЫҢ ТҮРЛЕРІ

Сагидуллаева Ж. Н.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Талантлы қарақалпақ жазыушысы Амангелди Халмуратовтың (1944-2003) 1990-жыллардың ақырында әдебий процессте айрықша көркемлік кубылыс сыпатында бақаланған «Жәннет бағы» мистика-фантастикалық романында хронотоп (ұақыт хәм кеңислик) автордың дүнья, өзін қоршаған орталық хаққында көркем-эстетикалық, философиялық көзқарастарын сәулендириуши өзине тән образлы модели болып табылады.

1970-2000-жыллардағы қарақалпақ романларын изертлеген илимпаз П.Нуржанов автордың сүўретлеу жаңашыллығын «... адам хәм оны қоршаған әлемнің байланысы, адам өмириниң мәніси, оның умтылыслары, тилеклери х.т.б. улыўмаинсанийлық мәселелерди көтерип шығады... А.Халмуратовтың романда көтерген темасы жаңа. Образлар дүньясы, олардың индивидуаль сыпаты, умтылыслары, тилеги миллий романшылығымыздағы бурыннан бар персонажлардың руўхый дүньясына усамайды» [1, 52] деп бақалайды. Романда бул көркемлік сыпатлар, тийкарынан, жазыушының ұақыт хәм кеңисликке көркемлік қатнасы арқалы ашып бериледи. Сонлықтан, А.Халмуратовтың «Жәннет бағы» романындағы жаңаша көркемлік изленислерди көркем ұақыт хәм кеңислик (хронотоп) поэтикасы көзқарасынан изертлеу унамлы нәтийжелерди береді.

«Жәннет бағы» романында хронотоптың бир неше түрлери (бағ, Жәннет бағы, мийманхана, 610-хана, ақшам, таң сәхәр, Мәңги сәхәр саярасы, босаға, айна, устахана, сүўрет т.б.) қолланылып, бул образлардың хәммеси шығарма сюжетинде автор идеясына бола композициялық жақтан бир орайға – «жәннет бағы»на байланыстырып сүўретленген. Сонлықтан, шығарманың сыртқы атамасы да «Жәннет бағы» деп аталған.

Шығарманың сюжети бас қахарман сүўретши Артурдың өзиниң устаханасында Э.Хемингуэйдин Сантьягосы («Фарры хәм теңиз» романының бас қахарманы) хәм оған қарама-қарсы қатар соғылып атырған Гетениң Фаусты (усы атамадағы трагедиясының бас персонажы)ның толық тамамланбаған сүўретлери алдында отырып, Сантьяго менен руўхый сөйлесиўлеринен басланады. Роман бас қахарманның өз устаханасын (қыял хәм сезимлерине түртки болатуғын «жабық» мөкан)да отырып, «Сизлердиң аураларыңыз арасында болатуғын көринбес саўашты мен хәзир-ақ сезип турман. Илаж қанша әзизим! Жер бетинде жасайшылардың бәри соған көниўге мәжбүр. Себеби, Жер жәннет емес. Жер бетпе-бет, қарама-қарсылықлар арасынан сыннан өтиўшилер дүньясы» [2, 55] деген жақсылық хәм жаманлық ортасындағы мәңгилик қарама-қарсылық хаққында ишки ойларға берилип, «Тоқта, усы Сантьяго Фаустың үшінши «мен»и емесписен? Артур, сен айланып келгенде өзинди өзиң сызалмай әўере болып атырғаның жоқ па?...» деп руўхый толғанады. Әдебияттаныўда кеңисликти ашық хәм жабық кеңисликке бөлип үйрениў кең тарқалған. Мәселен, ашық кеңисликке жол, дала, сахра, дәрья, теңиз х.т.б., ал жабық кеңисликке үй, бөлме, бағ, кәрўансарай, мийманхана, вокзал, гөристан х.т.б. киреди. Сондай-ақ, жабық кеңисликти ашық кеңисликтен бөлип турыўшы шегара кеңисликлер де бар. Мысалы, Д.Хурсанов хәзирги өзбек поэзиясында хронотоп поэтикасына арналған докторлық диссертация (PhD) жумысында босаға, айна, дийўал, есик, сүўрет кеңисликлерин жабық хронотоптың шегаралары сыпатында көрсетеди [3, 15]. Сондай-ақ, хронотоп теориясын бириншилерден болып ислеп шыққан рус алымы М.Бахтин әдебияттағы босаға хронотопының гейде ашық, бирақ көпшилик жағдайда имплицит (синискен) формада келетуғынын айтып өтеди [4, 399]. Усы сыяқлы айна, дийўал, есик, сүўрет кеңисликлерин де имплицит хронотоп сыпатында есапласақ болады. Демек, жоқарыдағы мысалда устахана бас қахарман Артурдың сыртқы дүньядан ажыралған халда өзи менен өзи қалып, руўхый кеширмелерге, ишки толғанысларға берилетуғын жабық мөкан есапланса, ал онда еле толық сызылып тамамланбаған сүўрет образы өзлигин табыўға умтылып атырған қахарманның усы аралықтағы арпалысларын беретуғын шегара мөкан болып табылады.

Романда бағ образы еки мәнисте: реал бағ мәнисинде хәм Жәннет бағы (муқаддес орын) мәнисинде қолланылған. Дәслеп, шығармада бағ образы бас қахарман Артурдың жеккеликти күсеп қалғанында барып дем алатуғын «Үмит отлары» мийманханасының жазғы шайханасында, оның ең төринде жайласқан бир бөлөкше орында (жабық кеңисликте) отырғанда айна дийўалға тутылған пердени жылыстырып әтирапы көк шөп хәм хәр түрли дарақлардың жасыл жапырақлары менен оралған сулыў жайды (Артур қыялында бул жайды Жәннет деп есаплайды) тамашалағандағы ишки ойлары (монологы)нда бериледи [2, 57]. Бунда айна дийўал шегара кеңислиги ашық хәм жабық кеңислик ортасындағы шешиўши аралық мөкан хызметин атқарады.

Шығармада бас қахарманды қол созым жердеги «жәннеттен» тек аралық мөкан – айна дийўал (айна хронотопы, дийўал хронотопы әдебияттаныўда әзелден ашық хәм жабық кеңислик ортасындағы аралық (шегара) мөкан мәнисин билдиреди), яғный жердеги өмирдиң ләззетлери, тән рәхәти (мазалы тағамлар, ишимликлер – көк шай, джин)нен ажыратып турады.

Деген менен, шығармада сүүретленген қахарманлардың өзін қоршаған орталық, өмір хақында түсиниклери өзгеше. Мәселен, шығарманың бас қахарманы художник Артур өмиринше: *«Бизди қоршаған шексиз әлемде орнымыз қандай? Азлы-көп өмиримизде тийкаргы мақсетимизди белгилеп алмай, өмиримиздиң көп бөлегин бийхұда өткерип қоймаймыз ба? Жасамақтағы мақсет не?»* [2, 53] деген сораулар үстінде тынымсыз ойланады хәм усы сорауларға жууап табыу ушын бул пәний дүньяда бәрше инсанларды сыртқы дүньядағы ипласлықлардан, хәр кыйлы жауызлықлардан, гүналардан хәм нәпси бәлелеринен сақлап қалатуғын, адамлар ушын руўхый пәклик тымсалы болған муқаддес мәкан – «Жәннет бағы»н излеп табыуға жан-тәни менен умтылады.

Романда бас қахарман Артурдың бул нийетиниң әмелге асыуына оның қасында күтилмегенде пайда болған ақ сақаллы, басына сәлле ораған, аққубадан келген ғарры (Пир образы) жәрдем береді. М.Бахтин «... Әдебиятта ушырасыу хронотопы, көбинесе, композициялық функцияларды атқарады: ол сюжеттиң түйинин (завязка), гейде кульминациясын яки хәтте сюжеттиң шешими (финалы) болып хызмет етеди. Ушырасыу дәстанның (әсиресе, романның) ең әйемги сюжет шөлкемлестиріуши ўақыяларынан бири болып табылады... («... Весьма часто хронотоп встречи в литературе выполняет композиционные функции: служит завязкой, иногда кульминацией или даже развязкой (финалом) сюжета. Встреча – одно из древнейших сюжетобразующих событий эпоса (в особенности романа)...» [4, 248] деп атап көрсетеди. А.Халмуратовтың «Жәннет бағы» романында ушырасыу мотиви сюжеттиң басланыуы (завязка) хызметинде келип, ол жәннетти излеген бас қахарманның суфизм («ислам дининиң ишиндеги үлкен бир ағым» [5, 6]) тәлиматындағы Пир (руўхый устаз, жол көрсетиуши) менен ушырасыуы оның Асманий, Жәннет хәм Қақнус пенен төртеуиниң Жәннетке ерисиу жолындағы изленислерине жол ашып береді. Өзбек әдебияттануында Алишер Наўайы «Хамса»сында хронотоп поэикасын докторлық диссертациясы (DSc) көлеминде изертлеген илимпаз У.Жұрақұлов «Лисон ут-тайр»да қолланылған хронотоптың түрлерине арналған изертлеулеринде ушырасыу мотивиниң дәстанда тутқан орнын М.Бахтинниң мына пикирлерин силтеме келтиріу арқалы дәлилледейди: «Мифологиялық, диний тарауларда ушырасыу мотиви: әлбетте, жетекши ўазыйпалардан бирин атқарады: илахый нақылларда, илахый битиклерде (мәселен, масихийлер «Инжил»инде болғанындай буддизмде де), диний мәресимлерде ушырасыу мотиви «туўылыу» мотивлери менен уйғын келеди». («... Мифологик, диний соҳаларда учрашув мотиви: албатта, етакчи вазифалардан бирини бажаради: илохый нақлларда, илохый битикларда (масалан, масихийлар «Инжил»ида бўлганидек буддавийликда хәм), диний маросимларда учрашув мотиви «яралиш» мотивлари билан уйғун келади» (В мифологической и религиозной сфере мотив встречи играет, конечно, одну из ведущих ролей: в священном предании и Священном писании (как в христианском, например, в Евангелиях, так и буддийском) и в религиозных ритуалах; мотив встречи в религиозной сфере сочетается с другими мотивами, например, с мотивом «явления»...) [6, 117]. Усы көзқарастан, А.Халмуратовтың «Жәннет бағы» романында ушырасыу мотиви қахарманлардың суфизм тәлиматының руўхый талапларына бола бул дүньяның өткинши қызықлары хәм хәзликлеринен ўаз кешип, «қайта туўылыуы», руўхый пәкленіуине қарай өтиу «босаға»сы болып есапланады. Бунда ушырасыу мотиви хәм ўақытлық (хронос), хәм мәканлық (топос) хызметти атқарып келген. Себеби, бул сүүретлеулер М.Бахтинниң «Ўақыттың белгилери кеңисликте ашылады хәм кеңислик ўақыт арқалы түсиниледи хәм өлшенеди» деген теориялық пикирлерине сәйкес келеди [4, 235].

Романда Артур Пирдің жәрдемінде «Үмит отлары» ателиниң 610-ханасына барады. Шығарма сюжетинде Артур ол жерге дәслеппи барғанында, яғный биринши ақшамда өзиниң балалық хәм жаслық дәуірлерин қайтадан (ретроспектив – шолыу түрінде) көриуге миясар болса, екинши барған түнинде (проспекция – алдыннан көриу арқалы) сол ханада бир ер адамды хәм еки хаялды ушыратады. Олар Лилла, яғный Асманий лақаппы шайыр жигит, орта жаслардағы Жанна исмли (Артур оған «Жәннет» деп ат қоятуғын) хаял хәм Шахзада атлы (Асманий «Қақнус» деп ат қойған) жас сулыу қыз еди. Олар төртеуін бирлестирген нәрсе, *кеўиллердиң пәкленіуи, руўхый кәмалатқа ерисиу* нийети еди. Соның ушын да, бул төрт қахарман усы 610-ханада мәңгиге қалыуды, өзлерин руўхый пәкликке жеткізетуғын «Жәннет бағы»нан айрылып қалмауды қәлейди. Романда автор «Жәннет бағы» образы арқалы бир-биреуді түсинип, бир-биреуге меҳир қойып, бир-биреуді бирадар тутып жасау ушын зәрүр болған руўхый пәкликти, кеўил пәклигин тийкаргы идея етип көтереди.

Романда «– Бирадарлықтың жақсы шәртлериниң бири жығылғанды турғызыу хәм пәклеуден ибарат болады, – деди Артур исенимли даўыс пенен, сен қолыңды создың, мен қолыңнан тарттым, буннан бир мурад хасыл болды. Енди кеўил жәннетинен, пәклик жәннети босағасынан өтпегимиз зәрүр. Бул ушын қупыя гүналарымызды әшкара тән алыу арқалы пәкленіуден баслаймыз... Қалайда, үлкен мақсетке бирликте қол урмастан алдын өзимизди танып, кимлигимизди анықлап алайық» [2, 66] деген пикиринен кейин бөлмедеги төрт адамның хәр бири өзлериниң өмирде ислеген гүналарын тән алып, өзлигин табыуға хәрекет етеди, руўхый пәкленіуге жол алады. Бунда бөлме хронотопы қахарманлар ушын ислеген гүналарына пушайманлық сезимлерин билдиретуғын қупыя орынды билдирсе, босаға хронотопы қахарманлардың «пәклик жәннети босағасынан өтиу»инде көпир ўазыйпасын өтейди. Мәселен, романда устазының хаялы менен байланыс жасап аўыр гүнаға батқан Лилла Асманийдин, ислемен гүнасы (бир баслықтың кеўлин аўламағаны) ушын руўхый азапта жүрген Қақнустың, «биринши босағаның ықласына, улама қәйин атасының ғарғысына қалып» бахты келиспеген Жәннеттиң, «шексиз адасыулардан ибарат болған бул дүньяда усы тиришиликке қос қоллап асылып алып, гүналарға белшемизден батып жасаудан азарланбаслықтан, саўаплы ислеримизден үмитдар болып,

гүналы соқпақларда сергиздан болып жасап атырған»ын хұжданы алдында ең аўыр гүна деп есаплайтуғын Артурдың терең ишки толғаныслары «Үмит отлары» (бул жерде мийманхананың атамасы да шығарманың тийкарғы идеясы менен байланыслы аталған) мийманханасындағы 610-хана, түн, босаға хронотоплары арқалы ашып бериледи. Д.Хурсанов «Лирикалық шығарманың табиятында «түн», «ярым түн», «таң сәхәр» сыяқлы көркем ўақыт поэтикалық идеяны сәўлелендирип келиўи арқалы автор ўақты, сюжет ўақты, лирикалық кеширмелердиң де мазмунын сәўлелендирип келеди» [3, 13-14] (Лирик асар табиятида «тун», «ярым тун», «тонг сахар» бадий замони поэтик ғояни ифодалаб келиши асносида муаллиф вақти, сюжет вақти, лирик кечинма моҳиятини ҳам ифодалаб келади) деп пикир билдиреди. Ал, қарақалпақ прозасында, соның ишинде А.Халмуратовтың «Жәннет бағы» романында «түн», «таң сәхәр» көркем ўақты, бириншиден, сюжет ўақтын – қахарман руўхый пәкленетуғын ўақытты билдирсе, екиншиден, эпикалық қахарман руўхый толғанысларға берилетуғын психологиялық (өтмиш пенен байланыслы ретроспекциялық, келешек пенен байланыслы проспекциялық) ўақытты аңлатады.

Әсиресе, романда ўақыялардың қахарманлардың өзлериниң тилинен исенимли баянланыўы көркем психологизмди түрлендирип, автор идеясының тәсиршеңлигин арттырған. Романда «Ўақыялардың биринши беттен баянланыўы, көркем ўақыт хәм мәкан категорияларының романның баянлаў техникасында баслы орынды ийелеўи, автордың қахарманның ишки дүньясының елеспесиз өжирелерине шекем үңилиўи х.т.б. көркем қәсийетлер жазыўшының шеберлик сырларын пухта ийелегенлигинен дәрек береді. Буның үстине, оның улыўмаинсанийлық машқалаларды көтериўде суфизм тәлиматына, олардың жарқын ўәкиллериниң идеялары менен пикирлерине сүйениўи жазыўшының бурыннан сыйқағы шыққан дәстүрден қашыўға умтылып атырғанлығынан хәм бул жолда белгили дәрежедеги табысларға ерискенлигинен дәрек береді» [1, 53]. Ал, эпикалық шығармаларда «...биринши шахс тәрепинен гүрриң етилиўши (*ich – Erzählung*) шығармаларда... ўақыттың биригиўи гүрриңшиниң руўхый кейпиятына толық бойсынып, *психологиялық ўақытқа* айланады» [7, 24-25]. «Жәннет бағы» романының сюжетиңде бас персонаж Артурдың сыртқы дүньяда болып атырған кубылысларға (жеў, ишиў, материаллық байлық топлаў, физикалық ләззетлениў т.б.) емес, ал қахарманның ишки дүньяның тазаланыўына алып баратуғын ис-хәрекетлерге көбирек итибар бериўи биринши орынға шығады.

Демек, романда бас қахарман Артурдың бүгинги аласапыран дүньяда инсанның өзлигин сақлап қалыў, буның ушын руўхый пәкликке ерисиў сыяқлы идеяларының композициялық жақтан көркем ўақыт хәм көркем кеңислик категориялары көзқарасынан мийманхананың 610-ханасында (санлар әлеминде 6+1 санларының қосындысы қәсийетли 7 санын келтирип шығатуғынлығы ҳаққындағы тәлиматларды басшылыққа алып) бир ақшамда жүз берген ўақыялар арқалы сүўретлениўи, бириншиден, философиялық-психологиялық сыпатларды тәмийинлесе, екиншиден, рәмзий (символикалық) сүўретлеўлерди келтирип шығарады. Романда 610-хана көркем мәкан сыпатында (анығырақ айтқанда 7 саны менен байланыстырылып) символикалық образ болып табылады. Роман сюжетиңде Артур 610 санының мәнисин руўхый устазы – Пирдин жәрдеминде билип алады. Солай етип, шығармада бас қахарман Артурдың хәм оның досларының руўхый пәклениў ҳаққындағы нийетлери бир ақшамда, яғный қысқа бир түнде әмелге асады. Г.Н.Мухарлямова түн хронотопын 1920-30-жыллардағы татар прозасында, соның ишинде Г.Ибрагимованың «Терең тамырлар» романында бир неше мәнилик хызметлерде қолланылғанын жаза отырып, «Соның ушын, бул жағдайда, түн хронотопы босаға хронотопына сай келеди, бул қахарман өмиринде бурылыслы моментти билдиреди» деп келтиреді. «Следовательно, в данном случае хронотоп ночи соответствует хронотопу порога, который обозначает переломный момент в жизни героя» [8, 47]. А.Халмуратовтың «Жәннет бағы» романында түн хронотопы, бириншиден, шығармада босаға хронотопының мәнисине сәйкес қахарманлардың Жердеги материаллық дүньадан руўхый дүньяға – кеўилдиң пәклениўине өтиўиндеги бир басқыш сыпатында композициялық хызмет атқарса, екиншиден, бас қахарманның хәм оның бирадарларының руўхый ашылысыў пайытындағы терең толғанысларға, гүйзелислерге толы психологиялық ўақтын билдиреди.

Ал, шығармада қахарманлардың толық руўхый пәклениў нийетлери Пир көрсеткен Мәңги Сәхәр саярасында (ол жерде ҳеш қашан намазшам пайыты келип жетпейди) жүз бериўи романтикалық сүўретлеўлер арқалы бериледи. Илимпаз Қ.Жәримбетовтың «Ашық Зийўар» (1998) мийнетинде суўфий руўхый кәмилликке ерисиў жолында шариат, тарийхат, мағрипат, ҳақыйқат деп аталған төрт басқышты басып өтиўи зәрүрлиги айтылады [5, 7]. А.Халмуратовтың «Жәннет бағы» романында бас қахарман Артурдың хәм ол баслаған (шығармада оны жолдаслары Гуру – өзлериниң жол басшысы деп атайды) шайыр Асманий, Жәннет хәм Қақнуслардың ис-хәрекетлеринде усы диний тәлиматтың (биринши хәм екинши басқышының) белгилерин көриў мүмкин. Мәселен, биринши басқышта «... суўфийлар ҳадал менен ҳарамды, жақсылық пенен жаманлықты, мийрим-шәпәт хәм зулымлықты айырады...», ал екинши басқышқа өтиў ушын «... шариат басқышының барлық талапларын орышлап, ағла мусылман дәрежесине көтерилю керек. Суўфий (хақ дийдарына ашық болған мусылман) руўхый кәмалатқа ерисиўи керек. Буның ушын ол жол-жоба көрсететуғын, иләхият илиминен тәлим беретугын жетик устазға (кәмил пийирге) қол береді... Пийирге мурийд болған яки халық тили менен айтқанда суўпы болған мусылман өзін үлкен хәм машақатлы гүреске салады. Ол нәпси бәлелери болған уйқы, аўқат, байлыққа ҳәўес болыў хәм басқа да пәс қылықлар менен гүреске түсип, оларды жүўенлейди, иләхият илиминиң сырларын ийелеп, түнлерди кудаға ибадат етиў менен сергек болып өткереди» [5, 7]. Әдебиятшылар арасында А.Халмуратовтың «Жәннет бағы» романының «Әмиўдәрәя» журналында жәрияланған бул тексти [9] шығарманың толық нұсқасы емес екенлиги ҳаққында мағлыўматлар ушырасады.

Бул сўўретлеўлерде қаҳарманлардың суўфийлик тәлиматындағы тек дәслепки еки баскышты басып өтиў процесси ғана сәўленген. Усы тәреплерине көре шығарманың сюжети толық тамамланбағандай сезиледи.

Сондай-ақ, автор журнал вариантындағы текстиниң соңында бас қаҳарман Артурдың бул дүньяға иргелес бир дүньяның бар екенлиги, адамзат қашанлардур усы дүньяға (мәканға), (бизинше, бунда суфизм тәлиматындағы төртинши баскыш Ҳақ дийдарына ерисиў идеясы берилип турғандай) өтетүғынлығы ҳаққындағы философиялық, диний көзқарасларын берип өтеди. Қарапайым китап оқыўшысының түсинип қабыллаўы қыйын болған бул шығарманы журнал редакциясы алғы сөз бенен жәриялады. Онда келтирилиўинше: «Романда сөз стилген иргелес әлем ҳәм бул әлемлер менен руўхый қатнастың дәслепки кәдемлери ҳаққында айтылған ўақыя ҳәм пикирлер автор тәрепинен ойлап табылған нәрселер емеслигин де ескертемиз. Қәсийетли қураны кәримде Алла-таала он сегиз мың әлемди жаратқаны ҳаққында сөз этиледи. Ким бул хабардың ҳақлығына ийман келтирсе, бул әлемлердиң иргелеслигин тез түсинип алады. Лекин бул әлемлердиң иргелеслигин қандай көринисте көз алдыңа келтириў мүмкин? Ким бәрше жаратылыстың бирлигин, ондағы бәрше әлемлердиң өз-ара байланыслылығын түсингиси келсе ... бир адам тәрепинен исленген тәбиятқа, өзи менен қатнаслы ҳәр бир нәрсеге зулымлығы бәрше әлемлерге азар келтиретүғынлығын уғады. Олай болса тәрбияны кимнен баслаў керек? ... Ҳәр бир инсанның өзи бир дүнья, бир ашылмаған әлем екен, басқа иргелес әлемлерге жолды қайдан излеў керек? Әлбетте, ҳәр ким өзинен» [2, 54] деп түсиндириледі. Ю.М.Соколова Батыс Европа әдебиятында Джон Мильтонның «Жоғалтылған жәннет» поэмасында хронотоптың тийкары көркемлик хызметин былайынша түсиндиреди: «Таза, қорғалған Тәбият инсанның ишки дүньясы менен салыстырылады. Мильтон өз трактатларында жекке диний сезимниң раўажланыўы ушын ишки дүньяның раўажланыўы әҳмийетли екенлигин жазады. Демек, Мильтон өзиниң трактатларында Жәннет бағы образын сәўлендиреди ҳәм оның қолға киргизилиўи шығарманың соңында келтирилген сол ишки жәннет («paradise within») пенен байланыслы әмелге асырылады». («Чистый, защищенный мир Природы сравним с внутренним миром человека. В трактатах Мильтон писал, что развитие внутреннего мира является важным для развития личного религиозного чувства. Следовательно, в трактатах Мильтон говорит о том самом внутреннем рае («paradise within»), который олицетворяет образ Райского сада в поэме и обретение которого провозглашается в конце произведения» [10, 9]. Демек, «Жәннет бағы» романындағы усы атамдағы хронотоп инсанның бай ишки руўхый дүньясы, оның «руўхый жәннети» тымсалында сўўретленген поэтикалық образ деп алсақ болады [11, 558]. Улыўма, А.Халмуратовтың деретиўшилигинде инсан, оның бул дүньяда тутқан орны, тиришилик етиўдиң баслы мазмуны ҳаққындағы экзистенциал ой-пикирлери философ жазыўшының 1970-жыллардағы фантастикалық гүрриңлеринен баслап, 1980-1990-жыллардағы «Бир ақшам», «Тәғдирлеслер» сыяқлы психологиялық, фантастикалық повесттеринде өзиниң эволюциялық жолын басып өтип, автордың өмириниң соңғы жылларында дәреткен «Жәннет бағы» мистика-фантастикалық романында жаңаша көркемлик изленислерди ҳәм поэтикалық формаларды пайда еткенлигин көремиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Нуржанов П. Ҳәзирги қарақалпақ романы (сюжет ҳәм конфликт потикасы). – Нөкис. Билим. 2009. 128 б.
2. Халмуратов А. Жәннет бағы. Мистика-фантастикалық романнан үзинди. // Әмиўдәрә. – Нөкис. 1998. - № 5. – Б. 53-89.
3. Хурсанов Д.Б. Ҳәзирги ўзбек шеърятда хронотоп поэтикасы. Филол. фан. фалс. докт. (PhD) дис. ... автореф. – Самарқанд, 2020. 50 б.
4. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – Москва. Художественная литература. 1975. 504 с.
5. Жәримбетов Қ. Ашық Зийўар (Әжинияздың ашықлық лирикасының жанрлық өзгешеликлери, образлар дүньясы). – Нөкис. Билим. 1998. 40 б.
6. Жўрақулов У. Михаил Бахтин кашфиётлари. // Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар. Рус тилидан Узоқ Жўрақулов таржимаси. Тошкент. Akademnashr. 2015. 288 бет.
7. Шодиев Н., Тўраева Б. Бадий вақт ва унинг системаси. – Тошкент, Fan va texnologiya, 2012, 64 б.
8. Мухарлямова Г.Н. Хронотоп в татарской прозе 20-30-х годов XX века. Монография. – Казан. 2018. 152 с.
9. Халмуратов А. Жәннет бағы. Мистика-фантастикалық романнан үзинди. // Әмиўдәрә. – Нөкис. 1998. - № 5. – Б. 53-89; - №6. – Б. 54-74.
10. Соколова М.Ю. Особенности пространственно-временных характеристик поэмы Джона Мильтона «Потерянный рай»: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Нижний Новгород. 2011. 23 с.
11. Sagidullaeva Dj.N. The chronotope of the «Jánnet bağı» (Garden of paradise) in the novel of the same name by Karakalpak writer Amangeldi Khalmuratov. International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science. – Philadelphia, USA, issue 12, volume 104 published December 30, 2021. Impact Factor ESJI 9. – P. 556-559.

Амангелди Халмуратовнинг «жаннат боғи» романида хронотопнинг турлари

Сагидуллаева Ж. Н. Қарақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақола қарақалпоқ адабиётшунослигида жуда кам ўрганилган долзарб муаммоларнинг бири хронотоп (бадий замон ва макон) поэтикасига бағишланган. Унда XX асрнинг 90 йилларидаги қарақалпоқ насрида хронотопнинг ўрни истеъдодли ёзувчи Амангелди Халмуратовнинг «Жаннат боғи» романи мисолида тадқиқ этилган. Мақолада хронотоп турларининг роман поэтикасидаги ўрни қаҳрамон ички дунёси ва асар композицион хусусиятлари билан боғлиқ бадий таҳлил этилган.

Таянч-сўзлар: хронотоп (вақта ва макон), очик макон (ташки олам, Мангу сахар сайёраси), ёпиқ макон (устахона, меҳмонхона, 610 хона, боғ, Жаннат боғи, қаҳрамон ички олами), чегара макон (дераза, девор, бўсаға, расм), сюжет вақти (тун, тонг сахар), психологик (ретроспекция, проспекция) вақт.

Типы хронотопа в романе Амангелди Халмуратова «Райский сад».
Сагидуллаева Дж. Н. Каракалпакский государственный университет

Резюме. Статья посвящена поэтике хронотопа (художественного времени и пространства) – одной из наиболее малоизученных актуальных проблем каракалпакской литературы. Роль хронотопа в каракалпакской прозе 90-х годов XX века исследуется на примере романа талантливого писателя Амангельди Халмуратова «Райский сад». В статье дается художественный анализ роли видов хронотопа в поэтике романа применительно к внутреннему миру главного героя и композиционным особенностям произведения.

Ключевые слова: хронотоп (время и пространство), открытое пространство (внешний мир, Планета Вечного рассвета), закрытое пространство (мастерская, гостиница, комната 610, сад, Райский сад, внутренний мир героя), граница (окно, стена, порог, картина), время сюжета (ночь, рассвет), психологическое (ретроспективное, проспективное) время.

Types of chronotope in Amangeldi Khalmuratov's novel "Garden of Eden".

Sagidullaeva J. N. Karakalpak State University

Rezume. The article is devoted to the poetics of the chronotope (artistic time and space) – one of the most poorly studied topical problems of Karakalpak literature. The role of the chronotope in the Karakalpak prose of the 90s of the twentieth century is investigated on the example of the novel "Garden of Eden" by the talented writer Amangeldi Khalmuratov. The article provides an artistic analysis of the role of the types of chronotope in the poetics of the novel in relation to the inner world of the protagonist and compositional features of the work.

Key words: chronotope (time and space), open space (outside world, Planet of the Eternal Dawn), closed space (workshop, hotel, room 610, garden, Garden of paradise, hero's inner world), border (window, wall, threshold, picture), time plot (night, dawn), psychological time (retrospection, prospectus) time.

ЎЗБЕК ТИЛИДА “БОШ” КОМПОНЕНТЛИ ПОЛИСЕМАНТИК СОМАТИЗМЛАР

Абдуллаев Д.А.

Қорақалпоқ давлат университети

Фразеография (юнонча *phrasis* – ифода, *grapho* – ёзаман) фразеологик материални муайян тизимга солиш, иборалар махсус луғатини тузиш аниқ усуллари белгиланган, илмий асосланган танлов тамойилларини ишлаб чиқиш масалалари билан шуғулланадиган тил сатҳи ҳисобланади. Амалий лексикография тажрибасига таянадиган истилоҳ ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этиб, луғатчилик таснифий жиҳатларини умумлаштиради. Сўзлик яратиш методологияси аслида синтактик конструкцияга бориб тақалади. Унинг объекти сифатида тўплам, маълумотнома, луғат, китоб, мажмуа қайд қилинади. Талкин ва шарҳ ёрдамида синтактик бирлик ҳажми, тузилиши ҳамда қўлланилиш доирасини белгилайдиган атамада нутқ шакли тадқиқот саҳнига чиқади. Тушунча изоҳи муаммо мағзини тавсифлайди.

Ўзбек амалий фразеографияси лексикография таркибида ҳосил бўлган сатҳ ҳисобланиб, луғат мақоласида иборалар қўлланмасини қамраб олиш устувор вазифа сифатида белгиланади. Айнан фразема шаклида туб сўз ва кўчма маъно ўзаро муносабатга киришувини инобатга олсак, жараён моҳияти луғавий бирликдан семантик бутунликка ўтиш даражаси билан боғлиқлиги аёнлашади. Жорий ҳолатда функционал мазмун қисман ёхуд яхлит тасаввурга кўчади. Тайёр конструкция сифатида тилда ифода ҳамда талқинни уюштирадиган иборада инсон жисмоний ва руҳий аҳволини акс эттириш муддао қилиб қўйилади. Иккинчидан, фразеологик бирликлар том маънода миллат дунёқараши ўзига ҳослигини сақлайди. Шундай экан, идиоматик салмоқ унинг асосини белгилайди. Масалага когнитив ёндашган ҳолда ўзбек фразеологик заҳирасида катта ҳажмни эгаллайдиган соматик ифода табиати, унинг луғат мақоласида тутган ўрнига эътибор қаратайлик.

Соматик фразема тил маърифати ҳалқасида ўзига хос ўрин тутадиган истилоҳ саналиб, маданиятлараро лисоний коммуникация тизими услуб вазифавий имкониятларини аниқлаштиришни мақсад қилиб қўяди. Луғавий бирлик этник маданият тўғрисида архетипик тасаввурларга таянадиган дунёқарашни шакллантириш, воқелик идроки интизомини расмийлаштириш, ахборотни сақлаш ва қайта ишлаш воситасида соматик ифодага айланади. «Инсон танасига кўчирилган тил бирликларини кодлаштириш соматик фразема хусусиятларини изоҳлайди. Уни шартли тарзда, маданий устқурма конструктлари: соматик-даврий-мақоний-моддий тамойилларга ажратиш мумкин», - дея ёзади рус услубиятчиси Л.А.Сайфи. Дарҳақиқат, одатий тил бирлигидан соматик ифодага ўтиш лисоний-маданий алоқадорликни тақозо этади. Аслида соматик фразема - ҳар бир миллат арсеналида алоҳида ўрин тутадиган хазина ва тил жозибасини намоён этадиган қадрият. Унда халқ турмуш тарзи, маънавий ва моддий фаолияти, руҳий маданияти ва эътиқоди, тарихи ва асрий тажрибаси худди яхлит акс этади. Унда инсон танасига кўчирилган туйғу, тасаввур ҳамда тимсол муайян қиймат касб этади. Ўз навбатида, истилоҳ нутқ маданияти ҳосиласи ҳисобланади. Бинобарин, атама тилни тараққиётда ва ўзгарувчан тизим сифатида англаш воситаси. Унда лисоний маърифат қадимий давр илдизлари - сўз, тушунча, шакл ва конструкцияларга қоришиб кетади. Айнан соматик иттифоқ тил жозибаси ва унинг қайта амалий ишланганлик даражасини намоён этади. Тўғрироғи, «белги ичида белги» семиологик марказ бутунлигини моделлаштириш тасвир қўлланмаси ўзига хос табиатини уюштириш вазифасини бажаради.

Тилшуносликда соматик фразема масаласи жуда кўплаб тадқиқотчилар (Ф.Вакк, Р.М.Вайнтрауб, В. М. Глухов, К.М.Гюлюмянц, Н. В. Джанелидзе, Ю.А.Долгополов, А.Исаев, Э.Кагайне, Н.Н.Кириллова, Н.В.Куницкая, Э.М.Мордкович, О.Назаров, М.Абилгалиева, Д.Сайпуллаева, У.Бибилейшвили, Г.Н.Прасад, Я.Ражабов, С.Райе, Э.Г.Саусверде, В.Ф.Скнар, Т.Н.Федуленкова, Л.И.Козирев, Ш.Р.Усмонова, кабилар) диққатини ўзига жалб этган ва ҳозирги кунда ҳам бу анъана давом этиб келади. Аслида “соматик фразема” доирасини кенг маънода тушунган маъқул. Жумладан, ҳайвонлар айрим тана аъзолари номлари (*шоҳ, тўғ, дум каби*) кишилар хатти-ҳаракатини ифодалайдиган фраземалар шакллантиришга хизмат қилса, бундай

фраземалар (*думини тутқизмаслик, думини тугмоқ, думи хуржунда, туёғини шиқиллатмоқ, шоҳи синди, шоҳи борми* кабилар)ни ҳам соматик фразема таркибига киритиш мақсадга мувофиқ. Айрим тилшунослар соматик фраземаларни тадқиқ этиш тилшуносликни алоҳида соҳаси, дея ҳисоблашади. Бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Негаки, соматизмлар асосида шаклланган фраземалар ҳам тил фразеологик тизимига киради ва у ёки бу тилдаги барча фраземалар яхлит фразеология фани томонидан ўрганилади.

Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида айрим лексик соматизмлар бирикувчанлик хусусиятлари ҳам махсус ўрганилиб, уларнинг семантик тараққиёти ҳақида тадқиқотлар яратилди. Бу жиҳатдан Б.Бафоев Алишер Навоий асарларида *“бош”*, *“кўз”* каби соматизмлар қўлланиш хусусиятига доир илмий изланишлари ғоят характерли. Бу ишларда Алишер Навоий асарларида биргина *“бош”* соматизми ёрдамида шаклланган *“кўк тегирмон тоши айландурмак истар бошим”*, *“бошига қуш қўнғон”*, *“бош олиб кетмоқ”*, *“бошим синуқ тош ёғдурди”* сингари фраземалар ҳам маҳорат билан ишлатилганлигини таъкидлайди. Б.Жўраев эса *“бош”* соматизми семантик ҳажми 19 мустақил маънодан иборатлигини аниқлаган, бу сўз охири 20-маъноси эса кўмакчилик функциясини ўзида ифода этади. Ишда *“бош”* сўзи компонент метод ёрдамида таҳлил қилиниши унинг семантик ҳажмини мумкин қадар батафсил белгилашга имкон берган. Б.Жўраев ўз илмий изланишларини давом эттириб, номзодлик диссертациясида *“бош”*, *“огиз”*, *“юз”*, *“тил”* каби соматизмлар семантик мундарижаси, уларнинг кўчма маънода қўлланиб, бир қанча фраземаларни шакллантиришдаги фаол иштирокини изчил таҳлил қилган[7,46]. Ш.Назирова эса *юз, огиз, лаб, қўл, бурун, бош* каби соматизмлар семантик структураси ва бирикув имкониятларини инглиз, ўзбек ва рус тиллари материаллари асосида қиёсий йўналишда тадқиқ этган. Ишда муаллиф ўзбек тилида учрайдиган айрим соматизмлар синонимларини белгилашда (*қўл - даст, эл, илки; кўз - қароқ, чаши, нигоҳ, дийда* каби) хатога йўл қўйган. Шунингдек, *“ўзбек тили учун соматизмларни норматив бўлмаган ҳолатларда {кумуш қўллар, олтин бош* каби) образлилик учун қўллаш унчалик характерли эмас”, деган фикрга қўшилиб бўлмайди.

“Ҳозирги ўзбек адабий тили” асари *“Лексикология ва семасиология”* қисмида *“бош”* сўзи асл маъноси гавда бўйиндан юқори қисми. Аммо у турли хил сўз бирикмаларида турли маънони ифодалайди: *йўлнинг боши, иш боши, бош вазифа*. Бу сўз фразеологик бирликлар таркибида ҳам келади: *бош кўтармоқ - қўзғалмоқ, ҳаракатга келмоқ; бош бўлмоқ - раҳбарлик қилмоқ; бош эгмоқ - бўйсунмоқ, таслим бўлмоқ*”, - дея таъкидланган.

Рус тилшунослигида *“рука”* (*“қўл”*) ҳамда *“нога”* (*“оёқ”*) соматизмлари ёрдамида юзага келган уч юздан ортик фраземалар шаклланиш ва тараққиёт жараёни диахрон йўналишда махсус тадқиқ этилган. А.Исаевнинг аниқлашича, ўзбек тилида 86 та лексик соматизм бўлиб, шундан асосий қисми (76 таси) фраземаларни шакллантиришга бевосита хизмат қилади; *“болдир”*, *“бўкса”*, *“думгаза”*, *“ошқозон”*, *“ошиқ”*, *“сон”*, *“умуртқа”*, *“қизил ўнгач”*, *“қўймич”*, *“қовурға”* каби соматизмлар эса фраземалар таркибида учрамайди, чунки бу соматик лексемалар ўзбекча нуткий мулоқот жараёнида кам қўлланади[3,4]. А.Исаевнинг номзодлик ишида ҳозирги ўзбек адабий тилидаги *“бош”* ҳамда *“кўз”* соматизмлари асосида шаклланган фраземалар структурал-семантик жиҳатдан ўрганилган, бундай соматик фраземалар татар, туркман, озарбайжон тилларидаги муқобиллари билан қиёсланган. Олим фикрича, *“жон”*, *“кўнгли”* сингари сўзларни соматик лексемалар таркибига киритиш ва улар асосида шаклланган *“жони чиқди”*, *“жон кирди”*, *“кўнгли бор”*, *“кўнгли қолди”* сингари фраземаларни соматик фраземалар, деб ҳисоблаш маъқул эмас. Ш.Усмонова эса ўзбек ва турк тилларидаги *бош, кўз, қўл, оёқ* соматизмлари иштирок этган бирикмага (*кўзини олиб қочмоқ, бошини қотирмоқ* кабилар) ва гапга тенг соматик фраземалар (*кўзи очиқ, бош омон бўлса* кабилар)ни лексик-семантик ва структурал-грамматик жиҳатдан қиёсий аспектда умумлаштиради. Я.Ражабов рус ва ўзбек тилларидаги соматик фраземаларни семантик ва грамматик жиҳатдан тадқиқ этиб, муайян натижаларни қўлга киритади. Ш.Абдуллаев ўзбек ва қорақалпоқ тилларидаги *“бош қотирмоқ”* // *“бас қатырыу”* фраземалари семантик хусусиятларини ўрганиб, уларни таржима жараёнида муқобил шаклда ифодалаш усулларини аниқлашга интилади[1, 80]. Олим бундай изланиш натижалари кейинчалик химоя қилинган номзодлик диссертациясида маромига етади. Баъзи тадқиқотларда соматик фраземалар грамматик, семантик ва функционал хусусиятлари тадқиқ саҳнига чиқади.

Соматик фразема тийнатиини инсон коммуникатив ахлоқи ташкил этади. Тўғрироғи, одамзод шаклланиш тарзи барча босқичлари борлиқни англаш йўсинидаги изланишлардан иборат. Унда **паратил** (А.А. Реформатский, Е.И.Рогов) нуткий ифода тўлдирувчиси даражасига чиқади. Ахборот узатиш қўшимча узвлари маъно майдони кенгайиши ҳосиласи эканлигини ҳисобга олсак, ибора тил бирликлари таркибий қисми эканлиги аёнлашади. Айнан анатомик лексика олам лисоний манзарасини чизиш баробарида моҳият янгилашини далолатлайди ва нафақат ифода йўсини, балки тил ҳамда маданият жузвида тасаввур тизимини яхлитлаштиради. Руҳият, макон ва замонга дахлдорлик ҳисси унинг асосини ташкил этади.

Соматик компонентлар инсон тана аъзосини мантиқан урғулаш, унга ишора қилиш воситасида реал салмоқ касб этади. Уни шартли равишда соматик майдон ва соматик макон тарзида икки қатламга ажратиш мумкин. Агар дастлабки қатламда аниқ инсон тана аъзолари етакчи тасвир предметига айланса, иккинчи жузв сезиш, кўриш, ҳаётгий фаолият, ҳаракат ва нутқ хусусиятларини жамлайди. Хусусан, *тилини тишлади* бирикмаси соматик майдон ҳосиласи, *нигоҳ ташлади* фраземаси соматик маконда кенгайган луғавий бирлик саналади. *“Жон(и) ҳалқум(и)га келди”* ибора полисемияси маъно бир-бирига қўчиши усули билан тарақкий этган. Яъни бу фразема кейинги уч маъноси (чидами тугаб, яшашдан ҳам безор бўлиб кетмоқ; ниҳоятда қаттиқ ғазабланмоқ; ниҳоятда қаттиқ қўркмоқ) биринчи маъноси (ўлар ҳолатга етмоқ) дан қўчириш усули

билан ўсиб чиққан, ривожланган. Бу маънолар орасида учинчи маъно (ниҳоятда қаттиқ ғазабланмоқ) бошқаларидан ажралиб, янги бир семантик йўналиш ҳосил қилган. Буни учинчи маъно (ниҳоятда қаттиқ ғазабланмоқ) ва тўртинчи (ниҳоятда қаттиқ қўрқмоқ) ўзаро тушунчалараро маъно зиддияти ифодаси табиатидан ҳам билиб олса бўлади. Лекин учинчи маъно (ниҳоятда қаттиқ ғазабланмоқ) асосида мустақил иборанинг шаклланиши учун етарли асос йўқдек туюлади, чунки бу полисемантик ибора бошқа маънолари биринчи маъно (ўлар ҳолатга етмоқ)га қандай боғланса, унинг учинчи маъноси (ниҳоятда қаттиқ ғазабланмоқ) ҳам шундай боғлам ҳосил қилади. Бу ўринда *"жони ҳалқумига келди"* ибораси таркибидаги ўзаро зид икки фразеологик маъно (ниҳоятда қаттиқ ғазабланмоқ - ниҳоятда қаттиқ қўрқмоқ)ни бир полисемантик ибора маънолари сифатида қараш мумкин. Шундай бўлса-да, *"жони ҳалқумига келди"* полисемантик ибораси учинчи ҳамда тўртинчи маънолари орасида семантик муштараклик мавжуд, яъни ниҳоятда ғазабланиш ва қўрқиш ҳолати гарчи мантиқан бир-бирига зид бўлса-да, уларнинг ҳар иккаласини ҳам "ниҳоятда" семаси бирлаштириб туради. Шунга қўра, бу икки маънони бир-бирига туташтириш ҳам, қўшиш ҳам мумкин. Масалага шу нуқтаи назардан қараганда, *"жони ҳалқумига келди"* ибораси изоҳида ЎТИЎЛда тўғри йўл танланган кўринади. Бу ҳол луғатда *"жони ҳалқумига келди"* полисемантик ибораси қуйидаги уч маънони қайд этилган: 1) ўлар ҳолатга етди; 2) сабри тугаб, яшашдан ҳам безор бўлиб кетди; 3) ниҳоятда қаттиқ қўрқди [10, 23]. ҚЎРФЛда *"жони ҳалқумига келди"* // *"жони ҳиқилдоғига келди"* // *"жони бўғзига келди"* иборалари моносемантик гуруҳ тарзида изоҳланган [11, 110].

Ҳозирги ўзбек адабий тилида "бош" компоненти асосида *бош тортмоқ*, *бош қотирмоқ*, *бош қўшмоқ*, *бош устига*, *боши очик*, *боши осмонда* сингари эллиқдан ортиқ фразеологизмлар шаклланган. Бу иборалар орасида кўп маънолилиқ хусусияти ҳам кенг тарқалган, улар лексикографик талқини ҳам бир хил эмас. Масалан, тилимизда "бош суқмоқ" ибораси бўлиб, уч маънолидир. Унинг дастлабки маъноси "гавдаси ташқарида қолиб, бошини тикқан ҳолда қарамок"қа мувофиқ келади: *«Эшикни очиб ичкарига бош суқди»* (Қ.Норқобил. Куёшни ким уйғотади. 144). Шу билан бирга "бош суқмоқ" ибораси "кирмоқ" маъносини ҳам билдиради, ана шу маъно билан ибора "бошини суқмоқ", "бошини тикмоқ" шакллари билан вариантдош, "бурнини суқмоқ" ибораси билан эса синоним саналади: *...трестга албатта киринг, план бўлимига бир бош суқиб ўртоқ Холмат Юнусовичга ...салом дейишни унутманг* (А.Мухтор. Туғилиш); *...эртадан бери ёлғиз ўтирибман. Сен ўлгур бу уйга бир марта ҳам бошингни тикмадинг* (Ойбек. Кутлуг кон).

Амалиётда кенг қўлланиладиган ибора учинчи маънони "аралашмоқ" бўлиб, бу жиҳатдан ибора "бош қўшмоқ 1" ва "бурнини суқмоқ 2" шакллари билан ўзаро маънодош ҳодиса саналади: *Собиржон бировларнинг гапига кириб, шунақанги ишларга бош суқмаса эди* (А.Мухтор. Опа-сингиллар); *Кечагина келган одам ишчи кучини тақсимлашдай масъулиятли ишга маслаҳатсиз-несиз бош суқса...* (С. Қаххор. Дайди кизнинг дафтари. 16.).

Тилимизда фаол қўлланиувчи *"бошидан кечмоқ"* ибораси ҳам икки маънолидир. Унинг дастлабки маънони *"ўз ҳаётида кўрмоқ, ҳис қилмоқ"* бўлиб, *бошидан кечирмоқ*, *бошидан ўтмоқ*, *бошидан ўтказмоқ* сингари иборалар билан вариантдош саналади (10, 47): *...шу кеча-ю кундузда бошидан кечаётган воқеалар унинг фикрини ҳамон аламли бир ноаниқлик билан чулғаб турарди* (А.Мухтор. Опа-сингиллар); *Бундай тўйлардан ўн-ўн бештасини бошидан ўтказган* (Ғ.Ғулом. Ҳикоялар);

Кўрсат ҳамма-ҳаммасини,

Қайта *бошидан кечирай*

Кўрсат ўша қизни яна,

Яна қасам ичирай.

(М. Жалил. Сайланма. 72.)

Бу иборанинг иккинчи маънони *"маълум бир муддат фикрламоқ"* бўлиб, бу маъно билан у *бошидан ўтмоқ*, *бошидан ўтказмоқ*, *миясидан ўтмоқ*, *миясидан кечмоқ* сингари иборалар билан вариантдош, кўнглидан ўтмоқ, кўнглидан ўтказмоқ, ҳаёлидан ўтмоқ, ҳаёлидан ўтказмоқ, фикридан ўтказмоқ каби бир қатор иборалар билан ўзаро маънодош саналади (10, 48): *«Зайнабнинг бошидан ўтганлари Муштарийга қоронғи эди»* (Тоҳир Малик. Шайтанат. 114.); *"Қайтиб кўраманми-йўқми?" - деган фикр бошидан ўтди-да, алақандай муҳкам ва оғритувчи сезгининг турткиси билан оғир хўрсиниб қўйди* (С. Қаххор. Дайди кизнинг дафтари. 221).

Полисемантик характердаги "бош эгмоқ" ибораси ҳам икки маъноли. Унинг дастлабки маънони "итоаткор бўлмоқ" тарзида "бошини эгмоқ" ибораси билан вариантдош, *бўйин эгмоқ*, *бўйини ҳам қилмоқ* иборалари билан эса ўзаро маънодош: [10, 56]: - *«Акмал ҳар ҳолда бўйин эгиб, жим қолаверишни лозим топмади»* (С.Қаххор. Дайди кизнинг дафтари. 244).

Ибора иккинчи маънони "итоат қилмоқ, бўйсунмоқ" бўлиб, *эгилган бош*, *бошини эгмоқ* сингари вариантдошлари ҳам бор (10, 56): *«Андишадан қизариб кетган Улғбек «хўп» дея бош эгди-ю, «яхши қолинглар» деганича шоша-пиша ишга жўнаб кетди»* (В.Мадаминов. Ўргимчак тўри. 35.).

Жумладан, истеъмолда фаол қўлланиладиган "бош қўшмоқ" ибораси ҳам полисемантик хусусиятга эга ҳисобланади. III.Раҳматуллаев луғатида жорий фразеологик бирлик икки маънони махсус таъкидлаб кўрсатилган, лекин *"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"*да жорий ибора фақат бир маънони келтирилиб, "аралашмоқ, қотишмоқ" тарзида изоҳланган [12, 1, 138].

Она элим

Минг шукурки, қолмадик тунда

Тилак шуки, кодир Оллоҳ ёнингни олсин,

Ҳар бир боланг Чўлпон бўлиб

бош кўтарсин-да.

Эрк байроғи азал-абад ўзингда қолсин! (Х.Худойбердиева. «Уйғон» сўзин айтгач. 624.)

"Бош кўтармоқ" ибораси семантик жиҳатдан анча мураккаб хусусиятга эга бўлган фразеологизмлардан бири, чунки ибора бир томондан кўп маъноли, иккинчи томондан, омонимик (шаклдошлик) хусусиятга эга. Шунга мос равишда, ибора семантик хусусиятларига кенг тўхталиш жоиз.

Бош кўтармоқ ибораси Ш.Раҳматуллаев луғатида тўрт хил маъноси кўрсатилган: 1. Қарамоқ, назар ташламоқ: «Муҳайёга нима керак ўзи? Наҳотки, мени бир умр ювса ҳам кетмас иснодга қолдирмоқчи? Энди қандай бош кўтариб юраман?» (М. Исмоил. Баҳорнинг энг сўнгги лоласи. 254.); «Агар унга биров зарра ишонч билдирса, бу ишончни оқлаш учун жонини ҳам беришга тайёр-ку. Шунча шармандалиқдан сўнг, энди бошимни қандай кўтариб юраман?» (М.Исмоил. Баҳорнинг энг сўнгги лоласи. 102.);

Сени излаб тополмадим,

Ўз жонимни қутқариб.

Эл ичида энди қандай

Юрайин бош кўтариб. (М. Жалил. 92-6.).

Шу ўринда таъкидлаш шарт, «бош кўтармоқ» ибораси кўшимча маъно тўлдирувчиси ҳам (иснод, шарманда бўлишдан қўриқш ҳисси) англашилади. Аслида ўзига ҳақ инсонгина тик боқа олади. Шундай экан, фраземани маъно кенгайтириш ҳосиласи сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

1. Қилиб турган ишини тўхтатмоқ: Қандай қилиб ишни ташлаб кетаман. Ҳамма бош кўтармай ишляпти ахир. Уят! (П.Турсун. Ўқитувчи).

2. Қўзғалмоқ, ҳаракатга келмоқ: «Сочлари кўкрагига ёйилган хотинига бир суқланиб қаради-да, эрталабки дил ғашлиги бош кўтарди» (К.Аваз. 65.).

3. Курашга чоғланмоқ:

Сулаймон ўлди деб девлар қутурмиш,

Кўтариб бош ўзин ҳар ёнга урмиш,

Қилиб пайхон гулистонларга кирмиш,

Одамларни чўлу саҳрога сурмиш,

Сулаймон ўрнига тахтга ўтирмиш. (М.Жалил. 8.).

Шундай қилиб, ўзбек адабий тилида учрайдиган "бош" компонентли иборалар полисемантик хусусияти билан фарқланиб туради. Лекин бундай иборалар луғатлардаги изоҳи, лексикографик талқинида қатор нуқсонлар борки, уларни бартараф этиш, мустақилликдан кейинги давр талаблари асосида тилимизнинг янги фразеологик луғатини тузиш долзарб муаммолардан бири саналади.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаев Ш. Ўзбек ва қорақалпоқ тилларидаги бош қотирмоқ ибораси ҳақида //Тил ва адабиёттаълими. 2005. № I. - Б. 80-82.
2. Исаев А. К сравнительному изучению соматической фразеологии (на материале узбекского, немецкого и английского языков) // Бюллетень по фразеологии. № 1. Труды СамГУ. Новая серия. Выпуск 234. - Самарканд, 1972. - С. 40-44.
3. Исаев А.И. Соматические фразеологизмы узбекского языка. Автореф. дисс.. канд. филол. наук - Ташкент, 1977. - С. 4-20.
4. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикасининг баъзи масалалари // Навоий ва ижод сабоқлари. - Тошкент: «Фан», 1981. - Б. 114-131;
5. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. - Тошкент: "Фан", 1983. - Б. 45-87.
6. Йўлдошев Б. Соматик фразеологизмларнинг айрим грамматик ва семантик хусусиятлари // Ўзбек тили грамматик қурилиши масалалари (ил.мий мақолалар тўплами). - Самарканд: СамДУ нашрм, 1985. - Б. 48-50;
7. Жўраев Б. Бош сўзининг маънолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1982. № 3. - Б. 46-49.
8. Йўлдошев Б., Рашидова У. Навоий асарларида "бош" компонентли фразеологизмларнинг қўлланиш
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (5 томлик, 2006-2008 йй).
10. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати.1978: Тошкент, -Б.401.
11. Содикова.М. Қисқача русча-ўзбекча фразеологик луғат.Тошкент. 1972. –Б.120

Ўзбек тилида "бош" компонентли полисемантик соматизмлар

Абдуллаев Д.А. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада "бош" компонентли иборанинг ўзбек тилшунослигида ўрганилиши ҳақида сўз боради. Ҳамда соматик фразеологизмларни жаҳон ҳамда ўзбек тилшунослигида ўрганганлик даражаси тавсифланади. Шунингдек, соматик фразема ҳар бир миллат арсеналида алоҳида ўрин тутиши таъкидланади. Соматик фразеологизмларнинг тил жозибаси ва унинг қайта амалий ишланганлик даражасини намоён этиши ҳақида маълумот берилади.

Калит сўзлар. Фразеография, фразеологизм,соматизм, соматик фразема, полисемантик фразема, семиологик марказ, миллат арсенали, семасиология.

Ўzbek tilinde "bas" komponentli polisemantik somatizmlar

Abdullaev D. A. Qaraqalpaq mámleket universiteti

Rezyume: Maqalada "bosh" komponentli frazeologizminin ózbek til biliminde úyreniliwi haqqında sóz baradı. Hám de somatik frazeologizmlardin jáhán hám ózbek til biliminde úyrenenlik dárejesi xarakterlenedi. Sonin menen birge, somatik frazema hár bir millet arsenalında ayırıqsha orın tutıwı ayıladı. Somatik frazeologizmlardin tildin ózine tartatugını jáne de onıń qayta ámeliy islenenlik dárejesi kórinetugınlıgı haqqında maǵlıwmat beriledi.

Tayaniş sózler: Frazеография, frazeologizm, somatizm, somatik frazema, polisemantik frazema, semiologik oray, millet arsenalı, semasiologiya.

Полисемантические соматизмы с «главным» компонентом в узбекском языке

Абдуллаев Д.А. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматриваются вопросы изучения словосочетания «главный» компонент в узбекском языкознании. Также описан уровень изучения соматической фразеологии в мировом и узбекском языкознании. Подчеркивается также, что соматическая фразировка занимает особое место в арсенале каждого народа и является языковой достопримечательностью. Предоставляется информация о привлекательности языка для соматических фразеологизмов и степени его переработки.

Ключевые слова. фразеография, фразеология, соматизм, соматическая фразировка, многозначная фразировка, семиологический центр, арсенал нации, семиотика.

Polysemantic somatisms with a "main" component in the Uzbek language.

Abdullaev D.A. Karakalpak State University

Summary. The article deals with the study of the phrase "main" component in Uzbek linguistics. The level of study of somatic phraseology in world and Uzbek linguistics is also described. It is also emphasized that somatic phrasing occupies a special place in the arsenal of every nation and is a linguistic landmark. Information is provided on the attractiveness of the language for somatic phraseologisms and the degree of its processing.

Key words. phraseography, phraseology, somatism, somatic phrasing, polysemantic phrasing, semiological center, nation's arsenal, semiotics.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA AREAL LINGVISTIKA SOHASINING DOLSARBLIGI

Ibragimova Z.Yu.

Qoraqalpog' davlat universiteti

Dunyo tilshunosligida areal tilshunoslik ko'p sohaviy bo'lib shakllandi, shunga asosan, arealogiya italyan neolingvistiklari, jahon lingvogeografiyasi hamda tillar ittifoqi yo'nalishi vakili bo'lgan tishunoslarning amalga oshirgan tadqiqotlarini o'zida mujassamlashtirdi. Dialektlarni arealogik tamoyillar va lingvistik tadqiqot metodlari asosida o'rganish muhim muammo sifatida qo'yildi. Til sistemasini yaxlit o'rganishda dialekt va sheva areallarini tadqiq etish katta ahamiyatga ega.

Tillarning turli xil xususiyatlarni areal jihatdan o'rganish esa jahon tilshunosligida ancha ertaroq boshlangan. Mazkur soha keyingi yillarda o'zbek tilshunosligining ham muhim yo'nalishlaridan biriga aylangan. Areal lingvistikaning paydo bo'lishi dialektologiya sohasidagi turg'un bo'lib qolgan ayrim jihatlarni, dialekt va shevalar mohiyati, xususiyatlari, o'zaro aloqalari, ularning tasnifi, tavsifi masalasidagi tushunchalarni yangicha baholashga, yangicha usullarda hal qilishga keng yo'l ochdi [3,4]. O'zbek tili va dialektlarini areal jihatdan tadqiq etish bugungi o'zbek tilshunosligida o'ziga xos ahamiyat kasb etib bormoqda. Ayni paytda o'zbek shevalari va ularning o'ziga xos xususiyatlarini areal lingvistik tadqiqotlar nazariy asoslariga tayanib, tarixiy-qiyosiy va etnolingvistik jihatdan tadqiq etish ustivor yo'nalishlardan biri bo'lib qolmoqda. Zero, "... bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo'liga utmoqdamiz. Zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi g'oyaga, innovatsiyaga tayangan davlat yutadi" [1,23]. O'zbek xalq shevalari rang-barang xususiyatlarni o'zida ifoda etadi. Ularning xaritalarda tarqalishi, arealogik jihatdan tadqiq qilishga til o'rganuvchilar uchun tilshunoslik va dialektologik qonuniyatlariga amal qilishi qo'l keladi. Lingvogeografik xaritalarda ko'rsatilgan dialektal xususiyatlarning tarqalishi tilshunoslarga ayrim til hodisalarining tarixiy taraqqiyoti, o'zbek milliy tilining shakllanish jarayonlari, adabiy til takomili kabi talay masalalarni yanada chuqurroq va mukammalroq o'rganish imkonini beradi. O'zbek dialektlarini areal lingvistik jihatdan tadqiq qilish shevaga xos bo'lgan xususiyatlarni chuqur tarixiy-etimologik nuqtai nazardan, bir qator bobo til faktlari asosida puxta o'rganish ko'plab tarixiy-lingvistik muammolarning echimi hisoblanadi.

Jahon tilshunosligida areal lingvistika sohasining asoschisi sifatida nemis olimi I.Shmidt nomi tilga olinadi. Uning "Hind-yevropa tillarining qarindoshligi" monografiyasida (1872) birinchi marta "areal lingvistika" haqida fikr yuritiladi. I.Shmidt o'sha asarida A.Shleyxerning "til shajaralari" g'oyasiga qarshi munosabat bildirgan edi.

Areal lingvistikaning keyingi taraqqiyoti dialektologik atlaslarning yaratilishi bilan bog'liq holda nemis olimi G.Venker (1881), fransuz olimlari J.Jilyeron va E.Edmon (1902-1910) hamda boshqa ko'plagan tilshunoslar nomlari bilan bog'liq.

«Areal lingvistika» termini ostida, odatda, quyidagi olimlarning faoliyati va ilmiy izlanishlari nazarda tutiladi: Italiya tilshunosligiga taalluqli neolingvistik ta'limotning bir qanoti vakillari: M.Bartoli, Dj.Bonfante, B.Terrachini, Dj.Devoto va boshqalar; lingvistik geografiya yo'nalishida: Y^e.Koseriu, D.I.Edelman, B.A.Serebrennikov, N.Z.Gadjieva va boshqalar; til ittifoqlari haqidagi ta'limot bo'yicha: V.Vinter, M.Emene, I.Balaj, Y^u.S.Maslov va boshqalar; dialektologiya, lingvistik geografiya va arxeologiya fanlarining tadrijiy rivoji bo'yicha M.A.Borodina va uning shogirdlari tomonidan ilgari surilgan g'oyalarga tayaniladi.

K.de Monbre, J.Jilyeron, D.Mone, G.Venker, F.Vrede, K.YAberg, YA.YUd, P.Meer, V.Jirmunskiy, D.Edelman, I.I.Sereznvskiy, N.Z.Gadjievalar areal lingvistika sohasining rivojlanishiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar [6,10]., Turkiyshunoslik bo'yicha diqqatga sazavor tadqiqotlar sirasida N.Gadjievaning «Turkiy areal lingvistika muammolari O'rta Osiyo mintaqasida» [2,132] kitobini keltirish mumkin. E.D.Polivanov, G^o.O.YUunusov, K.K.YUdaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, SH.SHOabdurahmonov kabi tilshunoslar o'zbek areal lingvistika sohasini ilmiy asarlari, asosli manba – materiallar bilan boyitib, uning rivojlanishiga, takomillashishiga munosib hissa qo'shdilar [3, 10]. Ma'lumki, o'zbek dialektlari arealini o'rganish sohasida professor E.D.Polivanov o'zbek shevalarini birinchilardan bo'lib tasnif qilgan bo'lsa, professor K.K.Yudaxin esa o'zbek shevalari genezisida tillar

interferensiyasiga, o'zbek-uyg'ur va qirg'iz-o'zbek-tojik tillari orasidagi o'zaro munosabatlar masalasini chuqur o'rganishga e'tibor bergan.

O'zbek tilshunosligida areal lingvistika sohasining nazariy asoslarini yoritib bergan olimlarimiz A. Jo'raev, Q. Muhammadjonov, A. Shermatovlar bo'lib sanaladi. Yuqorida nomlari keltirilgan olimlarimiz o'zbek tilshunosligida lingvogeografiya va areal lingvistikaga doir tadqiqotlarning dunyoga kelishida samarali mehnat qilgan. Shuningdek, respublikamizda bugungi kunda o'zbek tilshunosligida areal lingvistika sohasi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borgan Yuldosh Ibragimov, Ibroh Darvishev, Nigora Murodova va Z. Y. Ibragimovalarning ilmiy ishlari, doktorlik dissertatsiyalari, monografiya, maqolalar e'lon qilganliklarini e'tiborga olish zarur.

Areal lingvistikaning asosiy tushunchalari A.B. Jo'rayevning «O'zbekzabon mintaqani areal o'rganishning nazariy asoslari [5,220] monografiyasidan olish mumkin. Bu monografiyaning «Turkiy tillar areal lingvistikasining ayrim metodologik masalalari»; «Refleksiya». «O'zbek tilshunosligida lingvoareal tadqiqotlarning shakllanishi va rivojlanishining asosiy omili sifatida» deb nomlangan I va II boblari lingvoareal tadqiq maqsadi va usullarini sharhlagan bo's tanishish hamda o'rganish materiali sifatida ahamiyatlidir.

Areal lingvistika dialektologiyadan o'sib chiqqan soha hisoblanadi. Jonli dialektlar qanchalik darajada mavjud bo'lsa, lingvistik geografiya dialektologiya bilan shunchalik bog'liq bo'ladi.

Dialektlar o'z xususiyatlarini yo'qotib, adabiy tilga singib ketganidan keyin dialektologiya dala sharoitida ish ko'rish holatidan mahrum bo'ladi va uning o'rnini lingvogeografik tadqiqot metodlari egallaydi.

Areal lingvistika sohasi bugungi kunda ham ilmiy, ham amaliy jihatdan jadal rivojlanib borayotgan sohalar sirasiga kiradi. Areal lingvistikaning asosiy vazifasi – til hodisalarining ma'lum bir hududga tarqalishini kartalashtirish va tadqiq qilish hamda shundan kelib chiqadigan muammolarni hal qilishdan iborat. Ma'lumki, jonli tildagi har bir lingvistik hodisa o'zining tarqalish chegarasiga, o'z territoriyasiga ega. Masalan, dialektal so'zlar chegarasi ma'lum hudud bilan belgilanadi.

“Areal lingvistika” sohasini qiyosiy tilshunoslikning asosiy tarmoqlaridan bo'lsa ham, bu sohada ancha sezilarli ishlar amalga oshirilayotgan bo'lishiga qaramay, tilshunoslikda “areal lingvistika” tushunchasini qanday talqin qilish borasida aniq bir to'xtamga kelingan emas [4,23]. Shuningdek, xuddi ana shu sohaga taalluqli bo'lgan “lingvistik geografiya” (lingvogeografiya) va “arealogiya”, “dialektografiya” terminlari talqini masalasida ham muayyan munozaralar mavjud. O.S. Axmanova tomidan tayyorlangan “Lingvistik terminlar lug'atida” “areal lingvistika”ni hududiy tilshunoslik, “lingvistik geografiya” esa “dialektografiya” deya talqin qilinadi. “Lingvistik geografiya” atamasi lotincha *lingua*- tilshunoslik va *geo*-yer, maydon hamda *graphe*- chizmoq, yasamoq so'zlaridan hosil qilingan bo'lib, tilshunoslik fanida til hodisalarining tarqalish chegaralarini aniqlovchi sohasidir. Uning o'rganish obyekti dialektologiya fani singari sheva va lahjalar hisoblanadi. Lingvistik geografiya umumiy tilshunoslikning bir aspekti sifatida areal-tipologik metod orqali tillar tipologiyasini o'rganish bilan ham, areal tadqiqot metodi bilan ham ish ko'radi. Lingvogeografiya bilan dialektologiya makon va zamon faktorlariga turlicha munosabatda bo'lsa-da, makon faktori lingvistik geografiyada ham dialektologiyada ham bir xil ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, territoriya faktori lingvistik geografiyaning asosini tashkil etadi. Chunki, lingvistik geografiya keng territoriyaga ega bo'lishi va bir momentda ko'plab faktlarni qamrab olishi, umumlashtirish hajmining beqiyosligi bilan tasviriy va tahliliy xususiyatiga ega bo'lish bilan dialektologiyadan ajralib turadi. Dialektologiyaning tekshirish obyekti jonli dialektal nutq, dialektal lug'atlar, ilmiy asarlar, qaysi davrga yoki qaysi territoriyaga oidligidan qat'iy nazar, umuman dialektal tekstlar tadqiqotidan iborat bo'lsa, lingvogeografiya areal atlaslar, dialektal lug'atlar, ilmiy tadqiqotlar va ma'lum territoriyagagina oid dialektal tekstlar bilan ish ko'radi. Dialektologiyada og'zaki nutqni transkripsiyada yozib olish, dialektal izohlash haqida ma'lum dialektal xususiyatlarni o'rganish, dialektal lug'atlar, monografiyalar va dialektal atlaslar tuzish ishi bajariladi. Dialektal atlaslar tuzilishi dialektologiyadan areal lingvistikaga o'tish davri hisoblanadi. Shu bilan birga, bu davr o'zining nazariy ahamiyatiga ko'ra areal lingvistika taraqqiyotining dastlabki jarayonidir. Dialektologik tadqiqotlar to'liq til materialiga, to'liq tekst namunalariga ega bo'lsa, lingvistik geografiya esa, anketalashtirilgan kichik til faktlarigagina tayanadi xolos. Ma'lumki, dialektal xususiyatlar asta-sekin iste'moldan chiqib, yo'qolib ketadi. Ular haqidagi ma'lumotlar esa, areal atlaslar va yozib olingan, tekst namunalarida saqlanib qoladi. Demak, yo'qolib borayotgan areal xususiyatlarni yozib olish dialektologlarning muhim vazifasidir. Dialektologiya, asosan, dala sharoitida ish olib borsa, lingvogeografiya metodlarda ish ko'rish dialektologiyaga qaraganda ancha konkret xususiyatga ega. Chunki, lingvistik geografiya materiallari bilan laboratoriyada va kabinetda shug'ullaniladi. Areal lingvistika dialektologiyadan o'sib chiqqan fan hisoblanadi. Jonli dialektlar qanchalik darajada mavjud bo'lsa, lingvistik geografiya dialektologiya bilan shunchalik bog'liq bo'ladi. Dialektlar o'z xususiyatlarini yo'qotib, adabiy tilga singib ketganidan keyin dialektologiya dala sharoitida ishlashdan mahrum bo'ladi va uning o'rnini lingvogeografik tadqiqot metodlari egallaydi. Dialektning lingvogeografik holati uning tashqi ko'rinishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, til xususiyatining turli aspektlari bilan kesishadi.

Adabiy til va sheva, shevalarimizning tarqalishi, ularni o'rganishda lingvogeografiya metodidan foydalana olish nuqtayi nazaridan sheva materiallarini tahlil qilishga doir muayyan bilimga ega bo'lish va ularni amaliyotda tatbiq etish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon bevosita amaliy va ilmiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarida amaliy jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu kurs ana shu muammolar bilan shugullanadi. Lingvogeografik tekshirishning asosiy davri tuzilgan atlaslar va boshqa lingvogeografik manbalar ustida olib boriladigan tadqiqot davridir. Rossiyalik olimlar N. Gurov va A. Zograflarning ta'kidlashicha, “areal tilshunoslik” bevosita bir-biriga ta'sir qilgan, munosabatga kirishgan tillarni, tillararo aloqalarni o'rgansa, “areal lingvistika” nafaqat o'zaro munosabatga kirishgan tillarni, balki sheva va lahjalarni o'rganishni ham qamrab olishi bilan farqlanadi [4, 9].

“Areal lingvistika” sohasini qiyosiy, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikdan farqi shundaki, qiyosiy tilshunoslikda tipologik o‘xshash va noo‘xshash hodisalar qiyoslanaveradi. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikda esa faqat o‘zaro o‘xshash hodisalar turli davrlar asosida qiyoslanadi. Areal lingvistikada esa bir hodisaning ma’lum bir davrdagi o‘xshashligi tadqiq etiladi. Areal lingvistikaning tadqiq usuli bo‘lgan bunday farqlar uning tavsifiy, qiyosiy, tarixiy tilshunosliklar bilan bir qatorda til haqidagi fanning o‘ziga xos alohida tarmog‘i mavqeida ekanligini asoslaydi. Shunga ko‘ra “Areal lingvistika” sohasini quyidagicha asoslash mumkin:

1. Shevalarning tarqalish jarayonlari va shevalararo birlashish hodisalarining muayyan bir til areali ichida yuz berishi holatlarini o‘rganadi;

2. Hududiy aralashuv sharoitida tillararo aloqalar jarayonida yuz beradigan lahja va shevalardagi integratsion belgilar natijalarini tahlil qiladi;

3. Genetik jihatdan qardosh va qardosh bo‘lmagan tillarning tarixiy aloqalari oqibatlarining zamonaviy sheva va lahjalardagi izlarini o‘rganadi. Bu munosabatlarining lahja va shevalar toponimikasi, antroponimikasi va tilshunoslikning boshqa tarmoqlariga ta’siri masalasi bilan shug‘ullanadi;

4. Xalqlarning madaniy va til aloqalari, ijtimoiy-tarixiy aloqalarining kengayishi natijasida shakllanadigan yangi til areallarini tekshiradi va o‘rganadi.

Areal lingvistika tadqiq materiali, usullari bilan “O‘zbek dialektologiyasi”, “Hozirgi o‘zbek tili”, “Turkiy filologiyaga kirish”, “O‘zbek tili tarixi” kabi o‘quv fanlari uzviy bog‘liq holda bu o‘quv fanlaridan «qoniqarli» bilimga ega bo‘lmay turib, **areal lingvistika** fanining maqsadini anglash, mazmunini uqish va o‘zlashtirish hamda undan ilmiy-amaliy maqsadlarda foydalanish mumkin emas. Demak, xalqning jonli tili – shevalarini o‘rganish va ularni areal tadqiq qilish bir tilning o‘ziga xos boshqa tillarda uchramaydigan jihatlari yoki ularni bir-biri bilan tutashtiruvchi nuqtalarni topish tilning ontologik tabiatini ochib berishga yordam beradi. “Areal lingvistika” coxasi keng qamrovli lingvistik tarmoq bo‘lib, yuqorida tilga olib o‘tilgan: “areal tilshunoslik”, “lingvistik geografiya” (lingvogeografiya), “hududiy tilshunoslik” kabi lingvistik yo‘nalishlar bilan uzviy bog‘liq holda ish ko‘radi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, arealogik tadqiqotlar o‘zbek tilshunosligida nisbatan yangi yo‘nalish bo‘lganligi va shu kungacha o‘zbek lingvistik atlaslari tuzilmaganligi bu fanning ta’lim tizimida o‘rganilishini dolzarb masalalardan biriga aylantirilishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisa Murojaatnomasi – Toshkent: «O‘zbekiston», 2018.
2. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. –Москва, «Наука», 1979.
3. Darvishev Ibrohim. Areal tilshunoslik: janubi-g‘arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. –Toshkent: Navro‘z, 2019.
4. Гуров Н.В., Зограф А. «Ареальное языкознание: предмет и метод (на материале языков Южной Азии)». –Москва, «Наука», 1999.
5. Джурраев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. –Ташкент: 1991 г.
6. Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? –Toshkent, «Fan», 1984.
7. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. –Тошкент, «Ўқитувчи» 1978.
8. Ибрагимова З.Ю. Ўзбек диалектологияси фанини модулли ўқитиш таълим технологияси. –Тошкент, «Фирдавс-шоҳ», 2021.

O‘zbek tilshunosligida areal lingvistika sohasining dolsarbligi

Ibragimova Z.Yu. Qoraqalpoq davlat universiteti

Rezyume. Ushbu maqolada o‘zbek tili va dialektlarini areal jihatdan tadqiq etish, “areal lingvistika” fanining boshqa tilshunoslik sohalari bilan o‘zaro bog‘liqlari haqida so‘z yuritiladi. Tilshunoslikda “Areal lingvistika” sohasi bugungi kunda ham ilmiy, ham amaliy jihatdan jadal rivojlanib borayotgan fanlar sirasiga kiradi. “Areal lingvistika” fani zamonaviy qiyosiy tilshunoslik sohasining asosiy yo‘nalishlaridan biri sanaladi.

Kalit so‘zlar: areal lingvistika, zamonaviy tilshunoslik, qiyosiy tilshunoslik, dialektal lug‘atlar, areal atlaslar, shevalararo birlashish, areal-tipologik metod.

Relevance of areal linguistics in uzbek linguistics

Ibragimova Z.Yu. Karakalpak State University

Annotation: This article discusses the study of the Uzbek language and dialects in the context of the area, the relationship of the science of "Areal Linguistics" with other areas of linguistics. In linguistics, the field of "Areal Linguistics" is one of the most fast-growing disciplines today, both scientifically and practically. Areal Linguistics is one of the main branches of modern comparative linguistics.

Keywords: areal linguistics, modern linguistics, comparative linguistics, dialectal dictionaries, areal atlases, inter-dialectal unification, areal-typological method.

Актуальность ареальной лингвистики в узбекском языкознании

Ибрагимова З.Ю. Каракалпакский государственный университет

Аннотация: В статье рассматривается изучение узбекского языка и диалектов в контексте «ареальной лингвистики». В лингвистике область «ареальная лингвистика» сегодня является одной из самых быстрорастущих направлений, как в научном, так и в практическом плане. Отмечается что ареальное языкознание - одно из основных направлений современного сравнительного языкознания.

Ключевые слова: ареальное языкознание, современное языкознание, сравнительное языкознание, диалектные словари, ареальные атласы, междиалектное объединение, ареально-типологический метод.

ABDULLA ORIPOV SHE'RIYATINING ONOMOPOETIK KO'LAMI

Madaminov A

Qoraqalpoq davlat universiteti

Onomastika – yunoncha onomastike - so'zidan olingan bo'lib, “nom qo'yish san'ati” degan ma'noni bildiradi. Hozirgi vaqtda bu atama ikki ma'noda qo'llaniladi: 1. Ma'lum bir til, xalq hayotida qo'llanilgan barcha atqli otlarning yig'indisi. 2. Atqli otlar, ularning shakllanishi va o'ziga xos xususiyatlarini o'rganuvchi tilshunoslik sohasi.

O'zbek onomastikasi o'tgan asrning 60-70-yillarida alohida ilmiy yo'nalish sifatida yuzaga keldi. O'zbek nomshunosligida dastlab antroponimika, o'zbek ismlari yuzasidan bir qancha ilmiy tadqiqotlar bajarildi. Jumladan, E.Begmatov (1965y), G'.Sattorov (1990y), S.Rahimov (1998y), R.Xudayberganov (2007y) nomzodlik dissertatsiyalarini himoya qildilar. Shuningdek, Ernest Begmatovning “Kishi nomlari imlosi” (1970y), “O'zbek ismlari imlosi” (1972y), “O'zbek ismlari” (1991y), “O'zbek ismlari ma'nosi” (1998, 2004, 2010yy), “Ism chiroyi” (1994y) nomli bir qator kitoblari nashr qilindi. Yuqorida olib borilgan tadqiqotlarning aksariyatida ismlar, laqablar, toponim, antroponimlar, etnonim va gidronimlarga bag'ishlangan bo'lib, hali maxsus ilmiy-tadqiqot olib borishni kutayotgan onomastik birliklar anchagina. Jumladan, o'zbek onomastikasida ostronimlar, mifonimlar, ktemonim, agnonim, oronim, urbonim, xromonimlar, fitonim, ergonimlar va boshqalar.

Shuni ham alohida qayd qilish lozimki, hozirgacha bajarilgan ilmiy-tadqiqotlarning ko'pchiligi tarixiy-tavsifiy yoki etimologik xarakterda bo'lib, keyingi paytda lingvopoetik va antroposentrik yo'nalishlarda ham tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, professor D.Xudayberganovning “Presedent nomlarining antroposentrik tadqiqi”, “Onomastik birliklarga lingvomadaniy yondashuv”, prof E.Begmatovning “Antroponimlar – antroposentrik tadqiq obyekti, D.Andaniyozovning “Onomopoetika terminologiyasi masalalari”, “Badiiy matnning onomastik ko'lami” va “Badiiy matnda laqablarning lingvopoetikasi” kabi maqolalar shular jumlasidandir. Natijada keyingi davrda yuzaga kelayotgan ilmiy tadqiqotlarga nazar tashlasak onomastik birliklarga antroposentrik jihatdan yondashuv keng ommalashib bormoqda. Jumladan, presedent (mashhur) nomlar atamasi mujassamlashtirilgan atamasi o'rnida qo'llanilmoqda. Chunki bunday presedent nomlar tilning barcha uslubiy ko'rinishlarida, ayniqsa, badiiy va publisistik uslubiga xos matnlarda ko'p uchraydi. Ular asosan, xalqimizning milliy tafakkurida, psixologiyasi va milliy madaniyati tarixini, urf-odatlarini hamda mentalitetini o'zida mujassamlashtiradi. Masalan:

O'tgan kuning-o'tgan kundir, O'z boshingga yetgan kundir.	Qodiriyning bergan zamin, Qodiriyning sotgan kundir. (M.Yusuf)
--	---

Ushbu matnda “O'tgan kuning” birikmasi orqali qatag'onlik davri ham, “O'tgan kunlar” romanidagi Qodiriy presedent (mashhur) nomi orqali esa uning fojiali o'limi haqidagi fikr ham eslatiladi, Qodiriy va u yaratgan romanining mashhurligi she'riy matn mazmunining tag ma'nosidan chuqur anglashiladi. Bu albatta, o'quvchidan sinchkovlikni talab etadi, obrazli qilib aytganda, alyuziv nom matnidagi yashirin mazmun olib kiruvchi eshik bo'lsa, o'quvchining bilimi esa eshikni ochib beruvchi kalitdir”, -deb ta'kidlanadi [1, 42].

Presedent nomlarining ikkita muhim xususiyati tilshunoslar tomonidan e'tirof etilgan. Birinchisi mashhurlik, ya'ni egasining lisoniy xotirasidan mustahkam o'rin olish va ikkinchisi ramziylik muayyan sifatlar jamuljamining namunasi bo'lishidir. Bunday presedent nomlar qaysi lingvomadaniyatga mansubligiga ko'ra ham turlarga ajratiladi. Hozirgi vaqtda Alpomish, Boychibor, Ka'ba, Kumush, Otabek, Farhod, Shirin, To'maris, Shiroq, Amir Temur, Cho'lpon kabi o'zbek va Sharq lingvomadaniyatiga oid bo'lsa, Gamlet, Gerakl, Kolumb, Otello, Yago, Buratino kabilari G'arb lingvomadaniyatiga oid nomlar hisoblanadi. Presedent nomlarning funksional turlaridan yana biri allyuziv nom vazifasida qo'llanilishidir. Agar ular nomlar badiiyatida uslubiy figura sifatida qaralsa, lingvokulturologiyada ikki madaniy-semiotik maydonni tutashtiruvchi vosita sifatida e'tirof etiladi. Bunda quyidagi ikki jihat e'tiborga olinmog'i lozim: a) allyuziv nomlarning adabiy faktga ishora qilinishi; b) ularning turli ijtimoiy-tarixiy faktlarga asoslanishi. Masalan:

Andijon-u Hindu – yeti iqlimda Topilmadi Sizga bir dodxoh, Bobur. (S.Sayyid)	Nizomiy bolidan halvo pishurmish, Navoiy zabt etib turkiy jahonni (A.Oripov)
---	---

Birinchi matndagi Bobur allyuziv nomi Sirojiddin Sayyid qalamiga mansub matnni besh asr avval yaratilgan matn bilan Boburning “yuz oh, Z.M.Bobur” deb boshlanuvchi ruboiysi bilan bog'lashga xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchi matnda Nizomiy, Navoiy nomlari vositasida Navoiyning turkiy tilda “Xamsa” yaratish tarixiy faktiga ishora qilinganligi ma'lum bo'ladi [2,19].

Onomastik ko'lam tushunchasi ma'lum bir hudud yoki matn doirasida aniqlanadi. Ma'lumki, bizni qurshab turgan moddiy olam nihoyatda murakkab, boy, serqirra va rang-barang bo'lib, holati, shakli, ko'rinishi hamda vazifasiga ko'ra bir-biridan farqlanadi. Kishilar o'zlari yashab turgan hududdagi daryolar, ko'llar, buloqlarni bir-biridan farqlash uchun ularni alohida nomlar bilan ataydilar. Masalan: Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Baykal ko'li, Marjonbuloq, Zira buloq kabilari. Demak, atqli otlar narsa va hodisalarni donalab atash zaruriyati tufayli yuzaga keladi.

Tilshunoslikda atqli otlarga nisbatan turdosh otlar ancha mukammal tadqiq qilingan. Atqli otlarga nisbatan bunday munosabat quyidagi xususiyatlari bilan bog'liq: a) atqli otlar turdosh otlar kabi lug'aviy ma'noga ega emas, tushuncha ifodalamaydi. b) tildagi atqli otlarning barcha ko'rinishlari yetarli va to'liq o'rganilmagan va boshqalar atqli otlarni tadqiq etishning murakkabligi, ularning nazariy tomonlari fanda hali yetarli belgilanmaganligi va boshqalar. c) ma'lum bir tildagi atqli otlarning barcha mavjud tiplari va hajmini aniqlab olish, o'sha tildagi atqli otlar doirasini, ular tarqalgan onomastik maydonni bilib olishga ko'maklashadi [6, 22-27].

Demak, onomastik ko'lam biror konkret tildagi atqli otlarning umumiy majmui yig'indisi sanaladi. “Onomastik ko'lam” tor va keng ma'nolarga ega. Har bir til onomastik ko'lamin tashkil qiluvchi kichik va katta ko'lamdagi

onomastik birliklar mavjud. O'zbek tilining mana shu super ko'lamga kiruvchi atoqli otlar ni to'plash va tahlil qilish tilshunoslarimiz oldida turgan eng dolzarb masalalardan biridir.

Quyida biz o'zbek adabiy tilining lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganish maqsadida A.Oripov she'riyatidagi onomastik ko'lamni o'rganishni lozim topdik. Buning uchun birliklarni topib bir nechta mavzuviy guruhlariga ajratish lozim. Tadqiqot obyekti qilib A.Oripovning 8 jildlik tanlangan asarlari olindi. Asosan, tanlangan asarlarning birinchi, ikkinchi tomlaridagi she'riy parchalar va shoirning keyingi paytlarda nashr qilingan she'riy to'plamlari tanlab olindi.

Abdulla Oripov ijodida Vatan mavzusi alohida o'rinni egallaydi. Agar biz uning Vatan mavzusidagi she'rlarini tahlil qiladigan bo'lsak, unda qo'llanilgan har bir so'z yoki onomastik birlik mashhur (presedent) nomlar bo'lib ulug'langanini ko'ramiz. Masalan, "Sarob" she'rida shoirning olamga nisbatan ijtimoiy-estetik qarashlari jaranglaydi.

Lekin, do'stlar, rostini aytсам, men o'sha mahal,-	Jondan ortiq sevar edim <i>Ona-Vatanni!</i>	[1,114-115].
--	---	--------------

Shoir ilk she'rlaridayoq Vatan tuyg'usini chuqur anglashi, shu yurt farzandi ekanligidan g'ururlanishini ko'ramiz. Bu tuyg'u uning "Men nechun sevaman, O'zbekistonni" she'rida yana ham avj pardasiga ko'tarilganligi ma'lum. Shoir o'zini Vatanning bir bo'lagi, qalbini esa shu muqaddas Vatan jo bo'lgan bebaho maskan sifatida tasavvur etadi.

Xo'sh, nechun sevaman O'zbekistonni, Sababini aytgin desalar menga	Shoirona, go'zal so'zlardan oldin Men ta'zim qilaman ona yurtimga	[1,14].
---	--	---------

Demak

, shoir Vatan tuyg'usi jamuljam bo'lgan onomastik birligini Ona-Vatan, Ona yurt, O'zbekiston toponimi bilan bog'laydi. Natijada Vataniga, yurtiga bo'lgan muhabbati uning "O'zbekiston" qasidasiga bitiladi. Aslida unda O'zbekistonning mutlaqo yangicha "Qiyosingni topmadim aslo" jumlasini bilan yana ham chuqur kitobxonlar ongiga singdiriladi.

Bu she'rning adabiyotshunoslarimiz tomonidan atroflicha tahlil va talqin qilganligini prof.B.To'xliyev ta'kidlashlari bilan birga shoir eng qaltis bir davrda shunday o'tkir fikrlarni ochiq aytishida buyuk jasorat, katta kuch talab etilganligini alohida qayd qilgan edi. Ammo, bu she'rning qisqa davr ichida katta shuhrat keltirganligini ham alohida eslatadi. Hatto, o'sha davridayoq "O'zbekiston" she'ri xalqimiz qalbidan chuqur joy olganligi, yoddan aytilib yurganligi, maktab darsliklaridan keng o'rin egallaganligi hammaga ma'lum. O'sha davrdagi "O'zbekiston" she'rining ayrim misralarini bir eslaylik:

<i>Amerika</i> – sehrli diyor, Uxlar edi Kolumb ham hali Dengiz ortin yoritdi ilk bor	<i>Beruniyning</i> aql mash'ali. <i>Kolumbda</i> bor alamim manim, <i>O'zbekiston-Vatanim</i> manim.
---	--

Tarixchi, astranom, geograflar mutaxassis sifatida bu tarixiy faktlarni bilishi, tabiiy. Ammo, million-million kitobxonlar, jumladan, o'quvchi yoshlar ham ushbu faktni – tarixiy haqiqatni A.Oripov she'riyati tufayli bilib olganligi sir emas. "Mo'min Mirzo", "Suv", "Genetika", "Xamza monologi", "Afg'oniston yoshlariga" kabi she'rlarida ham ana shunday ma'rifiy nuqtalar ko'zga tashlanadi. Yuqoridagi "O'zbekiston" she'ridagi oxirgi

Kolumbda bor alamim manim, // O'zbekiston Vatanim manim –misradagi "Shoir kuylagan bu "alam" – xalqning buyuk armoni, dardi, g'ururi ekanligi hammaga ma'lum. A.Oripov ijodida juda ko'p presedent nomlar qo'llangan bo'lib, ular shoir qalamiga mansub juda ko'p tarixiy, falsafiy,ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy-ma'rifiy jihatlarida olamning lisoniy manzarasi yoritilganligini ko'ramiz. Ma'lumki, fizik olimlar olamning fizik va mexanik manzaralarini yaratsalar, tilshunos olimlar olamning lisoniy manzarasini chizishga harakat qiladilar. Agar biz A.Oripov she'riyatidagi onomastik birliklarni tahlil qilsak shoir juda ko'p leksik birliklar orqali olamning lisoniy manzarasini yaratishga harakat qiladi.

Ma'lumki, paradigmatic munosabat muayyan belgi asosida xotirada bog'lanib turuvchi xilma-xil assosiativ munosabatlarni tashkil etadi. Bularni o'rganish til egasining xotirasida muhrlangan olamning lisoniy manzarasini to'g'ri yoritishda, unda aks etgan xarakter va ifoda xususiyati turlicha bo'lgan matnlarga munosabat bildirish katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, shoirlar o'z she'riyatida tasvirlayotgan davr voqealarini lisoniy birliklar orqali nechog'liq tabiiy, ishonarli, aniq ifodalashlari uchun o'sha davrning tarixiy-lisoniy manzarasini qay darjda to'g'ri idrok etishi va unga mos onomastik birliklarni qo'llay olishiga bog'liq bo'ladi. Onomastik birliklar nafaqat tushuncha va obyektning nomlari, balki o'zida xalqimizning milliy madaniyati, tarixi, urf-odatlarini aks ettirgan lingvomadaniy, etnolingvistik va onomopoetik manba sifatida ham o'rganishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, badiiy matnning onomastik ko'lami bevosita onomastik birliklarning lingvopoetik tadqiqi bilan bog'liq [7, 70-71]. Bunday badiiy matn qamrovidagi antropomim, toponim, zoonim, biblionim kabi onomastik birliklar majmuining asar struktural-semantik yaxlitligiga ta'sir etishi barobarida, matnning ichki dinamikasi va ohang butunligiga ham birdek xizmat qilishiga diqqat qaratiladi. Qolaversa, badiiy matndagi onomastik birliklar matn ko'lami, mazmun va uslubini shakllantiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Masalan, A.Oripov 1963-yili yozgan "Onamga xat" she'rida o'zining ruhiy holatini shunday tasvirlaydi:

Qaytgim keldi, onam, yoniga // Yuragimda ismsiz dardlar.

Bu she'rning davomida shoir o'z ruhiy holatini quyidagi poetik detallar orqali tasvirlaydi: *sovuq xona, soat chiq-chiq, tashqarida xazonrez bog'lar, yomg'irning jim xonish qilishi...* Ularning hammasi Ona presedent nomini yodga tushiradi va shoirning ona sog'inchini eslatadi. Shoirning onasini sog'inchi keyinchalik quyidagi misralarda yana ham to'kib tashlanadi: Shodmon yursam, mening yodimga // Sen tushmaysan rostdan, *Onajon*.

Ma'lumki, bu she'rida odamzotga xos bir xususiyat borki, bu o'z dardini hammaga emas, faqat onasiga ochmoqda. Hatto, u shunday deydi: "Onalar obrazi o'zi bitta, lekin shakl-shamoyili, ismi har xil bo'lishi mumkin. Lekin hamma onalarning fazilati bir xil. Umuman, hamma dinda, millatda ona-bu mehr degani. Ona farzand uchun yashaydi, afsuski, farzand ona uchun yashamaydi. Shunday katta farq bor. Ona bolasi uchun doim tayyor turadi. Lekin farzandni esa , albatta, ona uchun qurbon bo'ladigan fidoyi qilib tarbiyalash kerak", - A.Oripov [9, 343].

Shoirning o'z onasi "Onam Turdi Karvon qizi xotirasiga" bag'ishlangan "Onajon" she'rida bu tuyg'ular ta'sirchan va dardli jaranglaydi:

Qo'llarida oq yelpig'ich Oy nurida yaltirar.	Onajonim imlab meni Qoshlariga chaqirar.
---	---

Ma'lumki, A.Oripov onasi vafot etganida 25 yoshda edi. Bu she'ri avtobiografik xarakterga ega bo'lib, Ibrohim Haqqulov ta'kidlaganidek, she'rida ona obrazi bilan shoirning hayoti, shaxsiy kechinmalari o'zligi ham aks ettiriladi. "Muhimi, she'rida bibliografik lavhalar ham milliy ruh va yuksak badiiyat munosibligida tasvirlanadi [9, 243]. Jumladan, o'zi musibat chekayotgan bo'lsada, o'zgalarga yaxshilik sog'inishdek o'zbekona oqko'ngillik quyidagicha ifodalanadi: *Onajonim*, har kim oshin // Oshab o'tsin dunyoda.

Milliy ruhning betakror ifodasi satrdan-satrga o'tgan sari yanada takomillashib boradi. O'limi oldidan onaizor farzandining otasiga yostig'i ostida pul berib, Abdullaning to'yiga sarflashni vasiyat qilishi, so'nggi damda ham farzandini o'ylashi-o'zbek onasigagina xos buyuk fazilat ekanligini alohida ko'rsatadi.

Abdulla Oripov ijodida ona obrazining ma'no ko'lam juda keng. Shoir ushbu obrazni Vatan va millat ma'nosida ham faol qo'llanganini kuzatamiz. Masalan: "O'zbek onasi" she'rida:

Olamga tatirlik suyuk ham o'zing
Payti keldi aytmoqqa gapning xonasi,
Ey, o'zbek onasi, o'zbek onasi.

Shoir bu yerda butun o'zbek onalariga xos fazilatlarni vasf etadi. O'zbek onasini *To'maris* deb maqtaganidan so'z ochadi, buyuk *Temur* beshigini tebratgan ham, *Bibixonim* va *Nodirabegimlarni* ham eslatadi.

Demak, shoir Ona obrazi orqali insoniyat tarixida iz qoldirgan buyuk siymolar *To'maris*, Amir Temur, Bibixonim, Nodirabegim kabi antroponimlar orqali o'tmish tariximizni ko'z oldimizga keltiradi. Shu tariqa olamning tarixiy manzarasini chizib berishga harakat qiladi va mashhur presedent nomlarni eslash bilan o'zbek onasining qudratini madh qiladi. Abdulla Oripov ijodida mashhur shaxslardan A.Navoiy, Amir Temur, Pahlavon Mahmud, Jaloliddin kabi vatanparvar buyuk siymolar va Abdulla Qodiriy, Oybek, G'.G'ulom, Hamid Olimjon singari ustoz yozuvchi va shoirlarning nomlarini allyuziv antroponimlar sifatida mashhur adabiy yoki tarixiy-madaniy faktlarga ishora qilish uchun qo'llaydi. Jumladan, uning "Ruhim" (1971), "Yurtim jamoli" (1978), "Najot qal'asi" (1980), "Pahlavon Mahmud", "Alisher", "Mo'min Mirzo", "Temur bog'lari", "Furqat nidosi", "Alisherning onasi" (2000-2010) kabi bir necha she'rlarida va "Barhayot obida" kinossenariysi, "Hakim va ajal" dostoni, "Sohibqiron" she'riy dramasi xalqimiz o'tmishi, buyuk siymolarning taqdiri orqali bugunning ijtimoiy-falsafiy, madaniy-axloqiy masalalariga javob izlashga intiladi. Ushbu asarlari bilan Vatanimiz tarixiga murojaat etarkan, shoir olis moziy nafasini bugungi kunlarimizga olib kelgandek bo'ladi: Shu ma'noda uning moziyga bag'ishlangan asarlari adabiy-badiiy ahamiyat kasb etib qolmasdan, ilmiy-tarixiy qimmatga ham egadir [12, 66].

Presedent nomlar ma'lum sifatning namunaviy yig'indisiga ishora qilish xususiyatiga ega bo'lganligi sababli muayyan lingvomadaniyatga biror tushunchaning ramzi sifatida qo'llanadi. Aytish mumkinki, turli matnlarda Xotam, Luqmoni Hakim, Rustam, Majnun, Layli, Ka'ba, Bog'i Eram, Jomi Jam kabi an'anaviy ramziy nomlarni qo'llash bilan birga Kumush, Jaloliddin, Kolumb, Otello, To'maris, Barchin kabi nomlarni ham muayyan tushunchaning ramzi sifatida qabul qilish o'zbek lingvomadaniyatiga xos xususiyatlardan biriga aylandi. Jumladan, bugungi kunda Kumush-iboli, andishali o'zbek ayoli, Jaloliddin-jasur vatanparvar, Kolumb-kashfiyotchi, Otello-o'ta rashkchi, To'maris va Barchin nomlari esa mard, oriyati baland ayol ramzi sifatida qo'llanmoqda. Bu esa matnda presedent nomlarning metaforik ma'no kasb etishini ta'minlaydi: Ajab emas, *Alisher* g'aybdan / Ko'rgan bo'lsa senda *Laylini*.

Shuningdek, shoir Amu, Sir, Jayhun, O'rxun, Orol, Zarafshon kabi gidronimlar bilan birga *Registon*, *Buxoro*, *Xiva* kabi tarixiy shaharlar, ya'ni urbonimlarni ham qiyoslaydi. Natijada bunday tarixiy obyektlarning nihoyatda ahamiyatli boylklari ekanligini eslatadi. Masalan: "Orol uchun" (1987) she'rida shunday deydi:

Registon yo'qolib qolsa mabodo,
Ayting-chi, do'stlarim, ne hol yuz berar?

Ayting-chi, qandayin kunga tushardik,
Buxoro bo'lmasa, bo'lmasa *Xevoq*?

Merosiy xudbinlik borligi uchun
Qaramay qo'yibmiz afsus, Orolga [2-jild, 100].

Ma'lumki, shoir umrining so'nggi yillari yozgan "Haj daftari" turkumiga kirgan Ka'batulloh, Payg'ambar, Alloh dargohi she'rlarida esa qator teonimlarni keltiradi. Aslida teonim yunoncha teod-xudo (Olloh) onoma-atoqli otlari degan ma'noni anglatadi. Ya'ni Ollohning nomi va atributlarining atoqli otlaridir. Shoir bunday teonimlardan ham unumli foydalanganligini ko'ramiz. Jumladan, shoirning "Ka'batulloh" she'rida:

Shavqating ayama menda ham *Egam*,
Keldim, madad bergil, yo *Ka'batulloh* [2-jild, 183].

Demak, shoir ijodining keyingi davrida Makka, Madina, Iymon, *Egam*, Ka'batulloh, Rabb, Rasul, Muhammad, Ahmad, Hojar ona, Obi Zam-zam kabi teonim, antroponim va toponimik allyuziv nomlarning ko'p qo'llanganligini ko'ramiz.

Kullas, shoir she'riyatining onomopoetik ko'lam keng va rang-barang bo'lib, uni tarixiy, madaniy, diniy, falsafiy va zamonaviy guruhlariga bo'lib o'rganish mumkin. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, adib ijodiga xos onomastik birliklarning mavzuviy dourasi xilma-xil va rangbarangdir. Shoir ijodida qo'llanilgan onomostik birliklarning asosiy qismini ona, Vatan, xalq, millat, yurt, e'tiqod, tabiat, adolat, odamiylik, erkinlik, sog'inch, armon, hasrat kabi juda ko'p onomastik birliklar tashkil etadi. U asosan, Alisher Navoiy, Bobur, Cho'lpon, G'.G'ulom, Oybek, Abdulla Qahhor kabi

shoir va yozuvchilar, Amir Temur, Jaloliddin, Pahlavon Mahmud, Mo'min Mirzo kabi tarixiy shaxslarning nomlarini o'z she'riyatida allyuziv nom sifatida qo'llab, o'z fikrini ixcham, ayni paytda ta'sirchan ifodalaydi.

Abdulla Oripov o'zbek she'riyatiga o'z ohangi, o'z ifoda usuli, borliqq-tabiati va jamiyatga, odamlarning ruhiy olamiga o'z qarashlariga ega bo'lgan lirik qahramonlari bilan kirib keldi. Shoir ijodida markaziy o'rinda turgan bu lirik qahramon o'zining hayotiy estetik qarashlaridan kelib chiqib shakllangan deyish mumkin. Masalan, 60-yillari "baynalmilal" til haqida gap-so'zlar avjiga chiqqan bir paytda u ona tilimizni himoya qilib yozgan o'tli misralarni bir eslab qo'yaylik: *Ona tilim, sen borsan, shaksiz*

*Bulbul kuyin she'rga solaman
Sen yo'qolgan kuning, shubhasiz,
Men ham to'ti bo'lib qolaman* [1-jild, 397].

Ayniqsa, shoirning oltmishinchi yillar o'rtalarida yozilgan "Men nechun sevaman, O'zbekistonni", "Sarob", "Yuzma-yuz", "O'zbekiston" qasidasida milliy o'zlikni anglash, O'zbekiston istiqloli, xalq va Vatan taqdiri, "million egatlarga sochilgan o'zbek"ning dardu hasratlari, ilk bora o'tkir qilib kuylandi. Bu she'rlar uchun umumiy bir ohang, umumiy g'oya – bu hurlik, milliy uyg'onish g'oyasidir. Inshoollo, mana xalqimiz os'ha shoir kuylagan va orzu qilgan kunlarga yetib keldi. Tilimiz va Vatanimiz istiqloлга erishib o'zining mangu taraqqiyot yo'liga tushib old Umuman, xalq, uning dardu tashvishi, O'zbekiston mavzusi shoir ijodida alohida bir muhabbat bilan qalamga olinadi. Shoir bevosita O'zbekistonga she'r bag'ishlaydimi, paxtani madh etadimi, hamma vaqt ko'z o'ngida jafokash xalqimiz, uning muammolari, tashvishlari turadi. Millatning uyg'onishida, milliy g'urur tomir yonishida, Vatanni tanishning teranlashishida shoir so'zining salmog'i beqiyos bo'ldi [1-jild, 398]. Shu bois u "Men nimani ko'rib, his etgan bo'lsam, shuni qalamga olishga harakat qilganman", deydi. Haqiqatan ham uning o'lmas mavzulardagi she'rlari inson ruhiyati va madaniyati haqidagi tizinsiz, ziddiyatli falsafiy mushohadalardan iboratdir. Shoir bir she'rda:

<i>Inson qalbi bilan hazillashmang Siz, Unda ona yashar, yashaydi Vatan.</i>	<i>Uni jo'n narsa deb o'ylamang hargiz, Hayhot! Qo'zg'almasin bu Qalb daf'atan!</i>
--	---

deya xitob qiladi [1-jild, 401].

Safar Barnoyevning xotirlashicha, shoirning ilk ijod namunalari haqida Abdulla Qahhordan so'rganlarida ustoz yozuvchi bunday degan ekan: "She'riyatda kutilmagan bir yangi nafas paydo bo'ldi. Tomchini kuzatgan bo'lsangiz, to'lishgandan keyin tomadi. Abdullajonning she'rlari ham ana shunday. Oldin so'zma-so'z, satrma-satr yuragi qonida qaynab pishadi". Ushbu mulohazalarda Abdulla Oripovning ijodiy uslubiga xos muhim belgilar, uning she'r yaratish san'ati "siri" ochib berilgandek bo'ladi [1-jild, 406]. Xullas, shoir she'riyatining onomastik ko'lamini tahli qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, u o'z dardlarini xalq dardlari sifatida qog'ozga tushirib kelgan. Inshaolloh, hozir uning natijalarini xalqlarimiz istiqloldan keyin ko'rmoqda va his qilmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Xudayberganova D. Presedent nomlarning antroposentrik talqini. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali. 2015., 2-son. B.42.
2. Xudayberganova D. Onomastik birliklarga lingvomadaniy yondashuv xususida.. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali. 2015., 6-son, B.19.
3. Devoni lug'otit turk. Indiks lug'at. G'. Abdurahmanov, S. Mutallibov tahriri ostida.- Toshkent., B.387-405.
4. Bafayev B. Navoiy asarlari leksikasi. Toshkent., 1983. b. 37-44.
5. Yoqubov Sh. Navoiy asarlari onomastikasi.- Toshkent. 1994. B.3-30
6. Yo'ldoshev B. O'zbek onomastikasi masalalari. Uslubiy qo'llanma. Samarqand. 2011. b 22-27.
7. Andaniyozova D. Badiiy matnning onomastik ko'lamini. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali., 2016., 4-son, b.70-71.
8. Qo'shjanov M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq., 2018. 266-b.
9. Oripov A. "Sharq yulduzi" jurnali. Tanlangan asarlar. 6-jild. – Toshkent., Sharq., 2010. b. 243.
10. Oripov A. Tanlangan asarlar. 8-jildlik. – Toshkent., 2002-2016.
11. Haqulov I. She'riyat-rihiy munosabat.- Toshkent, G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1990, b.134.
12. Jabborov I. A. Oripov ijodida tarixiy mavzu. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali. 2013, 3-son., 66-bet

*Abdulla Oripov she'riyatining onomopoetik ko'lamini
Madaminov A. Qoraqalpog' davlat universiteti*

Rezyume. Maqolada Abdulla Oripov she'riyatida qo'llanilgan onomopoetik birliklarning ko'lamini, turlari va lingvopoetik xususiyatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: onomastika, onomopoetika, antrponimika, onomastik ko'lam, toponimika, gidronimika, teonimika, kosmonimika.

*Abdulla Oripov poeziyasini onomopoetik kólemi
Madaminov A. Qoraqalpog' mámleket universiteti*

Rezyume. Maqalada Abdulla Oripov poeziyasida qo'llanilgan onomopoetik birliklarning kólemi, turlari ham lingvopoetik qásiyetlari jaritilgan.

Tayanish sózler: onomastika, onomopoetika, antrponimika, onomastik kólem, toponimika, gidronimika, teonimika, kosmonimika.

*Объем ономопозитических поэзии Абдуллы Арипова
Мадаминова А. Каракалпакский государственный университет*

Резюме. В статье описываются объем, типы и лингвопозитические особенности ономопозитических единиц, используемых в поэзии Абдуллы Арипова.

Ключевые слова: ономастика, ономопозитика, антропонимия, ономастическая шкала, топонимия, гидронимика, теонимия, космонимия.

*The onomopoetic scale of Abdulla Aripov's poetry
Madaminov A. Karakalpak State University*

Summary. The article describes the volume, types and linguopoetic features of onomopoietic units used in the poetry of Abdulla Aripov.

Key words: onomastics, onomopoetics, anthroponymy, onomastic scale, toponymy, hydronymics, theonymy, cosmonymy.

ФЕЛЬЕТОН ТАЯРЛАҰДА ЖУРНАЛИСТЛИК ШЕБЕРЛИК

Атажанов Х.А., Марзияев Ж.К.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Фельетон көркем-публицистикалық жанр есапланады хәм журналистика жанрлары арасында өз орнына, стилине ийе болып табылады. Бул жанрдың тийкарығы ұазыйпасы жәмийет турмысының социаллық-сиясий, экономикалық ислепп шығарыу хәм мәдениет-рухый өмириниң барлық тәреплерин қамтып алған ҳалда өзінде сәўлелендириу, бул тараўларда ушырасып турған кемшиликлер, социаллық иллетлерди ашып беріу, сынға алыу арқалы олар ҳаққында жәмийетшилик пикирин оятыу хәм оның нәтийжесинде бул кемшиликлерди жоқ етиўге ерисіу, яғный жәмийетлик турмыстың раўажланыўына үлес қосыудан ибарат. Фельетонның журналистиканың басқа жанрларынан паркы оның сатиралық публицистика нызамлықларына тийкарланыўы, яғный социаллық күлки, сатира хәм юмор қуралларына сүйениўи болып табылады.

Белгили изертлеўши Д.Розенталь фельетонның өзгешеликлерине итибар беріу менен бирге бул жанрдың басқа жанрлардан айырмашылығының бирден-бир паркы, оның жазылыў тилинде екенлигин де атап өтеди: «Аўыр тилде жазылған мақала, бул тек ғана мақала, ол жаман болса да. Тартымсыз тил менен жазылған фельетон улыўма фельетон емес» [3, 3136]. И.М.Шатуновский болса жанр ҳаққында мынадай пикирди билдиреди: «Журналисттиң шеберлигин талап етиўши қыйын жанр. Мениң пикиримше, сатиралық жанрға хәмме де қол ура алмайды. Биреўлер машқалаларды көрип, сезип, өзиниң тәбийий таланты менен оларды мысқыллаў, олардың үстинен күлиў мүмкин екенлигин түсинеди. Олардың фельетонлары жеңил, оқыў ушын аңсат болып келеди. Егер автор әдебий талантқа ийе болса онда фельетонлары да салмақлы, машқалаға конструктивлик пенен кириседи» [4, 8].

Фельетонда жүдә асыра сүүретлеў болмайды. «Оригинал әдебий форма – бул талап, онысыз фельетон да, фельетоншы да болмайды. Фельетон – әдебий-оперативлик мақсетлер ушын басқа жанрлардың усыл хәм принциплерин өзине қамтып алыўшы жанр есапланады. Лекин, қамтып алыў механикалық болмаўы керек» [2, 284]. Баспасөз жанрлары бойынша терең изертлеў жумысларын жүргизген, белгили илимпаз А.К.Бобковтың «Газетные жанры» атамасындағы китабында келтирилиўинше: «Фельетон газета публицистикасы ушын тән болған қубылыслар яғный қысқалық, көзге тасланыў, оператив хабар беріу, анализ, машқаланы үйрениў, образлылық, типиклесиў, әдебий ислеў беріуді өз ишине алған [1, 48]. Сондай-ақ оның пикиринше, жанрдың машқалалы, сын хәм жақсы киби түрлері бар екенлиги келтириледі. Машқалалы фельетонда тийкарынан күнделик хәм кескин машқала тилге алынады. Сын фельетонда кемшиликлер сәўлеленеди, оларды гротеск, гипербола методлары менен қатты сынға алады. Жақсы фельетонда болса, онда тийкарынан «жақсы» фактлер алынады, бунда мораль нормаларына, инсан этикасына қайшы келетуғын ис-хәрекетлерди ислеитүғын инсанлар образ етип алынады.

Фельетон жанрында жазылған текстте әдебияттаныў хәм журналистикада белгили болған барлық тилдің көркемлеў қураллары кең түрде қолланылады. Тексттиң тартымлылығын тәмийинлеў ушын хәр қыйлы усыллардан пайдаланыў талап етиледі. Мысал сыпатында келтирип өтетуғын болсақ, белгили журналист Атажан Халмуратовтың «Базар, базар, базар...» атамасындағы фельетонында көркемлеў қуралларының бир нешшесин ушыратыўымызға болады. «Гилең жалаңлаған 20-25 теги алып-сатар жас жигитлер қоршап алған бизиң таныс әдейир албыраған» (Жалаңлаған – теңеў, бунда инсанның ашкөзлиги көринисинде берилген), Және бир мысал, «Қас пенен көздің арасында» (метафора – яғный ән-заматта дегенди аңлатады).

Автордың «Думанлы төбелер артында» атамасындағы фельетонында да сөзлерден шеберлик пенен пайдаланған көриўге болады. Мысалы: «Аўыл алыс, жол шалғай (Бунда олардың баратырғаны мәнзили алыс екенлигин түсиниўимизге болады. Шалғай сөзи фразеологиялық сөз дизбеги есапланады хәм алыс, бир шет, ұзақ дегенди аңлатады)». Әсиресе, мынандай тасбақа жүрис адамның ишин пистирип жибереді. Бул мысалда инсанның жүриси тасбақаға теңелген. Әдетте, әсте жүретуғын адамлардың жүриси тасбақаның жүрисине тенеледи. Және мысалларды жалғастырамыз: «Бухарадағы тери заводына «әке-көке» деп 40-50 сомнан зордан алғызасаң» (Бунда «әке-көке» сөзлери интертекстлилик мәнисинде берилген, яғный жумысты питкеріу ушын усылайынша сөйлеў де пайда береді дегенди мәнисти билдирип тур).

«Еркин Қарақалпақстан» газетасында жәрияланған журналист Өмирбай Өтеўлиевтың «Үш сыйырын музлатқышта...» атамасындағы фельетонның заголовкасының өзи ирония менен берилген. Болмаса қалайынша үш сыйыр музлатқышқа сыйыўы мүмкин. Фельетонда бир қатар көркемлеў элементлерин ушыраттық: «Ғайбарлық Бийбиш апаның сүйегине питкен» (Бунда ғайбарлық теңеў формасында берилген, ғайбарлық сөзи – айбатлы, сусы басым дегенди аңлатады). Және мысал: Сүт заводында аўхал пышақ арқасы жақсылаў екен (бунда пышақ арқасы сөзи метафора, яғный азғана болсада жақсы дегенди аңлатады).

Газетаның 1992-жыл 8-август санында жәрияланған «Еккенде жоқ, тиккенде жоқ, қырманда таяр...» фельетонның заголовкасының өзи оқыўшылардың итибарын тартады. Бул қатарлар қарақалпақ халық ертеги «Түлки, тасбақа, таскене» ертегинен алынған. Автордың бул қатарларды пайдаланғандағы мақсети алты ай

атызда жүріп егин егип, зүрәтін алып оны қарыйдарларға сататуғын ұақытта салық уйымы хызметкерлериниң дийқанлардың писин құрытып атырғаны атап өтиледі.

Сондай-ақ Ө.Өтеулиевтиң «Ийесиз жердиң «ийеси» көп» атамасындағы фельетонының заголовкасы да материалдың тийкаргы мазмунын ашып берип тур. Мына мысалға да итибар қаратсақ: «Сезикли секирер» дегендей редакциямызға жоқарыдағыдай мазмунда жер даўын қозғап, биринши рет хат жазыўында көп мәни хәм сыр бар екен. Бунда «Сезикли секирер сөзи» мақал есапланады.

«Еркин Қарақалпақстан» газетасында журналист Батырбай Досжановтың «Ашшы ҳақыйқатлық... оны жасырып, аўырыўды асқындырғанша, тәўбе етип ҳақтан тилегенимиз мақул» атамасындағы фельетоны Бердақ шайырдың «Былырғыдан быйыл жаман. Қалай-қалай болды заман?!» атамасындағы қосық қатарлары менен басланады. Бундағы мақсет автор ғәрезсизликтиң дәслепки жылларындағы қыйын-қыстаў заманда адамлардың қайсы бағытты таңлаўы керек екенлигин билмей жүргенлигин тәрипләў ушын қолланылады. Және мысал, «Деген менен, мениң тийкаргы мақсетим айтпаса да белгили бул жағдайларды қайталап, жараларға дуз себиў емес». Бунда «жараға дуз себиў» дегенимиз гибербола есапланады. Яғный асыра сүўретләў арқалы ҳақыйқый ҳалатты сүўретлеп көрсетип бериў есапланады.

«Еркин Қарақалпақстан» газетасының 2001-жылғы 21-июль санында жәрияланған «Көзге көринбейтуғын қылыш (ямаса өзлерин жақсы көрсетиўге тырысатуғын адамлар)» атамасындағы фельетонында сөз ойынлары хәм қарақалпақ нақыл-мақалларынан көркемләў, сүўретләў қураллары сыпатында шеберлик пенен пайдаланылған. Мысалы: «Жаманнан жақсы туўады, айтса алтынға бергисиз, жақсыдан жаман туўады ыссы нанға алғысыз» бунда автор жақсы менен жаман адамды айырыў жүдә қыйын екенлигин түсиндириўге ҳәрекет еткен. Сондай-ақ, «Кимде-ким өзин «гуманист» яки «добрый» етип көрсетсе «адамгершилиқ» туўралы ақыл айтып, «инсап диянат халыққа, Ұатанға хызмете етиў» ҳаққында аўыз көпиртирип сөйлегенлердиң ҳақыйқый келбетин көпшилиқ көрип жүр» (Биз келтирип өткен қатарлардан яғный «гуманист», «добрый», «адамгершилиқ» сөзлери ирониялық көринисте берилген). Және мысаллар, «Қоңсы өзиниң бийләўәлиғының жаўыз «қоллары» менен қызды өлтирди», бул қатарда жаўыз «қоллары» деген сөз эпитет яғный аўыспалы мәнисте қолланған.

«Нөкис ҳақыйқаты» газетасының 1996-жыл 16-июль санында жәрияланған журналист Карам Оразов авторлығындағы «Теке тирес» атамасындағы фельетонда сатиралық қатарларды бериў ушын көркемләў қуралларының көплек қолланғаны байқалады. Мысалы, «Ойнақлаған бузаў от басады» (яғный нақыл-мақалдан пайдаланылған) деген газетамыздың усы жылғы №25 санында жәрияланған «Студент этирапындағы ойын» фельетонының қахарманы Бахтияр Қуўанышбеков тек отты басып ғана қоймастан, оны шашып та кетти (яғный бул жерде метафорадан кең түрде пайдаланылған). Және «Буны жалпақ тилде «информацияның сыртқа шығыўы» (утечка информация) делинеди. Декан өзи ойыннан шыққысы келмеди, болмаса хұжданы шыдамады ма, яки анық ашық аўызлығынан ба?» (Бул жерде сөздиң тартымлылығын тәминләў ушын метафорадан пайдаланылған). Журналист және теңеў ушын әжайып сөзлерди пайдаланыўды даўам етеди: «Бул не? Университет гладиаторлар мектебиме? Университет дийўалынан қанхорлардың шығыў аўыр. Бирақ ғәлети дипломлар бериўден адамларға, халыққа адамзатқа жеңил болмайды». Журналист Карам Оразовтың бир қатар фельетонларында көркемләў қуралларынан кең түрде пайдаланылғанын көриўге болады.

Карам Оразовтың «Самқал көликлер «шабыўылы» («Нөкис ҳақыйқаты» газетасы, 1992. 8-январь.) атамасындағы фельетонның заголовкасы әжайып таңланған. Қаламыз аймағындағы тозыўы жеткен автобуслардың жолда пиядаларды жыйнаў ушын жарысып атырғаны «шабыўыл» яғный гибербола менен берилген. Және мысаллар, «Ал қалғанлары болса адам тасыў ғана емес, ал қала көшелерине шығыўға болмайтуғын «шашылып» баратырған көликлер» (яғный бул қатарда «шашылып» деген сөз гибербола менен берилген). Мына қатарларға да итибар қаратайық: «Ал жұмыс лаўазымынан пайдаланып. «Қолымнан келеди, қонышымнан басаман» ның заманы емес, «Май айныса дуз саламыз, дуз айныса не саламыз?» Яғный бул қатарларда эпитеттен шеберлик пенен пайдаланылған. Және де «Ақшаның пуўы кимди болса да көтереди. Бирақ ондайларға тыйым салыўшы күшлер ҳәрекетке кириўи керек» (Ақшаның пуўы көтереди, бунда және гибербола қолланылған).

Жоқарыда атап өткенимиздей, фельетонды үлкен мектептен өткен, тәжирийбе арттырған, шеберлиги басым журналистлер ғана жаза алыўы, биз келтирген мысаллардан өз тастыйығын тур [5]. Себеби А.Халмуратов, Ө.Өтеулиев, К.Оразов киби шебер дәретиўши журналистлер өз дәўириниң машқалаларын фельетон көринисинде әжайып тәризде жарытып барған фельетонистлер болып табылады.

Соның менен бирге усылар қатарында журналистлик дәретиўшиликте өз орны хәм стилине ийе болған Пердегүл Хожамуратованы да келтирип өтсек болады. Соңғы жыллары оның авторлығындағы жәмийетлик турмыста жүз берген машқалаларды терең анализ еткен бир қанша мақалалары баспасөз бетлеринде жийи-жийи ушырасады. Мәселен, оның «Нөкис ҳақыйқаты» газетасының 1996-жыл 16-июль күнги санында жәрияланған «Сергизданлық» атамасындағы фельетонында да нақыл-мақаллардан утымлы пайдаланғанын көремиз. Мысалы: «Болар ис болды. Буйрықлар шығып кетти. «Шығысыға ийеси себепши болады» дегендей, қалған жағындағы бир ярым жылдан аслам ұақыттан берли даўам етип киятырған даўдың созылыўына Т.Алланиязованың өзи себепши болған. «Қорқақты көп куўсаң, батыр болады» деген емес пе?». (Қатарларда автор текстиң тәсиршеңлигин арттырыў ушын нақыллардан пайдаланған).

Жуўмақлап айтқанда, фельетонларды ҳәр тәреплеме анализлей отырып, әсиресе соңғы жылларда бул жанр республикамыз ғалаба хабар қуралларында жүдә кем сәўлеленип атырғанлығының гүўасы боламыз. Буның

баслы себебинин бири сыпатында төмендегилерди келтириўди лазым деп таптық: Жанрлардың гибридлесиўи, фельетон жанры орнын баса алатуғын таза жанрлардың пайда болыўы; Журналистлерди фельетон жанры талаптарын толық түрде орындай алыў жуўапкершилиги басып турғанлығы; Фельетоншылар мектебинин жоқ болып кетиўи, буның нәтийжесинде жас журналистлер арасында фельетон жанрын меңгерип алыў қәбилетинин кем екенлиги.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бобков А.К. Газетные жанры. –Иркутск. 2015. – С 48.
2. Журбина Е. Искусство фельетона. – М., Художественная литература, 1965. – С. 284.
3. Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка. – 4-е изд., испр. – М., 1977. – 316 с.
4. Шатуновский И. М. Сатиры грозное оружие // Книжное обозрение. – № 30. 24 июля 1981. – С. 8.
5. Марзияев Ж.К. Роль и место публицистических жанров в современной каракалпакской печати. // Вестник Челябинского государственного университета. № 6 (260) 2012. – Стр. 88-92.
6. Камалова Д.Э. Вопросы художественного мастерства в каракалпакских новеллах // International Journal of Central Asian studies (ISSN: 1226-4490). The International Association of Central Asian Studies. Korea University of International studies. Volume: 23. 2019. – С. 93-111.

Фельетон тайёрлашда журналистик маҳорат

Атажанов Ҳ.А., Марзияев Ж.К. Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада асосан фельетоннинг бадиий-публицистик жанр сифатида журналистика жанрлари орасида ўз ўрнига, услубига эга эканлиги таъкидланади. Шунингдек, жанрнинг ижтимоий ҳаётдаги аҳамияти исботлаб берилган. Фельетон тайёрлашда журналистик маҳорат масалалари таҳлилга тортилган. Мавзунини очиқ беришда ўтган асрнинг тўқсонинчи йилларидаги Қорақалпоғистон матбуотида ёритилган фельетонлар ҳар томонлама ўрганилган.

Таянч сўзлар: Фельетон, бадиий-публицистика, юмор, иллат, жанр, маҳорат.

Журналистское мастерство в подготовке фельетона

Атажанов Ҳ.А., Марзияев Ж.К. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье речь идёт об особенностях жанра фельетона в системе жанров журналистики. Для анализа и особенности жанра авторами проанализированы фельетоны, напечатанные в каракалпакской прессе 90-годы прошлого столетия.

Ключевые слова: Фельетон, художественная публицистика, юмор, болезнь, жанр, мастерство.

Journalistic skills in the preparation of the feuilleton

Atajanov H.A., Marziyev J.K. Karakalpak state University

Summary. The article suggests that the special place and stylistic features of the genre of feuilleton in the system of genres of journalism. In addition, special attention is paid to the social orientation of the genre. For a full analysis and interpretation of the genre features, the authors analyzed the feuilletons published in the Karakalpak press in the 90s of the last century.

Key words: Feuilleton, artistic journalism, humor, disease, genre, skill.

ДӘҮЛЕТМАММЕТ АЗАДЫНЫҢ “ЎАҒЗЫ-АЗАТ” ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ӨЗБЕК ТИЛИНДЕГИ АҶДАРМАСЫ ҲАҚҚЫНДА

Аллабаев Г.

Қаракалпақ мәмлекетлик университети

Дүнья әдебияттануында көркем аударма, аударма теориясы ҳам әмелияты, аударма мәселелери, онын улыўмафилологик мәселелери, көркем аудармада текстиң көркемлигин қайта жаратыў, тарийхый шығармалар аудармасында миллий колоритти сақлаў принциптери ҳам трансформация процесслерине айрықша итибар берилмекте. Соның ушын көркем аударма әдебиятта әдебий байланыслардың бир бағдары ретинде кең раўажланып келмекте. Көркем аударма бир көркем шығарманы еккинши бир халықтың өз ана тилинде оқыўы, шығарманың сол халықтың әдебияты менен теңдей өмир сүриўине имкан жаратады. Сонлықтан, биз бул мақаламызда XVIII әсир классикалық шайыры Мақтымқулы-Пырағының атасы шайыр Дәўлетмаммет Азадының «Ўағзы-азат» шығармасының өзбек тилине аударылыўы ҳам оны аударыўда аудармашының көркем шеберлиги мәселелери ҳаққында сөз етпекшимиз.

Түркмен классикалық шайыры Дәўлетмаммет Азады өзиниң шығармалары менен түркмен әдебий мийрасына үлкен үлес қосқан алым, шайыр. Оның дүньяға келген ўақыты ҳаққында түркмен алымлары тәрәпинен ҳәр қыйлы сәнелер айтылып келинмекте. Мәселен, шайырдың туўылған жылын алдыңғы мағлыўматлар бойынша 1700-жылда деп белгиленсе, ал түркмен алымы К.Атаевтың “XVIII әсир түркмен әдебияты” (Ашгабат, 2010) атлы оқыўлығында шайырдың шама менен 1695-жылда Этрек дәрәясының бойында, ҳәр түрли кәсиптен хабарлы болған Мақтымқулы Ёначы шаңарағында дүньяға келгенлиги айтылып өтиледі. Дәўлетмаммет Азады дәслепки билимди өз аўылында Нияз Салых деген адамның қолында тәрбияланып, саўат ашады. Ол мектеп-медресени тамамлағаннан кейин, дайыларының жәрдеми менен Хийўа медреселериниң биреўине оқыўға киреди. Азады бул жерде илим-билим алып, заманасының жетик алымы болып жетилиседі. Соның ушын рус алымы А.Н.Самойлович Түркменистанға келип, усы елдиң шайырларының шығармалары менен танысып, Азады ҳаққында мынадай пикирлерди билдирген: “...Түркменлердиң ҳәр түрли урыўларынан маған белгили болған шайырларының арасында Мақтымқулының атасының мәртебесине тең келетуғын адам жоқ” [1; 38] – деп жазған.

Азады тек ғана мектеп-медреседе алған билими менен шекленбей, ал ол қосымша бірқанша илимлерди үйренген. Шайыр араб-парс, ески шағатай тиллерин де жақсы өзлестирген, сол тиллерде жазылған кітаптарды оқып билген. Оның қосық қурылысы, логика, тәбиғишилик хәм басқа да илимлерден хабарлы болғанлығы хакқында мағлыұматлар сақланып қалған. Азадының өз қолы менен жазып қалдырған әдебий мийрасы хәзирги ўақытта Түркменистан Илимлер академиясы қолжазбалар қорында сақланбақта. Дәўлетмаммет Азадының тийкарығы қәсиби бала оқытыў болған. Шайыр сол дәўир түркмен турмысында даўам еткен сиясь-жәмийетлик, тарийхий ўақыяларға да қатнасып, елиниң күн-көриси, феодализм замандағы аўыр турмыс хакқында ойланып, ел-халкының азат турмысы, жақсы күн-көриси хакқында қайғырыў менен сол дәўирде Ханалы хан сыяқлы залымларға қарсы гүрес алып барады. Дәўлетмаммет Азадының шаңарағы хакқында айтып өтетугын болсак, оның Мухамметсапар, Абдылла, Мақтымқулы, Зубейда сыяқлы перзентлери болған. Бирақ, Мухамметсапар хәм Абдылла Шаўдыр ханның басшылығында Аўғаныстанға барғанда жолда қарақшылардың қолында қайтыс болған.

Дәўлетмаммет Азадының әдебий мийрасы жөнинде мағлыұматлар аз. Бирақ, оның бірқанша ғәззеллери, рубайылары хәм де “Хекаят-Жабыр Энсар”, “Беҳиштнама”, “Ўағзы-азат” сыяқлы шығармаларының бар экени хакқында айтылады. Шайыр өз дәретиўшилигинде Шығыс әдебиятының әдебий дәстүрлерин даўам еткен хәм оларды раўажландырған. Шайыр дәретиўшилигинде әсиресе Абылқасым Фердәўсийдин, Низамий Генжаўийдин, Сағдый Шийразыйдын, Абдырахман Жамийдин, Алишер Наўайының әдебий тәсириниң бар экени сезиледи.

XVIII әсир түркмен әдебияты тийкарынан Дәўлетмаммет Азады дәретиўшилиги менен басланады. “Ўағзы-азат” шығармасы болса, сол дәўирдеги ең биринши кітаптардан бири болып, онда шайырдың сиясь-жәмийетлик, илимий, философиялық көзкараслары сәўлелендирилген. Кітапта шайырдың мәмлекет хәм хәкимлер, илим хәм алымлар, әдеп-икрамлылық, қайыр-сахаўат, пақыр-пуқаралар, дәрўишлер хакқындағы көзкараслары, соның менен бирге үгит-нәсиятлық пикирлери рәң-бәрең көринисте баян етилген. Шайырдың бул шығармасының 1167 - хижрий жылында, яғный, 1753–1754- миладий жылда жазылғанлығы хакқында мағлыұматлар кітаптың өзінде келтирилген.

Дәўлетмаммет Азадының “Ўағзы-азат” шығармасы дүньяның көплеген тиллерине, соның ишинде түркий тиллерге де көркем аўдарма исленди. Мәселен, ғарезсизлик дәўирине келип бул шығарма 2018-жылда өзбек тилине көркем аўдарма исленди. Шығарманы белгили алым Баҳадыр Каримов өзбек тилине аўдарып, “Ўзбекистон” баспасынан 2000 нускада баспадан шығарды. Шығарманы өзбек тилине аўдарыўда Баҳадыр Каримовтың дәретиўшилиқ шеберлигин айрықша атап өтиўге болады. Аўдармашы алым Ғайбулла Саломов: “Көрем шығармалар аўдармасының баслы характерлеринен бири, ол хакыйқый жақсы нәрседен тәсирлениўден басқа да, айрықша, эстетикалық сезимди раўажландырыўға, жақсы нәрсе хакқында түсиник тарқатыўға хизмет етеди” [2; 11] – деп жазады. Сонлықтан, усы орында айтып өтиў керек болған нәрсе аўдарма процесиндеги ең курамалы хәм өзине тән жуўапкершилиқ, жетик дәретиўшилиқ тәжрийбе талап ететугын процеслерден бири – қосық қатарларын көркем аўдарма ислеў болып табылады. Сонлықтан аўдармашы “Ўағзы-азат” шығармасының да қосық формасында жазылғанлығына қарамастан, оның қыйыншылықларын есапқа алмастан қол урып, шығарманы өзбек оқыўшыларына өз ана тиллеринде оқыў ушын ҳәрекет еткен дәретиўши Баҳадир Карим де бул шығарманы аўдарыўда шеберлик көрсеткени көзге тасланады. Аўдармашы шығарманың өзбекше аўдармасында оригиналдың өзине тән тарихый хәм миллий дәўир колоритин бериўде тийкарынан тарихыйлық, тарихый-стильге масластырыў, заманағәйлестириў, фонетикалық принциптерден өнимли пайдаланғанын айрықша атап өтиўге болады. Шығарма мәснаўий қосық формасында - еки қатарлы көринисте жазылған. Аўдармада да шығарманың бул қосық формасы сақланған. Соның ушын белгили аўдармашы Э.Очилов: “Поэзиялық шығармалардың аўдармасына қол урған аўдармашы ең әўел, тексттиң оригиналына ылайық өлшем таўыўы керек. Кейин ала мүнәсип уйкас, хаўазлы реди́ф излейди, көркем өнерлерди қайта жаратыў жолларын изертлейди. Себеби, поэзиялық аўдармада мазмунды сәўлелендириўдиң өзи жеткили емес, қосықтың еркинлиги, хаўазы, хаўазлылығы, көркем күши хәм тәсиршеңлигин тәмийнлеў ушын формалық куралларын да сақлаў талап етиледі” [3; 65] – деп белгилегени сыяқлы дәретиўши Б.Карим аўдармасында да усындай қәсийеттиң көзге тасланатугынын айрықша атап өтиў орынлы.

Дәўлетмаммет Азадының “Ўағзы-азат” шығармасының “Кирисиў” бөлими Аллатаалаға мүрәжат пенен басланады. Өзбекше аўдармада да усындай мүрәжжат формасы сақланған. Мәселен:

Чексиз олқиш ул Худойи акбарга, Турли-турли неъматин ёйди ерга.	Ер юзини боғу гулзор айлади, Сайрати́б булбулларин зор айлади.
Бу оламини бизга дастурхон этиб, Сочди бор неъматларин алвон этиб.	Боғларда гул япроғи рангдор бўлди, Шохалар хам барг ёзиб, гулзор бўлди [4; 3].

деген қосық қатарларында аўдармашы текстти сөзбе-сөз хәм еркин аўдарма көринисинде мазмунлық жақтан көркем аўдарма ислегени көзге тасланады. Усы орында шығарманың өзбек тилиндеги аўдармасында фонетикалық принциптердиң басшылыққа алынғанын айтып өтиў орынлы деп есаплаймыз. Мәселен, қосықта уйкас болып келген “Худойи акбарга”, “ёйди ерга” сөзлери фонетикалық өзгерис пенен аўдарма исленген. Яғный, шығарманың оригиналында “Hudaýy-ekbere”, “ýaýdy ýere” көринисинде келтирилген. Усы орында түркмен тилиндеги “а, ы” даўысының өзбекше “о, и” даўысларына, ал екінши сөзлерде “а” даўысының болса “о” даўысына фонетикалық өзгерис пайда етгенин гүзетемиз. Оригиналында:

Hamdy-bihet Ol Hudaýy-ekbere, Dürli-dürli nygmatyn ýaýdy ýere.	Çün mysaly bagy-gülzar eýledi, Saýradyp bilbillerin zar eýledi.
---	--

Uşbu älemi bize bir han edip, Serdi bu nygmatlaryn elwan edip.	Reñme-reñ boldy güli-bagy hemme, Gunçalandy surhy-ýapragy hemme [5; 3]
---	---

- деп, келтириледі.

Аудармада аудармашының тарихыйлық принцине таянып, шығарманы көркем аударма ислегенин де мына қатарларда көріуге болады.

Ушбу назм тарихини сўрасанг гар яна, Минг бир юз олтмиш етти эрди сана	Бу китоб учун на деб сўрасанг от, Қўйдилар номини анинг “Ваъзи Озод” [4; 258]
---	--

Бул қосық қатарларында шайыр өзінің шығармасының 1167-хижрий жылында, яғни, 1753–1754-миләдий жылында жазғаны хақында айтады. Соның менен бирге шайыр өзінің шығармасына қандай ат қойғанлығы хақында да мағлыұмат беріп өтеді. Бул мағлыұматлар шығарманың түркмен тилиндеги оригиналында:

Ūşbu nazm içre eger sorsaň sene, Mün yüz altmış ýedi erdi, bilsene!	Bu kitap ismin nedir diýip sorsaň at, Goýdular adyn munuň “Wagzy-Azad” [5; 255].
--	---

деген көринисте жазылған. Мине, мысаллардың екеуін салыстырып қарағанымызда аударма вариантта көп бир өзгеристің яки түсиніксиз сөзлердің өзі жоқ деп айта аламыз. Аудармашы барынша қосық текстінің оригиналлығын сақтауға хәрекет еткен. Яғни, оригиналдығы анықлық, логикалық ізбе-излік өзбек тилинде дурыс баян етилген.

Улыұма алғанда ұғит-нәсият темасында жазылған Дәўлетмаммет Азадының “Ўағзы-азат” шығармасының туысқан халықлар тилине көркем аударма ислениуи бул биринши нәўбетте түркий тиллериниң хәм әдебиятының бир-бирине жүдә жакын екенин белгилесе, екиншиден, ғәрезсизлик дәўири өзбек-түркмен әдебий байланысларының аударма бағдарында раўжланыуының жаңа басқышларын пайда етеді. Бул дидактикалық шығарманың аудармасы түркий халықлар әдебиятының раўажланыуында үлкен әхмийетке ийе.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ataýew K. XVIII asyr türkmen edebiýaty. – Aşgabat, 2010.
2. Саломов Ғ. Адабий анъана ва бадий таржима. – Т.: “Фан”, 1980.
3. Очилов Э. Бадий таржима масалалари (ўқув қўлланма). – Т.: 2014.
4. Давлатмаммад Озодий. Вағзи Озод. Туркман тилидан таржима қилган Баҳодир Карим. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2018.
5. Döwletmämmet Azady. Wagzy-Azad. Aşgabat, 2011.
6. Gaylieva O. [Couplet artistic structure in Turkish poetry and their typology \(as an example of Uzbek, Turkmen, Karakalpak lyrics\)](#). ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies. 2020. P. 59-65

Дәўлетмаммет Азадының “Ўағзы-азат” шығармасының өзбек тилиндеги аудармасы хақында
Аллабаев Г. Каракалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Бул мақалада түркмен классикалық шайыры Дәўлетмаммет Азадының “Ўағзы-азат” шығармасының өзбек тилиндеги көркем аудармасы хәм онда аудармашының көркем шеберлиги хақында сөз етиледі.

Таяныш сөзлер: аударма, әдебий байланыс, фонетикалық принцип, поэзия, көркем форма, мәснәуий

*О переводе произведения Давлатмаммада Азоди «Ваази-Азод» на узбекский язык
Аллабаев Г. Каракалпакский государственный университет*

Резюме. В статье освещаются особенности мастерство художественного перевода произведения туркменского поэта Давлетмаммада Озодий “Вағзи – Азод” на Язбекский язык. Отмечается, что переводчик сумел сохранить и преждать особенности оригинала.

Калит сўзлар: таржима, адабий алоқа, фонетик тамойил, поэзия, бадий шакл, маснавий

*On the translation of the work of Davlatmammad Azodi "Vaazi-Azod" into Uzbek
Allabaev G. Karakalpak State University*

Summary. The article highlights the features of the artistic translation of the work of the Turksen poet Davletmamad Ozadiy “Vagzi - Azod” into the Yazbek language. It is noted that the translator managed to preserve and anticipate the peculiarities.

Key words: translation, literary connection, phonetical principle, poetry, art form, two-line poem.

UDK: 81'44

QARAQALPAQ XALÍQ AYTÍSLARÍ TILINDEGI SOMATIKALÍQ FRAZEOLIZMLERDÍŇ KONCEPTUALLÍQ ANALIZI

Nasirova A. P.

Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti

Búgingi kúnde xalqımızdın ruwxıy-mádeniy gáziynesi – tilimizdi izertlewdiń sheńberi keńeyip atır. Til tábiyatına tereń súngip, hár tárepleme qarastırw, tillik birliklerdiń xarakterin táriyplew – lingvokulturologiya, etnolingvistika, pragmlingvistika hám t.b. ilim tarawlarınń izertlew obyektine aylandı. Lingvistikanıń bir tarawı sıpatında rawajlanıp atırǵan lingvokulturologiyanıń negizgi wazıypalarına álemniń tillik kartinasındaǵı xalıqtıń milliy-mádeniy ózgesheliklerin, sóz mazmunındaǵı mádeniy mánilerdi anıqlaw, olardı tillik hám mádeniy subyekttiń kognitivlik sanası menen tıǵız baylanista qarastırw kiredi. Sonıń menen birge, bul ilim tarawınıń negizgi obyektı – adamnıń dúnyatanımındaǵı haqıyqat dúnya kartinasınıń qalay qalıpleskenin, zatlar menen qubılıslardıń kúndelikli ómir

tájiriybesinde qollanılıwınıń, mádeniy turaqlılıqqa iye bolıwınıń, qanday da bir qunlılıǵı menen ózgesheleniwiniń hám olardı qollanıwınıń salt-dástúrge, úrp-ádetke aylanıwınıń sebeplerin anıqlaw.

Frazeologizmler tildiń sózlik quramında ayrıqsha birlikler esaplanadı. Hárqanday tildiń frazeologiyalıq qatlamı – sol xalıqtıń milliy ruwxıyatı, qádiriyatı menen birge onıń uzaq hám jaqın ótmishindegi bolıp ótken waqıyalar, dástúrlık ózgeshelikleri, milliy sana-sezimi, psixologiyasına qatnaslı ayırmaslıqlardı kórsetedi. Olarda xalıqtıń ásirler boyı payda etken, jıynaǵan ushqır qıyallarınıń, danalıǵınıń, sóz dóretiwshiliginiń ájayıp úlgileri jatır. Frazeologizmler óziniń emociionallıq-ekspressivlik tásiriligi menen basqa til birliklerinen, kórkemlew qurallarınan ayrılıp turadı. Sonday-aq, álemnıń tillik kartinasın, xalıqtıń milliy-mádeniy sanasın kórsetetuǵın til birliǵi sıpatına frazeologizmler júdá áhmiyetli xızmet atqaradı.

Qaraqalpaq xalqınıń etnikalıq individuallıǵın, dúnyatanımlıq ózgesheligin kórsetetuǵın xalıq awızeki dóretpeleriniń biri – aytısar esaplanadı. Aytıs xalıq ómirin súwretleytuǵın kórkem ádebiyat tarawınıń biri. Onnan xalıqtıń quwanışı, qayǵısı, xojalıq turmısı, mádeniy dárejesi hám úrp-ádetleri óz sáwleleniwiniń tapqan. Sonday-aq, jámiyetlik hám jeke adamlardıń qarım-qatnasları da, zamanına ılayıq en jayǵan tartıslarınıń formaları da kórinedi. Qaraqalpaq xalıq aytısarında frazeologizmler júdá ónimli qollanılgan. Solardıń ishinde somatikalıq frazeologizmler ayrıqsha orındı iyeleydi. Sonlıqtan, biz qaraqalpaq xalıq aytısarında qollanılgan somatikalıq frazeologizmlerge konceptuallıq analiz jasawdı maqul kórdik.

Koncept tillik maǵlıwmatlardı kodlaytuǵın, olardı reprezentaciyalaytuǵın, transformaciyalaytuǵın tillik tańbalar jıynaǵı sıpatında tán alıngan. Ol til biliminiń antropotsentristlik paradigması hám kognitiv-pragmatikalıq metodologiya menen baylanıslı bolıp, adamnıń tekstlerde sáwlelendiren dúnyaqarası, intellektual hám aqlıy sıpatların bildiriw ushın “diskurs”, “dúnyanıń kartinası” sıyaqlı túsiniqler menen birge qollanıladı. Házirgi dáwir lingvistikasında “koncept” ataması dúnya haqqındaǵı bilimlerde, túsiniqlerde kognitiv semantika kózqarasınan bildiriwiniń bir forması sıpatında qaraladı. Bul terminniń maqseti – til hám mádeniyat arasındaǵı baylanıslıqlıq kórsetiw hám olardı insan dúnyatanımı háreketleri menen sáykeslestiriwden ibarat. “Til hám mádeniyatnıń iyesi esaplangan adam belgili konceptiyalardıń sheńberlerinde, ortalıǵında jasaydı. Koncept – bul uǵım, túsiniq mánislerin qamtısa da, bul hár qanday millettin bir bólegi, onıń wákiliniń de dúnyanı ańlawı, tanıwındaǵı bahalıqlıq qádiriyatlıq salmaǵın kórsetetuǵın tillik birlik” [1, 54]. Demek, somatikalıq frazeologizmlerde de belgili tirek sózler dógerindegi mánilik bildiriliwler ózine tán milliy konceptlik sıpatqa iye boladı. Somatikalıq frazeologizmlerde koncept turaqlasıp, xalıq sanasında qalıplesip baradı. Ásirese, xalıq aytısarları tilinde ónimli qollanılgan *bas*, *kóz*, *qulaq*, *til*, *awız*, *qol* sıyaqlı frazeologizmler quramındaǵı tirek sózler konceptuallıq tábiyatına iye.

Konceptler de insannıń individual sanasında hám jámiyetlik sanada ómir súredi. Oylaw hám tájiriye hám jámáátlik, hám individual boladı. Sonıń ushın, konceptlerdi de individual hám jámáátlik konceptler dep bólip qaraw múmkin. Frazeologizmler quramında keletuǵın koncept sózlerdi jámáátlik konceptler qatarına kirgiziwdi maqul kórdik. Sebebi, jeke avtorlıq turaqlı sóz dizbeklerine qaraǵanda, ulıwma xalıqlıq frazeologizmler kópshilikti quraydı hám xalıq tilinde kóbirek jumsaladı. Adamzattıń átirapta bolıp atırǵan háreketler, ózgerisler, qubılıslardı esitiwi, kóriwi, tıńlawı, ańlawı dene músheleri arqalı ámelge asadı. Adam dene músheleriniń ishinde “bas” sózinen jasalgan somatikalıq frazeologizmler kópshilikti quraydı. “Bas sózi – aqlı-oy, sana, danalıq, birinshilik, joqarılıq, ústemlik, ulıwma adamdı basqarıwshı kúsh sıpatındaǵı mánini ańlatadı. Sonıń menen birge, bul frazeologizmlerde xalıqtıń salt-dástúri, turmıs-tirishiligi, qorshaǵan ortalıqtı tanıw, ańlaw, biliw túsiniǵı, xalıqlıq qádiriyat, mentalitet ózgesheligin de qamtıydı” [1, 56]. Sonday-aq, *ǵamxorlıq etiw*, *jámlesiw*, *qayǵırıw*, *qıynalıw*, *ókiniw*, *qorqıw* mánilerinde bildiredi. Qaraqalpaq xalıq aytısarında bas konceptine baylanıslı tómendegidey frazeologizmler qollanılgan:

Úylenseń keter me dáwletin tayıp./ *Jalǵız basıń* ele júrgen usaysań [5, 371]. Mámbet tóre *bas bolıp*, keledi qol./ Kópligi qoldıń kelse qazılar jol [5, 333]. Awıldan úlken kisi kelmek túwe./ *Basınnan asırmaıman* qızdıń sózin [5, 275]. Mal jıyıp baymaq qıyın emes ǵoy./ *Baxıt qonsa* er jigittiń *basına* [5, 279]. Qosshımnıń aqlı pütün, bardı esi./ Qaytar izine, *basına tiyse* tisi [5, 336]. *Jalǵız bas* – ele boydaq yaki turmıs shıqpaǵanlıqtı, shańaraq qurmaǵanlıqtı ańlatadı, *bas bolıp* – bassılıq etti, aldınǵı qatarda júrdi, *basınan asırmaw* – bassınıw, mise tutpaw, heshkimge óz haqısın jiberme, *basına baxıt qondı* – jaqsılıq darıdı, ármanına jetti, *basına tiyiw* – ókiniw, pushayman bolıw mánilerinde jumsalgan.

“Kóz” koncepti menen baylanıslı frazeologizmler de kópshilikti quraydı. İnsan obyektiv dúnyanı eń birinshi kózi menen kóredi hám qabıl etedi. Kózi menen kórgen waqıya-hádiyselerdi sanasında analiz etedi. “Kóz” lekseması, tiykarınan, *kóriw*, *qaraw*, *kewil bóliw*, *dıqqat awdarıw*, *názer salıw* sıyaqlı mánilerde kóbirek qollanıladı. Bunnan basqa da *tekseriw*, *baqlaw*, *eslew*, *maqset etiw*, *eleslew*, *kútiw*, *saǵınıw*, *quwanıw*, *joytıw*, *aldaw*, *háwes etiw* mánilerinde jumsaladı. Sonday-aq, *qaramaw*, *mensinbew*, *jaqtırmaw*, *jek kóriw*, *qáhárlewiw*, *kóz tiyiw* sıyaqlı unamsız semalardı da ańlatıwda “kóz” tirek sózi arqalı jasalgan frazeologizmler jiyi qollanıladı.

Kórinipsiz kózge, shıǵıpsız júzge [5, 278]. Úyimde Suńqar degen eki iytım bar./ Bermeymen sendey qızǵa *kózim* qıyıp [5, 275]. Kóringenge *kóz salıp* ne qılayın [5, 339]. *Kózge kóriniw* – el jurtqa tanılıw, ataǵı shıǵıw; qatarǵa qosılıw, *kózi qıymadı* – qızǵandı, bergisi kelmedi, *kóz salıw* – qaradı, kewil qoydı; dámetti mánilerinde qollanılgan.

“Qulaq” adam múshesi, tiykarınan, adamnıń esitiwi, tıńlawı, xabardar bolıwı hám aytqanın qılıw sıyaqlı mánilerde ónimli jumsaladı. İnsan qulaq arqalı dúnyadaǵı hár túrli dawıslardı esitedi, esitiw arqalı dúnyanı qabıl etedi. “Qulaq” koncepti arqalı *umıtpaw*, *kóp sóylew*, *qattı dawıs penen sóylew*, *ráhátleniw*, *eskertiw* sıyaqlı mániler de bildiriledi.

Men bereyin buǵan pisent./ *Qulaq sal* sózime meniń [5, 314]. Jaqsı ma kóriginı kórgenim joq./ Sóz aytıp *qulaǵımdı túrgenim joq* [5, 342]. Ústime kiysem de bunday góneni./ *Qulaqqa almayman* “jarlı” degendi [5, 279]. *Qulaq saldı* – tıńlap otırdı; aytqanın qıldı, *qulaǵın túrmew* – tıńlamaw; úmitlenbew, dámelenbew mánilerinde jumsalgan.

Qulaqqa almaw frazeologizmi “moyınlamaw”, “mensinbew” mánilerinde qollanılğan bolıp, xalıq aytısları tilinde ǵana ushırasadı.

Insannıń obyektiv dúnyanı, álemdi tanıwı til arqalı ámelge asırıladı. İnsan til arqalı pikir júritedi, dúnyatanımın hám ishki sezimlerin bayan etedi. Til – adamlar arasında qarım-qatnas jasaw quralı. Tilsiz xalıqtıń, jámiyettiń ómir súriwi múmkin emes. Sonıń menen birge, hár qanday til adamzat jámiyetiniń, onıń mádeniyatınıń rawajlanıw deregi bolıp esaplanadı. Úlıwma xalıqlıq mádeniyat til arqalı áwladtan-áwladqa jetkeriledi. Dúnyanıń insan sanasında sáwlelengen obrazı tilde óz kórinisin tabadı. Sonlıqtan, frazeologizmler quramında “til” koncepti ayırıqsha áhmiyetke iye. “Til” tirek sózi *sóylew, pikirdi bayan etiw, túsiniw, úyreniw, kóniw, óz ara pikir alısw* mánilerinde jıyı qollanıladı. *Sóylemew, sóyley almaw, túsınbew* bolımsızlıq mánlerdi de ańlatadı. Sonday-aq, *sózge sheber, dilwar* sıyaqlı unamlı mánide jumsalıwı menen birge, *kóp sóyleytuǵın, urısqaq* unamsız mánilerinde de qollanıladı.

Sóz tabalmaǵan jigitler, *Tili shıqqay* lal boladı [5, 326]. Sózge júyrik, *tilge sheshen* bolǵanlıqtan, *Bizdi xalqımız Sıdıq qayqı dep ataǵan* [5, 297]. Sizden ádep, bizden juwap, *Til qayırıwın berin juwap* [5, 319]. *Tili shıqqaw* – sóz aytı almaw, *tilge sheshen* – sózge sheber, *dilwar, til qayırıw* – aytqanın islemey, sózin qaytarıw mánilerinde qollanılğan. “Til qayırıw” frazeologizmi aytıslar tilinde ǵana ushırasadı, al házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde derlik jumsalmaydı.

“Awız” lekseması arqalı jasalǵan somatikalıq frazeologizmler de kópshilikti quraydı. Adamnıń sóylew aǵzalarından biri esaplangan “awız” koncepti *sóylew* mánisinde kóbirek qollanıladı. Sonday-aq, *hayran qalıw, kóp sóylew, wádelesiw, awqattan dám tatıw, quwanıw, maqtaw, maqtanıw, aldaw, aldanıw, sır saqlaw, sırın biliw, qapa bolıw* mánilerinde de jumsaladı.

Dep aytqanda *qaldı awızın ashıp* [5, 358]. *Awızına kelgen sózin qaytarmaydı*, *Kishe, tóbesine ur otın menen* [5, 275]. Bir maydan eglen! *Bir awız sózim bar* [5, 282]. Ózin baytaldan kelip, *Ayǵırǵa awız salayın* deyseń [5, 283]. Pay, mina zańǵardıń *awızın tasın ay* [5, 294]. Sóz sózden ashılar, *Awızdan dúrler shashılar* [5, 320]. *Awızın ashıp qaldı* – hayran boldı, tańlandı, *awızına kelgen sózin qaytarmaw* – ne bolsa, sonı sandıraqlaw, *bir awız* – azǵana, qısqa, *awız salıw* – táp beriw, urısw, *awız tas* – sóylemew, úndemew, *awızdan dúrler shashılıw* – sóylew mánilerinde jumsalǵan.

“Qol” koncepti arqalı jasalǵan somatikalıq frazeologizmler de xalqımız tilinde kópshilikti quraydı. Sebebi, qol tek ǵana adam múshesi bolıp qoymastan, *miynet, sheberlik, bilim* sıyaqlı kóplegen mánilerdi bildiredi. Xalqımız burınnan kishkene waqtınan baslap qızlardıń on barmaǵın ónerli etip tárbiyalagan. Er balalarǵa ustashılıq sıyaqlı óner túrlerin úyretken. “Qol” koncepti arqalı *sálemlesiw, járdemlesiw, uqıplıq, saqıylıq, kúsh-qúdiret* sıyaqlı mánilerde kóbirek jumsalǵan. Sonday-aq, nan sındırǵanda eki qollap sındırıw, jası úlkenler menen sálemleskende eki qollap sálemlesiw, kelinler tabaq alǵanda da eki qollap tabaq alıwı – bulardıń hámmesi xalqımızdın erteden kiyatırǵan milliy qádiriýatlarına sadıqlıqtıń bir kórinisi esaplanadı.

Aspanda bir aylar bar, *Sozsam qolum jetpeydi* [5, 273]. Bolasız qoyan soysa, qoy soyǵanday, *Kórinbes qoli ashıq, tókpe sende* [5, 350]. Qımalı qollar shay bergende, *Qol qawsırıp aldıq* [5, 282]. Bir-eki awız toylarda aytqanım joq, *Qol bergen* Qıdır ata, ózin qolla [5, 278]. *Qolın jayıp* bizlerden bir tilerseń [5, 334]. Irkilmesten joǵa túsip keteyin, *Qol qaǵısw*, birin menen dos bolsam [5, 279]. *Qoli jetpeydi* – kúsh-qúdireti joq, *qoli ashıq* – saqıy, peyili keń mánilerin ańlatadı. *Qol qawsırıp* turaqlı sóz dizbegi xalıq tilinde kóbinese *hesh nárse islemey, bos otırıw* mánisinde qollanılardı, aytıs tilinde bolsa, *sıylap, húrmet kórsetti* mánisinde jumsalıp tur. *Qol berdi* – járdemlesti, kómeklesti, *qolın jayıw* – tileniw, soranıw mánilerinde qollanılǵan. *Qolın qaqtı* frazeologizmi xalıq tilinde *bir nárседен qurı qaldırdı, qapa qıldı* mánisinde jumsalsa, aytıs tilinde bolsa, *jolına tosqınlıq etpedi, aytqanın isledi* mánisinde qollanılıp tur.

Juwmaqlap aytqanda, koncept xalıq mádeniyatı hám mentaliteti menen baylanıslı, sonıń ushın ol quramalı dúziliske iye. Sonday-aq, ol mádeniyat, sana hám til tarawındaǵı ilimiy kózqaraslardı birlestiretuǵın birlik. Konceptler jámiyetlik tillik sanada áhmiyetli orındı iyeleydi. Hár bir tilde milliy konceptler hám basqa tillerde bar bolǵan, biraq hár túrli mánilerdi ańlatatuǵın konceptler bar. Sonıń ushın da olardı arnawlı úyreniw zárúr dep esaplaymız.

ÁDEBIYATLAR

1. Бекниязов Б.К. Қарақалпақстан қазақлары тилиндегі соматикалық фразеологизмлердің лингвомәдени анализі: Филол. ғил. филос. докт. (PhD) ... дисс. – Нөкис, 2021.
2. Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии. Учебное пособие – Москва, 2009.
3. Кеңесбаев С. Қазақ тилинің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977.
4. Керімбаев Е.А. Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құрамымен этнолингвистикалық сипаты: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2003.
5. Қарақалпақ фольклоры. 94-95 томлар. Нөкис «Илим» 2015.
6. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие – Москва, 2001.
7. Пахратдинов К, Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлігі. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 2018.
8. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. – Toshkent, «Tafakkur qanoti», 2014.

Qoraqalpoq xalq aytishlari tilidagi somatik frazeologizmlarning konseptual tahlili
Nasirova A. P. *Qoraqalpoq davlat universiteti*

Rezyume: Maqolada qoraqalpoq xalq aytishlari tilidagi somatik frazeologizmlar konseptual tahlil qilingan bo‘lib, ularning tarkibidagi konsept so‘zlarning ma‘nolari tadqiq qilingan.

Tayanch so‘zlar: til va madaniyat, olamning lisoniy manzarasi, qoraqalpoq xalq aytishlari, somatik frazeologizmlar, konsept, konseptual tahlil.

Концептуальный анализ соматических фразеологизмов в языке каракалпакских народных айтисов
Насырова А. П. *Каракалпакский государственный университет*

Резюме: В статье проведен концептуальный анализ соматических фразеологизмов в языке каракалпакских народных айтисов, исследованы значения содержащихся в них концептуальных слов.

Ключевые слова: язык и культура, языковая картина мира, каракалпакские народные айтысы, соматические фразеологизмы, концепт, концептуальный анализ.

Conceptual analysis of somatic phraseologisms in the language of karakalpak folk "aitys"

Nasirova A. P. Karakalpak state university

Resume: The article provides a conceptual analysis of somatic phraseological units in the language of the karakalpak "aitys", the meanings of conceptual words contained in them are investigated.

Key words: language and culture, linguistic picture of the world, karakalpak folk "aitys", somatic phraseological units, concept, conceptual analysis.

«QISASI RABG'UZIY»NING JANRIY TARKIBI

Kurbaniyazov M. A.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Rabg'uziyning «Qisasi Rabg'uziy» asarida bir qancha janrlar uchraydi. Ushbu janrlar hajman har xil bo'lsa-da, asar badiiyatini ta'minlashda ularning har biri muhim ahamiyat kasb etadi. «Qisasi Rabg'uziy» tarkibidagi qissa va hikoyat janridan boshqalarini shartli ravishda «kichik janrlar» degan nom bilan atar ekanmiz, mazkur janrlarning «Qisasi Rabg'uziy»dagi hikoyat janriga munosabatlari haqida aytib o'tamiz. Chunki mazkur janrlar hikoyatda ilgari surilgan g'oyalarni ochishga va maqsadni aniqlashtirishga xizmat qiladi. Jumladan, yuqorida aytib o'tilgan kichik janrlardan «savol-javob» ko'proq hikoyat maqsadini va hikoyat qahramonlarining vazifasini aniqlashtirishga qaratilgani uchun, shu janrga oid ayrim mulohazalarimizni o'rta tashlaymiz.

Rabg'uziy bu asariga o'zbek mumtoz adabiyotida yoki turkiy adabiyotda o'zigacha uchramaydigan latifa, foyda, savol-javob, naql, hikmat, bashorat, munajat kabi bir qator janrlarni olib kirdi. Biz bu parchalarni adabiy janrlar deb ataymiz va kelgusida «Qisasi Rabg'uziy» tarkibidagi bu janrlar maxsus tadqiq qilinishi kerak, deb hisoblaymiz. Ana shunda mazkur adabiy janrlarning qissalar tarkibidagi o'rniga oydinlik kiritiladi, qissalar ishonchli manbalar sifatida o'rganiladi. Ushbu janrlarni Rabg'uziy mazkur asariga qaysi manbalardan olib kiritgani to'g'risida biron ma'lumotga ega emasmiz. Bizningcha, ayrim janrlar, masalan, savol-javoblar, she'riy janrlarning hammasi Rabg'uziyning o'z ijodi.

She'riy janrlar Rabg'uziyning etuk shoir ekanligidan dalolat bersa, savol-javoblar har bir voqea yoki hodisa, detallar to'g'risida kitobxonda noaniqlikka o'rin qoldirmaslik uchun asarga olib kiritilgan va Rabg'uziy aksariyat kichik janrlarni boshqa manbalardan olgan. Shu bilan birga, ta'kidlash kerakki, Rabg'uziygacha bo'lgan turkiy adabiyotda hikoyat, rivoyat janrlari bor. Ammo latifa, foyda, savol-javob singari janrlar turkiy adabiyotda Rabg'uziygacha uchramagani uchun, bu janrlardan asarda istifoda etishda Rabg'uziy qaysi manbalarga tayangani noma'lum, u bu haqda biron so'z aytmaydi. Biz quyida Rabg'uziy istifoda etgan bu janrlarning paydo bo'lishini qissalar tarkibidagi vazifasidan kelib chiqqan holda baholaymiz. Asarda «savol-javob» har bir qissa tarkibida mavjud bo'lib, bir necha marta qo'llanadi. «Savol-javob»ning maqsadi va vazifasi, aksariyat holatlarda, ma'lum voqeani, musulmonlik qoidalari va udumlarini insoniyat hayotiga tatbiq qilish yoki ularni cheklash, ularning tatbiq etilishi yoki ta'qiqlanishiga asos bo'lgan omillar, voqealar tizimiga aniqlik kiritish, kitobxonda o'z davrida ham, bugungi kunda ham savolga o'rin qoldirmaslikka harakat qilish (1-jild, 22-25-103-sahifalar) kabilardan iboratdir. Misol tariqasida yana asardagi «Qissai Yusuf Siddiq alayhissalom» qissasi va uning tarkibidagi kichik janrlarga e'tibor beraylik.

Rabg'uziy Sharq adabiyotida Yusuf haqidagi barcha manbalarni puxta o'rgangani, Yusufning ma'lum bir jihatlari yoritilgan deyarli aksariyat manbalarni sinchiklab o'rgangani ana shu kichik janrlar orqali ayon bo'ladi. Ayni paytda, Rabg'uziy Yusuf qissasining asardagi boshqa qissalardan «telimrak (ya'ni ko'proq – M.K.), foydasi ukushrak... ul yo'ldin «Ahsan ul-qasas» temak» ekanini dalillaydi [1, 100]. Zotan, Rabg'uziy Yusuf alayhissalom qissasini yozish jarayonida bu syujetning manbalarini o'rgangan va mazkur qissaning nihoyatda ko'p variantlari borligini e'tirof etgan. Rabg'uziygacha turkiy tilda va fors-tojik tilida yaratilgan Yusuf qissalari va «Yusuf va Zulayho» dostonlari haqida ma'lumotlar berilgan [2, 422]. Qolaversa, Sharq adabiyotida Yusuf syujeti asosida yaratilgan qissa va dostonlar haqida ma'lumot beradigan tadqiqotlar bor [3, 18]. H.Safarovanning bu kitobida «Qissai Yusuf Siddiq alayhissalom» tarkibidagi janrlar qatorida, hikoyatlar ham tahlil qilingan. U to'qqiz hikoyatga ta'rif berar ekan, bu janrning o'ziga xos qonuniyatlarini, qissa tarkibidagi vazifasini alohida-alohida bayon qiladi.

Bizningcha, nafaqat «Qissai Yusuf Siddiq alayhissalom»da, qolaversa, hamma qissalardagi hikoyatlar ham qissalarning umumiy mazmunidan va qissa qahramonining biron qirrasidan ajralmagan, balki qissa qahramonining biron qirrasini ochishga xizmat qiladi. Biz bu hikoyatlarning maqsadini o'z o'rnida aytib o'tamiz. Rabg'uziy «Qissai Yusuf Siddiq alayhissalom»ga «Ahsan ul-qasas» – «Qissalarning eng go'zali» deb ta'rif beradi. Rabg'uziyning Yusuf qissasiga bergan bu ta'rifdan shu narsa anglashiladiki, bayon uslubida ham voqealarning keskinligi, Yusuf kechirgan voqealarning o'ta fojiali va dardli ekanini o'z ifodasini topgani bilan bir qatorda – g'azal, bayt, rivoyat, latifa, hikoyat, foyda, savol-javob kabilari «Qissai Yusuf Siddiq alayhissalom»ning kitobxonga to'liq etib borishi uchun, qissa tarkibidan o'rin olgan. Sharq adabiyotida eng qadimiy va mashhur bo'lgan Yusuf obrazini yanada to'laqonli qilib yaratish, anglanmagan qirralarini kitobxonga etkazish Rabg'uziyning maqsadi edi. Buni anglatish uchun kitobxonni ishonitirishi kerak edi.

Rabg'uziy janrlarni bir-biridan farqlab, o'z nomi bilan atar ekan, shunchaki o'z davridagi janrlar tabiatiga oid kuzatuvlari doirasida muhokama qilib qolmaydi, balki janrlarga, umuman, adabiyotga nozik didli adabiyotshunos, tanqidchi sifatida munosabatda bo'ladi. Qissa ishonchli, kitobxonda shubha qoldirmaydigan bo'lishi uchun voqealar oqimida zo'rma-zo'rakilikka barham berish maqsadida Rabg'uziy bir rivoyat tarkibiga turli manbalardan turli detallarni

olib kirar ekan, u detallarning qanchalik haqiqat ekaniga, qissa qahramoni Yusufning qaysidir qirralarini ochishiga alohida diqqat qaratadi. Jumladan, mazkur qissadagi an'anaviy syujetga ko'ra, Yusuf etti yoshda tush ko'radi: aka-ukalarning hammasi cho'lda qo'llaridagi tayoqlarini erga suqadilar, hammalarining tayoqlari ko'karadi, ammo o'smaydi. Faqat Yusufning tayog'i ko'karib, gullaydi va ko'kka bo'y cho'zadi, akalarining tayog'idan o'zib ketadi [1, 102]. Rabg'uziy Oltin O'rda mamlakatining ma'naviy hayotidagi asosiy maqsadni – hali islomga kirmagan mo'g'ullarni va boshqa ayrim xalqlarni musulmonlashtirish uchun hikoyatlarni va boshqa hamma janrlarni shu maqsadga xizmat qildiradi. Misol uchun Yoqub alayhissalomning nima uchun Isroil deb atalishiga oid hikoyatga e'tibor beraylik:

Ya'qub Bayt ul-muqaddasda xizmat qilur erdi. Chirog'larin yoqar erdi. Shayton alayhil-la'na tekma kecha kelib, chirog'larni o'churur erdi. Aymishlar, olti yuz chirog' yoqilur erdi. Ya'qub bir tunla saqladi. Shayton kelib chirog'in o'chururda Ya'qub sekridi, shaytonni tutub, bo'ynini zanjirladi, bir tirgukka berk tikdi. Aning uchun Isroil atandi. Yana bir javob ul turur: Isr bulun (ya'ni asir – M.K.) bo'lur, ul Tengrining oti turur Ismoil Tengrining quli temakdur. Ya'qubning o'n ikki o'g'li bor erdi, qizlari ema. Maliklarda bir kofir Ya'qubning qizini qo'lg'alu kishi izdi. Ya'qub unamadi. Ul malik aydi: «Qizingni manga bermading ersa, qatig' sanchishurman», tedi. Malikning cheriki telim erdi. Yorlig' keldi: «Kofirlarni halok qilmoqni tilasang, halok qilayin, sani ularg'a musallat qilayin. Yo'q ersa o'z eling birla halok qilg'il». Ya'qub o'g'lonlaring'a aydi: «Qayusin tilayursiz» teb. Kengashdi, o'g'lonlari aydi: «Bizni musallat qilsun», tedilar. Ya'qub ani unamadi, duo qildi. Mavlo taolo qamug'ini er quzi izdi, halok bo'ldilar. Yana bir malik qiz qo'lg'alu o'g'radi. Ya'qub aydi: «Maning shariatimda bir sunnatim bor. Ul sunnatimni sen cheriking birla biturding ersa qizimni bergayman» tedi. Malik aydi: «Ul sunnat qayu turur?» Ya'qub aydi: «Ul sunnat xatna qilmoq turur». Malik o'zuni xatna qildi, qamug' cheriknima xatna qildurdi. Ya'qub o'g'lonlari birla qilich tortib keldilar. Malik cheriki birlan xatna qildurub og'rig' yoturda o'g'lonlari birla kelib qamug'in qirdilar. Yana ba'zi ulamolar aymishlar: Odning Shaddot otlig' o'g'li bor erdi. Ul kim dunyoda ujmoh qildurdi kirmakka tegmadi. Ul Shaddotning Imloq otlig' o'g'li bor erdi. Ya'qub ro'zg'orinda ming bek bor erdi. Bu ming bekni undadi, aydi: «Manga bir keng tuz yozi sog' tuproqliq er hosil qiling». Ul ming beklar andog' er hosil qildilar. Imloq kelib ul erni o'lhadi ersa o'n iki yig'ochliq erning tegrasin qazdurdur, suvg'a tegurdilar, suv yuzindin er yuzinga tegi tosh birla og'durdilar. Anda kezin ul tosh tebasinda arxom tojdin tom qo'pordilar. Ularning qarisi birla qirq qari, tom adizligi tomning enincha. O'n otlig' er qurshab yurigutak o'n ming vaziri bor erdi. Tekma vazirining o'n ming sanchishur eri bor erdi. Bu tomqa Qutrum sharistoni atadilar. O'rtasinda bir saroy qo'pordilar. Ikki yig'ochliq bir kirpich oltundin, bir kirpich kumushdin. Tom adizlig'i qirq qari, bo'stonlar, bozorlar qildilar. Bu saroy o'rtasinda o'zinga tamosha qilgutag er qildurdi. Adizligi iki yuz arshun. Ul sharistong'a to'rt qabug' qildi. Bulardin adizligi yigirmi to'rt arshun. Qachon tamom bo'ldi ersa ko'ch ko'tarub anga bordi, taxtga oshib o'rninga o'lturdi. Yillarda bir yil Kan'onda qahatliq bo'ldi. Qutrum sharistonida oshliq sotarlar teb xabar keldi. Kan'ondin Qutrumg'a o'n kunluk yo'l erdi. Ya'qub o'g'lonlari oshliq olg'ali o'g'radilar. Qutrumg'a keldilar. Imloqi lain ul adiz manzarg'a og'ib boqarda yiroqdin Ya'qub o'g'lonlarin teva birla kelurin ko'rdi... Vazirlarin izdi. Borib manga yigitlarni kelturung. Vazir kelib aydi: «Malik sizlarni undayur», tesa YAHudo aydi: «Biz Tengri yalavochining ishin tamom qilmag'incha kelmazmiz», tedilar. Vazir bordi, bu so'zni malikka tegurdi. Tamom bo'lmishda kezin keldilar. Imloq o'n yigitni ko'rdi, bo'ylari, ko'riklari birtak, tonglab og'irladi. «Sizlar kimlarsiz?» teb so'rdi. Yahudo aydi: «Biz o'nag'u bir qarindoshmiz, Ya'qub yalavoch o'g'lonlarimiz. Otamiz Ishoq taqi ulug' otamiz Ibrohim. Biz Kan'ondin oshliq olg'alu keldimiz». Malik so'rdi: «Azin qarindoshingiz bormu?» Aydilar: «Yana ikki qarindoshimiz bor, biri Yusuf otlig', biri Ibn Yamin otlig'...» [1, 95-96]. Hikoyatning bundan keyingi voqealari Malik Yoqubning qizini o'ziga so'ratgani va buning evaziga Yoqub xonadoniga ko'p don-dun va'da qilgani haqida ketadi. Avvalo, mazkur hikoyatning tuzilishiga e'tibor beraylik. Rabg'uziy hikoyatni boshlashdan avval Yoqubning nima uchun Isroil nomini olgani sababini bayon qilar ekan, hikoyatni bayon qilishdan oldin savol va javobni keltiradi: «SAVOL: Ya'qub yalavoch nadin Isroil atandi? JAVOB ul turur: «Isr» ma'nisi bulun (asir) bo'lur, shaytonni bir vaqtda bulnamish erdi. Aning uchun Isroil atandi».

Shundan keyin Rabg'uziy «Hikoyatda kelmish» degan sarlavha ostida asosiy voqealarni bayon qiladi. Chamasi, Rabg'uziy uchta hikoyatni birlashtirib, bitta hikoyat yaratgan. Hikoyat shu holicha Oltin O'rda'ning nomusulmon xalqlarini musulmonlikka da'vat qilishga bir vosita degan mazmun anglashiladi. Chunki hikoyatda ikki qutbdagi obrazlar shundan dalolat beradi. Hikoyatning birinchi qismidagi Yoqubning Isroil deb nom olishiga oid voqeada shayton obrazi bor. Shayton – kofirlarning timsoli sifatida ishlatilgan bo'lib, Yoqub obraziga qarama-qarshi qo'yilgan. Shaytonning kofir obrazida kelganini hikoyatning ikkinchi qismidagi kofir malik obrazi ham tasdiqlab turadi. Musoning Ibtido kitobida berilgan mustaqil hikoyatlar yuqoridagi uchala hikoyatga mazmunan va maqsad jihatidan hamohang. Hikoyatning yuqorida biz keltirgan qismi asosiy voqea hisoblanadi. Chunki, avval aytganimizday, Rabg'uziyning mazkur asarni yaratish maqsadiga hikoyatning shu qismi mos keladi.

Rabg'uziy voqealarni o'z asari maqsadiga mos ravishda birlashtirgan. Biz Rabg'uziy mazkur uchta hikoyat voqealarini Musoning Ibtido kitobidan olgan, deb aytmoqchi emasmiz. Rabg'uziy o'z asarini yaratishda qaysi manbalarni asos qilib olganini «Qisasi Rabg'uziy» debochasida aytib o'tgan. Rabg'uziy ham ijodkor, ham adabiyotshunos sifatida qiyoslashni kitobxon hukmiga havola qiladi. Tom ma'nodagi hikoyat janriga misol keltirganda, «hikoyat» deb, keyin qisqaroq shakldagi parchani keltirgan.

Xulosa qilib aytganda, Rabg'uziy qaysi janrdan foydalanmasin, albatta, qissa qahramonining biron qirrasiga o'sha janrni bog'laydi, qahramonning to'laqonli obrazini yuzaga chiqaradi. Ayni paytda, Rabg'uziyning manbalarga, qolaversa, o'zi olib kirgan barcha janrlarga munosabati ham agiografik asarlarning shakllanish qonuniyatlariga mos keladi. Zotan, agiografik asarlarning mazmun-mohiyati payg'ambarlarning to'laqonli obraziga va avliyolikning

fenomenini interpretatsiya qilishga qaratilgan. Albatta, bitta janr, masalan, qissa yoki hikoyat janrining o'zi bu vazifalarni bajara olmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. 1-kitob. – Toshkent: Yozuvchi, 1990.
2. Rahmbov N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: Sano-standart, 2017.
3. Safarova H. Hazrati Yusuf – go'zallik timsoli. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2003.

«Qisasi rabg'uziy»ning janriy tarkibi

Kurbaniyazov M. A. Qoraqalpog' davlat universiteti

Rezyume. Ushbu maqolada Rabg'uziyning «Qisasi Rabg'uziy» asaridagi janrlar tadqiq qilinadi. Shuningdek, asardagi «kichik janrlar» tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: «Qisasi Rabg'uziy», qissa, hikoyat, latifa, foyda, savol-javob, naql, hikmat.

Жанровая композиция "Кисаси Рабгузи".

Курбаниязов М.А. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье исследуются жанры в «Кисаси Рабгузи» Рабгузи. Также анализируются «малые жанры» в произведении.

Ключевые слова: «Кисаси Рабгузий», рассказ, анекдот, пособие, вопрос-ответ, повествование, мудрость.

Genre composition "Kisashi Rabguzi".

Kurbaniyazov M.A. Karakalpak State University

Summary. This article examines the genres in Rabguzi's Qisasi Rabguzi. The "small genres" in the work are also analyzed.

Key words: "Qisasi Rabguzi", story, story, anecdote, benefit, question-answer, narration, wisdom.

ТАХТАКӨПІР РАЙОНИДАҒЫ АНТРОТОПОНІМЛЕР ҲАҚҚИДА

Серикбаева А. С.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Халқымыздың ерте ўақытларда географиялық объектлерге атама қойыў ушын түрли жағдайлар хэм уақыялар тийкар болған. Шарўашылық пенен айналысқан халық жақсы жерлерге көшип, жайлаў менен қыслаўларды урыў-тайпа болып жайласып, сол жерлерге атама қойған. Дәслеп ол жерлер сол жерди ийелёўши адамның атлары менен аталған, соңынан топонимлерге айналып отырған. Мысалы, *Әбдибулақ, Айбек каналы, Айбосынқудық, Байниязқум, Бердибайтам, Ешимбеткөл, Жолмырза көпир* хэм т.б. Адам атларының географиялық атамаларға айланыўы кең тарқалған лингвистикалық кубылыс болып табылады. Адам атларының географиялық атамаларға (яғный топонимлерге) айланыўына ҳәр түрли экстралингвистикалық факторлар себепши болады. Антропонимлердің қәлиплесиўинде, яғный адам атларының географиялық объекттиң атамасына өтиўинде географиялық объектлердің белгили бир адамлар тәрәпинен қурылыўы, адамлар ушын хызмет өтиўи хэм тиккелей инсан өмири менен байланыслы екенлиги сыяқлы факторлар да үлкен әҳмийетке ийе.

Адам атлары, яғный антропонимлер топонимикалық системаға өткенде, объектти басқа объектлерден ажыратып көрсетиўши атрибут функциясын атқарады.

Антропонимлердің топонимлердің орнына қолланылыўының бир неше түри бар. Олар гейде дара келип, гейде топонимлик детерминативлер менен биригип ямаса тиркесип келип, антропотопонимди қурайды. Тахтакөпир районы аймағында жайласқан топонимлер менен таныса келе, үлкемиздің бир-еки әсирлик тарийхынан дәрек берип турған сыяқлы. Мысалы, *Абылланың жалғыз қумы, Айбастың қраны, Айбектиң көпири, Айбийкежер, Айбосынқум, Айдос каналы, Айкештиң жери, Айжантүбек, Ақжан, Ақынның булагы, Ақыштам қраны, Алғаш қарақшы, Алдаберген жери, Анаркөпир, Аңсатбай ахун, Арқабектиң жери, Арқаштың қраны, Атамуратбөгет, Ауғанбай, Бабажантүбек, Байниязқум, Байшуақтың қудығы, Бақберген бурылма, Бахидың жери, Бекбосын елаты, Бердибайтам, Бәйимбет аўылы, Биймақанбулақ, Бөкенишиниң қудығы, Гүлимбеткөл, Ердуллажап, Әдил аўылы, Әйимбеттерек, Жақсым аўылы, Жәнибектиң қудығы, Ибрайымөзек, Кенжегулжарма, Қоспанқум, Қаршығажер, Қорғанбайкөпир, Лаўзанқум, Маңғытбай аўылы, Мыржықтың қумы, Нағашыбайкөпир, Нурманның төбеси, Ораздың қраны, Орынбасарқум, Палмансай, Пахаттың аўылы.*

Илимпаз Э.М.Мурзаев «Жер-суў атамаларында адам атлары, фамилиялары, лақап атлары жийи ушырасып отырады» дейди [5.153]. Тахтакөпир районы топонимиясында адам атларынан жасалған топонимлер көплеп ушырасады. Район аймағында исмлерден хэм лақаптардан жасалған топонимлер сан жағынан белгили орында турады.

Қолда бар дәреклер менен изертлеўлерге сүйене отырып, Тахтакөпир районындағы адам атларынан жасалған топонимлердің келип шығыў тарийхына тоқталып өтпекшимиз.

Абылланың жалғыз қумы – «Мүлик» аўыл пуқаралар жыйынында жайласқан қумлы жер. Бул қумның жағасында *Абылла* деген адам жалғыз өзи жасаған хэм бул қумның қасында басқа қум болмаған, жалғыз қум болған.

Айбек канал – канал атамасы. Айбек деген шаруа адам атына байланыслы қойылған. Хәмде сол этирапта *Айбектиң көпири, Айбектиң таўы* деген антропотопонимлер бар.

Айдосқала – Бул жер XIX әсирде жасаған белгили тарийхый тулға Айдос бийдің атына қойылған. Бул тарийхый орын «Қараой» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында, Көкөзектиң ески аңғарының шығыс тәрепинде хәм Ақжағыстан кублада жайласқан [2.33].

Айжан түбек – тоғай болған, хәзирги күнде далалық. Сол жерде жасаған шарўа адамының қызының атына қойылған.

Ақыштам кран – «Қоңыраткөл» аўыл пуқаралар жыйынында жайласқан. *Ақыш* деген адам атына байланысly қойылған. *Ақыштам* атамасында аўыл аты хәм бар.

Алғаш қарақшы – төбенің атамасы. Бул төбе басына *Алғаш* деген адам хайўанларды үркитиў ушын қолдан қарақшы жасаған.

Алдабергенжер – жердің атамасы. *Алдаберген* деген шопан адам отырған.

Анар көпир – тастан исленген көпир. 1988-89 жыллары Анар деген бригадир салыгершиликти басқарған. Сол жер айналасындағы көпир *Анар көпир* аталған.

Арқабекжер – жердің атамасы. Бул жерде Кендирли аўылында жасаған *Арқабек* деген киси көп жерди ийелеп егин егип отырған.

Атамурат бөгет – Атамурат деген киси бөгетке қараўыллық еткен. Сол ушын бөгет Атамурат исми менен аталған.

Аягантерек – Кендирли аўылынан «Қоңыраткөл» аўыл пуқаралар жыйыны ге шейинги аралықтағы үлкен тереклик жер. Бурын бул жерди *Сарыбайтерек* деп атаған, кейинги урпақлар оның баласы Аяғанның аты менен атайды.

Бақберген бурылма – «Мүлик» аўыл пуқаралар жыйыны менен Кендирли аўылының аралығындағы үлкен жолдың бурылмасы. Бул жер усы жерде жасап атырған *Бақберген* деген адамның атына байланысly қойылған.

Барақтам – тарийхый орын атамасы. «Мүлик» аўыл пуқаралар жыйынындағы жер. Барақтам деген адам исмине байланысly қойылған.

Барақтам аты менен белгили болған үлкен археологиялық комплекс б.э. IV-VI әсирлерге тийисли. Бул комплекске уш сарайдың қалдықлары киреди. Усы естеликти изертлеген С.П.Толстов, бул естеликти усы жерде қонысласқан хәм олар ушын қатар үрдиске айланған ярым көшпели хожалық жургизиўши хионитлардың варвар қәўимлериниң көсемлерине тийисли деп есаплайды. [2.25].

Бахижер – Кендирлиниң шығысында шыға берисинде жайласқан жер. Бул жер *Бахижан* деген атаның исми менен *Бахижер* аталып кеткен.

Бегистың қумы – «Қараой» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан қумлық. Бул қумлықтың бундай деп аталыўының себеби, Айдос бийдің иниси Бегис усы қумға жақын жерде жасаған, сол себепли усылай аталған.

Бәйкеқум – «Мүлик» аўыл пуқаралар жыйыны аймағындағы қумлық. Бул жердің *Бәйкеқум* аталыўының себеби, усы аймақта *Бәйке* деген адам жасаған, соның атына аталған.

Бозғылдың қраны – бул қранның басында Смағулов Бозғылбай деген адам отырған. Сол жерге байланысly жақын жердеги таў атамасы да солай аталған.

Босай каналы – үлкен жаптың атамасы. Бул каналдың бойында Босай деген адам жасаған.

Дәўқара – жердің аты. Халық аўзындағы аңызлар бойынша Дәўқара Шымбай деген адамның баласы болған. Шымбай асып-тасқан бай болған, малларын сыйдыра алмай, үлкен баласы Дәўқараны отаўға жайлаўға шығарған екен. Дәўқараның да соңын ала байлығы артып, ел-журтқа даңқы шыққан бай болған. [1.48].

Жумабекқум – жердің атамасы. Бул жерде Жумабек деген ахун жасаған. Сол жерде жайласқан қумлық усы ахунның аты менен аталған.

Ибрайымөзек – жаптың атамасы. Қудайберген деген адам районлық кеңес атқарыў комитети баслығы болып ислеп жүрген ўақтында хәзирги «Қараой» аймағында Бесмешит деген жерди суўландырыў ушын Қуўанышжармадан саға алып усы жапты қаздырған. Бирақ, жаптың атамасы иниси Ибрайымның атына қойылған.

Қайып аўыл – аўыл атамасы. Қайып деген ғаррының ақлықлары көбирек жаўын жаўса, аўылда той болса, оқыўдан қалып қоятын болған. Сонлықтан *Қайып аўылы* балалары деп атаған.

Қаршыға жер – жер атамасы. Қаршыға деген шопан исми менен аталған.

Қорғанбай көпир – «Қоңыраткөл» аўыл пуқаралар жыйыны менен район орайына келип-кетиўи ушын ешекли, атлы болып келип қайтады екен. Сол ўақытта Қоңыраткөл аўылынан район орайына шекем жийделик, тоғайлық-акация ағашлары өсип қалың пышық мурны батпайтын жер болған деседи. Усы тоғайлықтың ортасында кишкене ғана жол болған, өтетин жер болмағаны ушын Қорғанбай деген адам көпир салдырған. Сол көпир Қорғанбай исми менен аталып *Қорғанбай көпир* деп аталып кеткен.

Қоспанқум – «Мүлик» аўыл пуқаралар жыйыны аймағындағы қумлық. Бул қумның жағасында *Қоспан ата* деген батыр адам жасаған. Хәзирги күнде сол қумлықта оның қойымшылығы да бар.

Қалбийке кран – «Жаңадарья» аўыл пуқаралар жыйынының арқа жағында *Абдиев Боранбай* деген шопан отырған. Оның Қалбийке деген шырайлы қызы болған, сол қыздың атына *Қалбийке кран* деп атап кеткен.

Қудияркөл – көл атамасы. Көл жағасында Қудияр деген адам дийханшылық хәм шарўашылық пенен шуғылланып бағ жаратқан. Оның аты көл этирапын гүллетиўге қосқан үлеси ушын көл атамасына тийкар болған. Бул көл «Тахтакөпир» аўыл пуқаралар жыйыны аймағында жайласқан.

Марқай қудық – қудық атамасы, жердің хәм атамасы. Марқай деген адамның түсіне ата-бабалары кирип усы жерден қудық қаздырсаң, атың қалады де аян берген. Сонлықтан *Марқай қудық* аталып кеткен.

Мыржықтың қумы – қумлық атамасы. «Қараой» ағыл пуқаралар жыйынында жайласқан қумлыққа Айдосбийдің иниси Мыржық усы қумға жакын жерде жасаған хәм соған байланыссы *Мыржықтың қумы* аталған.

Орнали бағ – жер атамасы. 1942-жылдан баслап Орнали исмли адам усы жерде алма, жүзим, ерик жемис-жийдеклер, тереклерден ақ терек, кара тал еккен. Содан бери *Орнали бағ* аталған. Хәзирги ўақытта бағы жоғалып, егислик жер болып қалған.

Орынбеттің бағы – ағылдың атамасы. Бул жерде *Орынбет*, *Нарымбет*, *Палымбет* деген үш ағайынли бағ отырғызған. Соннан баслап *Орынбет ағыл* хәм отырғызған бағы *Орынбеттің бағы* атанып кеткен.

Сәндибай мунара – жердің атамасы. Сәндибай деген адамның перзенти болмаған, «артымда из қалсын» деп мунара салдырған. Сонлықтан, бул жер *Сәндибай мунара* деп аталып кеткен [2.40].

Тәжибайтам – жер атамасы. Тәжибай деген болыс отырған тамның этирапындағы жерди усылай атаған.

Хожаметағыл – ағыл атамасы. «Атакөл» ағыл пуқаралар жыйынында жайласқан тарийхта көпшиликке белгили болған Хожамет деген болыс исми менен аталып кеткен.

Солай етип, анротопонимлер Қарақалпақстан топонимиясында тийкарғы орынлардан бирин ийелейди хәм олар халықтың үрп-әдети, диний хәм эстетикалық көзқараслары сыяқлы әхмийетли фактлерди өзінде сәулелендиреди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Абдимуратов Қ. Неге усылай аталған? –Нөкис, 1965.
2. Әбдиев А., Реймов А. Тахтакөпир тарийпи. –Ташкент, 2019.
3. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. –Павлодар, 2008.
4. Жанұзақ Т. Тарихи жер - су аттарының түптөркіні. –Алматы, 2010.
5. Мурзаев Э.М. Тюрские географические названия. –Москва, 1996.

Тахтакөпир районындағы анротопонимлер ҳақында
Серикбаева А. С. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Топонимияда анротопонимлардан ясалған анротопонимлар энг фаол ҳисобланади. Тахтакөпир тумани худудидаги топонимларни ўрганишда анротопонимлар салмоқли ўринни эгаллайди. Бу мақолада Тахтакөпир туманидаги анротопонимлардан ясалған айрим топонимларнинг пайда бўлиш, номланиш сирлари ҳақида сўз этилади.

Таянч сўзлар: ономастика, топоним, ойконим, ороним, гидроним, анротопоним.

Об анротопонимах в Тахтакупирском районе
Серикбаева А. С. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В топонимии наиболее активными являются анротопонимы, составленные из анротопонимов. В изучении топонимов Тахтакупирского района анротопонимы занимают значительное место. В статье говорится о истоках появления наименования некоторых топонимов, образованных из анротопонимов в Тахтакупирском районе.

Ключевые слова: ономастика, топоним, ойконим, ороним, гидроним, анротопоним.

About anthrotoponyms in the Takhtakupir region
Serikbaeva A. S. Karakalpak State University

Summary. In toponymy, the most active are antrotoponyms made up of anthroponyms. Antrotoponyms occupy a significant place in the study of toponyms of the Takhtakupir district. This article is about the secrets of the appearance, the names of some toponyms made up of anthroponyms in the Takhtakupir district.

Keywords: onomastics, toponym, oikonym, oronym, hydronym, anthroponym.

ҒАЛАБА ХАБАР ҚУРАЛЛАРЫ ТИПОЛОГИЯСЫ: МАҚСЕТИ ХӘМ ӘХМИЙЕТИ

Марзияев Ж. К.

Қарақалпақ мәмлекет университети

Журналистика – аудиторияның характери хәм жәмийеттеги социаллық-сиясий жағдайлардың өзгеріўи сондай-ақ, ғалабалық коммуникация мүмкиншиликлериниң техникалық жақтан алға илгерилеўи менен теңдей раўажланып барады. Усы көз қарастан, ғалаба хабар қуралларының хызметине нәзер таслайлауы болсақ, жәмийетлик турмыстың мүмкиншилигинен хәм заман талабынан келип шыққан ҳалда бүгинги күндеги ҳәрекет етип турған ғалаба хабар қураллары жумысында түрлерге бөлиниў процеси әсиресе соңғы ўақытлары айрықша көзге тасланбақта. Бул жағдай көпшилик орынларда тараў атамасына қоса типология сөзиниң қосылыўы менен де айтылып келинбекте. Егер тип сөзине илимий жақтан анықлама беретўын болсақ, тип – белгили бир нәрселер топары модели болып есапланады [1]. Ал, ҒХҚ ларына байланыссы тәрәпине итибар қарататуғын болсақ, мәселен, В.В.Тулупов басылымлардың типин былайынша анықлайды: Бул қандайда бир жәмлескен образ. Ол бүгинги күни реал ҳәрекет етип турған ғалабалық информация тарқатыўшы басылымларда анаў яки мынаў дәрежеде қайталанып турады [2]. В.В.Ворошилов болса өзгеше анықлама береді: Типология – системалы объекттиң илимий билиў методды, ол идеалластырылған модел жәрдемінде бирлестирелиди.

Типтиң анықлаўшы тийкарғы белгилер сыпатында аудитория характери, оның предметли-тематикалық хәм мақсетли бағдары, басып шығарылыў ўақты хәм жийилигин атап өтиў орынлы [3]. Аудиторияның характери бойынша төмендегише бөлиў көзге тасланады: халықаралық; улыўма мәмлекетлик; регионлар аралық; аймақлық (областлық, қалалық, районлық); этникалық бағдар бойынша; процессионаллық топар

бойынша; жас топары бойынша; хаял-қызлар хэм ерлер ушын; Предметли-тематикалық бағдары бойынша: универсаллық; қәнигелескен.

Мақсетли бағдары бойынша: көркемлик; публицистикалық; кеўил-ашар; илимий; дағазалы; информациялық. Шығуы ўақты бойынша: азанғы, кешки, ал теле-радио бағдарламаларда болса азанғы, күндизги, кешки, түнги. Жийилиги: күнделикли, хәптелик, айына бир мәртебе х.т.б.

Баспасөз ғалаба хабар қуралларын көп ғана типлерге қарап бөлиў имканияты бар. Себеби басылымлар ғалаба хабар қураллары системасында бир неше әсирлик тарийхқа ийе түр есапланады. Ол усы дәўир ишинде хәр тәрәплеме раўажланды хэм хәр түрли типлери пайда болды. Бизиң пикиримизше, басылымлардың раўажланыўы дәўиринде басқа ғалаба хабар қуралларының пайда болыўы хэм олар менен бәсекиге түсиў ушын бир неше түрлериниң раўажланғанлығы менен байланыслы екенлигин атап өтиўимизге болады.

Баспасөз типлерин анықлаўға бир қатар илимпазлар бел байлаған еди. Баспасөз типологиясын ең жақсы үйренген алымлардан бири москвалы профессор М.В.Шкондин тип ҳаққында мына пикирди ортаға таслайды: «Басылымның типі – бул басылым шөлкемлери топары модели, олардың характерли өзгешелиги ишине сапасы хэм өзгешелигин қамтыйды» [4]. Демек, тип - бул басылым бағдар алатуғын модель болып табылады. Тип көбирек газета ғалаба хабар қураллары ушын сәйкес келеди.

Баспасөз классификациясын бир қатар параметрлер бойынша анықлаўға болады. С.Корконосенко басылымларды төмендегише бөлип қарайды: таралыў аймағы бойынша (трансмиллий, миллий, регионаллық, жергиликли басылымлар); шөлкемлестириўшиси бойынша; (мәмлекетлик хэм мәмлекетлик емес); аудитория характеристикасы бойынша (жасы, жынысы, профессионаллық хэм динге исениў белгилери тийкарында); басылып шығарылыў характеристикасы бойынша (жийилиги, тиражы, формат, көлеми); легитимлиги бойынша (басып шығарыў искерлигин алып барыўға рухсаты бар екенлиги тийкарында); мазмуны жағынан (сапалы хэм ғалабалық) [5].

Л.Реснянская басылымларды универсал хэм қәнигелескен түрлерге бөлип қараў актуал хэм кең тарқалғанын атап өткен еди. Басылымлардың универсал түри «хәмме нәрсе, хәмме ушын» моделин әмелге асырады. Булар FХҚ ларының барлық тийкаргы функцияларын әмелге асырады хэм жәмийетлик турмыстың барлық тараўларын қамтып алады. Қәнигелескен басылымлардың төмендеги модели бар: тематикалық бағдарланған басылымлар, профессионаллық-тараўлық басылымлар. Сондай-ақ Л.Реснянская универсал хэм қәнигелескен басылымлардың хызметин жәмлестирген аралас типтиң бар екенлигин де атап өтеди [6].

Соның менен бирге, газеталарды белгили бир аудитория ушын бағдар алғанлығы тәрәпинен де типлерге бөлип қараўға болады. Атап өтетуғын болсак: ғалабалық, исбилерменлик басылымлары. Олардың тийкаргы мақсети аудиторияның талабын қанаатландырыў арқалы пайда алыў. Олар еки типке бөлинеди, туўры-ғалабалық яки сары басылымлар. Биринши топардағы басылымлар, булар исбилерменлер, саўда-сатық саласы хызметкерлери ушын мөлшерленген басылымлар. Бул типтеги газеталардың үлкен бөлимин саўда-сатық тараўындағы өзгерислер, товарлар ҳаққындағы рекламалар жәрияланып барады.

Бизиң баспасөз терминологиясына қәнигелескен баспасөз термини мәмлекетимиз ғәресизлигинен кейин келип кирди. Бул тенденцияның түс алыўына бириншиден жәмийеттиң социаллық-сиясий дүзилисиниң өзгериўи болса, екиншиден экономиканың ҳәкимшилик басқарыў системасынан базар қатнасықларына өтиўи болды. Баспасөз бурынғы партияның идеологиялық үгит-нәсиятлаўшы тутқасы тамғасынан қутылып, ҳақыйқый ғалаба хабар қуралы сыпатында аудиторияның информацияға болған талапларын қанаатландыра баслады. Илимпаз А.А. Грабельников бул тенденцияны былайынша түсиндирип береді: «Қайта қурыў хэм реформалардың нәтижесинде сиясий баслымлардың орнын информациялық-коммерциялық, тараў басылымлары ийелей баслады» [7]. Буннан тысқары басылымлардың сегментлесиўине және бир фактор яғный газета хэм журналлар өз тәғдирин өзи шешиў менен бирге ҳақыйқый жәмийетлик институттың бирине айланды. Алым С.Гуревичта қәнигелескен басылымлардың бүгинги баспасөз базарында салмағы өсип баратырғанын атап өтеди: «Тар көлемдеги аудиторияға бағдарланған қәнигелескен газеталардың келешекте раўажланыў процеси күшеймекте» [8]. Көпшилик илимпазлардың пикирине қарағанда, қәнигелескен басылымлар екинши қатардағы басылымлар сыпатында тән алынып келинбекте. Универсал типтеги газеталар (хәмме нәрсе ҳаққында, хәмме ушын мөлшерленген газеталар) оқыўшының жәмийетте өз бағдарын, жолын табыўына көмеклеседи. Ал қәнигелескен басылымлар болса, аудиторияның жәмийеттеги хәр қыйлы искерлигиндеги қызығушылығын қанаатландырыўға қаратылған қосымша хабарларға болған талапларын қанаатландырады. Сол ушын да батыс Европада универсал типтеги басылымлар журнал көринисинде, ал қәнигелескен басылымлар болса, журнал сыпатында хәрәкет етип қиятырғанын көриўимизге болады.

Қәнигелескен басылымлардың да өз басқышлары бар. Демографиялық хэм жәмийетке бағдарланған газеталар (мәселен, исбилерменлер ушын арналған сапалы газеталар) биринши басқышта, мәдений-саламатландыратуғын (спортқа арналған) екинши басқышта, кейинги басқышта болса, аудиторияның киши көлемдеги қызығушылығына арналған басылымлар (автомобильге қызығушылар хэм басқалар ушын арналған газеталар) ийелейди [9].

Жуўмақлап айтатуғын болсак, ғалаба хабар қураллары тараўында типологиялық бөлиниў процеси ғалаба хабар қуралының бир-бири менен бәсекилесиўине жәрдем береді, искерлигиниң өзгешелигин анықлайды, әсиресе, информациялық сиясат жүргизиўде қолай келеди. Ал, бул болса хәр бир ғалаба хабар қураллары жумысларының раўажланыўына өз тәсирын тийгизеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Атажанов Ҳ.А., Марзияев Ж.К., Қиличов Н.Р. Баспасөз типологиясы. O'quv-uslubiy qo'llanma. –Тошкент, Navoiy universiteti. 2018. – Б. 80.
2. Тулупов В.В. Дизайн и реклама в системе маркетинга российской газеты / В.В. Тулупов. – Воронеж, 2000. – С. 47-48.
3. Вартанова Е. Современная медиа-структура // СМИ постсоветской России. –М., 2002. – С. 62.
4. Шкондин М.В. Организация средств массовой информации и пропаганды // М.В. Шкондин. – М., 1985. – С. 112.
5. Корконосенко С. Основы теории журналистики. СПб., 1995. – С. 34-38.
6. Реснянская Л. Общероссийские газетные издания // Вестник МГУ. Сер. Журналистика. 2000. № 4. – С. 3-14.
7. Грабельников А.А. Русская журналистика на рубеже тысячелетий : Итоги и перспективы / А.А. Грабельников. –М. : РИП-холдинг, 2001. – С. 21-22.
8. Гуревич С.М. Газета: вчера, сегодня, завтра.(учебное пособие для вузов) –М.; «Аспект-пресс», 2004. – С. 59.
9. Marziyayev J.K. The principles of the development of present Karakslpakstan's mass media. International Scientific Journal (ISJ) Theoretical & Applied Science, 03 (83), 500. Philadelphia, USA. Impact Factor ICV = 6.630. Published: 30.03.2020. – P.274-277. <http://www.t-science.org/axivDOI/2020/03-83/PDF/03-83-52.pdf>
10. <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-encycl-term-55945.htm>

*Ғалаба хабар қураллары типологиясы: мақсети ҳам аҳмийети
Марзияев Ж. К. Қарақалпақ мамлекет университети*

Резюме. Мақалада журналистика тараўында типологиялық бөлініс және олардың аҳмийети ҳақында пикир жүргизилген. Сондай-ақ, типология бойынша изертлеўши илимпазлардың билдирген теориялық пикирлери ҳәр тәрепке үйреніп шығылған ҳам оннан келип шығып ҳәзирги ғалаба хабар қуралларындағы типологиялық бөлініс сәўленген.

Таяныш сөзлер: журналистика, типология, коммуникация, система, предмет, тематика, аудитория, характер, жәмийет, басылым, тараў, жөнеліс, қәнигелесиў, информация.

*Оммавий ахборот воситалари типологияси: мақсади ва аҳамияти
Марзияев Ж. К. Қарақалпақ давлат университети*

Резюме. Мақолада журналистика соҳасида типологик бўлинишлар ва уларнинг аҳамияти хусусида фикр юритилган. Шунингдек, типология бўйича тадқиқотчи олимларнинг билдирган назарий фикрлари ҳар томонлама ўрганиб чиқилган ва ундан келиб чиқиб ҳозирги оммавий ахборот воситалари соҳасидаги типологик бўлинишлар ёритилган.

Таянч сўзлар: журналистика, типология, коммуникация, система, предмет, тематика, аудитория, характер, жамият, нашр, соҳа, йўналиш, ихтисослашган, ахборот.

*Типология СМИ: цель и значение
Марзияев Ж. К. Каракалпакский государственный университети*

Резюме. В статье рассказывается о типологии современной журналистики. Исходя из суждений известных ученых определяются особенности типологических разделений современных СМИ.

Ключевые слова: журналистика, типология, коммуникация, система, предмет, тематика, аудитория, персонаж, общество, публикация, поле, направление, специализация, информация.

*Media typology: purpose and meaning
Marziyayev Zh.K. Karakalpak State University*

Summary. This article discusses typological sections in journalism and their significance. In addition, the theoretical views of typology researchers were comprehensively reviewed and based on typological divisions in the field of modern media.

Key words: journalism, typology, communication, system, subject, subject, audience, character, society, publication, field, direction, specialization, information.

ФИКРЛАШ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ, МАТН КОМПОНЕНТИ

Бегниязова Қ.

Қарақалпақ давлат университети

Фикрлаш шахснинг билиш ва ўйлаш қобилиятидир. У воқеани акс эттиришнинг биринчи босқичи ва усули. Чунки, гапиришгача бўлган дастлабки жараён фикрлашни ташкил этади. У инсоннинг энг муҳим хусусиятларидан бири бўлиб, унинг асосида тушунча, маъно ва ғоя мужассам бўлади. Шу кунгача фикрлаш асосан фалсафий, социологик нуқтаи назардан кенгрок ўрганилди. Фалсафада у тафаккурнинг натижаси, инсоннинг ақлий ўйлаш қобилияти, сезги ва идрокнинг конвергентлиги сифатида таснифланади. Социологияда фикрлаш сезги, идрок ва жамиятнинг таъсири деб кўрсатилган. Фикримизча, фикрлаш бу бевосита журналистика билан ҳам боғлиқ йирик ҳодиса. Негаки, журналистик матн фикрлар, ғоя, маълум шакллар асосида яратилади. Матннинг асосини фикр ташкил этади. Демак, масс медиада фикрлаш муаллифнинг ақлий мулоҳазаси, ўйи, ташки таъсирлари асосида шаклланади. Журналистиканинг ижтимоий фикрлар институти эканлиги шу ерда ҳам кўринади.

Тадқиқотчилар инсоният жамиятида фикр биринчи пайдо бўлганми ёки тил деган баҳсли мунозаралар ҳали кунгача давом этмоқда. Тарихий манбаларга суянсақ, жамиятда энг дастлаб фикрлаш пайдо бўлган. Фикрлаш ва тил ўртасида эса 130 минг йил борлиги тасдиқланган. Инсоннинг гапиришни ўрганган тарихига энди 70 минг йил бўляпти. Демак, гапиришни ўрганиш гапириш тажрибасидан икки хисса кўп вақтни олган. Чунки, инсоният биринчи фикрлашни узок йиллар ўрганган. Хорижий манбаларда фикрлашни ўрганиш жараёнини асосий уч босқичга бўлиб кўрсатади: биринчиси, ҳиссий ўйлаш, иккинчиси когнитив, яъни ҳиссий ва тафаккур билан фикрлаш, учинчи идрок этиб, маълум кўникма ва билимлар асосида билиб фикрлаш. Ушбу босқичларнинг энг мукамал кўриниши воқеани идрок этиб, тушуниб, билиб фикрлашдир. Аммо инсон фикрлашнинг иккинчи босқичида гапиришни бошлаган деган қарашлар ҳам йўқ эмас. Бундан кўринадики,

фикрлаш тилнинг асосий бўғини, гапиришга сабаб бўлувчи бирлик ҳисобланади. Шу боис, журналистиканинг энг кичик, шу билан бирга асосий тушунчаси бўлган фикрлашни матн нуктаи назардан илмий-назарий ўрганиш ўзини ҳар томонлама оқлайди деб ҳисоблаймиз. Фикр журналистик гап ёки матннинг асосий компонентиدير. Бизнинг назарий кўз карашимиз бўйича матн бир нечта бўлаклардан туради:

Матн = фикр + шакл + услуб. Ушбу назарий формула орқали матннинг биринчи бошланғич нуктаси фикр, фикрлаш деган илмий ғояни ўртага ташламоқчимиз. Журналист яхши материал яратиши учун биринчи навбатда, фикрни тўғри танлаб, йўналтириши керак. Чунки, журналистнинг когнитив фаолиятида фикрлаш турини тўғри танлаш катта аҳамиятга эга. Мақолаларда асосан муаллиф томонидан фикрнинг шаклга тўғри келмай, унинг турлари композицион шаклга тушмаслиги туфайли қизиқарли бўлмай қолади. Шаклий, услубий жиҳатдан матн мукамал бўлиши учун муаллиф яхши фикрлай олиши лозим. Ушбу параграфта фикрнинг журналистикадаги илмий талқини ва унинг сифатлари, турлари, услуб ва шаклга боғлиқлиги кўриб чиқилади.

Фикрлаш - бу ақлий, ҳиссий, таъсирлар таъсирида ўйлаш ҳодисаси. “У инсон миясининг функцияси” [1] ҳам. Профессор В.Розиннинг фикрича, қадимги илм-фанда фикрлаш ҳодисаларни эмас, балки кўзга кўринмас, аммо мавжуд бўлган нарсаларни аниқлаш учун қўлланилган. “У вазиятни ўзгартириш учун зарур бўлган кўрсатмаларни олишга ўз ғоялари, тушунча, ҳис-туйғулари ва иродалари импульслари, хотиралари ва бошқаларни ўзлаштиришга бўлган ички, фаол интилиш. Мазмунни доимий равишда қайта гуруҳлаш, улар ўртасида мавжуд алоқаларни шакллантиришга хизмат қилади” [2]. АПА лугати фикрлашни “ғоялар, тасвирлар, ақлий тасаввуор ва фикрнинг бошқа шу каби фаразий элементлари тажриба ёки манипуляция қилинадиган когнитив хатти-ҳаракатлар” деб таърифлайди. Журналистикада фикрлаш маълум воқеани тушуниш учун моделларни яратиш имкониятини беради. “Фикрлаш ақлий белгилар ва тасвирлар ёрдамида ишлайди” [3]. Демак, у инсон мия, сезги, идрок, тафаккур билан боғлиқ юзага келадиган ва уларнинг синтетик кўриниши ҳосилдир. Шу кунгача журналистик матнлар таҳлили асосан “фикр”га умумий характеристика бериш билан чекланилган. Унинг сифатлари, фикрнинг турлари, унинг композицияга таъсири махсус аспектда ўрганилмаган. Матнга асос бўладиган фикр, фикрлашнинг сифатларини маълум назариялар асосида тадқиқ қилиш аҳамиятлидир.

Фикрнинг асосий учта элементи бор: тушунчалар, белгилар ва мия функцияси. Тушунчалар воқеа-ҳодислар ҳақида онгда пайдо бўладиган маълумотлар. Масалан, автомашина сўзи транспорт куралини ифодаладиган маълумотларни (узрокни енгил қилиш, статус кўрсаткичи в.х.) ўйлаймиз. Тушунчалар кўрган, сезган, ҳис қилган нарсаларимиз ҳақидаги дастлабки маълумотлардир. Демак, журналист фикрламасдан аввал тушунча, белгиларни мия функциялари орқали ишлаб чиқаради. Фикрлашга инсонда ушбу учта элемент ҳаракат қилади. Шунинг учун, журналист воқеа ҳақида тушунчалар, белгиларга эга бўлиши лозим.

Фикрлашнинг иккинчи функцияси белгилардир. Реал предмет, объект ёки ғояларни ифодалаш бирлиги. Қизил светафор, йўл белгилари, байроқ ёки бошқа белгилар мияга маълумот етказиб берувчи белгилар ҳисобланади. Мия эса белги, тушунчалар асосида фикрлаш ҳаракатини бажаради. У белги, ҳиссиёт, тушунчаларни қайд этиб, фикрлашни яратади. Инсон миясининг функцияси, яъни мия билан боғлиқ жараёнларни бажарувчи эканлиги ҳақиқат. “Фикрлаш инсоннинг когнитив фаоллиги ва унинг тасвири, ғоялари, тушунчаларини аниқлаш ва боғлаш, уларни ўзгартириш ва қўллаш имкониятини аниқлаш қобилиятини белгилловчи оннинг ишлаш жараёни” [4] ҳамдир. Журналистикада эса у ахборотни қайта ишлашнинг йўналтирилган жараёни. Фикрлашнинг турли шакллари бор. Россиялик олимлар уни қуйидагича таснифлайди: Оғзаки мантикий; Визуал мажозий; Визуал самарали.

Россия назариясида бу классификация фикрлашнинг кўринишига қараб таснифланиши. Бошқа илмий тадқиқотларда фикрлаш назарий+амалий, назарий-эмпирик, мантикий-интуитив, реалистик+аутистик (воқеаликдан ички тажрибага ўтиш билан боғлиқ), самарали+репродуктив, ихтиёрий+мажбурий [5] каби турларга ажратилган. Ушбу турларда фикрлашнинг мазмуни, хусусиятидан келиб чиқиб саралаш, ажратиш сифатлари мавжуд. Шу билан бирга, жинсга қараб ажратиладиган фикрлаш турлари ҳам бор. Н.Козлов фикрлашнинг назарий ва амалий [6] каби асосий икки турларга ажратиш ўрганишни тавсия этади. Узоқ Ғарб олимлари эса унинг етти турини атаб кўрсатган, уларни фикрлаш жанрлари деб тасниф қилиш ҳолатлари ҳам мавжуд: Танкидий фикрлаш; Аналитик фикрлаш; Ижодий фикрлаш; Мавҳум фикрлаш; Конкрет фикрлаш; Конвергент фикрлаш; Дивергент фикрлаш.

Журналистикада ушбу фикрлаш турларининг деярли барчаси қўлланилади. Интернет ОАВда мавҳум фикрлашга сабаб бўладиган тенденциялар ҳам мавжуд. Аммо бу фикрлаш тури кўп қўлланилмайди. Айни пайтда конвергент ва дивергент фикрлашга бўлган уринишлар жуда кўп. Фикрлашнинг бир нечта хусусиятлари бор. Биринчиси, унинг воситачилигидир. Инсон фикрлашга сабаб бўладиган воқеа ёки ҳолатни турли усуллар ёрдамида англаши, билиши мумкин. Фикрлаш гапириш ва ифоданинг асосий воситачиси. Фикрлаш доим ҳиссий тажриба, тасаввур, тушунчалар ва илгари олинган билимлардан ҳам иборат бўлади. Фикрлашнинг иккинчи хусусияти умумлаштириш. У инсоннинг тушунча, интуиция ва билимларининг умумлашган композицион кўриниши ҳисобланади. У учта бирликти тугал тарзда конвергентлайди. Учинчи хусусият - бу йўналтириш. Фикрлашнинг йўналтирувчи сифати маълум тизим асосида тушунча, билим ва ўйлашни композицион шаклга солиб, йўналтириш хизматини бажаради. Ахборотни қайта ишлашнинг энг мураккаб шакли бу фикрлашдир. У ақлий, ўйлаш ва ҳиссий вазифаларни ҳал қилади, ҳулоса чиқаради. Фикрлашнинг натижалардаги шакли ифода ва тил ҳисобланади.

Фикрлаш операциялари. Фикрлашнинг турли операциялари бор. Улар фикрлашнинг хусусияти ва вазифасидан келиб чиқиб таснифланади. Фикрлаш операцияларига таҳлил, синтез, таққослаш, абстракция, конкретлаштириш, умумлаштириш, таснифлаш киради. Инсон фикрларни ушбу операциялар ёрдамида тилга йўналтиради. Аммо журналистик фикрлаш жараёнида ушбу кетма-кетлик операцияси сақланмаслиги мумкин. Фанда уларни қай тартибда жойлаштириш ёки қайси жанрларда жанрий ўзига хосликдан келиб чиқиб тизимлаштириш зарурияти бўйича маълум талабларни яратиш зарурияти пайдо бўлади. Гарчи фикрлаш шахсий ходиса бўлса ҳам уни маълум тизим асосида кенг жамоатчиликка йўналтирилганда тизимлаш зарурияти туғилади. Чунки, жамоатчиликка тақдим этиладиган фикрлар асосли, конкрет ва объектив бўлиши талаб этилади. Шу нуктаи назардан фанда фикрлаш операцияларини тизимлаштириш долзарб аҳамиятга эга.

Фанда таҳлил нафақат фикрлаш тури, балки операцияси сифатида таснифланади. Таҳлил ақлий фикрлашнинг ҳосиласи деган фикрлар ҳам мавжуд. Фикрлаш жараёнида киши ўйлаган фикрларини таҳлилга тортади. Таҳлилнинг асосий саволи қандай? Таҳлилнинг ушбу тури тўпланган маълумотларни баҳолаш ва муаммоларни ҳал қилишнинг концептуал тури. Интернет журналистикада таҳлилий фикрлаш операцияси асосан таҳлилий ва бадий публицистик жанрларга хос деган тишунчалар бор. Чунки, маълумотларни саралаш, уларни баҳолаш тизим ушбу жанрларда ёзилаётган материалларда қўлланилади. Ахборий жанрлар интернет журналистикада шаклланган маълум тур, шакл ва тенденциялар асосида ёзилади. Бунда журналистнинг таҳлил қилиш имконияти чегараланади. Ахборий жанрларда фикрлашнинг конкретлиги тури фаол қўлланилади. Фикрлашнинг синтез тизими фикр, ғояларни ўзаро бирлаштириш мақсадида аҳамиятли. Синтез фанда тушуниш ва қўллашдан иборат. Мазмунни ўзаро ҳам шакл, ҳам контент жиҳатдан бирлаштиришда синтез амалиёти қўлланилади. Фикрлаш жараёнида эса у фикрларни ўзаро микслаштиради. Таққослаш операцияси фикрларни ўзаро таққослаб ўрганиш, ажратиш мақсадида ишлатилади. Абстракция эса мавҳум тушунчаларни англаш қобилияти. Журналистикада ушбу фикрлаш операцияси воқеаларни ҳис-туйғулар ёрдамида тушуниш, англаб етишга имкон яратади. Абстракциянинг мавжудлиги журналистик материалнинг қуруқ ва шаклга тушиб қолмаслигига сабаб бўлади. Фикрлаш жараёнида журналист фикрларини конкретлаштириб, аниқ йўналтиришга интилади. Конкрет фикрлаш масс медианинг асосий функцияси ҳам. Фикрлашни умумлаштириш бўлса маълум ҳулосаларга келиб, фикрларни йиғишда ёрдам беради. Кўпроқ умумлаштириш матн композициясининг лид ёки кириш, ҳулоса бўлимларида фаол қўлланилади. Таснифлаш бу баён қилиш операциясидир. Операциянинг энг сўнгги босқичи. Бунда журналист фикрлаш операцияларидан чиққан, тартиблаштирилган фикрларни таснифлайди.

20-асрнинг охири 21-асрнинг бошларида ахборот коммуникация жараёнларидаги ўзгаришлар медиа матнларни тушуниш билан боғлиқ қарашлар ва муаммоларни долзарблаштирди. Чунки, матн аввалги хусусиятидан ҳам шакл, ҳам мазмун, ҳам композицион ўзгаришларга учради. Медиятектс тушунчаси билан параллел турда коммуникация тексти, масс медиавий тест, публицистика тексти, журналист текст, реклама, ПР, интернет текстлари каби атамалари қўлланилди. Айни пайтда медиа матн, медиа матн лингвистикаси, медиа маданият матни фани йўналишлари (Т.Г. Dobrosklonskaya, N.B.Kirillova, G.Ya.Solganik, A.V.Fedorov, N.A. asarlari V. Chicherina va boshqalar) бор. Оммавий ахборот воситаси матни назариясида матн ўзини мустақил шакл, формат деб даъво қилади ва бошқа йўналишлардаги матн хусусиятларидан фарқланади.

"Адресатга эга бўлган ҳолда журналистикада матнлар тўлиқ мазмуний шаклга эга бўлиши шарт эмас, чунки улар турли хил комбинациялардан ташкил топади" [8]. Муаллифнинг фикрича, фото, аудио, видео каби мультимедиа элементлари туфайли матн комбинацияси ўзгаради. Анъанавий матнда эса ушбу комбинациялар бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Артамова, Кузнецовлар [9] эса медида матнлар гиперлик ва интерфаоллик сифатларга ҳам эга бўлади деб атаб кўрсатади. Булар медиа матнларнинг хусусиятлари ҳисобланиб, ушбу сифатлар ёрдамида у бошқа матнлардан тубдан фарқ қилади.

Матн – бу маънони ўз ичига сиғдирувчи бирлик. "Ёзма ёки босма маълумотларнинг асл сўзлари ва шакли" [10]. Халқаро академик медиа луғатида у барча ёзма шаклларни қамраган форма сифатида талкин этилади. Оксфорд инлизча луғатида у "... ёзилган ёки нашр этилган ҳар қандай нарсанинг сўзлари. Сўзлар томонидан тузилган тузилма" [11]. Матн сўз, ғоя, шаклдан ташкил топади.

Адабиёт назариясида матн "ўқилиши мумкин бўлган ҳар қандай объектдир" [12]. Яна у маълумот берувчи изчил белгилар тизими тўпламидир. У маълум бир асар ёки воқеа-ходисанинг мазмунини ҳам англатади. Шунингдек, у ҳарф, белги, сўз, гапларнинг рамзий жойлашуви. Ёзув тарихи матн тушунчасидан аввал пайдо бўлган. Матн сўзи Квинтилианнинг Институтио Оратория [13] дан келиб чиққан бўлиб, "сўзларни нозик матога бирлаштирилиш" деб айтилади.

Матн бу ижодий-техник ходиса. Унинг ижодийлиги муаллиф уни ўзига мослаб туза олиши, безатишидир. Техник ходисалиги эса у шакл, маъно эмас. Кўплаб ёзув тизимлари сўз сифатида таснифланган кичик суратли тасвирлардан ташкил топади. Милоддан аввалги 3100 йилда миххат ёзувига асос солинади. 3200 йилларда Шумердаги амалдорларнинг бойлиги ҳисобланган ҳайвонларининг ҳисоб-китобини олиб боришнинг усулини ишлаб чиқади. Уломулар ҳўл лой бўлақларига уларнинг расмини чизади. Сўнг уларни қуёшда қуритиб, хужжатга айлантирилади. "Шумердаги бу усул матннинг илк содда кўриниши ҳисобланади" [14]. Айни пайтда адабий адабий матн, изоҳли, процессуал, ишонтириш [15] каби турларга ҳам бўлинади. Бошқа бир манбада эса асосий йирик 5 та матн тури атаб кўрсатилган: нарратив, дескриптив, директив, изоҳли, аргументлашган [16]. Лаура Грахам медиа матнларни телвидение, радио, газета, журналлар ва онлайн матнлар деб классификация этишни илгари суради.

Журналистикада матн воқеа-ҳодисалар ҳақида хабардор этиш мақсадида яратилади. Рус тадқиқотчилари журналистикада матнларнинг бешта турини санаб ўтади: янгиликлар матни; репортаж матни; диалогик матн; аналитик матн; портрет матни [17]. Янгиликлар матни воқеа хронологиясидан четлашган ҳолда қисқа ҳажмда бериладиган матн. Ушбу турдаги матнларда жанрлар спектри кенг, яъни қўшимча изоҳлар, ҳавола ва тушунтиришлар, шахсий пост тарзидаги п/с тенденциялари қўлланилади. Натижада, бу нима содир бўлганини аниқроқ ва чуқур тушуниб етишга имкон яратилади. Репортаж матнлари нима юз бераётганини тавсифлаш, ўқувчига нима бўлганини ҳис қилиш имкониятини беради. Бунда ҳикоя шакли хронологик усулда бўлади.

Диалогик матнларда журналистнинг саволлари ва респондентнинг жавоблари шаклида бўлади. Бунда мавзулар доираси, суҳбат услуби, суҳбатни бошқариш учун турли журналистик усуллардан фойдаланилади. Аналитик ва портрет матнлар ҳам контентдан келиб чиқиб сифатга эга бўлади. Ушбу классификация [18] юқоридаги турланишга қисман ўхшаш. Янгиликлар матни оммавий коммуникациянинг асосий функцияси ҳамдир. Бошқа турланишдан фарқи бунда реклама матнлари киритилган.

Матн - бу медиа маҳсулот [19]. У таркибан қуйидаги тузилишга эга бўлади.

Мазмундан келиб чиқиб, маълумотлар турли хил матн тузилмаларини ташкил этади. Бошланиш ва охири матнни яхлид бир бутун боғлашда ёрдам беради.

Медиа текстнинг ўзига хос бир нечта хусусиятлари бор: **Структуравийлиги**. Медиа текст маълум бир структурага эга бўлиб, ўз ичига мазмун бирлиги, композиций шакл ва мультимедиа технологияларини қамраб олади. **Контентивлик**. Маъно етказиш, аңлатиш ва ифода қилиш сифати айнан текстнинг контентивлигини билдиради. **Мультимедиавийлик**: текстта турли графика, сурат, видеоларнинг мазмунга қўшимча маъно юклаб қўлланилиши текстни мультимедиавий хусусиятга эгаллигини кўрсатади. **Интерфаоллик**: бир текст устида ҳам муааллиф, ҳам ўқувчи бўлиб ҳаракатланиш имконияти унинг интерфаоллик хусусиятидир. **Гиперлик**: матнларнинг ўзаро бошқа матнлар билан боғланиш сифати ҳам айнан медиа текис билан алоқадар ҳодиса. Медиа текстлар ушбу 5 хусусияти билан бошқа текст турларидан фарқланади. Матн фикр, шакл ва услубдан ташкил топади.

Матн = фикр +шакл+услуб. Фикр бу матни мазмунини ташкиллаштирадиган бирлик. Ҳар қандай матн фикрлардан туради. Аксар тадқиқотчилар матннинг ўзи мазмуний шакл деган фикрни билдиради. Бу фикрни бутундай инкор этмаган ҳолда матннинг таркибий қисмида шакллар, яъни мазмунни бириктирадиган уни тизимлаштирадиган формалар борлигини назарда тутиш нуктаи назардан қаралапти. Демак, матнда фикр мавжуд бўлса, фикрлар журналистик композицион шаклларга тушади. Буни стеретоп қолиплар деб ҳам атайти. Бу ерда кўпроқ биз сарлавҳа, лид, кириш, асосий қисм, якунларни назарда тутамиз. Интернет журналистикада ҳар бир жанрнинг ўзига хос шакллари бор. Масалан, ахборий жанрлар учун “Сарлавҳа+лид+асосий қисм+якун+қўшимча эслатма” шакли устуворлик аҳамият касб этади. Бу қотиб қолган формалар эмас, балки у ўзгариб туриши мумкин. Аммо ушбу шакл оммавий турда кўп қўлланилаётгани учун ҳам тенденция сифатида қабул қилинган. Интернет медиада таҳлилий жанрлар учун турли шакллар қўлланилади. Бироқ, энг кўп қўлланилаётган шакл қуйидагича таснифга эга:

Сарлавҳа+кириш+асосий қисм+якун+қўшимча изоҳ. Бундан ташқари, ҳар бир қисмнинг ҳам турлари бор. Масалан, “сарлавҳа”нинг ўзи учта турга бўлинади: “Эркин сарлавҳа, фактли сарлавҳа, киришга оид сарлавҳа”. Ушбу хусусиятлар интернет журналистикаси амалиётида кенг қўлланилмоқда. Ушбу анализ ишнинг асосий қисмида бўлгани учун буни юзаки, умумназариялар асосида кўриб чиқиш аҳамиятли. Айни пайтда аксар тадқиқотчилар интернет журналистикасини асосий икки жанрлар гуруҳига бўлиб қарайди. Биринчиси, ахборий, иккинчиси таҳлилий-публицистик. Бу ўз олдига ўрганишни талаб этадиган масала. Демак, матнлар учун шакл фикрларни тартиблаштириш ва мазмуннинг формаси ҳисобланади.

Матн таркибининг учинчи қисми - бу услуб. У медиа матнни бошқа матнлардан фарқлайдиган жиҳатлардан бири. Фикрлар шаклга тушиб, сўнг услубга қараб ифодаланса у реал журналистик материалга айланади. Услубларга маълум чегараларни қўйиб бўлмайди. Услубшуносликда медиага хос бўлган публицистик услуб ва ёзма, оғзаки шакллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ деб қаралади. Демак, ёзув шакли публицистик. Ифода ва маҳорат эса ёзма услуб шаклларида бориб тақалади. Журналистикада бу услуб қиймати кўпроқ сўзларни ифодаш, баёнлаш, шаклни тўғри танлаб, фикрларни тўғри йўналтириш, фикр софлиги, ҳақиқатлигини таъминлаш билан баҳоланади. Шундай экан, фикр, шакл, услуб қиймати матннинг бир бутунлигини таъминловчи элементлар саналади.

Умуман олганда, биринчидан фикрлаш гапимриш ва ёзувга нисбатан биринчи пайдо бўлган ҳодиса. Журналистик фикрлаш бошқа фикрлаш турларидан фарқланиб, ушбу тизимни маълум операциялар ва тизим асосида амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Иккинчидан, интернет журналистикада муаллиф жанрга қараб фикрлаш тури, йўналишини белгилаб олиши талаб этилади. Аксар ҳолларда муаллифнинг фикр турларини тўғри танламай, тизимлаштирамаганлиги туфайли материал жуда хом ва саёз бўлиб қолади. Учунчидан, фикрлаш матнга асос бўлади. Матннинг биринчи компоненти фикр. Унинг учта таркибий бирлик фикр+шакл+услубдан ташкил топиши исботланди. Жанрларга хос бўлган шакллар кўриб чиқилди.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/865518>
2. Философский энциклопедический словарь. 2010
https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/769/%D0%9C%D0%AB%D0%A8%D0%9B%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%95

3. What is Thinking in Psychology_ 7 Different Types of Thinking . Pragati Kalivi. <https://www.sociologygroup.com/types-of-thinking/>
4. https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/769/%D0%9C%D0%AB%D0%A8%D0%9B%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%95
5. <https://www.psychologos.ru/articles/view/vidy-myshleniya>
6. <https://www.psychologos.ru/articles/view/vidy-myshleniya>
7. <https://www.magneticmemorymethod.com/types-of-thinking/>
8. Волков, 2008, с. 130
9. Artamonova, Kuznetsov, 2008, 110
10. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/text>
11. <https://csmt.uchicago.edu/glossary2004/text.htm>
12. [https://en.wikipedia.org/wiki/Text_\(literary_theory\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Text_(literary_theory))
13. https://en.wikipedia.org/wiki/Institutio_Oratoria
14. <https://edtech101group5textmedia.weebly.com/history-of-text-media.html>
15. <https://literacyideas.com/different-text-types/>
16. https://www.cittastudi.org/uploads/Text_Types.pdf
17. https://studme.org/197752/zhurnalistska/zhanrov_tipam_tekstov
18. <https://bookonlime.ru/lecture/lekciya-8-osnovnye-tipy-mediatekstov-novosti-informacionnaya-analitika-publicistika-2>
19. Красноярова О. Медийный текст: его особенности и виды. <file:///C:/Users/User/Downloads/medinyy-tekst-ego-osobennosti-i-vidy.pdf>

Пикирлеу және оның түрлері, текст компоненті
Бегиязова Қ. Қарақалпақ мемлекеттік университеті

Резюме. Мақалада интернет журналистикасы үшін әлсіз болған бірінші бірлік - пикирлеу және оның түрлері, тексттер бойынша теориялық ізерттеулер үйреніп шығылды. Инсаният жәмийетінде пикир жазыудан да бірінші пайда болған кубылыс екенлігі тастырықтанып, журналистикалық материал жазыуда пикирлеу операциялары және түрлерінен дурыс, системалы түрде пайдалану мақсетке муапық екенлігі анықланды. Тексттің пикир, форма, усыл формуласы іслеп шығылды.

Гилт сөзлер: пикирлеу, операция, текст, структура, форма, усыл, композиция, функция, визуалласыу

Мышление и его типы, текстовая составляющая
Бегиязова Қ. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье исследуется первая единица мышления, важная для онлайн-журналистики, и теоретические взгляды на ее типы и тексты. Отмечено, что мнение впервые появилось в человеческом обществе в письменной форме, и было сочтено целесообразным использовать операции и типы мышления при написании журналистских материалов. Разработаны идея, форма, стилевая формула текста.

Ключевые слова: мышление, операция, текст, структура, форма, стиль, композиция, функция, визуальный.

Thinking and its types, text component
Begniyazova K. Karakalpak State University

Summary. The article examines the first unit of thinking that is important for online journalism and theoretical views on its types and texts. It has been proven that opinion first appeared in human society from writing, and it was found expedient to use the operations and types of thought in writing journalistic material. The idea, form, style formula of the text was developed.

Keywords: thinking, operation, text, structure, form, style, composition, function, visual.

БАЛАЛАР ХӘМ ЖАС ӨСПИРИМЛЕР БАСПАСӨЗИ ТИПОЛОГИЯСЫ

Қудайбергенов М.А.

Қарақалпақ мемлекеттік университеті

Жәхәнде бүгинги күнде информация ағымының тезлик пенен өсип және кеңейип баратырған бир дәуириде балалар және жас өспиримлер тәрбиясына да жат және басқа да ғәрезли идеялардың тәсир етиуи соншелли көбейип бара бериуи тәбийый жағдай. Соның менен бирге хәр қыйлы информациялық технологиялардың да рауажланыуы нәтижесинде олардың тәрбиясына болған итибарды еле күшейтиуди, қалаберсе ғәрезли информациялардан қорғауды талап етеди. Бул мәселелердің алдын алыуда және тийисли жуумақ шығарыуда журналистиканың имканиятларынан пайдаланыуды дәуирдің өзи көрсетип тур. Сол себепли журналистиканың балалар және жас өспиримлері бағдары менен шуғылланыушы тарауында авторлық шеберлик, материаллардың тили және стилине байланысly илимий ізерттеулер кең түрде алып барылмақта.

Бүгинги күни ғалаба коммуникация жәмийеттің барлық тарауларына кирип барды. Өсип киятырған жас әуладта информациялық орталықта жасап, өсип, рауажланбақта, буны информациялық әсирдің өзине тән қағыйдасы сыпатында қабыл етиуге де болады. Балалар ушын арналған медианың балалар санасына тәсир етиуи факторларын орыс илимпазы Д.А. Жукова өзинің кандидатлық жұмысы ушын таярланған авторефератта былайынша атап өтеди: Бүгинги глобал информациялық жәмийетке өтиу дәуириде ғалаба хабар қураллары ең алдыңғы орынларды ийелейди. Балалар аудиториясына арналған медиалар балалардың дәслепки яғный инсан сыпатында қәлиплесиу басқышында айрықша әлсізетке ийе» [1, 5].

Хақыйқаттан да ғалаба хабар қураллары бала санасының қәлиплесиуінде үлкен тәсир етеди. Кишкене уақытынан баслап-ақ бала хәрқыйлы информациялық дереклердің тәсирине ушырайды. Информацияны анализлей алмауы балалар аудиториясының ғалаба хабар қураллары тәсири астында қалыуына тийкар жаратып береді. Мәселен, информациялық «ашлық» дәуириде, яғный бурынғы аўқам заманында қарақалпақстанлы

балалар ушын информациялық тийкар дерек сыпатында «Жеткиншек» тән алынды. Ал, бүгінгі күні болса, «Жеткиншек»тен тысқары, қарақалпақстынлы балалар санасына тәсір ететугын есап-сансыз деректер пайда болды. Мине, усы нәрсе балалар санасына қәуіп туұдыратуғыны анық. Себеби, балаларымыз өз ой-пикири тийкарында унамлы яки унамсыз информацияны анализлей алыұ қәбилетине ийе емес. Сол ушын да республикамызда балалар хәм жас өспиримлер ушын арналған басылымлардың балалар аудиториясы алдында атқаратуғын хызметі және де артты.

Балалар баспасөзінің типологиялық өзгешелигіне итибар берместен алдын, баспасөз типологиясына итибар беріу орынлы деп есаплаймыз. Журналисттик методологияны типология классификация түсиниклери нәтижелі изертленип келинбекте. Бунда тийкарынан россиялы илимпазлар А.И. Акопов, Е.В. Ахмадулина, Л.Л. Реснянская, В.В. Тулупов, П.И. Чуков, М.В. Шкондина, М.И. Шостак хәм басқалардың [2] мийнетлерінде заманагөй типология мәселелеріне айрықша итибар қаратады. Балалар баспасөзі қәнигелескен баспасөздің жеке түрі есапланады. Лекин бүгінгі күні балалар баспасөзінің типологиялық раўажланыу басқышлары толық түрде изертленди деп атап өтиу қыйын, неге дегенде, көпшилик изертлеулер бурыңғы аўқам ўақытына тийисли болып табылады.

Балалар баспасөзінің типологиялық өзгешелигін толық түрде изертлеуге хәрекет еткен алымлардың бири сыпатында М.Ф.Попованы атап өтиуге болады. Ол өзінің мийнетінде балалар баспасөзін үш типологиялық категорияға бөлип қарайды [3, 95]: 1. Типология жаратыушы факторлар. Бул белгили бир баспасөз типінің пайда болыуына тәсір етиуші күшлер; 2. Типологиялық характеристика. Басылымның типі хәм мазмұнына тәсір етиуші белгилер; 3. Типологиялық принциптер. Басылымның өмир сүриуінің усыллары.

П.И.Чуков өзінің илимий жумысында да балалар баспасөзіне итибар қаратады. Қәлеген баспасөзде биринши гезекте мақсетли аудиторияның социаллық хәм психологиялық өзгешелигін итибарға алыу керек. Аудитория топарының психологиялық характеристикасы, информациялық талаплары менен қызығушылығынан келип шыққан балалар баспасөзінің типі, көриниси пайда болады. Оқыушылардың газета басып шығарыуда қатнасыуы (хатлар, гүрриң хәм сүүретлер менен қатнасыуы), балаларды жақыннан тартыу ушын хәр қыйлы таңлау хәм викториналарды шөлкемлестиріп, олардың сол нәрселерге қатнасыуы балалар баспасөзінің типологиялық өзгешеликлерінен бири есапланады [4, 45]. Басылымлардың типологиялық өзгешелигі классификациясын А.И. Акоповтың «Методика типологического исследования периодических изданий (на примере специальных журналов)» мийнетінде «тематикалық бағдары хәм мақсети» [5, 29] екенлигін атап өтеди. Типологияластыру процесінде изертлеуши он тип жаратыушы белгилерди келтирип өтеди: басып шығарыушы шөлкем, оқыушылар топары, мақсет хәм бағдарлама, авторлар курамы, ишки курылысы, жанрлар, безелиуі, жийилигі, көлеми, тираж [5, 30-33]. М.В. Шкондин типологиялық анализде төмендегі параметрлар әхмийетли екенлигін атап өтеди: аудиторияның характери, мақсетли бағдары, басып шығарыу хәм хожейинлер-шөлкемлестиріушілер курамы, экономикалық характеристикасы [6, 10-47].

Балалар ушын арналған басылымлар қәнигелескен баспасөз өз алдына бир түрі есапланады. Тилекке қарсы, балалар ушын арналған басылымларды илимий көз-қарастан үйрениу заманагөй балалар журналистикасы талапларына артта қалмақта, көп ғана жумыслар бурыңғы аўқам дәуіріне туўра келеди [7]. Мәселен, Россия балалар журналистикасының бүгінгі жағдайы «Типология периодической печати» хәм «Средства массовой информации» [8, 3912] айрықша көрип шығалады. Балалар баспасөзінің типологиялық характеристикасы бир қатар алымлар тәрепинен былайынша атап өтиледі: 1. функционаллық-мақсетлик бағдары: балалар ушын таралыу жийилигі; 2. оқыушылар аудиториясы: оқыушылардың психологиялық топары, балалардың газета басып шығарыудағы қатнасы; 3. машқалалы-тематикалық бағдары: жәмийетлик қатнасықлардың жәмлесіуі; 4. социаллық ўазыйпалар: ең тийкарғылары сыпатында ағартыушылық, тәрбиялыу, шөлкемлестиріу ўазыйпалары есапланады; 5. шөлкемлестиріуші: мәмлекетлик яки жәмийетлик шөлкемлер.

Алым Д.А.Жукова туўры атап өткен еди: Бүгінгі күні санаға техникалық тәсір етиуі бойынша балалар журналистикасы ең әхмийетли социаллық-психологиялық фактор есапланады. Еле қәлиплесип үлгермеген балалар аудиториясының санасына тәсір етиуі жоқары есапланады [1, 19]. Бүгінгі күні балалар хәм жас өспиримлер ушын арналған баспасөздің көпшилик тәрепинен атап өтилген классификациясы бар, оларға төрт типтегі басылымлар киреди (Руденко, 2007, с 193-201): мектепке шекемги балалар, баслауыш класс оқыушылары ушын, жас өспиримлер, үлкен класс оқыушылары ушын. Балалар хәм жас өспиримлер ушын арналған баспа ғалаба хабар куралларының типі бойынша классификациясы жас өзгешелигі, инсанның психологиялық өсип-өниуі раўажланыуына сүйенеди. Д.Б.Эльконина тәрепинен усынылған көз-қарасты көрип өтейик: мектепке шекемги балалар (3-6 жас); баслауыш класс оқыушылары (7-10 жас); жас өспиримлер (11-15 жас); жоқары класс оқыушылары (Эльконкин. 1989, с 167-172).

Буннан тысқары балалар хәм жас өспиримлер ушын арналған баспасөз түрлерге хәм мақсетли бағдары бойынша бөлинеди. Оларға төмендегілер киреди: информациялы-публицистикалық баспасөз; илимий-хәмме ушын арналған баспасөз; көркем-әдебий баспасөз; руўхый-ағартыушылық баспасөз; рекламалық баспасөз; кеўил-ашар баспасөз. Енди оларды кеңірек түсиндирип өтеміз.

Информациялы-публицистикалық баспасөз: Балалар хәм жас өспиримлер аудиториясы ушын бағдарланған. Олардың тийкарғы мақсети – оқыушыларды руўхый, эстетикалық жақтан тәрбиялау. Буннан тысқары информациялы-публицистикалық баспасөздің алдына төмендегідей мақсет қойылады: балалар хәм

жас өспірімлерді қоршаған орталықта болып атырған барлық кубылыстар, процесслер хақында хабардар етіу, хәр қыйлы машқалаларды шешиуде ең қолайлы метод хәм усыллардан пайдаланыуға үйретіу.

Илимий-хәмме ушын арналған баспасөз. Бул бағдардағы баспасөзге оқыу хәм оқыу-методикалық басылымлар киреди. Олардың тийкаргы бағдары билим көнликпелерин пайда етіу. Соның менен бирге бул бағдардағы баспасөз ағартыушылық, билимлендириу мақсетлерин көзде тутады. Илимий-хәмме ушын арналған баспасөздің мақсетли бағдары, илим, техника, көркем-өнерди тарауын кең жәмийетшиликке танытыу болып табылады. Методикалық характердеги баспасөздің тийкаргы бағдары балалар хәм жас өспірімлердің оқыу процесине жәрдем беріу болып табылады. Мысал ушын, экономика, шет тиллери, мектептен тыс оқыу ушын арналған арнаулы баспасөзди атап өтиуге болады.

Көркем-әдебий баспасөз: Бул бағдардағы баспасөз балаларды эстетикалық жақтан тәрбиялауға бағдар алған. Олардың тийкаргы мақсети, балаларды мәденият, рухый хәм әдеп-икрамлылық бахалықларына үйретип барыу. Балалар хәм жас өспірімлер ушын арналған баспасөздің тийкаргы тематикасы этика, эстетика, морал болып табылады. Әдебий дәретпелер менен бирге бул журналларда көркем-өнер, тарийхты көпшилик танытыу ушын хызмет етеди.

Кеуіл-ашар баспасөз: Бул бағдардағы баспасөз балалардың мектептен тысқары ўақытларында дем алыуы ушын жәрдемін тийгизеди [9, 84-87].

Балалар хәм жас өспірімлер ушын газета қандай болыуы керек деген сорауға көпшилик жууап беріуге хәрекет етип көрген еди. Усылар ишинде А.Засядьконың «Рецепт создания газеты» [10] мақаласында усы типтеги газеталардың төмендеги мақсетлерин көрсетип береді: 1. Балалар хәм жас өспірімлерге өзлериниң жас өзгешеликлери бойынша информациялық орталық жаратыу. Саламат турмыс тәризин қәлиплестириу; 2. Турмыслық мысаллар жәрдемінде тәрбия беріу; 3. Ойын, викторина, конкурслар, қызықлы информациялар жәрдемінде билим беріу; 4. Балалардың дәретиушилик, интеллектуаллық хәм басқада укыплары ушын майдан жаратып беріу; 5. Арнаулы хызметлерди тартқан халда балалардың қызығыушылығын қорғау.

Балалар ушын арналған баспасөзди типологиялық бағдары бойынша бир нешше топарларға бөлиуимиз мүмкин. Тилекке қарсы, Қарақалпақстан республикасында биз изертлеген дәуірде тек ғана үш газета басып шығарылғанлығын есапқа алатуғын болсақ, республика газеталарын типологиялық өзгешеликлерин анализге тартыу бираз мүшкил болып табылады. Әсиресе, газетадағы тийкаргы рубрикалар менен арнаулы бетлер оқыушылардың санының артыуына жәрдемін тийгизбекте. Басылымда көп жыллардан берли берилип киятырған бир қатар клублар хәрекет етип келмекте. Олардан «Аңқау кескир (Юморлық блок)», «Желқом (Жоқары класс оқыушыларының клубы)», «Барлығын билгим келеди». Мәселен, «Аңқау кескир» клубында мектепте хәм басқа орынларда жалқаулығы, салақлығы менен көзге түскен оқыушылардың ис-хәрекетлери сынға алынады. Соның менен бирге газетада нәтийжели жумыс алып барып атырған клублар сыпатында жоқары класс оқыушылары ушын арналған «Желқом», «Барлығын билгим келеди» клубларын атап өтиуимизге болады. Бул клублардың жумыс алып барып атырғанына бир нешше жыл болды. Соған қарамастан онда бүгинги балалар хәм жас өспірімлер ушын әхмийетли болған мәселелер ортаға тасланбақта. Буннан тысқары оқыушылар кеуилинен енди орын ийелеп киятырған клублар да бар. Булардан «Дилұар» жас хабаршылар, «Дилбар», «Малика қызлар клубы», «Мийрас (Миллий мийрасларды үйрениу)», «Қарлығаш тәбият газетасы», «Түлкишек 1-2-класс оқыушылары ушын арналған», «Жас физиклер», «Жас математиклер», «Жас информатиклер», «Жас әдебиятшылар» клубларын атап өтиуимизге болады. «Қарлығаш тәбият газетасы» клубындағы жасыл тәбият көринисин сәулелендириуши рәңбә-рең сүүретлер менен хайўанатлар менен өсимликлер дүньясынан сөз ететуғын қызықлы материаллар хәр бир газета оқыушысын ериксиз өзине тартады.

Соның менен бирге, «Жеткиншек» газетасындағы дәстүрий рубрикалар да хәр бир газета оқыушысының сүйикли минберине айланып бармақта. Көбинесе мектеп оқыушылары өзлери жазған дәретпесин редакцияға өзлери алып келип жүргеннен гөре, хат арқалы жоллап барғанды макул көреді. Сол ушында газетада оқыушылардың хатларына, олардағы пикирлерге айрықша итибар қаратылған. Оқыушылардың ой-пикир хәм усынысларын өзінде жәмлеген рубрикалар да хәрекет етпекте. Олардан «Бир мектептен еки хат», «Бизге жазады», «Келиң досласайық», «Конвертлерди ашқанда», «Оқыдық, пикир айтамыз», «Оқыушылар жазады», «Хатлар толқыны» атамадағы рубрикалар пикиримиз дәлийли бола алады.

Демек, редакцияда газета оқыушыларының пикирин кең түрде сәулелендириу ушын хатларға мүрәжат етиу методы кең жолға қойылған. Әсиресе, «Келиң досласайық» рубрикасы бир нешше жыллардан берли хәрекет етип турған рубрикалардың бири болып, усы рубрика себепли республикамыздың бир шетинде жасайтуғын мектеп оқыушысы менен республикамыздың басқа бир шетинде жасап атырған баланың хат алысуы арқалы досласуы да мүмкин. Бунда газета хәр қыйлы миллет ўәкиллериниң бир-бири менен досласуы ушында имканият жаратып бергенлигин көриуимизге болады. Бүгинги күнде заманағой коммуникациялық технологиялардың раўажланыуы менен хатлардың ағымы азайғаны менен конверт пенен өз пикирин баян етиу мақсетинде редакцияға хат жоллау еlege шекем дауам етип келмекте. Бул бириншиден, баланың өз қолы менен хат жазып баланың жазыу қәбилетин раўажландырса, екіншиден, өз ишки сезимлерин хатқа түсириуді жанлы әмелге асырады.

Дәстүрий рубрикалардан тысқары газетада республикамыздағы балалар хәм жас өспірімлердің өмиринде жүз берип атырған жаңалық пенен ўақыяларда да өз сәулелениуин тауып атыр. Кейинги ўақытлары газетаның реңли басып шығарылуы да газета оқыушыларының газетаға болған қызығыушылығын және

арттырды. Газетаның реңли етип басып шығарылыуы бириншиден, материалдың тартымлылығын арттырса, екіншиден, оқыушылардың жәрияланған материалларды қабыл етиуін жеңиллестиреди.

Жуумақлап айтқанда, балалар хәм жас-өспиримлер басылымын таярлауда редакция тәрәпинен оқыушылардың пикир хәм усынысларын терең үйренип барыуы хәм оны жетилистириуи талап етеди. Соның менен бирге, социаллық тармақтың хәм газетаның Интернеттеги электрон нұсқасының өз уақытында жаңаланып барыуын тәмийинлеп барыу зәрүр. Бизинше, сонда ғана материалларға өз уақытында берилген оқыушылардың пикирлери, материалларға берген бахасы редакцияның искерлигин және де арттырады.

АДЕБИЯТЛАР

1. Жукова Д.А. Влияние детской журналистики и СМИ на групповое и индивидуальное сознание детей. дис. ... канд. филол. наук : 10.01.10. – Краснодар. 2012. – 5 с.
2. Акопов А. И. Методика типологического исследования периодических изданий / А. И. Акопов. – Иркутск : Изд-во Иркутского ун-та, 1985. – С. 27; Ахмадулин Е. В., Чуков П. И. К вопросу о типологии специализированных газет / Е. В. Ахмадулин, П. И. Чуков // Акценты: новое в массовой коммуникации : альманах. – Воронеж, 2003. – Вып. 5-6. – С.16–20; Бочаров А. Г. Основные принципы типологии современных советских журналов / А. Г. Бочаров // Вестн. Московского ун-та. Сер. 10. Журналистика. – 1973. – №3. – С. 27–35; Корнилов Е. А. Типология периодической печати: основные понятия и категории / Е.А.Корнилов // Типология периодических изданий. – Ростов н/Д, 1983. – С. 21; Типология периодической печати / под ред. М. В. Шкондина и Л. Л. Реснянской. – М., 2009. – С. 12; Тулупов В. В. Российская пресса: дизайн, реклама, типология. – Воронеж : Инфа, 1996. – С. 57; Чуков П. И. Специализированные газеты как тип издания : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.10 / Чуков Павел Игоревич. – Ростов н/Д, 2004. – С. 53; Шкондин М. В. Периодическая печать : системные основы типологии // Типология периодической печати / под ред. М. В. Шкондина и Л. Л. Реснянской. – М., 2009. – С. 12
3. Попова М. Ф. Современный советский детский журнал как тип издания : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.10 / Попова Мария Федоровна. – Екатеринбург, 1992. – С.95.
4. Чуков П. И. Специализированные газеты как тип издания : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.10 / Чуков Павел Игоревич. – Ростов н/Д, 2004. – С.45.
5. Акопов А. И. Методика типологического исследования периодических изданий / А. И. Акопов. – Иркутск : Изд-во Иркутского ун-та, 1985. – С. 29.
6. Шкондин М. В. Периодическая печать : системные основы типологии // Типология периодической печати / под ред. М. В. Шкондина и Л. Л. Реснянской. – М., 2009. – С. 10–47.
7. Богатырева Ю. И. Печать пионеров Вологды 20-х годов / Ю. И. Богатырева // Проблемы журналистики. Вып. 7. Журналистика Северо-Запада РСФСР. – Л., 1976. – С.51–60; Попова М. Ф. Современный советский детский журнал как тип издания : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.10 / Попова Мария Федоровна. – Екатеринбург, 1992. – 177 с.; Алексеева М. И. Советские детские журналы 20-х годов / М.И. Алексеева. – М. Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 133 с.; Русские журналы для детей (1785-1917 гг.): библиографический указатель и аннотации / сост. З. И. Свиридова, М. И. Холмов. – Л., 1982. – 65 с.; Холмов М. И. Становление советской журналистики для детей / М. И. Холмов. – Л., 1983. – 174 с.
8. Средства массовой информации России : учеб. пособие для студентов вузов / под ред. Я.Н. Засурского. – М. : Аспект Пресс, 2011. – 391 с.
9. Marziyayev J.K., Qudaybergenov M.A. Children's press in karakalpakstan: problems and solutions. International Scientific Journal (ISJ) Theoretical & Applied Science. Philadelphia, USA. Impact Factor ICV=6.630. Published: 10.11.2020. Page 84-87.
10. Засядько А. Рецепт создания газеты // www.websib.ru

Болалар ва еш ўсмирлар матбуоти типологияси
Қудайбергенов М.А. Қарақалпақ мамлекетлик университети

Резюме. Мақолада жамиятда болалар нашрининг тутган ўрни ва аҳамияти ёритилган. Шундан келиб чиққан ҳолда Қарақалпоғистон Республикасида болалар нашри фаолиятига диққат қаратилиб, ҳудудда болалар нашрининг йўлга қўйилиши, рифожланиш босқичи ва бугунги ҳолатига изоҳ бериб ўтилган. Шунингдек, болалар журналистика бўйича ижод қилиб келаётган журналистларнинг маҳорат борасидаги масалалари ҳар томонлама таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: глобаллашув, жамият, матбуот, болалар, типология, мақсад, жанр, маҳорат, таълим-тарбия, ижод, масала, мавзу, онлайн нашр.

Типология прессы для детей и подростков
Қудайбергенов М.А. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье речь идет о роли и значении детских изданий в жизни общества. На этой основе было уделено внимание деятельности детских изданий в Республике Каракалпакстан, освещается становление детских изданий в регионе, этапы развития и современное состояние. Также проводится анализ навыков журналистов, работающих в сфере детской журналистики.

Ключевые слова: глобализация, общество, пресса, дети, типология, цель, жанр, мастерство, образование, творчество, выпуск, тема, интернет-издание.

Typology of the press for children and teenagers
Kudaibergenov M.A. Karakalpak State University

Summary. This article deals with the role and importance of children's publications in society. On this basis, attention was paid to the activities of children's publications in the Republic of Karakalpakstan, commenting on the establishment of children's publications in the region, the stage of development and the current state. It also provides a comprehensive analysis of the skills of journalists working in children's journalism.

Key words: globalization, society, press, children, typology, purpose, genre, skill, education, creativity, issue, topic, online publication.

ЗУЛФИЯ ИСРОИЛОВА ЛИРИКАСЫНДА ХАЛЫҚ ОБРАЗЫНЫҢ ПУБЛИЦИСТИК СӘҰЛЕЛЕНИЙИ

Оразымбетова А. М.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Өзбек халқының тәғдири Зулфияның шайыр сыпатында да, публицист сыпатында да, дөретиўшилигиндеги ең жетекши тематика есапланады. Оның публицистикалық лирикасына серлеп итибар қаратсақ, оғада қызығарлы ызымлылықты байқаймыз, атап айтқанда; оларда тек жеке адамдардың образлары ғана емес, ал аўыл, жол, хаял-қызлардың опадарлығы, мухаббат, бәхәр хәм тәбият көринислери сүүретленеди. Егер олардың барлығын пүтин бир картинаға бириктирсек, онда шайырдың Ана Ұатаны хәм халқының образы, оның лиро-публицистикалық дөретиўшилигиниң түп тийкарын курайтуғынлығын көремиз. Мине, усындай публицистикалық элементлерден әпиўайы өзбек халқы өмири, дәўир өзгешеликлери, хақыйқый турмыс картинасы қәлиплеседи. Демек, шайырдың хәр бир лирикалық шығармасы өз темасына, көркемлеў кураалларына, өз деталына ийе, ал барлық шығармалары бирликте пүтин бир образды дөретеди. Бул жерде Зулфияның өз халқына, оның әжайып инсанларына болған айрықша меҳир-мухаббаты, лирикалық шығармаларында дәўир өзгешеликлериниң публицистлик руўхы сезилип, шайырдың жүрек төриндеги хақыйқый арзыў-әрманлары сәўлеленип турады. Бул жағдай Зулфияның әсиресе “Арзыў” қосығында айқын көзге тасланады: Күйип аптабында, тасыйман топрақ,

Мениң қолдан сепкен шигитлерим хәм

Гүзде пахта болар үмитимдей ак,

Бул арзыў

Бул үмит

Бул ағла нийет [1, 52]. (К.Каримов аўдармасы). Зулфияның бул топламдағы басқа да көплеген

қосықларында, лирикалық шығармаларының басым көпшилигинде философиялық пенен публицистикалық лириканың көркемлик қәсийетлериниң бири-бири менен ажыралмас тығыз байланысқа түсип, турмыс шынлығын ашықтан-ашық, өткир түрде сүүретлеўге хызмет еткенлигин көремиз. Оларды биз мақаламызда тийисли орынларында кеңирек түрде талықлаймыз.

Шайыр халықтың арасында жасайды хәм шаршамастан олардың қызғын мийнетин, дәўир нәпесин, турмыс өзгешеликлерин көркем түрде публицистлик сәўлелендиреди, өз шығармаларын дөретеди. Бундай кең қәлбиндеги арзыў-нийетлери шайырға мисли күш-куўатынан да зыят көринеди. Усындай бағдарда ол халқына аянбай хызмет қылыўды өзиниң перзентлик парызым деп есаплайды. Мысал ретинде оның “Оқыўшыма” қосығын алып қарайық:

Қосығың жас, кеўлин талўасла, Нәпесинде дедиңлер, от бар. Шайырлық ол- өртениў хаслы Парла, суўыў билмегил, зинхәр.	Мен сол отты алып баўырымнан, Бердим алапларға, гүллерге, Тоқыўшыны киргизип жырға, Жетип бардым партаў жерлерге [2, 55]. ² (К.Каримов аўдармасы).
--	--

Қосық қатарларына итибар қаратсақ, автор шайырлықты зинхәр суўыўды билмейтуғын хаслы парлап тұрған өртениў халатына мегзейди. Сол отты баўырынан жулып алып, қәлем тербетип, оны өз халқының пәраўанлығы ушын хызмет еттириўи керек. Буны шайыр халқы алдындағы перзентлик парызы деп есаплайды. Хәтте, партаў жерлерге де жетип барып, мийнет адамлары хаққында тынбай қосық жазса да “Халық қәлбиндей қосық дөретиўге, Жетермекен күдиретим бир күн...” деп әрман етеди.

Зулфия Исроилованың публицистикалық лирикасында да, басқа жазыўшы-шайырлар дөретиўшилигиндеги сыяқлы-өзиниң халқы, оның тәғдири хәм пәраўан келешегі хаққындағы ой-туйғылары көплеп ушырасады. Бул тема шайыр дөретиўшилигинде жетекши орынды ийелейди. Сонлықтан, өзбек халқының образы Зулфия публицистикалық лирикасының тийкарын курайды деп исеним менен айтыўға болады. Шайыр тәбиятлы публицист ретинде ол мұдамы тығыз халық турмысының орайында болады, көп мәрте, хәтте бәрхәма республикамыздың қала хәм аўылларына барады, өз оқыўшылары менен, халық ўәкиллери менен, хәр қыйлы кәсип ийелери менен жийи-жийи ушырасады. Мине усындай пайытлары шайыр турмыс өзгешеликлерин, жәмийеттеги социаллық хәдийсе хәм процесслерди терең бақлап барады. Соңынан бул бақлаўларын газета-журнал бетлеринде, яки кейинги топламларында лирикалық формада сүүретлейди. Бундағы Зулфияның шайырлық терең ой-пикирли публицист сыпатындағы принципиал уазыйпаларының бири өз халқының образын, оның өзине тән милий характерин айқын сүүретлеўден ибарат.

Хәммеге малим, халық-бул өзиниң күнделикли турмыс машқалалары менен бәнт болып жасап атырған конкрет адамлар есапланады. Сонлықтан, Зулфияның публицистикалық лирикасында халық әйне сол конкрет адамлар образлары арқалы жарығылады. Жоқарыда биз талықлап өткен оның бир қатар шығармаларында да анық образлар халық образы менен тиккелей байланысады. Оларда өтмиш тарийхына, өзгеше үрип-әдет хәм тарийхый дәстүрлерине ийе болған өзбек халқының образы көринеди. Соның менен байланыслы түрде Зулфия Исроилова Ана-Ұатан темасын шын қәлбинен жырлайды. Себеби, шайыр өз елин жанынан артық көреді хәм пүткил дөретиўшилигин оған бағышлайды. Буны биз автордың “Мениң Ұатаным” лирикалық қосығында - шайырдың шын патриотлық жүрек толғанысларынан, ишки пафосларынан шыққан төмендегі қатарлардан айқын көре аламыз:

Жерден бас көтерген хәр бир гияға,

Бағбан мухаббети менен тигилдим.

Қосығым, илхамым, қәлем, күшимди,

Сени қорғаў ушын жан киби бердим.

² Зулфия. Мушайра. Қосықлар. Қарақалпақшаға аўдармасы.-Н; «БИЛИМ». 55-бет

Хәр ғүмшан, хәр гүлин көзим еркелеп, Гүрестен узақ болсам да, сөзден,
 Карашықтан қосық болып төгілди. Жаўға қурал жасап, жеткерип турдым.³(Г.Матякубова аўдармасы).

Зулфияның жүрек төринен шыққан бул қатарларда, шайырдың тек жеке инсаныйлық сезимлери ғана емес, ал, бәлким онда улыўма жәмийетлик әхмийетке ийе болған публицистлик руўхтағы жуўмақлы пикирлери сезилип турады. Ана-Ұатанды хәр ким хәр қашан усылай сүйиў керек, оны бәрше ардақлаўы тийис деген идея оқыўшы санасына синдириледі. Автордың дүньятанымы менен пикирлеў дүньясының өз-ара тығыз ажралмаслығы шайырдың жеке образы арқалы усы орында анық көринеді. Туўылған жерге меҳир-мухаббат, садықлық, миллий мақтаныш сезимлери менен мәртлик руўхы усы публицистикалық қосықтағы автор образы менен жүзеге шығады. Лирикалық қахарман сыпатында, туўылған мекән ҳаққында оқыўшыға үлкен толқынланыў менен сөйлеп берип атырғандай. Оның өмирге биринши адымын атқан балалық жылларынан баслап табиат байлықларының сулыўлығын көз алдына келтириўи бизди усындай пикирге алып келеді. Сөз шебери ишки ой-пикир драматизмин өз динамикасында, логикалық түрде турмыс шынлығы менен өмир фактлерине тийкарлана отырып раўажландырып, лирикалық шегинислер драматизмин өткирлестірип береді. Соның ушын да, лириканың арнаўлы изертлеўшилери⁴, оның мейли қайсы түринде болса да, ой-пикир, сезимлер драматизмине айрықша кеўил аўдарады. Усы сыпатлар, яғный Зулфия Исроилованың жоқарыдағы киби бир қатар қосықларындағы публицистикалық сыпатлар өзине тартымлылығы, текстлериндеги эмоционалық хәм экспрессивлиги менен бирге шығарма мазмунының тереңлиги, оның өмириниң узақлылығын тәмийинлеўге алып келген. Демек, буннан келип шығатуғын жуўмақ соннан ибарат, хәр қандай публицистикалық лирика шайыр тәрәпинен шебер, өткир сыпатта жазылса, ол ўақытлардың өтиўи менен де хеш гөнерип қалмай, оқыўшылар, кең жәмийетшилик тәрәпинен әзизлене береді.

Усындай бағдардағы Зулфия Исроилованың “Хүрмет хәм иззет ушын миннетдарман” қосығы да өз лиризминиң тереңлиги, публицистлик сыпаттың басымлығы менен оқыўшының дыққатын айрықша өзине қаратады: Хүрмет хәм иззетлер ушын миннетдарман,

Хаслында сиз қуяшым мен оның нурыман.

Таңларыңыз атсын тыныш хәм аман,

Бахтым сол өзбектиң Зулфиясыман.⁵(Г.Матякубова аўдармасы)

Усы бағытта Зулфия туўылған жер менен Ұатан ҳақындағы автор образы тымсалында руўхый сезим хәм туйғы-ойларын беріў ушын “мен сени сүйемен, туўылған жер!” деп жар салып отырмастан, оны өзине әзийз болған табиат көринислери, анық деталлар менен сәўлелендиреди хәм сол арқалы оқыўшының туўылған мекәнға, ана диярға деген мухаббатын арттырыўға шарлайды. Шайыр лирикасында усындай публицистикалық руўх басым болғаны менен де, ол улыўма поэтикалық пикирдің өткирлигин төменлетпейди, керисинше, ондағы лирикалық сапаның күшейиўине хызмет етеді. Зулфия дөретиўшилигин илимий изертлеген, әдебиятшы алым Т.Адукаримов пикиринше, бул шайыр руўхый дүньясындағы белсендилик пенен социал-жәмийетлик ҳәрекетшенликти аңдатады.⁶ Дөретиўшилик манерасының усындай қәсийети шайыр - публицисттиң, хәттеки, өткен әсирдің 30 -жылларында жазған ең дәслепки лирикалық шығармаларында да байқалады.

Әдебияттануў илиминде көптен берли “лирикалық қахарман”, “лирикалық персонаж”, “лирикалық мен” ямаса “лирикалық характер” терминлери хәм түсиниклери өмир сүрип келмекте.⁷ Булардың мәниси бир ойға-лирикалық шығармада инсан минез-құлқын, оның социаллық-жәмийетлик сыпатларын ашып беріўге барып ушласады. Усы көз-қарастан, публицистикалық лирика қандай да бир дәўирдің алдыңғы қатарлы ойлары, пикирлери, социал-жәмийетлик жаңаланыўлар себепли жүзеге келетуғын болғанлықтан да, лирикалық қахарманды оның социал-жәмийетлик белсендиліги менен руўхый дүньясының гуманистлик, патриотлық қәсийетлеринен бөлип алып қараў мүмкин емес. Демек, лирикалық қахарман көбирек өзиниң ишки, жеке индивидуаллық сыпатларына ийе болыўы керек,⁸-деген илимпазлардың пикирлерин бийкарламаған ҳалда, поэзияның бул тарўындағы лирик қахарман көркем әдебияттағы типиклик мәселеси менен де тығыз байланысқа ийе деп есаплаўға болады. Зулфияның поэзиясындағы лирикалық қахарман проблемасын да, мине усы бағдарда, әересе оның лирикалық публицистикасында қахарманның ишки дүньясын ашыўдағы поэтикалық шеберликти оның социал-жәмийетлик белсендиліги, көрегенлиги хәм патриотлығы, гуманистлик сыпаты менен байланыста алып таллаўды мақул көрди. Буган шайырдың “Ядым сынықлары” қосығындағы төмендеги қатарларды мысал сыпатында келтириўге болады:

Келер жолларыңа пинҳана талдым.

Мениң атам, анам Жан Ұатанымда,

Елим тағдийринде мәңгиге қалдың.

Кел, сен ғәрезсизлик, келешек болып [].⁹(Г.Матякубова аўдармасы).

³ Зулфия.Мушайра.-Н; «БИЛИМ». 117-118-бетлер.

⁴ Худайбергенев К. Лирика хәм өмир.-Н; «Қарақалпақстан»,1971,28-бет

⁵ Зулфия.Мушайра.-Н; «БИЛИМ». 119-120-бетлер.

⁶ Қараңыз: Абдукаримов Т. Зулфиянинг 70-80 йй. Ижодида лирик кахроман тасвири.Канд. дисс. Автореферати.-Т; 1995, 18-бет.

⁷ Поспелов Г. Лирика среди литературных родов. – М;-1976; Гинзбург Л.Я. О лирике.-Л;-1974; Бройтман С.Н.Русская лирика ХІХ-начала ХХ века в свете исторической поэтики. _М. _1997; Иззат Султан. Адабёт назарияси.-Т;-«Фан» 1980 Адабий тур ва жанрлар.-Т; -«Фан» 1992; Камол Ж. Лирик шерият.-Т; -«Фан» 1986.

⁸ Худайбергенев К. Лирика хәм өмир.-Н;- «Қарақалпақстан» 1971.78-бет.

⁹ Зулфия. Мушайра.-Н; «БИЛИМ». 133-134-бетлер.

Келтирилген катарлардан көринип турғанындай, бул жерде “лирикалық мен”нің рухый келбетин ашып корсетіуде автор сезгирлиги бирден көзге тасланады. Сезимтал хәм өткір пикирли шайыр лирик қахарманның ұатаншыл, патриотлық сезимлер дүньясын ашып беріуде айрықша бир терең мазмунға ийе деталь ретінде пайдаланып, қосықтың тәсірлиги менен мазмунның тереңлигине ерискен.

Шайыр усы публицистикалық лирикасында өз пикирлерин және де бир қатар микрообразларды қолланып, оларды жетилистирип, рауажландырып сүўретлеу арқалы қахарманның рухый дүньясын тағы да тереңирек кирип бара береді. Сөз шебері оларды: “Маңқурттай жасаппыз халық болып”, “Жүзи күлип турса да, иши толы күл”, “Тажы жоқ патшадай сездиме өзін” (133-бет), -деген өткір поэтикалық қатарлар менен береді:

Әй жаратқан тәңрим, қалдым ба ғапыл,

Исеним, сыйыныу пуш болып шықты.

Биз болса исенип жасадық неге?

Бизге гөр қазған қара күшлерге.¹⁰ Ҳақыйқатында да, бул қатарлар тубалаушылық дәуириндегі өзлеринің ерк-ықтарынан айырылған адамлардың, улыўма жәмийетимиздің рухый келбетин ашып береді. Тоталитар системаның мәмлекетимиз хәм ондағы жасап атырған халқымыздың гүлlep жаснауына тийгизген зыянын тәриплейди. Басқаша айтқанда, шайыр лирик қахарманның ишкі рухый дүньясын орынлы жеринде эпикалық басламалар, гейпара тәрийиплеулер жәрдеми менен де сүўретлеу арқалы поэтикалық шеберликке ерисип отырады.

Қосықтағы жеке өмирбаянлық сыпатқа ийе қатарлардың орны да өз алдына: Жеңгеме ес болып тиктим кестемди, / Қағаздан жасырған қосығым тепшип.

Гүлledi пәлекте шийрин тилегим, / Көзимнен жаслықтың нурларын ишип. Бул қатарлар лирикалық қахарманның бир жағынан жеке сезимлерине байланыслы болса, екінші жағынан оның социаллық белсендилігін де дерек береді. Шайырдың туўылған жер күдиретин булайынша терең лиризм менен сүўретлеуи кимди болса да таңландырмай турмайды. Әсиресе, келтирилген қатарлардағы психологизм, поэтикалық салыстырыулар, миллий коларитке толы болған картиналық көринислер қосықтың оқыўшыға деген тәсіршенлігін және де арттырыуға хызмет етеди. Демек, бул сыпатлар менен қасийетлер шайырдың публицистикалық лирикасын бираз жасандырып, жанландырып, оған мәңгилик өмир бағышлап турған сыяклы. Ҳақыйқатында да, публицистикалық, патриотлық, гуманистлик ойлар орынлы түрде қолланылса, дәретпедә лиризмди күшейтип, лирикалық қахарманлардың рухый дүньясының социал-жәмийетлик хәм патриотлық сыпатларын терең сәўлелендириуге хызмет етиўи мүмкин. Бунда, әлбетте, шайырдың дәретиўшилиқ уқыпшылығы менен таланты биринши орында турады. Зулфия дәретиўшилигинде болса бундай қасийетлер айқын көринеди.

Жуўмақлап айтқанда, көркем әдебияттың тийкарғы ўазыйпасы жәмийетлик көз-қарасларды сәўлелендириўден ибарат болса, публицистикалық лирика усы ўазыйпаны бир қанша толық орынлайды. Ойткени, ол жәмийеттеги турмыс қарама-қарсылықларын көркем әдебий конфликтке айландырып, адамлардың сиясий-жәмийетлик, граждандық, философиялық көз-қарасларының, жәмийетшилиқ пикириниң қәлиплесиўине түртки болады. Тематикалық жақтан оғада бай хәм кең қамыраўлы Зулфия дәретиўшилигинде оның публицистикалық лирикалары айрықша әхмийетке ийе. Шайыр дәўир өзгешеликлерин, ондағы қарама-қарсылықларды, өмирдің драматизмин дәретиўшилиқ фантазиясынан, ой елегинен өткере отырып, олардан өткір жәмийетлик жуўмақ шығарады хәм ол көркем образ дәрежесине көтериледи. Зулфияның дәретиўшилиқ жолында, көркем формада әпиўайы мийнеткеш халық сәўлеленген поэтикалық шынлық көзге тасланады. Оның қахарманлары – дийханлар, шопанлар, өнерментлер, әпиўайы ҳаял-ана. Шығармаларындағы пүткил қахарманлары тымсалында улыўма халық образы жаратылады. Бул Зулфияның дәўир шынлығын жарытыўдағы публицистикалық лирикасының өзине тән болған спецификалық өзгешелиги болып есапланады. Оның лирикасы-жазыў манерасы, поэтикалық ой жүргизиў ритмикасы – халық аўызеки поэтикалық дәретиўшилигинен нәр алады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Зулфия.Мушайра.Қосықлар. Қарақалпақшаға аўдармасы. –Нөкис, «БИЛИМ», 2015.
2. Худайбергенов К. Лирика хәм өмир. –Нөкис, «Қарақалпақстан», 1971.
3. Абдукаримов Т. Зулфиянинг 70-80 йй. Ижодида лирик қаҳроман тасвири. Канд. дисс. Автореферати. –Тошкент, 1995.
4. Поспелов Г. Лирика среди литературных родов. – М;-1976.

Зулфия Исроилова лирикасында халық образының публицистлик сәўлелениўи

Оразымбетова А. М. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Бул мақалада белгили шайыр хәм журналист Зулфия Исроилованың лирикасында халық образның сәўлелениўи терең анализ етиледі.

Таяныш сөзлер: Лирика, публицист, публицистика, поезия, шайыр, образ.

Зулфия Исроилова шеърятнда халқ образининг ёритилиши

Оразымбетова А. М. Қарақалпақ дәвлат университети

Резюме. Ушбу мақолада таниқли шоира ва журналист Зулфия Исроилованинги лирикасида халқ образининг акс этиши чуқур таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар: Лирика, публицист, публицистика, назм, шоир, образ.

Освещение образа народа в поэзии Зулфии Исроиловой

Оразымбетова А. М. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье проводится глубокий анализ образа народа в лирике известной поэтессы и журналистки Зулфии Исроиловой.

¹⁰ Сонда; 133-бет.

Ключевые слова: Лирик, публицист, публицистика, поэзия, поэт, образ.

Illumination of the image of the people in the poetry of Zulfiya Israilova
Orazymbetova A. M. Karakalpak State University

Summary. The article provides an in-depth analysis of the image of the people in the lyrics of the famous poet and journalist Zulfiya Israilova.

Key words: lyrics, publicist, journalism, poetry, poet, image.

ABDULLA AVLONIY SHE'RIYATI MILLAT RUHIYATI VA KAYFIYATINING IN'IKOSI SIFATIDA

Tajibayeva L. F.

Qoraqalpog' davlat universiteti

Badiiy adabiyotdagi yangilanishlarning ildizi ijtimoiy hayotimizdagi o'zgarishlar, yangilanishlar bilan uzviy aloqadorlikda ekanligi barchamizga ayon haqiqat. XX asr boshida rus bosqini ta'sirida kirib kelgan o'zgacha dunyoqarash, ikkinchidan esa jadid ma'rifatchiligi dunyoqarashi to'qnashuvi ijodkorlar ruhiyatiga sezilarli ta'sir o'tkazmay qolmadi. "Shu ma'noda 10-yillarda boshlangan va 20-yillarda deyarli shakllanib ulgurgan, 30-yillarga kelib esa o'zining muayyan an'analari-yu estetik prinsiplariga, yangicha adabiy tafakkurga asoslangan yangi o'zbek adabiyoti haqida o'z davrining siyosiy-ijtimoiy hayoti o'zagida tarkib topdi, deyish mumkin"[1.89]. Yangi she'riyat XX asrning birinchi yarmida o'zbek adabiyotining asosiy yo'nalishiga aylandi. Yangi she'riyat yangi dunyoqarashning shakllanishi va uning keyingi rivojida, millatning o'z-o'zini anglashida, yangi davr ruhiyatini aks ettirishda ham asosiy omillardan biri bo'lib qoldi. Yangi o'zbek she'riyat Mahmudxo'ja Behbudiy, Fitrat, Abulla Qodiriy, Cho'lpon, Hamza, Abdulla Avloniy, Tavallo kabi shoirlar ijodida o'z aksini topdi. Bu davr she'riyati XX asrning birinchi yarmidagi o'zbeklarning ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy hayoti, millat ruhiyati va kayfiyatining in'ikosi, madaniy merosining ajralmas qismi desak, adashmaymiz. O'zbek she'riyati bosib o'tgan bu muhim davrni, yangi she'riy shakllar, she'riy oqimlarning vujudga kelish sabablari va ular o'rtasidagi aloqalarni, uning namoyandalari ijodini tadqiq etmay turib, zamonaviy o'zbek milliy adabiyoti haqida to'liq tasavvurga ega bo'lish mumkin emas. Mazkur tadqiqotning maqsadi ham o'zbek she'riyatidagi mana shu yangilanishning mazmun va mohiyatini aniqlashdan iboratdir. Bu maqsadni amalga oshirishda biz yangi she'riyatning eng yorqin vakillaridan biri Abdulla Avloniy ijodiga yaqindan yondashdik. Avvalo, shuni qayd etishimiz joizki, yangi she'riyatning paydo bo'lishi rus bosqinidan keyin mazkur mamlakatlarda ro'y bergan muhim ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar va yangi badiiy ongning shakllanishi bilan bevosita bog'liq edi. Bu ehtiyojlar, eng avvalo, keskin o'zgarib borayotgan voqelik – ozodlikka intilish, yangi hayot barpo etish kabi muhim ijtimoiy jarayonlar bilan bog'lanib ketdi. Mana shularni aks ettirish she'riyat oldida turgan muhim vazifalardan biriga aylandi. Yangi she'riyat mazmun o'zgarishini o'zida mujassamlantirishi barobarida shakl va ifoda vositalaridagi o'zgarishlar darakchisi ham bo'ldi. Bu hol o'zbek she'riyatidagi ham mazmun, ham shakl yangilanishini qamrab olgan hodisa sifatida talqin etilishi lozimligini ko'rsatadi. Abdulla Avloniyning "Oila munozarasi" she'ri nafaqat shakl jihatdan, balki mazmunan ham o'zbek adabiyoti uchun yangilik hisoblanadi.

Ota

O'g'limizni o'qutsamiz-chi, xotun?

Qizimiz ham o'qusa, bo'lg'ay otun,

Ilmsizlar ko'rar qaro kunlar,

Yoshlik vaqtidir kumush, oltun.

Ona

O'g'limiz o'qubon eshon bo'lmas,

Qiz o'qusa uy ishlarin bilmas.

O'qug'onlar bo'ladi mahmadona,

Sizu bizni nazar-pisand qilmas. [2,136]

XX asrning birinchi yarmida she'riyatga kirib kelgan yangi mavzu va g'oyalarining ifoda vositalarida o'zgarishlar yuzaga keldi. Badiiy til va tasvir vositalari voqelikka yaqinlashdi. Turmush haqidagi orzu-umidlarni tasvirlagan romantizmdan farqli ravishda jonli, realistik manzaralarni tasvirlash, badiiy tilni yangi tipdagi o'quvchilar zavqiga moslashtirish kuchaydi. Bu jihatdan, ayniqsa, Abdulla Avloniy ijodi alohida o'rin egallaydi. Shoir she'riyatida yangi zamonga xos vatan va xalqqa muhabbat, adolatsizlik, yovuzlik, jaholat, jamiyat illatlari va kamchiliklariga qarshi kurash g'oyalarining keng ko'lamda yangi ifoda usullari orqali tasvirlanishi yangi she'riyat rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Avloniy qalamiga mansub "Biz millat" she'riga e'tibor qarataylik:

Na xo'rliq, na kasolat? – doimo afgor biz, millat,

Hama gul dasta qilsa. Ne terarmiz? – Xor, biz, millat.

Jaholat qaziysi do'ndurdi istiqbolni riftadan,

Shoir millat boshiga kelgan ofat-u balolardan iztirobga tushadi, millatning jaholat botqog'iga botganidan doimo afgor ekanligini ta'kidlar ekan, boshqa millatlar ma'rifat nuriga burkanayotganiga havas qiladi. O'z millati boshida ham ma'rifat quyoshi nur sochishini istaydi. Abdulla Avloniyning shoir sifatida shakllanishiga insoniyatning ma'naviy merosi, Qur'oni karim, hadislar, xalq rivoyatlari va suralar katta ta'sir ko'rsatgan. Shoirning ko'plab she'rilarida tarixiy shaxslar, buyuk shoirlar siymosi, tarixiy voqealar ham o'z ifodasini topgan. Buning boisi shuki, shoir ma'naviy merosdan o'z zamonasi muammolariga yechim qidiradi, buyuk insonlarning fazilatlarini va hayotiy tajribalarini ibrat sifatida ishlatadi. Shoir she'riyatidagi shunday asarlarni tadqiq va tahlil qilish, bu orqali XX asrning ikkinchi yarmidagi yangi she'riyatga xos tomonlarni ko'rsatish juda muhimdir.

Dunyoda Doro kabi hikmat-la tadbir aylagon,

Hashmati Xisrav kabi olamni tasxir aylagon,

Hukmfarmonlig'ida yuz-ming doimi tazvir aylagon,

Birni nolon, birni giryon, birni tahqir aylagon,

Bir siqm tufrog' o'lan arslona o'xshashlarni ko'r.

Ma'oz-illoki, na iqror, na inkor, - biz, millat.

Tutub selobi g'aflat mavji g'amg'a tashladi, hayhot,

Jahon Jayhunlarig'a to'mayi tayyor – biz millat.[2,67]

Kosayi Jamshid jomindin xabar verganlaring,

Maskani Firdavs bog'indan xabar verganlaring,

Manzili Kisroni tomindin xabar verganlaring,

Xodimi Ma'mun g'ulomindin xabar verganlaring,

Necha yuz ming qarz ila, Hijron, siri foshlarni ko'r. [2,100]

Abdulla Avloniy she'riyatining badiiy-uslubiy o'ziga xosligi ikki yo'lda shakllanib bordi. Birinchi navbatda, shoir o'zbek mumtoz she'riyatida shakllangan an'anaviy vositalar va janrlardan yangi fikr va g'oyalarni ifodalash uchun foydalandi. Bu tamoyil, ayniqsa, mumtoz she'riyatga xos bo'lgan aruz ruknlaridan foydalanishida, an'anaviy obraz, ibora va she'riy til zahiralari yanada ko'proq, yangi ma'nolarda qo'llashida o'z ifodasini topdi. Ikkinchidan esa, shoir xalq og'zaki ijodining benihoya boy tajribasidan unumli foydalandi. Yangi she'riyat zamonaviy hodisalarni aks ettiruvchi omillardan biri bo'lib dunyoga keldi. O'zbek adabiyotida bu jarayonlarni XX asr boshlaridagi boshqa jadid adabiyoti namoyondalari ijodida ham kuzatishimiz mumkin. «Eskilik va yangilik aynan jadid adiblari ijodida she'riyatda ro'baro' keldi: yangilik an'anaviy shakllar ichida tug'ilib keldi; aynan shular ijodida eskilik o'z umrini yashab bo'lgan hodisa sifatida, yangilik kurtak holda hali barqaror bo'lmagan sifatlar bilan namoyon bo'ldi [3,7]

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, o'zbek mumtoz she'riyati garchnad ulkan yutuqlarni qo'lga kiritgan bo'lsa ham, XX asrdek tarixiy davrda bundan bir necha asrlar ilgari topilgan va necha asrlardan beri ishlatilaverib siyqasi chiqayozgan shakllardan, tildan, poetik tafakkur tarzidan foydalanish adabiyot deysinish, adabiyot tarixidagi turg'unlik bo'lardi. Bundan tashqari asr boshlarida qo'shni mamlakatlarda yuz berayotgan inqilobiy harakatlar O'rta Osiyo mintaqasini ham junbushga keltirib, uning eskirgan va chirigan jamiyat tuzilmasida yashayotganini oshkor qilib qo'ydi. Jamiyatning ilg'or kuchlarini uyg'otishi va birlashtirishi mumkin bo'lgan adabiyotning ham xalq hayotidan olisligi ma'lum bo'lib qoldi. Davr, jamiyat va xalqni asriy feodal uyqusidan uyg'otishni Mahmudxo'ja Behbudiy, Fitrat, Abulla Qodiriy, Cho'lpon, Hamza, Abdulla Avloniy, Tavallo singari yozuvchilar zimmasiga yukladi. Abdulla Avloniy zamon talabini, davr nafasini his qilgan holda qalam tebratdi va o'z ijodi bilan yangi o'zbek adabiyoting tamal toshini qo'ygan adib sifatida yuksak mavqe egalladi.

ADABIYOTLAR

1. Йўлдошев Қ. Ёник сўз.-Т.:2006
2. Авлоний А. Танланган асарлар. Икки жилдлик. 1 жилд. –Т.: «Маънавият», 2009
3. Қосимов Б. Миллий уйғониш. – Т.: «Маънавият», 2002
4. Каримов Н. XX аср бoshларидagi тарихий вазият ва жадиҳчилик ҳаракатининг вужудга келиши // Жадиҳчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. –Т., 1999
5. Карим Б. Янгиланиш соринчи. – Т.: Адабиёт жамғармаси, 2004.
6. Жалолов А. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг ривожланиш жараёни (XIX аср охири ва XX аср бoshлари): Автореф. дис...д-ра филол. наук. – Т., 1994
7. Балдауф И. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. – Т.: Маънавият, 2001
8. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2002
9. Бобоев Т. Олий укув юртларида ўзбек шеърияти поэтикаси асосларини ўрганиш: Педаг. фанлари д – ри ... дисс. – Т., 1997

Abdulla Avloniy she'riyati millat ruhiyati va kayfiyatining in'ikosi sifatida
Tajibayeva L.F. Qoraqalpoq davlat universiteti

Rezyume. Ushbu maqolada yangi o'zbek she'riyatining mazmuniy va shakliy o'zgarishida, vazn va obrazlar olamining yangilanishida Abdulla Avloniy ijodining ahamiyati, o'rni haqida so'z yuritilgan. Shuningdek, A.Avloniy she'riyati millat ruhiyati va kayfiyatining in'ikosi, yangi davr ruhiyatining aks sadosi sifati tahlilga tortilgan.

Tayanch so'zlar. Abdulla Avloniy, millat, adabiyot, ijtimoiy hayot, ruhiyat, yangilanish, mazmun, vazn, obraz, shakl, ozodlik, ma'rifat.

Поэзия Абдуллы Авлони как отражение психики и настроения нации
Таджибаева Л.Ф. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматривается роль творчества Абдуллы Авлони в смысловой и формальной трансформации новой узбекской поэзии, в обновлении мира размера и образа. Поэзия А. Авлони - это также отражение психики и настроения нации, качество отзвука психики новой эпохи.

Ключевые слова. Абдулла Авлони, нация, литература, общественная жизнь, психика, обновление, содержание, вес, образ, форма, свобода, просветление.

Abdullah Avloni's poetry as a reflection of the psyche and mood of the nation
Tajibayeva L.F. Karakalpak State University

Summary. This article discusses the role of Abdullah Avloni's work in the semantic and formal transformation of the new Uzbek poetry, in the renewal of the world of weight and image. A.Avloni's poetry is also a reflection of the psyche and mood of the nation, the quality of the echo of the psyche of the new era.

Key words. Abdullah Avloni, nation, literature, social life, psyche, renewal, content, weight, image, form, freedom, enlightenment.

УДК.494.3

«АҚ» ХӘМ «ҚАРА» РЕҢ АТАМАЛАРЫНЫҢ ХӘЗИРГИ ҚАЗАҚ ТИЛИНДЕ ҚОЛЛАНЫЛЫҰ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Адилова Г. А.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Хәр бир тилдеги реңге байланыслы атамалардың хәммеси узақ тарийхый жоллардан өтип қәлиплескен, раўажланып, хәзирги күндеги дәрежесине жеткен. Рең атамаларының көпшилиги ески дәуірлерден киятырған түркий тиллерине ортақ лексемалар болғанлықтан, олардың тил билиминдеги изертлениў тарийхында да белгили ортақлық бар екенлигин көремиз. Усыған сәйкес, рең атамалары– келбетлик ретинде көпшилик түркий тиллеринде лексика-грамматикалық хәм этимологиялық аспекттен изертленген хәм белгили дәрежеде системаға түскен категория. Академик Ә. Қайдардың айтыўынша, «рең атамалары тамыры алыста жатқан,

халықтың ұзақ өмирі менен бириге отырып, эстетикалық талғамы, миллий психологиясы, салт-сана, үрп-әдеті менен байланысатуғын жәмийетлик, филологиялық, этнолингвистикалық мәніси зор мәселелер қатарына жатады» [1, 34].

Рең түрлеріне байланысly тилдегі атамалар менен олардан дөреген еркін хәм турақлы дизбеклердің хәммесинің тәбиятына терең үңилип, бир мақаланың көлемінде қарастырып шығыу, әлбетте, мүмкін емес. Сонлықтан да биз изертлеу объектимизди тек «ақ» хәм «қара» реңдеріне ғана бағышлап, атамалардың лингвомәдений тәбиятын мүмкінлигинше толық хәм хәр тәрепкеме қарастырыуды мақсет еттик. Хәзиргі қазақ тилинде рең атамаларының ишинде формалық өзгерістерге ушырауы бойынша да, мәнилеринің курамалылығы бойынша да «ақ» хәм «қара» атамалары айрықша көзге түседі. «Ақ» хәм «қара» атамаларының хәр қайсысы бир қанша қосымша мәністи билдиретуғынын көреміз. Лексемалардың бундай қасиетин тек көп мәнилик өзгешелигі ғана емес, одан да кеңірек қубылыс деп қараған дурыс. Демек, олардың бул үзликсиз раўажланыуы, бир тәрептен, қолланылуы шеңберинің кеңлигі менен жиийлигіне, екінші тәрептен турмыстың хәр түрлі халатларында туура мәнісінде де, аўыспалы мәнісінде де кең қолланылуы менен байланысly.

Рең атамаларының тилдегі көринисин изертлеген алымлардың көпшилигі, мысалы, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Е.Қойшыбаев, Ә.Қайдаров, З.Ахтамбердиева, Б.Өмирбеков, Р.Сыздықова, Ә.Қ.Ахметов, Ә.Айтбаев, Ж.Манкеева, Қ.Ш.Хусаинов, Р.Н.Шойбеков, С.Сәтенова т.б. «ақ» хәм «қара» т.б. атамаларының көп мәнилі екенлигин атап көрсеткен. Мысалы, академик А.Н.Кононов тек «қара» келбетлигінің түркий тиллерінде 20-ға жақын қосымша, символлық, аўыспалы т.б. мәнилерге ийе екенлигин санап көрсетеді [2, 81-86]. Хәрбир тилдің өзгешеликлеріне байланысly бул сан өзгеріп отырады хәм мәнилик түрі де бир-бири менен сәйкес келе бермейді. Академик Ә.Т.Қайдаров хәм т.б. авторлардың мийнетінде қазақ тилиндегі «ақ» реңінің 30-дан аслам, ал «қара» реңінің 40-тан аслам мәніси бар екенлигі айтылған [1, 49]. Қазақ тилиндегі рең атамалары тек лингвистикалық аспекттен ғана емес, этнолингвистикалық, лингвомәдений аспекттен де қарастырыуға толық болатуғын актуаль мәселеге жатады.

Ақ реңди билдиретуғын «ақ» атамасы түркий тиллердің хәммесіне ортақ атама. Бирақ оның мәнилик шеңбері хәмме түркий тиллерге бирдей емес. Мысалы, оның қазақ тилине тән бир өзгешелигі: «сүт» хәм «сүт тағамларына» байланысly мәнилерін жеке турып та, белгили бир текст курамында турып та билдире берсе, одан басқа да аўыспалы мәнилерін көп жағдайда дизбек курамында турып билдире алатуғынында. Мысалы: ақ сүт, ақ кеуіл, ақ алтын, ақ дәстурхан, ақ сақал, ақ пәтия, ақ куйыу, ақ неке, ақ отау, ақ патша, ақ май, ақ шаш хәм т.б.

«Ақ» реңи атамасының екінші бир өзгешелигі: көплеген аўыспалы мәнилері тосаттан пайда болмаған, сол «ақ» түсинигінің тәбиятынан теңеу, салыстыруу, ұқсатыу т.б. усыллары нәтижесінде кәлиплесип, раўажланған мәніслер. Бундай раўажланыудың шарықлау шеги, логикалық шеңбері кең екенін, мысалы «ақ» атамасының «таза, пәк, гирбинсиз хадал, әдил, сулуу, айқын, анық, хасыл, ардақлы» т.б. өзара сәйкес, мәнілес ұғымларды билдириуінен де анық көриуге болады. «Ақ» мәнісинің анық түрлерін тек белгили тексте ғана айқын көриуге болады. Мысалы: 1. «Ақ» – «қара» реңіне қарама-қарсы мәніде, яғный өзинің тийкарғы номинативлик мәнісінде қолланылуы: ақ көйлек, ақ гүл т.б. 2. «Ақ» – қазақ халқы ушын ең қасиетли болған сүттің түсі: Гедейдің аўзы аққа тийсе, мұрны қанайды. 3. «Ақ» – «хадал, таза, гүнәсиз, пәк». Аққа қудай жақ. Сүттен ақ, суудан таза дегендегі ақ атамасы – өзине тән көплеген аўыспалы мәнилердің тек биреуін ғана – «гүнәдан таза, айыбы жоқ, таза адам» дегенди билдирип тур. 4. «Ақ» – «жақсы тилекке, ийгиликли нийетке» байланысly сыпатлама: ақ дастархан, ақ отау, ақ жаулық, ақ босаға хәм т.б. 5. «Ақ» – қара жер бетіне жаңа ғана жауған қардың реңі. 6. «Ақ» – айдың көлге алыстан ушып келген жыл қусы - аққуудың реңі. 7. «Ақ» – қасиетли аналарымыздың шашы менен ақсақал ғаррылардың сақалының реңі. 8. «Ақ» – аспанда күн нуры менен шағылысып көринетуғын булттың түсі. 9. «Ақ» – ел байлығы есапланатуғын «ақ алтын» пахтаның түрі т.б.

«Ақ» атамасының мәнилик шеңбері қазақ тилинде усылар менен ғана шекленбейді. Булардан басқа да сиясий, социаллық, ритуаллық, қәделік мәнилерде хәр қыйлы турақлы сөз дизбеклерінде (ақлар, ақ жайлау, ақ байрақ, ақ аўыл, ақ күн, ақ көз батыр т.б.) көппеп ушырасады.

Рең атамаларының ишинде мәніси бойынша ең кең раўажланған атамалардың биреуі – «қара» атамасы. Оның себеби, биріншіден, кең түрде қабыллауына, көрнекилігіне хәм басқа рең атамалары менен дизбеклесе қолланылуына, яғный аралас түр-түсті билдириуіне байланысly болса, екіншіден, оның күнделікли өмірдегі қубылыстардың көпшилигінің түр-түсіне, формасына, қайғы-хәсиретіне, кеуілсиз, қаралы жағдайына т.б. усы сыяқлы тәрептеріне қатынасанлығына байланысly. Усылардың тийкарында қазақ тилинде: қара қазан, қара суу, қара нийет, қара шал, қара қобыз, қара шаңырақ т.б. усы сыяқлы көплеген дөренді мәнилердің кәлиплескенлігін көреміз. «Қара» атамасы беретуғын мәнилердің биразын қарап көрейік: 1. «Қара» – «ақ» түстің қарама-қарсы мәнісин билдиретуғын, өзинің тийкарғы номинативлик мәніси: қара көмір, қара күйе, қара шаш т.б. 2. «Қара» – төрт түліктің ишиндегі сыйыр, жылқы, түйе сыяқлы ири мал атамасы: қара мал. 3. «Қара» – «алыстан қарауытып көринетуғын адам, мал, жансыз зат тулғасы» Мысалы: Алыстан бир қара көрінді. 4. «Қара» – «хан, төре, хожа т.б. ақсүйек, бийлеуші тап үәкиллеріне жатпайтуғын әпиуайы халық». Мысалы: Ханнан әдиллік кетсе, қарадан уят кетеді. Мақал. 5. «Қара» – «серік, ес, жәрдемші». Мысалы Қасымда қара болып еріп жүр. 6. «Қара» – «майсыз, дәмсиз, қатықсыз, сүтсиз таярланған тамақ, суу - суусын» Мысалы: Қара гөш, қара сорпа, қара

суу, қара гөже хәм т.б. 7. «Қара» – «айыпшы, гүнәкәр, қылмысшы (адам)». Мысалы: Хәмме оны қара деп айыпшлады. 8. «Қара» – «адамға зияншы, қасшық иселейтуғын жин-шайтан, албасшы, мақулық». Мысалы: Қара басқыр! Қара албасшы т.б.; 9. «Қара» – «өлим-жетим, қайғы-хәсирет, қаралы ұақыя». Мысалы: қара тутыу, қара жамылыу, қара көтеріу, қара қағаз; 10. «Қара» – «жай, әпиұайы». Мысалы: қара сөз, қара өлең т.б. 11. «Қара» – «жазыу-сызыу, хат, хәрип таңбалары». Мысалы: Қара таныу, оқып үйреніу т.б. 12. «Қара» – «күшли (тәбият кубылысына байланысшы)». Мысалы: қара боран, қара жел, қара сууық т.б. 13. «Қара» – аң төлиниң, қус палапанының есейип, ушыуға, жүриуге жарайтуғын ұақтына байланысшы мәнисі: қара қанат, қара тырнақ, қара кулақ т.б. 14. «Қара» – «ғарғыс, терис пәтия». Мысалы: Ақ – дегени – алғыс, қара – дегени – ғарғыс. Мақал. 15. «Қара» – жер астынан шығатуғын байлықлардың бири болған нефтьтиң реңи; гей жерлерде оны «қарамай» деп те атайды; 16. «Қара» – адамның хадал қанын сорыйтуғын сүликтің реңи; 17. «Қара» – ғарқылдап ушатуғын қара ғарғаның реңи; 18. «Қара» – Африка т.б. материклерде жасайтуғын қара нәсил адамлардың түри т.б. Хәзирги қазақ тилиндеги «ақ» хәм «қара» рең атамаларының өзлерине тән пайда болыу хәм қолланылыуына байланысшы өзгешеликлердің бирине олардың өзара қарама-қарсы мәниде қолланылыуы жатады. Тилимиздеги бир-бирине қарама-қарсы мәниде қолланылатуғын «ақ нийет» пенен «қара нийет» дизбеклерин алып қарасақ, екеуиниң де сыпатлап отырған объекти – адамға тән қасийетлердің бири – нийет. Бирақ оның бири – «ақ» та, екіншиси – «қара» хәм биреуин айтқанда, екіншиси ассоциативли түрде еске түсетуғын, логикалық байланысын сақлайтуғын – бир кубылыстың еки көриниси, еки түрли формасы.

Рең түрлерине тән белгили атамалар менен солардан дөреген, тилдің қолланылыуында турақланып, пайдаланыуға таяр турған хәм жаңа формалары менен толысып отыратуғын турақлы дизбеклер тилимиздің ең бир өнимли тарауы сыпатында көркем сөз қорының образлы да тәсирли байлығын курайды. Сол байлықтың ишинен биз «ақ» хәм «қара» рең атамаларының қатынасыуы менен жасалып, қәлиплескен көплеген дизбеклерді көремиз.

«Ақ» хәм «қара» атамаларының рауажланыу шеңбериниң кеңлигин көрсетиу үшін мысалы, 15 томлық ҚТТС-де берилген сыпатламаның өзи де жеткиликли. «Ақ» атамасын сыпатлауға китаптың 18 бети (I том, 212-230 бб.) «қара» атамасы сыпатлауға – 33 бети (9том, 271-303бб.) арналған [3, 212-230; 271-303]. Бул атамалардың өзлери де хәм олардың дөгерегинде қәлиплескен дөрөнди формалар менен хәр түрли турақлы дизбеклер бир дәуирдің емес, хәр түрли себеплерге байланысшы үзликсиз рауажланып киятырған хәр дәуирдің жемиси болып табылады. Тил байлығын сөз саны менен ғана емес, сөз мәнисі менен де анықлайтуғын болсақ, сол түп дереклердің бирине «ақ», «қара» атамалары тийкарында қәлиплескен мәнилик бирликлер жатады деп атай аламыз. «Қара» атамасының басқа мәнилери де усы сыяқлы, арғы тийкары, тосаттан пайда болған емес, тийкары да номинативли «қара» рең мәнисиниң хәр түрли ситуацияларға байланысшы дөреп, логикалық, мотивлик, когнитивлик система бойынша рауажланған ауыспалы мәнилери.

Қазақ тилиндеги турақлы сөз дизбеклериниң үлкен бир бөлегин рең атамаларының, соның ишинде «ақ», «қара» атамаларының қатынасыуы менен жасалған хәм хәр түрли фразеологизмлер курайды. Қазақ тилиниң фразеологиялық сөзлигинде «ақ» лексемасы арқалы жасалған көплеген фразеологизмлер қолланылады. Мысалы, ақ бата (жақсы тилек), ақ пейил (таза, хадал адам), ақ боран (көз аша алмайтуғындай қатты дауыл, жауған қар), ақ өлим (тәғдирдің дегени менен болған өлим), ақ билек (сулыу), ақ жаулық (хәял), ақ жол (әдил жол) ақ жуып, арыулап көмиу (өлген адамды әдиулеп шығарып салыу), ақпа кулақ (сөз ұқпайтуғын адам), ақ сүтин ақлады (ата-ананың тилегин орынлады) хәм т.б. [4:23-26]. Аталған сөзликте қара лексемасы қатынасыуы арқалы жасалған мынадай фразеологизмлер бар: қара басы (тек өзи ғана), қара болды (ес болды), қара жаяу (көликсиз, жаяу), қара жер (жер бети), қара жер болды (уятқа қалды), қара жумыс (ауыр қол мийнети), қара жүрек (нийети жаман), қара тикти (адамы өлген үйдің қайғы-хәсирет белгиси), қара жамылды (жақын адамы қайтыс болды), қара күн (кыйыншылық болған күн), қара шаңарақ (үлкен үй, тәрбия алған ата-ананың үйі), қара қылды қақ жарған (әдил), аузынан ақ ийт кирип, қара ийт шығыу хәм т.б. [4:321-329].

Келтирилген фразеологизмлерде ақ хәм қара реңлери өзлериниң туура мәнисинде емес, ал ауыспалы, образлы мәнилерде қолланылып тур. Мысалы, «ақ» дегени – алғыс, «қара» дегени – ғарғыс фразеологизмин алып қарасақ, бул жерде ақ пенен қара рең мәнисинде қолланылып турған жоқ. Бундағы ақ – «айыпсыз, гүнәсиз», қара – «айыпшы, гүнәкәр» деген мәнисти билдирип тур. «Ақ, қарасын ажыратыу» да – усы мәнистеги фразеологизм. Ал «көздің ағы менен қарасындай» деген фразеологизмде көздің реңин айтып турған жоқ, биринен бирин бөлип қарауға болмайтуғын, ең жақын еки адам хаққында болып отыр.

Тәбияттағы реңлердің хәммеси хәрдайым бир заттың, кубылыстың түрин, түсин, реңин, сыртқы сыпатын ғана анықлау менен шекленбейди. Соның менен бирге олар рең түрлерине пүткиллей қатнасы жоқ, я одан хәзирги ұақытта күтә алыслап кеткен түсиниклерди, мәнислерди билдиретуғын де қасийетлерге ийе екенлигин көремиз. Қазақ тилиндеги адамның сыртқы формасына, түр-түсине байланысшы қәлиплескен эстетикалық концептилерде «сулыулық-шырайсызлық» оппозициялық түсиниклери қолланылады. Изертлеу объектимиз болған «ақ» лексикалық бирлиги «сулыулық» концептин сууретлеу арқалы «шырайсызлық» концептин сууретлейтуғын «қара» атамасы менен оппозиция курайды.

Қазақ халқы басқа халықлар сыяқлы сулыулықты, шырайлылықты күтә жоқары бағалайды. Қызлардың тән сулыулығын ғана емес, жанының да сулыу болғанлығын хәм екеуиниң өзара үйлесимин қөлеген. Усыған байланысшы қызларға тән сулыулық хәр түрли тил бирликлери арқалы тилимизде қәлиплесип, турақласқан.

Халық дүниетаныуында хаял адамның сулыұлығы әбден сыннан өткен, хәр тәрәплеме танылған затлар, кубылыстар менен тийкарланады. Нәтижесінде сулыұ қазақтардың түсинигіндегі ең қасиетли нәрселерге теңелип, ең, сүйикли нәрселер менен салыстырылады. Усындай ассоциациялық қабыллау тийкарында қәлиплескен халық уғымындағы сулыұлықтың ең баслы көрсеткишлериниң бири – ақ рең. Себеби ақ – қазақ уғымындағы ең қасиетли, ең әдиули, ең сүйикли, ең жағымлы реңлердиң бири. Ерте дәуірлерден бери түркий халықлары қыздың бет-әлпетиниң ақлығын сулыұлықтың нышаны деп қабыллаған. Усыдан келип ақ дийдар, ақша жүз, ақ куба, ақ тамақ, ақ маңдай, ақ билек дизбеклери қәлиплескен. Яғный сулыұлық концептисин көрсететуғын «ақ» тил бирлиги хаял-қызлардың бет-әлпетин, түрин сыпатлауға тийкар болған.

«Қара» лексикалық атамасы көз, қас, шаш соматикалық атамалары менен дизбеклесип, сулыұлықтың эталоны ретинде қолланылады. Бирақ «қара» концептиси бәрқулла жағымлы мәнисте жумсала бермейди, ол жағымсыз мәнистеги концепт жасауға да қатынасады, Атап айтатуғын болсақ, сулыұлық концептине қарама-қарсы оппозиция болатуғын шырайсызлық концептин жасайды. «Шырайсызлық» концептиниң семантикалық шеңбери тәрәпинен бизиң темамызға байланыслары қара айыұдай, қатпа қара, қара өгиздей, қара қотыр бет, қара ғужыр, қара түндей, көмирдей қара, қап-қара дизбеклери. Бул дизбеклер қазақ тилиндегі шырайсызлық концептин курайды. Бул концептти жасауға тийкар болып турған – «қара» лексикалық бирлиги. «Шырайсызлық» концептисиниң семантикалық шеңберин курууға қатынасқан қара айыұдай ғорбийған, қара өгиздей дизбеклери адамның сыртқы пишининиң сүйкимсизлигин эмоционаллы-экспрессивлик мәни бере отырып, образлы түрде суўретлейди. Ал қара қотыр бет, қара ғужыр тил бирликлери адам бетиниң таза емеслигине, қара түндей, қатпа қара, көмир қара тил бирликлери адамның түр-түсиниң формасына тийкарлана отырып «шырайсызлық» концептин курып отыр.

Тилимизде адам жасына байланысly «жаслық» – «ғаррылық» концептилери де «ақ» – «қара» тил бирликлери арқалы көринеди. «Ақ» лексикалық бирлиги ғаррылық концептисин билдиреди. Э.В. Севортян «аға» менен «әке» туўыслық атамаларының тийкары ақ – оқ (қартайыу) феиилинен дөреген деген пикир айтады [5, 116-117]. Егер «ақ» түбириниң ески түркий тилинде «қартайыу» синкретлик мәниси болса, онда тилек мәнисиндегі «қосағың менен қоса ағар» дизбегі курамындағы «ағар» сөзи де жоғарыдағы «ақ» түбири менен төркинлес болыуы мүмкин. «Ақ» – «қара» тиллик бирликлери «сақал» сөзи менен дизбеклесип арқалы «жаслық» – «ғаррылық» концептилери курады. Мысалы, «Аўылдың ақ сақал-қара сақаллары түўел келди». Мысалдағы ақ сақал – қара сақал тил бирликлери аўылдың жаслары да, ғаррылары да келди деген мәнисти билдиреди. Ғаррылықтың «ақ» тиллик бирлиги арқалы объективлениуи қартайғанда шаштың, сақалдың ағарыуына байланысly. Мысалы, ақ шаш, шашына ақ түсий, самайы ағарыу. Ал қара шаш тил бирлиги жаслықты, ғайратлылықты сыпатлайды. Соның менен қатар қазақ тилинде адамның балалық шағы қара борбай, қара сыйрақ тил бирликлери арқалы қолланылады.

Тилимиздегі «ақсақал» тил бирлиги, бир жағынан, «ғаррылық» концептин сыпатласа, екінши тәрәптен, «қәдирлилик», «ақыллылық», «хұрметлеу» концептилери билдиреди. «Ақсақал» тил бирлигиниң «қәдирлилик», «ақыллылық», «хұрметлилик» концептилерине ийе болыуы түркий халықларына ғана тән идиоэтникалық өзгешелик. «Ақсақал» тил бирлигиниң бул концептилерди ийелениуи халық тарийхы менен, салт-дәстүри менен тығыз байланысly. Ертеде аўылды, елди ақсақаллар басқаратуғын болған. «Ақсақал» тил бирлигиниң «қәдирлилик», «ақыллылық», «хұрметлилик» концептине ийе болыуы усындай тарийхый жағдайға байланысly болса керек. Ақ реңиниң паракатшылық мәнисинде, тазалықтың, сулыұлықтың, үлкенликтiң, қасиетлиликтiң, куўаныштың белгиси ретинде қолланыуы қазақ халқының миллий болмысын көрсетеди.

Жуўмақлап айтқанда, қазақ тилиндегі түр-түс атамаларының мәнилик сыпаты, өзгешелиги бар екенлигин анықладық. «Ақ» хәм «қара» рең атамалары қазақ халқының салт-дәстүринде, күнделикли өмир тиршилигинде актив қолланылып, екеуи бирге жүретуғынлығын көремиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Қайдаров Ә.Т., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстің тiлдегі көрінісі. Алматы. Ана тілі. 1992ж. –Б.34
2. Кононов А.Н. О семантике слов «қара» и «ақ» в тюркской географической терминологии. ИАН Таджики. ССР отд. общ. наук. 1954. Выпуск V. –С.81-86.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 1-том. Алматы. Арыс. 2006ж. –Б. 212-230; Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 9-том. –Алматы. Арыс. 2006ж. –Б. 271-303.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологилық сөздігі. – Алматы. 1974. –Б. 23, Б.321-329
5. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –М. 1974. –С. 116-117.

«Оқ» ва «қора» ранг номлариниң ҳозирги қозоқ тилида қўлланиш хусусиятлари
Адилова Г. А. Қорақалпақ давлат университети

Резюме. Мақолада ҳозирги қозоқ тилидаги оқ ва қора лексемалариниң тўғри ва қўчма маъноларда қўлланиш хусусиятлари ўрганилган. Оқ ва қора ранглар сифат маъносида, от маъносида, шунингдек, қўчма маъноларда, фразеологизмлар таркибида қўлланишини таҳлил қилиб, мисоллар келтирган. Мақолада қозоқ тилидаги оқ ва қора ранглари фақат тил аспектдангина эмас, этнолингвистик, лингвомаданий аспектдан ҳам тадқиқ қилинган.

Таянч иборалар: Ранг номлари, оқ ва қора лексемалари тўғри ва қўчма маъно, фразеологизм, оқ-қора концептлари, гўзаллик ва хунуклик, ёшлиқ ва қарилық концептлари

Особенности употребления названий цветов «белый» и «черный» в современном казахском языке
Адилова Г.А. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье исследованы особенности использования лексем «белый» и «черный» в современном казахском языке, в прямом и переносном смысле. Анализ употребления цветов «белый» и «черный» в значениях прилагательных,

существительных, а также переносных значениях и в составе фразеологизмов проведен на примерах словарей. В статье цвета «белый» и «черный» изучены не только в лингвистическом аспекте, но и в этнолингвистическом и лингвокультурологическом аспектах.

Ключевые слова: Цветовые обозначения, лексемы «белый» и «черный», прямые и переносные значения, фразеологизм, концепции о черно-белом, красота и некрасивость, концепции молодость и старость.

Features of the use of white and black color designations in the modern Kazakh language.

Adilova G. A. Karakalpak State University

Summary. This article examines the features of the use of the lexemes "white" and "black" in the modern Kazakh language in the literal and figurative meanings. The use of the typical colors "white" and "black" in the meanings of adjectives, nouns, as well as figurative meanings and as part of phraseological units is analyzed, examples from dictionaries are carried out. In the article, the colors "white" and "black" are studied not only in the linguistic aspect, but also in the ethnolinguistic and linguoculturological aspects.

Key words: Color designations, lexemes «white» and "black», color designations, lexemes «white» and "black», literal and figurative meanings, phraseological unit, concepts of "white» and "black», beauty and ugliness, concepts youth and old age.

ТАБУ ХӘМ ЭВФЕМИЗМ ҚУБЫЛЫСЫ

Шарипова Ж. Г.

Қарақалпақ мәмлекетлік университеті

Табу менен эвфемизмлер – гез келген халықтың тилинен әхмийетли орын ийелейтуғын этнографиялық лексика. Тийкарғы мәнисте булар менен байланысып отыратуғын халықлық исеним, үрп-әдет, салт-дәстүрлер болғанлықтан этнографиялық лексикаға киреди.

Бирде-бир тил хеш ўақытта хеш бир сөзди шетлетпейди, хеш бир сөзге өзлигинен тыйым салмайды. Демек табу сөзлерди пайда ететуғын себеплер тилдің өзінде емес, сол тилди қатнас қуралы сыпатында пайдаланатуғын жәмийетте, хәр түрли социаллық орталықта қәлиплеседи. Табу менен эвфемизмлер – адамлардың жәмийеттеги социаллық, мәдений хәм экологиялық орталыққа байланыслы қәлиплескен исеним, үрп-әдет принциптери менен нормаларының тилдеги беккем орын ийелеген көриниси.

Табу менен эвфемизмлерди пайда ететуғын социаллық себеплер уксас болса да олардың жекеленген мәдениет пенен тиллердеги көринислери, атқаратуғын хызметлери тек сол мәдениет пенен тиллерге ғана тән өзгешеликлери менен ажыралып турады [1,7]. Эвфемизм термининиң стилистикалық белгиси бар екенлигине бириншилерден болып дыққат аударған инглис жазыўшысы Джорджем Блаунтон еди. Бул терминниң шешенлик сөйлеўге байланысы бар екенлигин орыс илимпазы В.П.Москвина келтирип өтеди [4,6].

Сөйлеў ўақытындағы эвфемизмлердің кең қолланылыўы этикалық, эмоционаллық-психологиялық, эстетикалық, улыўма мәдений хызмет атқаратуғын қарым-қатнастың айрықша жуўмақланыўына тәсир етеди. Эвфемизмлердің тийкарғы белгиси – белгили бир затты екинши атама менен атаў. Эвфемизм жәрдеми менен сөйлеўши тыңлаўшысына бир жағынан кишипейиллик көрсетсе, екинши жағынан сол жағдайдағы қолайсызлықты билдиреўге тырысады.

Тил билиминдеги эвфемизмлердің теориялық тийкарлары Б.А.Ларин, Л.А.Булаховская, А.А.Реформатский сыяқлы алымлар мийнетлеринде көрсетилип, оның раўажланыўы менен пайда болыўы, өзгешеликлери үйрениледи. В.И.Жельвис, Н.А.Евсеева сыяқлы алымлар эвфемизмлерди диахрониялық хәм синхрониялық белгилер арқалы изертлесе, В.П.Москвина, Е.И.Шейгаль, Т.Л. Павленко эвфемизмлердің түрли жасалыў жолларын көрсетеди. Эвфемизмлерди тематикалық жағынан топлаған илимпаз Л.П.Крысин болып есапланады. Л.П. Крысин, Е.И. Шейгал, А.Д.Шмелев т.б. алымлар эвфемизмлердің сөз шақапларына қатнасы туўралы пикирлерин билдиреди. Хәзирги қолланылып атырған эвфемизмлерди алым Е.П.Сеничкина төмендегише бөледі: тарийхый эвфемизмлер; тиллик эвфемизмлер; окказионал эвфемизмлер [7, 18]

Эвфемизм – қарым-қатнас жағдайындағы сөйлеў тактикасы. Г.Грайс тиллик қарым-қатынас жағдайында мынадай қағыйданы ұсынады: хабарламалық; анықлық; байланысылық; шынлық [3, 32]. Лингвист Б.А.Ларин эвфемизмлерди төмендегише түрлерге бөледі: 1.Улыўма халық қолланатуғын миллий әдебий тилдің түри; 2.Классикалық хәм кәсиплик эвфемизмлер; 3.Турмыслық эвфемизмлер [5, 111].

Эвфемизмлерди турақлы хәм түсиниўге жеңиллигин түсинип, социаллық дәрежелерине қарай үш түрге бөлиўге болады: 1. Улыўма тиллик эвфемизмлер; 2. Тиллик эвфемизмлер; 3. Окказионал эвфемизмлер.

Улыўма тиллик эвфемизмлер турақлы, түсиниўге жеңил, көпшиликке таныс сөзлер арқылы қолланылады. Бундай эвфемизмлер ойда таяр бирлик ретинде сақланады. Эвфемизмнің бул түрин қолланыў арқалы айтыўға қолайсыз жағдайларды тыңлаўшының жағдайын түсиндирип жеткізеди. Мысалы, *Хәжетханаға барыў*.

Тиллик эвфемизмлерге жақын қолланылатуғын окказионал эвфемизмлер сөйлеў ўақытында ғана қолланылады. Көплеген тиллик хәм окказионал эвфемизмлер иронияға қурылады. Бундай эвфемизмлер кишигирим топарлар арасында ғана түсиникти болып, қарым-қатнас өзара жақын адамлар арасында ғана қолланылады.

Табу улыўма жәмийет өмириниң түрли диний, тарийхый, социаллық-сиясий, этикалық факторларын өз ишине алады. М.М.Маковский табу хәм эвфемизм туралы былайша жуўмақ жасайды: *«Табу сөзлерди алмастырыўға эвфемизмлер керек. Эвфемизмлер табуды алмастыратуғын, қадаған етилген түсиниклердің орнына қолланылатуғын, рухсат етилген сөзлер»* [6, 105]. Турмыслық жағдайда қолланылатын эвфемизмлер

өз қалыбын айтыуға қадаған етилген табу сөзлерден алған. Хәзирде эвфемизмлерді пайдаланыудың мақсәти – сөйлеу әдебин, сөйлеудің жағымсыз жағдайларын кишипейиллик, әдепли түрде жеткизю.

Табу менен эвфемизмлердің изертлениуі түркий тиллери материал-ларында көплек ушырасады. Мәселен, қазақ тил билиминде Ә.Ахметовтың, әзербайжан тилинде – Х.Д.Жапбаровтың, өзбек тилинде – Н.Исмагуллаевтың, тува тилинде – Ш.Ч.Саттың хәм т.б. мийнетлери бар. Алтай түркий тиллес халықлардың материаллары бойынша Н.А.Баскаков, қазақ, қырғыз, өзбек тиллери бойынша И.Лауде-Циртаустас мақала жазды. Табу – (кең мәниде) полинезиялық «tapu» сөзинен шыққан – белгили бир ис-хәрекетлерди әмелге асыруға салынуатынын айрықша қадаған етилген ямаса қандай да бир сөзлерди айтыуға салынуатын тыйым. Табу сөзлердің тийкарында ҳақыйқатлыққа деген дәстүрий көзқарас болады. Көрнекли этнограф хәм фольклоршы Д.К.Зеленин биринши сөзлик қадаған етилген сөзлер әйемги қәуим аңшылардың әпиуайы ғана итибарлы болыуынан пайда болған деп есапланғанлықтан ямаса адам тилин түсинетуғын хайуанлар еситип қойыуы мүмкин, қақпан менен садақтан қутылып кетиуі мүмкин деген ойлар болған.

Қадаған етилген сөзлер сөзлиги менен қазақ табу сөзлериниң көзи тек аңшылық ғана емес, сондай-ақ, өз гезегинде Ш.Уәлиханов әскерий күшлердің тәсири болғанын айтады[4,13].

Табу – кийели нәрсени аяқ асты етсе, оның кийеси атады деген қорқыныштан пайда болатуғын ырым. Мысалы, түркий халқының арасында қәлиплескен исеним бойынша, *бос бесикти шайқау*ға болмайды. Егер бул ырым бузылса, ондай үйде хеш уақытта бала туумайды, тууылса шетинеп кетеди-миш. Сол сыяқлы халық арасында *табалдырықты басыу* менен *босағада керилиу* бүгинги күнге шекем жаман ырым болып есапланады. Себеби, жын-шайтанлар есик пенен табалдырыққа көп жыйналады деген түсиник болған [8, 102].

Табу тек исенимге ғана емес, соның менен бирге дидактикалық ақыл-кеңеске, тәлим-тәрбияға тийкарланады: *жағыңды таянба, аузыңды керилип аша, ишегиңди тартпа, жер таянып отырма, қолыңды төбеңе қойма, мазарға қолыңды шошайтпа, дастурханнан атлама, астың аузын ашық таслама, түннен қалған тамақты ише, нанды бир қолың менен үзе* хәм т.б. Түркий тиллериндеги табу менен эвфемизмлерди өз алдына изертлеген алым Ә. Ахметов: «*Эвфемизм дегенимиз – көринисин айналырған табу ямаса туура атауына қадаған етилген түсиниктиң бет пердеси, бүркениши ямаса табудың жасалма синоними*» деп анықлама береді [1,7]. Соның менен қатар алым эвфемизмлерди туудыратуғын ең алды менен табу сөзлер десек, гейде табу сөзлер эвфемизмлерге хәрдайым өз орнын берип, өзи солардың тасасында жасырунатуғынлығын айрықша атап өтеди. Демек булар екеуи бир-бирисиз өмир сүре алмайды. Этикетлик норма менен ушласып жататуғын эвфемизм кубылысы тилдің сөзлик курамын байытады, синонимлик қатарын көбейтеди, тил мәдениатын, сөз нормаларын қәлиплестириуіге тәсир етеди.

Эвфемизм термини еки түрли лексикалық мәниске ийе болды: 1) қадаған етилген сөзлердің орнына жүретуғын жасалма сөзлер, 2) сөздің мәнисі қоғаллау, қолайсызлау болып келген жағдайда жумсартып, жеңиллетиіп жеткизетуғын сыпайы, жумсақ сөзлер.

Дәстүрли исенимлерге байланысты қазақ халқы арасында қәлиплескен ырымлар: жума күни көшиуіге болмайды, егер көссе я қатыны өледі, я қазаны сынады; шемби, екшемби, сийшемби күнлери шаш алыуға болмайды, бул күнлери шаш алдырса, басынан бәле кетпейди; үй ишинде қазан асса, есикке қыйсайтып аспайды. Есикке қыйсайтып асса, несийбеси төгилип қалады; қолды артқа қуу сырып жүриуіге болмайды. Бул қолы артына байланған тутқынды еске салады; әкеси тири кисиниң бас жеуине болмайды, болмаса әкеси өлип қалады; еркекке дизерлеп отырууға болмайды, себеби ол қырық адамның жолын тосады. Егер хаял дизерлеп отырса, онда ол қырық адамның жолын ашады: қырық адамға бахыт пенен ийгилик әкеледи;

Бундай исенимлердің гейбиреулері бүгинге дейин жойылып кеткен жоқ, анда-санда бой көрсетип қалады [1,37]. Ә.Болғанбаевтың анықлауынша, эвфемизм тәсили менен сөз алмас-тыруудың мынадай жоллары бар: 1) Ауыруу атлары алмастырылады. Науқас адамның көзинше ауыруудың туура өз атын атамай, оны жеңилрек түрин айтыу дәстүри бар. Мысалы, қурт ауыруу деудің орнына *өкпе ауырууы*, қылтамақ деудің орнына *жаман ауруу*, қояншық, жили, устамалы ауыруу дегенлердің орнына *талма ауырууы* деп айтқан сыпайы естиледі; 2) Адамның дене мүшесиндеги кем-кетик атаулары алмастырылады. Ауыруу, ярымжан, нагиран деген сөзлерди *димқас* деген сөзбен, саңырау, герең деген синонимлерди *қулағының мүкиси бар, сараң естийди, қулағы тосаң* деген сөзлер менен, аяғы ақсақ дегенди *аяғының ақауы бар* деп ауыстырууға болады; 3) Мәнисі жағымсыз, қопал сөзлер алмастырылады. Мәселен, *нәжис*, *дәрет сындыруу* дегенлер белгили контексте сыпайылық мәни туудырады. 4) Үйлениу, турмыс қурууға байланысly сөзлер алмастырылады. Мысалы, *турмыс қуруу, қолына қус қондыруу, отау тигиу, аяғы ауыр* сияқлы сөзлер қолланылады. Әдебий шығармаларда хаял менен еркектің ара қатнасы-на байланысly мынадай эвфемизмлерди ушыратууға болады: *кеуили жақын, әмпей-жәмпей, суық жүрис, көзине шөп салуу* т.б. 5) Жәмиетте адамлардың бир-бириниң жағымсыз қарым-қатнастарына байланысly сөзлер алмастырылады. Мәселен, *аузы жеңил, қолының сугы бар, бет жыртыспау, сымсыз телефон* т.б. Көркем шығармаларда *кеуилине ауыр алыу* деген қапаланыу, өкпелеу мәнисинде, *сөзге келиу, жүз жыртысу* дегенлер урысуу, өкпелесиу мәнисинде, *аузы жеңиллер* өсекши мәнисинде сыпайылық мәнис пайда етеди [8,126].

Эвфемизмлердің жасалуу жоллары менен усыллары хәр түрли. Троплар сыяқлы олар да ауыспалы мәнисти пайда ететуғын ең өнимли усыл-лардың бири. Таза поэтикалық (метафора, метонимия, синекдоха т.б.) троплар менен бирге тилде эвфемистлик мәнисте жумсалатуғын троплар да ушыра-сады[2, 115].

Эвфемистлик метафоралар. Метафора сөзлердің ауыспалы мәнисинен пайда болады. Мысалы, «*Қос илгек геудеге жарасып тур*» деген гәптеги *қос илгек* поэтикалық мәнисти метафора болыу менен бирге

ауыспалы мәни эвфемизм де болып тур. Бірақ метафоралардың барлығы бірдей эвфемистік метафора бола бермейді.

Эвфемистік метонимиялар. Метонимиялық мәни пайда етіу үшін заттардың ямаса кубылыстардың арасында азлы-көпті белгілі бір байланыс болыуы шәрт. Мәселен, «Енді сизлердің үйден қорсылдақтың кулағын жейміз ғо» деп мазақпаған еді (Ғ.М). «Үйде анау... ащы бар ма еді?» («Жалын»). Бірінші байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық (нақыл) дегендерде қорсылдақ, ащы, ақ жаулық – эвфемистік метонимия. **Эвфемистік синекдоха.** Синекдохалық ауыспалы мәни санлық қарым-қатнастардың байланысына тийкарланады. Халықта бала көтермеген хаялды бедеу десе *пушағы қанамаған, өкшесі қанамаған* сыяқлы турақлы тиркеслер арқалы да билдиреді. Мұндағы *пушақ, өкше* дегенлер адам денесінің белгілі бір бөлшегі болыуы менен бірге эвфемистік мәни туғызып тур. Ауызша сөйлеу тилинде *баласыз, перзентсіз* деудің орнына *туяқсыз* деген эвфемист-лік синекдоха қолланылады.

Эвфемистік символ. Символ-айтпақшы ойды белгілі бір образлар арқалы сууретлеп жеткізіу ұсылы. Ұсылайынша ол көркем образлар жасау менен бірге эвфемизмнің де хызметін қосып атқарады. Мәселен, қазақ халқында әйемнен қалыпескен дәстүр бойынша, қыз айттырылып ямаса куда түссе келген тәреп қудаларға сорап келген затын хеш уақытта ашық айта алмаған. Алыстан әкеліп, астарлап, *ушларын үйлендиргиси* ямаса *қолларына қус қондырғысы* келетуғынын хәм де *үйири басқаны – ноқта, атасы басқаны – қудай қосатұғынын, қыз алысып, қыз берісіу, келін алыу, қудаласыу атадан киятырған дәстүр* екенін айтып, содан кейін ғана бирінде жоғының екіншісін табылатуғынлығын ескертіп, илтимасларын қабыл алыуды сорады. Бул сөзлердің хәммеси халық даналығы ойлап тапқан эвфемистік символлар. Шайыр-жыраулардың дәретпелерінде ушырайтын *асқар таудың кулауы, ағар булақтың құрыуы, ақ суңқардың ушып кетіп, қайтып оралмауы* т.б. сум әжелді суретлеп турған символлық образлар, сууық хабарды бүркемелеп, шамалап сездирип турған толыққанлы эвфемизмлер.

Эвфемистік фразеологизмдер. Фразеологизмдер де қопал, турпайы мәнісдерді сыпайылап жеткізіу үшін қолланылады. Мысалы, биреуді биреудің сөккенін *жерден алып, жерге салды, ит терісін басына қаплады, аузына ақ ийт кирип, қара ийт шықты* сыяқлы турақлы тиркеслер арқалы жеткізеді. Сондай-ақ *ала жибін атламау, ауыз бастырық, көзине шөп салыу, бети ашылуы, сууық қол* сыяқлы тиркеслер де эвфемистік фразеологизм бола алады.

Эвфемизмдерді пайда етіудің басқа да жоллары бар. Мәселен, алмасық-лар әсиресе ауызеки сөйлеу тилинде ашық айтыуға қолайсыз есапланатуғын мәнісдердің атамаларының орнына қолланыла береді: Мысалы, «Ийттің бирдемеси дәрі болса, дарьяға бирдеме етеді» дегендей қорлығы өтті-ау мына Қошықұлдың (С.М.).

Жуумақлап айтқанда тилдің лексикалық қурылысын, тил менен ойлаудың, тил менен жәмийеттің байланысын тереңірек ізертлеуде табу хәм эвфемизмдер жүдә әхмийетли орын ийелейді.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. Алматы, Ғылым. 1995ж.-Б.7
2. Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қайргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы, Санат. 1997.-Б-126
3. Грайс Г.П. Логика и речевое общение. // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XVI. М.:1985
4. Есімова Ж.Д. Қазақ тіліндегі эвфемизмдердің ерекшеліктері. Алматы, Қазақ университеті. 2015ж.-Б.6-13
5. Ларин Б.А. Об эвфемизмах // Ученые записки ЛГУ. –Л.: ЛГУ, 1961.-С 110-117.
6. Маковский М.М. Феномен табу в традициях и языке индоевропейцев. –М., 2006.-С.239
7. Сеничкина И.П. Эвфемизмы русского языка. –М.:Высшая школа. 2006 –С.253
8. Сағындықұлы Б., Құлжанова Б.Р. Қазір қазақ тілі: Лексикология. Алматы, Қазақ университеті. 2018ж.-Б.107

*Табу ва эвфемизмлар ҳодисаси
Шарипова Ж.Ғ. Қорақалпоқ давлат университети*

Резюме. Мақолада туркий тиллардаги табу ва эвфемизмлар, уларнинг тадқиқоти, эвфемизмларнинг гуруҳларга ажралиши ва ясалиши ҳақида чуқур ўрганилган. Эвфемистлик троплар мисол тариқасида келтирилган.

Таянч иборалар: табу, эвфемизм, лингвистик эвфемизм, окказионал эвфемизм ва эвфемистлик троплар.

*Явления табу и эвфемизмов
Шарипова Ж.Ғ. Каракалпакский государственный университет*

Резюме. В статье речь идет о табу эвфемизме в тюркских языках, освещается история их изучения, способы их образования, классификации. Эвфемистические тропы и словосочетания аргументированы живыми примерами.

Ключевые слова: табу, эвфемизм, языковой эвфемизм, окказиональный эвфемизм и эвфемистические тропы.

*The phenomena of tabu and euphemisms
Sharipova J. G. Karakalpak State University*

Summary. Tabu and euphemisms in Turkic languages, their research, euphemism grouping, methods of euphemisms and word changing techniques are explored deeply in this proposed article. Euphemistic tropes are provided with examples.

Key words: tabu, euphemism, linguistic euphemism, occasional euphemism and euphemistic tropes.

QARAQALPAQ TILINDE SANLIQLAR MENEN KELGEN FRAZELOGIZMLERDİN LINGVOKULTURALOGIYALIQ ANALIZI.

Aynazarova G.B., Atabaeva G.B.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Házirgi waqıtta dúnya til biliminde jetekshi paradigmalardan biri esaplangan antropocentrikalıq baǵdarlardın tiykarǵı tarawlarınan biri lingvomádeniyattarıw etnografiya, til bilimi, mádeniyattarıw, psixolingvistika baylanısında júzege keldi. Mádeniyatta tildin, tilde mádeniyattın sáwleleniwın úyreniw til biliminde óz aldına úyrenilip atırǵan baǵdarlardın biri. Lingvokulturalogiya-tildin mádeniyat, etnos, milliy mentalıq penen ózara baylanısı hám tásirín antropocentrik paradigma principleri tiykarında úyreniwshi taraw. Bul taraw XX ásiridin sońǵı shereginde qalıplesti, “lingvokulturalogiya” terminini bolsa V.N.Teliya basshılıǵındaǵı Moskva frazeologiyalıq mektebi tárepinen alıp barılǵan izertlewler menen baylanıslı payda boldı. Lingvokulturalogiyanın júzege keliwi haqqında aytlıǵanda derlik barlıq izertlewshiler bul teoriyanın negizi V. Fon Gumboldtqa barıp taqalıwın aytıp ótedi.

Túrkiy tillerde tildi lingvomádeniy baǵdarda izertlew jumısları birqansha dárejede úyrenilgen. Qazaq til biliminde til menen mádeniyattın baylanısın professor E.Janpeysov qazaq xalqına tán mádeniyattı dáliyllew ushın bir neshe tiller menen salıstırıp izertleydi [1]. J.Kurmambayeva qazaq tilindegi sanlıqlardıń lingvomádeniy analizín hám sanlıqlardıń frazeologizm quramında qollanıwın, leksika-semantikasın izertledi [2]. Ózbek til biliminde mádeniyattın tilde sáwleleniwı máselelerine A.Nurmonovtın «Ózbek tilida lingvokulturalogik yunalış», N.Maxmudovtın «Tilning mukammal tadqiqı yullarını izlab», [3,10] «Lingvokulturalogiyaning komponentlari» maqalaları, hám D.Xudoyberganovnıń «Matnning antropocentrik tadqiqı» [4] monografiyaları basılıp shıqtı.

Ózbek tili frazeologiyasın izertlewshi ilimpaz E.Mamatov frazeologizmlerdin payda bolıwı hám olardıń xızmeti jóninde bılay dep kórsetedi: «Fazeologizmler tidin kommunikativlik birlikleri sıpatında til hám oylaw, til hám mádeniyat, til hám milliy mentalıq qarım-qatnaslarında júzege keledi hám olar tildin tiykarǵı xızmeti bolǵan kommunikativlik wazıypasın atqarıwǵa qatnasadı» [5,10]. Haqıyqatında da frazeologizmlerdin payda bolıwına xalıqtın milliy mádeniyatı, mentaliteti óz tásirín tiygizbey qoymaydı.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler etnolingvistikalıq baǵdarda izertlew obyektı bolmay atır. f.i.d professor Sh.Abdinazimov hám X.Tolıbaevlar tárepinen «Lingvokulturalogiya» oqıw qollanbası jariy kórdi. Bul oqıw qollanbada lingvokulturalogiyanın birliǵı bolǵan frazeologizmlerge lingvomádeniy analiz jasalıp ótilgenligin kóremiz. Qaraqalpaq tili frazeologiyasın izertlewshi A.Pirniyazova monografiyasında frazeologizmlerdin lingvomádeniy parametrine toqtalıp «Fazeologiyalıq sistema eń mádeniyat saqlawshı hám alıp júriwshi qatlam sıpatında ózinde insannın dúnya tanıwın idioetnikalıq usıl, formaların óz boyında jamlegen. Ol óz gezeginde qaraqalpaq xalqının dúnya kognitiv kartinasın tillik tárepín qalıplestiredi» degen pikirdi bildiredi [6, 60].

Sózlik quramınń ayrıqsha bir toparı bolǵan frazeologizmler xalıqtın turmısı mentaliteti hám mádeniyatı tuwralı bahalı maǵlıwmatlardın dereǵı bolıp esaplanadı. Millettin milliyliǵı onıń minez-qulqı, gózzal pazıyletleri tilde óz sáwleleniwın tabadı. Bul belgilerdi kóbirek sanlıqlar menen kelgen frazeologizmlerdin boyınan kóriwimiz múmkin. Qaraqalpaq xalqında eń qadırlı pazıyletleriniń biri bul-tatıwlıq, awızbirshilik. Awızbirshilikli bolıw pazıyleti qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar menen kelgen *awız bir; bir jan, bir tán; bir jaǵadan bas shıǵarıw, bir jeńnen qol shıǵarıw; bir anadan tuwǵanday, bir atanıń balasında* frazeologizmlerinde berilgen. Mısalı: -Zákiyra, biz avtonom boldıq, erkinlik aldıq, qáne endi sonı belgileyik, bizge bir xızmet et, mına qazaq aǵayınlerdi de ertip keldim, biz endiliginde bular menen birge, *bir atanıń balasında bolıp* jasaymız, aqırı, dedi (A.Sultanov). -Kewil-kewilden suw iship turǵanday, Miyribanlıq súti menen juwǵanday, Barlıq millet *bir anadan tuwǵanday* (I.Yusupov). Bul misallardaǵı frazeologizmler *birigiw, awızbirshilikli, tuwısqanday* bolıw mánilerin bildirip tur. Fazeologizmlerdin bunday semantikaǵa iye bolıwında «bir» sanlıǵının xızmeti úlken.

Xalqımızdın mártligin, aytqan sózinen qaytpaytuǵın qaysarlıǵı, bir sózlilik, sózinde turıw pazıyleti *bir sózli* frazeologizminde sáwlelengen. - Esińde bolsın, biz biletuǵın álemde Aydos biyden diyanatlı *bir sózli*, beti qarasa, taw qulatatuǵın kúshli adam joq (T.Qayıpbergenov). -Sóz salǵanǵa erip kete bermeymen, Mende kewlin barın anıq bilmeymen, Er jigit *bir sózli* bolsa eken deymen, Bizdi shın súygeniń baxtı bolama (A.Óteniyazova). Bul misaldaǵı *bir sózli* frazeologizmi *márt, wádeli, aytqanınan qaytpaytuǵın, sózinde turatuǵın* degen mánilerdi ańlatadı. Bul frazeologizmde qaraqalpaq xalqına tán bir sózlilik, aytqan sózinde turıw, qaytpas qaralıq sıyaqlı pazıyletleri sáwlelengen. Tuwısqanlıq baylanısların xarakterleytuǵın frazeologizmlerden *biri aǵa, biri ini; bir qursaqta jatisqan, bir emshekti emisken; bir ata jaqın; bir áke, bir shesheden* frazeologizmi qollanıladı. Mısalı: -Jayılǵan, Seyilxan ata-babası, Haslımız bir daraq, mıńdur shaqası. Biri ini bolsa, biri aǵası», Degen sóz mánisin bilmege keldim (T.Jumamuratov).

Bir qursaqta jatisqan, bir emshekti emisken- *tuwısqan adam*. -Bir qursaqta jatisqan, bir emshekti emisken-Ükem (X.Dáwletnazarov).

Qaraqalpaq xalqının tariyxı menen etnografiyasın izertlegen alım K.Mámбетov «Qaraqalpaqlardıń xojalıǵı negizinen úsh túrge bólingen: 1) diyxansılıq, 2) sharwashılıq, 3) ańshılıq. Bulardıń úshewi de bir-birinen qalıspaǵan. Sanaat júdá az rawajlanıwına qaramastan eki túrdegi ustashılıq óneri ósip shıqqan: 1) aǵash ustası, 2) temirshi usta» - dep xalqımızdın tariyxı kún-kóris jaǵdayı, tiykarǵı shuǵıllanǵan kásibi haqqında aytıp ótken.[7,99]. Mine usı kásip-óneri negizinde tilimizde frazeologizmler dóregen. Diyxansılıq kásibine baylanıslı «*biriń mın bolsın*», «*biriń mın bolǵay*» frazeologizmi qollanıladı. Bunıń mánisi *ekken bir tuqımı mol zúraát bersin* degen tilek mánide. Mısalı: - Tuqım taslasań *biriń mın bolǵay* (K.Karimov).

Sharwashılıqqa baylanıslı «*tort túligiń say bolsın*», «*tort túligi say*», «*tört túlik*», «*jeti túlik*», «*toǵız túlik*» frazeologizmleri qollanıladı. Bul xalqımızdın mal, iri qara mal, túye, jılqı, qoy-eshkilerdi baǵıw menen

shug'illanganligin derek. –*Jeti tulik* malı ósken jaylawda, «Suw tulparlar» tayın turğan baylawda, Tehiz maydanında kókmar oynawğa, Paraxod ya kater deseñ bozge kel (T.Jumamuratov). Bul misaldağı jeti tulik frazeologizmi *mal, qoy, eshkisi kóp* degen mánini bildiredi. –Bir zamanda Uzaq degen bay bolıp, Ótken edi *tört tuligi say* bolıp, Qamshı tawlap, adam awlap, el jawlap, Oğan heshkim kelmeptimis tay bolıp (I.Yusupov); Qara tawdı jaylağan, *Toğız tulik* mal aydağan, Mınnan tulpar baylağan, Laqabım xalıqtı jaylağan, Men ataqlı bay edim, *Tört tuligim say* edim (Qaraqalpaq folklorı, Qırqız dástanı). Bul misallardağı frazeologizmlerde tört, jeti, toğız sanlıqları maldın anıq sanı emes al *kóp* degen mánini bildirip tur.

Ónermentshilik xalıqtın milliyliginen derek beriwshi kásip. Qaraqalpaq xalqında ul ballardı ustashılıqqa, qız ballardı kesteshilik, toqı mashılıqqa, qara úydiń ánjamların tigiwge úyretken. «*On barmağı ónerli*», «*on barmağı oyılğan «tört gülın keltiriw»* frazeologizmleri *ónerli, sheber, usta, ónerli bolıw, sulıwlap sheberlew* degen mánilerdi bildiredi. Misallar: –Ekewinizde *on barmağı ónerge pitken* usta adamlarsız (K.Sultanov); –Men hayalman, *On barmağı ónerli* alaqañım gúl (G.Esemuratova). Ózi de *on barmağı oyılğan* sheber (G.Esemuratova); –Balaları oğan *tört gülın keltirip*, temir tordan qora soğıp berip qoyıptı (M.Nızanov). Bul misallardağı *on barmağı ónerli* frazeologizmindegi on sanlığı adamnıń ónerdi qol menen islewı hám adamnıń qolındağı on barmaqqa baylanısı ayıladı. *Tört gülın keltiriw* frazeologizmindegi tört sanlığı tört tárepın sáykes keltirip sulıwlaw, uqsatıw degen mánilerdi bildiredi.

Ózine tán milliylik hár bir xalıqtın úrp-ádet dástúrlerinde, milliy máresimlerde, olardıń kásiplerinde de óz sáwleleniwın tabadı. Qaraqalpaq xalqın milliy mádeniyatında toy máresimlerinde jaqsı sóz, jaqsı niyet, jaqsı tilek aytıp pátiya beriw dástúri bar. Jası úlkenler pátiya bergende «*Túbi bir, shaqası mıń bolsın*» tilek pátiya beriledi, bunıń mánisi *ónip óssin, balaları kóp bolsın* mánisinde. Bir adamnan irza bolıp, kewli tolganda «*biriń mıń bolğay*», «*biriń mıń bolğır*» frazeologizmi qollanıladı. Misalı: –Qosıq penen jasap ótken bir ómir, Saxnanıń jasınan bir gúli edi, Xalıq alğıslap derdi: *«biriń mıń bolğır*, – Qaraqalpaqtın dara búlbili edi (G.Shamuratova). Bul misaldağı frazeologizm *ónip-óskeyseñ, jetilise ber* degen jaqsı tilek hám kewli tolıw, irzashılıqtı bildiredi. Kelinshek hámiledar bolğanda «*eki janın bir bersin*», «*eki janı aman qalsın*» dep tilek bildiredi. Bunıń mánisi aman-saw bosansın degen mánide ayıladı. –Sóytıp otırıp ol kelinin awızı-jağınan túsirmey, onıń *eki janın aman-saw qalıwın tilep* negedur birese úyine kelip, birese darımay júrgen balası jmninde gáp shashpadı (U.Pirjanov). «*Eki qabat*», «*eki qat*» frazeologizmleri hámiledar, júkli hayallarğa qarata ayıılğan.

Qaraqalpaq xalqında «*tört mısheñ pütün*», «*on eki mısheñ saw bolsın*» frazeologizmleri pátiya bergende qollanıladı. Bul frazeologizmlerdegi tört mıshe hám on eki mıshe adam mısheleleriniń sanına hám pútkil dene sawlıgın, salamatlıgın tilep ayıladı. Milliy tağamlar sonıń ishinde góje qaraqalpaq xalqın tiykarğı awqatlarınń biri bolğan. –Shımbergen mağan *bir shayım gójeni* de minásip kórmedi-aw (M.Nızanov). Bul misaldağı *bir shayım góje* frazeologizmi *azğana, bir simirip ishkeney* muğdardı bildiredi.

Nan-tiykarğı azıq, tirishiliktiń deregi. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler quramında nan koncepti jiyy qollanıladı. Sanlıqlar menen kelgen frazeologizmler quramında nan konceptiniń bir sanlığı menen qollanılganlıgın kóremiz. –*Bir tislem nan* menen baspana berseñler mağan artıgınıń keregi joq (K.Karimov.). Sonday-aq awqatqa baylanısı *bir asım* frazeologizmi *azğana* muğdardı ańlatıwshı frazeologizm. –Joytıp zer-zebil bolıp júsem kimlerdur urlap áketip Iyshan japtıń ishinde sıyırmıdı soyıp, góshinen eń bolmasa *bir asım* da qaldırmay alıp ketipti (G.Esemuratova).

Frazeologizmlerdiń júzege keliwinde milliy mentalitet sonday-aq tariyxıy dáwirdiń, turmıs tájiriýbeleri de sebepti boladı. Xalıqtın kún-kórisindegi qıynshılıq, jetispewshilik sıyaqlı qıyn-qıstawlı kúnleri *bir tapqanı, bir tapqanına jetpew, iyten bir súyek qarızdar bolıw, biri-eki bolmaw, bir tapqanı, bir tapqanına quralmaw* frazeologizmlerinde ańlatıladı. Solay etip, qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar menen kelgen frazeologizmlerdiń basım kópshiligi lingvomádeniy ózgeshelikleri menen ajralıp turadı. Olardıń hár birinde milliy úrp-ádet dástúrleri, xalıqtın turmısı, sana sezimi, mentaliteti óz sáwleleniwın tapqan.

ÁDEBIYATLAR

1. Жанпейісов Е. Қазақ ескіліктері. –Алматы: «Қазақ тілі» баспасы. 2018.
2. Курмамбаева Ж.Б. Казак тіліндегі сан атауларының лингвомәдениеттанымдық негізі. PhD дисс. Казакстан Республикасы. –Алматы, 2020.
3. Maxmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yollarini izlab... Ózbek tili va adabiyoti. –Toshkent. 2012.-№5.-B. 10.
4. Xudayberganova D. Matnning antropocentrik tadqiqi. –Monografiya. –Toshkent: Fan. 2013.
5. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма, 2019. –Б.10
6. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хэм оның стилистикалық имканиятлары. Монография. –Нөкис. «Қарақалпақстан». 2020. –Б. 60.
7. Мамбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. Нөкис. «Қарақалпақстан». 1995. –Б. 99.

Қорақалпоқ тилида сонлар билан келган фразеологизмларнинг лингвокультуралогик тахлили
Aynazarova G.B., Atabaeva G.B. Qoraqalpoq davlat universiteti

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq tilidagi sonlar bilan kelgan frazeologizmlarning aksariyati lingvomadaniy xususiyati bilan ajralib turishi, olarning har birida milliy urf-odat dasturlari, xalqning turmush tarzi, ongi, mentaliteti aks etishi jonli til faktlari orqali taxlil qilindi.

Tayanch so'zlar: son, frazeologizm, lingvomadaniyat, mentalitet

Лингвокультурологический анализ фразеологических единиц с числовым компонентом в каракалпакском языке
Айназарова Г.Б., Атабаева Г.Б. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье анализируется тот факт, что большинство словосочетаний с каракалпакскими числительными отличаются своими лингво-культурными особенностями, каждое из которых через языковые факты отражает национальные традиции, жизнь, сознание и менталитет народа.

Ключевые слова: числительное, фразеология, лингвокультурология, менталитет.

Linguocultural analysis of phraseologies with numbers in the Karakalpak language
Ainazarova G.B., Atabaeva G.B. Karakalpak State University

Summary. The article analyzes the fact that most phrases with Karakalpak numerals are distinguished by their lingua-cultural features, each of which reflects national traditions, life, consciousness and mentality of the people through linguistic facts.

Key words: numeral, phraseology, linguistic culture, mentality.

ДӘСЛЕПКИ ДИЛМАШ, ФОЛЬКЛОРИСТ – АЛЫМ ХӘМ ЖУРНАЛИСТ

(О.Кожуровтың өмири, илимий, әдебий мийраслары тийкарында)

Алламбергенова П. Ж.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Қарақалпақ халқының мәдениеті тарихында үлкен із қалдырған талант ийелері: К.Әуезов, Н.Дәуқараев, С.Мәжитов, Қ.Айымбетов, И.Сагитов, А.Бегимовлар болып есапланады. Олар қарақалпақ әдебиеті улығы көркем өнерінің барлық салаларына белсене қатнасқан дәслепки зиялылар. Усылар қатарында белгили фольклоршы-алым, журналист Орынбек Нуржан улы Кожуровтың да орны бар. Оның бул тараудағы хызметлери илимпазлар Ахметов С. [1;63], Дәуқараев Н. [2;8], Сагитов И. [3;20], Кожуров О. [4], Максетов Қ. [5;90], Жәрімбетов К., Низаматдинов Ж., Аллаамбергенова И. [7;10] мийнетлеринде келтирилген еди. Усы мийнетлер тийкарында хәм илимпаз Қ.Байниязовтың баспаға таярлаған [4] алымның дәретийшилик жолына арналған мийнетин басшылыққа алған халда О.Кожуровтың дәретийшилигине, аудармашылық, журналистлик хызметлерине, жәмийетлик турмыстағы орны мәселелерине тоқтамақшымыз. Белгили дилмаш, фольклорист-алым хәм журналист Орынбек Нуржан улы Кожуров 1910-жылы Төрткүл қаласында оқытыўшы шаңарағында туўылады. Оның әкеси Нуржан сол жыл аўыр кеселленип қайтыс болады. Ал, болажақ дилмаш Орынбек, аталас ағасы Ержан Кожуровтың қолында тәрбияланады.Е.Кожуров муғаллимлер курсын питкерген, Шорахандағы жергиликли -рус мектебинин оқытыўшысы. Ол өз дәуиринин билимли, алдыңғы қатар зиялысы болып, Шығысты изертлеўши белгили алымлар менен тығыз дәретийшилик байланыс жасайды, Қарақалпақстан областлық атқаруў комитетинин жуўаплы хаткери хәм бас дилмашы ўазыйпаларын атқарған жәмийетлик искерлердин бири болады.

О. Кожуровтың усындай шаңарақта өсиўи оның күтә жас ўақыттан баслап батыс хәм шығыс халықларының мәдениетин тереңнен ийелеўине, халқымыздың миллий үрп-әдет дәстүрлерине садықлық сезиминде тәрбияланыўына тиккелей тәсир етеди. Революциядан кейин Шорахандағы жергиликли рус мектеби интернатқа айландырылады хәм О.Н. Кожуров дийқан балалары менен бирге бул жерде билим алады. 1924-жылы ол Орта Азиялық суў хожалық политехникумның кешки бөлиминде оқыўға киреди хәм 1931-жылы питкерип шығады. Дәслеп Сырдарья, Қорған төбе (Тәжикстан) областларында инженер болып ислеиди де, соңынан өзинин тилеги бойынша Қарақалпақстанға қайтарылады және Қарақалпақстан суў хожалық басқармасында аға техник ўазыйпасын атқарады [4].

Орынбек Кожуров кәсиби бойынша инженер-курулысшы болғаны менен, дәретийшилик уқыбы бойынша жазыўшы. Сонлықтан ол 1932-жылдан баслап сиясий-жәмийетлик бағдардағы мийнетлерди рус тилинен қарақалпақ тилине аударды хәм 1933-жылы « Қызыл Қарақалпақстан» газетасының редакциясына жұмыс ислеўге өтеди де, хәр қыйлы жанрда жазылған шығармаларды ана тилимизге аударыў иси менен тиккелей шуғылланады. XX әсирдин 30-жылларында басшы қарақалпақ зиялылары арасында да рус тилин жетик билетуғынлар күтә аз ўақытта О. Н. Кожуровқа ата кәсибин даўам етиўге туўры келеди. Егер әкеси Нуржан Кожуров өз мәхәлинде Әмиўдарья бөлим баслығы кеңсесинде дилмаш ўазыйпасын атқарған болса, баласы Орынбек Кожуров Қарақалпақстан АССР Халық комиссарлар кеңсесинде жуўаплы дилмаш сыпатында хызмет ислеиди. Усының менен бир ўақытта ол «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында әдебий хызметкер. Қарақалпақстан Тил хәм әдебиет илим-изертлеў институтында дәслеп дилмашларлардың, соңынан фольклор секциясының баслығы болады. 1945-жылдан баслап О. Н. Кожуров баспа сөз тараўында хызмет ислеўге қайтадан өтеди хәм «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының жуўаплы секретары, редакторының орынбасары ўазыйпасын атқарады, ал 1947-жылы 21-январьдан «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының редакторы етип тастыйықланады. 1949-жылдан баслап өмиринин ақырына шекем Қарақалпақстан мәмлекет баспасы социал-экономикалық бөлиминин баслығы, 1939-жылдан Жазыўшылар Аўқамының ағзасы болып ислеиди. 1944-жылдан партия ағзасы, белгили дилмаш, әдебияшы-алым хәм журналист О. Н. Кожуров 1954-жылы 1-сентябрьде 44 жасында биймезгил қайтыс болады [1]. Усы дәуир ишинде О. Кожуров аударма, әдебиеттаныў хәм тил билими, журналистика тараўларында жемисли ислеп, қарақалпақ мәдениетинин раўажланыўына өзинин салмақлы үлесин қосады. Айрықша аударма тараўында кәнийгелер жетиспеген ўақытлары бул тарауда өнимли ислеиди. О. Н. Кожуровтың аударма тараўында қалдырған мийрасларын илимпаз, К.Байниязов: шәртли түрде сиясий-жәмийетлик, көркем әдебий хәм лексикографиялық мийнетлер деп тийкарынан үшке бөледи хәм оны заманласлары «Дилмашлардың королі» деп, хурметлегенин айтады [4;8].

Өзинин дилмашлық хызметин « Қызыл Қарақалпақстан» газетасынан баслаған О. Н. Кожуров күнделикли баспа сөз материаллары менен бирге хукиметимиздин сол дәуирдеги баслы қарарлары хәм хукимет басшыларының баянатларын рус тилинен қарақалпақ тилине аударды хәм редакторлайды. Съезд

материаллары», « ВКП (б) Тарихының қысқаша курсы», тарих, география хәм конституция бойынша жазылған дәслепки сабақлықлар О.Н. Кожуровтың аудармасында хәм редакторлауында халқымызға сапалы жеткериледи. О. Н. Кожуров саясий-жәмийетлик әдебиятларды аудару менен бирге рус жазушыларының ең жақсы шығармаларын китап оқыушыларының рухый ғезийнесине айландырдырған талант ийеси. Бул тарауда ол гез келген нұсқаларды аударма бермей, сол дәуірдеги жәмийетшиликтің талап хәм мұтәжларын, анау ямаса мынау шығарманың Аўқамлық халықлары менен дүнья жүзилик әдебиятта тутқан орнын есапка алған халда кириседи. Талантлы дилмаштың аудармашылық хызметине тән бул өзгешеликтерди төмендеги еки-үш мысал арқалы көриўимиз мүмкин.

1934-1939-жылларда Москва қаласында А. В. Луначарский атындағы мәмлекетлик Театр көркем өнер институты (ГИТИС) қасынан қарақалпақ студиясы ашылып, ол Аўқам халықлары хәм дүнья жүзилик әдебияттың ең жақсы нұсқаларын сахналастыра баслады. Усы студия ушын қарақалпақ тилинде пьесалар керек болады. Сол дәуірдеги рус драматургиясының ең жақсы жетискенликтери есапланған В.С. Вишневскийдің «Биринши атлы армия» драмасын О. Н. Кожуров қарақалпақ тилине шебер аударып, студия студентлерине инам етеди. Студияны питкерип келген жергиликли артистлер бул пьесаны К. С. Станиславский атындағы (хәзирги Бердақ театры) Қарақалпақстан мәмлекетлик театрында 1939-жылы, 15-ноябрьде табыслы түрде көрсетип, халқымыздың шексиз алғысына ийе болады.

А.Н Толстойдың « Гелле» повести 30-жыллардағы рус прозасының ең жақсы нұсқаларынан есапланып, ол Аўқамлық халықлар тиллерине аударылып, бирнеше мәртебе қайта басылып шығады. Бул повестьти де қарақалпақ тилине биринши мәртебе аударған О. Н. Кожуров болды хәм бул шығарма 1941-жылы Төрткүл қаласында өз алдына китап болып басылып шығады. Сондай-ақ ол М. Горькийдің « Изергиль кемпир», « Сунқар туўралы жыр», « Даўылпаз туўралы жыр», Л. Н. Толстойдың « Хажымурат», М. Е. Салтыков-Шедрин, А. П. Чеховтың гүрриңлерин, И. А. Крыловтың тымсалларын, А. С. Пушкин, Дж. Г. Байрон, Н. А. Некрасов, В.В. Маяковскийдің қосықларын, В.Г. Белинскийдің мақалаларын қарақалпақ тилине табыслы түрде аударады хәм олар өз мәхәлинде күнделикли баспа сөзде жәрияланады (« Жеңис хәўазы», 1938-жыл, №1 (30) « Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы», 1939-жылы, №4 (37), 1940-жылы, № 1 (40), № 5 (44), 1941-жылы №2 (47), « Әдебий альманах», 1939-жылы, екінши китап, 12-14-бетлер, « Қызыл Қарақалпақстан», 1938-жылы, 2-июль, 21-июль, 1939-жылы, 14-апрель, 1946-жылы, 27-ноябрь, 8-декабрь хәм т.б.) [4]. Бул шығармалардың көпшилиги « Ұтан әдебияты» сабақлықларында, « Әдебият хрестоматияларында» қайта басылып, пүтин бир әўлад усы оқығұ қураллары тийкарында өзиниң саўатын ашқанлығын айрықша атап өтиўимиз лазым.

О. Н. Кожуров тек аударма менен шекленип қалмастан, өз мәхәлинде бир қанша очерклер, илимий мақалалар менен рецензиялар жазады. Ол республикамыздың мәдений турмысына белсене қатнасады. Қарақалпақстан Жазушылар Аўқамы менен тығыз байланыста болып, қарақалпақ әдебиятының жетискенликтери менен гейпара кемшиликлерине әдил баха берип, әдебиятымыздың алға раўажланыўына белгили дәрежеде үлес қосады. (О. Н. Кожуровтың « Идеализмның реаль кәўпи ямаса түс кесели хаққында», «Қарақалпақ искусствосының жаңа табысы», « Лейтенант Елмуратов», « Урыста шыныққанлар» мақалаларын қараңыз, -» Қызыл Қарақалпақстан» 1935-жылы, 26, 28, 29-ноябрь, 1942-жылы 13-ноябрь, 1946-жылы 13-июль, « Советская Қарақалпакия», 1943-жыл 21-ноябрь) [4;10].

О. Н. Кожуровтың илимий-әдебий мийрасларын үйренип атырған ўақтында Хәқыйқатында да ол Қ.Айымбетов, Н. Дәўқараев, А.Бегимов, С.Мәўленов, Ш.Хожаниязов, Н.Жапақов, Ә.Шамуратов усаған илимпаз, жазушылар менен биргеликте қарақалпақ фольклоры хәм классикалық әдебиятының үлгилерин жыйнап, оларды баспаға таярлауда ерлик иследи.

Қарақалпақстан хукимет басшылары 1939-жылдың жазында белгили әдебиятшы-илимпазлар Қаллы Айымбетов, Нәжим Дәўқараевлар менен бирге Орынбек Кожуровты да арқа районларға фольклорлық-лингвистикалық экспедицияға жибереди. Бул илимий экспедиция дәуиринде олар халық аузынан қарақалпақ фольклоры хәм классикалық поэзиясының күтә көп нұсқаларын жыйнауға ериседи, бурынғы топланған материаллардың гейпара шала, таласлы орынларын толықтырады және анықлайды. Усы жыйналған нұсқалар тийкарында « Қарақалпақ халық творчествосы», « Қарақалпақ ауыз еки әдебиятының түрлері», «Қарақалпақ халық ертеклери» дүзиліп, өз алдына китап болып басылып шығады. Қ.Айымбетов пенен «Тоғыз тонкылдақ, бир шиңкилдек» ертегин жазып алған [8;64]. Сондай-ақ қарақалпақ классик шайырларынан Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омарлардың шығармалар топтамалары баспаға таярланады. Усының нәтийжесинде қарақалпақ фольклоры хәм классикалық поэзиясының үлгилерин бир системаға салып изертлеўге, қарақалпақ әдебиятының тарихын дүзиўге имканият туўдырылады, Әдебиятшы алымларымыздан Н.Дәўқаревтың « Қарақалпақ әдебиятының тарихы жөнинде» (« Қызыл Қарақалпақстан», 1940-жыл 26-декабрь), Қ.Айымбетов пенен О. Н. Кожуровтың « Қарақалпақ әдебиятының түрлері» атлы мақалалары («Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» 1939-жыл №4, 5, 6, 1940-жыл №1) бул тарауда атланған дәслепки кәдемлерден. Бул илимий мийнетлерде қарақалпақ әдебиятының әйемги заманлардан баслап 30-жылларға шекемги дәуирине қысқаша шолыў жасалады хәм қарақалпақ фольклоры менен классикалық поэзиясы үлгилериниң көркемлик өзгешеликтери тийисли дәрежеде дәслепки рет сөз етиледі. Усылардың ишинде алымның үлкен жумысы Қ.Айымбетов пенен бирликте «Қарақалпақ әдебиятының түрлері» мийнети болып бул қарақалпақ фольклорын жанрлық классификацияға ажыратқан, он үш түрге бөлген, хәр бирине сыпатлама берилген қунлы теориялық жумыс болып есапланады. Алымның бул ислери бүгинги дәуиримизде де бахасын жойтқан жоқ. Жоқары хәм орта оқығұ орынлары сабақлықларында қолланылып киятыр.

О. Н. Кожуров филология тарауында оғада кең билимге ийе алымлардан болып, ол қарақалпақ фольклорының ең жақсы нұсқаларын, классик шайырларымыздың қосықтары менен поэмаларын рус тилине сөзбе-сөз аударды. Оның усы аудармасы тийкарында «Возрождённый народ» («Қайта туылған халық»), Төрткүл, 1940-жыл) әдебий альманах рус тилинде өз алдына кітап болып басылып шығады. Бул тарауда О. Н. Кожуровтың ислеген ең баслы ерлиги -15000 қосық қатарынан ибарат болған «Қырық қыз» қахарманлық эпосын қарақалпақ тилинен рус тилине сөзбе-сөз аударуы болып табылады [4;127].

1945-жыл, 29-августта Қарақалпақстан илим-изертлеу институтының директоры Н. Дәўқараев «Қырық қыз» дәстанын рус тилинен сөзбе-сөз аударуы О.Н. Кожуровқа тапсырады. Ол бул оғада үлкен жумысты шартнамада көрсетілген мүддетке, яғный 1946-жылдың 1-февралына питкерип, хақыйқат ис ислейди. О.Н. Кожуровтың бул мийнети республикамыздың илимий-мәдени турмысында айта қаларлықтай қубылыс болады хәм Қарақалпақстан жәмийетшилиги оны жыллы жүзшилик пенен күтип алады. Москваның көрнекли илимпазлары хәм жазыушылары О. Н. Кожуровтың сөзбе-сөз аудармасына күтә жоқары баха береді. Москвадағы Орайлық баспа О. Н. Кожуровтың сөзбе-сөз аудармасын әдебийлестиріу ушын белгили шайыр-дилмаш Арсений Тарковскийге тапсырады. «Қырық қыз» эпосы А. А. Тарковскийдің әдебийлестиріуінде бирнеше мәртебе (Москва, 1951, 1956, 1983-жыллар) басылып шығады. Хәзирги ўақытқа шекем, бул қахарманлық дәстан рус, өзбек, қазақ, түркмен, қырғыз, литва халықларының басқа да тиллерине аударылды. Бунда белгили фольклорист-илимпаз, дилмаш О. Н. Кожуровтың айрықша хызмети бар. Өйткени, ол өзиниң сөзбе-сөз ислеген аудармасында тийкаргы нұсқаның барлық идеялық-көркемлик байлығын саррас бере биледи. 1948- жылы бул дәстан Ташкентте Я.И.Климовичтың алғы сөзи менен басылады [6;17]. О.Н. Кожуров қарақалпақ тили, оның орфографиясы хәм терминологиясы бойынша бир қанша мақалалардың авторы болып табылады. Сондай-ақ ол профессор Н.А. Баскаков, журналист С. Бекназаров пенен биргеликте «Русша-қарақалпақша сөзликте» баспаға таярлайды (Москва, 1947-жылы, 30000 сөз, көлеми 60 баспа табак). Бул сөзликтең ярымынан көбисин О. Н. Кожуровтың өзи дүзеди хәм сөзликте толық редакторлап шығады. Солай етип, ол қарақалпақ алфавитин жетилистиріу, орфография хәм терминология мәселелерин ислеп шығыуда да тийисли үлесин қосады.

О. Н. Кожуров өз дәуірінде рус хәм қарақалпақ тиллерин жетик билген, рус хәм қарақалпақ әдебиятының нұсқаларынан толық хабардар болған алымлардан. Сонлықтан оның мийнетлерине тарийхый салыстырмалы изертлеу усылы тән болып келеди. Мәселен, сол 1945-жылы 15-октябрьде Өзбекстан Илимлер Академиясының Нөкис қаласында өткерилген көшпели сессиясында жасаған баянатында «Қырық қыз» дәстанынан әйемги амазонкалар хаққындағы эпсаналардың жаңғырықларын көрген болса, «Шәръяр» дәстаны менен А. С. Пушкиннің «Салтан патша хаққында ертеги» арасындағы ұқсаслықларды әдебият таныу илиминде биринши мәртебе дәлийлелеп береді. Ол усы баянатында қарақалпақ ауыз еки әдебиятының нұсқаларын тууысқан миллетлердің фольклорлық шығармалары менен салыстырып изертлеп, олар арасындағы улыўмалық кәсийетлерди көрсетиу менен қарақалпақ қахарманлық дәстанларының өзине тән миллий өзгешеликлерин айырып танып биледи. Алымның бул пикирлери 60-70 жыллары И.Сагитов [3], Қ.Мақсетов [6] мийнетлеринде жетилистирилгені мәлим. Илимпаз тағы да қарақалпақ халқының миллий руўхын дурыс түсинетуғын, ауыз еки әдебиятының нұсқаларын халық аузынан еринбей жыйнап, баспаға сапалы етип таярлайтуғын, оларды хәртәреплеме тереңнен изертлейтуғын кәнигелерди таярлау, орта мектептер менен жоқарғы оқыу орынларында қарақалпақ фольклорын оқытуғын мәселелерине жетерли итибар беріу кереклигин айрықша ескертип өтеди. «Бул ўазыйпалардың барлығын иске асырыу,- деп көрсетти О. Н. Кожуров,- фольклорист кәнигелерди, әсиресе, қарақалпақлардың өзлеринен таярлауға айрықша итибар беріуді талап етеди» [4;19]. О. Н. Кожуровтың бул пикири бүгин де өзиниң әхмийетин хәм актуальлылығын жоғалтқан жоқ.

О.Н.Кожуров қарақалпақ әдебиятының ең жақсы нұсқаларын жәриялауда, пүткил аўқамлық көлемде танытуында тийисли хызмет иследи. Ол 40-жыллардың ақыры, 50-жыллардың басларында «Большая Советская энциклопедия» ушын қарақалпақ жазыушылары хаққында мақалалар дүркинин дәретти хәм бул «энциклопедия» тек аўқамда оқылып қойылмастан, дүнья жүзиниң көплеген мәмлекетлерине таратылады.

Орынбек Нуржан улы Кожуров хәр тәреплеме билим менен дәретиўшилиқ уқыпқа ийе болып, ол аударма, әдебият таныу хәм тил билими, журналистика тарауларында жемисли мийнет етти. Солай етип, қарақалпақ мәдениатының тийкарын салыуда хәм оны раўажландырыуда салмақлы үлесин қосты. Жәмийетшилиқ О.Н. Кожуровтың хызметин өз мәхәлинде жоқары бахалады. Ол еки мәртебе (1939, 1944-жылларда) Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Кеңеси Президиумының Хұрмет жарлықлары, «Мийнетте батырлығы ушын медалы» (1946-жыл) менен сыйлықланады, 1947-жылы Мойнақ районындағы Порлытау сайлау округынан Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Кеңесине депутат болып сайланады. Қарақалпақстан илими менен мәдениатын раўажландырыуда үлкен үлес қосқан О. Н. Кожуровтың қалдырған илимий -әдебий мийрасларын белгили илимпазларымыздан С.П.Толстов, М.К.Нурмухамедов, Н.А. Баскаков, Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, И.Сагитовлар жоқары бахалайды. Қарақалпақ жазыушылары хәм журналистлеринен Ж. Аймурзаев («Бердаққа баўырман жигит еди», - «Совет Қарақалпақстаны», 1978-жыл, 25-февраль), И. Султанов («Көрнекли журналист хәм дилмаш», сол газета, 1980-жыл, 16-июль), Р.Қасымовлар «Шебер дилмаш маман журналист», («Совет Қарақалпақстаны» 1985-жыл, 15-ноябрь) өзлериниң мақалаларында О.Кожуровтың республикамыздың мәдени турмысына белсене қатнасқанын хәм оның кәнийгели жазыушы, журналистлерди тәрбиялауға үлкен кеўил бөлгенлигин, атап өтеди.

О. Н. Кожуров 1945-жылы, 15-сентябрьде Өзбекстан Илимлер Академиясының Нөкис қаласында өткерилген көшпели илимий сессиясында жасаған баянатында бундай қол жазба нұсқалардың жоқ болып кетіуі себеplerин былайынша түсіндіреді: «-Мен бул жерде қарақалпақ фольклорын жазып алыуда, жәриялауда хәм үйрениуде оғада аз жұмыс исленгенин, айтып өтиуім керек. Тек «Алпамыс», «Едиге», «Қоблан», «Мәспатша», «Халық батырлары» («Дәстанлардан үзиндилер топламы») ғана басып шығарылған. Буған илим-изертлеу институтының еки рет жабылып қалыуы хәм қолжазбалар фондының жойтылып кетіуі де кесент берди. Мине усы китапхананы он жылдан соң, жақында ғана қайтарып алдық. Бирақ китапхананың әдеуір бөлегі талан-тараж болып кеткен» («Қарақалпақ фольклоры хәм оның изертлениуі», қолжазба нұсқа, 5-бет) [4;8].

Илимпаздың фольклор илиминде дәслепки «Қарақалпақ фольклоры хәм оның изертлениуі» деген мақаласында автор: Қарақалпақ фольклоры бай хәм әлуан-әлуан. Тек дәстанлардың ямаса халық батырларының басынан кеширгенлери хәққындағы эпикалық поэмалардың өзи ғана жигирмадан аслам атамаға ийе. Ал жазып алынбаған дәстанлар ғой оғада көп, деп көрсетеди [4;67]. Құлласы, қарақалпақ фольклорын еле қол урылмаған тың үлке дейди. Қарақалпақ фольклоры өзиниң барлық рәнбе-рәнлиги менен тарийхшыларда, этнографларда, лингвистлерде хәм әдебият изертлеушилеринде үлкен қызығушылық туұдыратуғынын айтады. Және де усындай мәселелерди терең аңлап избе-из келтиреді. Олардан қарақалпақ фольклорын жазып алыуда қыйыншылық туұдырған бир жағдай болғанын, ол да болса фольклорлар менен бир қатарда революцияға шекемги қарақалпақ шайырлары Бердақтың, Күнхожаның, Жийен жираудың. Әжинияздың хәм басқалардың шығармаларын жазып алыуда туұра келгенин, дәслепки гезде қарақалпақ фольклорын жазып алған уақытта қарақалпақ әдебияты классиклериниң шығармаларын фольклордан ажырата алмаушылық жағдайларын келтиреді. Тек 1939-жылы қарақалпақ әдебияты классиклериниң хәр бириниң стили, тили хәм көркемлик усыллары мәлим болғанын, ал сол уақыттан баслап бизиң жас кәнигелеримиз толығы менен дерлик Бердақ, Күнхожа, Әжинияз, Жийен жырау хәм басқалардың шығармаларын жыйнауда, системаға салыуда үйретиуге және басып шығарыуда өткенин хәм белгили дәрежеде оны жыйнауда умытып кеткенин айтады. Бул оғада әхмийетли пикирлер. Соның менен бирликте қарақалпақ фольклорын жазып алыуда хәм басып шығарыуда Шәмшет Хожаниязов, Сәдирбай Мәуленов, Нәжим Дәқараев, Наұрыз Жапақов, Хожамурат Тажимуратов, Жолмурза Аймурзаев, Асан Бегимов, Әмет Шамуратов, Қарабай Ерманов хәм басқалар көп мийнет сиңиргенин тилге алады. Фольклорды жазып алыуда қарақалпақ муғаллимлери де жәрдем бергенин, бул жерде қарақалпақ фольклорын жазып алыуда, жәриялауда хәм үйрениуде оғада аз жұмыс исленгенлигин айтып өтеди. Дәстанлардан үзиндилер топламы ғана басылып шығарылған буған институттың еки рет жабылып қалыуы хәм қол жазбалар фондының жойтылып кетіуі де кесент бергенин өкиниш пенен келтиреді.

Илимпаз, қарақалпақ ертеклериниң баслы қахарманы тазша болып келе береді, ол жетим, қараусыз өскен бала, басы жара, тазша хәм сын-сымбаты келиспеген, әбешийлеу көринеди. Оны хеш ким адам деп есапламайды. Ол рус ертеклериндеги есауан Иванушкаға меззейди. Бирақ, ол сықмар байларға, тәкәббир үзирлерге хәм ханларға пәнт береді. Ең ақырында ол өзиниң ақыллылығының хәм тапқырлығының арқасында ханның күйеу баласы хәм үзир ямаса тиккелей патшалықтың тахт ийеси болатуғынын жақсы сыпатлайды. Тағы да, Алдар көсе хәққында, қарақалпақ ертеклериниң әдеттеги әпиуайы қахарманына орынлы тоқтайды. Оны хеш ким алдай алмайды. Қарақалпақ ертеклери реалистлик, турмыслық қахарманлардың тапқырлығына, ақыллылығына, уқыпшылығына, шешенлигине тийкарланған, деп қарайды. Хайуанлар хәққындағы ертеклердин баслы қахарманы, аса хийлекер түлки болып, ол тек қой қошқарларды түйелерди ғана емес, ал жолбарысты, айыуды қасқырды да алдайды. Түлки хәтте қудайды да алдайды, деген пикирлери әхмийетли. Фольклордың басқа жанрларынан қарақалпақ нақыл-мақаллары, айтыс, жууап, шешенлер сөзи, сууырып салма уйқасықлы сөзлер, лаққылар сөзи хәм жумбақлар сыяқлы жанрлардың хәр бири қарақалпақ фольклорының өз алдына жанры болғаны менен, оларды шәртли түрде бириктириуге болады, өйткени олар бәрқулла бир-бири менен биригеди, биринен екенсиси дөреледи, деп анықлайды. Илимпаз оз жыйнаған материалларына саналы қатнас жасайды. «Мен уақтым шекленгенликтен салт-дәстүр жырларына, диний салт- дәстүр қосықларына, қызлар қосықларына, терме-толғауларға тоқтап отырмайман» [4;45] деген пикирлерин келтиреді. Ал, қарақалпақ дәстанлары еле изертленбеген деген жууақларды айтады. «Нәубеттеги уазыйпалар» мақаласында фольклорды жазып алыу бойынша жұмысты жолға қойыу хәм күшейтиу лазым екенін, бул тарауда системалы түрде жұмыс жүргизе отырып, кең жәмийетшилигин: илимий хизметкерлерди-филологларды, жазыушыларды, орта хәм жоқары оқыу орынларының оқыушыларының, жоқарғы оқыу орынларының жоқары курс студентлерин, тартыу зәрүрлигин усынады. Бизиң филологларымыз бенен жазыушыларымыз бул үлкен жууапкерли жұмысқа басшылық етиуі тийис, сыяқлы усыныслары бүгинги күнимизде де әхмийетли. Фольклорды дурыс хәм барынша көп жазып алыуды әмелге асыруу ушын жыйнаушылар ушын инструкцияны, әпиуайыластырылған транскрипцияны ислеп шығу хәм оларды хәр бир жыйнаушыға жеткеріу зәрүрлигин, фольклордың музыкалық тәрәпин изертлеу мәселеси үлкен әхмийетке ийе, деп қарайды. Бизде бул тарауда жұмыс жүргизилмей атыр деуге болады, деген кемшиликлерди уақтында айтқан. Фольклорды жазып алыу менен бир уақытта халық шайырлары-жыраулардың, ертекшилердин, жыршылардың, жууабый-лаққылардың хәм т.б өмири және дөретиушилиги хәққындағы материалларды жыйнау зәрүрлигин, жазып алынған материалларды басып шығару мәселеси жазып алыу мәселеси менен тиккелей байланыс екенлигин көрсетеди. Баспаның түрлери илимий-көпшилик жоқары көркемлик, илимий-академиялық баспа, мектеп сериясы, балалар сериясы болып келе береді. Қарақалпақ фольклорының ең жақсы үлгилерин рус, өзбек тилине хәм басқа да тиллерге аударыудың әхмийети де зор, -деп есаплайды. Жыйналған материалларды изертлеу тийкарғы уазыйпалардың

бири болады. Қарақалпақ фольклорын изертлеуге фольклористтерди, улыўма Өзбекстан филологларын, әсиресе Қарақалпақ фольклорын жоқары оқыў орынларында оқытыўдың жақсы программасын ислеп шығыў, ал оннан соң педагогикалық жоқары оқыў орнының студентлери ушын сабақлық хәм хрестоматия дүзий зәрүрлигин көрсетеди.

Мине, усы барлық ўазыйпаларды әмелге асырыў фольклорист қәнигелерди, әсиресе қарақалпақлардың өзинен шыққан қәнигелерди таярлаўға пукта кеўил бөлиўди талап етеди. Сол ўақытта бир де қәнигели фольклорист жоқ екенин ашық айтады. Филология, соның ишинде фольклористика қәнигелиги бойынша жоқары мағлыўмат алыў ушын жасларды көбирек оқыўға жиберийди усыныс етеди. Қәнигелерди аспирантура хәм докторантура арқалы таярлаўымыз керек, деген усыныслары бүгинги күнимизде избе-из иске асырылғанын айтыўымыз керек. Автор музыкалы драма «Алпамыс» ҳаққында да унамлы пикирлер билдирип ҳәр бир образдың атқарылыў шеберликлерине тоқтап өтеди.

«Ең баслы ролде артист Ж. Мамутов ойнады. Артист Жолдас Мамутовтың ел туўған азаматтың, баҳадырын, соның менен бирге шын ашықтың образын дурыс көрсете алыў ушын Алпамыс ролиннің үстинде көп ислегени көринип тур. Халық посқандағы, халықты көширмеўдиң тәрепдары болған, көпти көрген ғаррының ролин артист Матчанов жақсы атқарды. Арзайым ролиндеги артистка Алламурадова оғада сүйкимли. Жалғыз қызын қайғырған сорлы ананың ролин артистка Қарабаева ролине ылайық муңлы қылып атқарды,» дейди [4, 48]. Бул автордың сын бағдардағы баҳалаған рецензиясы болып табылады. Соның менен О.Кожуров әдебий сын бағдарында Бердақ дәретиўшилиги бойынша да дәслепкилерден болып мақала жазған алымлардың бири. Ол, шайырдың дәретиўшилигин жасаған дәуири менен тутас қарастырып изертлеў кереклигин айтады. Буннан соң, және де халық арасында кең тарқалған «Гүлдирсин» аңызын әдебийлестирип мақала жазғанын көремиз. Бул ҳаққында келешекте трагедия жазыў нийети болғанын өз мийнетинде келтиреди [4;70].

О.Кожуровтың әдебий дәретиўшилигиниң және бир қыры журналистлик бағдардағы мақалалары менен ашылады. Ол, журналист сыпатында өз дәуиринің жаңалықларын тез халыққа жеткерди. Мәселен «Москвада өткерген күнлеримиз» мақаласында «Биз Москвада әдебият, искусство жөнинде көп жаңа билим алыўымыз тийис. Илим хәм техниканың соңғы жетискенликлери менен хәм тағы көп сондай нәрселер менен танысыўымыз тийис», деп жаңаша көзқарасларды қәлиплестириўге шақырады [4;224]. «Жаңа каналда» мақаласында үлкемиздеги тәбият көриниси шебер баянланғанын көремиз.

Жуўмақластырып айтқанда, бириншиден О.Кожуровтың өмири, дәретиўшилиги, аз ўақыт өмир сүрийине карамастан, қарақалпақ халқының мәдениаты, әдебияты менен тығыз байланыслы болғанын аңлаймыз; екиншиден, фольклористика тараўында О.Кожуров қарақалпақ фольклорын жыйнаў, оны системаға салыў, баспада жәриялаў, қәнигелер менен тәмийнлеў мәселелерине белсендилик пенен хызмет еткенин көремиз; үшіншиден, алымның өз заманласларынан ажыралып туратуғын тәрәпи-шебер аўдармашылық хызметлери болып есапланады; төртиншиден, жәмийетлик искер сыпатында О.Кожуров өз дәуиринде газета, баспа ислеринде ислеўи менен халқымыздың сиясий турмысына да белсендилик пенен қатнасқанын көремиз; бесиншиден, журналистлик бағдарда О.Кожуров халық арасында күнделикли жаңалықларды тез жеткерип бериўге хәм оларды шебер баянлаўға уқыпшылығын аңладық. Бул ҳәр бир бағдары келешекте арнаулы ўйрениўди талап етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ахметов С. Қарақалпақстан Республикасының әдебиятшы-алымлары хәм сыншылары. –Нөкис, Билим-1993-жыл, 63-64 бетлер.
2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. III том, Қарақалпақстан баспасы. –Нөкис, 1979-жыл, 7-8 бетлер.
3. Сагитов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. Нөкис, 1963-жыл, 20-бет.
4. Кожуров О. Шығармалары, мақалалары хәм аудармалары. Баспаға таярлаған Қ.Байниязов. Нөкис, Қарақалпақстан, 1988-жыл.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы, Нөкис, Қарақалпақстан баспасы, 1989-жыл, 90-бет.
6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дөстанларының поэтикасы. Өз.Р. Илим баспасы, Ташкент, 1965-жыл.
7. Жәримбетов Қ., Низаматдинов Ж., Алламбергенова И. Қарақалпақ фольклоры, Ташкент, «Sano Standart» баспасы, 2018-жыл, 10-бет.
8. Хошаниязов Ж., Бекимбетов А., Өтениязов П., С.Әмирлан, Нуратдинова Г., Қалендарова А. Қарақалпақ фольклортаныў мәселелери, Нөкис, Илим, 2019-жыл, 90-бет.

*Дәслепки дилмаш, фольклорист – алым хәм журналист (О.Кожуровтың өмири, илимий, әдебий мийраслары тийкарында)
Алламбергенова П. Ж. Қарақалпақ мәмлекетлик университети*

Резюме. Мақалада әдебиятшы О.Кожуровтың өмири, аўдармашылық хызметлери, жәмийетлик-сиясий искерлиги ашып бериледи. Жазыўшы сыпатында әдебий мийраслары кеңнен анализ етилген. Анализ алымның бай қолжазба хәм баспа материаллары тийкарында иске асырылады.

Таяныш сөзлер: Жанр, дилмаш, фольклор, әдебияттаныў, проза, рецензия, классификация.

*Дастлабки таржимон, фольклорист олим ва журналист (О. Кожуровтың ҳаёти, илимий адабий мерослари асосида)
Алламбергенова П. Ж. Қарақалпақ давлат университети*

Резюме. Мақолада адабиётшунос О. Кожуровнинг ҳаёти, таржима асарлари, жамиятлик фаёоллиги курсатилади. Ёзувчи сифатида адабий мерослари таҳлил қилинган. Таҳлил олимнинг бой қол ёзма ва бошма материаллари асосида амалга оширилади.

Таянч сўзлар: Жанр, таржимон, фольклор, адабиётшунослик, проза, рецензия, классификация.

*Ранний переводчик, ученый-фольклорист и журналист (на материалах жизни и литературного наследия О. Кожуровы)
Алламбергенова П. Дж. Каракалпакский государственный университет*

Резюме. В статье глубоко анализируются жизнь, переводческая деятельность, общественно-политическая активность литературоведа О.Кожурова. Анализ осуществляется на основе рукописного и письменного наследия ученого.

Ключевые слова: Жанр, переводчик, фольклор, литературоведение, проза, рецензия, классификация.

Early translator, folklorist and journalist (based on the life and literary heritage of O. Kozhurova)

Allambergenova P. J. Karakalpak State University

Summary. The article deeply analyses the life, translation activities, social and political activity of literary scholar O. Kozhurov. The analysis is based on the scholar's manuscript and written heritage.

Key words: genre, translator, folklore, literature, prose, review, classification.

ALĞIS SÓZLER

Begniyazova G.

Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti

Ata-anamız bizge esimizdi tanıgannan “Ğargıs alma – alğıs al” degen naqıldı kóp aytqan. Qaraqalpaq xalqı – gez kelgen iygilikli islerge, jaqsı nárselerge alğıs aytıwdı ádetke aylandırğan xalıq. Alğıs aytıw menen adamlar bir-birine quwanış sıylaydı. Gez kelgen qapa bolıp muñayıp turğan adam, bul sózdi esitse kewli kóteriledi, quwanadı hám rizashılıǵın bildiredi. Kópti kórgen ata-babalarımız, aqsqaqallar jaslarǵa alğısın bildirip, islegen jaqsı is-háreketlerine kewli tolıp “Qolındı jay, balam pátiya bereyin, alğısımdı bildireyin” degen. Bul úlken tárbiya mektebi. Alğıs aytıw ushın arnayı jaǵdaydı kútiw shárt emes. Múmkínshiligi bolsa jaqsı sóz aytıwdan, alğıs aytıdan sharshamaw kerek. Bul aldı menen ádepliliktiń belgisi[1]. Átirapımızdaǵı adamlarǵa, jaqınlarımızǵa rizashılıq bildiriwdiń usılı.

Hádislerde:

“Kim adamlarǵa alğıs bildirmese, allaǵa shúkirlik etpeydi.” “Kimde-kim azǵa shúkir etpese, kópke de shúkirsiz boladı. Al, kim adamlardıń jaqsılıqlarına alğıs aytpasa, allaǵa da shúkirsiz bolǵanı. “Kim sizlerge jaqsılıq jasasa, oǵan sıylıq berinler. Eger berer sıylıq tappasańız, ol ushın alğıs aytın”. “Eger kimgе болмасын jaqsılıq jasalsa, onı islewshilerge: “Alla seni jaqsılıq penen jarılqasın” – dep aytса, shúkirlik etken boladı. Hár qanday adam balası ózine jaqsılıq islegen adamǵa hár dayım óziniń alğısın aytıp júriwi tiyis. Alğısın aytıp úlgere almasа da, jaqsı niyeti menen, islegen jaqsı islerin ózgelerge aytıp júriwi kerek. Qaraqalpaq xalqı bir-biri menen kóriskende “Assalawma aleykum” dep sálemlesip sizge allanıń nuri jawsın degen túsinikti beriwshi alğıs sózdi, al sálemín alıwshı “Waliykum assalam” dep sálemín qabıl etip bul “Ózińizge de allanıń nuri jawsın” degen alğıs sózdi aytadı.

Úlken jastaǵı adamlarǵa sálem beriw, nawqas adamnıń kewlin soraw – úlken adamgershilik. Jaslardıń islegen islerine kewli tolıp, onıń járdemine ırazı bolǵan jası úlkenlerimiz

Dáwletin kóp bolsın,

Perzentin kóp bolsın,

Kóp jasa,

Dostin kóp bolsın! – dep alğıs aytatugin bolǵan[2].

Alǵıstı kóp alǵan sayın, jolın da tez ashıladi. Alğıs alıwdı hár bir musulman xalqı baxıt dep sanaǵan. “Alğıs penen el kógerer, jawın menen jer kógerer” – deydi xalqımız. Alğıs aytıw tek ǵana quwanışlı waqıyaǵa baylanışlı bolatugin etiketlik norma emes, ulıwma qaraqalpaq xalqınıń turmısında jiye qollanılugin sózler. Biz ayırım jaǵdaylarda alğıs aytqanımızda qáteliklerge de jol qoyamız. Mısalı jaslarımız tuwılǵan kún iyelerine “Hesh qashan qartaymańız!” dep óziniń tilegin bildiredi. Bul negizi alğıs aytıwǵa kirmeydi. Dúnyada tiri adam waqtı kelip qartayadı. Shaytan qartaymaydı yamasa jaslay qaytıw bolǵan adam qartaymaydı. Sonlıqtan alğıs aytqan waqtımızda siz oǵan uzaq ómir tileseńiz “jasıńız uzaq bolsın,” “jasıńızǵa jas qosılсın usaǵan alğıs sózlerdi aytсаq boladı.

Usı sıyaqlı hár bir jaǵdayǵa baylanışlı aytilatugin alğıs sózler júdá kóp. Házirgi waqıtta “sawlıq tileymen!” degen sóz kóp qollanılıp ketti. “Sawlıq” degen sózdiń ózi jeke turǵanda “saw bolıw”, “amanshılıq” degen mánisti bildiredi. Biraq “sawlıq” sóziniń basqa da mánisleri bar. Bul joqarıdaǵı “sawlıq” sózine omonim. Mısalı, “on sawlıǵın bolǵansha, aq jawlıǵın bolsın” degen naqılдаǵı “sawlıq” sózi “qoy” mánisin bildiredi [3]. Sonlıqtan “sawlıq” sózin jeke qollanǵannan gore “densawlıq tileymen!” dep aytqan jaqsıraq boladı.

Jáne de, ayırım adamlar “salawat” hám “salamat” sózlerin shatastırıp aytadı, “saw-salawat bolsın” dep aytqan sózlerdi de kóp gezlestiremiz. Bul durıs emes. Sebebi “salawat” sózi arab tilinen kirip kelgen “keshirim” degen mánisti bildiredi. Demek “saw-salawat” emes “saw-salamat” dep aytıw kerek, bul jerдеgi “salamat” sózi “densawlıq”, “amanshılıq”, “tiri júriw” degen mánilerdi bildiredi.

I. A háribinen baslanǵan alğıs sózler: 1. Allanıń nuri jawsın!; 2. Ayın onınan tuwsın; 3. Aspanın ashıq bolsın; 4. Awızbirshilik bolsın; 5. Alla abıray bersin; 6. Atın óshpesin; 7. Awzın asqa tiysin; 8. Aman bol; 9. Ata-q-abıray bersin; 10. Alla beriwın jazbasın; 11. Alla uzaq jas bersin; 12. Aytqanıw kelsin; 13. Alla jarılqasın; 14. As bergenge, bas bersin; 15. Ay barıp, aman kel; 16. Allataala jolındı bersin; 17. Abırayın assın; 18. Alla tilegińdi bersin; 19. Alǵanıń ózińe say bolsın; 20. Alla niyetińe jetkersin; 21. Alla jolındı tarıltpasın; 22. Asına bereket bergey; 23. Alla jolındı ashın; 24. Ata babań qollasın; 25. Alla beriwın jazbasın; 26. Ata-q-dańqın jaylısın; 27. Alǵa órlesin talabın; 28. Atın kópke tanılsın; 29. Altın shashlı qızlı bol / Ay mańlaylı ullı bol; 30. Ayaq-qolın uzaysın; 31. Ata-babań yar bolsın; 32. Alla kózlerden saqlasın; 33. Awıl-eliń aman bolsın; 34. Adam atanın jasın bersin; 35. Aq shashlı, sarı tisli bolǵaysań; 36. Abıraydan ayırmasın; 37. Aldıńnan ay tuwsın/ Arqańnan kún tuwsın; 38. Altın basın saw bolsın; 39. Anańnıń aq

sútın aqlağaysañ; 40. Atı joq jaladan saqlasın; 41. Allanın názeri tússin; 42. Alla izimizdi oñlasın; 43. Alla ırızı qılsın; 44. Abırayın zor bolsın.

II. Á háribinen baslangan algıs sózler: 45. Áwelden aqırın bersin; 46. Áwliye qollağay; 47. Áweli quday oñlasın; 48. Áwliye pirlar qollasın; 49. Áwelden áwmet bersin

III. B háribinen baslangan algıs sózler: 50. Bastay baq, shashtay dáwlet bersin!; 51. Bawır berik bolsın; 52. Basların aman bolsın; 53. Baq qarağan zaman bolsın; 54. Basınızğa baq qongay; 55. Báleden saqlasın; 56. Baxtıñızdı alla ashısın; 57. Bargañ jerin jaylı bolsın; 58. Balaların túlikli bolsın; 59. Bále qaza joq bolsın; 60. Baxıtlı bolğaysañ; 61. Baqtın jansın; 62. Biyik shıñlarğa jetkeyseñ!; 63. Basına bereket bergey; 64. Balaların bay bolsın; 65. Bawırların aman bolsın; 66. Bárshe tileğinde bolsın; 67. Baq qarap, haq jarılqasın; 68. Baxtıñ ashılıp, juldızın jansın; 69. Bárshe pirlar qollasın; 70. Baq-dáwlet bersin; 71. Bastın baylıgın bersin; 72. Bir uyadan ósip ón; 73. Bargañ jerinde baxtıñ jansın; 74. Bále-máter joq bolsın; 75. Biydayınız bolıq bolsın; 76. Baq-nesiybeñ mol bolsın; 77. Bizdi sıylasañ alla sıylasın.

IV. D háribinen baslangan algıs sózler: 78. Duz nesiybeñ mol bolğay; 79. Dáwlet bersin basına; 80. Dáwletin suwday tassın; 81. Dáwreñnin bası merkeleli bolsın; Dáwletinñ bası berekeleli bolsın; 82. Dushpanın ayaq ushında bolsın; 83. Dáwletin kún sayın artsın; 84. Den sawlıgındı bersin; 85. Dushpanına kúlki bolmağaysañ; 86. Dushpanın qashıq bolsın; 87. Diyqanga bereket bersin; 88. Duyım pirlar qollasın; 89. Dúnyada tınıshlıq bolsın; 90. Dáwletin tasa bersin; 91. Diyqan baba qollasın; 92. Diyqanga háreket, dáryağa bereket bersin; 93. Dásturxanın mol bolsın; 94. Dásturxanıña bereket bersin

V. E háribinen baslangan algıs sózler: 95. Eliñ aman bolsın; 96. Eli-xalqın ónsin, óssin; 97. Eli dúnyañız abat bolsın; 98. El-ulis aman bolsın; 99. Esigiñniñ aldı oy bolsın; 100. Erenler joldas bolsın; 101. Erenler-jámiy qollasın; 102. Eselep óskeyseñ; 103. Erlerdin dáwleti júrsin; 104. Elatınñ birligi bolsın; 105. Erenler qol bersin; 106. Eline elewli bolsın; 107. Ekkeniñ toyğa buyırsın; 108. El-xalıq toq bolsın; 109. El-jurtın merkeleli bolsın; 110. Eli-xalqın bay bolsın; 111. Ekkeniñ bolıq bolsın.

VI. G háribinen baslangan algıs sózler: 112. Gúmistey terek ornasın

VII. Ğ háribinen baslangan algıs sózler: 113. Ğaybana bolsın júreğin; 114. Ğayıp eren qollasın; 115. Ğayıp ata ğıybattan saqlasın.

VIII. H háribinen baslangan algıs sózler: 116. Hadalınan bersin; 117. Haq jarılqasın; 118. Hadal bolsın joldasın; 119. Húr qızınday nurlı bol; 120. Hár kúni óskeyseñ; 121. Hár isiñ sátlı bolsın / Háwjiñ pátli bolsın; 122. Heshwaq otırğan ornınız joğalmasın

IX. Í háribinen baslangan algıs sózler: 123. Írisqın moldan bolsın; 124. Íğbalın jansın; 125. Írisqı nesiybeñ mol bolsın; 126. Írisqımız naqtan bolsın; 127. Írisqımız tolıq bolsın; 128. Írisqımız pútın bolsın

X. I háribinen baslangan algıs sózler: 129. Isiñ oñalsın; 130. İlayım tort kóz túwel bolsın; 131. Isiñ allaga jaqsın; 132. İlayım aytqanıñ kelsin; 133. Ishkeniñ qatıq bolsın; 134. İyman baylıgın bersin

XI. J háribinen baslangan algıs sózler: 135. Joldasın qdır bolsın; 136. Juldızın oñınan tuwsın; 137. Júz jasasın; 138. Jolıñız bolsın; 139. Jurtıñız kóshpesin; 140. Jegeniñiz nabat bolsın; 141. Jegeniñiz qoy bolsın; 142. Jurt paraxat bolsın; 143. Jastın ğayratın bersin; 144. Jurtın birligin bersin; 145. Jaylawırn tolı qoy bolsın; 146. Jıyğanıñ jaqsılıqqa buyırsın; 147. Jin-shaytan qollasın; 148. Jolan baba qollasın / Jolli mama qollasın; 149. Júrisin jaylı bolsın; 150. Jaqsılarga jantasqaysañ; 151. Jortqanda joldasın bolsın; 152. Jaratqan iyem qollasın; 153. Jolıñdı pirlar oñlasın; 154. Jolğa shıqsañ jolın bolğay; 155. Jolların aq bolsın; 156. Jarılqasın bir quday; 157. Joqarı bolsın juldızın / Jaydarı bolsın ul-qızın; 158. Jubıñız jarassın; 159. Juldızınız jarassın; 160. Juldızın jarqırasın; 161. Jaqsılardıñ jolın bersin; 162. Jetti pir kelip qolın bersin; 163. Jasına bereket bergey; 164. Jaqsılıqtan arıltpasın; 165. Jamannın basında, jaqsınıñ qasında júrgesey; 166. Jasağan iyem yar bolsın; 167. Jaqsığa jaqın, jamannan saqın bolsın; 168. Jaslar abıraylı bolsın; 169. Jaratqan jabbar jarılqasın; 170. Júzge jetkey jasıñız; 171. Jaman atın jatqa bersin; 172. Jaqsılıgın túwel etsin; 173. Jumada jetti ós; 174. Jawırınıñ jabıspasın; 175. Jetti ğayıp qollasın; 176. Jupar ana qollağay; 177. Jawdan saq bolsın; 178. Jıldan-jılğa jete bereyik; 179. Júziñ jarqın bolsın; 180. Jamanga patıw, jaqsığa tatiw bolğaysañ; 181. Jaqsını jaqlağaysañ; 182. Jılı jüzli, jumsaq sózli bol; 183. Jürgen jerin toy bolsın; 184. Jurtına qadıriñ assın; 185. Jegeniñiz júzim bolsın; 186. Jiyren biyeñ qulınlasın; 187. Jetti mama nápesi tiysin; 188. Jaymaqtın tort mushı jıyılmasın; 189. Jaratqan ağargannan ayırmasın; 190. Jası kishimiz izzetli bolsın; 191. Jurt tınısh, bas aman bolsın; 192. Jaña jıl oñ bolsın; 193. Jaqsılıq mol bolsın; 194. Jálel ata jaladan saqlasın; 195. Jılıñız ilaya oñınan kelsin.

XII. K háribinen baslangan algıs sózler: 196. Kóp jasa; 197. Kósegeñ kógersin; 198. Künde toy bolğay; 199. Kóp tilegi kól bolğay; 200. Keñ peyil bersin / Ketpes dáwlet bersin; 202. Kórgeniñ báhá toy bolsın; 203. Kewiliñ mudam shad bolğay; 204. Kelmegey dushpan qasıña; 205. Kóligiñ mülikli bolsın; 206. Kósh kólikli bolğaysañ; 207. Kewilleriñ jay bolsın; 208. Kelgen dáwletin ketpesin; 209. Ketkeniñ kele bersin; 210. Kemtigiñ tola bersin; 211. Kók iyesi jarılqasın; 212. Kózden saqlasın; 213. Keleshegi zor bolsın; 214. Kewlin toq bolsın; 215. Kóp bersin, bereket bersin; 216. Ketpes dáwlet bersin; 217. Keñ peyil bersin; 218. Kóp bersin, kól qılsın; 219. Kólik kóbeysin.

XIII. Q háribinen baslangan algıs sózler: 220. Qosqanı menen qosa agar; 221. Qádemñ qutlı bolsın; 222. Qızır qollasın; 223. Quday tileğindi qabıl qılsın; 224. Qosağın menen qosa agar; 225. Qos toyıñız qabat bolsın; 226. Qolıñız jan-jaqtan bolsın; 227. Qorañ tolı qoy bolsın; 228. Qıdır darısın; 229. Qıdır ata qollasın; 230. Qurtlı ata qollasın; 231. Qáterden saqlasın; 232. Qáwipten saqlasın; 233. Qıdır ata janına kelgey; 234. Qıdır ata joldasın bolsın; 235. Qosılğanın menen qosa quwan; 236. Qıs kiygeniñ túlki bolsın; 237. Qora-qopsın sıylı bolsın; 238. Qolın uzarıp, janın jaylansın; 239. Qoñsın jaydarı bolsın; 240. Qonısın jaylı bolsın; 241. Qonganıñ qonaq jay bolsın; 242. Quwlıq-tuwlıqlar súygizsin; 243. Qudayım ağınan duwa bersin; 244. Qudayım tileğindi qabıl etsin; 245. Qırıq qurtqa qollasın; 246. Qushağın ulğa tolsın; 247. Qozılarıñ qoy bolsın; 248. Qabırğañ qayıspasın; 249. Qanatın qayırılmasın; 250. Qayıñday biyik,

qandımday iyik bol; 251. Qádemleri oń bolsın; 252. Qayda júrseń jolıń bolsın; 253. Qatarıńnıń aldı bol; 254. Qudayım ońlasın; 255. Qoshqar ata qırıqtan saqlasın; 256. Qasarısqa dawdan, qasımker jawdan saqlasın; 257. Qanlı awız bóriden saqlasın; 258. Qanlı qol urıdan saqlasın; 259. Qarabas dawıdan saqlasın; 260. Qar aralas jawınnan saqlasın; 261. Qatımsız duzdan saqlasın; 262. Qayıp kelgen qızdan saqlasın; 263. Qayımsız kelinнен saqlasın; 264. Qarashıl kúnnen saqlasın; 265. Qaraniyet quldan saqlasın; 266. Qayğısız uldan saqlasın; 267. Qolımız alıq bolsın; 268. Qara biyeń qulınlaǵay; 269. Qapshıǵún unga tolsın; 270. Qawǵań suwǵa tolsın; 271. Qaltań pulǵa tolsın; 272. Qursaǵıńız taq bolsın; 273. Qutxanańızda toy bolsın; 274. Qolıńız gúl bolsın; 275. Qırmanıń toyıń oń bolsın; 276. Qolımız alıq bolǵay; 277. Qıdır ata qona bergey; 278. Qoy qos-qostan qozılasın; 279. Qorań kóbeysin

XIV. M háribinen baslangan algıs sózler: 280. Mol dáwletıń órlesin; 281. Miymanıń kelse tórlesin; 282. Molshılıq bolsın; 283. Mingenıń biye bolsın; 284. Mineziń qara jerdey awır bolsın; 285. Mıńshiń awıl bolsın; 286. Minezi keń bolsın; 287. Mallı qılǵaysań; 288. Malıń kóp bolsın; 289. Miyrimli perzent bergeyseń; 290. Mineziń jatıq bolsın; 291. Moldan dáwlet bergeyseń; 292. Miywe-shiywe mol bolsın; 293. Mashtaq ata mádetker bolǵay; 294. Maysamız jasıl bolsın; 295. Muratımız hasil bolsın; 296. Málekler ózi qollasın; 297. Mamalar ózi qollasın; 298. Miniń bolmasın.

XV. N háribinen baslangan algıs sózler: 299. Nesiybelerıń bol bolǵay; 300. Niyetińiz aq bolǵay; 301. Niyetińizdi alla qollaǵay; 302. Ne oılaǵanıń iske assın; 303. Ne sorasań bersin; 304. Nesiybeń kóp bolsın; 305. Niyetińiz qabil bolsın; 306. Narınjan baba nasaqtan saqlasın; 307. Nawrıızdan – nawrıızǵa jetkersin; 308. Naniń kóp bolsın; 309. Niyetiń joldasıń bolsın; 310. Nesiybeń suwday tassın; 311. Ne tileseń orınlansın.

XVI. O háribinen baslangan algıs sózler: 312. Oshaǵıń aman bolsın; 313. Ortańız tolsın; 314. Ordańız tolsın; 315. Ornińız joǵalmasın; 316. Oshaǵıńnıń otı gúrlesin; 317. Ońlı bolsın saparıń; 318. Ordańa oralǵaysań; 319. Ornińız tór bolsın; 320. Orınlı jerden kelin túsirgeysiz; 321. Orıqlı jerge qız bergeysiz; 322. Oramalıń qutlı bolsın; 323. Oshaǵıń qońǵa bolsın; 324. Ordalı tore bolsın; 325. Otıńnıń bası berekeli bolsın; 326. Otaǵımız jasıl bolsın; 327. Otımız qızǵın bolsın; 328. Otawıń tolı ul bolsın / 329. Oshaǵıń tolı kúl bolsın.

XVII. Ó háribinen baslangan algıs sózler: 330. Órkeniń óssin; 331. Órisiń keńeysin; 332. órisiń dúbirli bolsın; 333. Óz-ózińnen ónip ós; 334. Ómiriń oza bersin; 335. Ómir jası uzın bolsın; 336. Órisimiz ot bolsın; 337. Ótkenlerge salawat; 338. Óngeyseń/ Óskeyseń; 340. Óneriń óssin; 341. Ómir jası menen bergin bolsın; 342. Ómiriń óshpesin; 343. Ómirińde jaqsılıq kóp bolsın

XVIII. P háribinen baslangan algıs sózler: 344. Paydań kóbeysin; 345. Pirlar qollasın; 346. Payızlı úyiń bolsın; 347. Pada-pada malıń bolsın; 348. Pirlar ózi qarassın; 349. Perishteler qorǵasın; 350. Peyilleriń keń bolsın; 351. Peyiliń taraymasın; 352. Payǵambardan sharapat kór; 353. Peyrim Patpa qollasın

XIV. S háribinen baslangan algıs sózler: 354. Sazań óshpesin; 355. Sarǵaymaǵaysań; 356. Saparıń sátlı kelsin; 357. Sırttan da bolsın nesiybeń; 358. Saparıńnıń ońın bergey; 359. Saparıńnıń jolın bergey; 360. Suw iyesi qollasın; 361. Sanalı bolsın ul-qızıń; 362. Sıylı bolsın dám-duziń; 363. Sawǵanıń túye bolsın; 364. Súttey aq bol; 365. Suwdan pák bol; 366. Súyegiń sırqıramasın; 367. Sırlasqa quwanış bol; 368. Sırlastı saqlaǵaysań; 369. Seytek ata sebeפש bolǵay; 370. Sawın bol bolsın; 371. Súmelegimiz qızıl bolsın; 372. Súyengenimiz haq bolsın; 373. Suwsınıımız suw bolsın; 374. Suwıńızdam miyrimiz qansın; 375. Suw iyesi yar bolǵay; 376. Sawar kóbeysin; 377. Sıyır bassın úyińdi

XV. T háribinen baslangan algıs sózler: 378. Tilewińdi bersin; 379. Tileǵıne jet; 380. Tilek qabil bolsın; 381. Tilim tasqa; 382. Tileǵıńizdi alla ońlasın; 383. Tapqanıńız toyǵa buyırǵay; 384. Taylarıń ósip at bolǵay; 385. Tallarıń ósip baǵ bolǵay; 386. Toy ústine toy bolsın; 387. Tilegimizdi kámil et; 388. Túniń aylı bolsın; 389. Teń júrgeseń; 390. Teńdey qartay; 391. Táńirim ózi bas bolsın; 392. Tasa bersin dáwletıń; 393. Tek ǵana jaqsılıq kórgeyseń; 394. Tileǵıńizdi qabil etsin; 396. Torańǵıday búrlı bol; 397. Toli jurtqa aǵa bol; 398. Tapqanıń bereketli bolsın; 399. Tastay batıp, suwday sıń; 400. Toqshılıq bolsın; 401. Taqshılıq joq bolsın; 402. Telekler tolı dán bolsın; 403. Tilegimiz jám bolsın; 404. Táńir nesiybe bersin; 405. Túmen bale joq bolsın; 406. Tuttay búrlı bolǵaysań; 407. Tırnaǵı bekkem bolsın; 408. Tikkeniń kógersin; 409. Túye bassın úyińdi; 410. Táńir jarılqasın; 411. Túnińiz qayırılı bolsın

XVI. U háribinen baslangan algıs sózler: 412. Uzaqtıń jaqın bersin; 413. Ulı-qızıń ónip óssin; 414. Ullarıń ósip er bolsın; 415. Ullılarga teń bolǵaysań; 416. Uzaq bolsın jaslarıń; 417. Usılaǵanıń qızıl bolsın; 418. Umay ana qollaǵay; 419. Ulpan ana qollaǵay; 420. Uzaq ómir bersin; 421. Uzaǵına quwan; 422. Ullılarday bas bersin; 423. Ulıqmanday jas bersin; 424. Ulıs kúniń oń bolsın.

XVII. Ú háribinen baslangan algıs sózler: 425. Úbirli-shúbirli bol; 426. Úylenbegenler úylensin; 427. Úylengenler gúllensin; 428. Úlkenniń algısın algaysań; 429. Úyiń tınısh bolsın; 430. Úzilmes áwmet bersin; 431. Úyińde kúlki kóp bolsın; 432. Úyińizge baq qarasin; 433. Úyiń janbasın; 434. Úyiń kúymesin; 435. Úylerińde toy bolsın; 436. Úlewleri say bolsın; 437. Úmitiń qosha-qosha bolǵay; 438. Úmitiń úzilmesin

XVIII. Z háribinen baslangan algıs sózler: 439. Zamanımız dúziw bolsın; 440. Zerdey bol.

XIX. Sh háribinen baslangan algıs sózler: 441. Shaynaǵanıń may bolsın; 442. Shańaraǵıń shaypalmasın; 443. Shańaraǵıńa tınıshlıq tileymen; 444. Shaytannıń záhárinen saqlasın; 445. Shayqı Axmet shataqtan saqlasın; 446. Shıbılay ata shıǵınnan saqlasın; 447. Sháshmege bereket bersin.

Algıs sózler haqqında til iliminde arawlı izertlewler joq esabı. Belgili tilshi alım Axmet Baytursinov “Pátiya beriwge algıs bergende ayılatuǵın sóz” degen pikirlerdi bildirgen.

Sonday-aq qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshileriń 100 tomlıǵınıń 77-87 temasında algıslar terip jazılǵan.

A'DEBIYATLAR

1. Berdimuratov E. Ha'zirgi qaraqalpaq tili leksikologiya. Bilim baspası, 1994-jıl, 12-bet
2. Qaraqalpaq folklori. No'kis, ilim baspası, 2014 jıl

3. Qaraqalpaq tilinin' orgografiyalıq so'zligi. No'kis, Bilim baspasi, 2020 jil

Algıs sızler

Begniyazova G. Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti

Rezyume. Maqolada xalqimizda uchraydigan tashakkur, duo so'zlarning ma'no kategoriyalari va ularning qo'llanilishi bo'yicha tahlil o'tkazilgan. Materialda badiiy adabiy kitoblari asosida tashakkur, pand-nasihat so'zlar bo'yicha ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, duo so'zlarning ma'no ekvivalentlari to'g'ri qo'llanilishi xususida ham atroflarda izlanish olib borilgan.

Kalit so'zlar: Tashakkur, duo, adabiyot, ekvivalent, jamlanma, ishlar, Assalomu alaykum.

Резюме: В статье анализируются категории значения и употребления слов благодарности, молитвы, которые встречаются в нашем народе. Материал основан на художественной литературе и содержит информацию о словах благодарности и советах. Также были проведены обширные исследования правильного использования семантических эквивалентов молитвенных слов.

Ключевые слова: Благодарность, молитва, литература, эквивалент, сборник, произведения, Ассаламу алейкум.

Summary: The article analyzes the categories of meaning and use of words of gratitude, prayers that are found in our people. The material is based on fiction and contains information about words of gratitude and advice. There has also been extensive research into the proper use of semantic equivalents of prayer words.

Key words: Gratitude, prayer, literature, equivalent, collection, works, Assalamu alaikum.

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫЕ СРЕДСТВА В ПОВЕСТИ М.ДАРИБАЕВА «ОДИН ИЗ ТЫСЯЧ» (В ПЕРЕВОДЕ НА РУССКИЙ ЯЗЫК)

Аманова А. А.

Каракалпакский государственный университет

Путь конкретно-исторического изучения «языка» отдельных художественных произведений может привести к решению больших проблем стиля писателя и языка художественной литературы [1]. В повести «Один из тысяч» М. Дарибаев стремится высказать свои мечты о человеке, стремящемся к счастливой, здоровой и вольной жизни. Для полного изображения отношений между героями, взаимоотношений человека и природы, автор использует большое количество способов художественных средств, среди которых эпитеты, сравнения, метонимии. Наличие у многих слов не одного, а нескольких значений позволяет использовать эту их особенность как средство образности. «Изобразительными средствами языка при этом называют все виды образного употребления слов, словосочетаний и фонем, объединяя все виды переносных наименований общим термином «тропы» [2]. Самыми распространенными изобразительными средствами языка являются эпитеты и сравнения. Эпитеты помогают увидеть авторское отношение к окружающему миру, обогащают содержание высказывания. Стилистическая функция эпитета также заключается в его художественной выразительности. Особенно выразительны в функции эпитетов имена прилагательные и причастия, благодаря присущему им семантическому богатству и разнообразию.

Да, ночью дорога всегда длиннее, но настает мгновение, когда впереди показывается долгожданный огонек [3, с.10]. Это муллам надо, чтобы темных людей в страхе держать (с.9). И если бы не костер, который развели его друзья, он вряд ли сумел бы отыскать их в этой крошечной мгле, ибо даже турангиловый лесок в такую ночь может скрыть от вас все, что находится, быть может, совсем рядом (с.10). Мертвая тишина стояла повсюду, даже собак не было слышно (с.13). Жалкие крохи вперемежку с горькими слезами, - вот все, что они видели в те годы (с.14). Мы твои друзья, Аллаш, поэтому говорим горькую правду (с.20). Только кое-где проглядывали светлые облака, как напоминание о том, что мир не остановился, не исчез и что снова будет утро – белое, белое утро (с.28). Ержан, все еще лежа на земле, проводил его злым взглядом, но ничего не сказал (с.28). Он спешил ощутить горячие объятия Миригуль (с.29). О, могущественный, всесильный аллах, почему ты создал женщин для бесконечных страданий, и наступит ли тот день, когда их слезам придет конец (с. 36). Но она прошла все это и из тихой, вечно молчаливой девушки превратилась в бойкую женщину....(с.37). В один из последних дней декабря было еще совсем тепло, только черные тяжелые тучи затянули небо (с. 38). Комната, куда его привели, была неухожена, штукатурка обвалилась, в середине был бит столб с человеческий рост (с.47). Ничего, кроме жестокости, не выражал холодный взгляд пристава (с.47). Разве он не знает поговорку о том, что, если у кого злой язык, его надо вырвать (с. 47). Человек, который никогда не испытывал такой невообразимой боли, не может представить себе, как трудно в эти минуты удержать крик, рвущийся из сердца (с.47). Что скажешь теперь? – голос пристава доносился откуда-то издалека, но холодное, бездушное лицо его было рядом... (с.48). Совсем нет времени, - пояснил Казакбай, прикрывая, словно от усталости, свои совиные глаза (с.49). Ну, а когда человек ничем не занят, он старается развлекаться, как может, чтобы развеять мрачные мысли (с.55). Слава аллаху, что ты еще жив, обладая таким храбрым сердцем, - связвила Миригуль (с.55). И зверский холод по ночам (с.56). Если люди поверят в твои грязные слова, то, конечно, из этого ничего не выйдет (с. 58). Острую на язык и насмешливую Хурзию побаивались даже смелые парни (с.60). Неужели придется умереть голодной смертью? (с.61).

Эпитет может быть облечен в форму наречия, деепричастия:

Весело и беззаботно журчал родник, сверкая на солнце (с.3). Но память не была послушна его воле (с.13). Но почему-то тяжело было на сердце Ерполата (с.12). Ребенок молчал и сладко посапывал во сне (с.17). Друг

скажет правду горько, недруг - смеясь (с.20). ...Неопределенно и туманно было все впереди (с.37). Прохладный ветер приятно освежал лицо (с.53). Но поскольку грамматически наречия и деепричастия определяет глагол, считать их за эпитеты можно лишь условно и только при условии, что их можно без ущерба для поэтического смысла превратить в прилагательное или соответственно в причастие и соотнести с определяемым существительным: послушная память, тяжелое сердце, горькая правда, все неопределенное и туманное, приятный ветер. Есть случай эпитета, выраженного существительным, субстантивированного эпитета, который является не чем иным, как сведенным к минимуму сравнением: Перекасти- поле, вот кто я (с.6).

Сравнение является самым поэтичным из всех используемых М.Дарибаевым средств художественной изобразительности. При помощи него характеризуются не только значения слов, но и индивидуальный стиль повествования. «Сравнение – одно из естественнейших и действительнейших средств для описания», – указывал Л.Н.Толстой. Стилистическая функция сравнения проявляется в художественной выразительности, которую она создает в тексте. Например, в предложении «Словно одинокий камыш среди гор, проводил он (Ерполат – авт.) свои дни в камере» не только сопоставляются камыш и Ерполат, не просто поясняется, как жил последний в камере, но создается художественный образ. В повести сравнения выражаются различными способами: 1.Творительным падежом: Хоть и спешил он вернуться назад, но, тем не менее, чувствовал себя в эти мгновенья властелином мира. Ерполат развел огонь и увидел Жиемурата, свернувшегося калачиком (с.15). Капельки росы на кустах переливались всеми цветами радуги (с.12). 2.Формой сравнительной степени прилагательного и наречия: Плохой друг хуже врага. Стоящего друга найти труднее (с.43). 3.Оборотами с различными союзами: Как камень украшает изумрудное кольцо, – говорили между собой пастухи – так ловкость и храбрость украшают нашего Ерполата (с.9). Человека затрясло как от малярии (с.8). А муллу Низаматдина, который обычно как ворон крутился над покойниками со своим Кораном, невозможно было дозваться (15). Затем пастухи наполнили молоком сухую тыкву, нашли два камня, накалили их на огне, и, как щипцами, сжимая их двумя палками, осторожно отправили в горлышко самодельного кувшина, один за другим (16). ...И в помещении всегда стоит прохлада, как под зеленым раскидистым деревом (с.16). Горе тянется за мной, как хвост, – с горечью думала она (с.25). Ну, привести эту девушку для нас легче, чем выпить пиалу чая, – ухмыльнулся Таумурат (с.35). Он враг более низкий, чем этот бай (с.42). Мы будем беречь вас, как мать (с.42). На глазах у Миригуль навернулись слезы, сквозь эти слезы лица присутствующих проглядывались, как в тумане (с.50). Они ловят в сети таких птенцов, как я (с.54). 4.Лексически при помощи слов: – словно, будто, равно, с видом:

Ты, презренный, – продолжал кричать Ержан, – ты не крути юбкой, словно девица, иди свою жену поучи (с.41). Он пытался что-либо разглядеть, но глаза словно пеленой были затянуты (с.42). Тело было тяжелым и словно чужим (с.56). Старуху словно холодной водой облили (с.63). Он снял невесту с коня и с видом богатыря, только что покорившую неприступную гору, внес ее в дом, ловким жестом отбросил покрывало и... (с.40). Сказать против него слово, все равно, что бросить в бога камень! (с.50). В повести «Один из тысяч» М.Дарибаева нам удалось выявить следующие случаи метонимии: 1) между содержимым и содержанием, названия сосуда, ёмкости и его содержимого: Да чтоб тебя напоить, кувшина не хватит! – воскликнул вдруг в шутку один из пастухов, по имени Аллаш (с. 19). Кто знает, что может прийти на ум старому Ержану или отцу Миригуль (с.40). 2) между местом и людьми, находящимся на этом месте, места, населённого пункта и его жителей: Прошло несколько дней, и вот уже весь аул только и говорит, как о предстоящей свадьбе Ержана с дочкой Нурлыбая (с.32). 3) действие, место, где это действие происходит, или людей, которые такое действию производят и т.п.: Гости поддержали его, и долго еще стены юрты сотрясал их смех (с.33).

В художественной речи многочисленны примеры метонимии, построенной на неожиданном сочетании прилагательных, обозначающих цвет, с существительными, которые в обычной, необразной речи иметь при себе подобных определений не могут. У М.Дарибаева это: Из-за камышей вставало солнце, и лучи, падающие на землю, были полосатыми (с.24). Один из друзей пристава, тучный, с красной лысиной человек, вдруг расхохотался... (с.47). Что скажешь теперь? – голос пристава доносился откуда-то издалека, но холодное, бездушное лицо его было рядом... (с.48). Вот старое озеро, а вот там я нас ержановских овец (с.65).

Как и метафора, метонимия, может быть, одним из выразительных средств сатиры и юмора. Так: Тот же мне заступник нашлся, – отозвался Аллаш, срывая зло на Жиемурате... (с.19), (о трусе). Не успел прийти в гости, а уже спешишь! – но смех его был горьким (с.44), (о камере в тюрьме). Туда ему и дорога!.. (с.46) (так и надо). «Свободен!» —сказали они русскому. Иван знал, что это означало, и давно привык к подобным «шуткам» (с.57) (в тюрьме). Мы думали, что ты у нас батыр! А у тебя, называется, заячье сердце! (с. 10).

В повести метонимия используется как художественный прием, как троп, помогающий свежо, образно выразить мысль.

Таким образом, в повести «Один из тысяч» М.Дарибаева широко используются языковые средства, усиливающие действенность высказывания благодаря тому, что к чисто логическому его содержанию добавляются различные экспрессивно-эмоциональные оттенки. Усиление выразительности речи достигается использованием, наряду с другими тропами, эпитетов, сравнений, метонимии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. О языке художественной литературы, М.: Гослитиздат, 1959. С.46.
2. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Учебное пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Иностр. яз.». — 3-е изд. — М.: Просвещение, 1990. — 300 с.;

3. Дарибаев М. «Один из тысяч». Нукус, Каракалпакстан, 1976, с.10. (Перевод Досановой К. и Емельянова Е. Далее страницы этого издания указываются в тексте).
4. Москвин В.П. Тропы и фигуры: параметры общей и частных 101 классификаций // Филологические науки. – 2002. – № 4. – С. 75-85.
5. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. – 10-е изд. – М.: Айрис-пресс, 2008. – 448 с. – (Высшее образование).

M. Doriboevning "Minglardan biri" qissasidagi obrazli vositalar (rus tiliga tarjimasi).

Amanova A. A. Qoraqalpoq davlat universiteti

Xulosa: Ushbu maqolada M. Doriboevning "Minglardan biri" (rus tiliga tarjimasi) qissasi asosida tasviriy vositalar ko'rib chiqiladi.

Tayanch so'zlar: hikoya, tasviriy vositalar, badiiy tasvir, epitet, qiyos, metonimiya, stilistik vazifa.

Изобразительные средства в повести м.дарибаева «один из тысяч» (в переводе на русский язык)

Аманова А. А. Каракалпакский государственный университет

Резюме: В данной статье рассматриваются изобразительные средства на материале повести М.Дарибаева «Один из тысяч» (в переводе на русский язык).

Ключевые слова: повесть, изобразительные средства, художественная изобразительность, эпитет, сравнение, метонимия, стилистическая функция.

Figurative means in the story of M. Daribaev "One of the Thousands" (translated into Russian)

Amanova A. A. Karakalpak State University

Resume: This article examines the visual means based on the story of M. Daribaev «One of the Thousands» (translated into Russian).

Key words: story, pictorial means, artistic depiction, epithet, comparison, metonymy, stylistic function.

THE CONCEPT, PLACE AND ROLE OF PR IN THE NEW COMMUNICATION ENVIRONMENT

Perdebayeva D.R.

Uzbek state world languages university

The beginning of the XXI century was marked by the development of a new communication environment, the formation of various forms of communication exchange. Currently, in Uzbekistan a system of active public communications is developing, the participants of which, of course, are public institutions and citizens. The science of Public Relations (further PR) in our country has appeared quite recently. At the moment, Public Relations in the country is characterized by the emergence of specialized structures, the opening of a PR direction in universities, leading training in this profession. This means that PR in Uzbekistan is becoming a special social institution. It is worth noting that PR is not advertising. Advertising is rarely an end in itself. In my opinion, advertising is only part of the overall PR campaign. Figuratively speaking, PR is a strategy, and advertising is a tactic of success. Before any analysis, it is necessary to define what is PR.

The concept of "public relations" has been around for more than 200 years. The term "public relations" was first used by US President Jefferson in his address to Congress. There are many versions of the term "Public Relations". Researchers in Europe and America have given different concepts to the term. For example, members of the American Society in 1982 interpreted PR as follows: "PR helps our complex pluralistic society in more effective decision-making and performance of functions, contributing to mutual understanding between different groups and organizations. They bring harmony to private and public activities."

And the Russian scientist I. Alyoshina gave this characteristic: "PR is an independent function of management to establish and maintain communications between an organization and its public." According to I. Grigoriev, "PR is a communicative activity aimed at forming and maintaining harmonious and friendly relations between the institution and the public on the basis of purposeful, prompt, truthful and sufficient information." The founder of the European school of PR, Lucien Matra, gave a clearer definition: "Public Relations are, firstly, a manner of behavior, and secondly, a way of informing and communicating aimed at establishing and maintaining trusting relationships based on mutual knowledge and mutual understanding between a group considered in its various functions and activities, and by the audiences it affects." The first ones about PR as a special type of communication were presented in the works of Western scientists like A.Lee, E. Bernays, R. Barnum, etc. In my opinion, all the concepts are similar, because they have one keyword "communication". The concept of "communication" (from Lat. Communication - message, transmission) means « I make it common, I link it». The transfer of information from person to person is a specific form of human interaction in the processes of their cognitive and labor activity, carried out mainly with the help of language (Large Encyclopedic Dictionary 2012).

Scientists B.Berelson and G.Steiner define communication as the transmission of information, ideas, emotions. The term "communication" is the fundamental essence of PR. Researchers such as D. Grunig and T. Hunt define PR as the management of communications between an organization and the relevant public associated with it.

According to F. Buari and L. Matra, PR is a communication science that allows us to perceive the problems of an enterprise from a new, more appropriate socio-economic realities, angle of view. PR is a significant managerial function that helps to establish and maintain such communication between an organization and the public associated with it," R. Harlow notes. The objectives of PR communications are to attract the attention of the target audience, show interest in the content of the message and direct the actions of the target public.

It can be concluded that PR is a communication science whose task is to attract the attention of the audience and establish relationships with it. Public relations, as a rapidly developing science, also contains another discipline – the theory of communication. According to Zverintsev, PR should be defined as a rationally structured system of communication support. The educational system, mass media, political and social structures are the power agents of relations in society. The main task of PR is to create and maintain a strong relationship between the institution and the public. It is only through communication that one can enter and relate to society; without communication, the existence of an organization or institution is impossible.

Currently, PR is a separate science and it is called "PR ology". PR ology is the science of the principles of public relations formation as a set of social communicative practices. It is known that every science should have an object and a subject of study. When determining an object, it is not studied entirely, but only from the side that is the peculiarity of this science. Researchers L.E.Varutin and M.A.Shishkin gave such a definition to the object and subject of PR science. - "The ties that arise between the two parties on the basis of common interests and needs and which are carried out and maintained through ongoing contacts and communication." And the object of PR was defined as follows - "PR, understood as a set of social practices aimed at producing and reproducing effective public discourses and optimizing information interactions between social actors and their target groups." The sociologist of the St. Petersburg school Krivonosov defines PR as specific communications, the purpose of which is to establish dialogical relations between various groups of the public, different people, a kind of system of communication techniques designed to optimize the communication environment of the basic subject of PR.

All definitions are similar to each other, because it has one key concept, "social communication practice", containing two interrelated points. First, this concept implies communicative interaction between social actors, the second such interaction is organized and purposeful. Simply put, social communication practice is subject to certain laws and patterns that are the subject of psychology research. The educational system, mass media, political and social structures are the power agents of relations in society. A practically significant theory is the model of Y.Shermovin, in which the differentiation of the terms "public relations" and "PR" is carried out. Public relations refers to the process of maintaining relations in the sphere of culture, economics, politics for the purposes of social development, and PR serves as a managerial element of public relations.

Public relations has two interrelated main groups. The first group includes practices whose purpose is to organize and conduct special events. For example: seminars, exhibitions, conferences, fairs, various charities, etc. This group is more often called organizational. In this case, a PR specialist acts as a general manager and leader of organizations: he is required to have special PRMAN skills, people management, calculation of economic efficiency and information and advertising impact of the event. The second group is called informational PR because this group works with the media. This group is called "Press relations" in another way. These include television, radio, print media, Internet news agencies. PR communication strategy is a strategy of convergence of various types of communication, which allows you to create an information market module and makes it possible to go beyond the traditional interpretation of PR.

Main PR functions: Creation of a favorable image and reputation of the organization; Establishing relationships between the organization and contact audiences; Raising the corporate spirit, creating a sense of responsibility and interest of employees in the successful operation of the campaign; Achievement of mutually beneficial relations with state and public organizations. The main subjects of PR are specialized agencies, divisions or people who are directly engaged in PR activities. The object of PR is the public itself or public opinion. The main goal of PR activities is to create mutually beneficial relationships with target audiences to achieve commercial success and build a positive reputation. The task of PR is to collect, analyze and disseminate positive opinions about the company, its work, products and brands. Also, the main task is the constant monitoring of all publications in the media and other information sources, timely response to unwanted information and preparation of materials for participation in various events (press conferences, seminars, briefings, etc.).

In conclusion, it can be said that the opinions and theories of experts are quite correct and public relations cannot operate without communication, a PR communication strategy is a strategy convergence of different types of communication, which allows you to create a module the information market and giving the opportunity to go beyond the traditional interpretation of PR

LITERATURE

1. Alyoshina I. V. Public Relations for managers. –Moscow : IKF : EKMOS, 2004
2. Belov A. A. Theory and practice of public relations: Textbook – St. Petersburg: OOO Publishing House "North-West"; Rostov n/A: "Phoenix", 2005, p. 7
3. Sharkov F. I. Public Relations: textbook. – M.: publisher. - bargaining. Corporation "Dashkov and K0", 2006, p. 10
4. Public Relations: Articles//Economy and life. 1996, No. 32, p. 8
5. Public relations: Articles//Economy and life. 1996, No. 32, p. 23

Янги алоқа муҳитида ПР тушунчаси, ўрни ва роли

Пердебаева Д.Р. Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Резюме. Илмий мақола ПР тушунчаси, унинг мақсадлари ва прологияда алоқанинг аҳамиятини ўрганишга бағишланган. Муаллиф таъкидлашчи, алоқа ташкилот ва улар билан боғлиқ жамоатчилик ўртасида улар ўртасида уйғун муносабатларни ўрнатишда кўприқдир.

Калит сўзлар: жамоатчилик билан алоқалар, пралогия, алоқа, ижтимоий алоқа, ахборот

Концепция, место и роль PR в новой коммуникационной среде

Пердебаева Д.Р. Узбекский государственный университет мировых языков

Резюме. Научная статья посвящается исследованию понятия PR, его цели и важность коммуникации в PRологии. Автором подчеркнуто, что коммуникация является мостом между организацией и связанной с ней общественностью при установлении гармоничной отношений между ними.

Ключевые слова: связь с обществом, праология, связь, социальная связь, информация.

The concept, place and role of PR in the new communication environment

Perdebaeva D.R. Uzbek state world languages university

Summary. The scientific article is devoted to the study of what Public relations is, its goals and the importance of communication in PR ology. The author emphasizes that communication is a bridge between an organization and the associated public in establishing harmonious relations between them.

Key words: public relations, pr ology, communication, social communication, information.

ÁDEBIY JANRLARDÍ ÚYRENIW

Yusupov I. K.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikasında ádebiy janrlardı úyreniw eń juwappershilikli metodikalıq máselelerden esaplanadı. Sabaq barısında oqıwshılarga ádebiy dóretpelerdiń janrlıq qásiyeti boyınsha ilimiy teoriyalıq túsiniqler beriw kerek. Belgili alımlar Q.Járimbetov [1], Q.Yuldoshev [2], B.Tuxliev[3], G.M.Kostova [4], A.Lilov [5], S.S.Magdieva [6], A.Paxratdinov [7], Q.Xusanboeva [8], Q.Yusupov [9] hám basqalardıń ilimiy izertlew jumlarında hám metodikalıq miynetlerinde roman, povest, gúrriń, tımsal, ertek, lirika hám onıń janrlıq qásiyetleri, drama, komediya, tragediyalar boyınsha pikirler ayılğan. Usı miynetlerge tiykarlanıp oqıwshılarga sabaq barısında ádebiy janrlardıń qağıydaları, ózgeshelikleri hám onıń túrleri haqqında keń túsiniqler beriledi. Nátiyjede ádebiy dóretpelerdi izbe-iz úyreniwge, hár bir janrdıń mazmunın, janrlıq qásiyetlerin, syujetin, ózgesheliklerin tiyanaqlı túsiniq alıwğa múmkinshilik tabadı. Oqıwshılar ádebiy janrlarga arnalğan sabaqtı qalay ózlestirgenin anıqlaw maqsetinde bir neshe sorawlar ortaga taslanadı.

1.Janr dep nege túsinesiz?

2.Janrdıń túrleri haqqında túsiniq beriw.

Oqıwshınıń juwabı: Ádebiy túr yamasa janr degende estetikalıq sezimlerden beriw usılları, kórkem súwretlew shártleri, tematikalıq, mazmunlıq qásiyetleri bir-birine uqsas yamasa kútá jaqın bolğan shıǵarmalardıń toparına ayıladı. Janr - bul turmıs shınlıǵın kórkem súwretlewdiń barısında jazıwshı niyet etken ideyalardı beriwdiń usıllarınıń biri. Jazıwshı epika arqalı turmıs haqıyqatlıǵın, óziniń ideyasın waqıyalardı súwretleydi. Shayır ádebiyatın lirika arqalı óziniń aytajaq ideyasın ishki sezimler, ruwxıy keshirmelerin beredi. Solay etip, turmıs shınlıǵın, ruwrıy keshirmelerdi kórkem sáwlelendiriw boyınsha hár bir ádebiy janrdıń ózine tán kórkemlik múmkinshilikleri, súwretlew qurallarınan paydalanıw usılları hám janrdıń ózine tán turarlı kórkemlik qağıydaları boladı [1].

Oqıwshınıń juwabı: Shıǵarmalıq qaqsı ádebiy túrge epos, lirika, drama tiyisililigine qaray onıń janrlıq ózgeshelikleri anıqlanadı. Mısalı, epikalıq janrlar, lirikalıq janrlar, dramalıq janrlar, lıro-epikalıq janrlar. Hár bir ádebiy túr óziniń ishki bóliniwlerine iye. Mısalı, epos bolsa roman, povest, gúrriń, osherk, yadnamalar, eske túsiriwler hám t. b. bolıp jiklenedi.

Oqıwshınıń juwabı: Lirika - ǵázzeller, muxammesler, rubayılar, sonetler, oktavalar bolıp ajıraladı. Dramalıq túr komediya, tragediya, drama, melodrama hám t.b. bolıp tarmaqlanadı. Shıǵarmalardı bayanlaw túrine qaray geyde proza janrı yamasa poeziya janrı dep te ajratıw ushırasadı. Bul terminler kóbinese ámeliy is babında ǵana qollanıladı. Negizinde proza hám poeziya ádebiy janrlar emes, al kórkem til diń formaları, túrleri bolıp tabıladı.

Ulıwma bilim beriw mekteplerinde erteklerdi aralas, birlesken, konferenciya sabaqları menen oqıtıwǵa boladı. 10-11-klasslarda, licey hám kásip óner kollejlerlerinde folklorlıq dóretpeler lekciya usılında oqıtıladı. Ádebiyat baǵdarlamasında awızeki dóretpelerdiń izertleniw, jıynalıwı, basıp shıǵarılıwı siyaqlı máseleler keńirek ayıladı. Usı kózqarastan oqıtıwshı erteklerdiń izertleniw tuwralı keń túsiniq berip, Q.Ayımbetov, Q.Mámбетnazarov, Q.Maqsatov siyaqlı alımlardıń miynetlerinen paydalanıp, ondaǵı teoriyalıq pikirler basshılıqqa alınadı. Jaslar tárbiyasınıń hár tárepleme jetilisiwinde xalıq óziniń talim-tárbiyalıq oyları menen árman hám tilekleriniń awızeki ádebiyatınıń ertek janrı arqalı da júzege asırıp otırǵan. Ertek jas áwladtı tárbiyalawda áhmiyetli pedagogikalıq qural bolıp esaplanadı. Erteklerde jaslar diń dúnyaǵa kózqarasları, isenimleri, qıyalları menen oyları qullası insan ómirinde ushırasatúǵın hádiyseler sáwlelenip otıradı.

Oqıwshılarga xalıq erteklerinde sol dáwirde jasaǵan ulıwma xalıqtıń ózin qorshaǵan tábiyat qubılısların tanıwı menen birge, ómirdegi qıynshılıq penen gúreslerdi sáwlelendire bilgenligi túsindirip ótıledi. Sonday-aq erteklerde xalıqtıń qorqınıshlı dushpanları kim, hám onnan ózlerin qorǵaw tilekleri súwretlenedi. Onda tolıp atırǵan adamlardıń tirishilik ushın gúresleri, aqıllı menen aqılsızlıq, bay menen jarlı arasındǵı qarama-qarsılıqlar sóz etiledi. Bulardan basqa erteklerdiń tematikası hám mazmunınıń keńligi, jaslarǵa talim-tárbiya beriw jaǵınan oǵada bay ekenligi ayıladı. Onda hárqanday xalıqtıń qıyalınan tuwǵan jaqsı arızı-ármanlar, kórkemlew qurallar, obrazlı súwretlewler orın alǵanlıǵı, olardıń ishinde áyyemgi waqıyalardan tap házirgi kúnge shekem kelip jetken ótken hádiyselerdi súwretleytuǵın dóretpeler ushırasatúǵınlıǵı, bunday ertekler ózleriniń dóregen dáwirindegi syujetlik mazmunı az da bolsa saqlanıw, awızdan-awızǵa kóship, xalıq tárepien jetilistirilip bara beretuǵınlıǵı tuwralı keń

túsinikler beriledi. Sonın menen birge erteklerden bir zamanlarda xalqımızdın turmısına, psixologiyasına, dunya tanıw kózqaraslarına baylanıslı maǵlıwmatlar alıwǵa boladı.

Oqıwshılardıǵa erteklerdiń janrlıq jaqtan bóliniw túrleri tuwralı da tusinik beriledi. Máselen, jaslardın qızıǵıp tınlawına miyasar waqıyanı shiilenistirip, qızıqlı etip ayılatuǵın erteklerdiń bir túri qıyalıy ertekler. Bul erteklerdiń mazmunında áyyemgi zamanlardagı xalıqtın perzentli bolıwı, quwanıwı, dástúrlerin eske túsirip, olardıń tálim-tárbiyasın sóz etedi. Sonlıqtan adamlar tábiyattıń jasırın sırlarına tolıq túsinbegen. Tábiyat qudiretinen qorqıp jasaǵan. Olar haywanat dúnyasında yamasa tábiyattaǵı qubılıslarda qandayda bir «karamatlı kúsh bar» degen túsinikte bolıp, hár qıylı isenimler payda bolǵan. Biraq adamlar dunyaǵa hám tábiyatqa óz kózqarasların, óz boljawların toqtatpaǵan. İnsanlar taw, toǵay, suw, teńiz-okeyanlar, olardıń ishinde ne bar? Arjaǵında qanday xalıq jasadı. Sol jaqqa barsam edi, solar haqqında bilsem edi, degen arızıw-ármanda jasaǵan. Kem-kem adamzat ármanı qıyalıy erteklerde tolıq sáwlelenip, qıyaldıń haqıyqatlıqqa aylanıwına járdemlesken, jas áwladqa qıyalparaz, ármanshıl bolıwdı úyretken. Qıyalıy erteklerde adamlar jaqsılıq, baxıtlı ómiri árman etiw menen jasadı. Onda jámiyetlik tártip durıs bolsa eken, báhá molshılıq, abadanshılıq, paraxatshılıq bolsa eken dep tileydi. Oqıwshılardıǵa bul maǵlıwmatlardı aytıp ótiw kerek. Erteklerden bir neshe misallar keltirip, olardıń mazmunın túsinirip beriwde paydalı metodikalıq máselelerden esaplanadı.

«Qıran» erteginiń mazmunı, syujeti, obrazların túsinirip ótiw paydalı. Dáslep oqıwshılardıǵa ertekiń syujeti sóylep beriledi. Qıran -márt, bahadır jigit. Ol adamzattıń mápi ushın, qayǵıdan qutqarıw ushın, joǵın tawıp berip, jılaǵandı jubatıw ushın jan tánin ayamay gúresedi. Jerdiń astı, ústi, suwdıń ishi, aspan oǵan bári bir. «Qıran» ertegindegi Qıran obrazi xalıqtıń tilegi. Bunı túsiniriw sabaq barısında jaslardı ulıwma insaniyılıq ideyalardıǵa, watanǵa xızmet etiw ruwxında tárbiyalaw ushın úlken áhmiyetke iye.

Oqıwshılardıǵa tolǵaw janrın túsiniriw ushın onıń atqarılıwına da dıqqat awdarıladı. Máselen, «Ormanbet biy», «Posqan el» tolǵawlarınıń mazmunı, tárbiyalıq áhmiyeti ayıladı. Oqıwshılardıǵa qaraqalpaq folklorında berilgen janrlardıń ayırmashılıqların, uqsaslıqların, mazmunın túsiniriw barısında olardıń sanasına adamgershilik, watanǵa súyiwshilik, hadallıq, doslıq, batırılıq, jaqsılıq siyaqlı sezimlerden tereńnen qalıplestirip baradı.

Oqıwshılardıǵa sabaq barısında poema janrı haqqında teoriyalıq túsinik beriledi. Bul janrdı lirikalıq qosıqlar menen poemalardıń ayırmashılıǵın misallar menen túsiniriw kerek. Poemalardı tallaw barısında kóbirek shıǵarmanıń syujeti, waqıyalardıń sáwleleniwı, obrazlardıń jasalıw sheberligine dıqqat awdarıladı. Solay etip, baǵdarlamada berilgen XIX ásirdegi Kúnxojanıń «Oraqshılar», Ajiniyazdıń «Jaqsı», Berdaqtıń «Muwsa baqsıǵa», XX ásirdegi B.Qayıpnazarovtıń «Gúz keldi» qosıǵı, I.Yusupovtıń «Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe», «Jaqsı adamlar», B.Ismaylovtıń «Awılım», T.Jumamuratovtıń «Kiyiktiń eki ılaǵı» hám taǵı basqa dóretpeleri sabaq barısında oqıwshılardıń qatnasında tallanadı.

Hár bir janrdı sabaq túrleri hám oqıtıw metodları arqalı úyretiw muǵallimnen metodikalıq sheberlik talap etedi. B.Qayıpnazarovtıń «Gúz keldi» qosıǵın muǵallım ózine tán usılları menen oqıtıwı múmkin. Birinshiden, ádebiyatshı muǵallım «Gúz keldi» qosıǵın tásirli oqıp berse, ekinshiden, qosıqtan úzindiler mazmunın sóylep beriwı kerek. Sabaqtıń barısında muǵallimnen qosıq qatarları arqalı gúzdiń belgileri haqqında gúrriń etiwı, gúzde kún qısqa baslaydı, kún uzayadı, keshte salqın, kúndiz ıssı boladı. Hawanı qalıń bultlar qaplap, geyde ashıq bolıwı, ayırım quslardıń jıllı jaylarǵa ushıp ketiwı, tereklerdiń japıraqlarınıń sarǵayıp, jerge túse baslawı altın gúzdiń kórinisi ekenligi tuwralı ayıladı. Adamǵa ana qanday qımbatlı bolsa, ana tábiyat, tuwılǵan jerdiń de sonday qımbatlı ekenligin shayırdıń «Gúz keldi» qosıǵında tásirli súwretlengen. Qosıqtı oqıwshılardıǵa oqıtıp, hárbir qatarınıń kórkemligin anıqlaw muǵallimnen talap etiledi. Sonlıqtan sabaq barısında oqıwshılardı kishi topardı bólip, hár topardı bir kupletten qosıq berip, onıń mánisin anıqlaw tapsırıladı.

1-topardıǵa: Tınıp aqtı japta suwlar, / Kún ırayı salqın tartıp, / Baǵda jasıl japıraqlar, / Sarǵaydı gúz keldi qaytıp.

Juwapı: Topar aǵzaları qosıq qatarların kórkem etip oqıp, onıń mánisin túsiniredi. Gúz ayında japtaǵı suwlardıń tınıp aǵıwı, hawa rayı salqınlasıp, japıraqlar sarǵayıp tábiyattaǵı ózgerislerge túsinik beredi.

2-topardıǵa: Ğaz, tırnalar ushıp ótti,
Kárwanlar dizilip qatar,
Sesleri jańǵırtıp kókti,
Ózlerinshe qosıq aytar.

Juwapı: Qosıq qatarları tásirli oqıladı. Gúz ayında ğaz, tırnalar jıllı jaqlarǵa ushıp ketedi. Olardıń sesleri, kárwan dizilip ushıwları tábiyatqa ayrıqsha sán berip turıwları shayırt tárepinen tásirli súwretlengen.

3-topardıǵa: Araladım baǵ arasın,
Japıraq jerge túsipti,
Qıdırdım kolxoz dalasın,
Eginler tolıq pisipti.

Juwapı: Qosıq qatarları tolıq oqıladı. Gúzde baǵdıń kórinisi, japıraqlardıń jerge túsiwi, eginlerdiń tolıq pisiwi shayırt tárepinen súwretlengen.

Oqıwshılardıń bergen juwapları muǵallım tárepinen durıs bahalanadı, xoshametlenip klass jurnalına hám kúndelik dápterine qoyılıwı kerek. Baǵdarlamada berilgen B.Ismaylovtıń «Awılım haqqında qosıq» dóretpesi dáslep muǵallım tárepinen tásirli oqıp beriledi. Ishindegi ushırasatuǵın qıyın sózler taxtaǵa jazıp kórsetiledi. Awıl haqqında salınǵan súwretler paydalanıp kórsetpe qural retinde kórsetiwı kerek. Oqıwshılardıǵa qosıqtı tásirli oqıtıp, olardı tuwılǵan elge bolǵan súyiwshilik sezimlerin arttırıw zárúr.

Shayırdın “Awılım haqqında qosıq” dóretpesi kórkemlik jaqtan tásirli jazılğan. Qosıq qatarların oqıwshılarga túsindiriw, mánisin ashıp beriw muǵallimnen metodikalıq sheberlik talap etedi. Dáslep qosıq qatarların muǵallım kórkem etip oqıp beredi. Seni desem tuwılğan awılım, / Kewlim tasa beredi, / Ámiw yańlı jaslıq jırı, / Tolqınlasa beredi.

Oqıwshılarga “Ámiw yańlı” degen sózdıń mánisin túsindirip, tábiyattıń bir bólegi Ámiwdarya tolıp tasıp aǵatıwın edi. Mine, usı daryaǵa jaslardıń kewlin teńep kórsete bilgen, bul qosıq qatarlarına kúshli tásirlik payda etken. Oqıwshılarga Soppaslı Sıpıra jırawdın “Babańman”, Jiyen jırawdın “Ilaǵım” dóretpelerin úyretiw oqıwshılarda qızıǵıwshılıq payda etedi. Sebebi, Soppaslı Sıpıra jırawdın ómirbayanı menen tanısıp, onıń qosıǵındaǵı ómirde ushırasatıwın haqıyqatlar menen tanısadı. Máselen,

Men babańman, babańman,	Munı kórgen babańman,
Men nelerdi kórmedim,	Mına qızdan tuwǵan ul,
Men qaylarda júrmедim,	Seniń babań Shıńǵısxan,
Ákeyxan menen Jákeyxan,	Munı kórgen babańman

.- dep qosıq qatarlarında oqıwshılarga túsiniksiz xannıń atları keltirilgen. Bul haqqında oqıtıwshı tolıq maǵlıwmat beriwı kerek. Máselen, “Ákey xan”, “Jákey xan”, “Shıńǵısxan” tuwralı muǵallımlar jaqsı túsiniкке iye bolmasa, oqıwshılar bir ómir túsınbey ketiwı múmkin. Sonlıqtan, bul tariyxıy atları taxtaǵa jazıp kórsetkeni maqul. Bulardan basqa “Mádemın xan”, “Ámir Temur kóregen” usaǵan adamlar haqqında keń túsiniк berilse, oqıwshılardıń tariyxqa túsiniǵı artadı. Sonday-aq Jiyen jırawdın “Ilaǵım” qosıǵı oqıwshılarda úlken qızıǵıwshılıq oyatadı. Qosıq qatarları jeńil hám túsiniкли. Oqıwshılardıń oqıwı ushın qolaylı. Muǵallım qosıq qatarlarınan misallar keltirip, onıń mánisi túsindirip ótiledi.

Jas toltırdı kózimdi,	Qabadı sonsha ózimdi,
Qasımдаǵı kópegim,	Jetekke júrmey dirildep.

Qosıq qatarların oqıwshılarga kórkem etip oqıp berip, ondaǵı “salaǵa-sayǵa”, “kóshpek-qoy yamasa eshki qumalaǵın salıp oynaw”, “kózlerimiz alaqlap-qorqıp, albirap”, “entelep-asıǵıp”, “shalıǵıp-sharshap”, “shoq-ot”, “dimarım-kúshim” usaǵan sózlerdi taxtaǵa jazıp mánilerin túsindirip ótken maqsetke muwapıq boladı. Sabaq barısında kórsetpeli qurallardan, slaydlardan paydalanıw oqıwshılarda qızıǵıwshılıq payda etedi.

Kúnxojanıń “Oraqshılar” qosıǵın oqıwshılarga úyretiw barısında, shayırdın “Jaylawım”, “Shopanlar” qosıqlarınıń mazmunın aytıp, tanıtırıp ótiw kerek. Qosıq qatarlarınan misallar keltirip ótkenimiz maqul. “Oraqshılar qosıǵınıń tárbıyalıq áhmiyeti haqqında túsindiriw oqıwshılarda úlken tásir qaldıradı.

Ájiniyaz dóretpeleri haqqında oqıwshılarga qısqasha maǵlıwmat berip ótiw zárúr. Shayırdın “Ellerim bardı”, “Bardur”, “Ayrılsa”, “Kerek” qosıqları úlken tárbıyalıq áhmiyetke iye. Bul qosıqlarında watanǵa súyiwshilik, ulıwma insaniyılıq ideyalar tásirli berilgen. Onıń ádebiy laqabı “Ziywar” bolǵan. Sóz zergeriniń “Bardı” qosıǵı kórkemlik jaqtan tásirli hám mazmunlı jazılǵan. Urıwım – qonıratdur, milletim-qalpaq,

Keneges, mańǵıtı, qıtayı-qıpshaq,

Tuwısqan deydiler qalpaǵı-qazaq,

On tórtke bólingen urıwım bardı. Shayır qosıq qatarlarında qaraqalpaq milleti haqqında, ondaǵı urıwlar haqqında maǵlıwmat bergen. Oqıwshılar urıwlar haqqında túsiniкке iye emes. Sonlıqtan muǵallım urıwlarıń kelip shıǵıwı haqqında qısqasha maǵlıwmat bergeni maqsetke muwapıq.

Oqıwshı hárbir qosıqtıń kupletlerin túsindiriw barısında kóbirek dóretpeni tárbıyalıq áhmiyetin úyretkeni maqul. Oqıwshılarda kishi toparǵa bólip, onıń qosıq qatarlarınan misallar berip, hárbir qatardı tárbıyalıq xarakterin ashıp bergeni durıs.

1-topar: Bir eli - Xorezm, bir eli - Turan, / Úrgenishi, Qonıratıw, shaxrı Samarqand, / Kárwanları barur Buxar, Ashtarxan, / Ne bir sulıw-sulıw sháhárim bardı.

Juwbı: Qosıq qatarları tásirli jazılǵan qosıq qatarlarında Xorezm, Turan, Samarqand, Úrgenish, Qonırat degen qalalar ushırasadı. Biraq bizler Turan haqqında az maǵlıwmatqa iyemiz. Qosıqtıń negizi qalalardı tanıtırıwdan ibarat.

2-topar: Biri súılmekdur, biri atshoqay, / Sobıǵın jeseńiz sheker áseldey, / Jambılsha, qawını, shiyrin páshektey, / Jılına úsh piser miywası bardı,.- dep qaraqalpaq xalqınıń tábiyatı menen tanıtırıp, ondaǵı ósimlikler dúniyasın táriyiplep ótken. “Súılmek”, “atshoqay”, “jambılsha”, qawın usaǵan palız eginlerin atap ótedi.

3-topar: Jayxun, Sayxun eki darya arası, / Tıp saǵamız bir kisiniń balası, / Ánes, Málik-eki eldiń arası, / Atı qaraqalpaq ellerim bardı.

Juwbı: Qosıq qatarlarında “Jayxun”, “Sayxun” degen sózler ushırasadı. Bul sózlerdiń mánisin bilmeymiz. “Ánes”, “Málik” degen atamalarıń mánisi túsiniksiz, bul atlar qanday áhmiyetke iye. Bunı muǵallım tereńirek túsindiriw kerek edi. Bizlerdiń pikirimiz, ata-babalardıń tariyxı tuwralı ayılǵan qosıq qatarları dep esaplaymız.

Sabaq barısında oqıwshılardıń túsınbegen sózlerin taxtaǵa jazıp kórsetip, onıń tariyxın, áhmiyetin, mánisin túsindirip beriw hárbir muǵallımniń wazıypası. Qosıqtıń mazmunında qaraqalpaq xalqınıń tariyxı, watan, tuwılǵan el sezimleri tásirli súwretlengen. Sabaqta oqıwshılardıń pikirlew qábiletin, oylaw kónlikpelerin rawajlandırıw zárúr. Oqıwshılarga sabaq barısında watanǵa súyiwshilik, tuwılǵan eldiń tábiyatın, baylıǵın qásterlew ideyaların úyretiw kerek. Sabaqta kórsetpeli qurallardan, metodlardan orınlı paydalanıw bul ádebiyatshı muǵallımniń ádiwli wazıypası.

Oqıwshılarga Berdaq shayırdın dóretpeleri haqqında maǵlıwmat beriw oqıwshılarda úlken qızıǵıwshılıq payda etedi. Ásirese, “Muwsa baqsıǵa” qosıǵı tásirli jazılǵan. Qosıqtı kórkem etip oqıwshılarga oqıp bermesten aldın

shayirdin omiri tuwrali mina magliwmatlardi beriw kerek. Onin "Balam", "Xaliq ushin", "Jaqsiraq", "Muwsa baqsiga" qosqlari oqiwshilardin tez yadlawi ushin qolayli ham mazmunu jaginan tasirlik, tarbiyalik ahmiyetke iye doretpelerden esaplanadi. "Balam" qosiginda jaslaridin aldina wazypa ham nasiyat etedi. "Ata-anandin qadirle, olgeninshe jaqsı soyle"-dep, ata-ananin qadir-qimbatı sıyaqlı danalıq sözlerdi qaldırgan. "Muwsa baqsiga" qosıgı kórkemlik jaqtan tasirli, oqiwshilardin kórkem oqıwı ushin jenil berilgen. Muwsa baqsını tariyiplep, onın baqsılıq ónerine qosqan úlesi, talantın úlken maqtanış penen jırlaydı.

S.Nurimbetovtin "Perzentim" qosıgı kórkemlik jaqtan tasirli ham tarbiyalik ahmiyeti kúshli doretpelerden esaplanadi. Bul qosıqlardı muğallım dáslep kórkem etip túsindirip beredi. Qıyın sózler bolsa, taxtağa jazıp kórsetedi. Hár bir temanı ótkende kórsetpele qurallardan paydalanıp, qosıq qatarların tasirli oqıp, túsindirip, ondağı ushırasatıgın úgit-nasiyat sózlerdin manisin oqiwshılardı durıs uqtırıw kerek. Poeziyalıq doretpelerdi oqıtıw arqalı oqiwshılarda adamgershilik, watanğa súyiwsilik ideyaları rawajlandırıw barıw kerek.

Oqiwshılardı sabaq barısında roman haqqında keń túsiniw beriledi. Máselen, roman turmıstı, jámiyetlik qubılıslardı, jeke tágdirlerdi, waqıyalardı keń kólemde, tutas syujet ishinde súwretleytuğın shıǵarma. Roman janrı óziniń kótergen máseleleri jagınan da, turmıstı keń qamtıwı jagınan da birneshe gúrriń ham povestlerdin wazıypasın bir shıǵarma kóleminde atqara aladı. Qaraqalpaq ádebiyatında roman janrı XX ásiridin 50-jılları aqırında A.Begimovtin "Balıqshının qızı", K.Sultanovtin "Aqdariya", Ó.Ayjanovtin "Aral qushagında", J.Aymurzaevtin "Ámiydariya" romanları payda bolǵanın, nátiyjede poman janrı qaraqalpaq prozasında qalıpleskenin túsindiriw zárur.

Oqiwshılardı sabaq barısında povest haqqında teoriyalıq túsiniw beriledi. Baǵdarlamada berilgen M.Darıbaevtin "Mınların biri", Á.Shamuratovtin "Eski mektepte" povestlerinen baslap házirgi dáwirimizdegi T.Qayıpbergenovtin "Suwıq tamshı", "Uyqsız tınler", "Muğallımge paxmet", Sh.Seyitovtin "Qashqın", "Kóp edi ketken tınalar", G.Esemuratovnanın "Jıyren" h.t.b. doretpeleri haqqında keń túsiniw beriledi.

Oqiwshılardı sabaq barısında gúrriń haqqında teoriyalıq túsiniw beriledi. Gúrriń waqıyanı ıqsham jáne qısqa túrde sáwlelendiretuğın kishi janr. Gúrrińde syujet kóbinese bir qaharmanın átirapına jámlesken boladı. Qaraqalpaq ádebiyatı baǵdarlamasında berilgen N.Dáwqaraevtin "Internatta", I.Yusupovtin "Seydan ǵarrının gewishi", J.Aymurzaevtin "Kelin" degen gúrrińleri h.t.b. jazıwshılardı gúrrińleri oqiwshılardı tereńnen tallaw usılları menen úyretilip barıladı.

Oqiwshılardı sabaq barısında novella haqqında teoriyalıq túsiniw berilip, onda novellanın janrlıq belgileri boyınsha gúrrińge birqansha jaqın ekenligi ham novella italyan tilindegi "novella" – bizińshe "jańalıq" degen sózden alıńǵanın, qaharman ómirindegi keskin bir jaǵdaydı qısqa, ótkir ham kórkem psixologiyalıq usılda súwretleytuğın kishi epikalıq janr sıpatında túsindiriliwı kerek. Oqiwshılardı sabaq barısında novellanın janrlıq belgileri alımlardıń pikirlerin esapqa alıp túsindiriliwı kerek. Oqiwshılardı sabaq barısında ocherk haqqında teoriyalıq túsiniw beriledi. Ocherk óziniń kólemi ham súwretlew usılları jagınan gúrrińge jaqın janr. Ocherkte házirgi turmıstın waqıyaları ham qaharmanları súwretlenedi. Ocherk anıq materillardı, faktlardı, magliwmatlardı kóbirek súyenedi, jazıwshının fantaziyası sheklengen boladı. Ádebiyatı baǵdarlamasında berilgen jazıwshılardıń ocherk jazıwdaǵı sheberliklerin oqiwshılardı durıs túsindiriw kerek.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde, texnikum ham akademiyalıq liceylerde qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda ádebiy janrlar haqqında tereń teoriyalıq túsiniw beriw ushin ádebyatshı muğallımlardan tereń izleniwshilik talap etiledi.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Жәрімбетов Қ.Қ. Әдебиәттанıwдан сабақлар. – Нокис., Қарақалпақстан., 2012., – 96 бет.
2. Ёулдошев Қ. Адабиёт ўқитишининг илмий-назарий асослари. – Тошкент., Ўқитувчи., 1996.
3. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент., Янги аср авлоди., 2006.
4. Костава М. Г. Филологический комментарий художественной прозы как средство развития устной речи учащихся: Дис. ...канд. пед.наук. – М., 1989., – Стр. 28.
5. Лилов А. Коммуникативная функция литературы и искусства // В книге «Теории, школы, концепции». Художественная коммуникация и семиотика. – Москва., Наука., 1986., – С. 293.
6. Магдиева С.С. Изучение драматических произведений на уроках литературы. Учебное пособие. –ТГПИ имени Низами. 2004. – с.105.
7. Пахратдинов Ё. Қарақалпақ әдебиәтын оқытў методикасы. (сабақлық). – Нокис., Билим., 2004., – 260 бет.
8. Хусанбоева Қ., Ниёзметова Р. Адабиёт ўқитиш методикаси. (дарслик). – Ташкент., Баркамал файз мадиа., 2018., – 352 б.
9. Юсупов Қ. Қарақалпақ әдебиәтин оқытў методикаси. (сабақлық). –Tashkent., Сано-стандарт, 2018. – 336 бет.

Adabiy janrlarni urganish

Yusupov I.K. Qoraqalpoq davlat universiteti

Rezyume. Maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasi akademik litsey va umumta'lim maktablarida adabiy janrlarni yangi pedagogik tizim asosida o'rganishning o'ziga xos xususiyatlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: adabiyot, adabiyotshunos, poeziya, poema, obraz, ijodi, stil, metod, janrlar, publicistika.

Изучение литературных жанров

Юсупов И.К. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматриваются специфические особенности изучения литературных жанров в академических лицеях и общеобразовательных школах Республики Каракалпакстан на основе новой педагогической системы.

Ключевые слова: литература, литературовед, поэзия, поэма, образ, творчество, стиль, метод, жанры, публицистика.

Learning literary genres

Yusupov I.K. Karakalpak State University

Summary. The article discusses the specific features of the study of literary genres in academic lyceums and secondary schools of the Republic of Karakalpakstan on the basis of a new pedagogical system.

Key words: literature, specialist in literature, poetry, poem, character, creative work, style, method, writing, genres, publicistic.

ВАРИАБЕЛЬНАЯ ТРАНСФОРМИРУЕМОСТЬ ГЛАГОЛЬНОЙ ФРАЗЕОФОРМЫ В ТОЛКОВОМ СЛОВАРЕ (НА МАТЕРИАЛЕ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА)

Бердимуратов Д.У.

Каракалпакский государственный университет

Мировая наука о языке, как и все естественные и технические науки, особенно интенсивно развивается на второй половине XX и в начале XXI веков. В результате этого рождаются новые направления и ответвления лингвистических дисциплин с новыми теоретическими и практическими перспективами. Небывалый размах мировой лексикографии, связанный с глобализацией мировой науки и культуры, тесное сотрудничество различных государств способствуют развитию не только теории классической лексикографии, но и формированию самостоятельных разделов словарной деятельности как идеография, фразеография, терминология и учебная лексикография. В результате их специальное исследование стало актуальной проблемой.

В современном мировом языкознании основной задачей фразеографии является отражение в различного рода словарях семантических, грамматических, стилистических, функциональных (коммуникативных, текстообразующих) и других особенностей фразеологических единиц (ФЕ) языка. Фразеография призвана свидетельствовать о деривационных закономерностях во фразеологии, моделируемости и ее границах, объеме фразеологических гнезд (ФГ) и т.д. Независимо от полноты и характера назначения лексикографического источника в нем должна найти свое отражение в той или иной мере фразеологическая система языка. Фразеографическая кодификация в толковом словаре предполагает выяснение вопросов инвентаризации, систематизации и интерпретации ФЕ в семантическом, стилистическом и грамматическом планах, а также установление границ устойчивого фонда ФЕ в словарном объеме.

Вариантность фразеологических единиц, обуславливаемая прежде всего постоянно действующей тенденцией во фразеологии к обновлению выразительности, предопределяет такой подбор взаимозаменяемой лексики, которая как-то соотносима с образным представлением всей ФЕ, ее фразеосхемой. Именно так можно объяснить вариантную замену глагольного компонента в ФЕ sich in die Höhle des Löwen begeben 'храбро, решительно, неустрашимо навестить лицо, которое все боятся' глаголом wagen (1. 'отважиться; осмеливаться на что-либо'; 2. 'рисковать чем-либо') [5, с. 795]. Очевидно, что использование данной ФЕ в трансформированной фразеоформе весьма ограничивается заложенным в ней образным представлением (ср. букв. 'отправиться в пещеру льва'), взаимозаменяемость первоначального, исходного глагольного компонента строится здесь, скажем, не на основе подбора однотематических глаголов движения, а за счет семантически и образно более весомого в контексте данной ФЕ глагола wagen, усиливающего образное содержание ФЕ в целом.

1. Сближение глаголов sich begeben и wagen проходит в рамках ФЕ, ее семантического объема, что свидетельствует о постоянном воздействии фразеологии на лексическую систему языка, вызывая в ней значительные семантико-тематические перераспределения и перегруппировки [3, с.119].

Лексикографически фиксируются регулярные вариантообразования, в основе которых обнаруживаются разновидности метонимии типа: соотношения названий места, сосуда, вместилища, какой-то ёмкости и т.д. и их содержимого. Ср.: "fahren jmdn. an den Kragen ('воротник'), an die Gurgel ('горло') fahren" 'взять кого-либо за горло' [5, 955]. Сохранение у компонентов ФЕ словных характеристик (что проявляется, в частности, в поддержании живости их связей с тематически соотнесенной лексической группой языка) обуславливает активность вариантообразования ФЕ часто на основе ассоциативного подбора заменителей, которые уместны, допустимы известным образом в контексте данной ФЕ. Так, в ФЕ umgekehrt wird ein Schuh draus 'ботинок, башмак, туфля' (вообще - 'обувь'), сохраняя ассоциативную связь с другими названиями обуви, заменяется одним из слов этой тематической группы лексики - der Stiefel 'сапог': "umgekehrt ... umgekehrt wird ein Schuh, Stiefel draus" [7, т. 5, с.3874]. Этим же принципом отличается развитие в ФЕ подобного вариационного ряда однотематической направленности в следующем случае: "(übertr.) salopp ausklopfen... jmdm. die Jacke, Hose, Weste ausklopfen" 'избить кого-либо' [7, т. 1, с. 336].

Вариабельность с опорой на один тематический ряд (названия одежды: 'куртка', 'брюки', 'жилет') осуществляется здесь при сохранении единства образного представления ('выбивание пыли из одежды'), положенного в основу фразеосхемы рассматриваемой ФЕ, и общности просторечной оценки всех вариантов.

Указанные характеристики позволяют выделить блок вариантных ФЕ. Очевидно, что цельность приведенного блока с тремя вариантами ФЕ определяется (кроме однотематической соотнесённости взаимозаменяемых компонентов) ещё совпадением части фразеоформы (jmdm. ... ausklopfen), метафорического переноса и просторечной оценки у каждой из учтенных ФЕ гнезда. Вариантность в ФЕ на основе тематических рядов способствует достижению определённого семантического эффекта. Например, лексикографическому учёту подлежат такие из них, как семантическое **сужение и расширение**.

Сужение значения ФЕ регулярно возникает при всевозможных конкретизациях в её контексте какого-либо семантически широкого исходного компонента: "locken... jmdm. ins Netz, Garn locken" 'заманить кого-либо в

сети' [5, 599]. В приведённом случае многозначное сущ. das Netz (порядка десять значений: 'сеть'; 'паутина'; 'тенёта'; 'ловушка' и др. и множество их семантических оттенков) варьируется с двуязычным сущ. das Garn ('нити, пряжа'; 'сеть, тенёта') на основе общего для них значения 'сеть, силок'.

Лексикографически фиксируются в пределах ФЕ и те разновидности лексической субституции, которые направлены на сужение семантически широких компонентов, употреблённых в исходной фразеологической форме данной конкретной ФЕ в переносном значении. Ср. подобный пример ФЕ с вариантообразованием, обусловленным заменой переносного значения прямым: "**aufreißen**... seine Klappe, das Maul **aufreißen**" '1. быть дерзким, грубить; 2. хвастать' [5, с. 186]. Слово die Klappe имеет десять значений ('клапан', 'заслонка', 'форточка', 'рот' и др.), что и обуславливает прежде всего необходимость дифференцирующей конкретизации одного из его второстепенных (к тому же переносных) значений ('рот'). Требуемая конкретизация достигается посредством замены этого слова более распространённым в разговорном языке синонимом das Maul ('1. морда, пасть; 2. рот'), который характеризуется конкретностью своего значения. В указанном плане достижения конкретизации лексическое варьирование в ФЕ осуществляется и на основе взаимозаменяемости родового и видового понятий: "**klettern**... das ist, um auf die Bäume, die Akazien zu **klettern**" 'положение такое, что можно лишиться рассудка' [6, с. 589].

Лексическое варьирование ФЕ, отмечаемое лексикографически, происходит и в обратной семантической последовательности, т.е. на основе соотношения 'узкое понятие - широкое понятие': "**Kante**, die... Geld, etwas auf die hohe **Kante legen**" 'откладывать деньги, что-либо про запас' [6, с. 564]; "**schmeißen**... sich jmdm., /sich an jmdm./ an Hals **schmeißen**" 'набиваться кому-либо' [7, т. 5, с. 3255].

Во втором из приведённых случаев ФЕ сжимается до предложно-глагольного остатка.

В первом примере варьирование также приводит к сокращению ФЕ. Здесь фразеологически связанное слово das Geld 'деньги' вытесняется такими заменителями, которые свободно выводятся из контекста употребления данной ФЕ. Таким образом, подобное влияние контекста на фразеологическую форму ФЕ способствует развитию вариантообразования также у тех её компонентов, посредством которых осуществляется контекстуальная привязка ФЕ.

2. Лексикографируется, в частности, тип вариантной амплитуды, отражающей семантические сдвиги "индивидуализация / генерализация" и / или "генерализация / индивидуализация" [4, 147-148]. Так, местоимения, отличающиеся достаточной конкретностью и индивидуальностью своей семантики (например, притяжательные местоимения) заменяются в немецком языке определёнными артиклями, что приводит к семантическому сдвигу по линии "индивидуализация / генерализация": "**ausstrecken**... seine, die **Fühler ausstrecken**" 'о чем-либо осторожно справляться, выведывать' [5, 584]. С другой стороны, лексикографически учитывается и явление обратного порядка, когда из широкого набора лексической наполненности конкретного сопроводителя ФЕ выделяется и стабилизируется особый вариант конкретизирующей индивидуальной семантики, например, в виде возвратного местоимения sich в немецком языке: "**Klemme**, die... jmdn, sich aus der **Klemme**, **ziehen**" 'кого-либо, себя освободить из неприятного положения' [5, 910]. Ср. также вариационный ряд на базе глагольного компонента ФЕ: "**Armee**, die... zur großen **Armee** abgehen, abmarschieren, abberufen werden, versammelt werden" 'умереть' [7, т.1, с.215].

В данном случае вариационный ряд характеризуется довольно чёткой тематической общностью, подкрепляемой ещё и наличием одинаковой приставки у первых трёх варьируемых компонентов. Эта приставка привносит в семантику варьируемых глаголов сему 'удаление', которая ограничивает в значительной мере выбор глаголов в ФЕ: ab-gehen = ab-marschieren (глаголы движения с идентичной приставкой). Продолжение вариационного ряда за счёт глагола ab-berufen 'отзывать' может быть объяснено известным нивелированием семантики в основе исходных для данной ФЕ глаголов с приставкой **ab-**. К тому же семантическое сближение глагола abberufen с глаголами abgehen и abmarschieren отмечается ещё и благодаря его использованию в других ФЕ, образные построения которых сходны с фразеологией рассматриваемой ФЕ zur grossen Armee abgehen... . Ср., в частности, такие ФЕ: (aus dem Leben) abberufen sein; in jene Welt (in die Ewigkeit) abberufen werden 'умереть'; Gott hat ihn zu sich abberufen 'бог взял его к себе; он скончался'.

Просматриваются здесь и другие сближения в семантике варьируемых глаголов, например, принадлежность в разной степени глаголов abmarschieren и abberufen к военной сфере языка, их некоторая покрываемость общим семным составом. Эта же семная общность распространяется и на следующий глагольный вариант - **versammeln**. Ср. такое значение движения у глагола sich versammeln как 'сходиться (о войсках)'. Непрерывные образообновительные тенденции во фразеологии вызывают становление и вариационных рядов субстантивных (шире - именных) компонентов ФЕ. Особенно это характерно для стержневых фрагментов ФЕ с опорным субстантивом. Такое варьирование происходит при сохранении части структурного состава стержневого фрагмента, т.е. оно ограничивается лишь некоторыми компонентами, образующими фрагмент.

Это наглядно свидетельствует о том, что данные преобразования ФЕ проходят в границах обычной вариативности, не нарушая цельности её исходной фразеологической схемы. Ср.: "**anfassen**... umg. beim rechten Zipfel, am rechten Ende **anfassen**" 'ловко начать' [5, с. 132]; "**abberufen**... in jene Welt, in die Ewigkeit **abberufen werden**" 'умереть' [6, с. 39; 5, с. 74; 7, т.1, с.5].

Стабильно отмеченная остаточная часть рамки ФЕ служит тем фоном, который подчёркивает семантическое сближение варьируемых субстантивов и их сопроводителей на основе разной степени

синонимичности [2, с. 51], тематического сходства и т.д. Так, в последнем из приведенных примеров образ ФЕ обновляется при сохранении тождественности исходной фразеосхемы в пределах стержневого (предложно-именного) фрагмента ФЕ: *in jene Welt = in die Ewigkeit*. Тем самым происходит актуализация синонимической связи между варьируемыми компонентами: *jene Welt* ‘тот мир’ (ср. антоним *diese Welt* ‘этот мир, земная жизнь’) = *die Ewigkeit* ‘вечность; потусторонний мир’. Отмеченная синонимичность у варьируемых компонентов поддерживается и фразеологическими данными. Ср. синонимичность двух ФЕ: *in eine andere, bessere Welt übergehen* ‘уйти в иной, лучший мир’ = *in die Ewigkeit eingehen* (abberufen werden) ‘отойти в небытие, уснуть навеки’. Очевидно, что вариантная заменяемость слов в пределах ФЕ является своеобразным сигналом о наличии в языке тончайших лексико-семантических взаимообусловленностей [1, с. 4].

Таким образом, привлечение фразеологии к изучению синонимико-тематического родства различных лексических пластов языка способствует более углубленному раскрытию лексико-фразеологической системы, в том числе и в плане её словарной репрезентации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Березович Е.Л. К этнолингвистической интерпретации семантических полей // Вопросы языкознания. – М., 2004. – № 6.
2. Седых А.П. Языковое поведение, конвенциональная семантика и национальные архетипы // Филологические науки. – М., 2004. – № 3. С. 51-57.
3. Brinkmann H. Die deutsche Sprache. – Düsseldorf, 1962. – 640 S.
4. Cherubim D. Deutsche Sprache in der Gegenwart: Problem, Aufgabe und Prüfstein für die Germanistik // Zeitschrift für germanistische Linguistik. – Berlin; New York, 2006. – Jg. 14, № 2. – S. 147-160.
5. [Duden] Deutsches Universalwörterbuch. – Mannheim e. a.: Dudenverlag, 2007. – 1892 S.
6. Wahrig G. Großwörterbuch. – München: Cornelsen, 2008. – 1215 S.
7. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Herausgegeben von Klappenbach R. und Steinitz W. 1-6. – Berlin: Akademie – Verlag, 1967-1978. – 4579 S.

Изоҳли луғатдаги феъл ибора шаклларининг ўзгаришчан трансформацияси (немис тили материаллари асосида)
Бердимуратов Д.У. Қарақалпақ давлат университети

Резюме. Мақолада фразеологизмларда экспрессивликни янгилашга доимий таъсир кўрсатувчи тенденция туфайли фразеологик бирликларнинг хилма-хиллиги муҳофафза қилинади. Гап фразеологик бирликларда феъл компонентининг вариант билан алмаштирилиши ҳақида кетмоқда.

Таянч сўзлар: Фразеологик бирлик, иборалар схемаси, феъл компоненти, ибора шакли, лексик тизим, вариант шакллари, вариацион қатор, тематик қатор.

Варибельная трансформируемость глагольной фразеологической единицы в толковом словаре (на материале немецкого языка)
Бердимуратов Д.У. Қарақалпақский государственный университет

Резюме. В статье рассматривается вариантность фразеологических единиц, обусловливаемая постоянно действующей тенденцией во фразеологии к обновлению выразительности. Речь идет именно о вариантной замене глагольного компонента во фразеологических единицах.

Ключевые слова: Вариантность, фразеологическая единица, фразеосхема, глагольный компонент, фразеологическая форма, лексическая система, вариантообразование, вариационный ряд, тематический ряд.

Variable transformability of the verbal phrase-form in the explanatory dictionary (based on the material of the German language)
Berdimuratov D.U. Karakalpak state university

Summary. The article discusses the variance of phraseological units, due to the constantly acting tendency in phraseology to renew expressiveness. It is precisely about the variant replacement of the verb component in phraseological units.

Key words: Variation, phraseological unit, phrase scheme, verb component, phrase form, lexical system, variant formation, variation series, thematic series.

АРАЛ ҲАМ АРАЛ БОЙЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙДЫ КИНОФИЛЬМЛЕР АРҚАЛЫ КӨРСЕТИП БЕРІҮ (1965-2021-ЖЫЛЛАР)

Тажадинова Г.Н.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

«Аралдың соңғы демлери» хужжетли фильми (продюсери Жаҳонгир Ташпулатов, директоры Андрей Тарасов, Frame продукциясы, Interno тәрепинен Ipponmedia қоллап-қуғатлауында рус тилинде ислеп шығарылған. Фильм сўўретке алынған жыл көрсетилмеген) шығыс стилиндеги төмендеги қосық қатарлары менен басланады:

Қандай еди алдын теңіз жағасы, Мине енди самал құмды ушырар, Кораблер турар еди дизилип, Қалеген уақытта атланыўға таяр.	Консерва заводы алыстан көринип, Мойнақта суў дарқаншылық еди. Арал ҳаммени балық пенен тәмийинлеп, Путкил ел пионерлері лагерьге келер.	Жүз жыллардан бери теңізге қуяған, Дарьялардың суўы тартылды мине, 21-әсир, теңіз улыўма жоғалып барар, Хешким оны қутқармақшы емес. Неге? ¹¹
---	---	---

Фильмлерден биринде келтирилген мағлұматлар бойынша 20 мың жыл жасаған Арал теңизинин тарийхы усылайынша қысқаша сыпатланған. Теңіз бир әўлад ўәкиллери көз алдында курғап, жоқ болды. Қазақстан «Арал апатшылығы. Шешим табыў жоллары» фильминде көрсетип берилгениндей, бул адамзат тарийхындағы ең ири экологиялық апатшылық еди.

¹¹Қосық тексти автор тәрепинен қарақалпақшаланды – Г.Т.

Усы изерттеуде белгіленген қағыйдаға муапық, параграфты тийкаргы түсиниклерге анықлама беріуден баслаймыз. «Британника» сөзлігінде экология термини төмендегіше тәріппленеді: «Экология – организмлер хәм қоршаған орталық арасындағы өз-ара қатнасты үйреніу болып табылады. Физиологиялық экология организм хәм орталықтың физикалық хәм химиялық өзгешеликери арасындағы өз-ара қатнасыққа қаратылған. Ис-хәрекетлер менен байланыслы экологияда организмлердің қоршаған этираптағы өзгерислерге қандай мүнәсибette болыуы изертленеді. Популяциялар (түрлер) экологиясында, соның менен бирге, популяциялық генетикада өсимликлер хәм хайуанатлар түрлери тарқалыуы хәм көп түрлилиги үйренiledі. Топарлар экологиясы өсимликлер хәм хайуанатлар түрлериниң ишки ағзалары функцияларын үйренеді. Палеоэкологияда қазып алынған (қатып қалған) организмлер экологиясы изертленеді. Экологлар белгилі бир таксономиялық топарлар ямаса жасау орталықларын үйренеді. Әмелий экологияда экологиялық принциплер популяциялар (түрлерді)ды қадағалау ушын пайдаланылады. Теориялық экологлар мәлим бир жағдайларды моделлестіріу менен шугылланады» [1, 1218]. Биз усы көз-қарасқа қосыламыз.

Экология, бириншиден, түрлі халық хожалығы тарауларын, екіншиден, мәмлекетлер хәм континентлерді өз-ара тығыз байланыстыратуғыны мәлім. Соның ушын, инсаният раужаланыуының хәзирги басқышында, планетамыздағы климат өзгеріулериниң инсан өмирине қәуіп туудырыуы мүмкинлигин есапқа алып, хәр бир мәмлекет кем дегенде төмендегі ислерді жақсы жолға қойыуы тийис: 1.Экологиялық билим беріу хәм мәмлекет халқын өз уақтында хабарландырып барыуды; 2.Экология тарауында хәзирги дәуирге сәйкес нызамлар белгіленіуі хәм олардың тийисли түрде орынланыуын; 3.Хүкімет қарарларын, сондай-ақ, мәмлекеттегі экологиялық жағдай ушын жуапкер болған басқа социаллық институтлар тәрепинен қабылланған қарарларды әмелге асыруы механизмлерин.

«Россиядағы экологиялық хәм сиясий тәлім концепциясы хәм экологиялық қәуіпсизлік» мақаласы авторлары адамлардың актив искерлигиниң экологияға тәсири хаққында былай деп жазады: «Индустриаллық цивилизациядағы тарийхый тәжірийбелер, оның барлық формасында, инсан хәм тәбияттың қадағалап болмас өз-ара тәсири бүлгіншиликке алып келиуі мүмкинлигин көрсетти» [2, 5]. Биз Арал теңизи менен тап усындай хәдийсе, яғный инсанның тәбиятқа зорлық көрсетіуі жүз берген, деген пикирді қосып қойыуымыз мүмкин.

Қазақстанлы кино ғайраткерлери (Я.Шварц, Н.Максимов, З.Григорьев, Л.Файн-Гирш) 60-жыллардағы Аралдың аухалы хаққында «Арал теңизи» деп аталған толық метражлы хужжетли фильм сүүретке алған. Биз олар тәрепинен Россия Федерациясы билимлендіріу министрлигине қараслы мектептер ушын фильмлер Орайлық лабораториясы ушын таярланған, усы шығарманың тийкаргы позициялары бойынша алынған фрагментти анализлеп көрейик. Фрагмент 5 минут 18 секунд дауам етеді. Онда Арал сол жылларда қандай сууға толы хәм пайда келтіріуші теңиз болғанлығы анық көринеді. Нәтийжеде фильм толығы менен оғада ийгиликке жақсы нийетти сүүретлеуші характерде шыққан.

Фильм шексиз қумлық хәм онда кетіп баратырған көрүүән көриниси менен басланады. Сәйкес видео қатар менен бирге диктор тексті жаңлайды: «Ыссы қумлық хәм қуяш күйдирген сахра дүз ортасында үлкен көл – Арал теңизи жайласқан (океан менен байланыссыз суу сақлағышлар көл делinedі. Каспий теңизи де Арал сыяқлы үлкен көл болып есапланады – Г.Т.). Аралдың Үстіртке жақын батыс жағасы тик, қуламалы, бийик болып, қолайлы бухталар жоқ. Шығыс жағасы, керисинше, күшли тилкимленген. ... Арал теңизине Орта Азияның екі үлкен дәрьясы – Сырдарья хәм Әмюдәрья суу қуяды. Аралдың қубла жағасында – көплеген қуслар уя салған... Қазақ тилинде «арал» – атау (остров) дегенди аңлатады, теңиздің бундай аталыуына онда көп атаулар болыуы себеп болса керек ... «Барсакелмес» қорықханасында сайғақлар хәм қулан-кийиклер көп. Теңиздің ең терең жери – 69 метр болып, оның сууының дүзлылығы океан сууына қарағанда үш есе азырақ. Бул жерде көплеген балық түрлери ушырасады: сазан балық, ақ марқа, ылақа. Арал теңизиндегі балықлар запасы азаймауы ушын, арнаулы балық жетістіріу станцияларында майда шабақлар өсирилип, теңизге жиберiledі...

Ең үлкен порт Арал теңизи киби Арал порты деп аталады (усы жерде экранда қайықлар, құрғақ жүк тасыушы кемелер, корабльер, сондай-ақ, «Новосибирск» баркасы көринеді, корабль гудогы еситiledі – Г.Т.). Арал теңизи арқалы Орта Азия республикаларына жүк жиберiledі...». Теңиздің аухалы ол жылларда хәзиргиге салыстырғанда әдеуір жақсы болған сыяқлы, себеби фильмде суу апатшылығы хаққында хеш нәрсе айтылмаған, бул тек унамлы, жақсы тәрептерді көрсетіуші материал. Улыума сол дәуірдегі Арал хаққында «Дәрья теңизге қуймағы дәркар» (2010) фильми авторлары келтирген мағлыұматлар менен толықтыруы мүмкин. Өткен әсирдің 60-жылларында пүткил Өзбекстанға тийисли балық өниминиң 98 проценти Арал балықшыларына тийисли болған. Ал 20-әсирдің басында Арал Өзбекстан хәм Қарақалпақстанға Россиядан алып келинген көп балаларды ашлықтан сақлап қалған. Өзбекстанға белгилі режиссер хәм оператор Эльдар Мамедов «Тандыр» фильмин сүүретке алған. Онда усы ылайдан соғылған, қарақалпақ халқының нан жауатуғын миллий пещты соғыу процессі көрсетилген. Фильм қахарманы Жеңис Лепесовтың тандыр ушын ылай таңлау эпизоды экология менен байланыслы. Камера тандыршының өсип турған өсимлик тамырының дәмін көріп болғаннан кейін ғана сол жерден ылай ушын топырақ алғанын көрсетеді. Буннан ылай таза хәм сапасы жақсы, яғный экологиялық жақтан жарамлы, деген жуумақ шығарыу мүмкин.

Егислик жерлерді сууғарыу ушын дәрьядан суу тартыу көрсетпеси дәслеп 1939-жылы берилген болып, Өзбекстан КП Орайлық комитети биринши секретары Усман Юсупов өзиниң республикалық КП Орайлық комитети мәжилис инде шығып сөйлеуінде Орта Азияның тийкаргы дәрьялары сууларынан ауыл хожалығы мүтәжликлери ушын пайдаланыу зәрурлиги хаққында былай деген: «Биз пүткил халқымыз бенен биргеликте,

егислик жерлеримиз куўрап атырган бир ўақытта, Сырдарьяның суўы тек кишкене жап-салмаларға ағып турғанына бийпәрўа қарай алмаймыз ... Бурқасынлап аққан Әмиўдарьяның пайда тийгизбестен Арал теңизине барып қуятуғыны, ал бизиң Самарқанд хәм Бухара ўәлаятларындағы егислик жерлеримиз жетерлише суўғарылмай атырғаны бизге күтә батады хәм бизиң ҳақыйкый большевиклер сыпатындағы ўазыйпамыз бул жағдайды дүзетиў хәм хәр қыйлы зыянлы теорияларды бузған ҳалда Сырдарья хәм Әмиўдарьяны жылаўлаў, оларды қолымызда беккем услаў, социализм мәплери ушын, халықтың материаллық дәрежеси асыўы хәм мәмлекет раўажланыўы жолында хызмет етиўге мәжбүрлеўден ибарат» [3]. Дарья суўын тартыў мәселесине сол ўақытларда да қарсы келгенлер болған деп шамалаймыз, партия басшысы зыянлы теориялар ҳаққында бийкарға айтпаған болса керек. Арал хәм Арал бойының XX әсирдиң 1960-жылларынан баслап XXI әсирдиң 20-жылларына шекемги аўхалы ҳаққында хәр түрли фильмлерден алынған санлы мағлыўматларды келтиремиз. XX әсир басынан хәм оның 60-жылларына шекем Аралға хәр жылы 54,6 куб/километр суў куйылып, соннан 39 куб/км. Әмиўдарья ағысы хәм 14,6 куб/км. Сырдарья ағысы есабынан келген. Орта есап пенен 9-10 куб/км жаўын-шашынлар арқалы, ал 5-6 куб/км жер асты суўлары арқалы тәмийинленген.

XX әсирдиң 60-жылларына шекем Арал хәм Арал бойындағы экологиялық жағдай әсте-ақырынлық пенен төменлей баслаған. Еки дарьядан суў тартылатуғын пахта хәм басқа аўыл-хожалық егинлери ушын егислик жер майданлары кем-кемнен кеңейтирилип барылған. Үшинши, Зарафшан дарьясы ҳаққында соны айтыў мүмкин, бул дарьяның шығысы Тәжикистан республикасына тийисли болып, Самарқанд, Наўайы хәм Бухара ўәлаятлары бойлап ағады. Көп жыллар алдын бул дарья Әмиўдарьяға қуятуғын болған, бирақ хәзир ол оннан 70 км алдынырақта, Бухара ўәлаят, Жандар районы территориясында таўсылады. «Үлкемиз тәбияты» (2008) хўжетли фильминде үлке тәбияты хәм Қарақалпақстанның өсимликлер дўнясы хәм экологиясы ҳаққында айтылады, мәселен, 360 түрдеги дәри-дәрмақ алынатуғын өсимликлер тилге алынады. Фильмнің басланыўының өзи публицистикалық характерге ийе: «Тәбият – тек әлем сулыўлығы емес, ал ондағы тиришилик негизи. Тәбиятсыз тиришилик болмайды».

60-жыллардың орталарынан баслап Өзбекстанда, әсиресе, Сырдарья хәм Жиззах ўәлаятларында тың жерлерди өзлестириў бойынша қызғын жұмыслар басланды. Қашқадарья, Самарқанд, Наўайы хәм Бухара ўәлаятлары да олардан қалыспады. Сырдарья ўәлаятындағы (Мырзашөл) хәм Наўайы ўәлаятындағы (Чўли Малик) үлкен шөлистанлық жерлер пахта атызларына айланып, Сырдарья хәм Әмиўдарьядан суў тартып суўғарылды. Бир неше ири каналлар қазылды: Қубла Мырзашөл каналы, Қаршы каналы, Әмиў – Бухара каналы, Қарақум каналы (1954-жылы қурылып басланған, узынлығы – 1300 км, топырақты сызып ағатуғын болғаны себепли бул жерде шерек суў топырақтың астында қалады). Әмиў-Бухара каналы өз гезегинде үш тармақтан ибарат. Басқа каналлар да суўды активлик пенен тартады.

60-жылларда Өзбекстандағы аўыл хожалығы егинлери ушын егислик жерлер 2-3 есе көбейтилсин деген қарар қабыл етилди. Деген менен, олардың бир ярым есе көбейгенинің өзінде-ақ Аралға жетип баратуғын суў мұғдары кескин азайып, теңиз дәрежеси пәсейе баслады. 80-жылларда дарьядан суў тартыў оғада күшейгени хәм Аралға суў дерлик қуйылмаитуғын болып қалғаны себепли суў азайып кеткени мәлим. 2010-жылға келип теңиз дәрежеси 14 метрге түсип, суў көлеми 60 пайыз киширейди, ал оның дузлылығы үш есе асты хәм концентрациясы бойынша океан суўы менен теңлести. Кеўип қалған теңиз майданы дерлик 3 гектарға жетти. Бул ўақыт ишинде тийкарғы теңизди қоршап хәм оны аз да болса сақлап турған 50 көлдің суўы тартылып, қурғап қалды. Әмиўдарья хәм Сырдарья бойларындағы қамыслықлар дерлик 30 есе қысқарып, дарьяның аяғындағы кишигирим тоғайлық жерлер 2-3 есеге азайды. Малға жем болатуғын от-шөплердің сапасы кескин пәсейип, мал шарўашылығы өнимдарлығы да төрт-бес есе пәсейди. 173 қымбат мал породаларынан тек отызға шамаласы қалды. Бәринен бетер, теңиз өзиниң балық жетистирип бериў функциясын орынлай алмай қалды.

XX әсирдиң 80-жылларынан баслап Орайлық Азияның еки тийкарғы дарьясы болған Әмиўдарья хәм Сырдарья суўларынан тек егислик жерлерди кеңейтиў ушын ғана емес, ал басқа да мақсетлерде, мәселен, коммерциялық дем алыў зоналары менен бассейнлер қурыў ушын пайдаланыў бойынша жұмыслар актив алып барыла баслады. Үлкен каналлар, тарнаўлар (плотина), көп санлы суў сақлағышлар хәм т.б. лар қурылды. Фильмлерде көргенимиздей, алдын Мойнақ әтирапында бәхәрде хәм гүзде қуслар топарлары менен уя қойып, қус базары болып кететуғын еди, хәзир олардың изи де қалмаған.

Суўдан бундай ойсызлық хәм ысырапшылық пенен пайдаланыў неге алып келетуғынын атап өтиўимиз керек. Бундай жуўапкерсизлик Израиль ямаса ишимлик суўы жетиспейтуғын басқа да араб еллеринде ушыраспайды. Суўдан надурис пайдаланыў себепли егислик жерлер суўғарылған жерлерден қайта аққан суў, жер асты суўлары менен суўғарыла баслады, бул пахта өнимдарлығының сезилерли дәрежеде пәсейиўине алып келди. Қәнийгелердің Әндижан ўәлаят бойынша келтирген мысалына қарағанда, алдыңғыдай бир гектардан 30-35 центнер емес, ал 20-22 центнер пахта алына баслаған. Қашқадарья ўәлаят бойынша оннан да аз, бир гектардан 14-15 центнер пахта жетистириле баслаған. Буннан тысқары Өзбекстанда өзлестирилиўи қыйын болған, яғный батпақлық, тоғайлық, мелиорация, ислеў қыйын жерлер, гипсли, күшли дузланған топырақлар, тақыр, дузлы, боз топырақлы, шөлистанлық хәм қумлы жерлер оғада көп. Олар айрықша күтім талап етеди, бирақ мол пахта ҳасылын жетистириў изинен қуўыў бундай талапларға кеўил бөлмеўге алып келди. Суўының басым мұғдары Түркменстанға кететуғын Қарақум каналы арқалы суў алдыңғыдай, мәмлекеттеги егислик жерлерге тереңнен барып турған болсада гидромелиорациялық шәратлардың кескин төменлеўине байланысly, дерлик орташа ҳасыл да жетистирилмей қалды.

Советлер дәуиринде Москва, Ташкент ҳам Нөкис қалаларындағы хукимет кабинетлеринде узақ ўақыт даўамында Арал теңизи бойынша мәселелер қаралып келген. Олар Арал теңизиниң де, Арал бойының да экологиялық мүтәжликлерине толығы менен жуўап бере алмаған. Улыўма мәмлекетте, соның ишинде Өзбекстан менен Қарақалпақстанда да мәмлекетти буйрықпазлық – административлик басқаруў системасы жолға қойылған еди. Үлкен мәмлекетке оғада көп пахта керек еди, сол себепли, хукимет басындағы коммунистлик партияның шөлкемлестириўшилик ис- илажлары пахта жетистириў бойынша қойылған планды қалай болмасын орынлаўға қаратылған еди. Сол жыллардағы белгили мақалға муўапық, пахта бас жағы қуяшқа қарағанды, аяғы суўға тийип турғанды жақсы көреди делинген. Пахта жетистириў ушын оғада көп суў керек болды. Өзбекстан, әсиресе Қарақалпақстан үлкен империяның бир шетиндеги еллер болып, оның қыйыншылықлары көбинесе итибарға алынбаған, олар коммунистлик партия монополиясы ҳам куралланыў жарысы менен бәнт болған үлкен мәмлекет мәпи алдында әхмийетсиз деп саналған.

Сол жыллардағы мәмлекетти басқаруўдың сиясий механизмлери ҳам конъюнктуралық методлары экономикалық ҳам руўхый методлардан әдеўир үстин еди. Орай көбинесе көргизбелли, орынланыўы қыйын қарарлар қабыл еткен, олар түрлише үгит-нәсиятланып, көбинесе популистлик характерге ийе болған. Жайлаўлар, бағлар ҳам басқа аўыл хожалық егинлери ушын жерлер қысқартылып, бәри пахта ушын берилген. Жерлер, әсиресе Арал ҳам Арал бойы аймағындағы топырақ эрозияға ушырап, нәтийжеде қумлы ҳам дузлы самал есиўи көбейип, олардың интенсивлиги күшейген.

Тилекке қарсы, усы факторлардың барлығын есапка алыўдың орнына, «Үлкемиз тәбияты» (2008) фильми авторлары А.Султанов, Б.Баймурзаев ҳам Б.Дилмуратовлар Арал бойында жасаўшы халықты ашықтан-ашық экологиялық компетентсизлик ҳам тоғайлар тәғдирине бийпәрўалықта айыплайды: «Үлкемиз тоғайлары ҳәр жылы тәбият апатшылығынан емес, көбирек адамлардың оларға парықсызлығынан жәбир көреди» ҳам буннан да жаманы, олар бул жерде халық шайыры Өзбекстан Қахарманы Ибрайым Юсуповтың төмендеги қосық қатарларын келтиреди:

«Бир жағым суў, бир жағым шөл болмаса...
Сарай салып берсең де, мен бармайман.

Гүл ҳам жуўсан ийиси аңқып турмаса,
Ол жерде мен қарақалпақ болмайман”.

Биз бул жерде фильм дәретиўшилиери уллы шайырдың қосық қатарларынан пайдаланған ҳалда Арал бойында жасаўшы халықты айыппап, популизм жолын тутқан деп ойлаймыз. Ҳақыйқатына келгенде, Арал апатшылығы бул Арал бойы турғынларының емес, ал Аралға қуятуғын үлкен еки дәрья суўын тартып алып келгенлердин айыбы.

«Арал жасаўы тийис» фильминде (2011, авторы Ахмет Ақназаров, Төренияз Қалимбетов ҳам Нурлыбек Дилмуратов) өз гезегинде Әмиў ҳам Сырдарьялардың узынлығын белгилеўде қәтеге жол қойылған. Әмиўдарьяның узынлығы 1437 км, Сырдарьяныки болса 2137 км делинген, ал «Британника» сөзлиги бойынша, Әмиўдарьяның узынлығы 2540 км, ал Сырдарьяның узынлығы 2212 км деп белгиленген.

Биз көрип шығып атырған жылларда экологияның ызамлылық тийкары қандай болған деген сораўды көрип шығайық. Бул мәселе бойынша Өзбекстан ҳам Қарақалпақстан Республикалары қарарлары, сондай-ақ еки республика хукимети тәрәплеринен жетерлише шешимлер қабылланған. Деген менен, бизге мәлим болғанындай, олардың нәтийжелилиги оғада пәс болып, елимизде экологиялық жағдай барған сайын төменлеспекте, Арал болса кем-кемнен улыўма жоқ болып бармақта. Буның себеплерин биз пүткил изертлеўимиз даўамында усы теңиз ҳаққындағы хуҷжетли фильмлер мысалында көрип шығамыз. Мәмлекеттиң пүткил хуқықый системасы тийкарын қураўшы хуҷжетлерге келсек, еки республиканың Конституциясында да бул ҳаққында оғада үстиртин айтып өтилген.

Советлер Аўқамы Конституциясының 11-статьясында (биз изертлеп атырған ўақыттың 25 жылдан асламы Советлер дәуирине туўра келеди) төмендегише жазылған: “Жер, жер асты байлықлары, суў, тоғайлар толығы менен мәмлекеттиң қарамағында болады”. 18-статьяда: “Ҳәзирги ҳам келешек әўлад мәпин гөзлеген ҳалда Советлер Аўқамында жерди ҳам жер асты байлықларын, суў, өсимликлер ҳам хайўанатлар дүньясы ресурсларын сақлаў, олардан илимий тийкарда, ақылға муўапық пайдаланыў, ҳаўа ҳам суў тазалығын сақлаў, тәбият байлықларын қайта тиклеўди тәмийинлеў ҳам қоршап турған орталықты жақсылаў бойынша тийисли шара-илажлар көрилмекте” делинген. Сондай-ақ, 67-статьяға муўапық: “СССР пуқаралары тәбиятты қорғаўы, оның байлықларын сақлаўы тийис”, делинеди. Өзбекстан Республикасы Конституциясының 18-статьясы СССР Конституциясының 67-статьясы менен бирдей мазмунға ийе.

Енди ғәрәзсизлик дәуири Конституцияларына келсек. Өзбекстан Республикасы Конституциясының 50-статьясында: “Пуқаралар қоршаған этирапқа ғамхорлық пенен қараўы тийис”, делинген. Қарақалпақстан Республикасы Конституциясында бул 48-статьяда айтылып, “тәбийғый орталық ҳам хайўанатлар дүньясына” деген сөзлер менен толықтырылған. ӨзР Конституциясының 55-статьясында: “Жер ҳам жер асты байлықлары, суў, өсимликлер ҳам хайўанатлар дүньясы ҳам басқа тәбият ресурслары улыўма халықлық байлық болып, мәмлекет тәрәпинен қорғалады, олардан ақылға муўапық пайдаланыў шәрт”, деп белгиленген. Усыған уқсас тексти ҚР Конституциясының 53-статьясында көриў мүмкин.

Экология мәселесиниң айрықша әхмийетли характерге ийе екенлигин есапка алып, Өзбекстан Республикасының еки Президенти де өзлериниң БМШ деги инаугурацияда шығып сөйлеўлеринде усы мәселеге тоқтап өткен. И.А.Каримовтың шығып сөйлеўи 1993-жылдың 29-сентябринде болса, Ш.М.Мирзиёев 2017-жылдың 20-сентябринде шығып сөйлеген. Ш.М.Мирзиёев былай дейди: “Орайлық Азияда қәуипсизлик ҳам турақлылық тәмийинлениўи мәселесин қозғайтуғын болсақ, региондағы улыўма суў ресурсларынан биргеликте пайдаланыў сыяқлы әхмийетли мәселеге тоқтап өтпеўге болмайды. Биз БМШ Бас секретарының «суў,

парахатшылық ҳам қәўипсизлик мәселелери бир-бири менен тығыз байланысқа ийе» деген сөзине толық қосыламыз. Суў машқаласын мәмлекетлер ҳам жергиликли халық мәпин теңдей есапқа алған ҳалда шешиўден басқа вариант жоқ, деп ойлайман. Өзбекстан БМШ Регионаллық орайы тәрәпинен превентивлик дипломатия бойынша ислеп шығылған, Әмиўдәрәя ҳам Сырдәрәя бассейнериниң суў ресурсларынан пайдаланыў ҳақындағы конвенция жойбарларын қоллап-қуўатлайды.

Сизиң дыққатыңызды және бир мәрте ҳәзирги дәўирдеги ең ири экологиялық машқалалардың бири болған – Арал апатшылығына қаратпақшыман. Мениң қолымда Арал трагедиясы картасы тур. Мениңше, бул жерде артықша түсиник берип отырыўдың кереги болмаса керек. Теңиз қурғаўы ақыбетлерин сапластырыў бүгинги күнде активлик пенен халық аралық дәрежеде күш жумсаўды талап етеди. Биз усы жылы қабыл етилген БМШ ниң Арал кризисинен жәбир көрген халыққа әмелий жәрдем көрсетиў бойынша арнаўлы Бағдарламасын толығы менен әмелге асырыўға кирисемиз». [4] Соның менен бирге, Ш.М.Мирзиёев отырғанларға қурғап атырған Арал теңизи картасын көрсетти.

БМШ тәрәпинен қандай ис-илажлар көрилгенине тоқтап өтейик. Экология мәселесин тәртиплестириўши хўжет БМШ ниң Европа экономикалық комиссиясы тәрәпинен 1994-жылдың май айында қабыл етилип, «Экономикаға өтиў дәўирин бастан кеширип атырған мәмлекетлерде тәбиятты қорғаў бойынша жумысларды комплексли басқарыўдың жетекши принципери», деп аталады. БМШ экспертлери Арал трагедиясын планетадағы ең ири апатшылықлардан бири деп есапласа да, бул кризис ақыбетин жумсартыў бойынша анық бир илажлар усынылмай атыр. Бул хўжет, мәселен, тек фактлерди тастыйықлаўға қаратылған болып, Орайлық Азия мәмлекетлери ушын әхмийети аз болған кеңеслерден ибарат. Мине бир мысал: «Қоршаған орталық бойынша миллий (федерал), регионаллық (ўәлаят бойынша) ҳам жергиликли дәрежеде нәтийжели сиясат ислеп шығыў ҳам әмелге асырыў ушын ўазыйпаларды анық бөлистирген ҳалда тәбиятты қорғаў органларының муўапық системасын дүзиў керек...» (Жетекши принципери, 3-бет). Өзбекстанда бундай система дүзилген, бирақ оның пайдасы аз, себеби суўды қайдан алыў белгисиз. С.Н.Большаковтың: «БМШ ниң турақлы раўажланыў бойынша глобал саммити ҳам Европа Кеңеси Комиссиясы тәрәпинен арнаўлы коммюнике қабылланып, онда Рио-де-Жанейро (1992), Йоханнесбург (2002)» ҳам Копенгаген (2009) қалаларында өткерилген саммитлерде қойылған мәселелер еле әмелге асырылмағаны ҳақында айтылады» деген сөзлери бийкар айтылмаған. Бизиң пикиримизше, мәселе экологиялық машқалалардың үстиртин баҳаланыўында, себеби ҳәтте БМШ да бул бойынша анық бир шешимге келместен, тек анаў ямаса мынаў хўжетлер қабыл етиўден ары бармай атыр. 1995-жылдың сентябрь айында Нөкис қаласында БМШ аты менен Арал бойынша конференция болып өтті, бирақ олда тийисли нәтийже бермеді.

Фильмлердеги белгиленген жыллардағы Арал ҳам Арал бойы экологиясы жағдайы ҳам унамсыз эволюциясы бойынша жуўмақлаўшы баҳалаўға өтейик. Қарақалпақстан тийкарынан аўыл хожалығы менен шуғылланыўшы республика, соның ушын топырақ, суў ҳам ҳаўа экологиясы үлке халқының абаданшылықта жасаўы ушын шешиўши факторлар болып табылады. Бул жерде аўыллар қала халқын бағады. Дәслепки ўақытларда бул тараўда барлығы жақсы еди, бирақ 60-жыллардың орталарына келип, жағдай сезилерли дәрежеде жаманласып, аўылларда экономикалық тәртипсизлер келип шыға бастады. Кейинги 30 жыл ишинде жағдай әбден төменлесті. Өзбекстанда ғәрезсизлик дағазаланған ўақытта республикада 22 млн халық жасайтуғын еди. Хәзир халық саны 34-35 млн ға жетти ҳам олардың барлығына суў керек.

Ең баслысы – Арал менен байланыслы жағдайда аўыл хожалығының аграрлық дәстүрлери индустриаллық дәўирге қайшы келди. Бизиң республикамызда да усы тарийхый қайшы келиўшиликке дус келди, деў мүмкин.

Мәселен Қарақалпақстанда қоңсылас еллерге ағып кететуғын суўды патаслаў турпайылық саналады. Деген менен, «Суўлар бәленттен саға алады» фильми авторлары (2006, Марат Таўмуратов, Дәўран Абдуллаев, Батырбек Дилмуратов) атап көрсеткендей, Аралға жетип келетуғын суў жолда 19 мәрте патасланады. Бул машқаланы ашып көрсетиўде белгили Россия публицисти Юрий Черниченко менен Баҳадыр Музаффаровлар өзлери сүўретке алған “Мойнак” (1989) фильминде дәўжүреклик көрсеткен. Авторлар шыпакерлерден бирине сөз береді, ол патасланған суў ағып келиўине байланыслы адамлар, әсиресе жас балалар арасында кеселлик көбейип атырғанлығы ҳам ҳәтте таза ҳаўа менен дем алыў мүмкиншилиги азайып баратырғанлығы ҳақында айтады. Рақ, туберкулёз кеселликлерине шалынғанлар саны артпақта. Тек 17-18 жаслы жас өспиримлер ғана емес, ал жаңа туўылған нәрестелер арасында да ҳәр түрли кеселликлер ушыраспақта», дейди ол.

Деген менен, хўжетли фильмлер авторларының республикадағы экологиялық жағдайға берген баҳалары бирдей емес. Мәселен, “Дүнъяқарас” (2006, А.Султанов, Т.Қәлимбетов, Р.Галиев) фильминде Арал машқаласына ҳәр түрли көз-қарас билдирилген. Биреўлер теңизге суў қуйылыўы ҳам пәсейиўинде адамларды айыпласа, басқалары айыпты тәбияттың өзинен излейди. Фильм үлке экологиясын баҳалаўға ҳәрекет еткен аўыл жигити ҳақында. Бирақ жигиттиң исми-жөни, лаўазымы, жасаў орны ҳақында мағлыўмат келтирилмеген болып, бул фильминің тәсирин дерлик кемейтеди.

Мақаламыз жуўмағында соны айтып өтиўимиз мүмкин, БМШ ниң Арал бойынша шешимлери тийисли нәтийже бермеді, себеби олар анық конструктивлик ҳам исшең характерге ийе болмастан, улыўма декларациялар ҳам жергиликли ҳүкиметлерге мәсләхәтлер беріў менен шекленген. Бирақ бундай ис-илажлар жәрдемінде Арал машқаласын шешиў мүмкин емес екенлиги анық. Теңизге суў керек. БМШ Қазақстан ҳам Қарақалпақстанға Сибирь суўларының бир бөлегин Орайлық Азия регионына қарай ағызыў бойынша жәрдем көрсеткенінде жақсы болар еди.

Ўзбекистанның Биринши Президенти И.А.Каримов пахта жетистириў ушын жумсалатуғын егислик жерлер майданын азайтыў ҳаққында бир неше мәрте айттып өткен, бирақ бул мәселеде әмелий ис-илажлар көрилмеген.

«Арал апатшылығы. Шешим табыў жоллары» деген үмит беретугын атамаға ийе фильмде (Қазақстан Республикасы Президенти Телерадиокомплекси тәрәпинен сүўретке алынған) Орайлық Азия мәмлекетлериниң Түркменстандағы 2018-жылдың 24-августиндеги ушырасыўы ҳаққында айтылып, пүткил фильм даўамында тийкарынан усы мәмлекет басшысы көрсетиледи. Тилекке қарсы, Нурсултан Назарбаевтың шығып сөйләўи улыўмалық характерге ийе болып, Арал машкаласы шешими бойынша қандайда бир анық усыныс берилмеген.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Britannica. Үлкен энциклопедиялық сөзлик. – М.: «Астрель»: «АСТ баспаханасы», 2009. – 1218-б.
2. Коваленко В.М., Костин А.И., Моисеев Н.Н., Степанов С.А. Россиядағы экологиялық ҳәм сиясий тәлим концепциясы ҳәм экологиялық кәўипсизлик // Москва университети хабаршысы. Сер. 12. Социаллық ҳәм сиясий изертләўлер. 1993. 4-сан. – 5-бет.
3. <https://vossta.ru/plan-araleskoe-more-ee-proshloe-i-nastoyashee-prichini-i-posle.html>, деректен 2021-жыл, 15-сентябрьде пайдаланылған.
4. <https://fundamental-economic.uz/article/%d0%a2%d0%>
5. Экология асослари ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш. Турсунов Х.Т., Расулов Т.Х., Орипов С.О. ва бошқ. Т.: ТошДУ, 1994. – 29-30-б.

Орол ва Орол бўйидаги экологик ҳолатни кинофильмлар орқали акс эттириши (1965-2021-йиллар)

Тажадинова Г.Н., Қарақалпоқ давлат университети

Резюме: Мақолада 1965-2021 йиллар оралиғида Орол ва Орол бўйидаги экологик ҳолат тасвирланган кинофильмлар таҳлил қилиниб, қарақалпоқ ҳужжатли фильмлари мисолида таққосланади. Ҳозирги даврдаги энг йирик экологик муаммолардан бири бўлган Орол муаммосига бағишланган фильмларни тасвирга олишда нималарга эътибор берилиш кераклиги ҳақида сўз этилади. Инсоният ривожланишининг ҳозирги босқичида планетамиздаги климат ўзгаришларининг инсон ҳаётига хавф тўғдириши мумкинлигини ҳисобга олиб ҳар бир давлат кўпроқ қандай ишларни яхши йўлга қўйиши кераклиги ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилади

Таянч сўзлар: кинофильмлар, ҳужжатли фильм, режиссер, оператор, экологик муаммо, экология, Орол денгизи.

Комментарий состояния экологии Арала и Приаралья средствами кино (1965-2021)

Тажадинова Г.Н., Каракалпакский государственный университет

Резюме: В статье анализируются фильмы, изображающие экологическую ситуацию в Аральское море и Приаралье с 1965 по 2021 год, и сравниваются на примере каракалпакских документальных фильмов. Ходят разговоры о том, на что обращать внимание при съемке фильмов о проблеме Аральского моря, которая является одной из самых больших экологических проблем современности. На современном этапе развития человечества, учитывая тот факт, что изменение климата на нашей планете может представлять угрозу для жизни человека, высказываются мнения о том, какую работу каждое государство должно выполнять лучше.

Ключевые слова: фильмы, документальный фильм, режиссер, оператор, экологическая проблема, экология, Аральское море.

Commentary on the State of the Ecology of the Aral Sea and the Aral Sea Region by Means of Cinema (1965-2021)

Tajadinova G.N., Karakalpak State University

Summary: The article analyzes films describing the ecological situation of the Aral Sea and the Aral Sea region from 1965 to 2021 and compares them on the example of Karakalpak documentaries. There is a question how to make films about the Aral Sea problem, which is considered as one of the biggest environmental problems of our time. At the present stage of human development, according to the fact that climate change on our planet can pose a threat to human life, opinions are expressed about what work each government should do better.

Key words: films, documentary, director, operator, environmental problem, ecology, Aral Sea.

ЛИРИКАЛЫҚ ДҮРКИНЛЕРДЕ КОМПОЗИЦИЯ ПОЭТИКАСЫ

Оразымбетова М.К.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Дүнья әдебияттануында, атап айтқанда Европа әдебиятында лирикалық дүркинлер өз алдына көркем форма сыпатында XVIII-XIX әсирлерде-ақ қәлиплесип, олардың теориялық тийкарлары, генезиси, эволюциясы бир қатар миллий әдебиятлар мысалында ислеп шығылған. Лирикалық дүркинлердің өз алдына көркем форма екенлиги дәлилленип, улыўма әдебий процесстеги орны изертленген. Соның ишинде, лирикалық дүркинлер XX әсир қарақалпақ поэзиясында әдебий кубылыс сыпатында толық қәлиплести, идеялық-тематикалық, формалық, поэтикалық жақлардан және де байыды. Лирикалық дүркинлер биринши гезекте шайырдың дүньяға көзқарасын, хәдийсе, ўақия кубылысларға болған сезимин еле де толығырақ, улыўмаластырылған ҳалында жеткеріў, лирикалық қахарман образын пүтинлигинше жаратыў ушын дәретиледи. Лирикалық дүркинлесиўдин өзине тән қәсийетлерин, әдебий раўажлануы ызымлылықларын ҳәм поэтикалық структурасын изертлеў қарақалпақ әдебияттануы илиминиң әҳмийетли мәселелериниң бири.

Дүркинге жәмлескен қосықлар өз-ара композициялық байланысқа ийе, бул жағдай дүркинди пүтин бир шығарма сыпатында баҳалаўға имканият жаратады. Көркем шығарманың композициясы мазмунды жеткеріў ушын қолланылатуғын көркемлеў усулларының, элементлериниң жайласыў формасы есапланады.

Рус әдебияттануы илиминде лирикалық дүркинди изертлеўши Л.Е.Ляпинаның пикиринше, «лирикалық дүркинлердин әҳмийетли белгилериниң бири автор тәрәпинен композицияны алдын ала дүзип шығыўында»[1,

10] деп есаплайды. Солай екен, лирикалық дүркінлердің композициясы өз алдына үйрениўди талап ететугын проблемалардың биринен есапланады. Лирикалық дүркінлер жеке қосықлардың бир-бири менен байланысы нәтижесінде жүзеге келетугын айрықша жанрлық көркем форма. Мине усы жеке қосықлардың өзара байланысы, жайласыў тәртіби, оның пүтин бир шығарманың идеясын ашып беріўдеги поэтикалық хызметі айрықша изертлеўди талап етеди. Биз өзимиздің мақаламызда белгили алым хәм көрнекли шайыр Ж.Хошаниязовтың (Мухаммед Хошан) лирикалық дүркінлериниң поэтикалық структурасын таллап өтпекшимиз. Шайырдың бир неше поэтикалық топламлары жарық көрди, хәр қыйлы басылымларда қосықлары жәрияланып келмекте. «Әмиўдәрәя» журналының 2013-жыл №3 санында Мухаммед Хошанның «Ақлық көрдим ай көрдим» атамасындағы лирикалық дүркіни шықты. Дүркін айрықша формаға, мазмунға ийе 9 қосықтан ибарат. Дүркін философиялық, дидактикалық мазмунға ийе, қосықлардың тийкаргы тематикасы атаның ақлыққа деген мийирманлығы, сүйіспеншилиги, нәсияты түрінде берилген. Лирикалық дүркінлер көбирек тематикалық пүтинликке тийкарланып дүзиледи. Мәселен, қарақалпақ поэзиясында ашықлық, мәўсимлик, туўылған жер, сапар темасындағы дүркінлер салмақлы орын ийелейди. Ақыл-нәсият, философиялық мазмундағы лирикалық дүркінлер де шайырлар дәретиўшилигинде жийи гезлеседи. Дидактикалық жанр көркем әдебияттың тийкаргы жанрларынан есапланады. Бунда ақыл нәсият бағдарында жәмийетлик қатнасықларды, инсанларды тәрбиялаў нәзерде тутылады. Қарақалпақ халық аўызеки дәретпелеринде дидактикалық ой-пикирлер раўажланған. Әсиресе, нақыл-мақалларда, терме-толғаўларда, дәстанларда дидактикалық пикир айрықша орын тутады. Ақыл-нәсият мазмунынан ибарат термелер аўызеки әдебияттың ең жетилискен түринен есапланады.

Илимпаз Қ. Жәрімбетов XIX әсир қарақалпақ классик шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтештин дидактикалық ой-пикирлериниң турмыслық, көркемлик, идеологиялық сағаларына айрықша тоқтап өтеди.[2, 5] Дидактикалық әдебият қайсы дәўирде болмасын, оның улыўма мазмуны өзгермейди, яғный инсанларды, жәмийетти ақыл-кеңес айтыў арқалы тәрбиялаў. Бундай шығармаларда ийман-инсапқа шақырыў, адамгершиликли болыў, Ұатанға хызмет етиў, жақсы минез-қулыққа ийе болыў х. т. б идеяларды алға сүреді. Биз объект етип алған Мухаммед Хошанның дүркіни де усындай дидактикалық ой-пикирлер менен суўғарылған, өмир философиясын нәсиятлаўдан ибарат. Дүркінниң қурамындағы жекке қосықлардың жайласыў тәртіби, олар арасындағы ишки бирлик шығарманың улыўма мазмунын, идеясын жеткерип беріўде поэтикалық хызмет атқарып келген.

Лирикалық дүркінлерде кирисиў бөлими хызметин көбинше оның қурамындағы биринши лирикалық шығарма атқарады. Ю.А. Капустинаның пикири бойынша көркем текстке кирисиў бөлимин экспозиция, баслаўшы, пролог, интродукция деп те атаў мүмкин.[3, 87] Шайыр лирикалық дүркінге кирисиў бөлиминде айтылажақ болған үлкен ўақыя ямаса пикирге кириспе қылады, ўақыт хәм кеңислик, лирикалық қаҳарман ямаса объект ҳақында мағлыўмат береді. Оқыўшыны үлкен шығарманы оқыўға таярлайды, қызықтырады. Егер шайыр кирисиў шығармасын сәгли жаза алса, оқыўшының оннан кейинги шығармаларды оқыўға болған ҳәўеслиги артады. И.В.Фоменконың пикири бойынша лирикалық дүркінге характерли болған авторлық кирисиў айрықша жанрлық бөлим сыпатында универсаллыққа ийе. Олар оқыўшыда бастан баслап белгили бир өз алдына шығарманы емес, ал көркем пүтинликти оқыўға кейпийат оятады, оны соған таярлайды.[4, 149]

Шайыр дүркінге «Ақлық көрдим ай көрдим» деп атама қойыўы, ал дүркінниң кириспе қосығы усы халықлық афоризм менен басланыўы лирикалық қаҳарманның ой-кеширмелерин оқыўшыға анық бағдарлап көрсетеди. Қосық формасы халық термелерине жақын болып, ондағы мазмун да халықлық түсиникке сай дәретилген.

«Ақлық көрдим, ай көрдим», Жазығында кеўлимниң, Жортақлап жүрген тай көрдим, Бир өзиниң қымбатын, Мың перзентке сай көрдим. Мийиримди қандырған, Набатлар салған шай көрдим.	Барым болса аямай, Өзимди Ҳатамтай көрдим. Тағы да алға жылжыдым, Жалғанып атыр шынжырым, «Ақлық көрдим, ай көрдим...»[5, 60]
--	---

Бул форма шайырдың пикирлерин жеткерип беріўде орынлы қолланылған. Онда халықлық поэзияға тән болған усыл, мотив, нақыл-мақаллар кең пайдаланылған. Идеялық-тематикалық принцип бойынша бириккен лирикалық дүркінлердің қурамындағы жекке қосықларда форма еркинлиги көзге тасланады. Яғный қосықлар хәр қыйлы формада жазылыўы мүмкин, бирақ тематикалық бирликтің сақланыў қатаң талап етиледі. «Ақлық көрдим, ай көрдим» дүркіниндеги қосықларда да усындай қубылысты байқаўымызға болады. Демек дүркіндеги терме формасында дәретилген кириспе қосығының поэтикалық хызметі айрықша орынды ийелейди. Лирикалық қаҳарманның ақлық көрип, ай көрип өмирдеги белгили бир мурадына ерисип атырғанын, шүкиришилигин, аталық меҳир-мухаббатын көриўимизге болады. Лирикалық дүркінниң кирисиўи төмендегидей бирнеше тийкаргы типлерге бөлинеді: кирисиў-қаратпа, кирисиў-жолдың басламасы, кирисиў-ойлаў, пикирлеў, кирисиў-сюжет мотивациясы, кирисиў-күнделик.[3, 90] Шайыр Мухаммед Хошанның дүркіниндеги кирисиў қосығы көбирек кирисиў-ойлаў, пикирлеў түрине жақын келеді.

Дүркінлердің ишки дүзиліси автордың ой-пикирин жеткеріўдің бир усылы. Дүркінниң тийкаргы бөлиминде бир неше тема, идея, проблематика болыўы мүмкин. Дүркіндеги «Ойнай бер...», «Изле мени», «Жүр, далаға алып шығайын...», «Маған күлки сыйла, ақлығым», «Еркеле маған», «Ўақты келсе», «Өзиң жөнге саласаң» қосықлары дүркінниң медиа бөлими болып, булардағы ой-пикир бир-бири менен байланыслы

болғаны менен, хәр жекке қосықтың өзине тән идеясы бар. «Ойнай бер...» деп талған қосықта кишкене нәрестенің балалық қылықтары, ғам-тәшәйшисіз демлери сүўретленген, соның менен бирге лирикалық қахарманның өмір ызымалшылықтары хақындағы ой-пикирлері де сәуленген.

Мен айтқанды қайтарып,	Балалықты тойлай бер,
Шала сөйлер гезиң бар.	Үлкейерсең еле сен.
Жанарыңда байқалып,	Ал хәзирше ойнай бер,
Турған мениң көзім бар.	Ойлау болса көрерсең...

Дүркіндегі «Изле мени» қосығында шайырдың ой-пикирді жеткеріп жериўдегі өзгеше поэтикалық форманы сәтлі қолланғанын аңлаймыз.

Сен дегенде атаңның жоқ тойымы,	Бул ойынның тәртіптері қатал дым,
Кел ойнайық,	Сен тауып ал,
Жасырынбашақ ойының.	Излеп үйрен атаңды.

Қосық үш қатарлы формада, 1-қатары 11 буўынлы, ал екінші хәм үшінші қатарлары 4-5, 6-7-буўынлы болып келеді. Екінші қатардағы сөз дизбегине айрықша мәни жүкленип, айрықша пәт түседі. Бірақ 2-қатар менен үшінші қатар бір гәплик структураға ийе («Кел ойнайық жасырынбашақ ойының»). Пикирді өткір образлы етип жеткеріп бериў ушын шайыр усындай формада утымлы пайдаланған. Лирикалық қахарман ақлығының келешекте өмірдің жумбақ, жасырын сырларын дурыс аңлауына, кәтелеспей табыуына тилеклес болады. Соның менен бирге, атаның ақлығына «Жасырынбақ», «Әўелемен» сыяқлы ойындарды үйретіуі арқалы миллий қәдириятларды сиңдириў, сол арқалы баланы өмірге таярлау идеялары бар. Жасаўдың өзі жасырынбақ ойынына уқсайды. «Мени тапсаң, Мениң де ол жеңисим», яғный әўладлар аталар жолы менен барып тәрбиялы, зейинли болып ержетсе, ата ушын өмірдегі ең үлкен бахты есапланады. Дүркіндегі «Жүр, далаға алып шығайын...» қосығы пүтин бір шығарманың мазмунын еле де толықтырады, күшейтеді. Қосықта терең философиялық пикир жәмлелген. Лирикалық қахарманның ақлығын далаға ойнатыўға алып шығуы – бул балаға дүнья деген кең әлемди, оның сырлы жумбақтары менен таныстырыў дегени. Қосықты толық таллап усындай жуўмаққа келемиз.

Дақ түсирмей намыс-арыңа,	Кәтелерден болдым ақыйық,
Жолың дүзиў болғай, илайым,	Өмір деген сырлы, шығайы.
Беккем услап алақаным,	Ақ-қараны бирге таныйық,
Жүр, далаға алып шығайын.	Жүр, далаға алып шығайын.

Қосықта лирикалық қахарманның, яғный атаның ақлығы менен сүйсиниўи, өмириниң даўамшысы, баслаған исиниң жалғастырыўшысы, үмити екенлиги тәсирли жеткерилип берилген. Шайыр пикирді тәсирли жеткеріп бериўде образлы сөзлерден, өткір мәнилі сүўретлеў қуралларынан шеберлік пенен пайдаланған. «Тауып алған тасымсаң ҳасыл» - лирикалық қахарманның өмірдегі ең қәдирли, бийбақа байлығы – ақлығын «ҳасыл тас» метафорасы арқалы береді. «Маған күлкі сыйла, ақлығым», «Еркеле маған» қосықтары да дүркін қурамындағы қосықтар менен тығыз байланыста, шайырдың пүтин бір ойын бериўде өз орнында дурыс жайластырылған. Ақлықтың күлкиси, еркелеўлері атаны жасартады, өмірдегі айырым кеўилсизликлерди ұмыттырады, дәртине шыпа болады.

Жасым жетип жарға тақалдым,	Көкирегім мумдай балқысын,
Сен бирисең жасыл шақамның,	Менсинбейин турмыс талқысын,
Қартаймасын десең атаңды,	Күлкің менен жаным шалқысын,
Маған күлкі сыйла ақлығым.	Маған күлкі сыйла, ақлығым.

Қосықта «Адам мың жыл жасамайды, үрім-пұтақлары менен мың жыл жасайды» деген өмір философиясы бар. «Жасым жетип жарға тақалдым» қатары образлы шыққан, ал «Сен бирисең жасыл шақамның» қатары пикирді еле де хәўижлендиреди. «Еркеле маған...» қосығында да жоқарыдағы ой-пикирлер еле де толықтырылады, даўам етеді. Дүркіндегі «Ұақты келсе...» қосығында шоқ шәддес, еркетай баланың хәрекеттері сулыў сүўретленген. Ата-ананы дараққа мегзетиў көркем әдебиетте жийи қолланады. Шайыр усы афоризмнің мәнісін келип шығып «Бүртик жардың мениң өмір шақамда» деген образлы гәпти қолланған. Демек, дарақ ата-ана болса, оның шақалары перзенттері, оның жапырақтары ақлықтары. Усылай етип, әўладлар дизбегін шайыр көркемлеп жеткере алған. Атаның ақлығына нәсияты қосықтың бәнт басары хызметін атқарып келген.

Жетилерсең адам болып қубылған,	Абайлы бол, нәкас бенен шуғылдан,
Ойнап жүрип, өмір ойын базарын,	Соң удайы тартпау ушын азарын.

«Өзиң жөнге саласаң» қосығы бастан-ақырына нәсият мазмунында жазылған. Бунда ата ақлығына ар-намыссы, хұжданлы, сабырлы болуын, жалған сөйлемейди, ашыў келгенде оны ақылға жеңдириўди нәсиятлайды.

Лирикалық дүркінлердің композициясында оның жуўмақлаушы бөлегі ямаса соңғы лирикалық қосық та айрықша орынды ийелейди. Себеби, ол оқыўшыда шығарма хақында жуўмақлаушы пикирді, көзқарасты пайда ететуғын да бөлім. Дүркіндегі «Перзентім хәм ақлығым» қосығы усындай ўазыйпаны атқарып келген. Қосық жүдә тәсирли, терең философиялық ой, сезимтал пикирлерге толы. «Перзент пенен ақлық араларында қандай парк бар. Инсанның бахты қай жерде, онда перзент пенен ақлықтың орны қандай?» деген сораўларға жүдә анық, турмыслық философияға қандырылған жуўаптарды береді. Олар төмендегіше:

Перзентім – мийўаның сабағы болса,	Перзентім – күлпырып шыққан гүллерім,
Ақлығым илинип турған алмасы.	Ақлығым – ашылған ғұмшаға мезгер.

Перзентим – ертеңим, арғы күнімдей,
Ақлығым – үзілмес өмірім дауама.

Дүркінлердің ишкі дүзилісі автордың ой-пикирін жеткеріудің бір ұсылы. «Ақлық көрдім ай көрдім» лирикалық дүркініндегі қосықтар хәр бири жекке халында турып-ақ белгилі бір көркем ұазыйпасын атқарыуы мүмкін. Бірақ олардың идеялық мазмұны дүркін қурамында еле де кеңейеді. Қосықтар идеясы бойынша бирин-бири толықтырып, бір пүтін шығарманы пайда етеді. Ұсы арқалы лирикалық дүркіннің идеялық, көркемдік өзгешелігі көрінеді. Автор дүркіннің композициясын дүзіуде табысқа еріскен. Сол арқалы шайырдың эстетикалық, этикалық, философиялық көзқарастары ұлыұмаласқан түрінде берілген.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ляпина Л.Е. Циклизация в русской литературе XX века. – С.-Петербург, 1999.
2. Жәрімбетов Қ. Бердақтың нәсияттары – бизің рухый ғәзийнеміз. – Нөкіс, 1998.
3. Капустина Ю.А. Композиционная рамка как принцип циклизации в лирике Серебряного века: Дисс. на соис. уч.степени к.ф.н. Вологда, 2018.
4. Фоменко И.В. Лирический цикл: становление жанра, поэтика. – Тверь: Тверский государственный университет, 1992.
5. Мұхаммед Хошан. «Ақлық көрдім, ай көрдім» - «Әміўдәрә» журналы, 2013 №3.

Лирикалық дүркінлерде композиция поэтикасы
Оразымбетова М.К. Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада лирикалық дүркінлерде композиция поэтикасы, дүркіннің кирисиў, жуўмақ хәм медиа бөлімлері шайыр Мұхаммед Хошан дүркінлері мысалында ашып берілген.

Таяныш сөзлер: дүркін, лирика, композиция, жанр, көркем форма.

Лирик туркумларда композиция поэтикасы
Оразымбетова М.К. Қарақалпақ давлат университети

Резюме. Мақалада лирик туркумларда композиция поэтикасы, туркумның кириш, хулоса ва медиа бўлимлари шоир Мухаммад Хошан туркумлари мисолида очиб берилган.

Таянч сўзлар: Туркум, лирика, композиция, жанр, бадий шакл.

Поэтика композиции в лирическом ряду
Оразымбетова М.К. Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье раскрывается поэтика композиции в лирическом цикле, вводный, заключительный и медийный разделы цикла на примере цикла поэта Мухаммеда Хашана.

Ключевые слова: цикл, лирика, композиция, жанр, художественная форма.

Poetics of the composition in the lyrical series
Orazymbetova M.K. Karakalpak State University

Summary. The article reveals the poetics of composition in lyrical cycles, the introduction, conclusion and media sections of the cycles on the example of the cycles of poet Muhammad Hoshan.

Key words: cycle, lyrics, composition, genre, artistic form.

СОДЕРЖАНИЕ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

МАТЕМАТИКА. ФИЗИКА.ТЕХНИКА.

Abdikadirov S. M., Turganov N. A. Separat α – garmonikalik funkciyalar haqqida	4
Елгондиев К.К., Кутлумуратова Ю.Р. Исследования колебания струны с закрепленными концами, подвергающиеся действию сил импульсной природы	8
Нуржанов О.Д., Исмайлова Н.К. О решении многоточечной краевой задачи для интегро-дифференциальных уравнений типа Вольтерра	11
Курбанбаев Т., Айтмуратов А., Жумабаев Р. Дифференцирования четырехмерных филиформных p -адических алгебр Лейбница	14
Kalmuratova S.M. Matematikaliq analiz máselelerin programmaliq paketlerden paydalanip sheshiw usillari	17
Muradov R.S., Seytaxov R.P., Abdullaev S.S. Kopula funkciyalariniń statistikalıq máselelerde qollanıwı	22
Qurbanbaev O.O. Bazi bir awispali argumentli sızıqlı differencialliq teńlemeler	26
Курбанов Б. Т., Айтмуратов Н. К., Сейтжанова Б. А. Матричные области в теории функции многих комплексных переменных	29
Xudaybergenov T. Sh., Allaniyazova A. M., Abdikadirov A. M., Kutlimuratova S. D. Bir ózgeriwshili haqiqiy funkciyanıń teń ólshewli úzliksizliginiń zárurli hám jetkilikli shártleri haqqida	34
Опаева Г.А., Балтабаева Р.Б. Проектирование профессионально ориентированных задач при обучении высшей математики	39
Курбанбаев Т., Нагметуллаев А., Утеулиев Ш. Почти внутренние дифференцирования 4-мерных некоторых разрешимых алгебр Лейбница	45

ХИМИЯ. БИОЛОГИЯ.
ГЕОГРАФИЯ

Джолымбетов О.Н., Есемуратова Ш.И. Вопросы совершенствования технологии выращивания солодки в регионе	50
Perdebaeva I., A.Bekbanov, M.Allamuratov Qaraqalpaqstan topiraqlariniń ekologiyalıq sharayatqa baylanisli ózgeshelikleri	51
Алимбетов А.А., Аметов Я.И., Норбоева М.А., Мухамедгалиев Б.А. Реологические и физико-химические свойства подвижных песков и почв, обработанных полимерными закрепителями	53
Алламуратова Т.К. Способ снижения материалоемкости при выработке двухслойного трикотажа	56

ЭКОНОМИКА. ФИНАНС.

Aytmuratova U. J., Kayrullaeva B. Qurilish sohasining iqtisodiyotga ta'siri	63
Шихиев Р.М. Рақамли иқтисодиёт шароитда қишлоқ хўжалиғини ривожлантиришнинг ҳозирги ҳолати	65
Айтмуратова У.Ж., Айтмуратова М.Ж. Корхоналарда инвестицион фаолиятни стратегик бошқариш механизмини такомиллаштириш	68
Aytmuratova U.J., Sabirbaev N. Mámleketlik byudjetten socialliq tarawdi qollap-quwatlaw máseleleri	71

ОБРАЗОВАНИЕ. МЕТОДОЛОГИЯ.
ПСИХОЛОГИЯ

Камалова Х. С. Гендерлик идентивликти қәлиплестириўде шаңарақтың роли	74
Yusupov K.A. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda interaktiv texnolgiyanı qollanıw usillari	77
Аляминов Х. Ўқувчиларнинг бадий дидини тарбиялашда педагогнинг роли	80
Мамутов И. Студент жаслардың физикалық сапаларын раўажландырыўда волейбол спортының әҳмийети	83
Қуназаров А., Курбаназаров М. Киши мектеп жасындағы балаларда физикалық шынығыўларға шыдамлылықты үйрениў нәтийжелери	86
Исмаилов А., Акимниязов З., Абатов Ж. Қәнийгелестирилген мектептерде суўретлеў өнери сабақларында қарақалпақ миллий нағысларын сызыў техникаларын қолланыў	89
Tulepov S.K., Abdimuratov M.U. Futbol bo'yinsha to'reshilerdi tayarlawdin' o'zgeshelikleri	91
Нажимов И., Нажимов П. Тайёргарлик даврида спортчиларнинг машғулот жараёнини режалаштириш	95
Қуралбаев А.К. Гандболшыларды таярлаў системасында физикалық таярлықтың әҳмийети	98
Akimov N. T. Oqitiwshiniń pedagogikalıq sheberligi pedagogikanıń teoriyalıq mashqalası sıpatında	101
Пазылова М.Е. Фаолият –мақсадларни уйғунлаштирувчи, мотивларни йўналтирувчи ҳаракатлар мажмуидир	104
Xodjaeva G.A., Allanzarov K.J., Jiemuratova G.O'. Geografiya pánin oqitiwda oqiwshilardin' o'z betinshe pikirlewini rawajlandiriw metodikasi	108
Қойлыбаев Б. Д. Орта аралықларға жуўырыўшылардың физикалық жағдайын анықлаў усыллары	111
Хошмуратова И. Применение интерактивных методов «интеллект карта» и «Ранжирование» при изучении пословиц и поговорок русского языка в каракалпакской школе	114
Сапарниязов С. Жас әуладты ғалабалық спорт илажларына қамтып алыўдың бәзә мәселелери	118

**ИСТОРИЯ. СОЦИОЛОГИЯ.
ФИЛОСОФИЯ. ЮРИСПРУДЕНЦИЯ.**

Жуманов А. О. Аҳолини ичимлик сув билан таъминлаш тўғрисидаги қонунчиликни бузганлик учун интизомий жавобгарлик	122
Alimbaeva L. A. Insan ҳам jámyettegi agressiyani úyreniwdiń social-filosofiyalıq tiykarlari.	125
Нажимов М. Ш. Болани алмаштириб қўйиш ва фарзандликка олиш сирини ошқор қилиш	127
Турсева Г., Абдирова Г.С. Жизнь посвященная топонимике (экскурс по страницам научных трудов Календера Абдимуратова) Посвящается к 100-летию ученого.	131
Генжемуратов Я. Б. Қорақалпоғистон маданиятининг замонавий тарихига оид хориж адабиётларига шарҳ	134
Вағиева А., Баумухамедова А. Milletleraralıq tatiwlıq – tinishlıq tiykarı	136
Жолыбекова И. Б. Международное сотрудничество республики каракалпакстан по охране аральского моря	139

ФИЛОЛОГИЯ. ЖУРНАЛИСТИКА

Алламуратов Н.Е. Қарақалпақ тилинде еки хэм көп компонентли юридикалык терминлердин грамматикалык байланысы	141
Нуржанов П. Т. Жумамуратовтың әдебий-сынлық көзқараслары	144
Abdullayev Sh.D. O'zbek va qoraqalpoq tillarida leksik variantlangan frazeologizmlarning semantik xususiyatlari	146
Оразбаев Э. Туркий тиллардаги арабча ўзлашмаларнинг ўрганилиши ва сўз ўзлаштириш тамойиллари (ўзбек, қорақалпоқ, туркман тиллари мисолида)	150
Сагидуллаева Ж. Н. Амангелди Халмуратовтың «Жәннет бағы» романында хронотоптың түрлери	153
Абдуллаев Д.А. Ўзбек тилида “бош” компонентли полисемантик соматизмлар	157
Ibragimova Z.Yu. O'zbek tilshunosligida areal lingvistika sohasining dolzarbligi	161
Madaminov A. Abdulla Oripov she'riyatining onomopoetik ko'lami	164
Атажанов Х.А., Марзияев Ж.К. Фельетон таярлаўда журналистлик шеберлик	168
Аллабаев Г. Дәүлетмаммет Азадының “Ұағзы-Азат” шығармасының өзбек тилиндегі аудармасы ҳаққында	170
Nasirova A. P. Qaraqalpaq xalıq aytısları tilindegi somatikalıq frazeologizmlerdiń konceptuallıq analizi	172
Kurbaniyazov M. A. «Qisasi rabg'uziy»ning janriy tarkibi	175
Серикбаева А. С. Тахтакөпир районындағы анротопонимлер ҳаққында	177
Марзияев Ж. К. Ғалаба хабар қураллары типологиясы: мақсети хэм әҳмийети	179
Бегниязова Қ. Фикрлаш ва унинг турлари, матн компоненти	181
Қудайбергенов М.А. Балалар хэм жас өспиримлер баспасөзи типологиясы	185
Оразымбетова А. М. Зулфия Исроилова лирикасында халық образының публицистлик сәўлелениўи	189
Tajibayeva L. F. Abdulla Avloniy she'riyati millat ruhiyati va kayfiyatining in'ikosi sifatida	192
Адилова Г. А. «Ақ» хэм «Қара» рең атамаларының ҳазирги қазақ тилинде қолланылыў өзгешеликleri	193
Шарипова Ж. Г. Табу хэм эвфемизм қубылысы	197
Aynazarova G.B., Atabaeva G.B. Qaraqalpaq tilinde sanlıqlar menen kelgen frazeologizmlerdiń lingvokulturalogiyalıq analizi	200
Алламбергенова П. Ж. Дәслепки дилмаш, фольклорист – алым хэм журналист (О.Кожуровтың өмири, илимий, әдебий мийраслары тийкарында)	202
Begniyazova G. Algis sözler	207
Аманова А. А. Изобразительные средства в повести м.дарибаева «один из тысяч» (в переводе на русский язык)	210
Perdebayeva D.R. The concept, place and role of pr in the new communication environment	212
Yusupov I. K. Adebii janrlardı úyreniw	214
Бердимуратов Д.У. Вариабельная трансформируемость глагольной фразеоформы в толковом словаре (на материале немецкого языка)	218
Тажадинова Г. Н. Арал хэм Арал бойындағы экологиялық жағдайды кинофильмлерде сәўлелендириў (1965-2021-жыллар)	220
Оразымбетова М.К. Лирикалық дүркінлерде композиция поэтикасы	225